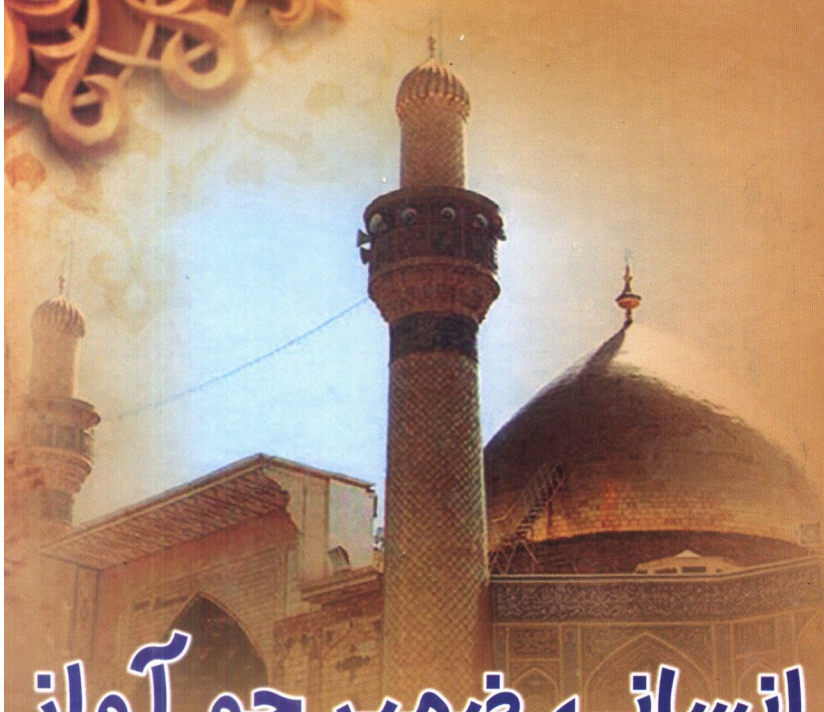
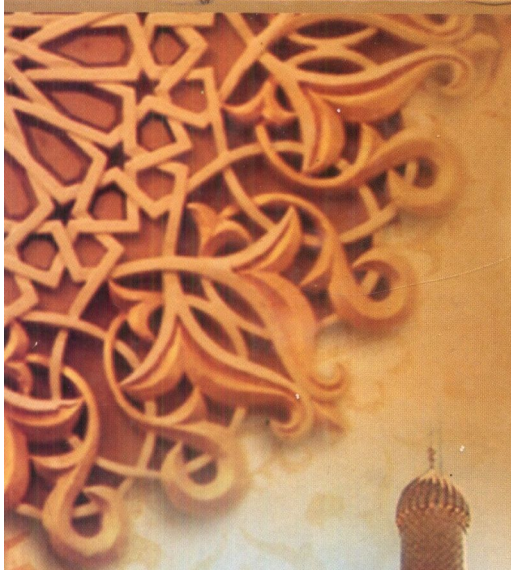
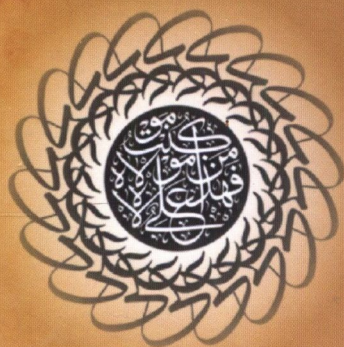

انساني ضمير جو آواز

(امام علي عليه السلام)

جارج جرداق / مَنور پُٽ

انساني ضمير جو آواز
(امام علي عليه السلام)

الصوة العدالة الانسانيه (عربي)

مصنف: جارج جرداق (لبنان)

صدائے عدالت انسانی (فارسی)

مترجم: سید ہادی خسرو شاہی

دِ وائس آف ہیومن جسٹس (انگریزی)

(The Voice of Human Justice)

مترجم: محمد فضل حق

ندائے عدالت انسانی (اردو)

مترجم: علامہ سید محمد باقر نقوی

انسانی ضمیر جو آواز (سنڌي)

(امام علي عليه السلام)

سنڌيڪار: مَنورِپُٽ

پاران ایم ایچ پنهور انسٹیٹیوٹ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

حق ۽ واسطا سنڌيڪار وٽ محفوظ

انساني ضمير جو آواز (امام علي عليه السلام)	ڪتاب جو نالو :
جارج جرداق	ليکڪ :
مُنور بُت (0334 3181387)	سنڌيڪار :
پهريون	ڇاپو :
محرم 1438 هجري - آڪٽوبر 2016ع	سال :
احمد سولنگي	ڪمپوزنگ :
سيد نثار احمد شاه	ڇپرائيندڙ :
شهباز پرنٽنگ پريس، ڪراچي	ڇاپيندڙ :

قيمت : =/490

INSAANI ZAMEER JO AAWAZ (Sindhi)
(Imaam Ali Alaih As - salam)

Arabic By: GEORGE JORDAK

Translated from English to Sindh by: MUNAWAR BUTT
Ph: 0334 3181387

Published by: Syed Nisar Ahmed Shah.

Edition First, Muharram, 1438 AH --- October, 2016.

سنڌي ترجمي جو انتساب

مان هن سنڌي ترجمي کي اصل ڪتاب جي عربي ليکڪ
جارج جرداق جي نالي ٿو ڪريان، جنهن جي زندهه ضمير،
عيسائي هجڻ جي باوجود، حق کي سڃاڻي هي ڪتاب لکيو.
الله تعاليٰ ڪنهن جي پورهئي کي ڪونه وڃائيندو آهي: اهوئي
بهتر صلو ڏيڻ وارو قادر ڪريم آهي.
مُنور پُٽ

فهرست

صفحو	عنوان
9	پنهنجي پاران: سنڌيڪار
11	ليکڪ جا لفظ
26	مهاڳ: ميخائيل نعيم
29	نبوت جو پينگهو
33	رسول الله ﷺ جو ظهور
39	تاريخ تي هڪ نظر
54	رسول الله ۽ ابوطالب
61	رسول الله ۽ علي بن ابوطالب
66	علي منهنجو پيءُ آهي
78	علي عليه السلام جون صفتون ۽ خصوصيتون
105	علي عليه السلام جو علم ۽ ذهانت
115	علي عليه السلام ۽ انساني حق
123	غربت ۽ ان جا نتيجا
142	علي عليه السلام کان اڳ واريون حالتون
157	حڪمران به عوام منجهان هڪ آهي
169	آزادي ۽ ان جا ذريعا
181	انفرادي (شخصي) آزادي
186	احتساب
197	گهر جائو ماڻهن جي مدد ڪرڻ
219	نه جنونيت نه ويچارگي (معصوميت)
226	ڪٽرپڻو ۽ تعصب
229	لڙائي ۽ صلح

- 247 ڏاڍ خلاف ويڙهه
 257 علي عليه السلام جي حڪومت
 278 اقوام متحده جو انساني حقن وارو پڌرنامو
 285 علي عليه السلام ۽ زندگي جي اهميت
 295 علي عليه السلام کان پوءِ واريون حالتون
 320 اسلام ۾ سازش
 330 قريش جا ٻه خاندان
 342 معاويه ۽ ان جا جانشين
 365 حسين عليه السلام ۽ يزيد
 370 يزيد ڪير هيو؟
 384 ٻنهي ڌرين جا حمايتي
 422 حضرت عثمان رضي الله تعالى عنه جا قاتل
 436 اعتراض جي پرمار
 459 جلاوطن ٿيڻ کان پوءِ حضرت ابوذر رضه سان ڇا ٿيو؟
 465 حضرت عثمان رضه جي قتل جون حقيقتون
 478 ڪوڙيون ڳالهيون ۽ افواهه
 496 عظيم سازش
 515 علي عليه السلام خلاف بغاوت
 546 الله! تون شاهد رهجان
 559 معاويه ۽ عمرو بن عاص
 587 شديد تباهي
 602 ڇا اهو مناسب هيو؟
 613 الله تعالىٰ جي رضا
 619 انهن کي ڇڏيو ته ماتم ڪن

پنهنجي پاران

محترم بشير سيتائي صاحب سان منهنجي واقفيت سائين مرحوم الهرکيو ڳورڙ صاحب جي معرفت ٿي هئي. سائين ڳورڙ صاحب جي اوطاق ۽ محترم سيتائي صاحب جي اوطاق تي ڪچهري ڪرڻ جا موقعا مليا. منهنجا ٻه ڪتاب ”اسلام جي تاريخ“ (سيد امير علي جي جڳ مشهور انگريزي ڪتاب ”د اسپرٽ آف اسلام“ The Spirit of Islam جو سنڌي ترجمو) ۽ ”هاشمين جو چنڊ“ (غازي عباس علمدار عليه السلام) ڇپجي پڌرا ٿيا ته مان اهي ڪتاب سوکڙي طور سيتائي صاحب کي ڏيڻ ويس. ان ڏينهن سندس اوطاق تي چڱي دير تائين ڪچهري ڪندا رهياسين ۽ هڪ ٻئي سان حال اوريندا رهياسين. ڪچهري دوران سيتائي صاحب مشورو ڏنو ته توهان ۾ ايتري صلاحيت آهي جو انگريزي ڪتاب به سنڌي ۾ ترجمو ڪري سگهو ٿا. تنهن ڪري توهان انگريزي ڪتاب ”د وائس آف هيومن جسٽس“ (The Voice of Human Justice) جو ترجمو ڪريو چوڻ اهو ڏاڍو سٺو ڪتاب ۽ اوهان جي طبيعت موافق آهي.

هڪڙي دفعي عادت پٽاندڙ آچر ڏينهن صدر ڪراچي ۾ ريگل چوڪ سامهون گهٽي ۾ لڳندڙ ڪتابن جي ”آچر بازار“ ۾ گهمي رهيو هيس ته هڪڙي استال تي ان ڪتاب تي نظر پئجي وئي ۽ هڪدم سيتائي صاحب جي به صلاح ياد اچي وئي. ڪتاب خريد ڪري گهر کڻي آيس ۽ پڙهڻ شروع ڪيو. پڙهڻ دوران معلوم ٿيو ته اهو حضرت علي عليه السلام جي سيرت تي لکيل اصل عربي ڪتاب ”الصوت العدالت الانسانيه“ جو ترجمو آهي. جنهن جو ليکڪ جارج جرداق نالي هڪڙو لبناني عيسائي آهي.

جيئن ته ڪتاب واقعي منهنجي عقيدتي ۽ طبيعت واري مواد تي مشتمل هيو انهيءَ ڪري سيتائي صاحب جي مشوري تي عمل ڪندي انگريزي مان سنڌي ترجمو شروع ڪيو. انهيءَ دوران هڪڙي دوست جي معرفت انٽرنيٽ تان عربي ڪتاب جو متن به ملي ويو جنهن سبب شهرن، ڳوٺن ۽ ماڻهن جا صحيح نالا لکڻ ۾ گهڻي مدد ملي وئي. البت، انگريزي ترجمي ۾ عربي ليکڪ جارج جرداق طرفان لکيل ”ليکڪ جا لفظ“ (”ڪلمه المؤلف“) جو ترجمو شامل ڪونه هيو. مون ڪوشش ڪئي ته ڪنهن عربي جي ڄاڻو کان ان متن جو سنڌي يا اردو ۾ ترجمو ٿي ملي پر ان ۾ ڪاميابي ڪونه ٿي سگهي، چوڻ هر دفعي آسرا گهڻا ڪم پڙي وارو نتيجو ٿي نڪتو.

حسن علي بوڪ ڊيپو ڪارادن ڪراچي معرفت ان ڪتاب جو اردو ترجمو ملي ويو پر افسوس ته ان پر به "ليڪڪ جا لفظ" جو ترجمو شامل ڪونه ٿيو. بهرحال، ان جي پٽ علي پائي جنهن اڳ پر انٽرنيٽ تان عربي ڪتاب هٿ ڪري ڏنو هيو ان "الصوت العدالة الانساني" جو فارسي ترجمو "صدائي عدالت انساني" به انٽرنيٽ تان لاهي ڏنو جنهن ۾ مذڪوره ترجمو شامل هيو. علي پائي جي ئي معرفت "ليڪڪ جا لفظ" جو فارسي ترجمي تان محترم فيضياب علي صاحب اردو ۾ ترجمو ڪري ڏنو جنهن کي مون اردو تان سنڌي ۾ ترجمو ڪري هن ڪتاب جي زينت بڻائي ڪتاب کي مڪمل صورت ۾ پيش ڪيو آهي.

هڪڙو دفعو انگريزي تان سنڌي ۾ ترجمو ڪرڻ کان پوءِ ڪمپيوٽر تي ڪمپوز ٿيل مواد کي دهرائڻ دوران اصل عربي متن ۽ اردو ترجمي سان پيٽ ڪري ترتيب ڏني وئي آهي ته جيئن پڙهندڙ جي لاءِ مواد وڌيڪ مڪمل ۽ دلچسپي وارو ٿي سگهي. ڪٿي ڪٿي اردو ترجمي ۽ اصل عربي ڪتاب جي عبارت ۾ نالن ۾ فرق هيو. اهڙي صورت ۾ سنڌي ترجمي ۾ اردو ترجمي وارا نالا اڳ پر رکي عربي متن وارن نالن کي پوءِ ڏنگين ۾ لکيو ويو آهي.

اصل عربي، ۽ فارسي ۽ اردو ترجمن وارن نالن مطابق سنڌي ۾ ڪتاب جو نالو "انساني عدالت جو آواز" ٿيڻ ڪيندو هيو پر مون ٻن سببن جي ڪري ڪتاب جو نالو "انساني ضمير جو آواز" رکيو آهي. هڪ ته انسان جو ضمير ئي سڀ کان وڏي عدالت آهي. ٻيو ته حضرت علي عليه السلام انساني ضمير جو آواز هيا؛ سندن زماني ۾ جيڪي پيڙيل انسان پنهنجن حقن لاءِ يا ظلم زيادتين خلاف آواز اٿاري نه سگهندا هيا ته حضرت علي عليه السلام ئي ڏکائيل انسانن جي ضمير جو آواز بڻجي انهن جي پاران آواز اٿاريندا هيا ۽ وقت جي حاڪمن کي تنبيهه ڪندي هر وقت ياد ڏياريندا رهندا هيا ته ظلم زيادتيون بند ڪري حقدارن کي حق ڏيو.

البتہ افسوس ته هي ترجمي وارو ڪتاب وقت سر ڇپجي بشير ميتائي صاحب جي زندگيءَ ۾ ماڪيٽ ۾ اچي ڪونه سگهيو جنهن جو ڏک سدائين رهندو.

ڏٺي در دعا آهي ته منهنجي هن ڪاوش کي قبوليت جو شرف عطا فرمائي ۽ پنهنجي رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ ان جي آل پاڪ عليهم السلام جي شفاعت جي سعادت نصيب ڪري آمين.

رمضان شريف 1437 هجري

ليکڪ جا لفظ

انسان جي ڊگهي تاريخ حيران ڪن ۽ بينظير آهي. ان جي ڊيگهائي انسان جي عمر جي جهونائي ۽ زمين جي پيدائش جي شروعاتي ڏينهن سان گڏيل آهي. ان ۾ ارتقا ۽ تبديلي يعني هڪڙي مرحلي کان ٻئي مرحلي ۾ ۽ هڪڙي زندگيءَ کان ٻي زندگيءَ ۾ اچڻ، هڪڙي ڊگهي عرصي کان درجي بدرجي واقع ٿيا آهي.

*****

هڪڙي ڪتاب جو مقدمو يا انداز به ان حيرانيءَ جو سبب ٿي سگهي ٿو. شايد ان حيرانيءَ جو روشن ترين مظهر ۽ نمونو اهو آهي ته زمانن جي وهڪرن ۾ انسانن جو هڪڙو گروهه يا ماڻهن مان هڪڙو فرد انساني عظمتن جي بلندين کان وحشتناڪ ڊاهه ڊوهه ۽ سرڪشي ڪندو آهي ۽ ڪڏهن ائين ٿيندو آهي ته ڪوئي جيڪو عظمتن ۽ بلندين تائين پهچي ويندو آهي، اهوئي هيٺاهين ۾ ڏٺو ويندو آهي. تاريخ ته هڪڙو طئي ٿيل نظام رکي ٿي جنهن کان بچڻ مشڪل آهي، ورنه اهو ڪيئن ٿيو ته يونانين جي شاندار تهذيب ۽ ترقيءَ جي باوجود تاريخ جي دورن مان هڪڙي دور ۾ انهن کي مسلسل شڪست ۽ پشيمانيءَ جو منهن ڏسڻو پيو. پوءِ ان جي ڪهڙي وضاحت يا سبب بيان ڪري سگهيو؟

يوناني پنهنجي حقيقت ۽ اصليت جي ان بلندي ۾ باڪمال ماڻهن ۽ فضيلت وارن فردن جي ڪردار جا ٿورائتا آهن، جن جي هٿن سان نيڪي، سٺو سليقو ۽ هنر وجود ۾ آيا. انهن حقيقت جي چهري تان پردو ڪنڻ، هنر ۽ علم ۽ مختلف فڪري ميدانن ۾ ۽ انساني استقلال جي معاملن ۾ اصول ۽ قاعدا مرتب ڪيا ۽ انهن تي عمل ڪيو. تڏهن ئي انهن جو عظيم شهر اٿينس دنيا ۾ ناموريءَ جو سبب ٿيو. انهن مخالفن جي نظرين کي پنهنجي طرف ڇڪيو جن هر طرف کان انهن ڏانهن ڊيهڙو ڪيو هيو هر ڪنڊ ڪڙڇ کان انهن جي مخالفت ۾ اٿي پيا هيا. انهن تي پنهنجو اسلحو تائي ورتو هيو ۽ انهن کي تباھ و برباد

ڪرڻ جو عزم ڪيو هيو. ليڪن ان وقت انهن ۾ اڻينس جي حقيقت ۽ انساني ڪمال جون جيڪي ڏاتون موجود هيون اهي انهن مخالفن تي پڌريون ٿيون. تنهن ڪري انهن تعظيم مان انهن ڪنڊرن ۾ پنهنجا ڪنڌ جهڪائي ڇڏيا. ٻارن وانگر حيران ٿي ويا، ڪنن کي انهن جي ڳالهين ٻڌڻ تي لڳائي ڇڏيائون ۽ اطاعت گذاري اختيار ڪيائون. تنهن ڪري شاعرن، مصورن ۽ فيلسوفن جي پيرن کي چُميون ڏنائون ۽ ان ڪيفيت کي ڇڏي ڏنائون، جنهن کي سندن فڪر ۽ سوچ انهن لاءِ مقدس بڻائي ڇڏيو هيو. اهڙي حالت ۾ جو انهن جي جنگي هوس ٿانئڪي ٿي وئي هئي ۽ تشدد ۽ ڪاوڙ ختم ٿي ويا هيا. اهي وحشي بربرن جي شڪل مان انساني شڪل ۾ اچي ويا. چوٽه نشانن ۽ باقي رهجي ويڃڻ واري سُٺي سليقي کي انهن ٿورو يا گهڻو ان عظيم شهر جي ڪنڊرن ۾ ڏسي ورتو هيو، جن کي دنيا لاءِ سوکڙي طور پيش ڪيو ويو هيو. پوءِ ان طريقي سان يونان جي ماڻهن انسانيت جي نور کي روڙ زمين جي ڏورانهن ماڳن تائين پکيڙي زمانن جي پيشانين کي چمڪايو. يقينن اهو ڪم هيو جنهن انهن کي عظمت عطا ڪئي.

*****

ليڪن جيڪا شي تاريخ جي يڪسانيت جي جوڙجڪ ڪندي آهي اهو هڪڙو ٻيو بينظير معاملو آهي، جنهن ۾ دنيا جون قومون زندگي بسر ڪري رهيون آهن ۽ روح ۽ باطن جي حوالي سان هڪ ٻئي جون نظير آهن، توڙي جو ڪڏهن ڪڏهن شڪل ۽ ظاهر ۾ هڪ ٻئي کان فرق رکندڙ هونديون آهن. انهن ۾ ئي اهي هٿ هيا، جيڪي انهن جي پٺئين تي مصيبت جا ڪوڙا وسائيندا رهندا هيا، تنهن ڪري اهي سڀئي گڏيل مصيبت جي تجربن مان گذريا هيا، توڙي جو انهن جي لاءِ زمان ۽ مڪان، رنگ ۽ نالا بدليا رهيا.

اهڙي طرح متحد ٿيڻ به هڪڙو هدف آهي، چوٽه روڙ زمين تي قومون پنهنجي ڏکڻي ۽ مشڪل گذران ۾ تاريخ جي اڳيان وڌڻ ۾ ان کي پيش نظر رکنديون آهن، توڙي جو هر زماني ۾ ڪنهن هڪڙي نالي سان ۽ هر جاءِ تي ڪنهن هڪڙي رنگ مان هجڻ انهن جو مقدر آهي.

انسان جي بيمثال تاريخ جو هڪڙو اهو به رخ آهي ته اها اتحاد کي ضروري ۽ لازمي، ۽ پنهنجي سر قائم ڪندي آهي ۽ اهو ته هر انهي اڳڀرائي کي انسان سان — جنهن کي فرد يا جماعت ۾ سڀئي سڃاڻندا هجن — لڳاءُ ۾ رکندي آهي. ان جو بيمثال نتيجو اهو آهي ته سموري انسانذات سڀني دورن ۾، انسان جي پيدا ٿيڻ واري ڏينهن کان اڄ تائين، ان جي پرورش ۾ حصيدار رهي آهي.

جيڪڏهن تاريخ جو داستان اهوئي آهي — يعني زندگي جي ڊگهي سفر جي حوالي سان ارتقا جو داستان ۽ عمومي ڪمال — ته ڏسڻ گهرجي ته ان کي نمايان ڪرڻ ۾ اسان عربن جو ڪهڙو ڪردار رهيو آهي؟ ۽ انهن مرحلن دوران انسانذات جي خدمت يعني خود پنهنجي خدمت جي حوالي سان اسان جو ڪهڙو عمل رهيو آهي؟

اسان جيڪي هن زمين تي پنهنجو وجود رکون ٿا، توڙي جو ڊيگهائي، حيرانگي ۽ يگانگت رکون ٿا، انساني تاريخ ۾ حصيدار آهيون. شايد اسان جو اهو حصو اسان جي تاريخ جي حيرانيءَ جو بهترين جلوو آهي. اهائي حيراني آهي جيڪا اسان جي تاريخ جي هڪڙي حصي مان حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي عظمت ۽ ان جي بزرگي ۽ ان کان پوءِ جيڪو زوال ۽ ڪوٽ وجود ۾ آيا، کي تشڪيل ڏئي ٿي.

ها! اهوئي فڪر ۽ خيال ۾ عظيم قلب ۽ روح ۾ بزرگ انهي ڳالهه جو حقدار آهي ته اسان ان کي اهڙي طرح ڏسون جو هر بلند مقام تي انسانذات جي يڪتا تاريخ ۾ اسان کي اهوئي نظر اچي.

*****

ماضي ۾ زمان ۽ مڪان انسان جي لاءِ تنگ ڪونه هيا. ليڪن ڪجهه موقعن تي انسان خود پنهنجي مٿان حدون ۽ پابنديون عائد ڪيون. اهڙيون حدون جو ان تي گمراهي غالب اچي وئي ۽ عادت ۽ رسمن انهن حدن کي مستحڪم ڪري ڇڏيو ۽ تاريخ اهائي آهي ته هڪڙي نسل کان پوءِ ٻئي نسل انهن عادت ۽ رسمن کي فخر سان اپنائيو. حالانڪ ڪا شي انسان جي نظر جي وسعت کي ناقابل پهچ افقن جي پيش نظر، ڊگهين واٽن، ڏورانهن فاصلن ۽ اوچين بلندين تائين محدود

نٿي ڪري. مگر جھالت ۽ ناداني سان پيريل ڪارن ۽ گھاتن ڪڪرن
هر جاءِ تي ڪاراڻ پکيڙي ڇڏي

ان پاڻمرادو ٺاهيل محدوديت، جيڪا گھڻين جاين تي تاريخ جي
دورن ۾ هڪڙي اندازي موجب ڪڏهن ڪمزور ۽ ڪڏهن سگھاري
رهي، گھڻن ئي خدائي عطين ۽ انسان جي قابليت کي بيڪار ڪري
ڇڏيو جيڪي نيڪي جي سرچشمن کي ڳولڻ لاءِ ماوراءِ جي حد تائين
ويا هيا. اهي اونداهيون معرفت جي اڻڪٽ سمنڊ ۾ انسان جي ٽپين هڻڻ
۾ رڪاوٽ بڻجي ويون ۽ ان کي ڏورانهين افقن ۾ ڏروڏرو ڪري
ڇڏيائون.

اهي نيڪين جا سرچشما، اهو بلند آسمان ۽ سمنڊ ۽ زمين جو هر
پاسو هر شي سان گڏ پنهنجي نصيب ۾ صحيح عظيم فردن جي مهارت
کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نٿا رکن ته جيڪي هن ڌرتيءَ تي مينهن وسائڻ
وارن ڪڪرن وانگر گذرندي وسيع بيابانن تي بلندين کان پاڇو
وجهندا آهن. اهي ڪڪر جيڪي مايوسي ۽ نااميدي جي اونداهي ۾
ايندا آهن ۽ خشڪ بيابانن جي چپي چپي تي تيز مينهن سان حياتي
وسائي گذري ويندا آهن. اهي ڪڪر ته گذري ويندا آهن پر پنهنجي
پٺيان ساوڪ، شادابي، ججهو پاڻي ۽ اڇايلن جي اڃ اجهائڻ جو
بندوبست ڪري ويندا آهن.

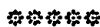

تاريخ جا ڪارا صفحا انهن گمراهين ۽ نادانين تي روئين ٿا
جيڪي پڌري پٽ ظاهر ٿي ويون ۽ جن انسان جي سمجھ کي محدود
ڪري ڇڏيو. اهوئي ته الميو آهي ته تاريخ تي غلبو رکڻ وارن فردن
گمراهين ۽ نادانين کي اهڙي طرح پنهنجي چنبي ۾ پڪڙي ۽ قيد
ڪري ڇڏيو جو ٻين جا هٿ انهن تائين پهچي ڪونه سگھيا. ايستائين
جواهي انهن کي ڏسڻ ۽ سمجھڻ جي قابل ڪونه رهيا.

ليڪن اوچتو علم ۽ معرفت جو ميدان ظاهر ٿيو ۽ دنيا ان وقت
وسعت حاصل ڪري ورتي جو سموري مخلوق کي پنهنجي دل ۾ جاءِ
ڏئي ڇڏي اهو ان وقت ٿيو جڏهن واقعي هڪڙي عظيم شخصيت جنهن
کي اسان هڪڙي قوم هڪڙي گروهه ۽ هڪڙي ملت تائين مخصوص

نٿا ڪري سگهون، انهن سڀني گروهن تي پنهنجي برتري ثابت ڪري ڇڏي. مطلب سقراط جهڙي هڪڙي شخصيت يونانين، هندوستانين، چينين ۽ عربن مان نڪتي، ۽ اهو اهڙي طرح ٿيو ته اوچتو مشرق جي بزرگ شخص علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه سڀني دنيا وارن سان تعلق قائم ڪري ورتو. تڏهن ان جو وجود دنيا جي ٻين عظيم مرتبي وارن انسانن وانگر، سج وانگر روشن ٿيو جيڪو سموري زمين، جبلن، بيابانن، لڪن، ميدانن، هيٺاهين، مٿانهين، دريائن ۽ خشڪين تي هڪجهڙي نموني روشني ۽ گرمي پهچائي ٿو.

هاڻي اهو انسان ٿي آهي ته جڏهن ان جي سامهون ڪائي پٽ ۽ رڪاوٽ ڪونهي ته ان نور جي پرتوي مان فائدو حاصل ڪري اهڙي حال ۾ ته سردي ان کي پنهنجي پڪڙ ۾ جهلي ورتو هجي پر اهو ان جي گرمي سان گرم ٿي وڃي جو جان بچائڻ واري انهي سهوليت کي ان تائين پهچڻ ۾ ڪوئي ڊپ ڪونهي.

مشرق جي تاريخ ۾ جيئن سڀني انسانن جي تاريخ ۾ هاڻي به ائين آهي - جتي جهڳڙالو بدڪار عادي چور ۽ نادان و بي عقل ماڻهو بغير ملامت جي رهن ٿا - گذريل صدين ۽ موجوده صدي ۾ ان کي پهتل ٻانهن جي منزل جو رهبر سمجهيو ويو آهي ۽ ان جي شهادت کان پوءِ به هيرن جي مثل سمجهي ان جي عزت ڪئي وئي آهي جو زندگيءَ ۾ ۽ شهادت کان پوءِ به ان کي بيشمار لقب ۽ خطاب ڏنا ويا.

پر هاڻي به گهڻن ئي ڪتابن جي بي مزي ۽ بي ربط صفحن کي، ڪجهه چاڀلوس ۽ گناهان جو ٻوجھ ڪڍڻ وارا ليکڪ بدڪار ماڻهن کي هيرو ثابت ڪرڻ لاءِ، ڪارو ڪندا رهن ٿا ۽ ڪيترا باب انهن بي وقعت ۽ نالائق ماڻهن لاءِ ترتيب ڏين ٿا ۽ اهڙي طرح اسان جي منهن تي چماتون هڻن ٿا. اهي ليکڪ ۽ مؤلف پنهنجي ڪميٽپائي ۾ ايتري حد تائين وڌي ويا آهن جو انهن کي پڙهڻ وارا هاڻي اهو سمجهڻ لڳا آهن ته سورهاڻي غلامن جي، واپارين جي دوڪيياڙي ۽ چالبازي کان علاوه ٻيو ڪجهه ڪونهي يا عظمت ۽ بزرگي وري ڦرلٽ، غارتگري، قتل، بربادي ۽ ويراني ڦهلائڻ کان علاوه ٻيو ڪجهه ڪونهي. ان کان

پوءِ ڏوهه تي فخر ڪرڻ، ملامت جي جاءِ تي مباحه ڳالهيون، ۽ بدنامي ۽ بڪ ڦهلائڻ تي عزت وارو سمجهيو وڃي. غرض ته هر قسم جي دليل ۽ خوار ڪرڻ وارا ۽ گناهن سان ڀريل ڪم ڪرڻ جڻ ڪجهه آهي ئي ڪونه. اهوئي سبب آهي ته اسان انهن بيمار ليکڪن جي لاءِ سلامتي ۽ تندرستي جي آرزو ڪندي هن ڪتاب کي لکيو آهي ۽ هن ۾ هڪڙي حقيقي هيرو کي، جيڪو واقعي هڪڙو مثالي انسان آهي، تحقيق جو مواد قرار ڏنو آهي. اسان کي اميد آهي ته هي ڪتاب قدر جي قابل ڪتابن جي سلسلي ۾ جيڪي موجوده دور ۾ اسان جي ڪتاب گهرن (لئبريرين) ۾ پڙهيا وڃن ٿا، هڪڙو معتبر اضافو ٿيندو ۽ هن جي وسيلي انهن مسئلن ۽ لڪل ڳالهين کي بحث هيٺ آڻينداسين جن مان اهم ترين هيٺيون مضمون آهي.

اسان جي تاريخ ۾ ۽ ان جي پرڪشش ۽ خوبصورت صفحن ۾ پڻ هڪڙو عظيم نوراني انسان موجود آهي جنهن اسان عربن کي عام طور تي ۽ مسلمانن کي خاص طور تي افتخار بخشيو آهي ۽ نتيجي ۾ انساني تاريخ کي پڻ افتخار عطا ڪيو آهي.

اسان جو موضوع علي عليه السلام جي وقت ۽ ان کان پوءِ واري زماني جي واقعن جي باري ۾ توجهه ڇڪائڻ ۽ آگاهي حاصل ڪرڻ آهي. جنهن جو هڪڙو وڏو حصو ظالم ۽ ظلمن سان مقابلي جو آهي. ان مظلوم جي حمايت، غلامي ۽ ڏڦيڙ سان وڙهڻ جي مسلسل عمل ۽ ڪوشش جي ذريعي ٻنهي ڳالهين جي سبب ۽ عمل کي پنهنجي دل سان برداشت ڪيو ۽ فداڪاري ۽ جانبازي سان عزت ۽ شرافت جي راه ۾ قانون ۽ لائق عمل مرتب ڪري، جيستائين زمان ۽ مڪان جي امڪان ۾ آهي، هر طرف جاري ڪيو ۽ انجام تائين پهچايو. اهوئي موقعو آهي ته اسان گذريل زماني جي گهڻي ٽٽي (بيشتر) حصي ۾ ڏسون ٿا ته اسان جي سموري تاريخ رڳو ظلمت و ظلم ۽ اونداهي ۽ ڏاڍي ئي نه بلڪه راتين جي ڪجهه حصي ۾ روشنين ۽ شمعن سان سينگاريل آهي ۽ اونداهين ۾ اهي روشنيون ۽ چنڊ اڪين کي منور ڪري رهيا آهن ۽ ظلم و ستم جي گهٽ اونداهين ۾ نيڪين جو اوجر، روشن ڏينهن ۽ مرڪنڊڙ سج به پنهنجو وجود رکڻ ٿا. پوءِ نازل ٿيڻ واريون برساتون جن کي آسمان اسان

جي تاريخ جي بيابانن تي ڪڏهن گهٽ مقدار ۾ ۽ ڪڏهن ٻوڏ جي صورت ۾ وسائي ٿو ۽ انهن جي اڃا اجهائي انهن کي سرسبز و شاداب ڪري ٿو.

اهي ئي اسان جي تاريخ جا روشن صفحا آهن جو اسان ممڪن حالت تائين انهن ڏانهن نھاريون ٿا ۽ انهن جي لاپ جو مشاهدو ڪيون ٿا ته جيئن انهن اڻ ڳڻين زنجيرن کي ٽوڙيون جن اونڊاهين ۽ ڊگهين صدين کان اسان جا هٿ پير ٻڏي رکيا آهن ۽ ان حقيقي هيري جو قدر سڃاڻون. جيڪو سموري انسانذات جي راهه ۾ موجود فردن مان هڪڙي فرد سان يا نسلن مان هڪڙي نسل سان مقابلو ڪندڙ آهي ۽ ان جي پاڪيزگي بيان ڪيون ۽ عرب قوم کي پڻ انسان جي خدمت لاءِ پنهنجو پاڻ ۾ ۽ زندگيءَ جي هر ميدان ۾ پنهنجو اصلي ۽ آخري هدف قرار ڏئي مستحڪم ڪيون. چوڻ اها ئي قوم جيڪا چوڏهن صدين کان پنهنجي عظمت پيش ڪري رهي آهي علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جهڙي هڪڙي فرد ۽ ان کان پوءِ فردن جي هڪڙي گروهه، مطلب ان جي شاگردن ۽ دوستن جي معرفت سڃاڻي وڃي ٿي. اها هڪڙي ملت آهي جيڪا اڃا جي دور ۾ جڏهن تهذيب جي تيز رفتار ڪاروان جي سبب فضا تي به پهچ حاصل ٿي وئي آهي، اها انهي ڪاروان حيات کي به پنهنجي قابل فخر روشني بخشي رهي آهي.

*****

انهن ڪيفيتن مان ضروري آهي ته ٻن ڳالهين ۾ اضافو ٿيڻ گهرجي:

پهرين: دنيا جي قومن منجهان هر شخص عظيم ۽ فخر واري انسانذات جي بيمثال تاريخ جي پنهنجن مخصوص صفحن تي نظر وجهي ٿو تڏهن ان تي اهو مناسب موقعو روشن ۽ واضح ٿي وڃي ٿو جنهن مان اهو پنهنجو مخصوص مقام سمجهي وڃي ٿو ۽ ان مان نصيحت ۽ قوت حاصل ڪري ٿو. پوءِ ترتيب سان ۽ درجي وار عظيم ۽ قابل فخر فردن جو تعين ٿئي ٿو ۽ ائين پنهنجي امڪان جي حد تائين اڳڀرائي ٿئي ٿي. تاريخي حادثن ۽ واقعن ۽ عظيم هيرن جي حقيقي ڪردارن مان سبق حاصل ڪري عملي زندگيءَ ۾ فائدو ورتو ويندو آهي. انهن کان نئين واٽ ۾ سهارو ۽ نئين قوت حاصل ٿيندي آهي.

پر سوال اهو آهي ته اسان ائين ڇو نٿا ڪريون؟ ۽ بلند مرتبي وارا بزرگ پنهنجي تورتن ڪرڻ کان پوءِ پاڻ کي قابل فخر ۽ بزرگ قرار ڇو نٿا ڏين؟ حالانڪ اسان جي تاريخ جو داستان هڪڙو ئي آهي ۽ اسان جا سڀئي بزرگ ان منجهان ئي آهن!

پيو: علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه انهن بينظير ۽ اٽلپ فردن مان آهي جو تقليدي سطح کان هٽي ڪري ان جي اصليت ۽ حقيقت جي بنياد تي روايتن ۽ پنهنجي تاريخ جو تجزيو ۽ چنڊڇاڻ ڪريون ته اسان کي معلوم ٿي ويندو ۽ ڏسي وٺنداسين ته ان جي عظمت جو محور صرف ايمان مطلق، انساني ڪرامت و شرافت ۽ ان جو مقدس حق آزاد ۽ شرافت واري زندگيءَ پر قرار ڏنو ويندو. اهڙي طرح اهو نقطو آهي ته انسان هميشه تڪميل جي راه ۽ تبديلي جي عمل ۾ آهي، چوٽي جمود، ماضي پرستي ۽ گذريل يا موجوده حالت جي اثر کان هڪڙي ئي حال ۾ ٽڪيو رهڻ موت ۽ نابودي کان سواءِ ٻي ڪنهن ڳالهه جو دليل ڪونهي.

ماضي جي ناليوارن ماڻهن جي وچ ۾ اهڙو ڪوئي ورلي آهي جيڪو توهان جي عقل ۽ جان ۾ اهڙي قدر اصل ۽ بنيادي قاعدي جو بچ پوکي ۽ ان جي سنڀال ڪري جو تبديلي ۽ تڪميل جا بنياد پڪا ٿي وڃن. حضرت علي عليه السلام جو هڪڙو اصول ۽ قاعدي وارو قول آهي جيڪو انهن فطرت جي زبان ۽ قلب حيات مان ادا ڪيو آهي: ”پنهنجي اولاد جي پنهنجي اخلاق تي تربيت نه ڪريو چوٽي آهي توهان جي زماني کان مختلف زماني ۾ پيدا ٿيا آهن!“

ماضي جي تاريخ ۾ گهڻو ٿورڙا عظيم فرد آهن جن توهان جي دليين ۽ جان ۾ اهڙي عظمت واري بچ کي پوکيو جنهن سان انسان جي سموري طور ۽ طريقي کي اپنائڻي ڇڏجي ۽ هر ڪم ۽ ڪوشش ڏانهن متوجه ٿي وڃي: ”جنهن شخص جا ٻه ڏينهن هڪجهڙا گذرن، اهو نقصان ۾ آهي.“

حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه انهي جملي جي ذريعي اهو ٻڌائڻ گهرن ٿا ته ڪوئي شخص نقصان ۾ ڪونهي پر جيڪڏهن ان جو ڪالهه ۽ اڃا هڪجهڙا آهن، يعني ساڳي نموني ۾ گذري ويا ته اهو نقصان ۾ ويو. انهي بنياد تي چوٽي ڪارو ۽ ڀلائي

اها آهي ته ماڻهن جو اڃا ڪالهه کان بهتر هجي ۽ اها ڳالهه زندگي جي بي آرام موج ۾ قدم اڳتي وڌائڻ کان بغير ممڪن ڪونهي.

ماضي جي تاريخ ۾ عظيم فرد گهڻو گهٽ ۽ اڻلپ آهن، جيڪي توهان جي روح ۽ فڪر ۾ عالمي عدالت جي تارازي جا ٻج ڇڏين، جيڪي از خود جوش ۾ اچن ۽ پنهنجي مٿان ٿي ڀروسو ڪن، ۽ انهن جي نور عظمت کي ظاهر ڪن: ”جيڪو به بداخلاق هوندو آهي، اهو پاڻ کي ٽي نقصان پهچائيندو آهي!“

ماضي جي تاريخ ۾ گهڻو ٿورڙا ماڻهو آهي آهن جن عقل ۽ سمجهه کان ڪم ورتو. زندگي کي قوت بخشي ۽ چيو: ”خلقت جي لحاظ کان هر انسان توهان جهڙو آهي.“ ۽ اهو ته ”سڀ ماڻهو هڪ ٻئي سان برابر ۽ شريڪ آهن.“

انهن چند عظيم فردن هي فرياد بلند ڪئي: ”ذخيره اندوڙي ڏوهه ۽ بچرائي آهي.“ ۽ اهو ته ”ڪوئي به غريب تڏهن بکيو هوندو آهي جڏهن ان جي ويجهو هڪڙو دولتمند ان جو حق ماري ان مان پاڻ فائدو وٺندو هوندو آهي.“ ۽ ”ناقابل بخش گناهه اهو آهي جڏهن ماڻهن جو هڪڙو ٽولو ٻين مٿان ظلم ڪندو آهي.“

انهي ڏاهپ ۽ قدر واري احساس معاشري جي لاءِ قانون ۽ لائح عمل مرتب ڪيا.

ماضي جي تاريخ جا گهڻو ٿورڙا عظيم فرد انهن ابتدائي ۽ بنيادي فڪرن تي زندگي بسر ڪندا رهيا، انهن کي قائم رکيو آشنا رکيو ۽ انهن جي ٽي بنياد تي فڪري ۽ اجتماعي مڪتب گڏجي ويا ۽ هر آهنگي وجود ۾ آئي. انهن جي وسيلي مستقل، توڙي هڪٻئي کان جدا، فڪر پکڙيا ۽ منظم، بيمثال، مستحڪم ۽ مضبوط عمارتن جا بنياد رکيا ويا.

*****

حضرت علي عليه السلام جي وجود جي تجلّي سان اسان جي تاريخ ۾ هڪڙو داستان وجود ۾ آيو جيڪو حيران ڪن بابت تي مشتمل آهي! هڪڙو داستان جنهن پنهنجي اصل ستن ۽ عبارت جي بلندي ۽ اوچو مقام علي عليه السلام کان ورتو آهي ۽ حادثن ان کي

زمانی جي قوت جي شڪل ڏني آهي. اهو داستان عرب دنيا جي ان ئي انقلاب جو داستان آهي جيڪو عربن جي اونداهي تاريخ جي دورن جو داستان آهي، جيڪا تاريخ ان قوم جي اٽلنڊر طبيعت، ذاتي نفعي جو حصول، ڦرلٽ، غارتگري، حدن کان لنگهي وڃڻ ۽ جوڙجفا جي وحشتناڪ ڪارين راتين ۾ تبديل ٿي وئي هئي.

حيواني قوت جي لحاظ کان ان وحشت جي دور ۾ ڪائي طاقت ڪونه هئي مگر سردار ۽ حاڪم جو فرمان هيو جيڪو عوام کي شڪنجي، قتل، ڦرلٽ، ڪوٽڻ، محرومي ۽ بدبختي سان همڪار ڪندو هيو. ان زماني ۾ چوري کي خراب ڳالهه ڪونه سمجهيو ويندو هيو بلڪ ان کي پنهنجي همت ۽ منصوبه بندي جي مطابق ماڻهن جي غارتگري قرار ڏنو ويندو هيو. سفاڪي ۽ خونخواري کي ۽ بيڙوهي ماڻهن جا ڪنڌ ڪپڙ کي تلوار ذريعي پوک لٽڻ وارو نالو ڏنو ويندو هيو. ان کان وڌيڪ جهالت ڪهڙي ٿي سگهي ٿي ته محلاتن جا بنياد ڏاهن ۽ قابل ماڻهن جي ڪوپرين تي رکيا ويندا هيا ۽ ان کان وڌيڪ ذلالت ۽ بچرائي ڇا هوندي ته هڪڙي آزاد انسان کي غلام بڻايو ويندو هيو.

بيوقوف ۽ جاهل ماڻهو زمين تي تڪبر ۽ آڪڙ سان هلندا هيا ۽ پنهنجي غرور ۾ سمجهندا هيا ته زمين کي چيري ڇڏيندا ۽ جبلن کان اوچا ٿي ويندا. ماڻهن جي جان و مال، راءِ ۽ عقيدو جي وقعت ڪٿن جي ڳولڻ جي چيخ ۽ پڪار جي برابر ٿي وئي هئي.

مثال طور قديم زماني ۾ هڪڙو ذليل ۽ ڪميٽو آمر جنهن کي ”ڊينيس“ جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو اهو ”سيراڪوس“ جي علائقي تي حڪومت ڪندو هيو. ان افلاطون جهڙي بزرگ کي غلامي ۾ خريد ڪيو. پوءِ ان جي هڪڙي دوست رقم ادا ڪئي ته جيئن ان کي آزادي موٽي ملي. ڊينيس کان پوءِ ان جو پٽ حڪمران ٿيو جيڪو ان کان وڌيڪ ذليل ۽ ڪميٽو هيو جنهن کي ڊينيس جو نثر سڏيو ويندو هيو اٿي بيٺو ۽ ان گهريو ته بزرگ فيلسوف کي تڪليف پهچائي، ليڪن ٻيو پيرو به فيلسوف کي چوٽڪارو ملي ويو ته ان پنهنجي ڪاوڙ جي مزي لاءِ تهيو ڪيو ته افلاطون کي قتل ڪيو وڃي ۽ ان پيري حيرتناڪ نموني سان ان جي هڪڙي وفادار شاگرد جي هٿن ان کي آزادي ملي.

منهنجي نظر ۾ اهو داستان اهوئي انقلابي داستان آهي جيڪو عرب دنيا ۾ ناگوار حالتن ۾ وجدان ۾ ۽ آزاد انسان جي ضميرن ۾ انهن جي زبانن ۽ انهن جي هٿن جي ذريعي انجام تي پهتو ۽ زندگي ماڻيائين. اهي آزاد فرد گهڻائي هيا جن جا اڳمٽي سربراه حضرت علي عليه السلام جا شاگرد ئي مڃيا ويا، جن ظلم ۽ زبردستي جي سامهون روشن واٽ، اخلاق ۽ ثابت قدمي جو مظاهرو ڪيو هڪڙو لائق عمل طئي ڪيو ۽ طاقتور حملي آورن جي مقابلي ۾ ڄمي پيا. غاصبن ۽ مفاد پرستن جي حڪومت جي خلاف ڪيترن ئي موقعن تي اسان جي پراڻي ۽ ماضي قريب جي تاريخ ۾ ڪمزور ۽ مظلوم انسانن جي انقلاب جو بنياد ذاتي دفاع، ۽ محرومن، بيوسن ۽ لتاڙيل انسانن تي بيهاريو ويو. اهو داستان ايترو گهڻو ڊگهو آهي جو اڪثر ماڻهن ان کي تحقيق ۽ غور و فڪر جو مواد قرار ڏنو آهي. انهن مان هڪڙو گروه ان جي لاءِ مڪمل طور تي خير ۽ نيڪي جو اعلان ڪري ٿو ۽ ان مان رهنمائي حاصل ڪري ٿو. جڏهن ته ڪجهه ماڻهو ان کي مڪمل طور تي شر ۽ فساد قرار ڏين ٿا ۽ ان کي خراب ۽ مڪروه چون ٿا. اهو داستان انهي ڳالهه جي قابل آهي ته ان جو جديد دور جي علمي اڳڀرائي (پيش رفت) ۾ تجزيو ۽ ڇنڊڇاڻ ڪئي وڃي. چوٽه حقيقت ۾ اهو انقلاب پنهنجي دور ۾ جيئن اسان ڏسون ٿا، ۽ هن زماني جي تسلسل ۾ حضرت علي عليه السلام جي شخصيت سان وابستگي رکي ٿو. هن ان سان لڙڻي ڪئي جيڪو تلوار ۽ هٿيار سان ان سان جنگ ڪرڻ لاءِ آيو. اهو انقلاب ان ترتيب جي حوالي سان زندگيءَ جي راه ۾ مقابلي جو هڪڙو رخ آهي، چوٽه اسان جي ابن ڏاڏن اسان جي تاريخ ۾ ان کي شڪل بخشي آهي ۽ تڏهن حقيقت ۾ اسان جو گناهن سان ڀريل موت جيڪو بدڪارين ۽ حدون اورانگهڻ سان پُر ٿيل هيو تبديلي ۽ عظيم ارتقا کان پوءِ ڪنهن ڳالهه تي پهتو آيو.

ڳالهه جو خلاصو اهو آهي ته اسان جڏهن ”عربيت“ جي محدود فريم منجهان نڪري هڪڙي وسيع دنيا ۾ قدم رکون ٿا ۽ محدود عربي زماني جي حدن کان، هڪ ٻئي سان گهڻين ويجهين هن تاريخن جي مدد

سان، عالمي زماني جي حدن تائين پهچي رهيا آهيون. مطلب انسان جي وجود جي پيدائش کان يورپ جي ترقي واري زماني تائين جنهن ۾ عظيم دانشور زندگي بسر ڪري رهيا آهن، جن قانون مرتب ڪيا آهن ۽ اجتماعي، اخلاقي ۽ سياسي انقلاب برپا ڪيا آهن، اسان کي گهرجي ته سمجهون ته علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه انهن بينظير فردن جي وچ ۾ جيڪي قانون ٻڌائڻ وارا ۽ انقلاب برپا ڪرڻ وارا هيا، بلند مقام ۽ منزل رکن ٿا. ليڪن ڏسڻ گهرجي ته اها منزل ۽ مقام ڇا آهي؟ ۽ ان عظيم شخصيت جو انهن ماڻهن جي وچ ۾ مرتبو ۽ طور طريقو ڪهڙو آهي؟ ڇا اها محرومي ڪونهي ته گهڻن ئي ڪتابن ۾ جيڪي حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه جي باري ۾ لکيا ويا آهن، موضوعن جي حوالي سان گفتگو ڪي انهي خيال سان گهمائيندا رهيا ته شايد اهي سمورا موضوع هڪڙي موضوع ۾ گڏ ٿي وڃن ۽ سڀئي بحث ۽ مباحثا ان ئي دائري ۾ گهمندا رهن. ان کان وڌيڪ ڳالهه اها آهي ته جيڪڏهن اسان اڳتي وڌون ٿا ته تلوار جي زبان اڳتي وڌي ٿي، جيڪا مدمقابل کي ٻن ٽڪرن ۾ تبديل ڪري ڇڏيندي هئي ۽ هڪڙي نيزي جو ڌڪ جيڪو گهاٽو ۽ جهيڙو ڇڏيندو هيو ۽ پوءِ ان جي دشمنن جي ڳالهه ٿئي ٿي ته انهن جي تباهي ۽ بربادي لاءِ آسمان مان پڪي ايندا هيا ۽ زمين تي درندا انهن جي جسمن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيندا هيا.

البت انهي ۾ ڪوشش ڪونهي ته حضرت علي عليه السلام جي مخالفن ان جي مقابلي ۾ اچي تاريخ ۾ پنهنجي لاءِ هڪڙي خراب جاءِ ٺاهي، جيڪا انهن جي هزارين قسمن ۽ داستانن سان ڀريل ۽ ثابت آهي. پر علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه جي باري ۾ حقيقي عظمت واري ڳالهه ان کان گهڻو وڌيڪ آهي ۽ جيڪڏهن ان جي تحقيق ڪئي وڃي ته ان مٿس ماڻهوءَ جي زندگي ۽ ان جي همعصرن جي زندگي جي تاريخ جا ڪيترائي اونها رخ روشن ۽ واضح ٿي ويندا، نه ڪي هر طرح جو اهو بحث ۽ تحقيق جيڪي صرف ان جي مخالفن جي چوڌاري گهمندا رهن.

اسان ڪوشش ڪئي آهي ته هن ڪتاب ۾ حضرت علي عليه السلام جي زماني جي باري ۾ جديد نظريا شامل هجن. اهڙي طرح رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي عظمت ۽ شخصيت جي باري ۾ نوان ۽ وسيع نظريا. تڏهن انسانذات جي تاريخ ”انسان“ جي مفهوم ۽ معنيٰ جي باري ۾ جيڪو خيال رکي ٿي، ان وصف سان ته انسان هڪڙو معاشرتي وجود آهي ۽ ڪهڙي طرح اهو مفهوم هر دور ۾ عمومي تاريخ جو مطالعو ڪندي پيش رفت ڪري ٿو اسان ان تي به چڱو ڌيان ڏينداسين ته جيئن ان ڌيان جي نتيجي ۾ ۽ پنهنجي وس آهر، انسان جي مفهوم جي باري ۾ علي عليه السلام جي بصيرت جو ماضي جي دانشورن سان پيٽ ڪرڻ دوران وضاحت ڪريون ۽ اهڙي طرح هڪڙي پيٽ علي عليه السلام جي اصول ۽ بنيادي عمومي اعتقادن ۽ وڏي انقلاب، جيڪو فرانسيسي انقلاب سان مشهور آهي، جي اصول جي حوالي سان بحث هيٺ آئينداسين چوٽ اهو انقلاب ”انسان“ جي مفهوم کي قديم ۽ وچواري (وسطي) زمانن ۾ انساني صفتن سان روشناس ڪرائي ٿو ۽ اڳتي وڌي آڳاٽي تاريخ ۽ جديد دور جي آغاز وارن دورن کي پنهنجي گرفت ۾ وٺي ٿو.

هن ڪتاب ۾ لڪل نقطن کي کولڻ وارن پرڪشش بابن ۾ جيڪي مڪمل طور تي حضرت علي عليه السلام ۽ سقراط جي باري ۾ تجزيو ۽ چنڊچاڻ مرتب ڪن ٿا ۽ پوءِ انهن ٻن شخصيتن کي فلسفي ۽ اخلاق، ۽ ٻين انساني صفتن ۾ موازنن جو مورد قرار ڏين ٿا. هڪڙو ٻيو بحث آهي، جنهن مان پڌرو ٿئي ٿو ته حضرت علي عليه السلام پنهنجي سموري وجود سان عالم هستي جي عمومي عدالت جو عظيم ۽ آشڪار نصيب آهي. هڪڙي تحقيق ٻي آهي جيڪا وسيع هدف جي حامل آهي، چوٽ ان ۾ حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي باطن ۽ ظاهر جو بيمثال ماڻ ۽ هر آهنگي پاتي وڃي ٿي، جنهن کان سواءِ ڪوئي به بحث ڪارائتو نٿو ٿئي سگهي ۽ ڪوئي بيان، چاهي نظري هجي يا منطقي، اهميت نٿو رکي. تنهن ڪري اسان ان شخصيت جي بيمثال ۽ هر آهنگ هجڻ جي باري ۾ ڪجهه باريڪيون ڳولي لڌيون آهن جيڪي شديد حيرت جو باعث آهن.

ان کان پوءِ اسان عرب تاريخ ۾ تشيع (شيعيت) جي قريبي معنيٰ جي بحث تي گفتگو ڪئي آهي ۽ انهن مان گهڻن شبنهن تي جن جا ڪجهه ليکڪ مرتڪب ٿيا آهن، روشني وڌي آهي. ان کان علاوه ٻيا به بحث آهن جن ۾ وچين صدين عربي ادب ۾ حضرت علي عليه السلام جي اثرن تي روشني وڌي آهي. ”امام علي ۽ ملتِ عربي“ جي مخصوص تحقيقي عنوان هيٺ به گفتگو ڪئي آهي ۽ اهڙي طرح ٻيا مفيد ۽ آزموده بحث ۽ تحقيقاتون هن لکت جو حصو آهن.

اسان محققن جي روش جي مطابق انهن مڙني بحثن ۾ پنهنجن تفصيلي نظرين کي گذريل تاريخ جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کان پوءِ نقل ۽ پڌرو ڪيو آهي. هڪڙي باب ۾ جنهن حد تائين اسان کان ٿي سگهيو آهي پنهنجي تاريخ کي ان جي حقيقي دائري ۽ حدن ۾ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ان کي انهن تجربن ۽ ڇنڊڇاڻ جي حوالي سان جيڪي ليکڪن ۽ مؤلفن، عرب يا عجمي (غير عرب)، حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي باري ۾ عمل ۾ آندا آهن، پنهنجي سوچ ۽ عقيدتي جي مطابق نتيجو پيش ڪيو آهي.

البت هڪڙو نقطو باقي رهي ٿو جنهن جي اسان کي وضاحت ڪرڻي آهي ۽ اهو هڪڙي ڳالهه سان جڙيل آهي ته ڪجهه عيب ڳوليندڙ هٿان ۽ هٿان ان تي اشارو ڪندا آهن جيڪو حقيقت ۾ بحث ۽ تحقيق جي حد تائين ڪنهن شعر (بيت) جي ويجهو آهي. بهرحال، اهو نقطو هڪڙي باب ۾ جيڪو اسان امام علي عليه السلام ۽ يورپين جي باري ۾ ڏنو آهي، واضح ڪري ڇڏيو آهي ته اتي تشريح جي ذريعي اسان پاڻ کي ۽ پڙهندڙن کي فڪر ۽ شبنهن کان آزاد ڪري ڇڏينداسين.

البت اسان جو اهو جواب حقيقت ۾ ان جمود تي آهي جنهن کي غلط طور تي علم سان نسبت ڏني وئي آهي. جيئن ته اسان گهرون ٿا ته گرمي کي باهه کان حاصل ڪريون، هوا جي چرپر کي ان جي گهلڻ سان ۽ درياءَ کي ان جي پاڻي جي وهڪري سان سمجهون، اسان انهن ۾ عجوزا و انڪساري کان سواءِ ڪجهه نٿا ڏسون. ڪمزوري ۽ عجز جيڪي ان کي هڪڙي غلاف جي هيٺان لڪايون پيا آهن ۽ چون ٿا ته ان ۾ علم

۽ دانش جو حاصل آهي. انهيءَ ڪري جو مطالعن جو اهو رخ ۽ تحقيقات جي ڪيفيت اساسي آهي. نه ڪي فروعي.

شايد اسان انهي بندوبست سان پنهنجي تاريخ جي دورن جي هڪڙي حصي جو حق ادا ڪري وڃون ۽ پنهنجي جنس جي ٻين پائرن جي پيروي سان پنهنجي مخصوص تاريخ کي ٻين جي فائدي جو هنڌ قرار ڏيون ۽ پنهنجي ۽ ٻين جي پيروي جي ذريعي هن وقت عمومي تاريخ ۽ انساني معاشري کي فائدو پهچايون. ان غور ۽ فڪر کي جيڪو بلندي جي طرف وڌڻ ۽ ڪمال ۾ ترقي جي لاءِ هجي، خود پنهنجو پاڻ تي طاري ڪيون ۽ انساني معاشري سان گڏ تڪميل ۽ ترقي ڏانهن وڌي وڃون.

هن ڪتاب مان اسان جي اهائي تمنا آهي ۽ اهوئي هدف آهي.
جارح سڄمان جرداق

بيروت، 1 آذر (21 نومبر)
1958 ميلادي (عيسوي)

مهاڳ

ڪنهن به عظيم انسان جي تاريخ (سيرت) عبرت ۽ تجربتي، ايمان ۽ آرزو جو سرچشمو هوندي آهي. اسان جي لاءِ يقين ۽ اتساهه جو اهڙو چشمو جيڪو ڪڏهن به خشڪ ڪونهي ٿيڻو. دنيا جا عظيم انسان جبلن جي انهن بلند چوٽين مثل آهن جيڪي وڏي تانگهه ۽ پرجوش خواهش سان ستر ڪرڻ لاءِ اتساهينديون آهن. اهي روشنيءَ جو مينار آهن جيڪا اونداهي کي اسان جي آس پاس کان پري رکي ٿي. اهو سڀ انهن طرفان قائم ڪيل مثالن جي ڪري آهي ته اسان خوداعتمادي حاصل ڪيون ٿا. انهن اسان کي زندگي لاءِ اميد پريو ڪيو آهي، ان جا مول متا سيڪاريا آهن ۽ ان جي مناس جا لاپ مائٽ ۾ مدد ڪئي آهي. جيڪڏهن اهي عظيم روح موجود نه هجن هاته اسان اڻ ڏٺل ۽ طاقتور قوتن سان جهيڙيندي ناميدن جي اوڙاهه ۾ ڦاسي وڃون ها ۽ اسان پنهنجو پاڻ کي موت جي آڏو پيش ڪري ڇڏيون ها ۽ چئون هاته اي موت! اسان تنهنجا غلام ۽ قيدي آهيون، توکي جيئن وڻي اسان سان پيش اچ.

بهرحال، اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به سچي انسان نااميدن آڏو آڻ ڪونه مڃي آهي، نه وري اهي مستقبل ۾ ڪڏهن ائين ڪندا، چوڻهه اهي سوڀ ۽ ڪاميابي جا حقدار آهن. اهو حقيقي طور ثابت ٿيل آهي ته تاريخ ۾ گهڻا ئي ماڻهو ڪامياب ۽ سويرا ٿيا آهن ۽ حضرت علي عليه السلام انهن مان هڪ آهن. اهي انسان جن موت تي سوڀ ماڻي سدائين اسان سان گڏ آهن. توڙي جو زماني ۽ فضا انهن کي اسان کان جدا ڪري ڇڏيو پر زمانو نه اسان کي انهن جي قولن کي ٻڌڻ کان روڪي سگهي ٿو نه وري مفاصلو اسان کي انهن جي چهرن جي زيارت ڪرڻ کان روڪي سگهي ٿو.

مٿي جيڪو بيان ڪيو ويو آهي ان جو بهترين ثبوت هي ڪتاب آهي. اهو هڪڙي عظيم انسان جي سوانح (سيرت) آهي. توڙي جو اهو

عربستان ۾ پيدا ٿيو. سندس شخصيت فقط عربستان لاءِ مخصوص ڪونهي. توڙي جو سندس ڪرم نوازي ۽ عنايت ڪرڻ وارا گڻ اسلام منجهان ايريا ۾ پاڻ صرف مسلمانن جي لڏي تائين محدود ڪونهي. جيڪڏهن پاڻ صرف مسلمانن لاءِ محدود هجي ها ته هڪڙو عيسائي 1956ع ۾ سندس حياتي مبارڪ جي واقعن جو تجزيو ڪرڻ لاءِ غيرارادي طور ترغيب ۾ نه اچي ها ۽ هڪڙي شاعر وانگر سندس موهيندڙ فيصلن، بهادري جي سندس حيران ڪندڙ ڪارنامن ۽ سندس حياتي جي دلچسپ ماجرائن جا ڳڻ ڳائڻ لاءِ نه هر ڪجي ها.

حضرت علي عليه السلام جي سورهياڻي لڙائي جي ميدان تائين محدود ڪونه هئي. ايمان، تقوا، پارسائي، فصاحت و بلاغت، عالي ظرفي، ستايلن ۽ محتاجن جي مدد ڪرڻ ۽ حق جي حمايت ۾ سندس ڪو ثاني ڪونه هيو. ايتري تائين جو چوڏهن سَو سالن جو عرصو گذرڻ جي باوجود سندس حيرت انگيز ڪاميابيون اسان لاءِ روشني جو اهڃاڻ آهن ۽ اسان جي لاءِ پنهنجون حياتيون بلند درجي تي پهچائڻ لاءِ نهايت ڪارآمد آهن.

اسان اهو نٿا گهرون ته هن ڪتاب جي مطالعي کان اڳ ۾ ئي ان جي دلچسپ ۽ موثر جاين جي نشاندهي ڪيون، چوٽه اهڙيون جايون هڪ يا ٻه ڪونه آهن، پر گهڻيون ئي آهن. مختصر طور اسان اهو چئون ٿا ته ليکڪ گهڻن ئي دلچسپ بحثن جو گلدستو تيار ڪيو آهي، جيڪورنگارنگ ۽ خوشبو وارن سهڻن گلن وانگر دل ۽ دماغ کي فرحت بخشڻ وارو آهي.

ليکڪ مختلف واقعن کي تفصيل سان بيان ڪيو آهي ۽ دين، سياست، سماجي ۽ مالي معاملن بابت امام علي عليه السلام جي خيالن ۽ عقيدن جو پڻ تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي. ان کان علاوه ان حضرت علي عليه السلام جي حياتي مبارڪ جي واقعن کي وڏي سمجھداري سان بيان ڪيو آهي ۽ اهڙي نموني ۾ جنهن ۾ اهي اڳ ۾ قلمبند ڪونه ڪيا ويا هيا.

ڪوبه تاريخدان يا ليکڪ ڪيترو به هوشيار ۽ ماهر چونه هجي اهو هزار صفحن ۾ به امير المؤمنين عليه السلام جي حقي تصويرپيش

نتو ڪري سگهي. نه وري انهن پيانڪ واقعن کي بيان ڪري سگهي ٿو جيڪي سندس زماني ۾ پيش آيا. ان لاثاني شخصيت جيڪي ڳالهيون سوچيون ۽ انهن تي عمل به ڪيو اهي ان وقت تائين نه ڪنهن ڏنيون هيون ۽ نه وري ٻڌيون هيون. اهي ڪنهن به تاريخدان طرفان ڪنهن تفصيل سان سهيڙي ڪتابي صورت ۾ پيش ڪرڻ کان گهڻيون آهن. تنهن ڪري ڪنهن به ليکڪ طرفان حضرت علي عليه السلام جو پيش ڪيل خاڪو لازمي طور نامڪمل هوندو.

بهرحال، هن جهڙي ڪنهن به ڪتاب جي لکڻ ۾ ليکڪ جو مقصد اهو هوندو آهي ته هو ممڪن ذريعي مان امير المؤمنين علي عليه السلام جي قولن ۽ فعلن جو تفصيل گڏ ڪري ۽ انهن تي وڏي ڌيان سان غور و فکر ڪري پوءِ انهن کي اهڙي نموني ۾ پيش ڪري ته امام علي عليه السلام جي اها جهلڪ ڏسڻ ممڪن ٿي وڃي جيئن اهي خود اصل ۾ پاڻ هيا. اهائي ڳالهه آهي جيڪا ليکڪ هن ڪتاب ۾ ڪئي آهي.

مون کي پڪ آهي ته جارج جرداق، هڪڙو تحقيقي اسڪالر ۽ جيئن اهو هڪڙو تعصب کان خالي (غير متعصب) شخص آهي، امام علي عليه السلام جي حياتي مبارڪ کي کولي بيان ڪرڻ ۾ گهڻي حد تائين ڪامياب ٿيو آهي ۽ جيڪي ماڻهو هن ڪتاب کي پڙهندا اهي اها ڳالهه چوڻ تي آماده ٿي ويندا ته اها اهڙي شخصيت جي سيرت پاڪ آهي جيڪا رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کان پوءِ دنيا ۾ پهرين درجي تي هئي.

مائیکل نعیمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نبوت جو پينگهو

عربستان جو علائقو گهڻو عجيب ۽ غير معمولي آهي ۽ اهو علائقو پنهنجي اها سڃاڻپ مستقبل ۾ به قائم رکندو. ان ۾ گهڻا وڏا رڻ پٽ آهن. جيڪڏهن اهي رڻ پٽ برسات کان محروم نه هجن ها بلڪ ساوا ۽ زرخيز هجن ها ته اها ڌرتي بڪايلن کي کاڌو ڪارائي ۽ دنيا جي اگهاڙن ماڻهن جا انگ ڏيکي ها. اهڙا اهڙا ويران رڻ پٽ آهن جن جو تصور ئي نٿو ڪري سگهجي. بدقسمتي سان عربستان سدائين هڪڙو رڻ پٽ رهيو آهي. ان جا ڪشادا علائقا واريءَ جي ڌڻن، ننڍن ۽ خشڪ پهاڙن ۽ پٿريلِي زمين تي مشتمل آهن، جيڪي نه ته پوکي راهي ڪرڻ جي لائق آهن ۽ نه وسندي جوڳا آهن. جيڪڏهن پوکي راهي ممڪن هجي ها ته اهو علائقو ڳتيل آبادي سان ڀريل هجي ها، پر حالت ٻي طرح آهي. توڙي جو اهو علائقو ٽن طرفن کان سمنڊ سان گهيريل آهي، پوءِ به برسات قسمت سانگي وسندي آهي ۽ اونھاري ۾ اتي سخت گرمي هوندي آهي.

ڪجهه علائقن ۾ البت مينهن وسندو آهي جيڪو آبھوا کي ڪجهه ٿڌو ڪندو آهي. بهرحال، جڏهن جهولي واري هوا گهلندي آهي ته ايتري تپش ٿي ويندي آهي جو وڻ ۽ ٻوٽا سڪي پُسا ٿي ويندا آهن ۽ جانور به گرمي ڪري مري ويندا آهن. پر عرب شاعر صبح جي ھير (بادنسيم) کي جيڪا سدائين اوڀر طرف کان گهلندي آهي، بهشت جي ھير سان مشابھت ڏيندا آهن.

عربستان ۾ سدا وهندڙ ندي ڪونهي. بهرحال، جيئن ۽ جڏهن مينهن وسندا آهن ۽ نالا وهڻ لڳندا آهن ته ماڻهو انهي موقعي جو فائدو وٺندا آهن ۽ تلاءُ ٺاهي پاڻي ذخيره ڪندا آهن. اهو پاڻي ڪجهه وقت لاءِ ڪافي هوندو آهي.

اڻ عربستان جو مخصوص قسم جو جانور آهي جيڪو ٻين علائقن ۾ ملندڙ جانورن جي ڀيٽ ۾ امتيازي حيثيت رکي ٿو. الله تعاليٰ

ان کي ڊگهيون چنگهون ڏنيون آهن ته جيئن اهو آساني سان ڊگهو فاصلو طئي ڪري سگهي ۽ رڻ پٽن ۾ ٽڪجي نه پوي ان جا داڻوڙا پڻ اهڙا آهن جو ان جا پير واري ۾ ڪونه ڦاسندا آهن. ان ۾ ڏکيا ۽ سخت رستا طئي ڪرڻ جي به تمام گهڻي سگهه آهي ۽ گرميءَ سان گڏاڇ جي سختي به برداشت ڪري سگهندو آهي. الله تعاليٰ ان کي وڏو ۽ غير معمولي پيٽ ڏنو آهي جنهن ۾ اهو ڪيترن ڏينهن لاءِ پاڻي ذخيره ڪري سگهندو آهي ۽ جيئن ۽ جڏهن پاڻي اٽلپ ٿي پوندو آهي ته ان جو مالڪ ڪنهن نه ڪنهن نموني سان پنهنجي ذاتي استعمال لاءِ پڻ ان جي پيٽ مان پاڻي حاصل ڪندو آهي. عربن اڻ کي هزارين نالا ڏنا آهن.

ان علائقي ۾ ساوڪ يا پوک ڪٿي ڪٿي هوندي آهي. ڪجهه ڪنڊن وارا ٻوٽا ڦٽندا آهن پر اهي پڻ سخت گرمي ۽ پاڻي جي اٿاڻ ڪري سگهي ويندا آهن. ماڻهن جي رهائش گهڻو ڪري تنبوئن ۾ هوندي آهي، جيڪي انهن کي جهولي جي هوائن يا سج جي تپش کان بچائي ڪونه سگهندا آهن. دراصل انهن تنبوئن ۾ رهڻ ۽ کليل آسمان هيٺ رهڻ جي وچ ۾ ڪو گهڻو فرق ڪونهي. انهن سببن ڪري ان علائقي جي آبادي تمام گهٽ ۽ ڇڙوڇڙ آهي. عربستان جا ماڻهو اڪثر ڪري مستقل طور هڪڙي جاءِ تي ڪونه رهندا آهن پر هڪڙي جاءِ کان ٻي جاءِ ڏانهن منتقل ٿيندا رهندا آهن.

عربن جو پيداواري ۽ کاڌ خوراڪ لاءِ اناج سڪل ڪٽل آهي. ان ۾ اڻن جو ۽ شڪار ڪيل جانورن جو گوشت به شامل ٿيندو آهي. مستقل طور تي رڻن پٽن ۾ پنهنجون زندگيون گذارڻ ڪري لڙايون ۽ خونريزي انهن جي فطرت جو حصو ٿي ويون آهن. عرب جزيري جي ماڻهن ۽ رڻ پٽ ۾ ايتري ته گرمي هوندي آهي ۽ ڌرتي ايتري ته ويٺي آهي جو ماڻهو جانورن جو گوشت واري تي سڀڪي سگهندا آهن.

واري، ٿورڙي ۽ ڇڙوڇڙ آبادي ۽ حالتن جي هڪجهڙائي سان پيريل رڻ پٽ گهڻو بيزار ڪندڙ شيون آهن ۽ زندگي کي اڻ وڻندڙ ڪري ڇڏين ٿا. اتساهه ۽ اميد جيڪي خوشي واري زندگي جو سرمايو آهن، ان رڻ پٽ ۾ ڪٿي به موجود ڪونهن.

انهن ڏکين حالتن ۽ اهڙي يڪسانيت واري زندگي سان بدوي عربن لاءِ اهو ممڪن ڪونه هيو ته اهي زندگيءَ جي ڦيرين گيرين ۽ دنيا جي ٻين قومن جي مختلف روين ۽ طور طريقن سان روشناس ٿين. رحم ۽ خلوص جي موجودگي جو جيڪي انسان جي دل کي ڀروسو ڪرڻ جي قابل بڻائيندا آهن، هڪڙي غير آباد ڌرتي ۾ تصور نٿو ڪري سگهجي. اهڙيون خاصيتون ساوڪ وارين ۽ زرخيز زمينن ۾ پيدا ٿينديون آهن نه ڪي پٿريلن ۽ خشڪ علائقن ۾. اهي انهن شخصن ۾ پيدا ٿينديون آهن جيڪي مڙني نعمتن سان مالامال ٿيل هوندا آهن، نه ڪي انهن ماڻهن جي دلين ۾ جيڪي انهن نعمتن کان وانجهيون هونديون آهن.

انهن زمانن جا ٿورا گهڻا ننڍا ڳوٺ ۽ وسنديون ڪو گهڻو ڌيان ڇڪائيندڙ ڪونه هيون. هڪڙو ته انهي ڪري جو انهن جو ڳاڻاٽو تمام ٿورڙو هيو ۽ ٻيو ته انهن جي حالت هڪڙي ويران رڻ پٽ ۾ کوڙيل تنبوئن کان گهڻي بهتر ڪونه هئي، جيڪي ان سھائيندڙ هوائن جي حملن کان متاثر ٿيندا رهندا هيا. البت طاقت ۽ يثرب (مديني) ۾ زندگي گذارڻ جا بهتر وسيلا موجود هيا. باقي مڪو پوڄا پاڻ وارن بتن جو آماجگاهه هيو. اتان جا رهواسي واپاري ماڻهو هيا جن جي نظر ۾ هڪڙي انسان جي حياتي جي مقابلي ۾ ڏوڪڙ يا هڪڙي دينار جو وڌيڪ قدر ۽ اهميت هئي.

دوزخ وانگر ٻرندڙ رڻ پٽ ۾ غربت ۽ محتاجي واري زندگي جنهن جو حال مايوسين سان ڀريل ۽ مستقبل اميدن کان خالي هيو اها ان علائقي جي حالت هئي جنهن کي عرب جزيرو سڏيو ويندو هيو.

جيڪا ڳالهه تعجب ۾ وجهندڙ آهي اها اها آهي ته توڙي جو عربستان جي ڀرسان ڪيترائي علائقا آهن جيڪي زرخيز آهن ۽ انهن ۾ زندگيءَ جون مڙني آسائشون موجود آهن، اهڙا به ماڻهو موجود هيا جن انهن مڙني سهوليتن کي نظر انداز ڪيو ٿي ۽ ان غير آباد ڌرتي ۾ ڏکي زندگي گذارڻ کي ترجيح ڏني ٿي. تنهن ڪري انهن ان رڻ پٽ مان ٻاهر نڪرڻ جو ڪڏهن به ڪونه سوچيو. وڌيڪ عجب ۾ وجهندڙ اها ڳالهه آهي ته اتي ماڻهن پنهنجي اباڻي ڌرتي کي باقي سموري دنيا کان اعليٰ

سمجھيو ٿي. انهن نه ته ان کي ڇڏڻ گھريو ٿي ۽ نه وري ڪنهن ٻي جاءِ کي پنهنجون ٺڪاڻو بڻائڻ جي خواهش ڪئي ٿي. اهو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي نبوي منصب ملڻ کان به اڳ عربي رڻ ڀٽ جو هڪڙو معجزو هيو.

بهر حال، جيڪڏهن اسان سڀني ٿڌن ۽ گرم چشمن، زرخيز ۽ سايين زمينن، خوبصورت نظارن، دولت ۽ ٻين سمورين نعمتن کي جيڪي عربستان کان سواءِ مختلف ملڪن ۽ علائقن ۾ موجود آهن، انهن شين سان ڀيتيون جيڪي ان ڌرتي تي ظاهر ٿيون ته اهي سڀ نعمتون ۽ سهوليتون هن ڌرتي کي مليل نعمتن جي آڏو ڪا اهميت ڪونه ٿيون رکن. عربي رڻ ڀٽ، معجزن جي ڌرتي، اهڙي شي پيدا ڪئي جيڪا ٻين مڙني نعمتن کان اعليٰ ترين نعمت آهي.

اهو اعليٰ ظرف وجود انهي عظيم شخصيت جو هيو جنهن پنهنجون ڪرم نوازيون سمورن انسانن مٿان نچاڻ ڪيون، جنهن حقيقت جي چشمن کي صاف ڪيو جنهن جي معرفت زندگي جي اهميت جي خبر پئي، پارسائي ۽ نجات عظيم ڳالهين ٿي ويون، ۽ انساني نسل اعليٰ درجي تي پهچي ويو مطلب ته اها شخصيت الله جي رسول حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جن جي ذات هئي. عربستان ۾ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي سوت حضرت علي عليه السلام جي پيدائش، جتي انساني زندگيءَ جو هڪڙي ڏوڪڙ کان وڌيڪ ملهه ڪونه هيو ان رڻ ڀٽ جو ٻيو معجزو هيو.

رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جو ظهور

اڪيون اهڙيون روشن جيئن چمڪندڙ سج، چين مبارڪن جي مسڪراھت سج جي روشني کان به وڌيڪ لپائيندڙ سندن دل مبارڪ يثرب ۽ طائف جي باغن جي گلن کان به وڌيڪ تازي سندن عادتون ۽ اخلاق حجاز جي چانڊوڪي وارين راتين کان به وڌيڪ وڙاٽا، سندن ذهن مبارڪ تيز هوائن کان به وڌيڪ ڦڙٽيلو موهيندڙ زبان مبارڪ، دل مبارڪ بهشتي نور سينن پيريل، هڪڙي تيز تلوار وانگر پڪو پختو عزم ۽ زبان مبارڪ تي لطف ڏيندڙ لفظ - اهي عربستان جا پيغمبر حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم بن عبدالله هيا - اهي پيغمبر صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جن انهن بتن کي تباھ ڪيو جن پائرن کي پائرن کان الڳ ڪري ڇڏيو هيو. انهن نه صرف ڪاٺ ۽ پٿرن جي بتن کي پڇي پورا پورا ڪيو پر دولت، خراب عادت ۽ گروهه جذبات جي بتن کي به پڳو.

بزدل قريشين انهي ڳالهه جي خواهش ڪئي ٿي ته بدوي عربن جي هٿن مان دولت نڪري صرف انهن جي ڪيسن ۾ اچي. انهن پنهنجي زندگيءَ جو صرف اهو مقصد بڻايو هيو ته گهڻو نفعو ڪمائڻ لاءِ انتهائي ڏکين حالتن ۾ اٺ جي پنيءَ تي ويهي رڻ پٽ جهڳڙي ۽ پوءِ پنهنجي ماڳ، جنم ڀومي، مڪي ڏانهن موٽي اچجي - اهو ساڳيو مڪو جيڪو بتن جي پوڄا وارو شهر هيو ۽ جتي دولت ئي فقط هڪڙي ڳڻائڻ واري شي هئي.

اوچتو انهن هڪڙو آواز ٻڌو جنهن انهن جي دماغ کي جهنجوڙي ڇڏيو. انهن جون اميدون وڪري ويون. دنيا اهو چوندي انهن کان پنهنجو منهن موڙيو: ”انسان جو قدر اهو ڪونهي جيڪو توهان اندازو لڳايو آهي ۽ بدوي عربن جي تخليق جو مقصد اهو ڪونهي جيڪو توهان سمجهو ٿا ته ايئن هجي.“

... اهو حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جو آواز هيو...

بنو اسد ۽ بنو تمير وارا ايترا ته بيوقوف ۽ جاھل ھيا جو اھي پنھنجين نياڻين کي بنا ڪنھن سبب جي جيئري پوري ڇڏيندا ھيا. انھن جي انھي عمل لاءِ ڪوبه جواز موجود ڪونه ھيو. سواءِ انھيءَ جي ته اھو ھڪڙو رواج ھيو جيڪو انھن ۾ جاري ھيو. اھي خدائي اختيار جا انڪاري ھيا. اھي قدرتي سونھن کان نفرت ڪندا ھيا. انھن عملن دوران انھن ھڪڙو آواز ٻڌو جيڪو ڳوڙھي پيار جو ۽ ماڻھن لاءِ ھمدردي جو اظھار ھيو. فرمايائين ٿي ”پنھنجين نياڻين کي جيئري دفن نه ڪريو. نياڻيون به الله تعاليٰ جي ايترو ئي سٺي مخلوق آھن جيترا پٽ. ڪنھن به انسان کي اھو حق ڪونهي ته ٻئي کي حياتي کان محروم ڪري اھو صرف الله تعاليٰ ئي آھي جيڪو انسانن کي پيدا ڪري ٿو ۽ انھن کي موت ڏئي ٿو.“

... اھو حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو آواز

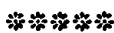
ھيو....

عرب سدائين وڙھندا رھندا ھيا. اھي معمولي ڳالھين جي باري ۾ به سالن تائين وڙھندا ۽ رت وھائيندا رھندا ھيا. اھي پنھنجن ڀائرن کي قتل ڪندا ھيا ۽ ان تي گھڻو خوش ٿيندا ھيا ۽ فخر محسوس ڪندا ھيا. انھن لاءِ پنھنجي جھالت خاطر پنھنجون حياتيون قربان ڪرڻ بلڪل معمولي ڳالھ ھئي. ٻار اھڙين حالتن ۾ روئيندا وڙھندا ۽ پلجي وڏا ٿيندا ھيا، جيڪي انھن جي ذھنن ۾ ڪنھن لاءِ به پيار ۽ ھمدردي پيدا ڪرڻ لاءِ سازگار ڪونه ھيون.

انھن ماحولن ۾ انھن ٻيھر ھڪڙو آواز ٻڌو جنھن فرمايو: ”توھان ڇا ڪري رھيا آھيو؟ توھان ھڪ ٻئي کي قتل ڪري رھيا آھيو جڏھن ته توھان سڀئي پاڻ ۾ ڀائر آھيو. چوڻ توھان سڀني کي الله تعاليٰ پيدا ڪيو آھي. لڙائي جھڳڙو ھڪڙو شيطاني عمل آھي. امن ۽ دوستي توھان لاءِ وڌيڪ فائديمند آھن. جن نفعن لاءِ توھان وڙھو ٿا اھي امن کان سواءِ حاصل ٿي ڪونه ٿا سگھن.“

... اھو پڻ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو آواز ھيو....

عرب تمام گهڻو اناپرست ۽ مغرور ماڻهو هيا. اهي اجمين (غير عرب) کي پاڻ کان حقير سمجهندا هيا. نه صرف اهو پر اهي غير عربن کي انسان ئي ڪونه سمجهندا هيا. حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم عربن جي انهي سوچ کان گهڻي نفرت ڪندا هيا. انهن مغرور ماڻهن کي مخاطب ٿيندي پاڻ فرمايائون: ”ڪو عرب وڌيڪ پارسا آهي ته اهو افضل آهي ورنه ڪوبه عرب ڪنهن به اجمي (غير عرب) کان اعليٰ ڪونهي. آيا توهان کي اهو وڻي يا نه پراها حقيقت آهي ته سڀئي انسان هڪ ٻئي جا ڀائر آهن.“

اتي ستايل، بي گهر ۽ محتاج ماڻهو هيا، جن جا چهره گرم هوائن لهسائي ڇڏيا هيا. سماج انهن کي پنهنجي لڏي مان خارج ڪري ڇڏيو هيو ۽ انهن جون حياتيون اذيتناڪ بڻائي ڇڏيون هيون. ماڻهن جي نظرن ۾ اهي واري جي ڌڙن کان به وڌيڪ حقير هيا ۽ انهن جي زندگي انتهائي مايوسي واري ٿي وئي هئي. اهي ئي ماڻهو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا حقيقي دوست هيا، بلڪل ايئن جيئن معاشري جا ڌڪاريل ۽ مفلس ماڻهو يسوع مسيح حضرت عيسيٰ عليه السلام جا ۽ دنيا جي ٻين عظيم ماڻهن جا دوست هيا. اهي مسڪين ماڻهو هيا جن جي پلائي لاءِ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم آمريت جي قائم ٿيڻ کي روڪڻ لاءِ ڪوششون ورتيون، ٻانهپ جي اجازت ڪونه ڏنائون، ماڻهن کي پنهنجن ساٿين جي غلامي مان آجو ڪرايائون ۽ بيت المال قائم ڪيائون ته جيئن سڀئي بنا ڪنهن امتيازي سلوڪ جي ان مان لاڀ حاصل ڪن. پاڻ سڳورن ماڻهن جي ڪوششن جو رخ عوامي پلائي جي ڪمن ڏانهن موڙيو. قريشي جيڪي سندن ساڳي نسلي لڏي مان هيا، انهن کي هر قدم تي زور پريائون ته اهي پنهنجي چال چلت کي سڌارين، سنا عمل ڪن ۽ پنهنجي ڌيان کي مڪمل دلي لڳاءُ سان الله تعاليٰ طرف رکن، جنهن الله تعاليٰ انهي چڙوچڙ مخلوق کي هڪڙي ڪامل امت ۾ گڏ ڪيو آهي. بهرحال، قريشين جاهل ۽ اوباش ماڻهن، ۽ پنهنجن ٻارن کي هڻي ڏني ته ان کي پٿر هڻن ۽ ان تي نٿوليون ڪن.

محتاج، ستايل ۽ بي گهر غلامن، جن ۾ حضرت بلال رضي الله تعاليٰ عنه به هيو جيڪو پوءِ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم

جو بانگو (مؤذن) ٿيو جڏهن اهو آواز ٻڌو ته گهڻو خوش ٿيا هيا: ”سڀني انسانن کي الله تعاليٰ رزق ڏئي ٿو. اهو انهن ماڻهن کي پسند ڪري ٿو جيڪي سندس مخلوق سان گهڻي مدد ڪن ٿا.“
... اهو حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو آواز هيو....

*****

اهي جيڪي سندن دشمن هيا، کين پٿر هڻندا هيا ۽ سندن مٿان چٿرون ڪندا هيا، انهن انهي اتساهيندڙ آواز کي ٻڌو: ”جيڪڏهن تون (محمد) رُڪو ۽ سخت دل هجين ها ته اهي گهڻو اڳ توکي ڇڏي وڃن ها. انهن کي معاف ڪر ۽ الله کي سوال ڪر ته (انهن جا گناهه) معاف ڪري ۽ ڪجهه معاملن ۾ انهن سان صلاح مشورو ڪر. پر جڏهن تون ڪنهن فيصلو تي پهچين ته الله تي پروسو ڪر. الله انهن سان پيار ڪري ٿو جيڪي ان تي پروسو ڪن ٿا.“ (سورت آل عمران آيت 159)
... اهو حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو آواز هيو....

*****

هيٺيان سڃا لفظ انهن ماڻهن جي ذهنن ۾ نقش ٿي ويا جيڪي سڀني حياتي لاءِ الله تعاليٰ جي رستي ۾ جدوجهد ڪري رهيا هيا، ۽ بتن جي پوڄا ۽ برائين خلاف هلايل مهم ۾ ان (محمد) جي حمايت لاءِ تيار هيا، ۽ پریشان هيا ته ٻي صورت ۾ انهن جا حق ۽ سٺا اخلاق لڙائي جي ميدان ۾ ضايع ٿي ويندا.
”ياد رکو! ٺڳي ڪندڙ نه ٿجو. ڪڏهن به واعدي خلافي نه ڪجو. ڪڏهن به ڪنهن جي اعتبار کي نيس نه پهچائجو. ڪنهن به ٻار عورت، ٻڏڙي ماڻهو يا پنهنجي آستاني ۾ ويٺل ڪنهن به راهب (گوشه نشين) ماڻهوءَ کي قتل نه ڪجو. ڪنهن ڪجيءَ جي وڻ کي نه ساڙجو ۽ نه ڪنهن ٻوٽي يا وڻ کي وڍجو نه وري ڪنهن عمارت کي ڊاهجو.“
... اهو حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو آواز هيو....

*****

عربن انهي خدائي آواز کي حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي زبان مبارڪ مان ٻڌو ۽ ان کي دنيا جي چئن ئي ڪنڊن پر پکيڙيائون. انهن انهي آواز ذريعي طاقتور حڪمرانن ۽ بادشاهن مٿان سوڀ ماڻي. انسانن منجهه پائڻيچارو قائم ڪيائون ۽ انهن کي هڪڙي دين ۾ شامل ڪيائون، ۽ انسان ۽ الله تعاليٰ جي وچ ۾ گانڍاپو پيدا ڪيائون.

حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو چچر ايترو ته پکڙجي ويو جو سموري پراڻي دنيا ان جي چانو هيٺان اچي وئي ۽ ڌرتي اوڀر کان اولهه تائين نيڪي، پلائي، علم، امن ۽ دوستي جا ميوا پيدا ڪرڻ شروع ڪيا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجا هٿ مبارڪ وڌايا ۽ سموري دنيا ۾ پائڻيچاري ۽ دوستيءَ جا بچ ڇڻيا. اهو هٿ مبارڪ اڃا تائين ڊگهو ٿيل آهي ۽ بچ ڇڻڻ ۾ مصروف آهي. تنهن ڪري دنيا ۾ اهڙو ڪوبه خطو موجود ڪونهي جنهن ۾ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا امتي موجود نه هجن. انهن مان هڪڙو پاڪستان ۾ ٿي سگهي ٿو ۽ ٻيو اسپين ۾ ٿي سگهي ٿو پر ان جي باوجود انهن مان ٻنهي سان اهڙو ورتاءُ ڪيو ويندو آهي جڻ ساڳئي ۽ هڪڙي جهنڊي هيٺ هجن.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم مشرقي ماڻهن لاءِ عزت ۽ احترام جو اظهار ڪيو جيڪو اڄ پڻ انهن جي مٿي جو چمڪندڙ تاج آهي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو اهو فرمان انساني پائڻيچاري لاءِ هڪڙي دعوت هئي. انهي ڳالهه حڪمرانن جي هٿن کي رعييت وارن جي ملڪيت تائين پهچڻ کان روڪيو ۽ سموري انساني لڏي کي برابري وارا حق ڏنا. پاڻ ڪريمن جي مذهب ۾ هڪڙي عام ماڻهو هڪڙي حڪمران ۽ هڪڙي رعيتي، ۽ هڪڙي عرب ۽ اجمي (غير عرب) جي وچ ۾ ڪوبه امتيازي فرق ڪونهي، ڇو ته سڀئي انسان الله تعاليٰ جا ٻانهن آهن، اهو الله ڪريم ئي آهي جيڪو سڀني لاءِ رزق مهيا ڪري ٿو.

انهي فرمان عورتن کي مردن جي ڏاڍائي کان آزاد ڪيو پورهيتن کي سرمايه دارن جي غير انصافي کان آزاد ڪيو ۽ نوڪرن ۽ ملازمن

کي پنهنجن مالڪن آڏو ڪنڌ جهڪائڻ جي بي عزتي کان آجو ڪيو.
 افلاطون ۽ ٻين فلاسفرن جي برخلاف جن پورهيتن کي انهن جي غربت
 وارن ڏنڌن ڪري سندن سماجي حقن کان محروم ڪيو هيو رسول الله
 صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سڀني انسانن کي سرڪاري معاملن ۾
 شرڪت ڪرڻ جي قابل ڪيو. پاڻ ڪريمن ويڄ خوري ۽ هڪڙي
 ماڻهو طرفان ٻئي ماڻهو جي استحصال کان منع ڪئي.
 رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کان پوءِ حضرت علي
 عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه ماڻهن کي سٺن اخلاقن کي
 اختيار ڪرڻ جي دعوت ڏني.

تاريخ تي هڪ نظر

علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه بزرگن جا
بزرگ ۽ هڪڙي اهڙي منفرد هستي هيا جنهن جو مثال نه مشرق
۾ پيدا ٿيو نه مغرب ۾ نه اڳ ۾ پيدا ٿيو نه بعد ۾.
شعبي شميل.

جيڪڏهن توهان دنيا جي تاريخ کي ڌيان سان ڪن ڏئي ٻڌو ته
توهان هڪڙي عظيم واقعي جون خبرون ٻڌندا، جنهن جهڙو ڏهه صدين
کان به وڌيڪ عرصو گذرڻ جي باوجود ڪو واقعو پيش ڪونه آيو آهي.
جيڪڏهن توهان دنيا ۾ ٿيندڙ مختلف واقعن جي باري ۾ ڌيان سان غور
ڪيو ته توهان هڪڙي عظيم شخصيت طرفان موهجي ويندا، جنهن
جي اعليٰ سوچ جي آڏو هر شيءِ هيچ لڳي ٿي. دنيا ۽ ان جي حياتي، ۽ ٻار
ٻچا، مٿ مائٽ، دولت ۽ حڪمراني ان جي نظر ۾ ڪابه اهميت ڪونه
ٿا رکن. اها شخصيت عام ماڻهن جي قطار ۾ بيهارڻ کان گهڻو افضل
آهي ۽ ان جي بصيرت ايتري عمدي آهي جو اها فقط نالي ۾ عام ماڻهن
جي استدلال سان مشابهت رکي ٿي.

جيڪڏهن توهان پنهنجي دل جي ڪنن سان ٻڌو ته تاريخ توهان
کي حق ۽ انصاف جي واٽ ۾ شهيدن جي ڪهاڻي بيان ڪري ٻڌائيندي
جن جو رت شفق جي صورت ۾ آسمان ۾ نظر ايندو آهي. جيڪڏهن
توهان شفق تي نظر ڪيو ته توهان ٻن قسمن جي ڳاڙهاڻ جو مشاهدو
ڪندا. هڪڙي قدرتي ڳاڙهاڻ ۽ ٻي حق ۽ انصاف جي واٽ ۾ شهيدن
جي رت جي ڳاڙهاڻ.

مشرق جي تاريخ تي هڪ نظر وجهو ۽ انهي ذهانت ۽ اهلليت جي
عظيم قوت کي ڳوليو جيڪا اعليٰ سوچ جي هر دائري جو مرڪز آهي،
۽ هر حقيقي منطق ۽ استدلال جو بڻ بنياد آهي. هر جديد تحقيق ۽ هن
دنيا ۽ آخرت جي زندگي جي باري ۾ نئون نظريو ان سان ئي تعلق رکن
ٿا. انساني سرشتي ۽ تهذيب جي اصولن ۽ اخلاقيات جي قانونن جي
باري ۾ توهان جي ڌيان تي جيڪي به رايا آيا هجن اهي سڀ انهي

سرچشمي منجهان شروع ٿيا آهن. اهي قانون ۽ قاعدا انسانذات جي باهمي تعلقاتن، سهڪار ۽ پائيواري جي بنياد تي ٻڌل آهن. ڪهڙي ڌيان چڪائيندڙ قوت فلسفي ۾ هڪڙو نئون طريقو ۽ هڪڙي نئين حڪمت عملي دريافت ڪئي آهي ۽ ان کي انهن ماڻهن جي هٿ وس ڪيو جن ان کي ايندڙ نسل ڏانهن منتقل ڪيو؟ هر ڪنهن پنهنجي عقل ۽ سمجهه آهر ان منجهان فائدو ورتو آهي. پر اڃا تائين ڪوبه ان جي حقيقي فلسفي ۽ ان جي ڳوڙهائي تائين ڪونه پهتو آهي. اهو ضروري آهي ته ان جيڪي به قول ڇڏيا آهن انهن مان ٻين دماغن ۽ ساجهن وند ماڻهن کي لازمي طور نيون ايجادون ڪرڻ کپن.

اهو بصيرت وارو شخص ڪير آهي جيڪو پاڻ ته ڏکڻ ۽ تڪليفن ۾ ڦاٿل آهي پر ٻيا ان جي ڪرم نوازين ڪري خوش ۽ آسائش ۾ آهن؟ اهو جنهن پنهنجن دوستن سان گڏوگڏ دشمنن لاءِ رستو هموار ڪيو آهي ۽ ڪندو رهي ٿو! هڪڙو ڄاڻو شخص جيڪو هر ڳالهه جي سبب ۽ اثر تي بحث ڪرڻ کان پوءِ ٻين لاءِ انهن ڳالهين جي وضاحت ڪرڻ لاءِ (دل جي خلوص سان) مڪمل ۽ دلي طور تي تيار آهي!

اهو ڳوڙهي نظر وارو دانشور ڪير آهي جنهن هر ڳالهه تي سوچ ويچار ڪيو آهي ۽ دنيا ۾ ڪابه شيءِ ڪونهي جنهن جي باري ۾ اهو چڱي طرح باخبر نه هجي؟ ايتري تائين جوان کي انهن ڳالهين جي پڻ ڄاڻ آهي جيڪي ماڻهن ڪيون ٿي ڪونه آهن پر رڳو انهن جي باري صرف سوچيو آهي. ان کي ايتري ته سگهاري ڄاڻ حاصل ٿيل آهي جو اهو علم جيڪو مشرق ۾ ان کان پوءِ ظاهر ٿيو اهو پڻ ان سان منسوب ٿيل آهي. دراصل اهو ئي آهي جيڪو مڙني علمن ۽ سائنسن جو پڻ سرچشمو ۽ بنياد آهي.

ڇا توهان ڪڏهن ايتري ڪامل ذهانت جو مشاهدو ڪيو آهي جنهن عاليشان حقيقت طور سڃاڻپ ڪرائي هجي؟ ۽ اها حقيقت سماجي تعلقاتن لاءِ بنياد آهي. هر ماڻهوءَ لاءِ سبب آهي جيڪو خود پنهنجي خاص رستي جي تلاش ۾ آهي.

اهو واضح ڪري سمجهائي ٿو ته ڪيئن هڪڙو گروه سڌي رستي تي آهي ۽ ٻيو غلط رستي تي.

اها حقيقت جنهن کي صرف حضرت علي عليه السلام چوڏهن سَوَ سال اڳ سمجهيو هيو ان کي مشرق ۽ مغرب جي دانشورن بحث مباحثي جو نئون موضوع ٺاهي ڇڏيو آهي. ان مان منهنجي مراد زندگيءَ جي ضرورتن لاءِ گهرج آهي، جنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ماڻهو مختلف رستا اختيار ڪري رهيا آهن. هڪڙي گروهه ان جي حدن کي اورانگهي ڇڏيو آهي. ان گروهه انصاف جي اصولن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي ۽ ماڻهن کي گمراه ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. پنهنجن بدنييتي وارن مقصدن جي حاصلات جي مطلب سان دوکي بازي تي عمل ڪري رهيو آهي. سرمايه دارن طرفان دولت ميڙڻ جي غرض سان، سرڪاري عملدارن طرفان شين کي مفت جو مال سمجهڻ ۽ عوام الناس کي پنهنجو ڳيجهو بڻائڻ لاءِ ۽ نئين ڳالهه ايجاد ڪندڙن طرفان پنهنجا فرمانبردار پوئلڳ گڏ ڪرڻ جي مطلب سان غير منطقي ڳالهيون ڦهلايون پيون وڃن.

ڇا توهان ان ڏاهي کي سڃاڻو ٿا جنهن هزار سالن کان به وڌيڪ عرصو اڳ هڪڙي حقيقت قائم ڪئي، جنهن هزارين ٽوهر پرستين ۽ فضول خيالن جي جاءِ والاري ان فرمايو: ”جيڪڏهن ڪو ماڻهو بکيو رهي ٿو ته اهو انهي حقيقت جو ثبوت آهي ته ان جو حصو ڪو ٻيو کائي ويو آهي.“ ۽ وڌيڪ فرمايائين ”مون ڪنهن به حد کان ٽپيل سخاوت کي ڪونه ڏٺو آهي جيڪا ڪنهن جي حق کي غضب ڪرڻ کان سواءِ ڪئي وئي هجي.“

ان ذخيره اندوزي جي باري ۾ پنهنجي هڪڙي گورنر کي لکيو: ”ماڻهن کي ذخيره اندوزي کان منع ڪر. ڇو ته اها اهڙي ڳالهه آهي جيڪا عوام جي نقصان جو ۽ حڪمرانن لاءِ بدنامي جو سبب ٿئي ٿي.“ هڪڙي عظيم ۽ بصيرت واري شخص هڪ هزار سالن کان به وڌيڪ عرصو اڳ انسانيت جي حق راز کي محسوس ڪيو ۽ انهي راءِ تي پهتو ته بادشاهن جي نظر ۾ جن ماڻهن جو ڪوئي قدر ڪونهي اهي ئي ماڻهو خويين ۽ سندن اخلاقن سان نوازيل آهن، ۽ اهڙن ماڻهن مٿان هر قسم جي ظلم ۽ ڏاڍ کي انهن (حڪمرانن) طرفان جائز سمجهيو وڃي ٿو.

اطالوي مجسما ساز رافيل هڪڙي اطلالوي هاريائي جي روپ ۾ حضرت مريم رضه الله تعاليٰ عنه جو مجسمو تيار ڪيو ۽ سڀني سنيون انساني خصلتون ان ۾ ڏيکاريايون. نالستاء، وولٽيئر ۽ گوٽي پڻ پنهنجي ذهني پورهئي ۽ تصور سان ساڳي ڳالهه کي منظور ڪيو ۽ سفارش ڪئي، رافيل جنهن جي مجسمي ۾ نشاندهي ڪئي هئي. البت، حضرت علي عليه السلام انهي تصور جي صديون اڳ وضاحت ڪئي هئي. ان اميرن، حڪمران طبقي، منافع خورن ۽ لالچي ماڻهن خلاف مهر هلائي هئي. ڌٽريل ماڻهن بابت انهن جي غلط ۽ اڍنگي نموني واري سوچ جي مخالفت ڪئي هئي ۽ فرمايو: ”خدا جو قسم! حق غضب ڪندڙ کان مان ستايل ماڻهوءَ جو حق واپس ڪرائيندس، ۽ غاصب کي نڪ ۾ ناڪيلي وجهي حق جي سرچشمي ڏانهن گهليندس، توڙي جو اهو ان کي پسند نه ڪري“

پنهنجي زماني جي ماڻهن لاءِ انهن جيڪي ڳالهيون فرمايون اهي ڏيکارين ٿيون ته پاڻ انهن ڳالهين کي چڱي نموني ۾ سمجهيو هئائون. اهي ڳالهيون هڪڙي طرف نڪم اميرن ۽ ٻين ماڻهن بابت هيون جيڪي پنهنجين نااهلين جي باوجود اعليٰ مرتبا رکندڙ هيا، ۽ ٻئي پاسي انهن ماڻهن بابت هيون جيڪي محتاج ۽ ستايل هيا ۽ جن وٽ سواءِ تابعداري ڪرڻ جي ٻيو ڪو متبادل ڪونه هيو. تنهن ڪري پاڻ واضح انداز ۾ فرمايائون ”توهان طرفان ستايل ۽ محروم ڪيل احترام لائق آهن، جڏهن ته توهان جا بااختيار ماڻهو بد اخلاق ۽ ڪميٽا آهن.“

انهن لفظن مان سندن مطلب اهو هيو ته زبردست ماڻهو پنهنجي مجبوري ۽ بااختيار طبقي طرفان ستائڻ ڪري پنهنجن ڳڻن ۽ قابليت جو مظاهرو ڪونه ٿا ڪري سگهن. جڏهن ته اعليٰ مرتبا ۽ عهدا رکندڙ ماڻهو پنهنجين قيمتي پوشاڪن ذريعي پنهنجين اوڻاين کي لڪائي رکڻ ٿا.

پاڻ ماڻهن کي سمجهايائون ته سچ ۽ خوبي دائر ۽ قائم ڳالهيون آهن جيڪي هر وقت موجود رهيون آهن ۽ هميشه موجود رهنديون. هر انسان پنهنجي دل جي گهرائي سان انهي ڳالهه ۾ يقين رکي ٿو توڙي جو مختلف ماڻهو ان جي مختلف طريقن سان تشریح ڪن ٿا. قديم قومن به

انهي يقين جي تحفظ هيٺ گذاريو آهي، توڙي جو انهن کي انهي ڳالهه جي خبر نه رهي هجي. انهن پنهنجا نظريا ۽ عقيدا پنهنجن ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ ورتا آهن ۽ انهن کي اختيار ڪيو آهي، چوڻ ائين ڪرڻ سان اهي جاچ جوچ ۽ کوجنا جي تڪليف کان بچندا رهيا آهن. تنهن ڪري نقالي ڪرڻ انهن جي ٻي فطرت ٿي وئي آهي. مڙني عقيدن ۽ سوچن جو پڻ بنياد اهو آهي ته دنيا ۾ هڪڙي ڪامل حقيقت موجود آهي جيڪا مڙني بحثن ۽ رايين جو شروعاتي نقطو هوندي

حضرت علي عليه السلام کي سندن ذهن ۽ دل جي لياقتن انهي حقيقت کي تسليم ڪرڻ جي قابل بڻايو ۽ پاڻ دل جي خلوص سان مڃيائون ٿي ته جيڪا به ڳالهه حق ۽ سچ تي ٻڌل آهي اها ناقابل اعتبار نه ٿي ٿئي. پاڻ استحڪام جو ڪامل نمونو هيا ۽ سوچ سان گڏوگڏ ظاهري ناڪامي جي موقعي تي به پاڻ کي ڪامياب ڏٺائون. لڙائي جي ميدان سان گڏوگڏ سياست جي مهاڏي ۾ پڻ انهن لاءِ ڪٽڻ يا هارائڻ واري ڳالهه ڪنهن به اهميت جي ڪونه ٿي، چوڻ ته ڪين خبر هئي ته حق انهن سان گڏ آهي ۽ اهي پاڻ ئي هيا جيڪي حق سچ ۽ ڪوڙ ۾ فرق ڪرڻ لاءِ ڪسوٽي هيا.

دنيا جي سموري تاريخ ۾ اهڙي مضبوط ۽ پختي عزم وارو هڪڙو به انسان ڳولڻ ممڪن ڪونهي، جيڪو ڪهڙي به قسم جي صورتحال ۾ هٻڪندو نه هجي ۽ بغاوت جا شعلا ان کي تڙڪائيندا نه هجن. ڪابه ٻي ڳالهه ڪنهن انسان جي ايمان کي ڏوڏي نٿي سگهي سواءِ انهيءَ جي ته دشمن ان تي غلط ڪمن ۽ مورچو گمراهي ۽ دين کان ڦرڻ جون تهمنتون هڻندا هجن.

ڪابه ڳالهه ڪنهن انسان کي وڌيڪ بي سڪون ڪري نٿي سگهي سواءِ قتل جي ڌمڪي جي يا ان جي ايمان ۽ عقيدتي تي حملو ڪرڻ جي جيڪا ڳالهه موت کان به وڌيڪ خراب آهي. بهرحال، حضرت علي عليه السلام ڪنهن به قسم جي صورتحال ۾ ڪونه گهٻرايو ۽ ڪابه ڳالهه ڪين سندن حق جي رستي کان هٽائي ڪونه سگهي. ان اسلام جي اشاعت ۽ عمل لاءِ پنهنجين ڪوششن تان ڪڏهن به هٽ ڪونه ڪيو ۽ انهن ڪوششن جي بدلي ۾ ڪڏهن به

دولت يا ڪنهن رتبي جي تانگهه ڪونه ڪئي. دين جي ڪاميابي ۽ ايمان جي تڪميل تي سندن واحد انعام هيو.

ڇا توهان دنيا جي تاريخ ۾ ڪڏهن رحم ۽ همدردي ڪرڻ واري دل سان پريل ڪو عالمي ظرف شخص ڏٺو آهي جيڪو لالچي، سرڪش ۽ انتقامي، پٿر دل ماڻهن جي وچ ۾ گهيريل هجي، جيڪي هڪ ٻئي کي چيرڻ ڦاڙڻ لاءِ تيار هجن، پر اهو انهن کي امن، صلح ۽ ڀلائي لاءِ دعوت ڏيندو هجي ۽ اهي اڃان به ان خلاف وڙهڻ لاءِ هڪ ٻئي جو ساٿ ڏيندا هجن؟

ڪيترائي قول موجود آهن جن کي ماڻهو زباني يا لکت ۾ ورجائيندا رهن ٿا ۽ هر شخص پنهنجي طبيعت مطابق انهن مان هڪڙي جي چونڊ ڪري ان کي پنهنجي مول مٿي طور استعمال ڪري ٿو. بهرحال، ڇا توهان ڪو ٻيو ماڻهو ڏٺو آهي جيڪو پوترتا ۽ انڪساري جو حقيقي لحاظ ۾ مڪمل روپ هجي؟

دنيا جي عظيم شخصيتن منجهه حضرت علي عليه السلام پيار ۽ خلوص جي معاملي ۾ سڀني کان ممتاز هيو. خلوص ۽ سچائي ان جي عادت ۽ فطرت هئي، ان جي دل ۽ روح ان سان رڳيل هيا. اهو ماڻهن سان پيار ڪندو هيو پر پيار کي پنهنجي ذات سان شريڪ ڪونه ڪندو هيو. اهو پنهنجا واعدا پاڙيندو هيو. خلوص ۽ سچائي ان جي وجود جا جوهر هيا. پنهنجي فطري ۽ ڳوڙهي ڏاهپ سان پاڻ انهي ڳالهه کان آگاهه ٿيو ته آزادي نهايت مقدس شيءِ آهي. سموري دنيا ان لاءِ تمنا ڪري ٿي ۽ ٻي ڪنهن به نعمت کي ان جي برابر ڪونه ٿي سمجهي.

صرف آزاد ماڻهو ئي چڱي سوچ ۽ سٺين عادت جي قوت رکڻ ٿا، ۽ حقيقي پيار ۽ خالص خلوص پڻ آزادي کانسواءِ ممڪن ڪونه آهن. انهيءَ ڪري پاڻ فرمايائون ”خراب ڀاءُ اهو آهي جنهن سان توهان ظاهر داري وارين ڳالهين جي پابندي ڪيو.“ تنهن ڪري سٺو انسان اهو آهي جيڪو اهڙي طور طريقي جو ڪونهي.

ڇا توهان ڪنهن اهڙي حڪمران کي سڃاڻو ٿا جنهن ڪڏهن به پيٽ پري نه کاڌو هجي، چوٽه ان جي رعيت منجهه ڪيترن ماڻهن کي پنهنجا پيٽ ڀرڻ لاءِ مناسب کاڌو ڪونه ٿي مليو. يا سٺا لباس ڪونه

پائيندو هجي چو ته گهڻا ماڻهو ڪهرو لباس پائيندا هيا، يا دولت گڏ نه ڪئي هجي چو ته اتي ڪيترائي غريب ۽ ضرورتمند ماڻهو موجود هيا؟ حضرت علي عليه السلام پنهنجي اولاد ۽ دوستن کي صلاح ڏني ته ان جي نقش قدم تي هلن. ان پنهنجي پيءُ (حضرت عقيـل رضا) کي هڪڙي دينار جيتري رقم به وڌيڪ ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هيو. چو ته اهو ان جو حقدار ڪونه هيو. اهو پنهنجن ساٿين، ماتحتن ۽ عملدارن خلاف به سخت قدم ڪڏندو هيو جيڪڏهن انهن ماني جو هڪڙو ڳپو به رشوت ۾ ورتو هجي. ان عوامي ملڪيت جي احترام واري پروسي کي توڙڻ خلاف هڪڙي شخص کي هنن لفظن ۾ تنبيهه ڪئي: ”مان خدا جو قسم ڪئي چوان ٿو ته جيڪڏهن تو عوامي ملڪيت جي احترام واري پروسي کي نيس پهچائي ته مان تنهنجي خلاف اهڙو سخت قدم ڪڏندس جو تون سڄو مجبور ۽ بي مائتو ٿي ويندين.“ اهو هڪڙي ٻئي ماڻهوءَ سان هنن شاندار لفظن سان مخاطب ٿيو: ”مون کي معلوم ٿيو آهي ته تو ڌرتي کي ناس ڪري ڇڏيو آهي، جيڪو ڪجهه تنهنجي وس ۾ هيو اهو ڦهائي ڇڏيو آهي ۽ ڪجهه به نه ڇڏيو آهي. تنهن ڪري تون پنهنجو حساب ڪتاب ٺاهي مون ڏانهن موڪل.“

انهن هڪڙي شخص کي هنن لفظن ۾ تنبيهه ڪئي جيڪو رشوت وٺڻ ذريعي شاهوڪار ٿيو هيو: ”خدا کان ڊڄ ۽ ماڻهن کي سندن ڦٽايل ملڪيتون واپس ڪر. جيڪڏهن تون ايئن نه ڪندين ۽ خدا مون کي تنهنجي مٿان قابو ڪيو ته مان اها ذميوارِي نپائيندس جيڪا تنهنجي معاملي ۾ مون کي خدا کان مليل آهي ۽ توکي تلوار سان سيڪڻ ڏيندس جنهن هر ان ماڻهوءَ کي جهنم ۾ پهچايو آهي جنهن تي به ان وار ڪيو.“

ڇا توهان ڪڏهن اهڙي بادشاهه جي لاءِ ٻڌو آهي جنهن پنهنجن هٿن سان اناج صاف ڪري پيهي اٿو ڪيو هجي ۽ پنهنجي لاءِ کاڌو تيار ڪيو هجي، سو به اهڙو سخت جنهن کي صرف گوڏن تي رکي ڌڪ هڻي پورا پورا ڪري کائي سگهجي؟ اهو جيڪو پنهنجي جتي کي پاڻ ٽاڪا هڻندو هجي؟ اهو جنهن دنياوي دولت گڏ ڪونه ڪئي هجي، ڇو ته ان جي نظر ۾ ڏکويلن ۽ ڌڻريلن جي مدد ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه

مقصد سامهون نه هجي، ته جيئن اهو غاصبن کان انهن جا حق موٽرائي سگهي ۽ انهن کي خوش رکي؟ اهو جنهن ڪڏهن به پنهنجي ڪاڏي جي پرواهه ڪونه ڪئي ۽ گهري ننڊ ڪرڻ لاءِ ڪڏهن به ڪونه سوچيو، چوٽه ان جي ملڪ ۾ ڪجهه ماڻهن کي بکيو رهڻو پئي پيو.

اهو جنهن هي شاندار جملو فرمايو: ”چا مان پاڻ کي انهي ڳالهه سان مطمئن ڪري سگهندس ته ماڻهو مون کي ’امير المؤمنين‘ چون ۽ مان زندگيءَ جي پيڙائن ۾ انهن سان گڏ نه هجان؟“ جيڪڏهن حڪومت ۽ حڪمران لڏو حق کي قائم ڪرڻ ۽ ڪوڙ جي پاڙ پٽڻ واري مقصد ۾ ناڪام آهن يا دلچسپي نٿا وٺن ته اهي حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ دنيا جون حقير شيون آهن.

دنيا ۾ انصاف ڪرڻ ڪري جيڪي شخص مشهور آهن انهن مان هڪڙو شخص اهڙو آهي جو جيڪڏهن دنيا جا سڀ ماڻهو ان جي خلاف گڏ ٿي وڃن پوءِ به اهو چيو وڃي ته اهو ئي هڪڙو سچار آهي ۽ ان جا سڀئي مخالف ڪوڙا آهن. اهو حضرت علي عليه السلام هيو جنهن کي اها خصوصيت حاصل هئي، چوٽه ان جي سچائي ۽ انصاف غير موروثي ڪونه هيا پر موروثي هيا ۽ انهن منجهان ٻين سبق سکيا. ان جا قاعدا ۽ قانون حڪومت ۽ حڪومت جي طريقيڪار جي تڪڙين گهرجن مطابق ڪونه ٺهيل هيا پر حڪومت ۽ حڪومتي طريقيڪار انهن قاعدن ۽ قانونن جي بنياد تي عمل پذير هيا. ان ڄاڻي وائي اهو رستو اختيار ڪونه ڪيو جيڪو کيس حڪمراني ڪرڻ ڏانهن وٺي وڃي، پر اهو رستو اختيار ڪيائين جيڪو ان کي سچين دليين ۾ ويهاري ڏنو هجي. انصاف ڪرڻ ان جي روح جو حصو هيو ۽ ان جي دل ۾ گهر ڪري ويٺل هيو جنهن پاڻ سان ٻيون خوبيون به شامل ڪري ڇڏيون هيون. انصاف کان ۽ پنهنجي سپاء جي مطالبن کان منهن موڙڻ ان جي لاءِ ممڪن ڪونه هيو. انصاف هڪڙو اهڙو عنصر هيو جيڪو ان جي پوري بدن ۾ رچيل بسيل هيو ۽ رت وانگر ان جي رڱن ۾ ڊوڙندو هيو.

چا توهان تاريخ جي ورقن ۾ اهڙو ڪو بهادر ماڻهو ڏٺو آهي جنهن جي مطلب پرستن جو هڪڙو اهڙو ٽولو مخالفت ڪندو هجي، جنهن ٽولي ۾ سندس مٿ مائت به شامل هجن ۽ پوءِ لڙائي جي به نويت اچي

وڃي، ۽ اهي ماڻهو سوڀارا هجن ۽ هي شڪست کائي وڃي، ۽ پوءِ به اهو انهن مٿان چڙهت ڪري وڃي؟ حضرت علي عليه السلام جي معاملي ۾ ائين ٿيو ۽ ان انهن مخالفن مٿان چڙهت ڪئي، ڇو ته ان جا مخالف انساني خصلتن کان وانجها هيا ۽ دوکي، رشوت، لالچ ۽ دغا بازی جا هٿيار استعمال ڪندي ڏاڍ ڪندڙ جي حيثيت ۾ اڀريا هيا. جڏهن ته ان بهادر شخص انساني فضيلت، انصاف ۽ ٻين جي حقن جي حفاظت ڪرڻ جي راه ۾ مڙئي حاصلتون ۽ پنهنجي زندگي پڻ قربان ڪئي. انهي سبب ڪري ئي هيو ته ان جي دشمنن جي سوڀ حقيقت ۾ انهن جي شڪست هئي ۽ ان جي شڪست انساني خوبين لاءِ عظيم ڪاميابي هئي.

ڇا توهان تاريخ جي ورقن ۾ ڪنهن جنگجو جي باري ۾ پڙهيو آهي جنهن پنهنجن دشمنن سان به پيار ڪيو هجي ۽ انهن لاءِ انساني خصلتن سان مالا مال هجڻ جي خواهش ڪئي هجي. حضرت علي عليه السلام ئي اهڙو شخص هيا. اهي پنهنجن دشمنن لاءِ ايترو همدردي رکندڙ هيا جو پنهنجن ساٿين کي هدايت ڪيائون: ”انهن سان لڙائي ڪرڻ ۾ اڳرائي نه ڪيو. جڏهن انهن کي خدا جي مرضي سان شڪست ٿي وڃي ته جيڪي ميدان ڇڏي ڀڄن ته انهن کي نه ماريو ۽ نه انهن جو پيڇو ڪيو. لاچار ماڻهن ۽ زخمين کي قتل نه ڪيو ۽ عورتن جي بي حرمتي نه ڪيو.“

يارهن هزارن ماڻهن تي مشتمل دشمن جي فوج، جيڪي سندن خون وهائڻ لاءِ جوش ۾ هيا، پاڻي تائين رسائي ٿيڻ وارو رستو روڪي ڇڏيو ته جيئن اهي اڄ وسيلي مري وڃن. بهر حال، جڏهن پاڻ ان پاڻي تي ٻيهر قبضو ڪري ورتائون ته دشمن کي فرمايائون: ”اسان پاڻي سان پنهنجي اڄ اجهائي رهيا آهيون. پڪي پڻ ان مان فائدو حاصل ڪري رهيا آهين. توهان کي پڻ اچڻ گهرجي ۽ پنهنجين ضرورتن جو پوراڻو ڪرڻ لاءِ پاڻي کڻي وڃو.“

امام علي عليه السلام فرمائيندا هيا: ”جيڪڏهن خدا جي راه ۾ جهاد ڪندي ڪو ماڻهو شهيد ٿئي ٿو ته ان جو روحاني انعام ان شخص کان وڌيڪ ڪونهي جيڪو بدلو وٺي سگهي ٿو پر ايئن ڪرڻ کان پاسو

ڪري چو ته اهڙو ماڻهو خدا جي فرشتن مان هڪ آهي. ”جڏهن هڪڙي بدبخت ماڻهو سندن سر مبارڪ ۾ ڌڪ هنيو ۽ جنهن جي نتيجي ۾ هن دنيا مان موڪلائي رهيا هيا ته پنهنجن ساٿين کي بقر سورت جي آيت 237 ”وَأَنْ تَغْفِرَ أَثْرَبُ لِلنَّفُوسِ“ جي حوالي سان فرمايائون: ”جيڪڏهن توهان ان کي معاف ڪيو ته توهان جو عمل رحم ۽ ڀلائي جي برابر هوندو.“

ڀاڻ بهادر جنگجو هيا، جنهن پنهنجي دليري کي شفقت سان گڏائي ڇڏيو هو. توڙي جو ڀاڻ پنهنجي تلوار سان دشمن جي طاقت کي لغام ڏئي سگهيا ٿي، پر اهي جيڪي سندن مخالفت ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا هيا انهن کي زباني طور ڌمڪيائون. بلڪ جڏهن ڀاڻ انهن کي فهمائش ڪرڻ ويا ته ڀاڻ مٿي اگهاڙا ۽ هٿين خالي هيا، جڏهن ته دشمن هٿيارن پهوارن سان ايترو ليس هيا جو انهن جي لوهن ٽوپلن ۽ زرن مان انهن جا چهره مشڪل سان ڏسڻ ۾ پئي آيا. پوءِ ڀاڻ انهن کي پراڻي ڀاڻپي ۽ دوستي ياد ڏياريندڙن ۽ انهن طرفان غلط راه اختيار ڪرڻ تي گهڻو افسوس جو اظهار ڪيائون. بهرحال، ان وقت به جڏهن ڀاڻ محسوس ڪيائون ته نصيحت جو انهن تي ڪوبه اثر ڪونه ٿيو آهي ۽ اهي سندن رت وهائڻ جي هوڏ تي بيٺل آهن، ته به، ڀاڻ پنهنجي طرفان لڙائي شروع ڪونه ڪيائون ۽ ان ۾ دير ڪيائون، جيستائين دشمن ڀاڻ لڙائي شروع ڪئي. ان گهڙي ڀاڻ ڌٽڙيل خاطر پنهنجي تلوار ڪڍيائون ۽ هڪڙو حملو ڪيائون جنهن دشمنن کي رڻ پٽ ۾ واريءَ جي ڌڙن وانگر ڇڙوڇڙ ڪري ڇڏيو. وير رڪندڙ ظالمن جن ڪلم ڪلا دشمني ۽ سرڪشي ڏيکاري هئي، جي قتل ٿيڻ کان پوءِ ۽ خود سوڀ ماڻڻ کان پوءِ ڀاڻ انهن جي لاشن تي ڌڪ مان روئڻ لڳا. انهي حقيقت جي باوجود ته اهي پنهنجي مطلب پرستي ۽ خراب لالچ ڪري انهي قسمت تي پهتا هيا.

ڇا توهان ڪڏهن اهڙي بادشاهه متعلق ٻڌو آهي جيڪو دولت ۽ حڪمراني جي سڀني وسيلن سان چڱي نموني مالامال هجي جيڪي ٻين کي ميسر نه هجن، پر ان ڀاڻ پنهنجي لاءِ ڏکڻ ۽ تڪليفن جي چونڊ ڪئي هجي؟ بيشڪ، حضرت علي عليه السلام اهڙي چونڊ ڪئي. ڀاڻ باوقار اشراف هيا، پر خود فرمايائون: ”عاجزي ۽ انڪساري کان ڪوبه وقار عظيم ڪونهي.“ ڀاڻ سان محبت ڪرڻ واري هڪڙي شخص کي فرمايائون: ”مون سان جيڪوبه محبت ڪري ٿو ان کي پنهنجي لاءِ ڀاڻ غربت جي نوڙي وٺڻ گهرجي.“

حضرت علي عليه السلام سان محبت ڪرڻ ۾ ماڻهن جو هڪڙو ٿولو انتها تي وڃي پهتو. ان تي پاڻ فرمايائون: ”منهنجي تعلق ۾ ٻن قسمن جا ماڻهو بربادي ۾ ملوث ٿي ويا. دوست جيڪي انتها تي هليا ويا، ۽ ٻيا بدخواه دشمن. حضرت علي عليه السلام هڪڙي گروهه کي سخت سزا ڏني جيڪي کين پنهنجو ديوتا سمجهڻ لڳا. جيڪي ماڻهو سندن لاءِ گهڻي محبت ۽ حمايت جو لاڙو رکندڙ هيا انهن کي پائرن وانگر نصيحت ڪندا هيا. ڪي ماڻهو کين گارگند ڪندا هيا. سندن پوئلڳ انهي ڳالهه کي نظر انداز ڪونه ڪري سگهيا ۽ جواب ۾ انهن ماڻهن کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳا. ان تي پاڻ فرمايائون: ”توهان جيڪي منهنجا دوست آهيو انهن لاءِ مان اهو نه چاهيندس ته اهڙا ماڻهو ٿين جيڪي گارگند واري ٻولي استعمال ڪندا آهن.“

ڪجهه ماڻهو سندن خلاف دشمنانو رويو رکندڙ هيا. انهن کين تڪليف پهچائي ۽ سندن مٿان الزام تراشي ڪئي ۽ سندن مخالفت ۾ نڪري آيا. ان جي باوجود پاڻ فرمايائون: ”پنهنجن پائرن کي سنن اخلاقن جي مار ڏيو ۽ واکاڻ ۽ عزت ڪرڻ سان انهن جي طبيعت کي سڌاريو.“ حضرت علي عليه السلام اهو پڻ فرمائيندا هيا: ”محبت ۽ دوستي جي پنڌڻن کي ٽوڙڻ ۾ توهان جو پاءُ توهان کان وڌيڪ طاقتور ڪونهي. شرط اهو آهي ته توهان انهن کي مضبوط ڪرڻ جي ڪوشش ڪيو ۽ اهو توهان کي چيهو پهچائڻ ۾ تيز طراز ڪونهي جيڪڏهن توهان ان سان سنورويو اختيار ڪيو.“

ڪجهه ماڻهن کين تجويز ڏني ته شدت پسند مخالفن سان مهرباني ۽ نرمي وارو رويو اختيار ڪن ته جيئن سندن حڪومت مضبوط ٿي سگهي. جواب ۾ پاڻ فرمايائون: ”توهان جو دوست اهو آهي جيڪو توهان کي غلط ڪمن کان روڪي، ۽ توهان جو دشمن اهو آهي جيڪو توهان کي غلط ڳالهه ڪرڻ جي ترغيب ڏئي.“ پاڻ اهو پڻ فرمايائون: ”حق سچ جو پاسو کڻو توڙي جو اهو توهان لاءِ تڪليف جو معاملو هجي ۽ ڪوڙين ڳالهين ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ کان پرهيز ڪيو توڙي جو توهان ان مان ڪو فائدو حاصل ڪري وٺو.“

حضرت علي عليه السلام هڪڙو دفعو ڪنهن سان احسان ڪيو هيو. هڪڙي موقعي تي اهو ساڳيو ماڻهو سندن خلاف وڙهڻ آيو. حضرت علي عليه السلام پنهنجي اندر جي انسان کي چيو: ”جيڪڏهن اهو شخص تنهنجي احسان جو شڪر گذار ڪونهي ته ان جو اهو مطلب ڪونهي ته تون پنهنجي طرفان ان سان نيڪي ڪرڻ ختم ڪري ڇڏين.“ هڪڙي دفعي حضرت علي عليه السلام جي موجودگيءَ ۾ دنيا جي نعمتن تي گفتگو ٿي رهي هئي. پاڻ فرمايائون: ”دنيا جي نعمتن ۽ انعامن مان سٺا اخلاق ئي ڪافي نعمتون آهن.“

جڏهن ڪجهه ماڻهن حضرت علي عليه السلام کي صلاح ڏني ته فتح حاصل ڪرڻ لاءِ بادشاهن وانگر هر ممڪن ۽ ميسر طريقي کي استعمال ڪن ته پاڻ فرمايائون: ”جنهن شخص جي دل تي گناهه جي ڪٽ چڙهيل هجي اهو سويارو ڪونهي. ۽ اهو جيڪو خراب عمل جي طريقن سان ٻئي کي قبضي ۾ آڻي اصل ۾ اهو پاڻ ئي مات کاڌل شخص آهي.“

حضرت علي عليه السلام پنهنجن دشمنن جي خراب عملن کي نظر انداز ڪري ڇڏيندا هيا جن جي صرف ڪين خبر هوندي هئي ۽ ورجائي فرمائيندا هيا: ”مڙسي واري شخص جي بهترين عادت اها آهي ته ان جيڪو ڪجهه ڏٺو هجي ان لاءِ ائين ظاهر ڪري ڇڻ ان ڪجهه ڏٺو ئي ڪونهي.“ جيڪڏهن سندن دشمن يا سندن دوستن منجهان اهو ڪجهه ماڻهو ڪا اهڙي ڳالهه چوندا هيا جنهن کي پاڻ پسند ڪونه ڪندا هيا ته فرمائيندا هيا: ”جيڪڏهن توهان ڪنهن ماڻهوءَ کان ڪا ڳالهه ٻڌو ۽ ان جي صحيح هجڻ جو امڪان هجي ته ان بابت وهر ۽ گمان نه ڪيو.“

ڇا توهان ڪنهن مذهبي اڳواڻ کي سڃاڻو ٿا جنهن پنهنجن عملدارن کي هنن لفظن ۾ هدايتون ڏنيون هجن: ”ماڻهو يا ته توهان جا ديني ڀائر آهن يا خدا جي مخلوق هجڻ ناتي توهان سان برابر آهن. تنهن ڪري توهان کي انهن جون ڪميون ڪوتاهيون نظر انداز ڪرڻ گهرجن، بلڪل اهڙي نموني ۾ جنهن ۾ توهان تمنا ڪيو ته الله تعاليٰ توهان جي ڪوتاهين کي معاف ڪري ڇڏي.“

ڇا توهان کي ڪنهن بادشاهه جي باري ۾ معلوم آهي جنهن حق سچ کي قائم ڪرڻ لاءِ پنهنجي بادشاهي ڇڏي ڏني هجي؟ ڇا توهان ڪنهن اهڙي دولتمند ماڻهوءَ کي ڏٺو آهي جنهن پنهنجي زندگيءَ کي سهارو ڏيڻ لاءِ صرف مانيءَ جي هڪڙي ڳچي تائين پاڻ کي مطمئن ڪري رکيو هجي ۽ انسانذات سان ڀلائي ڪرڻ ئي ان جي نظر ۾ زندگيءَ جو مقصد هجي ۽ ان ”دنيا“ کي ٻڌايو هجي ته اها ان کي نه پر ڪنهن ٻئي کي دوکو ڏئي سگهي ٿي؟

ڇا مشرق جي يادگار تصنيف منجهان توهان ”نهج البلاغه“ ڪتاب پڙهيو آهي ۽ ڏٺو آهي ته ان جا جملا ڪيترا فصيح ۽ متاثر ڪندڙ آهن؟ ان ۾ مختلف معاملن تي بحث ٿيل آهي ۽ اهو به دنيا بابت پڻ معلومات فراهم ڪري ٿو. اهو دنيا جي واقعن وانگر آهي جن کي تبديل نٿو ڪري سگهجي، ۽ جيڪڏهن صرف هڪڙي لفظ کي به ان جي جاءِ تان هٽايو وڃي ته سمورو مفهوم تبديل ٿي ويندو.

اهو ڪتاب دل کي ڪشش ڪندڙ ۽ ڌيان ڇڪائيندڙ رهندو جيستائين انسان ۽ ان جو عقل ۽ جذبا موجود رهندا. ان جي فصاحت هر ٻي فصاحت کان برتر آهي. ان ۾ عربي ٻوليءَ جا سمورا اسلوب شامل آهن، جيڪي ان زماني ۾ موجود هيا ۽ بعد ۾ متعارف ڪرايا ويا. تنهن ڪري اهو چيو ويو آهي ته اهو خدا جي ڪلام کان گهٽ آهي پر خدا جي مخلوق طرفان چيل ڪنهن به ڳالهه کان برتر آهي.

حضرت علي عليه السلام جي ذات ۾ عظيم ڏاهپ، اعليٰ درجي جو علم بي مثال فصاحت، ڪامل شجاعت ۽ لامحدود پيار ۽ همدردِي، سڀئي صفتون گڏيل هيون. جيڪڏهن ڪوبه ماڻهو انهن خصلتن مان هڪڙي جو به مالڪ آهي ته اها ٻين کي پاڻ ڏانهن ڇڪ ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي ۽ جڏهن اهي ڪنهن هڪڙي شخصيت ۾ گڏ موجود آهن ته ان جي عظمت پٿري پٽ احاطي ڪرڻ کان گهڻو مٿي آهي.

گهڻن موقعن تي ايئن ٿيو ته ان فلاسافر، ذات واري انسان، اسڪالر، منتظم، حڪمران ۽ سڀه سالار پاڻ کي دنيا کان الڳ ڪري ڇڏيو ۽ ٻين سان سندس ميل ملاقات ڪونه رهي. پوءِ ان فقط انساني قدرن (اقدار) کي تحرڪ ڏيڻ جي خواهش ڪئي ۽ جذبن کي جاڳايو ۽

اهي بهترين ۽ خالص لفظ ارشاد ڪيا، جيڪي محبت ۽ جذباتي احساسن جو ثبوت آهن، ۽ شائستگي سان دلين جي ڪنن تائين پهچن ٿا:

✽ دوستن جي ڪوٺ غربت جي برابر آهي.

✽ ٻين جي تڪليف ڏسي خوش نه ٿيو.

✽ شائستگي ۽ سخاوت جي طريقي سان ٻين کي پنهنجي ويجهو آڻيو.

✽ جيڪو توهان کي ڏکيو ٿي ان کي معاف ڪريو.

✽ ان ماڻهوءَ کي پنهنجي فياضي کان محروم نه ڪريو

جيڪو توهان کي پنهنجي سخاوت کان محروم ڪري

✽ جيڪو ماڻهو توهان سان تعلق ٽوڙي ان سان نئين سر

تعلقات قائم ڪيو.

✽ جيڪو توهان سان دشمنان ٿورو اختيار ڪري ان سان

دوستن وانگر پيش اچو.

اهو هڪڙو عظيم شخص هيو جنهن اعليٰ سوچ ۾ دنيا جي فلاسفرن کان، چڱائي ڪرڻ ۾ دنيا جي سچن ماڻهن کان، وسيع علم ۽ ڄاڻ جي معاملي ۾ دنيا جي دانشورن کان، ڳوڙهي بصيرت ۾ دنيا جي تحقيق ڪندڙن کان، قرب ۽ مهرباني جي معاملي ۾ سڀني انسان دوستن کان، اعتدال پسندي جي معاملي ۾ مڙني پرهيزگار ماڻهن کان، ۽ اصلاحي خيالن جي معاملي ۾ دنيا جي سڀني سماج سڌارڪن کان گوءَ ڪئي. اهو محتاجن ۽ ضرورتمندن جي تڪليفن ۽ ڏکڻ ۾ پاڻي پائيواري ٿيندو هيو ۽ ڏتڙيلن ۽ ستايلن جي انهن جي پرڀاشائين ۾ مدد ڪندو هيو. ان دنيا جي ادبي ماڻهن کي ادب جو هنر سيکاريو ۽ بهادر ماڻهن کي لڙائي ڪرڻ جي گرن جي سکيا ڏني. حق ۽ سچ کي قائم ڪرڻ لاءِ اهو هميشه پنهنجي جان جي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار هوندو هيو. اهو انساني خوبي ۽ ڪامليت جي اوچي ڌاڪي کان به اجا وڌيڪ بلندي تي پهتل هيو. ان انهن خصوصيتن جو پنهنجن قولن ۽ عملن ۾ هڪجهڙو مظاهرو ڪيو. اهو ايترو عظمت وارو هيو جو ان جي دشمنن جو ان تي غالب اچڻ بي معنيٰ هيو ۽ ان جي نظر ۾ انهن جي فتح جي ڪا حيثيت ڪونه هئي، ڇو ته ان زماني ۾ هر شي سبتي مان ابتي ٿي وئي هئي. ساڄو

هت ڪا به پاسي تي ٿي ويو هيو ۽ ڪا به هت ساڄي پاسي تي اچي ويو هيو. يعني باعمل ماڻهو تڪليفن ۾ هيا ۽ بي عمل مزن ۾ هيا. مٿانهين ۽ هيٺانهين، روشني ۽ اوندھ، زمين ۽ آسمان سڀني ابتو ڊول اختيار ڪيو هيو. ان سان حضرت علي عليه السلام جي مرتبي ۾ ڪو فرق ڪونه ٿو پوي. تاريخ ان کي مڃي يا نه مڃي، آيا ان جي مڃيل برتري وڌي ڏسڻ ۾ اچي يا گهٽ. انهيءَ جي باوجود تاريخ ثابت ڪيو آهي ته اهو انساني عقل جي ڳوڙهي درجي تي پهتل هيو. ان سچ ۽ حقيقت خاطر پنهنجي جان قربان ڪئي. اهو شهيدن ۽ انصاف جي دعوت ڏيڻ وارن (داعين) جو ابو هيو. اهو مشرق جو يگانو انسان هيو جيڪو سدائين زندهه رهندو!

رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم ۽ حضرت ابوطالب رضه

جيڪڏهن اسان گهڻي تفصيل ۾ نه وڃون ۽ ظاهري حالتن تي نه پر حقيقت تي هڪڙي نظر وجهون ته اهو معلوم ٿيندو ته حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه جي زندگيءَ جون حالتون ۽ بهادري وارا ڪارناما بلڪل ساڳيا آهن جهڙا الله جي رسول حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جا هيا. حضرت علي عليه السلام جي اصحابن جو معاويہ ۽ ان جي ساتارين ڏانهن رويو بلڪل ساڳيو هيو جيڪو رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم ۽ مسلمانن جو ابو سفيان، ابو جهل ۽ ٻين مشرڪ قريش ڏانهن هيو. انهن ٻنهي عظيم شخصيتن جي وچ ۾ فرق صرف اهو هيو ته رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم اسلامي رياست قائم ڪرڻ ۽ قريش جي سردارن کي آڻ مڃائڻ جي گهريل سگهه حاصل ڪري ورتي هئي، جڏهن ته حضرت علي عليه السلام جي دور ۾ حالتون ۽ حقيقتون تبديل ٿي چڪيون هيون ۽ حضرت علي عليه السلام پنهنجن مخالفن کي قابو ۾ آڻڻ ۾ ڪامياب ڪونه ٿيا.

توڙي جو حضرت علي عليه السلام ماڻهن مٿان بنو اميه وانگر حڪومت ڪري ڪونه سگهيا، پر اهي متقي ۽ پارسا ماڻهن جي پاڪ دلين مٿان حڪومت ڪرڻ کان محروم ڪونه رهيا. پاڻ ڪامل انسان وارين خصوصيتن سان ايترو مالا مال هيا جو دلين مٿان حڪومت ڪرڻ جا حقدار آهن.

انهيءَ کان اڳ جو اسان حضرت علي عليه السلام بابت پنهنجو بيان جاري رکون، ان تعلق تي ڪجهه روشني وجهڻ ضروري آهي جنهن انهن کي حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم بن عبدالله سان ڳنڍي ڇڏيو هيو. اهو تعلق سندن مجموعي ڪارنامن سان گڏوگڏ انهن جي روحاني خصوصيتن ۾ به موجود هيو جيڪي هڪڙي خاندان ۾ رهڻ ڪري گڏ آيون هيون. رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم نهايت ڪامل انسان هيا ۽ حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه جي پڇڙي

انهن جي نقش قدم تي هلڻ جي مڪمل پيروي ڪئي ۽ اهي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کان پوءِ نهايت ڪامل انسان هيا ۽ ٻين مڙني کان افضل ترين شخص هيا.

جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم بالڪڍي پري والدين جي شفقت کان محروم ٿي ويا هيا ته سندن ڏاڏي حضرت عبدال مطلب رضي الله تعاليٰ عنه جيڪي حضرت علي عليه السلام جا به ڏاڏا هيا، انهن جي سنڀال ڪئي هئي. سندن ڏاڏا سائين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم تي گهڻو فخر ڪندا هيا. ڪيترائي ڀيرا ائين ٿيو جو اهي پنهنجون اکيون پنهنجي پوٽي پر ڪپائي ڇڏيندا هيا ۽ موجود ماڻهن کي چوندا هيا: ”هي ٻارڙو نهايت بلند مرتبي وارو آهي.“ ڏاڏا سائين حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي گهڻي عزت ڪندا هيا. توڙي جو پاڻ اڃا ٻار هيا پر ڏاڏا سائين برادري جي عام گڏجاڻين ۾ کين ڪعبت الله شريف جي پاڇي ۾ ان جاءِ تي ويهاريوندا هيا جتي ان جا ڀائر به ويهڻ جي همت ڪونه ڪندا هيا.

جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا ڏاڏا هي فاني جهان ڇڏي ويا ته سندن سار سنڀال جو ذمو سندن چاچي حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه کنيو ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان جي محبت، اعليٰ طور طريقي ۽ ڳڻن مان پرايو جيڪي ان کي حضرت عبدال مطلب رضي الله تعاليٰ عنه کان ورثي ۾ مليا هيا. سٺا اخلاق، جيڪي حضرت عبدال مطلب رضي الله تعاليٰ عنه جي خاندان جي سڃاڻپ هيا اهي حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي روح ۾ جذب ٿي ويا هيا ۽ سندن قولن ۽ فعلن مان ظاهر ٿيندا هيا. اهو چئي سگهجي ٿو ته جڏهن الله تعاليٰ پنهنجو رسول بنو هاشم مان چونڊيو ته ان (الله) سندن تربيت ڪرڻ لاءِ پڻ سندن چاچي کي چونڊيو.

ائين لڳي ٿو ته هڪڙي ملائڪ حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه کي سندس ڀائٽي سان واسطو رکندڙ راز کان آگاهه ڪري ڇڏيو هيو جنهن جي ٻئي ڪنهن کي به خبر ڪونه هئي. هڪڙي دفعي هڪڙي ڏڪار ۽ بدحاليءَ جي ڏينهن دوران ان ٻارڙي کي سندس چاچي عرض ڪيو ته ڪعبت الله شريف جي پٽ سان بيهي الله تعاليٰ کان دعا گهر ته

مينهن وسائي. ٻارڙي پنهنجي چاچي جي خواهش جو احترام ڪيو ۽ آسمان ڏانهن پنهنجي آگر سان اشارو ڪيائين. ان وقت آسمان ۾ جُھڙ بلڪل ڪونه هيو. بهرحال، اوچتو هر طرف کان ڪڪر گڏ ٿيڻ لڳا ۽ ايترو ته زوردار مينهن وُٺو جو زمينون پاڻيءَ سان ڀرجي ويون ۽ ڌرتيءَ کي نئين حياتي ملي وئي.

ماڻهن حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه کان معلوم ڪيو. ”هي ٻارڙو ڪير آهي؟“ ان ورائيو: ”هي منهنجو ڀائيٽو محمد (صلي الله تعالى عليه وآله وسلم) آهي، جنهن بابت مون چيو آهي ته اهو نوراني چهره وارو آهي. ان جي نوراني چهره جي معرفت ڪڪرن کان پاڻي گهريو ويندو آهي. اهو يتيمن لاءِ ڀرجهڻ لاءِ بيوه عورتن لاءِ محافظ آهي.“ اهو بيان چاچي ۽ ڀائٽي جي وچ ۾ باهمي محبت ۽ انسيت جي نشاندهي ڪري ٿو. حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه هميشه ٻارڙي جي ضرورتن جو تمام گهڻو خيال رکندو هيو ۽ ان تي تمام گهڻو مهربان هوندو هيو.

هڪڙي ڀيري حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه جڏهن شام ڏانهن ويا ته پنهنجي ڀائٽي حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم کي به گڏ وٺي ويا. جيڪي ان وقت چوڏهن سالن جي ڄمار جا هيا. ثمود جي ڌرتي تي اعورا (واڊي القري) جي ماڻهي مان مدائن کان اڳتي وڃڻ کان پوءِ اهي شام جي باغيچن ۾ پير سان پهچي ويا. انهن مختلف نظارا ڏٺا ۽ اتي قدرت جي رازن جو مشاهدو ڪيائون.

حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي باري ۾ حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه جي خيالن کي بحيره نالي راهب تصديق ڪري يقيني بڻايو جڏهن ان حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه کي ٻڌايو ته ان جو ڀائيٽو مستقبل ۾ بلند شخصيت ٿيندو. ان کانپوءِ اهو سدائين پنهنجي ڀائٽي جي گهڻي سنڀال ڪندو هيو ڇو ته اهو انهي ڳالهه کان باخبر ٿي ويو هيو ته اهو راز سندس ڀائٽي جي جان سان سلهاڙيل آهي. جڏهن حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه مڪي جي ماڻهن کي حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم کي ”امين“

جي لقب سان سڏيندي ٻڌو ته اهو گهڻو خوش ٿي ويو ۽ ان جي اکين مان خوشيءَ جا ڳوڙها وهڻ شروع ٿي ويا.

حضرت خديجه رضي الله تعالى عنها، قریش جي عورتن جي سردار حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم سان شادي ڪرڻ جي آڇ موڪلي، توڙي جوان ڪيترن ئي مالدار قریشن جي رشتي کان انڪار ڪري ڇڏيو هيو. حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جو ڀروسي وارو ۽ سچو صلاحڪار حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه هيو. پاڻ سڳورن تنهن ڪري ان معاملي ۾ ان سان صلاح مشورو ڪيو. حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي ڳڻن ۽ طبيعت کان چڱي طرح واقف هيو ۽ ان کي اها به خبر هئي ته سندس ڀائٽيو چڱائي ۽ ڀلائي کان سواءِ ٻي ڪنهن به ڳالهه ڏانهن مائل ڪونه هيو. ان انهيءَ ڳانڍاپي جي حمايت ڪئي ڇو ته سندس ڀائٽي جنهن ڳالهه بابت معلوم ڪيو هيو اها بلڪل ساڳي ڳالهه هئي جنهن لاءِ ان (ابوطالب) پنهنجي دل جي خلوص سان خواهش ڪئي هئي.

حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم تي غارِ حرا ۾ پهرين قرآني آيتن جي نزول کان پوءِ انهن ۾ ايمان آڻڻ ۽ ساڻن گڏ عبادت ڪرڻ ۾ سندن گهرواري حضرت خديجه الكبرى رضي الله تعالى عنها ۽ سندن سوت حضرت علي عليه السلام پهرين انسانن مان اول هيا. جڏهن حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه کي حضرت علي عليه السلام جي اسلام قبول جي خبر پئي ته ان پٽ کي چيو: ”منهنجا ٻچا! تون اهو ڪهڙو عمل ڪري رهيو آهين؟“ علي عليه السلام جواب ڏنو: ”پيارا بابا! مون الله جي رسول جو مذهب (دين) قبول ڪيو آهي، جيڪو ان آندو آهي مان ان کي سچ سمجهان ٿو ۽ عبادت ۾ ان جي پيروي ڪيان ٿو.“ ابوطالب رضي الله تعالى عنه چيو: ”پيارا پٽ! سدائين ان جو فرمانبردار رهجان، ڇو ته اهو توکي چڱائي ۽ سٺي ڳالهه کان سواءِ ٻي ڪنهن به ڳالهه لاءِ ڪونه چونڌو.“

جڏهن رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم مسلمانن کي هدايت ڪئي ته حبش (اثوپيا) ڏانهن هجرت ڪري وڃن ته پاڻ

حضرت جعفر بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه کي مهاجرن جو سردار مقرر ڪيائون. پاڻ انهن سڀني ماڻهن مان پنهنجي سوت کي گهڻو پائيندا هيا.

مسلمانن ۾ حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه پهريون شخص هيو جنهن حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي واڪاڻ ڪندي قصيده چيا ۽ ماڻهن کي ان جي مدد ۽ حمايت ڪرڻ لاءِ نصيحت ڪئي. هڪڙي ڀيري قرشين جو هڪڙو وفد حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه وٽ آيو ۽ ان کي چيائون ته محمد (صلي الله تعالى عليه وآله وسلم) کي انهن جي حوالي ڪري ان انهن کي جواب ڏنو: ”والله! جيستائين اسان جو آخري ماڻهو به ختم نٿو ٿئي، اسان محمد (صلي الله تعالى عليه وآله وسلم) کي نه توهان جي حوالي ڪنداسين نه ان جي مدد کان هٿ ڪنداسين.“

پنهنجي سموري زندگيءَ ۾ حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه هڪڙي گهڙي لاءِ به ڪونه وساريو ته حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم هڪڙا عظيم شخص آهن ۽ ان (ابوطالب) جو پيءُ حضرت عبدالله رضي الله تعالى عنه ۽ پيءُ عبدالمطلب رضي الله تعالى عنه پڻ عظيم شخص هيا.

جڏهن حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه پويان پساھ ڪڍڻ لڳا ۽ موت ويجهو اچي پهتو ته ان پنهنجي خاندان جي گهڻن ماڻهن کي گهرائي پنهنجي ڀرسان ويهاريو ۽ انهن کي چيائين: ”مان توهان کي نصيحت ڪريان ٿو ته محمد (صلي الله تعالى عليه وآله وسلم) سان نيڪي ڪجو ۽ ان جو خيال رکجو ڇو ته اهو قرين جو ”امين“ ۽ عربن جو ”صديق“ آهي ۽ سڀئي گڻ ان جي شخصيت ۾ سمايل آهن. مان چڱي نموني سان ڏسي سگهان ٿو ته غريب ۽ نادار ۽ بدوي ان جي چوڌاري گڏ ٿي ويا آهن ۽ ان جي دعوت کي قبول ڪيو اٿن ۽ ان جي ڳالهه جي تصديق ڪئي اٿن. انهن جي تحريڪ مضبوط ٿي وئي آهي. قرشين جا سردار ۽ وڏا ماڻهو به مانا ٿي ويا آهن. ڪمزور ۽ هيٺا ماڻهو مانا ٿا ٿي ويا آهن. جيڪي ان جا سخت مخالف هيا اهي ان جا گهڻو فرمانبردار ٿي ويا آهن ۽ اهي جيڪي ان کان پري پڇندا هيا اهي ان جي خدمت ۾ حاضر رهي نيڪيون حاصل ڪن ٿا.

اي قريشيو! پنهنجي ڀاءُ جي حمايت ڪيو ۽ ان سان دوستي رکو. خدا جو قسم! جيڪو ان جو ساٿ ڏيندو اهو ڪامياب هوندو ۽ جيڪو ان جي پيروي ڪندو اهو سعادت وارو هوندو. جيڪڏهن مان وڌيڪ جيئرو رهان ها ۽ موت مون کي مهلت ڏئي ها ته مان زماني جي هر ڌڪ ۽ تڪليف کان بچائڻ لاءِ ان جو دفاع ڪيان ها، چو ته اهو سچار ۽ امين آهي. ان جي دعوت کي قبول ڪيو ان جي مدد ڪرڻ ۾ هڪ ٻئي جو ساٿ ڏيو ۽ ان جي دشمنن سان جنگ ڪيو چو ته جيستائين هي دنيا قائم رهندي ته اهو توهان لاءِ عزت ۽ وقار جو مرڪز رهندو.“

حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه ٻائيتاليهن سالن تائين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان گڏ گذاريو ۽ حمايت ڪندو رهيو. ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خاطر قريشين جي مخالفت ڪئي ۽ مرڻ گهڙي تائين سندن نبوت جي دعويٰ جي حمايت ڪئي. حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي وفات کان پوءِ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم محسوس ڪيو ته اهي پنهنجي عظيم حمايتي کان محروم ٿي ويا آهن جيڪو قريشين جي ڏاڍاين خلاف سندن بچاءُ ڪندو هيو. جنهن خاندان ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پلجي وڌا ٿيا هيا، حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه ان گهراڻي جو سردار هيو ۽ دشمنن خلاف سندن ڀال هيو. اهو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان تمام گهڻي محبت ڪندو هيو ۽ سندن خلاف هوڏي قريشين جي بداخلاقي کي پنڄو ڏيندو هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پاڻ فرمايو: ”جيستائين منهنجا چاچا ابوطالب (رضي الله تعاليٰ عنه) زندهه هيا ته ماڻهو مون کي ڪابه تڪليف پهچائي ڪونه سگهيا.“

حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم بابت اسان سڀني کي خبر آهي ته پاڻ گهڻو صابرين ۽ بردبار هيا، ۽ انهيءَ جي باوجود ته سندن دشمن تمام گهڻا هيا ۽ سندن اصحابي ٿورڙا هيا، کين پورو يقين هيو ته پاڻ پنهنجي نبوي ڪم واري مقصد (مشن) ۾ ڪامياب ٿيندا. تنهن ڪري سوال اڀري ٿو ته پنهنجي چاچي جي وفات تي سندن ايترو غمگين ٿيڻ جو ڪهڙو سبب هيو. دراصل، انهن جي پاڻ ۾ باهمي عظيم محبت ٿي ڌڪ جو سبب هئي، چو ته انسان ان سان ئي گهڻو پيار

ڪندو آهي جيڪو ان لاءِ مهربان ۽ حمايتي هوندو آهي. سندن گلن تان
وهندڙ لڙڪ اهو ڏيکاري رهيا هيا ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله
وسلم اهو محسوس ڪري رهيا آهن ته پاڻ اهڙي عظيم شي وڃائي وينا
آهن جيڪا کين پنهنجي جان جيتري ئي پياري هئي.

رسول الله صلى الله تعالى عليه وآله وسلم ۽ علي عليه السلام

حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه جي خاندان ۾ هڪڙو سٺو ۽ خالص جذبو موجود رهندو هيو. انهن دنيا تي هڪڙي خاص نموني ۾ نظر وڌي ۽ سڀني شين کي هڪ ٻئي سان گڏيل ڏٺو ٿي.

رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم ۽ حضرت علي عليه السلام ۾ اهو جذبو گهڻو مضبوط هيو ۽ انهن جي وچ ۾ هڪڙو تمام پڪو تعلق موجود هيو. چوٽه حضرت علي عليه السلام جي ٻالڪپڻي کان نوجواني جي عمر تائين پالنا رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم ڪئي هئي. جڏهن اسان اها ڳالهه مڃون ٿا ته اهو ممڪن آهي ته سٺا اخلاق فطري طور هڪڙي دل ۽ دماغ ۾ پڪا پختا ٿيندا آهن، پوءِ اسان کي اهو به چوڻو پوندو ته حضرت علي عليه السلام حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي رسالت ۾ ڪامل ايمان سان انهن جي حمايت ۽ مدد ڪرڻ لاءِ ڄاوا هيا. چوٽه حضرت ابوطالب رضي الله تعالى عنه جي خاندان جي جن گھڻن ۽ خصوصيتن ۾ رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم پلجي وڌا ٿيا هيا، اهي ڄمڻ سان ئي سندن سوت ۾ منتقل ٿي ويون هيون.

پنهنجي خاندان جي اخلاقي قدرن سان حضرت علي عليه السلام جي شخصيت ترقي ڪئي. هيءُ اها جاءِ هئي جتي ان حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم کي گفتگو ڪندي ٻڌو ۽ اسلام جي دعوت ۽ تبليغ اتان ئي شروع ٿي. حضرت علي عليه السلام بلڪل ننڍڙا هيا جڏهن رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم انهن کي پاڻ سان گڏ رهايو ۽ ان کي پنهنجو پيءُ سڏيائون.

”قاصم“ جي عنوان واري خطبي ۾ حضرت علي عليه السلام انهي توجه جو ذڪر ڪن ٿا جيڪو رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم کين ڏيندا هيا، چون ٿا: ”ڇا توهان کي خبر آهي ته منهنجي رشتيداري ڪري ۽ منهنجي اهليت ۽ لائقِي ڪري رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم سان منهنجا ڪهڙا لاڳاپا هيا. منهنجي حياتي

جي پهرين ڏينهن کان ئي اهي مون سان پيار ڪندا هيا ۽ مان ان سان محبت ڪندو هيس. انهن پنهنجي ڪڇ مبارڪ تي مون کي تڏهن کان ئي کنيو جڏهن مان ٻارڙو هيس ۽ تڏهن کان ئي سدائين مان انهن سان گڏ رهيس. اهي مون کي پنهنجي سيني مبارڪ سان لڳائي رکندا هيا ۽ پاڻ سان گڏ سمهاريوندا هيا. اسان هڪٻئي سان ايتري قدر چڻيل هوندا هياسين جو مان سندن جسم مبارڪ جي گرمائش محسوس ڪندو هيس ۽ سندن ساهه کڻڻ جي خوشبو سنگهندو هيس. جڏهن مان ٻارڙو هيس ته اهي کاڌي کي پنهنجي وات ۾ چٻاڙي پوءِ مون کي اهو کاڌو پنهنجن هٿن مبارڪن سان کارائيندا هيا. انهن مون کي ڪڏهن به ٺٺل، ڪمزور ۽ تڙڪندڙ ڪونه ڏٺو. پاڻ ڪريمن جي ٻالڪڻي کان ئي الله تعاليٰ هڪڙي ملائڪي کي مقرر ڪري ڇڏيو هيو جيڪو هميشه رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان گڏ هوندو هيو ۽ اهو مانائتو ملائڪي مثالي خصوصيتن ۽ اعليٰ اخلاقي اقدارن ڏانهن سندن رهنمائي ڪندو رهندو هيو ۽ مان وڪ وڪ تي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي پٺيان ايئن لڳو وڌندو هيس جيئن اٺ جو بچو پنهنجي ماءُ جي پٺيان لڳو وڌندو آهي. اهي روزانو لياقت جو هڪڙو نئون ماڻ منهنجي آڏو رکندا هيا ۽ مون کي هدايت ڪندا هيا ته ان تي عمل ڪر. هر سال پاڻ ڪريم حرا جبل جي هڪڙي غار ۾ ڪجهه وقت لاءِ رهندا هيا ۽ مون کان سواءِ ٻيو ڪير به اتي ساڻن گڏ ڪونه هوندو هيو. مون کان سواءِ ٻيو ڪير به کين ڏسي ۽ ٻڌي ڪونه سنگهندو هيو نه ٻيو ڪو انهن جي ويجهو هوندو هيو. انهن ڏينهن ۾ اسلام فقط رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ سندن گهر واري حضرت خديجه الكبرى رضي الله تعاليٰ عنها جو دين هيو مان ئي انهن جي ٽن ماڻهن واري جماعت مان ٽيون فرد هيس. هن دنيا ۾ ڪنهن به ٻئي ماڻهو اڃا اسلام ڪونه قبوليو هيو ته ان وقت به مان وحي ۽ رسالت جو الوهي نور ڏسندو هيس ۽ رسالت جي بهشتي خوشبو سنگهندو هيس. جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم تي پهرين وحي نازل ٿي ته شيطان زور سان آه و زاري ڪرڻ لڳو. مون رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي عرض ڪيو 'ڪير روئي رڙي رهيو آهي ۽ ڇو' پاڻ فرمايائون

’اهو شيطان آهي جيڪو انسانن جي ذهنن کي پنهنجي مڪمل قابو ۾ رکڻ کان اميد هاري ويٺو آهي. انهي مايوسي ۾ وڃايل موقعي ڪري اهو ماتم ڪري رهيو آهي. سچ پچ، علي (عليه السلام) تون پڻ اهو ٻڌين ٿو جيڪو مون تي نازل ٿئي ٿو ۽ تون پڻ اهو ڏسين ٿو جيڪو مون کي ڏيکاريو وڃي ٿو. صرف اهو فرق آهي ته توکي رسالت سان ڪونهي نوازيو ويو، پر تون منهنجو جانشين ٿيندين، مددگار ۽ وزير هوندين، ۽ تون سڌائين حق ۽ انصاف جو مان مٿانهون ڪندين.“

بالڪڻو اهڙي عمر آهي جڏهن هرڪو سٺيون خصلتون حاصل ڪرڻ جي مڪمل قابل هوندو آهي. حضرت علي عليه السلام پنهنجي زندگيءَ جو ڳچ حصو اڪيلي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان گذاريو. ان پاڻ کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي چال چلت ۾ ڍالي ڇڏيو ۽ پاڻ کي پنهنجي برادريءَ کان الڳ ٿلڳ رکيائين، جيڪا ڏجهاري زندگي گذاري رهي هئي ۽ خانداني عداوت وارين رسمن جي زنجيرن سان سختي سان ٻڌل هئي.

سالن تائين حضرت علي عليه السلام پنهنجي سوت جي صحبت ۾ خالص ماحول واري زندگي گذاري ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پڻ کين گهڻو ڀائيندا هيا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ٻيو ڪوبه اصحابي ۽ امتي ساٿن ايتري ويجهڙائي وارو تعلق حاصل ڪري ڪونه سگهيو. حضرت علي عليه السلام ان راه تي اڪيون ڪوليون جيڪا ان لاءِ سندن سوت کولي هئي. ان حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي عبادت ذريعي تعليم حاصل ڪئي ته الله تعاليٰ جي عبادت ڪيئن ڪجي. ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي محبت، مهرباني ۽ ڀائپي جو مزو ماڻيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان ان جو تعلق بلڪل اهڙو ساڳيو هيو جيڪو حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت ابو طالب رضي الله تعاليٰ عنه جي وچ ۾ هيو. جڏهن حضرت علي عليه السلام پهريون ڀيرو پنهنجي ذهن ۾ پيار جو جذبو محسوس ڪيو ته ان حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان محبت ڪئي. جڏهن ان پهريون ڀيرو ڳالهايو ته ان حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه

وآلہ وسلم سان ٻاراڻا ٻول ڳالهايا. بلڪل پهرين موقعي تي جڏهن ان کي مردانگي ۽ جرئت ڏيکارڻي پئي ته ان حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي مدد ۽ حمايت ڪرڻ لاءِ ڦڙتي ڏيکاري حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا دوست ان سان دوستانو رويو رکندا هيا ۽ ان جا دشمن پڻ ان جي شخصيت جو احترام ڪندا هيا. حضرت علي عليه السلام رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو اهڙو ته شاگرد ۽ بالڪو هيو جو اهو پاڻ ڪريم جي روح ۽ سندن عضون جو هڪڙو حصو ٿي ويو.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي پيغمبري مشن جي شروعاتي ڏينهن ۾ قريشين منجهان ڪجهه بزرگ ماڻهو جيڪي بت پرستي کان نفرت ڪندا هيا، اهي اسلام ۾ شامل ٿي ويا. انصاف ۽ آزادي جي اميد ۾ غلام ۽ مسڪين ماڻهو به پاڻ ڪريم جي چوڌاري گڏ ٿي ويا. جڏهن پاڻ ڪامياب ۽ سويارا ٿي ويا ته ان کان پوءِ هڪڙو ٽيون گروه پڻ انهن سان گڏجي ويو چوٽه انهن ماڻهن وٽ ايئن ڪرڻ کان سواءِ ڪا ٻي واھ ڪونه رهي هئي. انهن نئين صورتحال مان فائدو حاصل ڪرڻ گهريو ۽ بنو اميه مان اڪثر ماڻهو انهي ٽولي سان شامل هيا. انهن مختلف جماعتن مختلف موقعن تي اسلام قبول ڪيو ۽ توڙي جو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم لاءِ فرمانبرداري جي معاملي ۾ اهي هڪٻئي سان هڪجهڙائي رکندڙ هيا پر انهن جي ايمان ۽ يقين جي ڪيفيت مختلف هئي. بهرحال، جيئن ته حضرت علي عليه السلام ڄمڻ سان ئي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي جهولي مبارڪ ۾ پلجي وڌا ٿيا هيا، انهن جو ايمان فطري ۽ پيدائشي هيو ۽ اهو پنهنجي امڙ سڳوري جي پيٽ مان اهو ايمان پنهنجي دل ۾ کڻي ڄاڻو هيو. ان جي ايمان کي عمر يا زماني جي گردش سان ڪو واسطو ڪونه هيو. هن ان عمر ۾ عبادت ڪئي ۽ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي رسالت جي تصديق ڪئي جڏهن هڪڙو ٻار ڪا ڳالهه سوچي ٿي ڪونه سگهندو آهي جو ان جو اظهار ڪري حضرت علي عليه السلام ڪنهن به ٻئي کان مشورو وٺڻ يا هدايت ملڻ کان سواءِ اهو سڀ ڪجهه ڪيو. حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي

رسالت جي شروعاتي ڏينهن ۾ جن ماڻهن اسلام قبول ڪيو هيو انهن مان گهڻا گذريل ڏينهن ۾ بتن جي پوڄا ڪري چڪا هيا. بهرحال، علي عليه السلام جڏهن پهريون ڀيرو ڪنهن جي آڏو ڪنڌ جهڪايو ته اهو حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان ٻڌايل ڪائنات جي مالڪ الله تعاليٰ جي آڏو سڃدي ۾ جهڪايو. اها ان شخص جي ايمان جي خاصيت هئي جنهن جي قسمت ۾ لکيل هيو ته اهو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو پير جهلو ۽ مددگار ٿيڻ، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کان پوءِ امت جي اڳواڻي ڪرڻ ۽ ماڻهن کي زماني جي بچڙين ۽ تڪليفن کان بچائڻ لاءِ پلجي وڌو ٿئي.

علي (عليه السلام) منهنجو پاء آهي

انهي ڳالهه جي نشاندهي ڪرڻ لاءِ ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت علي عليه السلام جي وچ ۾ ڪهڙي درجي جي روحاني پائپي موجود هئي، حضرت علي عليه السلام ڪيتري حد تائين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا ڳڻ ورثي ۾ حاصل ڪيا هيا، حضرت علي عليه السلام جو روح پيغمبري رنگ ۾ ڪيئن رنگيو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان سان ڪيتري محبت ڪندا هيا ۽ اهي پاڻ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو پنهنجي دل ۽ زبان سان ڪيترو ادب ۽ احترام ڪندا هيا. اهو ضروري آهي ته ڪجهه حديثن جو حوالو ڏجي. ان کان پوءِ ئي اسان نتيجو ڪڍي سگهنداسين ته انهن اعليٰ درجي جي قانونن مطابق جيڪي دين اسلام کي مضبوط ڪرڻ جو ذريعو بڻيا، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرت علي عليه السلام جي خلافت لاءِ رستو هموار ڪري رهيا هيا. پاڻ سڳورا ائين انهيءَ ڪري ڪري رهيا هيا ڇو ته پاڻ حضرت علي عليه السلام جي شخصيت جي آئيني ۾ پنهنجو چهرو مبارڪ ڏسي سگهيا ٿي ۽ پاڻ سڳورن کي جيڪي سُنيون خصوصيتون حاصل هيون اهي علي عليه السلام کي به حاصل هيون، جن جو اڳتي ذڪر ايندو.

طبراني حوالو ڏيڻ لاءِ عبدالله ابن مسعود رضه جي روايت بيان ڪئي آهي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”علي (عليه السلام) جي چهر کي ڏسڻ عبادت آهي.“ سعد رضه بن ابي وقاص روايت ڪئي آهي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جن فرمايو ”جنهن علي (عليه السلام) کي تڪليف پهچائي ان مون کي تڪليف پهچائي.“

يعقوبي پنهنجي تاريخ جي ٻئي جلد ۾ حوالي طور لکيو آهي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جڏهن حجة الوداع کان پوءِ مديني ڏانهن واپس اچي رهيا هيا ته 18 ذي الحج ڏينهن جحفه جي ڀرسان غدير خم نالي ماڳ تي ترسيا. پهريان اتي خطبو ڏيڻ فرمايائون

۽ پوءِ حضرت علي عليه السلام جا ٻئي هٿ پڪڙي مٿي ڪيائون ۽ فرمايائون. ”مان جنهن جنهن جو به آقا (موليٰ) آهيان، علي (عليه السلام) پڻ ان جو آقا (موليٰ) آهي. اي الله! تون ان سان محبت ڪر جيڪو علي (عليه السلام) سان محبت ڪري ۽ تون ان جو دشمن ٿي جيڪو علي (عليه السلام) سان دشمني ڪري.“

فخرالدين الرازي تفيسر كبير ۾ ذڪر ڪيو آهي ته خمر غدِير ۾ انهي معاملي کان پوءِ حضرت عمر بن خطاب رضي الله تعالى عنه حضرت علي عليه السلام جي خدمت ۾ پيش ٿي سلام عرض ڪيو ۽ چيو: ”اي علي (عليه السلام)! توهان منهنجا ۽ ان سان گڏوگڏ هر مسلمان مرد ۽ عورت جا آقا (موليٰ) ٿي ويا آهيو.“

انهي حديث کي گهڻن ئي محدثن ۽ عالمن رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي سورهن اصحابن سڳورن کان روايت ڪندي بيان ڪيو آهي. انهن محدثن ۽ عالمن ۾ ترمذي، سنائي ۽ احمد بن حنبل جهڙا محدث ۽ تاريخدان شامل آهن. ۽ ڪيترن ناليوارن شاعرن به پنهنجي شاعري ۾ انهي حديث جي تصديق ڪئي آهي جن ۾ حضرت حسان بن ثابت انصاري رضه گهڻو مشهور آهي. اهو چوي ٿو: ”غدِير واري ڏينهن تي رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم ماڻهن کي خمر وٽ گڏ ٿيڻ لاءِ هدايت ڪئي ۽ ڪوشش ڪيائون ته جيئن سندن آواز مبارڪ سڀني ماڻهن تائين پهچي ۽ فرمايائون: ”توهان جو سردار ۽ مالڪ ڪير آهي؟“ ماڻهن اڻڄاڻائي جو بهانو ڪونه ڪيو پر جواب ڏنو: ”توهان جو الله اسان جو مالڪ آهي ۽ توهان اسان لاءِ الله جا رسول آهيو ۽ اسان توهان جا نافرمان ڪونه آهيون.“ پوءِ رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم حضرت علي عليه السلام کي فرمايو: ”اٿي بيهو، بلاشڪ مون توهان کي پاڻ کان پوءِ رهبر ۽ امام ٿيڻ لاءِ چونڊيو آهي. تنهن ڪري جنهن جنهن جو به مان آقا (موليٰ) آهيان هي علي (عليه السلام) پڻ ان جو آقا (موليٰ) آهي. توهان کي تنهن ڪري هن جو سچو دوست ۽ حمايتي ٿيڻ گهرجي.“

ابوتمام طائي انهن شاعرن مان هڪ آهي جن ان ڏينهن جي واقعي جو شاعري ۾ ذڪر ڪيو آهي. ڪميت اسدي نالي هڪڙي ٻئي شاعر

قصيده عينيہ پر انهي واقعي کي تفصيل سان بيان ڪيو آهي. ٻين ڳالهين سان گڏ اهو چوي ٿو: ”غدير خم جي ماڳ تي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجي خليفن جو اعلان ڪيو. مان سوچيان ٿو ته ڪاش رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي فيصلن کي مڃيو وڃي ها. مون غدير واري انهي ڏينهن کان وڌيڪ اهم ڏينهن ڪڏهن ڪونه ڏٺو ۽ مون اهڙي حق جي انحرافي ٿيندي به اڳ ڪڏهن ڪونه ڏٺي هئي.“

ڪتاب آل ابن خالويه پر حضرت ابو سعيد خدری رضی اللہ تعالیٰ عنہ جي روايت پيش ڪيل آهي. اهو روايت ڪري ٿو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرت علي عليه السلام کي فرمايو: ”تنهنجي محبت عقيدو آهي ۽ توسان دشمني ڪرڻ منافقت آهي. توهان جو دوست پهريون شخص هوندو جيڪو بهشت ۾ داخل ٿيندو ۽ توهان جو دشمن پهريون شخص هوندو جيڪو دوزخ ۾ اڇلايو ويندو.“

حديث روايت ڪندڙن کي يقين آهي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم وري وري حضرت علي عليه السلام جي چاهي ڏانهن ڏٺو ۽ فرمايو: ”هي منهنجو پيءُ آهي.“

حضرت ابو هريره رضی اللہ تعالیٰ عنہ پنهنجي روايت ۾ چوي ٿو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجن اصحابن کي خطبو ڏيندي فرمايو: ”جيڪڏهن توهان آدم (عليه السلام) جي علم نوح (عليه السلام) جي پختي عزم ابراهيم (عليه السلام) جي اعليٰ اخلاق، موسيٰ (عليه السلام) جي التجائن، عيسيٰ (عليه السلام) جي پارسائي ۽ مون محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) جي رهبري کي هڪڙي ئي شخص ۾ گڏ ٿيل ڏسڻ گهرو ٿا ته ان شخص ڏانهن ڏسو جيڪو توهان ڏانهن اچي رهيو آهي. جڏهن ماڻهن پنهنجا ڪنڌ مٿي کڻي سامهون نهاريو ته حضرت علي عليه السلام اچي رهيو هيو.“

هڪڙي ڀيري ڪنهن ماڻهوءَ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي خدمت ۾ حضرت علي عليه السلام جي شڪايت ڪئي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جواب ۾ فرمايو: ”تون علي (عليه السلام) کان ڇا ٿو چاهين؟ تون علي (عليه السلام) کان ڇا ٿو

چاهين؟ تون علي (عليه السلام) کان ڇاڻو چاهين؟ علي مون منجهان آهي ۽ مان علي منجهان آهيان ۽ مون کان پوءِ اهو سڀني مؤمنن جو آقا (موليٰ) آهي.“

هڪڙي ڀيري رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرت علي عليه السلام کي يمن موڪليو. حضرت علي عليه السلام سان گڏ سفر ڪندڙ ساٿين مان ڪجهه اصحابن کين عرض ڪيو ته زڪوات ۾ مليل اٺ انهن کي ڏين ته اهي انهن تي سواري ڪن ته جيئن انهن جي پنهنجن اٺن کي ڪجهه ساهي ملي. حضرت علي عليه السلام انهن جي درخواست کي قبول ڪونه ڪيو. جڏهن اهي سڀئي مديني پاڪ واپس پهتا ته جن ساٿين جي حضرت علي عليه السلام درخواست قبول ڪونه ڪئي هئي انهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي خدمت ۾ حضرت علي عليه السلام جي شڪايت ڪئي. سعد بن مالڪ شهيد انهن سڀني پاران ڳالهايو. ان چيو ته علي (عليه السلام) انهن سان سخت ۽ زڪو رويو رکيو آهي ۽ ڳالهه دوران اٺن واري واقعي جو به ذڪر ڪيائين. جڏهن اهو ڳالهائي رهيو هيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان جي ستر تي هٿ سان ڌڪ هڻي فرمايو: ”اي سعد! علي (عليه السلام) خلاف شڪايت ڪرڻ بند ڪر. توکي خبر هجي ته اهو الله جي رستي تي سچائي سان هلندڙ آهي.“

مٿين حديثن ۽ ان سان گڏوگڏ ٻين ڪيترين حديثن مان، جن جو هتي ذڪر ٿيل آهي، اهو ظاهر ٿئي ٿو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرت علي عليه السلام کي پنهنجو ڀاءُ ٿي سمجهيو ۽ حضرت علي عليه السلام پڻ پاڻ ڪريمن صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ڀائي سان گهڻو خوش هيا. ان کان علاوه رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ماڻهن جو انهن خاصيتن ۽ ڳڻن ڏانهن ڌيان ڇڪايو ٿي جيڪي حضرت علي عليه السلام جي شخصيت ۾ يڪجا ٿي ويا هيا، ته جيئن ماڻهن کي خبر پوي ته پاڻ سڳورن کان پوءِ اهي ئي بهترين شخصيت آهن، جيڪي اسلام جي ڪم کي سرانجام ڏئي سگهندا.

مُستَنَدَ حديثن ۾ ڪجهه واقعن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جيڪي ظاهر ڪن ٿا ته فطري حالتن ۾ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت علي عليه السلام جي وچ ۾ هم آهنگي پيدا ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، ۽ واقعن ۽ صورتحالن کي اهڙي نموني جو ڏٺو جو حضرت علي عليه السلام اهڙين اعليٰ ڳالهين جو مظاهرو ڪيو جن لاءِ ان سان ٻيو ڪوبه مقابلو ڪري ڪونه ٿي سگهيو. انهن خصوصي ڳالهين مان هڪڙي اها آهي ته ڪعبت الله شريف ۾ ڄائو هيو جيڪو مسلمانن جو ”قبلو“ آهي ۽ سندن ڄمڻ وقت ٿيو جڏهن حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم اسلام جي دعوت ڏيڻ وارا هيا، پر ان جو علي الاعلان اظهار ڪونه ڪيو هئائون. انهن ڏينهن ۾ پاڻ سڳورا حضرت علي عليه السلام جي والد سڳوري حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي گهر ۾ رهندا هيا. جڏهن حضرت علي عليه السلام اک کولي ته ان حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت خديجه الكبرى رضي الله تعاليٰ عنها کي عبادت ڪندي ڏٺو. حضرت علي عليه السلام پهريون مرد هيو جنهن حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم تي ايمان ۽ يقين جو اظهار ڪيو. توڙي جو پاڻ اڃا ٻاراڻي عمر ۾ هيا. جڏهن ماڻهن پنهنجي پيءُ جي اجازت کان سواءِ اسلام قبول ڪرڻ لاءِ ان تي اعتراض ڪيو ته ان هڪدم جواب ڏنو: ”الله تعاليٰ مون کي ابوطالب کان راضيو پيڇڻ کان سواءِ پيدا ڪيو. پوءِ مان الله تعاليٰ جي عبادت ڪرڻ لاءِ پنهنجي پيءُ کان اجازت چوڻان.“

گهڻي وقت تائين دين اسلام حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي گهر تائين محدود رهيو ۽ دنيا ۾ گڄ وقت تائين صرف چار مسلمان موجود هيا، يعني، حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سندن گهر واري حضرت خديجه الكبرى رضي الله تعاليٰ عنها، سندن سوٽ حضرت علي عليه السلام ۽ سندن خادم حضرت زيد بن حارث رضي الله تعاليٰ عنه.

هڪڙي ڏينهن جڏهن حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجن مٿ مائتن کي هڪڙي دعوت تي گهرايو ۽ انهن سان مخاطب ٿيندي انهن کي اسلام جو پيغام ٻڌائڻ گهريائون ته سندن

چاچي ابولهب مداخلت ڪري رخنو وڌو ۽ اتي موجود ماڻهن کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خلاف پڙڪايائين. ان تي سڀئي اتي ويا ۽ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي گهر مان نڪري هليا ويا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انهن کي هڪڙو دفعو ٻيهر دعوت ڏئي گهرايو ۽ جڏهن ماني کائي ختم ڪيائون ته فرمايائون ”مان عربستان ۾ ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي ڪونه سڃاڻان جنهن اهڙي سوکڙي آندي هجي جيڪا ان سوکڙي کان زور ڀري هجي جيڪا مون توهان لاءِ آندي آهي. توهان مان ڪير منهنجي مدد ڪندو؟“ اتي موجود ماڻهن واعدو ڪرڻ کان نٿايو ۽ اڳ وانگر گهر مان نڪري هليو ويو. ڇڏڻ گهريو پر انهيءَ دوران حضرت علي عليه السلام جيڪو اڃا تائين ننڍڙو ڇوڪرو هيو ۽ نوجواني جي عمر کي اڃا ڪونه پهتو هيو اتي بيٺو ۽ چيائين: ”اي الله جا رسول! مان توهان جي مدد ڪندس ۽ هر ان ماڻهوءَ سان لڙائي ڪندس جيڪو توهان جي مخالفت ڪري.“ بنوهاشم خاندان جا ماڻهو کلڻ لڳا ۽ ابوطالب رضه ۽ علي عليه السلام تي چترن ڪندا اتان هليا ويا.

اسلام لاءِ وڙهيل هر لڙائي ۾ حضرت علي عليه السلام رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا جهنڊي بردار هوندا هيا. ان پنهنجي سوت، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ اسلام جي ڪاميابي ۽ سوڀ لاءِ پنهنجي شجاعت، رت، دل، زبان ۽ پنهنجي جان به وقف ڪري قربان ڪري ڇڏي. ان حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي دشمنن کي مليا ميت ڪري ڇڏيو ۽ جڏهن ۽ جيئن موقعي گهريو ته پنهنجا جوهر ڏيکاريا. جنگ خندق جي موقعي تي جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اصحابي دشمن جي خوف کان ڊپ ۾ پريشان هيا ته حضرت علي عليه السلام ئي اسلام جي دشمن قريشي سردارن آڏو جبل ٿي بيٺا ۽ بهادري جا اهڙا ڪارناما ڏيکاريا جن جو مسلمان پنهنجي سوڀ لاءِ پراميد ٿي ويا ۽ قريشين ۽ انهن جي ساٿارين کي شڪست جو منهن ڏسڻو پيو هيو.

حضرت علي عليه السلام خيبر جي لڙائي ۾ اهڙو جهاد ڪيو جيڪو حيرت انگيز هيو. خيبر جا قلعا، توڙي جو گهڻو مضبوط هيا، ان

جي هٿاران فتح ٿيا هيا. اهو انهي حقيقت جي باوجود ٿيو ته اتي
ڪيترائي بهادر ۽ تجربتي ڪار سپاهي گڏ ٿيل هيا ۽ رسول الله صلي الله
تعالٰي عليه وآله وسلم جا اصحابي انهن کان ڊڄي رهيا هيا. مختصر
ڳالهه ته مسلمانن طرفان ڪيل گهيرا ڊيگهه پڪڙيندو پئي ويو. قلعي ۾
اندر موجود سپاهي وڏي جرئت سان پنهنجو دفاع ڪري رهيا هيا. چو ته
انهن کي خبر هئي ته اهي جيڪڏهن حضرت محمد صلي الله تعاليٰ
عليه وآله وسلم هٿاران شڪست کائي ويا ته عرب جزيري ۾ انهن جو
دٻڊبو ختم ٿي ويندو ۽ انهن جو واپار ۽ اختيار باقي ڪونه رهندا.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرت ابوبڪر رضه
کي قلعو فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو. ان پنهنجي طريقي سان گهڻي
ڪوشش ڪئي پر بنا ڪنهن ڪاميابي حاصل ڪرڻ جي موٽي آيو.
ٻئي ڏينهن تي پاڻ سڳورن حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه بن خطاب
کي موڪليو پر اهو به حضرت ابوبڪر رضه وانگر بنا ڪنهن ڪاميابي
حاصل ڪرڻ جي موٽي آيو ۽ هٿيار بند سپاهين ۽ مضبوط قلعي تي
قابض ڪونه ٿي سگهيو. پوءِ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم
حضرت علي عليه السلام کي سڏيو ۽ ان کي هدايت ڪيائين ته قلعو
فتح ڪري اچي. حضرت علي عليه السلام خوشي سان اسلام جي خاطر
انهي ذميواري کي نڀائڻ لاءِ اڳتي وڌيا. حضرت علي عليه السلام جڏهن
قلعي وٽ پهتا ۽ قلعي ۾ بند ٿي رهندڙ ماڻهن کي جڏهن خبر پئي ته ان
مهل علي بن ابوطالب (عليه السلام)، جنهن ڪڏهن به ڪنهن مهم ۾
ناڪامي ڪونه ڏني هئي، لڙائي ڪرڻ لاءِ آيو آهي ته انهن جا اڪثر
محافظ گڏ ٿي هڪدم قلعي مان ٻاهر نڪري آيا ۽ انهن مان هڪڙي
سپاهي اهڙي ته طاقت سان حضرت علي عليه السلام تي حملو ڪيو جو
ڍال حضرت علي عليه السلام جي هٿن مان ڪري پئي. ان هڪدم قلعي
جو دروازو اڪوڙي ان کي هٿ ۾ ڍال ڪري کنيو ۽ ويڙهه جاري ڪيائون.
تان ته قلعو فتح ٿي ويو. البت قلعو اڻسٽائين فتح ڪونه ٿيو هيو
جيستائين گهڻا سپاهي قتل ڪونه ٿيا، جن ۾ پهريون شخص حارث بن
ابي زينب هيو. انهي مرحلي تي اسان کي حيرت انگيز واقعن جي خبر
پوي ٿي. اسان پنهنجن ابن ڏاڏن جي تاريخ ۾ پڙهيو آهي ۽ ٻڌو آهي ته

ڪيترن ئي نالي وارن بهادرن پنهنجي عقيدتي ۽ مذهب خاطر لڙايون وڙهيون آهن پر انهن پنهنجين دليين ۾ صلح لاءِ خواهش ٿي ڪئي ۽ ان ڳالهه جي تمنا ڪندا هيا ته ڪاش انهن جو معاملو اهڙي طريقي سان حل ٿي وڃي جو لڙائي ڪرڻي نه پوي ان کان علاوه اسان کي ڪيترن ماڻهن جي خبر آهي جن پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ خاطر جان جي قرباني ڏني. بهرحال، اهڙيون لڙايون يا جانين جون قربانيون گهڻو ڪري ڪنهن دوراندوشي واريون ڪونه آهن. دنيا ۾ ڪيترائي واقعا اوجھو پيش آيل آهن جيڪي جوش جي اپار ۽ ڏسندڙن يا تماشئين جي موجودگي ۾ اتساهه ڪري واقع ٿيا. البت، حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جو معاملو نهايت حيرتناڪ آهي، چو ته ان حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ پنهنجي دين جي دفاع جي مقصد سان، ۽ پائيچارو قائم ڪرڻ لاءِ، ۽ الله تعاليٰ جي راه ۾ پاڻ کي وڏن خطرن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ پيش ڪيو. اهو اهڙو واقعو آهي جنهن جو تاريخ ۾ مثال ڪونه ٿو ملي ۽ وڏي پيماني تي انهن ٻنهي عظيم شخصيتن جي هم آهنگي ۽ اتحاد (ٻڌي) کي ثابت ڪري ٿو.

جڏهن قريشن جا ظلم ۽ زيادتيون چوٽ چڙهي ويا ۽ اهي حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي پنهنجي رستي مان هٽائڻ ۽ اسلام کي تباهه ڪرڻ جا سانباها ڪري رهيا هيا، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه جي گهر تشریف کڻي ويا ۽ ان کي فرمايائون ته جيئن ته قريشي کين قتل ڪرڻ جي سازش ڪري رهيا آهن تنهن ڪري پاڻ هجرت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو اٿن. حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه حضور صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان ساڻ وڃڻ جي خواهش ڏيکاري ۽ پاڻ سڳورن ان جي درخواست قبول ڪئي. انهن ٻنهي جڏهن هجرت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ته انهن کي پڪ هئي ته قريشي سندن پيڇو ڪندا، حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم تنهن ڪري تجويز ڏني ته اصل رستي جي بجاءِ ٻئي رستي سان سفر ڪندا ۽ پنهنجن گهرن مان اهڙي وقت نڪرندا جنهن لاءِ عام طور تي نڪرڻ جو گمان ڪونه هوندو. جنهن رات جو حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هجرت

ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هيو بلڪل ان رات جو کين قتل ڪرڻ لاءِ
 قريشن فيصلو ڪيو هيو ۽ تجربڪار ويڙهو ماڻهن جي هڪڙي ٽولي
 کي سندن گهر جي چوڌاري بيهارڻي ڇڏيو هئائون ته جيئن رسول الله
 صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم اونڌاهي جو فائدو وٺي لڪي نڪري نه
 وڃن. بهرحال، حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجي
 سوت حضرت علي عليه السلام کي فرمايو ته سائي چادر مبارڪ مٿان
 وجهي بي خوف ٿي سندن بستري ۾ سمهي رهي. ان کي اها پڻ هدايت
 ڪيائون ته ان وقت تائين مڪي ۾ ترسي جيستائين حضرت محمد
 صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم وٽ ماڻهن جون رڪيل امانتون انهن کي
 واپس ڪري

حسبِ عادت حضرت علي عليه السلام رسول الله صلي الله تعاليٰ
 عليه وآله وسلم جي حڪم کي خوشيءَ سان مڃيو. جيئن مٿي ذڪر ٿيو
 قريشين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي گهر جو گهيرو
 ڪري ڇڏيو هيو. انهن سوراخن مان جهاتيون پائي ڏٺو ته رسول الله صلي
 الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي بستري ۾ هڪڙو شخص ستل آهي.
 تنهنڪري انهن کي اطمینان ٿيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله
 وسلم لڪي نڪري ڪونه ويو آهي. رات جي آخري پهر ۾ جڏهن
 دشمنن اندازو ڪيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجي
 بستري ۾ ستل آهي، پاڻ ڪريم اصل ۾ ان وقت حضرت ابوبڪر رضي
 الله تعاليٰ عنه جي گهر ۾ موجود هيا. جتان اهي ٻئي غار ٿور ڏانهن روانا
 ٿيا. پيرو ڪٿي قريشي ان جاءِ تي پڻ پهتا. پر الله تعاليٰ پنهنجن پنهني
 دوستن کي دشمنن جي اکين کان لڪائي رکيو.

حضرت علي عليه السلام طرفان قرباني لاءِ پاڻ اربڻ وارا مثال اڻ
 لپ آهن. زندگي ۽ موت جي وچ ۾ هر ماڻهوءَ جا قدم ڏڪندا آهن ۽
 سوچيندو آهي ته آيا اعليٰ ليڇن جي جيڪي زندگيءَ جو قيمتو اثاثو
 هوندا آهن، دنياوي زندگي جي مثلب ۽ آسائشن لاءِ قرباني ڏئي،
 جيڪڏهن اهڙي موقعي تي ڪو انسان دنياوي آسائشن لاءِ اعليٰ ڳڻن
 جي قرباني ڏيڻ جي بجاءِ جان قربان ڪرڻ جي چونڊ ڪري ته اهو انهيءَ
 ڳالهه جو ثبوت آهي ته انهي شخص جي نظر ۾ حقيقي زندگي آخرت
 واري ابدي زندگي آهي نه ڪي عارضه دنياوي حياتي.

انهيءَ ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته دنيا ۾ اهڙي نموني ۾ پاڻ اڀڻ ۽ جان قربان ڪرڻ جو مثال اڻ لڀ آهي. جيڪڏهن سقراط ۽ ان جهڙن ٻين موت کي خوشي سان پليڪار ڪيو ته حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه به پنهنجي رضا خوشيءَ سان پنهنجي جان رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي منصبي مقصد (مشن) لاءِ وقف ڪري ڇڏي بهرحال. حضرت علي عليه السلام طرفان پيش ڪيل بهادري وارن ڪارنامن جي مقابلي ۾ لڙائي جي ميدان ۾ ويڃڻ ۽ موت سان مقابلو ڪرڻ يا زهر جو پيالو پيئڻ وڌيڪ آسان آهي.

ٿورو تصور ڪيو ته ڪنهن ماڻهوءَ لاءِ اهڙي شخص جي بستري ۾ سمهڻ ڪيترو ڏکيو آهي جنهن کي سندس دشمن قتل ڪرڻ جو تهيو ڪري چڪا هجن ۽ انهن جي هٿن مان لڪي نڪري ويڃڻ جو به امڪان ڪونه هجي. وري خاص طور تي ان وقت جڏهن دشمن ان کي ڪجهه قدامت جي فاصلي کان نظر ۾ رکيون اچن، قتل ڪرڻ لاءِ حملي ڪرڻ جا سانباها به ڪندا هجن ۽ بستري ۾ ستل شخص انهن دشمنن جي هر چرپر کي ڏسندو هجي ۽ انهن جي گفتگو جي هر لفظ کي ٻڌندو به هجي ۽ انهن جي رت جي بياسين تلوارن کي پنهنجي سر مٿان لٽڪندو محسوس ڪندو هجي ۽ سڄي رات انهي حالت ۾ به بنا ڪنهن کٽڪي جي گذاري.

ان خطرناڪ مهل تي حضرت علي عليه السلام رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي پيروي ۾ ثابت قدم رهيو. قوت برداشت جو اهڙو مظاهرو ڪيائين جيڪو ان پنهنجي پلاري سوت سان پنهنجي محبت ذريعي حاصل ڪيو هيو. رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي بستري ۾ ان جو ائين سمهڻ ان جي جهاد ۽ ان طرفان تبليغ ٿيندڙ دين جي واڌاري لاءِ ڪوشش جو مثالي نمونو هيو. اهو خطرناڪ واقعو امام علي عليه السلام جي فطري طبيعت تان پردو هٽائي ٿو ته اهي عمل ۽ ڪارناما ڪنهن مصنوعي اٽڪل وارا ڪونه هيا پر سڀ مان نڪرڻ واري هڪڙي موتي وانگر هيا. اهو واقعو ان جي مضبوط ذهانت ۽ بي مثال پيش بيني واري قابليت کي پڻ ظاهر ڪري ٿو ڇو ته ايتري ننڍي عمر ۾ ڪنهن به ٻئي شخص لاءِ اسلامي دعوت جي حقيقت کي سمجهڻ ممڪن ڪونهي.

اهو واقعو حضرت علي عليه السلام جي ٻين ڪيترين خصوصيتن کي پڻ ظاهر ڪري ٿو. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته حضرت علي عليه السلام دنياوي حياتي کي ڪا اهميت ڪونه ڏني. اهي گهڻا مخلص ۽ وفادار هيا. اهي پاڻ کي ٻين مٿان ترجيح ڪونه ڏيندا هيا. اهي هر وقت پيڙيل ماڻهن خاطر پنهنجي جان قربان ڪرڻ لاءِ پڻ تيار رهندا هيا ته جيئن انهن کي ظلم ۽ ڏاڍ ڪان آجو ڪرائي سگهجي، ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو نبوي مشن ڪامياب ٿي وڃي. وفاداريءَ مردانگي، پرهيزگاري، شجاعت ۽ ٻيون مڙئي خصوصيتون انهي شخص ۾ يڪجا هيون. ان موقعي تي سندن طرفان پاڻ اڀڻ وارو جذبو مستقبل ۾ سندن طرفان ڏنل بهادر ائڻ ڪارنامن لاءِ تمهيد هئي.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت علي عليه السلام جي وچ ۾ پڪي محبت ۽ مضبوط ڀائپي موجود هئي ۽ انهن اسلامي دعوت جي معاملي ۾ هڪ ٻئي جي مدد ڪئي. اهو سهڪار ان وقت کان شروع ٿيو جڏهن حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي طبيعت کي سمجهيو ۽ حضرت علي عليه السلام حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي سمجهيو ۽ سڃاتو يعني ته انهن ڏينهن کان جڏهن اهي ٽئي مانوارا شخص هڪٻئي گهر ۾ گڏ رهندا هيا، جنهن گهر جو بنياد پارانائي ۽ اعليٰ خوبي تي رکيل هيو. حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي گهر جي اها خاص سڃاڻپ هئي جتي حضرت علي عليه السلام ۽ حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي عظمت کي محسوس ڪرڻ ۽ تسليم ڪرڻ جي قابل هيا. جنهن جي نتيجي ۾ حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه پنهنجي محبت ۽ همدردي حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم مٿان نچاور ڪئي ۽ حضرت علي عليه السلام ان جي آڏو فرمانبرداري ۽ دلي لاڳاپي جو مظاهرو ڪيو. انهي سڃاڻپ حضرت علي عليه السلام کي وڏي قرباني لاءِ تيار ڪيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پڻ انهي حقيقت کي مڪمل طور محسوس ڪيو ٿي. حضرت علي عليه السلام لاءِ انهن جي محبت جو ڪو ڪاٺو ئي ڪونه

هيو. اهي نه صرف پاڻ حضرت علي عليه السلام سان محبت ڪندا هيا پر ڪوشش ڪندا هيا ته ٻيا به ان سان محبت ڪن ته جيئن اهو سندن کان پوءِ خلافت جون ذميواريون سنڀالي سگهي. پاڻ سڳورن گهريو ٿي ته ماڻهو حضرت علي عليه السلام جي خوبين ۽ خصوصيتن کان واقف ٿي وڃن ته جيئن سندن پنهنجي وفات کان پوءِ اهي ماڻهو حضرت علي عليه السلام ۾ خود حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي شخصيت ڏسن ۽ محسوس ڪن ته ڄڻ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم اڃا حال حيات آهن. ائين اهي پنهنجي رضا خوشي سان ۽ محبت ۽ خلوص سان ان کي چونڊين، نه ڪي انهيءَ ڪري ته ان جو تعلق بنوهاشم سان هيو ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو سوت هيو. اهو انهيءَ ڪري هيو جو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خود اهڙي تفريق جا مخالف هيا ۽ انهن کي ان تفريق کان سختي سان منع ڪئي هئائون. اهو انهيءَ سبب ڪري هيو ته جيئن انهن پاڻ دنياوي مفادن کي نظر انداز ڪيو ٿي، بلڪل ائين انهن بنوهاشم کي پڻ سرڪاري عهدن کان پري رکيو جن وسيلي دنياوي فائدا حاصل ٿي پئي سگهيا.

علي عليه السلام جون صفتون ۽ خصوصيتون

جن ڏاهن امام علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه جون صفتون ۽ خصوصيتون بيان ڪيون آهن. انهن مان ”ذخائر عقبني“ ڪتاب جو ليکڪ هيئن لکي ٿو: ”حضرت علي عليه السلام جو قد ڪاٺ وچٿرو ۽ ڪجهه بندرو هيو. سندن چمڙي ڪڻڪ رنگي ۽ ڏاڙهي سفيد ۽ ڊگهي هئي. سندس اکيون وڏيون ۽ ڪاريون هيون. سندن چهرو ٻهڪندڙ ۽ نماڻو هيو. سندن ڳچي ڊگهي هئي ڇڻ چانديءَ جي گنگهيءَ وانگر ٺهيل هجي. سندن ڪلها ويڪرا هيا. سندن هٿن جا مٿيا ببر شينهن جي چنبن وانگر هيا، ڇو ته سندن هٿ ۽ ڪاريون مڪمل طور تي هڪٻئي سان جڙيل هيا ۽ انهن ۾ فرق ڪرڻ ڏکيو لڳندو هيو. سندن هٿ ۽ آڱريون مضبوط هيا. چڱي نموني سان ٿلها ۽ گوشت (ماس) سان ڀريل هيا. سندن پٺيون ٿلهيون هيون ۽ انهن جو هيٺيون حصو سنهڙو هيو. سندن ٻانهون پڻ ساڳي نموني ۾ ٿلهيون ۽ ماس سان ڀريل هيون. اهي رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم وانگر مانيٽي ادا سان هلندا هيا. بهرحال، پاڻ جڏهن به لڙائي ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌندا هيا ته ڦڙتي سان قدم کڻندا هيا ۽ ڪنهن به ٻي شي کي ڏسڻ لاءِ ڪنڌ ڪونه ڦيريندا هيا. سندن جسماني سگهه ناقابل تصور هئي. اهي اڪثر ڪري مقابلو ڪندڙن کي هٿن ۾ کڻي مٿي ڪندا هيا ۽ بنا ڪنهن ڏکيائيءَ ۽ ڪوشش جي ميدان تي اڇلائيندا هيا، ڇڻ اهي ننڍڙا ٻارڙا هجن. پاڻ جڏهن به ڪنهن مقابلو ڪندڙ کي ٻانهن مان جهلي قابو ڪندا هيا ته اهو ساڻ به کڻي ڪونه سگهندو هيو. اها عالم آشڪار ڳالهه آهي ته پاڻ اهڙي ڪنهن به ماڻهوءَ سان لڙائي ڪونه ڪيائون جنهن تي سوڀ حاصل نه ڪري سگهيا هجن، ڀلي اهو ڪيڏو به بهادر ۽ مشهور سورمو سڏبو هجي. هڪڙو ڀيرو پاڻ وڏو دروازو هٿ ۾ مٿي کنيائون جنهن کي ڪيترا ماڻهو گڏجي کولي ۽ بند به ڪونه ڪري سگهيا هيا ۽ ان دروازي کي پنهنجي بچاءَ لاءِ ڍال طور استعمال ڪيائون. ڪن موقعن تي وڏي پٿر کي هڪ هٿ سان کڻي پري اڇلايائون، جنهن

کي ڪيترائي ماڻهو لوڏي به ڪونه سگهندا هيا. ساڳي وقت پاڻ لڙائي جي ميدان ۾ ايترو ته وڏي آواز ۾ گجگوڙ ڪري للڪاريندا هيا جو بهادر ماڻهو به ڊڄي ويندا هيا، توڙي جو اهي ڳاڻا تي ۾ لاتعداد هوندا هيا. کين تڪليف برداشت ڪرڻ جي ايتري قوت حاصل ٿيل هئي جو پاڻ ڪڏهن به گرمي سڙي کان ڊپ ڪونه ڪندا هيا. پاڻ گرمي جي موسم وارا ڪپڙا سڙي ۾ ۽ سڙي جي موسم وارا ڪپڙا گرمين ۾ پائيندا هيا.“

هڪڙي دفعي ڪنهن حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه وقت حضرت علي عليه السلام خلاف شڪايت ڪئي، جيڪو ان وقت خليفو هيو. حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه انهن ٻنهي کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ چيو: ”اي ابوالحسن! ٻي ڌر واري سان گڏجي بيهو.“ حضرت علي عليه السلام جي چهر تي ناراضگيءَ جا آثار ظاهر ٿي ويا. ان تي حضرت عمر رضه کانئن معلوم ڪيو ته آيا اهي ٻي ڌر سان گڏاڻي بيهڻ نٿا گهرن. حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”نه اهڙي ڳالهه ڪونهي. البت، مون محسوس ڪيو ته توهان اسان ٻنهي جي وچ ۾ برابري قائم ڪونه رکي آهي. توهان مون سان منهنجي ڪنيت ”ابوالحسن“ چئي مخاطب ٿيا آهيو ۽ ائين منهنجي لاءِ عزت ۽ احترام جو مظاهرو ڪيو جڏهن ته توهان منهنجي مخالف سان اهڙو سلوڪ روا ڪونه رکيو.“

انسانن جي عادت ۽ خويين کي چڱي نموني سان کولي بيان ڪرڻ ڏکيو آهي ۽ خاص ڪري عظيم شخصيتن جي معاملي ۾ ته اڃا گهڻو ڏکيو چوڻ انسانن جون ذاتي خصوصيتون هڪ ٻئي سان واسطيدار هونديون آهن ۽ انهن مان هر هڪ ٻئي تي اثر انداز ٿيندي آهي. هر خاصيت ٻي خاصيت سان لاڳاپيل هوندي آهي ۽ هر عادت ڪنهن ٻي عادت جو سبب هوندي آهي ۽ ڪنهن ٽين عادت جو نتيجو يا انهن مان ٻئي ڪنهن ٽين جو اثر هونديون آهن ۽ ائين سلسلو جڙيل هوندو آهي. تنهن ڪري مان حضرت علي عليه السلام جي خصوصيتن کي مختلف پهلوئن کان پڙهڻ ۽ ڇاڇڻ جي ۽ انهن کي هڪڙي ۽ ساڳي شخصيت اندر پيٽ ڪرڻ جي تجويز ڏيندس ته جيئن انهي عقلي تجزي جي ذريعي ڪنهن حتمي راءِ تي پهچي سگهجي. سڀ کان

پهريان مان حضرت علي عليه السلام جي مختلف خصوصيتن کي ان جي سادي هلت ۽ ڄاتل سڃاتل ڪارنامن کان الڳ ڪري پيش ڪندس ته جيئن سندن سڀاءُ، عادتون ۽ فطري رجحان جي خبر پوي ۽ ايندڙ باب ۾ اسان جو تفصيلي بحث انهن خصوصيتن ۽ سڃاڻپ وارن ڪردارن تائين محدود رهي.

هاڻي اسان سندن عبادت وارن عملن جي حوالي سان بحث جي شروعات ڪيون ٿا.

حضرت علي عليه السلام پنهنجي پارسائي، دينداري ۽ ضبط نفس کان گهڻو مشهور هيا. اهي پنهنجي لاءِ ۽ ان سان گڏوگڏ پنهنجن گهرياتين ۽ ٻين ماڻهن لاءِ ڪيتريون ڳالهيون ڪندا هيا، چو ته پاڻ تمام گهڻو پارسا هيا. مون کي يقين آهي ته حضرت علي عليه السلام جي دينداري ۽ پارسائي ٻين ديندار ماڻهن وانگر حالتن جي پيداوار ڪونه هئي، جيڪي پنهنجي روحاني ڪمزوري ڪري پاڻ کي عبادت ۾ مشغول ڪري ڇڏيندا آهن. يا زندگيءَ جي ٿرين ٿرين کان بچڻ ۽ پاڻ کي ماڻهن کان الڳ ٿلڳ رکڻ لاءِ ڪندا آهن. يا پنهنجن ابن ڏاڏن جي پيروي ۾ ڪندا آهن، ۽ زندگيءَ جي واقعن جا اثر ان جي تصديق ڪندا آهن، چو ته اهو اصول آهي ته ماڻهو ابن ڏاڏن جي ريتن رسمن ۽ روايتن جو احترام ڪندا آهن.

حقيقت اها آهي ته امام علي عليه السلام جي دينداري پڪي بنياد تي ٻڌل هئي ۽ باهمي ٻنڌڻ سان ڳنڍيل هئي، جيڪو مخلوق جي مڙني جزن ۾ موجود آهي ۽ زمين ۽ آسمان کي هڪٻئي سان حد ۾ رکي ٿو. دراصل سندن عبادت تي عمل انساني زندگيءَ ۽ خوشحالي خاطر ٻراين خلاف مسلسل جدوجهد ۽ مهر هئي. انهن برائي ۽ لڄائي جي مڙني ڳالهين خلاف جهاد ڪيو. هڪ پاسي تي انهن منافقت ۽ خودغرضي خلاف جهاد ڪيو ته ٻئي پاسي بزدلي ۽ ويچارگي واري ڪسمپرسِي، محتاجي ۽ ٻين خراب ڳالهين جي خلاف جهاد ڪيو. جيڪي جهالت وارن ڏينهن دوران ماڻهن پنهنجي عادت بڻائي ڇڏيون هيون. حضرت علي عليه السلام جي قول مطابق حق ۽ انصاف خاطر پنهنجي جان قربان

ڪرڻ دينداريءَ جو جوهر آهي. سندن فرمان آهي: ”توهان جو ايمان اهڙي درجي تي پهتل هجي جو توهان ڪوڙ ۽ ڪُپت جي مقابلي ۾ سچ کي ترجيح ڏيو توڙي جو سچ توهان جي لاءِ نقصان جو سبب ٿئي ۽ ڪوڙ توهان لاءِ فائديمند ثابت ٿئي.“ سندن دينداري ۽ پارسائي بلڪل اهڙي هئي جنهن جو پاڻ ذڪر ڪندا هيا. انهي سچائي ۽ حق جو ساٿ ڏيڻ ڪري ئي کين شهيد ڪيو ويو ۽ جيڪڏهن زندهه ماڻهن کي ”شهيد“ جو لقب ڏيڻ درست هجي ته اهو چئي سگهجي ٿو ته پاڻ جڏهن زندهه هيا ته به پاڻ حق ۽ سچ جي رستي ۾ شهيد هيا.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو امام علي عليه السلام جي دينداري جو ڌيان سان مطالعو ڪري ته ان کي خبر پوندي ته سياست ۽ حڪومت جي انتظام ۾ پڻ سندن عبادت واري نموني جو هڪڙو خاص طريقو هيو جنهن تي پاڻ سختي سان ڪاربند رهندا هيا. جڏهن پاڻ الله تعاليٰ جي بندگي لاءِ بيهندا هيا ته اهي مڪمل ڌيان سان پنهنجي عاجزي پيش ڪندا هيا، بلڪل ائين جيئن ڪو شاعر فطرت جي سونهن ۾ گم ٿي ويندو آهي. حضرت علي عليه السلام جو هيٺيون قول انهن لاءِ سبق آموز آهي جيڪي الله تعاليٰ جي عبادت ڪن ٿا ۽ دينداري ۽ پارسائي تي عمل ڪرڻ گهرن ٿا: ”هڪڙو ٽولو الله تعاليٰ جي عبادت ان جون نعمتون حاصل ڪرڻ لاءِ ڪري ٿو اها واپارين واري عبادت آهي. هڪڙو ٻيو ٽولو ان کان خوف کائڻ ڪري عبادت ڪري ٿو اها غلامن واري تابعداري آهي. ٽيون ٽولو شڪرانو ادا ڪرڻ لاءِ ان جي عبادت ڪري ٿو اها آزاد انسان واري عبادت آهي.“

ڪيترن ماڻهن جي برخلاف امام علي عليه السلام جي عبادت خوف ڪري ڪونه هئي، نه وري اها واپاري انداز واري عبادت هئي، انهي اميد تي ته جنت ملي وڃي. البت، انهيءَ جي بجاءِ جڏهن عظيم انسان الله تعاليٰ جي عبادت ڪرڻ لاءِ بيهندا آهن ته اهي پاڻ کي عاجزي ۽ انڪساري وارو سمجهندا آهن ۽ پاڻ کي الله تعاليٰ جا ادنيٰ ٻانها سمجهڻ فرض ڪندا آهن. انهي عبادت جو بنياد عقل، ضمير ۽ روحاني ڪامليت آهي.

هر اهو ماڻهو جيڪو عبادت ۾ ساڳي حالت قائم رکي ٿو جيئن حضرت علي عليه السلام قائم رکندا هيا ته اهو يقيني طور زندگي کي به ساڳي نموني ۾ ڏسندو جنهن نموني ۾ حضرت علي عليه السلام زندگي کي ڏسندا هيا. اهڙو شخص دنياوي فائنڊن ۽ عارضي مزو لاءِ زندگي جي گهر ڪونه ڪندو آهي. بلڪ اهو اعليٰ اخلاقي اقدار ماڻھو ۽ انهي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ زندگيءَ جي گهر ڪندو آهي. جيڪي انجي فطرت سان ٺهڪندڙ هوندا آهن. اهوئي سبب هيو جنهن ڪري حضرت علي عليه السلام دنيا ۾ دينداري ۽ پارسائي جي چونڊ ڪئي ۽ شهرت ۽ خودنمائي جي گهر ڪونه ڪئي. اهي دينداري جي معاملي ۾ ايترا سچا هيا جيئن اهي پنهنجن عملن، قولن ۽ ارادن جي معاملي ۾ سچا هيا. اهي زندگيءَ جي آسائشن کان ايترو ۽ اهڙي طريقي سان منهن موڙيندڙ هيا جيترو حڪومت جي بندوبست ۽ حڪمراني جي مزو ۽ ٻين ڳالهين ۾ ڪا دلچسپي ڪونه هين. جن کي ٻيا گهڻو تڪيندا هيا. پاڻ ڪٽنب سان ان گهر ۾ رهندا هيا جيڪو ساڳي وقت سندن حڪومت (خلافت) جي آفيس به هوندو هيو. سندن حڪمراني بادشاهي واري نموني جي ڪونه هئي پر خليفي جي ڍنگ ۾ هئي. اهي پنهنجي گهر واري طرفان پيئڻ اٿي مان پڪل ماني ڳيو کائيندا هيا. البت، ان جا گورنر ۽ آفيسرانهن آسائشن جا مزا ماڻيندا هيا جيڪي شام مصر ۽ عراق مان ميسر ٿينديون هيون. اڪثر ڪري پاڻ گهر واريءَ کي جند تي اٿي بيهڻ جي به تڪليف ڪونه ڏيندا هيا پر اهو ڪم به پاڻ ڪندا هيا. توڙي جو امير المؤمنين حڪمران هيا اهي ايتري سڪل ۽ سخت ماني کائيندا هيا جو ان کي گوڏي تي رکي ڌڪ هڻي ڀڄڻو پوندو هيو. جڏهن سياري ۾ سخت سردي هوندي هئي ته سندن وٽ انهي موسم جا ڪپڙا ڪونه هوندا هيا ۽ پاڻ کي گرمي وارن ڪپڙن تائين محدود رکندا هيا.

هارون بن عنتره پنهنجي ٻي کان هي روايت ڪري ٿو: ”سياري جي موسم ۾ قصر خورنق ۾ حضرت علي عليه السلام جي خدمت ۾ ويس ۽ ڏٺو ته انهن کي پراڻو جبو پاتل هيو ۽ سردي ڪري ڏڪي رهيا هيا. مون کين عرض ڪيو: ”اي امير المؤمنين! الله تعاليٰ بيت المال ۾ توهان جو پڻ حصو مقرر ڪيو آهي ۽ ان جي باوجود توهان ان حالت ۾ رهو ٿا.“

ڀاڻ فرمايائون: ”مون کي الله پاڪ جو قسم آهي ته مان توهان جي عوامي بيت المال مان ڪا به شي ڪونه کڻندو آهيان ۽ هي ساڳو جو آهي جيڪو مان مديني مان کڻي آيو هيس.“

جڏهن ابن ملجم کين شهيد ڪيو ته ڀاڻ مڪمل سڪون سان هڪڙي ننڍڙي گهر ۾ رهندا هيا، توڙي جو ڀاڻ خليفه هيا. پر مسلمانن منجهه هڪڙو به اهڙو ماڻهو ڪونه هيو جيڪو ان جهڙي سادي ۽ مطمئن زندگي گذاريندو هجي.

دراصل ان طرفان دنياوي آسائشن ڏانهن غير دلچسپي سندس جرئت سان تعلق رکي ٿي. ڪجهه ماڻهو سمجهن ٿا ته اهي ٻئي خصوصيتون هڪ ٻئي کان ڌار آهن، پر اهو خيال درست ڪونهي. سچ چئجي ته سندن جرئت سندن روح ۽ جذبي جي عظمت ۽ عظيم مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ سندس ڪوششن ۽ پنهنجي مفاد کي مدنظر رکڻ کان سواءِ غريبين ۽ ضرورتمندن جي مدد ڪرڻ وارن گڻن تي مشتمل هئي. حقيقت اها آهي ته اهو اهڙي شهر ۾ رهندي جنهن ۾ ڪيترائي محتاج ۽ مفلس ماڻهو پڻ رهندا هيا، ڀاڻ زندگيءَ جا مزا ماڻڻ لاءِ تيار ڪونه هيو. عمر بن عبدالعزيز بنو اميه خاندان جو هڪڙو خليفو هيو. ان جو خاندان حضرت علي عليه السلام ڏانهن دشمنانو رويو رکندڙ هيو ۽ مسجد جي منبر تي ويهي انهن خلاف بهتان بازي ڪندا هيا ۽ گارگند ڪندا هيا. ان جي باوجود حضرت علي عليه السلام جي اعليٰ ڪردار کي خيال ۾ رکندي اهو هي راءِ ڏيڻ تي مجبور هيو ”دنيا ۾ نهايت گهڻو وڏو پرهيزگار ۽ متقي انسان حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه هيو.“

اهو بيان ڪيو ويو آهي ته انهن ڪڏهن به پٿر مٿان پٿر يا سر مٿان سر ڪونه رکي ۽ نه وري ڪڏهن ڪڪن ۽ ڪانن کي ڀاڻ ۾ گڏايو. ٻين لفظن ۾ مطلب ته حضرت علي عليه السلام پنهنجي لاءِ ماڙي ته ڇا پر ڪڪن ڪانن جي جهوپڙي به ڪونه ٺهرائي. توڙي جو ان لاءِ شاهي محلات ٺهرايو ويو هيو پر ان ۾ رهائش اختيار ڪونه ڪيائين، ڇو ته ڀاڻ اهڙي ڪنهن گهر ۾ رهڻ پسند ڪونه ٿي ڪيائون جيڪو ڪاڻ جي انهن جهوپڙين کان بهتر هجي جنهن ۾ غريب ماڻهو رهندا هجن.

حضرت علي عليه السلام جنهن نموني جي زندگي گذاري ان جي باري ۾ سندن مشهور قول ۾ حوالو ڏنل آهي: ”ڇا مون کي انهي ڳالهه سان مطمئن ٿيڻ گهرجي ته ماڻهو مون کي امير المؤمنين سڏين ۽ مان انهن سان زندگيءَ جي ڏکڻ تڪليفن ۾ حصو نه وٺان؟“

ابن اثير بيان ڪيو آهي ته حضرت علي عليه السلام جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي نياڻي حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعاليٰ عليها سان شادي ڪئي ته انهن جو بسترو صرف هڪڙي رڍ جي ڪل هئي. رات جو اهي ان کي سمهڻ لاءِ تڏي طور استعمال ڪندا هيا ۽ ڏينهن جو ان مٿان داڻور کي پنهنجي اٺ کي ڪارائيندا هيا. انهن وٽ هڪ کان وڌيڪ غلام ڪونه هيا. حضرت علي عليه السلام جي خلافت دوران اصفهان مان ڪجهه ملڪيت حاصل ٿي هئي. پاڻ ان کي ستن حصن ۾ ورهائايون. انهن ۾ ماني جو ڳڀو به هيو جنهن کي پڻ ستن ٽڪرن ۾ ورهائايون.

حضرت علي عليه السلام ۾ هر لحاظ کان مردانگي رچيل بسيل هئي ۽ ان لاءِ هر ضروري خاصيت شامل هئي. درگذر ڪرڻ ۽ معاف ڪرڻ وارا گڻ مردانگي جا اهم ۽ لاڳاپيل عنصر آهن. اهي امام علي عليه السلام جي فطرت ۽ طبيعت ۾ سمايل هيا. انهيءَ ڪري ئي هيو ته پاڻ ڪڏهن به ڪنهن کي تڪليف ڏيڻ جو ڪونه سوچيندا هيا، توڙي جوان شخص کين تڪليف پهچائي هجي، ۽ ان شخص کي به تڪليف ڪونه ڏنائون جنهن بابت کين خبر هئي ته اهو کين قتل ڪرڻ گهري ٿو. بنواميه وارا سندس مٿان ڪوڙا الزام هڻندا هيا ۽ گارگند ڪندا هيا پر پاڻ ڪڏهن به ساڳي نموني ۾ رد عمل ڪونه ڪيائون، چوٽه عالي ظرف وارا انسان ان ماڻهو خلاف خراب لفظ ڪونه ڳالهائيندا آهن جيڪو کين گارگند ڪري امام علي عليه السلام پنهنجن اصحابن کي به منع ڪندا هيا ته بنواميه وارن کي گهٽ وڌ نه ڳالهائين. جنگ صفين واري موقعي تي هڪڙي ڏينهن کين خبر پئي ته سندن ڪجهه اصحابي بنواميه وارن کي گهٽ وڌ ڳالهائي رهيا هيا، ان تي پاڻ فرمايائون: ”مون کي اهو پسند ڪونهي ته توهان انهن ماڻهن جهڙا ٿيو جيڪي گارگند

واري ٻولي استعمال ڪندا آهن. البت، توهان جيڪڏهن انهن جي ٻرن ڪمن ۽ انهن جي ڪرداري رويي جو حوالو ڏيو ته توهان ائين ڪرڻ لاءِ حق بجانب هوندا ۽ توهان ائين هڪڙي ڌمڪي جو اعلان ڪري رهيا هوندا. انهن جي گارگند جي جواب ۾ توهان کي چوڻ گهرجي: 'اي مالڪا! اسان جي ۽ انهن جي خون جي حفاظت ڪر. اسان جي ۽ انهن جي دلين کي نفرت واري اختلاف کان آجو ڪر ۽ اسان جي رهنمائي (هدايت) ڪر ته جنهن حق کي ڪونه مڃيو آهي اهو ان کي تسليم ڪري جيڪو ناانصافي ۽ اختلاف ۾ ملوث آهي اهو ان کي ترڪ ڪري' "

معاف ڪرڻ ۽ پين جي عيبن تي ڀردو وجهڻ جي معاملي ۾ تاريخ ۾ حضرت علي عليه السلام جو ڪو ثاني ڪونهي ۽ لاتعداد واقعا موجود آهن جيڪي سندس انهن خصوصيتن تي روشني وجهن ٿا. انهي تعلق ۾ اهو بيان ڪيو ويو آهي ته هڪڙي لڙائي جي موقعي تي پاڻ پنهنجن مجاهدن کي هيٺيون هدايتون ڏنائون: "ڪنهن به دشمن کي جيڪو لڙائي مان ڀڄي ته قتل نه ڪجو ڪنهن به محتاج ۽ زخمي کان سامان جي ڦرلٽ نه ڪجو. ڪنهن کي به اگهاڙو نه ڪجو ۽ نه وري ڪنهن جو حليو بگاڙجو. زبردستي ڪنهن کان به ان جي ملڪيت نه کسجو."

جنگ جمل جي پڄاڻي کان پوءِ پنهنجي قتل ٿيل دشمنن جي به جنازي نماز پڙهائڻون ۽ الله تعاليٰ جي حضور انهن جي بخشش لاءِ دعا گهريائون. جڏهن پنهنجن شڪست کاڌل دشمنن کي قبضي ۾ آندائون، مثال طور عبدالله بن زبير، مروان بن حڪم ۽ سعيد بن عاص، ته پاڻ انهن کي معاف ڪري ڇڏيائون، انهن سان مهرباني وارو سلوڪ ڪيائون، ۽ پنهنجن اصحابن کي هدايت ڪيائون ته انهن کان ڪوبه انتقام نه وٺن، توڙي جو پاڻ انهن کي سخت سزا ڏيڻ جي حيثيت ۾ هيا، ۽ انهن کي پڻ اها اميد ڪونه هئي ته ڪو انهن کي معاف ڪري آزاد ڇڏيو ويندو. حضرت علي عليه السلام جي برڊباري ۽ درگذر ڪرڻ جو ٻيو مثال اهو آهي ته جڏهن پاڻ عمرو بن عاص کي قابو ۾ اچڻ کان پوءِ بيوس ڏٺائون ته پاڻ ان کان منهن ڦيري ڇڏيائون ۽ ان کي ويڃڻ ڏنائون، توڙي جو اهو ڪنهن به نموني ۾ معاويہ کان گهٽ خطرناڪ دشمن ڪونه هيو ۽

انهي مهرباني کان پوءِ به اهو حضرت علي عليه السلام ڏانهن دشمنائو رويو ٿي رڪندو آيو. روايت ۾ اچي ٿو ته عمرو بن عاص جڏهن حضرت علي عليه السلام جي تلوار ”ذوالفقار“ کي پنهنجي سر مٿان ڏٺو ته پاڻ کي اڳهاڙو ڪري اونڌو ٿي سمهي پيو ۽ ائين انهي پڪ ڪري ڪيائين ته جيڪڏهن اهو اهڙي بي حياتي ڪندو ته حضرت علي عليه السلام اوگهڙ ڏسڻ کان اڪيون بند ڪري ڇڏيندو ۽ ان کي ڇڏي ڏيندو. جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام ان وقت عمرو بن عاص کي قتل ڪري ها ته ٺڳي جي ٺاه واري بي ايماني دفع ٿي وڃي ها ۽ معاويه جو لشڪر پڻ تباه ٿي وڃي ها.

صفيين جي لڙائي ۾ معاويه ۽ ان جي ساٿين فيصلو ڪيو ته نهر جو پاڻي بند ڪري حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي اصحابن کي اڃيو رڪڻ ذريعي بيوس ڪري قابو ۾ آڻين. تنهنڪري ڪجهه ڏينهن تائين معاويه جي لشڪر فرات ندي جي گهاٽ ڏانهن ويندڙ رستو بند ڪري ڇڏيو ۽ ڌمڪي ڏني وئي ته حضرت علي عليه السلام جي لشڪر کي پاڻي ڪٽڻ ڪونه ڏيندا ته جيئن ڀلي اهي اڃ وسيلي مري وڃن. بهرحال، حضرت علي عليه السلام جي لشڪر هڪڙو حملو ڪري ندي جي ڪناري تي قبضو ڪري ورتو. پر حضرت علي عليه السلام مختلف نموني ۾ معاويه سان ورتاءُ ڪيو. انهيءَ جي باوجود ته پاڻ ادلي جو بدلو ڏيڻ لاءِ شامي لشڪر تي پاڻي بند ڪري ٿي سگهيا پر پاڻ انهن کي اهڙي سهوليت سان پاڻي ڪٽڻ جي اجازت ڏنائون جيئن حضرت علي عليه السلام جو لشڪر پاڻي واپرائي رهيو هيو.

جنگ جمل دوران کين خبر لڳي ته سندن اصحابن مان ٻه ماڻهو حضرت عائشه رضي الله تعاليٰ عنها تي جنگ شروع ڪرڻ ۽ حضرت علي عليه السلام کي شهيد ڪرائڻ جي منصوبه بندي ڪرڻ جو الزام هڻي رهيا آهن. پاڻ حڪم ڪيائون ته انهن ٻنهي مان هر هڪ کي سزا طور سوسو ٿٽڪا هنيا وڃن. جنگ جمل ۾ سوڀ حاصل ڪرڻ کان پوءِ حضرت علي عليه السلام حضرت عائشه رضي الله تعاليٰ عنها کي مڪمل ادب ۽ احترام سان مديني ڏانهن موڪليو. ڪجهه پنڌ تائين

الوداع ڪرڻ لاءِ به پاڻ ان جي قافلي سان گڏ ويا ۽ پنهنجا ڪجهه اصحابي به ان کي گڏائي ڏنائون ته جيئن رستي ۾ ان جي خدمت چاڪري ڪندا وڃن ۽ اها مديني ۾ سڪ سهوليت سان پهچي وڃي.

تمام گهڻو بهادر هجڻ جي باوجود حضرت علي عليه السلام پاڻ کي ڪنهن سان به اڳرائي يا بي واجبي ڪرڻ کان بچائي رکيو. تاريخدان ۽ محدث انهي ڳالهه تي متفق آهي ته حضرت علي عليه السلام لڙائي کان نفرت ڪندا هيا ۽ اثر حالتن ۽ ٻيو ڪو متبادل نه هجڻ کان سواءِ ڪڏهن به جنگ وارو طريقو اختيار ڪونه ڪندا هيا. پاڻ سدائين اها ڪوشش ڪندا هيا ته بنا ڪنهن لڙائي ۽ رتوچاڻ جي دشمن سان صلح صفائي ذريعي معاملاتي ٿي وڃن. پاڻ پنهنجي پٽ حضرت حسن عليه السلام کي هدايت ڪندا هيا ته ڪنهن کي به لڙائي جي ڪوٺ نه ڏين. پاڻ پنهنجي هر قول ۽ فعل ۾ مخلص هوندا هيا ۽ جيستائين حالتون ٻيو ڪو قدم کڻڻ لاءِ مجبور ڪونه ڪنديون هيون ان وقت تائين پاڻ انهي حڪمت عملي تي عمل پيرا رهندا هيا، جنهن جي پاڻ پنهنجي پٽ کي صلاح ڏيندا هيا.

مثال طور جڏهن خارجي لڙائي ڪرڻ لاءِ هٿيار گڏ ڪري رهيا هيا ته سندن اصحابن تجويز پيش ڪئي ته ان کان اڳ جو خارجي تياري مڪمل ڪري انهن تي حملو ڪن خارجين تي حملو ڪجي. البت، حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”مان ان وقت تائين لڙائي ڪونه ڪندس جيستائين اهي پاڻ لڙائي شروع نه ڪن.“ سندن ايمان ۽ انساني اعليٰ خصلتن کين مجبور ٿي ڪيو ته انهي نصيحت ذريعي ماڻهن کي اختلاف کان پاسي رکن. هڪڙي ڏينهن پاڻ هڪڙي مجلس ۾ گڏ ٿيل ماڻهن کي خطبو ڏئي رهيا هيا ۽ ڪيترائي خارجي به جيڪي کين (نعوذ بالله) ڪافر سمجهندا هيا، پڻ انهي محفل ۾ موجود هيا ۽ سندن خطبو ٻڌي رهيا هيا. انهن مان هڪڙي جيڪو حضرت علي عليه السلام جي مٿي زبان ۽ فصاحت تي حيران ٿي رهيو هيو چيو: ”خدا شل انهي ڪافر کي ماري! اهو ڪيڏو ته سياڻو ۽ ذهين آهي.“ حضرت علي عليه السلام جي اصحابن ان ماڻهوءَ کي قتل ڪرڻ گهريو. البت،

حضرت علي عليه السلام انهن کي فرمايو: ”ان پنهنجي زبان ذريعي ڪجهه خراب ڳالهايو آهي. تنهنڪري توهان به فقط يا ته زبان ذريعي ان کان بدلو وٺو يا معاف ڪري ڇڏيو.“

اسان اڳ پر ئي مٿي ذڪر ڪيو آهي ته معاويه جي لشڪر فرات ندي جي گهاٽ ڏانهن ويندڙ رستي کي حضرت علي عليه السلام جي لشڪر تي بند ڪري ڇڏيو هيو ته جيئن اهي اڃ جي سختي کان مجبور ٿي هٿيار ڦٽي ڪري آر مڇين پر جڏهن حضرت علي عليه السلام ندي جي ڪناري جو قبضو حاصل ڪري ورتو ته معاويه جي لشڪر کي پاڻي ڪٽڻ کان منع ڪونه ڪيائون. معاويه جي معاملي پر ته اهڙا ڪيترائي ٻيا واقعا پيش آيا پر هتي انهن واقعن جو تفصيل پيش ڪرڻ ممڪن ڪونهي. اهي سمورا واقعا ۽ ڳالهيون ظاهر ڪن ٿا ته جيئن حضرت علي عليه السلام جي فرشتائي روح جي تقاضا هئي، اهي پنهنجن دشمنن سان به گهڻو مهربان هيا ۽ سڀني لاءِ انصاف پسند ۽ فراخ دل هيا. صفيين واري لڙائي جي حوالي سان هڪڙو تاريخدان هيئن بيان ڪري ٿو: ”معاويه جي لشڪر مان هڪڙو ڪريز بن صباح حميري نالي ماڻهو لڙائي جي ميدان ۾ نڪري آيو ۽ ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ بيهي چيائين. اهڙو ڪو جوان آهي جيڪو ٻاهر نڪري منهنجو مقابلو ڪري؟ حضرت علي عليه السلام جي لشڪر مان هڪڙو مجاهد ان سان ويڙهه ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو ۽ شهيد ٿي ويو. ان پيهر مقابلي لاءِ للڪاريو. هڪڙو ٻيو مجاهد اڳتي وڌيو ۽ اهو پڻ شهيد ٿي ويو ۽ اڃا به هڪڙو ٻيو مجاهد اڳتي وڌيو ۽ اهو به ڪريز جي هٿان شهيد ٿي ويو. جڏهن ان چوٿون دفعو مقابلي لاءِ للڪاريو ته ڪوبه ان سان مقابلو ڪرڻ لاءِ اڳتي ڪونه وڌيو. پهرين قطار ۾ بيٺل اصحابي پوئتي هٽڻ لڳا. حضرت علي عليه السلام محسوس ڪيو ته سندن لشڪر جي حوصلي ٽٽڻ جو انديشو موجود آهي. تنهنڪري پاڻ اڳتي وڌي ڪريز سان مقابلو ڪرڻ لاءِ نڪتا ۽ ان کي قتل ڪيائون. ان کان پوءِ پاڻ ٻئي کي قتل ڪيائون ۽ ان کان پوءِ ٽئين کي به قتل ڪيائون. تن جنگجوئن کي قتل ڪرڻ کان پوءِ حضرت علي عليه السلام وڏي آواز ۾ هي لفظ چيا جيڪي سڀني

ٻڌا: ”جيڪڏهن توهان اڳرائي ڪري لڙائي شروع نه ڪيو ها ته اسان ڪڏهن به جنگ ڪونه ڪيون ها.“ اهو چئي پاڻ پنهنجي جاءِ تي موٽي آيا. جنگ جمل جي حوالي سان پڻ اها روايت ڪئي وئي آهي ته جڏهن دشمن حملو ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا ته حضرت علي عليه السلام پڻ پنهنجن جڻن کي صف بندي ۾ آندو پر انهن کي فرمايائون: ”جيستائين اسان پهريان انهن کي صلح ڪرڻ جي دعوت نه ڏيون ته ڪڏهن به تير نه اچلائجويو تلوار ۽ نيزي سان حملو نه ڪجو.“ پاڻ اهو ڪڏهن به ڪونه ٿي گهريائون ته لڙائي جو رتو ڇاڻ ۾ نتيجو نڪري ۽ مسلمانن جون حياتيون ضايع ٿين. ڪجهه گهڙين کان پوءِ مخالف لشڪر مان هڪڙي تير اچلايو جيڪو حضرت علي عليه السلام جي هڪڙي مجاهد کي لڳو جنهن ڪري اهو شهيد ٿي ويو. حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”اي مالڪ! تون شاهد ٿجان.“ ان کان پوءِ هڪڙو ٻيو تير به آيو ۽ هڪڙو ٻيو مجاهد شهيد ٿي ويو. پاڻ وري فرمايائون: ”اي مالڪ! شاهد ٿجان.“ ان کان پوءِ حضرت عبدالله بن بديل رضي الله تعالى عنه کي تير لڳو ۽ ان جو پيءُ ان کي حضرت علي عليه السلام آڏو کڻي آيو. حضرت علي عليه السلام وري به فرمايو: ”اي مالڪ! شاهد ٿجان.“ ان کانپوءِ ئي لڙائي شروع ٿي.

ظلم ۽ ڏاڍ کان بچڻ حضرت علي عليه السلام جو هڪڙو اخلاقي اصول هيو ۽ اهو سندن طبيعت ۽ فطري رجحان جو حصو هيو. پاڻ ڪڏهن به معاهدي جي انحرافي ڪونه ڪيائون ۽ پنهنجن سابق دوستن ڏانهن دشمني وارو رويو ڪونه رکندا هيا. جيستائين اهي پاڻ مهرباني واري سلوڪ جي بدلي ۾ دشمنائو رويو نه ڏيکارين ۽ ٺاهه جي انحرافي نه ڪن.

دوستيءَ جو بهترين نمونو ۽ وفاداريءَ جي معنيٰ اها آهي ته هڪڙو جنگجو ۽ بهادر جڏهن لڙائي جي ميدان ۾ بيٺو هجي ته پنهنجن اڳين دوستن کي ضرور ڏسي جيڪي دشمن جي حيثيت ۾ وڙهڻ لاءِ آيا هجن. انهن کي ساڳي ڀاڻپي واري نظر سان ڏسي ۽ انهن کي سابق محبت ۽ دوستي ياد ڏياري انهن کي صلح ۽ امن جي دعوت ڏئي ته جيئن اهي معاهدي جي پيڪڙي ۽ دغا بازی کان باز اچي وڃن يا پنهنجن هٿن مان

هٿيار ڦٽي ڪري ڏکين معاملن کي صلح صفائي ۽ امن وارين باهمي ڳالهين ذريعي حل ڪن. ڪڏهن به سابق دوست سان هڪدم لڙائي شروع نه ڪجي ڇو ته ٿي سگهي ٿو ته ان کي سابق تعلقات جي يادگيري ڏيارجي ته اهو مخالفت ڪرڻ ۽ ويڙهه ڪرڻ کان پاسو ڪري وڃي.

جيڪڏهن واعدي وفائي ڪرڻ ۽ سابق دوستي لاءِ احترام حضرت علي عليه السلام جي جذبي کي قابو ۾ نه رکيو هجي ها ته پاڻ دشمنن تي نظرداري رکڻ لاءِ انهن ڳالهين تي نه پاڙين ها.

امام علي عليه السلام طرفان واعدي وفائي جي سختي سان پابندي ڪرڻ جو مثال مندن ان سلوڪ مان ملي ٿو جيڪو پاڻ زبير بن عوام ۽ طلحه بن عبیدالله سان ڪيائون. اهي ٻئي امام علي عليه السلام جي دوستن ۽ حمايتين کي ان کان جدا ڪري ان جي دشمنن جي ٽولي ۾ وٺي ويا. انهن حضرت عائشه رضي الله تعاليٰ عنها کي به برغلائيو ۽ ان کي حضرت علي عليه السلام جي مخالفت ۾ وٺي آيا.

جنگ جمل ۾ جيڪي ماڻهو موجود هيا، آيا اهي دوست (ساٿي) هيا يا دشمن (مخالف)، انهن بيان ڪيو آهي ته جڏهن طلحه ۽ زبير حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ پنهنجي بيعت واري حلف کي ٽوڙيائون ۽ جنگ جمل ۾ پنهنجي بدنيتي جو مظاهرو ڪيائون ته حضرت علي عليه السلام هٿين خالي ۽ بنا ڪنهن زرهه ۽ خود (توبلي) جي انهن ڏانهن تشريف ڪئي ويا. جنهن جو مطلب هيو ته پاڻ صلح صفائي ۽ امن واري نيت سان آيا آهن. پوءِ زبير کي سڏ ڪري پاڻ فرمايائون: ”اي زبير! مون ڏانهن اچ“ زبير مڪمل طور تي هٿيارن سان ليس ٿي آيو. جڏهن حضرت عائشه رضي الله تعاليٰ عنها کي اها خبر پئي ته دانهن ڪري چيائين: ”ڪيڏي افسوس جي ڳالهه آهي ته ويڙهه ٿي ويندي!“ ان اهو انهيءَ ڪري چيو ڇو ته ان کي خبر هئي ته حضرت علي عليه السلام جي مقابلي ۾ جيڪو به ويندو پلي اهو ڪيڏو به بهادر ۽ پهلوان ڇو نه هجي، قتل ٿي ويندو. اها ڳالهه به يقين سان چئي سگهجي ٿي ته جيڪڏهن زبير حضرت علي عليه السلام سان لڙائي ڪري ها ته پاڻ بچائي ڪونه سگهي ها. بهرحال، حضرت علي عليه السلام زبير کي پاڪر پائي مليو. مخالف ڌر وارا اهو

ڏسي پريشان ٿي ويا. حضرت علي عليه السلام پيار واري لهجي ۾ فرمايو: ”اي زبير! تون منهنجي خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ ڇو آيو آهين؟“ زبير ورائيو: ”حضرت عثمان رضي الله تعالى عنه جي قتل جو بدلو وٺڻ.“ حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”الله تعالى ان ماڻهوءَ کي موت ڏئي جيڪو حضرت عثمان رضي الله تعالى عنه جي قتل جو ذميوار هجي.“

پوءِ حضرت علي عليه السلام زبير کي گذريل ڏينهن جو ساٿ ۽ پائيچارو ياد ڏياريو ۽ ڳالهائيندي پاڻ ڪيترائي پيرا ڏک ۾ روئي ڏنائون. بهر حال، زبير لڙائي ڪرڻ جي هوڏ تي هيو ۽ امام علي عليه السلام جي مخالفت ڪيائين تان ته اهو (زبير) قتل ٿي ويو. حضرت علي عليه السلام جنهن کي دوستي جي ٻنڌڻ لاءِ وڏي اهميت هئي زبير جي مرڻ جي خبر ٻڌي تمام گهڻو غمگين ٿي ويو.

جنهن وقت طلحہ مارجي ويو ته حضرت علي عليه السلام ان جي مٿان اچي بيٺا ۽ اهو عمل ڪيو جنهن جو تاريخ ۾ مثال ڪونه ٿو ملي. پاڻ ان جي لاش ڀرسان بيٺا ڏک ۽ افسوس مان زارو قطار روئي رهيا هيا ۽ ان ڏانهن ڏسي گذريل ڏينهن جي ساٿ جي باري ۾ مرثيو پڙهي رهيا هيا. ”اي ابو محمد! مون کي اهو سئونقو لڳي ته مان توکي آسمان جي هيٺان قتل ٿيل ڏسان. ڪاش! اڄ کان ويهه سال اڳ الله تعالى منهنجو روح قبض ڪري ڇڏيو هجي ها ته اهو ڏينهن ڏسڻو نه پوي ها.“

حضرت علي عليه السلام پاڻ کان اڳ چونڊيل خليفن کي صلاح ۽ مشورا ڏيڻ کان ڪڏهن به تال متول ڪونه ڪئي، بلڪ انهن جي عملي قدمن ۽ هدايتن ۾ انهن جي مدد ڪيائين ۽ انهن سان وفاداري ۾ پنهنجن ٽن پٽن جا نالا انهن جي نالن تي ابوبڪر، عمر ۽ عثمان رکيائين.

توڙي جو اهو عظمت وارو انسان پنهنجي دوستي ۾ مستقل مزاج ۽ پڪو هيو سندس دوستن ان جي دوستي لاءِ حقي احترام جو مظاهرو ڪونه ڪيو ڇو ته انهن کي خبر هئي ته حضرت علي عليه السلام انهن جي اميدن مطابق پنهنجي طبيعت جي خلاف ڪم ڪونه ڪندو ۽ انهن کي چوٽ ڪونه ڇڏيندو ته ٻين جا حق غصب ڪن.

امام علي عليه السلام جي باري ۾ روايت آهي ته پاڻ فرمايائون: ”توڙي جيڪڏهن دنيا جي ستن کنڊن جي دولت ۽ آسمان جي هيٺيان جيڪو ڪجهه آهي مون کي انهيءَ لاءِ پيش ڪيو وڃي ته مان الله تعالى

جي حڪم جي نافرماني ڪيان ۽ ڪيول کان به ننڍو مانيءَ جو هڪڙو ذرڙو ناانصافي سان حاصل ڪيان ته مان ڪڏهن به ائين ڪونه ڪندس. منهنجي نظر ۾ هي سموري دنيا ماڻگر جي وات ۾ پيل هڪڙي پن کان به گهٽ حيثيت واري آهي.

انهي معاملي ۾ حضرت علي عليه السلام جا قول ۽ فعل هڪ ٻئي سان مطابقت رکندڙ هيا. پاڻ انهن ٻين ماڻهن وانگر ڪونه هيا جيڪي ٻٽاڪون ته وڏيون هڻندا آهن پر انهن جا عمل انهن جي ابتڙ هوندا آهن. پاڻ پنهنجي فطري طبيعت ڪري اهي ڳالهيون چوڻ لاءِ هر ڪايل هيا جيڪو سندن گڻ ۽ اعليٰ ڪردار جو بنياد هيو. حضرت علي عليه السلام ٻئي ڪنهن به انسان جي مقابلي ۾ ماڻهن سان گهڻو مهربان هيا ۽ ڪنهن به ماڻهوءَ کي تڪليف ڏيڻ کان پاسو ڪندا هيا. ٻين جي مدد ڪرڻ جي مقصد سان پاڻ پنهنجي ذات کان بي خبر ٿي ويا ۽ انهي پاڻ کان بي نيازي واري عمل کي پنهنجي زندگيءَ جو لازمي حصو ٿي سمجهيائون. سندس سموري زندگي مظلومن ۽ محرومن جي حمايت ڪرڻ ۽ مدد ڪرڻ لاءِ وقف ٿيل هئي ته جيئن پاڻ ظالمن کان انهن جا حق واپس ڪرائين. جيڪي نسلي امتياز ۽ معتبر خاندان مان هجڻ ڪري ٻين جا حق ڦٽائڻ کي پنهنجو حق سمجهندا هيا.

حضرت علي عليه السلام قريشين جي مخالفت ڪئي ۽ انهن سان لڙائي ڪئي، ڇو ته انهن ذاتي مفاد خاطر ۽ دنياوي رعب تاب، دولت ۽ حڪمراني جي مقصد لاءِ خلافت ۾ اڪيون وڌيون. پاڻ خلافت ۽ دنياوي زندگيءَ جي آسائش تان به دستبردار ٿي ويا ۽ هر شي کان منهن موڙي ڇڏيائون. چوڻ ته پاڻ دنياوي ماڻهن وانگر عمل ڪونه ٿي ڪري سگهيا ۽ انهن کي ڪمزور ۽ محتاجن جي جذبن کي ٽپس پهچائڻ جي اجازت ڏيڻ لاءِ راضي ڪونه ٿي سگهيا.

حضرت علي عليه السلام عام ماڻهن لاءِ ايترو مهربان هيو جو جڏهن سندس پاءُ عقيل کيس پنهنجي مقرر ٿيل حصي کان بيت المال مان ڪجهه وڌيڪ رقم ڏيڻ لاءِ عرض ڪيو ته پاڻ ان جي درخواست رد ڪري ڇڏيائون ۽ ان جي نتيجي ۾ عقيل معاويه ڏانهن هليو ويو. حضرت علي عليه السلام پنهنجي پاءُ کان الڳ ٿيڻ برداشت ڪيو پر ان

کي مسلمانن جي بيت المال مان حقداري کان سواءِ معمولي شي به وڌيڪ ڏيڻ لاءِ راضي ڪونه ٿيا.

حضرت علي عليه السلام سڀني انسانن لاءِ هڪڙي شفيق پي وانگر هيا. انهن پنهنجن عملدارن ۽ گورنرن کي هدايتون ڏنيون هيون ته ماڻهن سان فضيلت وارو رويو اختيار رکن. پاڻ انهن عهديدارن سان سختي سان پيش ايندا هيا جيڪي ماڻهن کي ستائيندا هيا ۽ انهن کي سخت نتيجا پوڳڻ لاءِ خبردار ڪندا هيا. سندس هيٺيون هدايتون مسلسل گورنرن جي ڪنن تائين پهچنديون رهنديون هيون: ”ماڻهن جي تڪليفن جو ازالو ڪيو ۽ انهن جون گهرجون پوريون ڪيو چو ته توهان پنهنجي خرچ پڪي لاءِ محصول انهن کان وصول ڪندا آهيو. ڪنهن کي به ان جي گهرج کان محروم نه ڪيو ۽ ان کي پنهنجي گهرج واري مقصد حاصل ڪرڻ کان نه روڪيو. محصول اوڳاڙڻ لاءِ ڪنهن جي به اونھاري يا سياري ۾ استعمال ڪرڻ وارن ڪپڙن کي نه وڪڻو. ڪنهن به ماڻهوءَ کان سندس چوپايو مال نه ڦريو جيڪو ان کي پنهنجي واپار لاءِ گهريل هجي ۽ ڪنهن به ماڻهوءَ کي هڪڙي دمڙي لاءِ به چهڪ نه هڻو.“

حضرت علي عليه السلام حضرت مالڪ اشتر نخعي رضي الله تعاليٰ عنه کي مصر ۽ پروارن علائقن جو گورنر مقرر ڪرڻ وقت ان لاءِ هڪڙو نهايت شاندار هدايت نامو لکيو. انهن لکيو: ”ماڻهن سان خونخوار جانورن وانگر نه گذارجان. ۽ انهن جي مال ملڪيت کي جنگي غنيمت نه سمجهجان، چو ته مصري ماڻهو ٻن حالتن مان ڪنهن هڪڙي اندر اچن ٿا: يا ته اهي مذهبي نقط نظر کان تنهنجا ديني ڀائر آهن يا انسان هجڻ ناتي توهان برابر واري حيثيت رکن ٿا. انهن جي ڪمين ڪوتاهين کي نظر انداز ڪري ۽ انهن جي غلطي کي معاف ڪر. بلڪل ائين جيئن تون اميد ڪرين ته الله تنهنجن ڏوهن گناهين کي معاف ڪري ڪنهن به شخص کي معاف ڪرڻ تي افسوس نه ڪجان ۽ سزا ڏيڻ تي اصرار نه ڪجان.“

پاڻ وڌيڪ لکيائون: ”ذخيره اندوڙي کان پاسو ڪجان.“ حضرت علي عليه السلام ذخيره اندوڙي کان سختي سان منع ڪندا هيا. اهو ئي

مڪيه سبب هيو جنهن ڪري معاويہ ۽ ان جا ساٿاري حضرت علي عليه السلام جي مخالفت ڪندا هيا، چو ته معاويہ وارا ملڪ، دولت ۽ جنگي غنيمت کي پنهنجي ملڪيت سمجهندا هيا، جڏهن ته حضرت علي عليه السلام انهن کي سڀني انسانن جي ملڪيت سمجهندا هيا.

حضرت علي عليه السلام انسانذات لاءِ تمام گهڻو مهربان هيا، جنهن جو اسان اڳتي هلي تفصيل بيان ڪنداسين جو انهن پنهنجي قاتل، بديخت ملجمر لاءِ هدايت ڪئي ته ان سان مهرباني وارو سلوڪ اختيار ڪجو.

پنهنجن پتن امام حسن عليه السلام ۽ امام حسين عليه السلام کي ڪيل هدايت ۽ وصيت ۾ پاڻ فرمايائون: ”ڏاڍن ۽ ظالمن جا دشمن ٿجو ۽ مظلومن جا حمايتي ۽ مددگار ٿجو.“ پاڻ اهو پڻ فرمايائون: ”ظالم جا دشمن ٿجو توڙي اهو توهان جو ويجهو مائت هجي ۽ مظلوم جا ساٿي ٿجو توڙي توهان جو مائت نه هجي ۽ ڪو ڌاريو اجنبِي هجي.“ پاڻ هميشه ظلم ۽ زيادتي ڪندڙن کي سزا ڏيڻ جي ڪوشش ڪندا رهندا هيا ۽ ماڻهن کي سندن محرومين کان آجو ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهندا هيا. انهن مقصدن ماڻڻ لاءِ پاڻ پنهنجي دل، زبان، تلوار ۽ رت استعمال ڪيائون. پاڻ سدائين هيٺن ۽ ڏکويلن جا مددگار ۽ ظالمن جا دشمن رهيا. انهي مقصد واري واٽ تي هلندي پنهنجي آخري پساهن تائين ڪڏهن به آرام سان ڪونه ويٺا.

ڪنهن کي به انهي ڳالهه تي حيران نه ٿيڻ گهرجي ته حضرت علي عليه السلام عادل هيا. اها ڳالهه حيراني جو معاملو ٿئي ها جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام عادل نه هجن ها. ان جي انصاف وارين جن ڳالهين ۽ واقعن کي بيان ڪيو ويو آهي اهي تاريخ جا قيمتي اثاڻ آهن ۽ انسان کي ان تي فخر ڪرڻ گهرجي.

سندن پاءُ عقيل کين چيو ته بيت المال مان ان لاءِ خصوصي وظيفو مقرر ڪري، پر پاڻ اهو چئي ان جي درخواست کي رد ڪيائون: ”اها منهنجي ذاتي ملڪيت ڪونهي ته مان جنهن کي گهران ڏئي ڇڏيان. اتي ٻيا به ضرورتمند ۽ مسڪين ماڻهو موجود آهن جيڪي توهان کان وڌيڪ حقدار آهن، ۽ مون کي لازمي طور انهن جو به خيال

رکڻو آهي. ”عقيل چيو: ”جيڪڏهن توهان انهي مال مان وظيفو نه ڏيندا ته مان معاويہ ڏانهن هليو ويندس.“

بهر حال ان جيڪو چيو حضرت علي عليه السلام انهيءَ جي پرواهه ڪونه ڪئي ۽ پنهنجو فيصلو ڪونه بدلايائون.

ان جو پاءُ هليو ويو ۽ وڃي معاويہ سان شامل ٿيو ۽ چوندو هيو: ”معاويہ منهنجي دنيا لاءِ بهتر آهي.“ معاويہ جي سلوڪ ان کي مطمئن ڪيو ڇو ته بيت المال ان جي هٿن ۾ هڪڙو رانديڪو هيو جنهن سان ان پنهنجي بادشاهت کي مضبوط ڪيو. پنهنجا مقصد مائٽيائين ۽ بنواميه جي ماضي واري سياست ۽ دبدبي کي وري جيارڻ گهريائين.

امام علي عليه السلام پنهنجي رعيت جي مقابلي ۾ ڪنهن وڌيڪ استحقاق جي دعوا ڪونه ڪئي. دربار ۾ انهن سان برابري واري نموني سان پيش ايندا هيا. اهو انهيءَ ڪري هيو جو انصاف جو جذبو سندن دل جي گهراين ۾ داخل ٿيل هيو. هڪڙي دفعي حضرت علي عليه السلام پنهنجي زهر هڪڙي عيسائي وٽ ڏئي. پاڻ ان کي شريح نالي قاضي جي دربار ۾ وٺي ويا ته جيئن اهو زهر جي مالڪي جي باري ۾ فيصلو ڪري. جڏهن يعني قاضيءَ وٽ پهتا ته حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”هي زهر منهنجي آهي. نه اها مون ڪنهن کي وڪڻي آهي ۽ نه وري ڪنهن کي سوکڙي ڪئي آهي.“ قاضي ان شخص کان معلوم ڪيو: ”امير المؤمنين طرفان داخل ڪيل دعوا جي باري ۾ تون ڇا چوندين.“

عيسائي چيو: ”هي زهر منهنجي آهي. بهر حال، انهيءَ جي باوجود مان اهو نٿو سمجهان ته امير المؤمنين ڪوڙو هجي.“ پوءِ قاضي شريح حضرت علي عليه السلام ڏانهن منهن ڪيو ۽ چيو: ”ڇا توهان ڪو شاهد پيش ڪري سگهو ٿا جيڪو شاهدي ڏئي ته اها زهر توهان جي آهي.“ حضرت علي عليه السلام مرڪيا ۽ فرمايائون: ”شريح نيڪ چيو آهي. واقعي مان اهڙي ڪا شاهدي پيش ڪري ڪونه ٿو سگهان.“

قاضي عيسائي جي حق ۾ فيصلو ڏنو جيڪو زهر کڻي دربار مان هليو ويو. امير المؤمنين ان کي پٺيان ڏسندا رهيا. البت، اهو ڪجهه قدم اڳتي وڌڻ کانپوءِ موٽي آيو ۽ چيو: ”مان اقرار ٿو ڪريان ته اهڙو نظر و نسق نئين سڳورن جي نظام سان هڪجهڙائي رکي ٿو ڇو ته هڪڙو

شخص جيڪو امير المؤمنين آهي ۽ قاضيءَ جي عدالت ۾ مون جهڙي ماڻهوءَ سان گڏ پيش ٿيو آهي، جيڪو قاضي سندس ماتحت آهي ۽ قاضي ان جي خلاف فيصلو ڏنو آهي.“ پوءِ ان وڌيڪ چيو: ”اي امير المؤمنين! مان خدا جو قسم ڪئي چوان ٿو ته هي زهر توهان جي آهي ۽ منهنجي دعويٰ ڪوڙي هئي.“

ان کانپوءِ ماڻهن ڏٺو ته اهو عيسائي هڪڙي جانثار مجاهد طور حضرت علي عليه السلام جي لشڪر ۾ خدمتون انجام ڏئي رهيو هيو ۽ نهروان واري لڙائي ۾ خارجين خلاف وڏي جوش ۽ جذبي سان ويڙهه ڪيائين.

علي بن ابي رافع هي روايت ڪئي آهي: ”حضرت علي عليه السلام جي خلافت دوران مان بيت المال جو امير هيس ۽ انهن جو ڪاتب پڻ هيس. بيت المال لاءِ بصري مان آيل مال ۾ موتين جي هڪڙي مالها (هار) پڻ هئي. حضرت علي عليه السلام جي نياڻي مون کي نياپو ڪرايو: ”مون کي خبر پئي آهي ته بيت المال ۾ موتين جو هڪڙو هار رکيل آهي، جنهن جو تون امير آهين. اهو هار مون کي اوڌارو ڏي ته جيئن مان اهو عيدالاضحيٰ جي ڏينهن تي پايان. ان کان پوءِ مان اهو واپس ڪري ڇڏينديس. مون اهو هار ان شرط تي ان ڏانهن ڏياري موڪليو ته اهو جيڪڏهن گم ٿي ويو يا ڀڄي پيو ته اها پاڻ ان جي ذميوار رهندي، ۽ اهو ته اها اهو هار تن ڏينهن جي اندر واپس ڪندي ان اهي شرط قبول ڪيا.

”اتفاق سان امير المؤمنين جي ان هار تي نظر پئجي وئي ۽ پاڻ اهو سڃاڻي ورتائون. پاڻ پنهنجي نياڻي کان معلوم ڪيائون ته ان اهو هار ڪٿان حاصل ڪيو آهي. ان جواب ڏنو: ’مون اهو عيدالاضحيٰ جي ڏينهن تي پاڻ لاءِ بيت المال جي امير ابن ابي رافع کان اوڌارو ورتو آهي ۽ ان سان واعدو ڪيو آهي ته مان اهو تن ڏينهن جي اندر واپس ڪنديس‘.

”امير المؤمنين مون کي گهرايو ۽ فرمايو: ’ڇا تون مسلمانن جي اعتماد کي نيس پهچائڻ کي جائز سمجهين ٿو؟‘ مون جواب ڏنو: ’الله مون کي بچائي ۽ معاف ڪري جو مان مسلمانن سان دغا ڪيان‘ ان تي پاڻ

فرمايائون: 'تہ پوءِ مسلمانن جي صلاح مشوري ۽ منهنجي اجازت کان سواءِ توبيت المال جو موتين وارو هار منهنجي نياڻي کي اوڌارو چوڏڻو؟' مون جواب ڏنو: 'اي امير المؤمنين! اها توهان جي نياڻي آهي. ان پاڻ کي سينگارڻ لاءِ اوڌارو ورتو ۽ ان کي صحيح سلامت موٽائڻ جو واعدو ڪيائين ته جيئن مان اهو واپس ساڳي جاءِ تي رکي ڇڏيان.' حضرت علي عليه السلام فرمايو: 'اهو اڃا واپس وٺ ۽ اڳتي ڪڏهن به اهڙو ڪم نه ڪجان. ٻي صورت ۾ مان توکي سزا ڏيندس.'

جڏهن حضرت علي عليه السلام جي نياڻي کي انهي ڳالهه جي خبر پئي ته ان پي کي چيو: 'اي بابا سائين! مان توهان جي پياري نياڻي آهيان. انهي هار کي پاڻ لاءِ ٻيو ڪير وڌيڪ حقدار آهي.'

حضرت علي عليه السلام جواب ۾ فرمايو: 'اي ابوطالب جي پڇڙي حق جي رستي تان نه هٽ ڇا تون مون کي ٻڌائي سگهين ٿي ته مهاجرن ۽ انصارن جون ڪيتريون عورتون پاڻ کي اهڙن هارن سان سينگارين ٿيون؟'

آخرڪار مون امير المؤمنين جي نياڻي کان اهو هار واپس ورتو ۽ اهو ساڳي جاءِ تي واپس رکي ڇڏيو.

حضرت علي عليه السلام بلڪل ننڍڙن ۽ معمولي معاملن ۾ به انصاف کي نظر ۾ رکندا هيا. جيڪڏهن کين ٻين سان ڪا شي ورهائڻ جي ضرورت پيش ايندي هئي ته پاڻ چونڊ جو حق ٻي ڌر کي ڏيندا هيا ته جيئن ماڻهو ايئن نه سوچين ته بااختيار ۽ رعيتي ماڻهن جي وچ ۾ ورهاست جي معاملي ۾ امتيازي فرق ڪيو پيو وڃي.

هڪڙي ڏينهن پاڻ پنهنجي غلام سان گڏجي ابوالنوار نالي ڪپڙي جي دوڪاندر وٽ ويا ۽ ٻه وڳا خريد ڪيائون. پوءِ پاڻ غلام کي فرمايائون ته انهن ٻنهي وڳن مان هڪڙو پسند ڪري کڻ. غلام انهن مان هڪڙو کنيو ۽ حضرت علي عليه السلام ٻيو پنهنجي لاءِ رکيو.

پاڻ پنهنجن عملدارن ۽ گورنرن ڏانهن جيڪي فرمان ۽ هدايتون جاري ڪندا هيا اهي انصاف واري بنياد تي مشتمل هوندا هيا.

حضرت علي عليه السلام جي ويجهن ماڻهن ۽ ٻين سندس مخالفت ۾ ٻڌي ڪئي. اهو انهيءَ ڳالهه جي ڪري هيو جو انصاف ۽

مساوات جي نقط نظر کان انهن کي ٻين تي ترجيح ڪونه ٿي ڏني ۽ پنهنجن مائٽن کي ڪابه ناجائز رعايت ڪونه ڏنائون. پاڻ ڪنهن جي به دٻاءُ يا اثر رسوخ ۾ ڪونه ايندا هيا ۽ ٻين کان صرف حقي ۽ جائز ڳالهين جي اميد ڪندا هيا.

حضرت عثمان رضي الله تعالى عنه بن عفان جڏهن خليفو ٿيو ته ان پنهنجن مائٽن، دوسرن ۽ حمايتن کي چوٽ چڙهي ڏنو ته ڀلي دولت ميڙين ۽ انهن جي ئي صلاح تي هلندو هيو جيڪي کيس غلط مشورا ڏيندا هيا. مروان جو ان تي تمام گهڻو اثر رسوخ هيو. ان انهن ڏاهپ وارين هدايتن مان ڪوبه فائدو حاصل ڪونه ڪيو جيڪي حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعالى عنه حضرت عمر فاروق رضي الله تعالى عنه کي ڏنيون هيون. حضرت ابوبڪر رضي الله تعالى عنه چيو هيو: ”انهن ماڻهن جي قربت اختيار نه ڪر جيڪي پنهنجا ٻپ پڙ ۽ عهدا حاصل ڪرڻ ۽ دولت ميڙڻ جي حرص ۾ مبتلا آهن. انهي ڳالهه جي خوشفهمي ۾ نه هج ته اهي رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي صحبت ۾ رهيا آهن ۽ ان جي خدمت ڪئي اٿن. هر ماڻهوءَ جي فطرت ۽ طبيعت جو جائزو وٺڻ ۽ اهو معلوم ڪر ته اهو ڪهڙي قسم جو انسان آهي.“

حضرت علي عليه السلام اهڙن لالچي ۽ حريص ماڻهن کان نفرت ڪندا هيا. انهيءَ ڪري جڏهن پاڻ خليفو ٿيا ته انهن سان انصاف مطابق سلوڪ ڪرڻ جو فيصلو ڪيائون. تنهن ڪري انهن مان ڪجهه کي عهدن تان هٽايائين، ۽ عهدي ۽ دولت لاءِ ٻين جي لالچ واري نظر کي پرڪيائين.

ان وقت ماڻهن جو هڪڙو ٿولو موجود هيو جن اسلامي اصولن ۽ احڪامن کي نئون روپ ڏيڻ گهريو ٿي ۽ انهن کي عهدا ۽ دولت حاصل ڪرڻ جو ذريعو ٺاهڻ ٿي گهريائون ۽ اسلامي علائقن کي پنهنجن خاندانن لاءِ موروڻي ملڪيت بڻائڻ ٿي گهريائون. حضرت علي عليه السلام انهن خلاف جنگ ڪئي ۽ انهن کي وڏي واڪ ۽ کليل لفظن ۾ چيائون. ”مون کي خبر آهي ته ڪهڙي شي توهان کي سرڪشي ۽ فساد کان روڪي رکندي. پر جيڪا شي توهان جي لاءِ خوشي ۽ آسائش جو ذريعو آهي اها ئي منهنجي لاءِ نقصانڪار آهي.“ حضرت علي عليه

السلام جو اهڙن ماڻهن سان جنهن درجي تي واهپور هيو اهو چڱي نموني سان جاتل سڃاتل آهي. جڏهن ظلم ۽ زيادتيون ڪرڻ وارن کي شڪست ٿي ته اهي ٺڳي ۽ دوکي تي لهي آيا پر انصاف جو جذبو حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي پيروڪارن جي دلين ۾ پختو ٿي ويو توڙي بنو ظاهر ۾ اهي نقصان ۾ هيا. حضرت علي عليه السلام جڏهن ابن ملجم جي هٿان شهيد ٿيا ته امر الهيثم نالي هڪڙي نخعي عورت انهن لاءِ مڙيو لکيو. ان مڙيي جو هڪڙو مصرعو حضرت علي عليه السلام جي اخلاق ۽ انصاف جي باري ۾ ماڻهن جي راءِ جو اظهار ڪري ٿو: ”ان حق سچ کي قائم رکيو ۽ ان لاءِ ڪنهن به شڪ کي جاءِ ڪونه ڏنائين. ان پنهنجن متن مائنن سان گڏ ڌارين ۽ اوڀرن ماڻهن سان به انصاف وارو سلوڪ روا رکيو.“

خلوص ۽ جرئت مندي عظيم انسانن جون خلصتون آهن. اهي حضرت علي عليه السلام ۾ وڏي اعليٰ قسم جون هيون. خلوص، سچائي، جرئت ۽ مردانگي ۽ ٻيون سموريون خلصتون هڪ ٻئي سان باهمي طور سلهاڙيل آهن. تنهن ڪري پاڻ اهڙي ڪنهن به ڳالهه جو مظاهرو ڪونه ڪندا هيا جيڪا سندن حقي نيت ۽ ارادي کان مختلف يا ابتڙ هجي. پاڻ ڪڏهن به دوکي يا فريب کان ڪم ڪونه وٺندا هيا، توڙي جو کين چڱي طرح خبر هئي ته ائين ڪرڻ سان اهي دشمنن جي چالاڪين ۽ ٺڳين کي پنجو ڏئي ۽ جان ڇڏائي سگهندا.

امام علي عليه السلام جي سچائي ۽ ڪردار جي باري ۾ مٿي جيڪو ڪجهه بيان ڪيو ويو آهي اهو مڪمل طور تي سندن خلوص ۽ جرئت کي ثابت ڪري ٿو.

سندن ڳڻن ۽ اصولن مان هڪڙي ڳالهه اها هئي ته پاڻ هر ڳالهه ۾ سادگي پسند هيا. پاڻ رسمي رک رکاءُ کان گهڻي نفرت ڪندا هيا ۽ فرمائيندا هيا: ”خراب پاءُ اهو آهي جنهن لاءِ ڪنهن کي پريشانين جو منهن ڏسڻو پوي“ پاڻ اهو به فرمائيندا هيا: ”جيڪڏهن ڪو مسلمان پنهنجي پاءُ سان ظاهري رک رکاءُ جو مظاهرو ڪري ته ان جو مطلب اهو آهي ته ان پاڻ کي ان کان الڳ ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن ان ڪنهن راءِ جو اظهار ڪيو يا ڪو مشورو ڏيڻ گهريو يا ڪو تحفو ڏنو ته پوءِ ان

جو اهو عمل ڏيکاء وارو ڪونه سڏبو. ”اها عادت سندن طبيعت ۾ ايترو گهر ڪري ويٺل هئي جو خود غرض ماڻهو پنهنجين خواهشن مطابق ڪانئن ڪم ڪونه وٺي سگهندا هيا، ۽ خوشامدڙيا سندن ڌيان پاڻ ڏانهن ڪرڻ جي اميد ڪونه ڪندا هيا. اهڙا ماڻهو چوندا هيا ته امام علي عليه السلام سخت دل، رُڪو ۽ مغرور آهي. بهرحال، امام علي عليه السلام نه ته سخت دل هيا ۽ نه وري رُڪا ۽ مغرور هيا بلڪه ان جي بجاءِ جيئن سندن طبيعت جو لاڙو هيو، پاڻ بنا ڪنهن رک رکاءِ ۽ دوکي جي اهوئي چوندا هيا جيڪو ڪين چوڻو هوندو هيو.

انهن جي محفل ۾ شريڪ ماڻهن مان هڪڙي ٽولي ذاتي مفاد لاءِ واجهايو. حضرت علي عليه السلام کي انهن تي شڪ ٿيو ۽ پنهنجي بي اعتمادِي کي ڪونه لکيائون. انهن جي باري ۾ سندن خيال کي مغروري يا ناشائستگي چئي نه سگهيو.

حضرت علي عليه السلام تڪبر ۽ غرور کان نفرت ڪندا هيا ۽ انا پرستي کان مڪمل خالي هيا. پاڻ پنهنجي اولاد، دوستن ساٿين ۽ آفيسرن کي غرور ڪرڻ ۽ انا پرستي جو مظاهرو ڪرڻ کان منع ڪندا هيا. جڏهن انهن کي ڪو مشورو ڏيندا يا هدايت ڪندا هيا ته فرمائيندا هيا: ”خود ثنائي واري رجحان کي ختم ڪيو. توهان کي خبر پوندي ته خود ثنائي هڪڙي خراب عادت آهي ۽ عقل لاءِ مصيبت آهي.“ پاڻ رسمي رک رکاءَ کان نفرت ڪندا هيا. ماڻهو جڏهن سندن ساراهه ڪندا هيا ته انهن کي وڌاءَ کان ڪم وٺڻ ۽ انتها تي وڃڻ کان منع ڪندا هيا ۽ انهن کي ٻڌائيندا هيا: ”توهان جيڪو چئو ٿا مان ان کان تمام گهڻو حقير آهيان.“

ڪيترا دفعا ائين ٿيو جو سامهون ويٺل يا مخاطب ٿيندڙ ماڻهو کي پنهنجو دشمن سمجهيائون. اهڙي موقعي تي پاڻ ان شخص جي ذهني حالت جو حوالو ڏيڻ کان ڪونه ڪيائيندا هيا. جنهن کان پاڻ خبروار هوندا هيا ته ان کي چوندا هيا: ”تون پنهنجي دل ۾ منهنجي لاءِ جيڪي غلط ڳالهيون پالين ٿو مان انهن کان گهڻو سٺو آهيان.“

حضرت علي عليه السلام جا دوست جيڪي سندن باري ۾ وڏائي چڙهائي ڳالهيون بيان ڪندا هيا انهن کي اهڙي نموني ۾ ناپسند ڪندا هيا جيئن پنهنجن دشمنن طرفان پنهنجي اهميت گهٽائڻ واري عمل کي

ناپسند ڪندا هيا. سندن قول آهي: ”منهنجي باري ۾ پنهنجي رويي ڪري ٻن قسمن جا ماڻهو تباھ ٿي ويا آهن. اهي دوست جن منهنجن خصلتن کي وڌائي چڙهائي بيان ڪيو ۽ ٻيا گلاخور دشمن.“ نه پاڻ غرور جو مظاهرو ڪندا هيا ۽ نه غير ضروري پنهنجي گلا پسند ڪندا هيا. پنهنجو پاڻ کي اهوئي ظاهر ڪندا هيا جهڙا پاڻ هيا. پاڻ ڍونگ ڪرڻ ۽ مڪاري ڪرڻ کان آزاد هيا. انهن جهڙي سڌي سنئين ۽ ايماندار ماڻهوءَ کي ڳولڻ ڏکيو آهي. پاڻ ڪتل جي هڪڙي ٽوڪري خريد ڪري گهر کڻي وڃي رهيا هيا. ڪجهه ماڻهن اهو ڏسڻ تي کين عرض ڪيو ته اها ٽوڪري انهن کي ڏين ته اهي گهر تائين ڪٿائي وڃن. بهرحال. پاڻ انهن کي تڪلف کان سواءِ فرمايائون ته گهر جو وڏو انهن کي کڻي وڃڻ جو وڌيڪ ذميوار آهي.

اهو غلط چيو ويو آهي ته مصنوعي انڪساري ۽ عاجزي سنيون خصلتون آهن. دراصل اها ڪوڙائپ ۽ ڏيکاءِ وارو ڍونگ آهي ته ماڻهو اصل ۾ جيڪو آهي ان کان ڪمتر جو روپ لڳي. حضرت علي عليه السلام انهي لحاظ کان عاجزي وارا ڪونه هيا ۽ اهي مغروري يا تڪبر وارا پڻ ڪونه هيا. پاڻ بنا ڪنهن انڪساري يا فخر جي پنهنجو پاڻ کي اهڙي نموني ۾ پڌرو ڪيائون جيئن اصل ۾ پاڻ هيا، ڇو ته اهي ٻئي ڳالهين مٿس ماڻهن جون خصلتون ڪونه آهن. ”عبريت الامام“ ڪتاب جوليڪ ٻڌائي ٿو ”حضرت علي عليه السلام لڙائي جي ميدان ۾ دشمنن جو مقابلو ڪرڻ لاءِ بنا خود پاڻ جي اگهاڙي مٿي سان ايندا هيا. جڏهن ته مخالف مڪمل طور لوهين زرهين ۽ توپلن سان سٿيا پيا هوندا هيا.“ اهو ڪيئن چئي سگهجي ٿو ته سندن اهو عمل چالاڪي تي ٻڌل هيو.

حضرت علي عليه السلام جو هڪڙو ٻيو اسلوب سندن مانائتو فطري رجحان هيو. پاڻ ڪنهن به ماڻهوءَ جي خلاف پنهنجي دل ۾ ڪيئن ڪونه رکندا هيا، توڙي جو اهو شخص سندن جاني دشمن هجي. اسان جيئن اڳ ۾ ئي بيان ڪيو آهي ته پاڻ پنهنجن پٽن ۽ دوستن کي هدايت ڪيائون ته سندس قاتل (ابن ملجم) کي قتل نه ڪن، ۽ توڙي جو طلحہ سندن مقابلي ۾ دشمن جي حيثيت ۾ کين قتل ڪرڻ لاءِ آيو هيو

ڀاڻ ان جي لاش تي روئڻ لڳا ۽ ان لاءِ دل جي آڌمن سان نڪتل هڪڙو مرثيو پڙهيائون. توڙي جو خارجي سندن جاني دشمن هيا ۽ سندن خلاف لڙايون ڪيون هئائون ۽ سندن قاتل به انهن مان هڪ هيو ۽ معاويہ ۽ عمرو بن عاص جي مقابلي ۾ انهن کين گهٽ پريشان ڪونه ڪيو هيو پر پاڻ پنهنجن دوستن ۽ پيروڪارن کي هدايت ڪيائون ته انهن خلاف ويڙهه نه ڪن. پاڻ اهي هدايتون انهيءَ ڪري ڏنائون ته کين خبر هئي ته اهي ماڻهو غلط فهمي جو شڪار ٿيل آهن ۽ کين برعلايو ويو آهي. اهي حق جا متلاشي هيا پر سندس ڪاٿو لڳائڻ ۾ غلطي ڪري رهيا هيا جڏهن ته معاويہ ۽ ان جي ساٿين جهڙا مخالف باطل جا پوڄاري هيا ۽ اهي باطل جا پير ڪوڙائڻ ۾ ڪامياب ٿيا.

حضرت علي عليه السلام جي سيرت جي ڪتابن ۾ اهڙي ڪابه ڳالهه ڏسڻ ۾ ڪونه ايندي جنهن مان معلوم ٿئي ته پاڻ بدلو وٺڻ واري ذهنييت جا هيا. هر معاملي ۽ صورتحال ۾ پاڻ حق سچ، ايمانداري رک رکاءُ کان خالي دينداري ۽ حقي سپاهي واري ڪردار جو مظاهرو پيش ڪندا هيا.

عالي ظرف شخص بدلو وٺڻ وارا ڪونه هوندا آهن ۽ ظلم زيادتي ۽ ڏاڍ ڪي پڻ درگذر ڪونه ڪندا آهن. اهڙا انسان ان ماڻهوءَ خلاف ڪاوڙ ۾ اچي ويندا آهن جيڪو ماڻهو ٻين سان ظلم زيادتي ڪري توڙي جو حضرت علي عليه السلام پنهنجي دل ۾ ڪنهن به ماڻهوءَ لاءِ ڪينو ڪونه رکندا هيا. کين گلاخور ماڻهن جي هڪڙي ٽولي سان منهن ڏيڻو پوندو هيو. سندن پرپور معنيٰ وارا رمز وارا لفظ اهو ڏيکارين ٿا ته پاڻ ڪيترو ڏکاري هيا. سندن ڏک ۽ غم اهڙا هيا جيڪي همدردن ۽ رحم مان نڪرندا هيا. پاڻ اهو ڏسي غمگين ٿي ويندا هيا ته ماڻهو پاڻ تي ظلم ڪري رهيا آهن.

هڪڙي ٻي خصلت جيڪا کين ٻين ماڻهن کان امتيازي حيثيت ڏياري ٿي ۽ سندن ٻين اسلوين سان لازم و ملزوم هئي اها پنهنجن عملن ۽ عقيدن ۾ مڪمل يقين واري حالت هئي. پاڻ جڏهن ڪوبه ڪم ڪندا هيا يا قدم کڻندا هيا ته کين ان جي صحيح هجڻ ۽ پنهنجو حق

جي راھ تي پختو هجڻ تي ڀروسو هوندو هين، جڏهن پاڻ عربستان جي مشهور بهادر عمرو بن عبدود سان مقابلو ڪرڻ جو فيصلو ڪيائون ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ انهن جي اصحابن سڳورن کين نتيجن کان خبردار ڪيو. بهرحال، پاڻ مقابلو ڪرڻ جو فيصلو ڪيائون ڇو ته پاڻ دلير هجڻ کان علاوه اسلام جي مدد ۽ حمايت ڪرڻ جو جذبو رکندا هيا.

اسان اها ڳالهه وري دهرايون ٿا ته جڏهن حضرت علي عليه السلام کي دشمن چئني طرفان کان گهيڙيون پيا هيا ته پاڻ بغير ڪنهن محافظ جي جيڪو کين انهن جي شر کان محفوظ رکي ها، پاڻ اڪيلا عبادت ڪرڻ ۾ مشغول ٿي ويندا هيا ۽ پنهنجي حفاظت لاءِ ڪوبه چوڪيدار ڪونه رکندا هيا، انهيءَ ئي سبب ڪري ابن ملجم پنهنجي زهر ٻڌل تلوار سان کين زخمي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو هيو. اها ئي ڳالهه انهيءَ حقيقت جو وڏو ثبوت آهي ته پاڻ جيڪي ڪجهه ڪري رهيا هيا ان جي سچائي ۾ کين پورو يقين هيو ڇو ته حق سچ وارو انسان ڪنهن به ڳالهه جو خوف ڪونه ڪندو آهي.

حضرت علي عليه السلام جا سڀ قول ۽ فعل اهو ثابت ڪن ٿا ته کين پنهنجن عملن ۾ مڪمل ۽ پختو يقين هيو. اهو انهيءَ ڪري هيو جو سندن سمورا عمل ڏاهپ ۽ لياقت منجهان نڪرندڙ هيا.

جڏهن ماڻهو حضرت علي عليه السلام جي باري ۾ پنهنجي رويي ڪري ٻن ٽولن ۾ ورهائجي ويا هيا (يعني دوست ۽ دشمن) ته پاڻ دشمنن کان ڪونه ڊڄا ۽ انهن جي آڏو هٿيار ڦٽا ڪونه ڪيائون، ڇو ته کين پنهنجي سچائي ۽ انصاف ۽ پنهنجن عملن جي صحيح هجڻ ۾ پورو يقين هيو. انهي تناظر ۾ ئي پاڻ فرمايو هئائون. ”توڙي جيڪڏهن مان ڪنهن مؤمن جي نڪ تي لڪڻ هٿان ته جيئن اهو منهنجو دشمن ٿئي ته اهو منهنجو دشمن ڪونه ٿيندو جيڪڏهن مان ڪنهن تي دنيا جون سموريون دولتون نچاڙ ڪيان ته جيئن اهو منهنجو دوست ٿئي ته اهو منهنجو دوست ڪونه ٿيندو.“ انهي معاملي ۾ پاڻ اهو فرمايائون. ”مان انهن ماڻهن سان اڪيلي سر مقابلو ڪرڻ کان به ڪونه ٿو ڪيڀاڻ، توڙي سموري دنيا انهن جي لشڪر ۾ شامل ٿي وڃي.“

جڏهن کين معلوم ٿيو ته مديني جي ماڻهن مان هڪڙو ٽولو معاويہ جو ساٿاري ٿي ويو آهي ته پاڻ مديني جي گورنر سهل بن حنيف انصاري کي لکيائون ”مان سمجھان ٿو ته تنهنجي شهر جي رهاڪن مان هڪڙو ٽولو ڪجهه ڳوھ ۾ معاويہ سان ملي ويو آهي. بهرحال، توکي انهي ڳالهه ڪري پريشان نه ٿيڻ گهرجي ته ڪجهه ماڻهو توکي ڇڏي ويندا ۽ تنهنجي مدد ڪونه ڪندا. مون کي الله جو قسم آهي ته انهن ماڻهن ظلم زيادتي ۽ ناانصافي کي ترڪ ڪونه ڪيو آهي ۽ مساوات ۽ انصاف سان پاند ڪونه اٽڪايو آهي.“

علي عليه السلام جو علم ۽ ذهانت

جيسٽائين پروڙ جي ذات جو معاملو آهي ته ان ۾ حضرت علي عليه السلام جو مت ثاني ڪونه هيو. اسلامي تعليم ان جي ذهانت جي محور تي گردش ڪري ٿي. اهي علم جا سرچشما هيا. عربستان ۾ علم جي اهڙي ڪا شاخ ڪونهي جنهن جو بنياد انهن نه رکيو هجي يا جنهن جي بنياد رکڻ ۾ انهن مرڪزي ڪردار ادا نه ڪيو هجي. سماجي علمن ۾ ان جي عظيم اهلليت جي باري ۾ اسان اڳتي هلي تفصيل بيان ڪنداسين. ڇو ته اهو موضوع الڳ طور بحث ڪرڻ جو حقدار آهي. هن باب ۾ مان مختصر طور ان جي شرعي، درسي ۽ عربي ادب جي علم ۽ ان سان گڏوگڏ ان جي عدالتي معاملہ فهمي جي باري ۾ بيان ڪندس. مان اختصار کان انهيءَ ڪري ڪم وٺندس جو ٻين گهڻن ئي انهي موضوع تي لکيو آهي ۽ انهن مان ڪن ڳوڙهي تحقيق ڪئي آهي. تنهن ڪري مان انهن ڳالهين کي مختصر طور تي بيان ڪندس جن جو انهن تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي ۽ انهن ڳالهين کي تفصيل سان بيان ڪندس جن جو انهن فقط سرسري طور ذڪر ڪيو آهي.

مان قرآن ۽ حديث کان شروعات ڪندس ۽ ٻين علمن بابت پوءِ لکندس ته جيئن اهو معلوم ٿي وڃي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا حضرت علي عليه السلام بابت چيل هيٺيان لفظ ڪيئن سچا ثابت ٿيندا.

”انامدينه العلم وعلي بابها.“ (مان علم جو شهر ۽ علي ان جو دروازو آهي.)

حضرت علي عليه السلام جو نپاچ سندن سوت ڪيو هيو. اهو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو شاگرد ٿي ويو ۽ ان جون خصلتون ۽ گڻ اختيار ڪيائين. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ورثو ان جي دل ۽ ذهن ۾ گهر ڪري ويو. ان قرآن شريف تي هڪڙي عالم جي نظر ۽ ڏاهپ سان غوروفڪر ڪيو ۽ ان جي مخفي حقيقتن جي ڄاڻ حاصل ڪيائين. حالتن ان کي قرآن شريف تي

غوروفڪر ڪرڻ جو چڱو خاصو وقت مهيا ڪيو. جيستائين حضرات ابوبڪر، عمر ۽ عثمان رضوان الله تعاليٰ عليهم خلافت جي معاملن ۾ مصروف رهيا، ان پنهنجي ڌيان کي قرآن شريف تي لڳائي ڇڏيو. ان قرآن شريف جي نطقن ۽ معنائن ۾ مهارت حاصل ڪئي، ان جي زبان فصاحت سان ان جي تلاوت ڪندي هئي ۽ دل ان ۾ پڌل هوندي هئي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي حديثن بابت ان جو علم ايترو ته پختو هيو جو ٻيو ڪير به ان معاملي ۾ ساڻن مقابلو ڪري ڪونه ٿو سگهي. ان ۾ ڪا حيراني جي ڳالهه به ڪونهي. چوڻ اهي هروقت رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان گڏ هوندا هيا ۽ ٻين اصحابن ۽ مجاهدين جي مقابلي ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کان گهڻو وڌيڪ پرايائون. ٻيا جيڪو به ٻڌندا هيا ته اهو به ٻڌندو هيو پر ان جيڪو ڪجهه ٻڌو ٿي ضروري ڪونه هيو ته ٻين به ٻڌو هجي. اها عالم آشڪار حقيقت آهي ته حضرت علي عليه السلام ٻئي ڪنهن به وسيلي سان حديث بيان ڪونه ڪئي پر صرف سڌوسنئون رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کان. اهو انهيءَ ڪري هيو ته ان کي يقين هيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي حديث جو هڪڙو لفظ به سندس ڪنن ۽ دل کان لڪل ڪونه هيو. ان کان پڇيو ويو: ”اهو ڪيئن آهي ته حديث جي علم جي معاملي ۾ توهان ٻين سڀني اصحابن کان مٿانهان آهيو؟“ پاڻ جواب ڏنائون: ”اهو انهيءَ ڪري آهي جو مان جيڪو به رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کان معلوم ڪندو هيس اهي مون کي هر ڳالهه ٻڌائيندا هيا، ۽ جيڪڏهن مان ڪا ڳالهه معلوم ڪونه ڪندو هيس ته اهي پنهنجو پاڻ مون کي ان ڳالهه کان آگاهه ڪندا هيا.“

حضرت علي عليه السلام اسلامي تعليم ۽ شرعي فقه جي معاملي ۾ ٻين سڀني کان گهڻي لياقت وارا هيا، بلڪل ائين اهي ٻين جي مقابلي ۾ انهن تي بهتر نموني ۾ عمل ڪندا هيا. سندن همعصرن ان جي مقابلي ۾ ڪوبه وڌيڪ ڏاهو فقيه ۽ وڌيڪ قابل قاضي ڪونه ڏٺو. حضرات ابوبڪر ۽ عمر رضوان الله تعاليٰ عليهم سڌائين ڏکين مسئلن جي حل لاءِ ان کي ئي عرض ڪندا هيا. انهن ٻنهي خليفن

حضرت علي عليه السلام جي علم ۽ ڏاهپ مان گهڻو فائدو حاصل ڪيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا پيا اصحابي سڳورا به پنهنجن مسئلن جي حل لاءِ سائن صلاح مشورو ڪندا هيا. شريعت جي قانوني معاملن بابت حضرت علي عليه السلام جي مقابلي ۾ ٻيو ڪوبه شخص وڌيڪ بهتر دليل پيش ڪري ڪونه سگهندو هيو.

جيستائين فقهي مسئلن جو معاملو آهي ته حضرت علي عليه السلام عبارت ۽ ضابطن تائين محدود ڪونه هيو. حضرت علي عليه السلام تعليم جي ٻين شاخن ۾ پڻ پنهنجن همعصرن کان وڌيڪ عالم فاضل هيا، چو ته هڪڙي فقيه لاءِ انهن جي ڄاڻ لازمي آهي (مثال طور رياضي).

ابو حنيفه رحه کي هڪڙي فقيه جي حيثيت ۾ ”امام اعظم“ سڏيو ويندو آهي. اهو حضرت علي عليه السلام جو شاگرد هيو، چو ته ان فقه جو علم امام جعفر صادق عليه السلام کان حاصل ڪيو هيو. جيڪڏهن ان جي اوستادن جي سلسلي کي مٿي ڳڻجي ته حضرت علي عليه السلام تي ختم ٿئي ٿو. ساڳي نموني ۾ ٿورڙن وچوارن سلسلن سان امام مالڪ بن انس رضه به حضرت علي عليه السلام جو شاگرد آهي. حضرت مالڪ بن انس رضه فقه جو علم ربيع کان حاصل ڪيو. ان اهو علم عڪرم کان سکيو. اهو علم عبدالله بن عباس رضه کان سکيو ۽ عبدالله حضرت علي عليه السلام کان علم حاصل ڪيو.

عبدالله بن عباس رضه کان، جيڪو ٻين سڀني جو اڳمٽي (سرواڻ) هيو پڇيو ويو: ”تنهنجي سوت علي عليه السلام جي علم جي مقابلي ۾ تنهنجي علم جو تناسب ڪيترو آهي.“ ان جواب ڏنو: ”تناسب ساڳيو آهي جيڪو پاڻي جي هڪڙي ڦڙي ۽ سمنڊ جي وچ ۾ هوندو آهي.“

*****

اصحابن سڳورن اتفاق راءِ سان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ارشاد بيان ڪيو آهي. ”توهان منجهه بهترين قاضي علي (عليه السلام) آهي.“

شرعي قانونن جي معاملي ۾ حضرت علي عليه السلام پنهنجي زماني جي ٻين سڀني ماڻهن کان مٿانهان هيا، چو ته پاڻ قرآن شريف ۽ مذهبي قانونن ۽ ضابطن کي ٻين کان گهڻو وڌيڪ بهتر ڄاڻندا هيا ۽ اسلام ۾ حقيقي فيصلا انهن پنهني ڳالهين تي منحصر آهن.

پاڻ غورون ٿا جي اهڙي ڏاهپ، لياقت ۽ قوت رکندا هيا جو تڪرار جي موقعي تي پاڻ نهايت مناسب فيصلو ٻڌائي سگهندا هيا. سندن پروڙ ايتري مضبوط هئي جو معاملي جي مختلف پهلوئن کي سمجهڻ ۽ جائزو وٺڻ کان پوءِ تڪميل توري ۽ حقي فيصلو ڏيڻ جي صلاحيت رکندڙ هيا.

حضرت عمر بن خطاب رضي الله تعالى عنه لاءِ ٻڌايو ويو آهي ته چيائين: ”اي ابوالحسن! اهڙو معاملو پيش نه اچي جنهن جي حل لاءِ توهان موجود نه هجو.“

حضرت علي عليه السلام فيصلو ڏيڻ وقت دعوي دارن سان گڏوگڏ امت ۽ عام ماڻهن جو خيال نظر ۾ رکندا هيا. انهن طرفان اهو به طرفو غور ۽ خيال باهمي انحصار تي ٻڌل هيو. پاڻ پهريان قاضي هيا جن ماڻهن جي حقن کي فلسفاتي نقط نظر سان ثابت ڪيو ۽ فرمايائون ته اها حڪمرانن جي ذميواري آهي ته انهن حقن ڏانهن صحيح ڌيان ڏين. دعوي دارن جي معاملي کان علاوه عام انتظام جي معاملي ۾ سڀني ماڻهن جي معاملي ۾ انصاف جي بجا آوري پڻ ضروري آهي. جنهن معاشري ۾ ماڻهو رهن ٿا ان جي سڌاري لاءِ ڪن پڪن پختن عملن تي ڪارآمد رهڻ انهن جو فرض آهي.

انسانن جي وچ ۾ باهمي لاڳاپو موجود آهي، ۽ عوامي قانونن انهن کي هڪ ٻئي سان گڏائي رکيو آهي. امت جي سڌاري لاءِ انهن قانونن ۽ ضابطن جو احترام ڪرڻ لازمي آهي ۽ نه ڪي رڳو ذاتي مفاد حاصل ڪرڻ لاءِ.

حضرت علي عليه السلام قومي ٻڌي لاءِ عوامي ضابطا قائم ڪيا، ۽ حقن ۽ ذميوارين جي معاملي ۾ سڀني فردن سان هڪ شخص طور ورتاءُ ڪيو. پنهنجن فرمانن ۽ فيصلن ۾ ان انهي اصول جي مڪمل طور تي بجا آوري ڪئي جنهن تي موجوده زماني ۾ مذهب ماڻهو سختي سان عمل پيرا آهن.

هڪڙي رات حضرت علي عليه السلام هڪڙي ڏکويل ماڻهوءَ کي مدد لاءِ دانهون ڪندي ٻڌو. پاڻ هڪدم ان ڏانهن ويا ۽ فرمايائون:

”مددگار پهچي ويو آهي.“ انهن ڏٺو ته هڪڙو ماڻهو ٻئي شخص کي قميص جي ڪالر کان جهليون بيٺو آهي. جڏهن ان حضرت علي عليه السلام کي ڏٺو ته مخالف کي ڇڏي ڏنائين. پوءِ ان حضرت علي عليه السلام کي مخاطب ٿي چيو: ”مون هن شخص کي ٽون درهن جي عيوض ڪپڙو وڪڻي ڏنو ۽ سوديبياري جي ڪنهن به شرط جي پيچڪڙي ڪونه ڪئي. هن مون کي ڪوڙا سڪا ڏنا ۽ مون جڏهن ان کي چيو ته مون کي اصل سڪا ڏي ته ان جي بجاءِ ان مون کي گارگند ڪئي ۽ ٽٽڙ وهائي ڪڍي.“

حضرت علي عليه السلام خريدار کي هدايت ڪئي ته ڪوٽا سڪا واپس وٺي ۽ واپاري کي سڄا سڪا ادا ڪري پوءِ پاڻ ٻئي شخص کان معلوم ڪيائين ته ڇا ان وٽ ڪو شاهد آهي جيڪو تصديق ڪري ته خريدار ان کي ٽٽڙ هنئي هئي. ان گهريل شاهدي پيش ڪئي. ان تي حضرت علي عليه السلام خريدار کي چيو ته هيٺ ويهه ۽ ٻئي شخص کي چيائين ته ان کان بدلو وٺي. ان بهرحال، خريدار کي معاف ڪري ڇڏيو.

حضرت علي عليه السلام جڏهن ڏٺو ته دعويٰ دار پنهنجي حق تان هٿ ڪڍي ويو آهي ۽ ٻئي شخص کي معاف ڪري ڇڏيو اٿس ته پاڻ ان کي بدلو وٺڻ لاءِ زور ڪونه ڪيائون. بهرحال، انهي واقعي جي حوالي سان انهي ڳالهه کي ڌيان ۾ رکيائون ته عوام الناس جي حقن جو خيال ڪرڻ ضروري آهي ۽ ڏوهي کي سزا ڏيڻ ان جي ذميواري آهي ته جيئن ماڻهن منجهه انصاف جو رشتو مضبوط رهي ۽ امت جي حقن جي انحراف نه ٿي سگهي. پاڻ انهي حقيقت کي به ڌيان ۾ رکيائون ته هر برادري ۾ گهڻائي طاقتور ۽ ظالم ماڻهو آهن جيڪي ڪمزورن جا حق ۽ ملڪيتون هڙپ ڪن ٿا ۽ متاثر ماڻهو پنهنجي ڪمزوري يا ڊپ جي ڪري پنهنجا حق واپس نٿا وٺي سگهن يا انهن جو مطالبو ڪونه ٿا ڪن. توڙي جو فقط اها ئي حقي ڳالهه آهي ته انهن جا حق غضب نه ٿيڻ گهرجن. تنهنڪري ان پنهنجي اندر محسوس ڪيو: ”مون کان علاوه ٻيو ڪير آهي جيڪو انهن جي حمايت ڪندو ۽ انهن جي حقن جي دعوا ڪندو ته جيئن اهي پرامن سماجي زندگي گذارين ۽ انهن کي

پڪو يقين هجي ته سماجي حقن جي معاملي ۾ فردن جي وچ ۾ ڪوبه امتياز ڪونهي، ۽ انهن جا حق محفوظ آهن؟“

تنهنڪري مني ذڪر ڪيل معاملي جي حوالي سان حضرت علي عليه السلام ان ماڻهوءَ کي ته ڇڏيو ته هليو وڃي جنهن کي چپاٽ لڳي هئي پر زيادتي ڪندڙ کي هٿ کان پڪڙي ٻين ماڻهن جي سامهون نَوَ چماٽون هنيا ٿين ۽ فرمايائين: ”اهو حڪمران جو استحقاق آهي.“

حضرت علي عليه السلام ڪنهن به ڳالهه جي ظاهري عڪس تي اڪتفا ڪونه ڪندا هيا پر معاملن جي ته تائين پهچڻ لاءِ ڪوشاڻ رهندا هيا. پاڻ قرآن شريف ۽ مذهبي معاملن تي اهڙي نموني سان غوروفڪر ڪندا هيا جيئن ٻيا مفڪر دنياوي معاملن تي غوروفڪر ڪندا آهن.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته حضرت علي عليه السلام جهڙا انسان جيڪي قدرتي ڏات جا مالڪ هوندا آهن پاڻ کي مذهب جي ظاهري ضابطن سان مطمئن ڪونه رکندا آهن. يعني عبادت جي رسمي عملن ۽ تجويز ڪيل ذميوارين جي ظاهري اڌانگي. ماڻهو گهڻو ڪري مذهب ۽ ڪاروهنوار ۽ فيصلن سان تعلق رکندڙ ضابطن کي مٿاڇري نموني ڀڄندا آهن. بهرحال، حضرت علي عليه السلام انهن جي ڳجهه ۽ حقيقتن تي پڻ نظر رکندا هيا. انهن ڳالهين کي ان پنهنجي تحقيق ۽ غوروفڪر واري عمل جو موضوع بڻايو ۽ ثابت ڪيو ته مذهب انهن اصولن تي ٻڌل آهي جيڪي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل ۽ واسطيدار آهن. انهي ڳالهه اسلامي فلسفي ۽ تدريسي علم جي قائم ٿيڻ لاءِ رهنمائي ڪئي. حضرت علي عليه السلام پهريون عارف ۽ تدريسي علم جو خالق هيو. (تفصيل لاءِ ”علم الکلام والعرفان“ تي لکيل مقالا پڙهو.)

قديم مڌرسن انهي سرچشمي مان جام ڀري پيئا، ڇو ته انهن تدريسي علم جا اصول ۽ خوبيون حضرت علي عليه السلام کان حاصل ڪيا. بعد ۾ اچڻ وارن عالمن پڻ حضرت علي عليه السلام کي پنهنجو رهبر تسليم ڪيو، ڇو ته انهن به ان کان ئي رهنمائي حاصل ڪئي.

واصل بن عطا معتزلي فرقي وارن جو اڳواڻ ۽ مرڪزي شخص هيو. اسلام ۾ اهو پهريون فرقو هيو جنهن مذهب ۾ عقل ۽ منطق کي متعارف ڪرايو ۽ وڪالت ڪئي ته مذهبي فرماڻن کي لازمي طور منطق جي اصولن سان موافق هجڻ گهرجي. ۽ مذهب جي سچائي کي عقل ۽ منطق جي ذريعي ثابت ڪرڻ گهرجي.

واصل بن عطا ابوهاشم بن محمد بن حنفية جو شاگرد هيو ۽ ابوهاشم جو پيءُ محمد بن حنفية حضرت علي عليه السلام جو شاگرد هيو. اشعرين لاءِ به ساڳي ڳالهه چئي سگهجي ٿي ڇو ته اهي معتزلين جا شاگرد هيا جن واصل بن عطا کان علم حاصل ڪيو ۽ ان اهو علم وڃارڻ ڪجهه واسطن جي سلسلي سان حضرت علي عليه السلام کان حاصل ڪيو هيو.

صوفيت (صوفي ازم) جو بنياد ۽ ذريعو نهج البلاغه منجهان ملي ٿو. يوناني فلسفي کان واقف ٿيڻ کان اڳ مسلمان صوفين حضرت علي عليه السلام جي قولن کي پنهنجن خيالن جو ذريعو تسليم ڪيو هيو ڇو ته ان زماني تائين يوناني فلسفو ۽ ايراني (فارسي) فلسفو اڃا تائين عربي ٻولي ۾ ترجمو ڪونه ٿيا هيا.

الله عزوجل جي اها منشا هئي ته جيئن مذهبي علم جو معاملو هيو ائين عربي ادب لاءِ به حضرت علي عليه السلام مرڪز ۽ بنيادي ٿيڻو ٿي وڃي. ان زماني جو هڪڙو ماڻهو به حضرت علي عليه السلام سان عربي ادب ۾ مقابلو نٿو ڪري سگهي.

جملن جي جوڙجڪ، فصاحت واري ٻولي ۽ غوروفڪر جي عظيم قوت جي ڪامل ڄاڻ سان حضرت علي عليه السلام صحيح عربي ٻولي جا اصول ۽ قاعدا مرتب ڪيا. ان منطقي دليلن ۽ سوچ سان ان کي مستحڪم ڪيو. سندن منطقي سوچ جي ذات کي انهي حقيقت مان تسليم ڪري سگهجي ٿو ته ان عربي علمن جو بنياد وڏو ۽ انهن کي ترقي وٺرائڻ لاءِ ٻين لاءِ رستو هموار ڪيو.

تاريخ ظاهر ڪري ٿي ته حضرت علي عليه السلام صرف و نحو جي علم جو خالق هيو. هڪڙي ڏينهن ابوالاسود جيڪو سندن اصحابي

هيو آيو ۽ ڏٺائين ته حضرت علي عليه السلام ڪنڌ جهڪايون ڪنهن ڳالهه تي غوروفڪر ڪري رهيا آهن. ان عرض ڪيو: ”اي اميرالمؤمنين! توهان ڪهڙي ڳالهه بابت سوچ ويچار ڪري رهيا آهيو؟“ حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”توهان جي شهر (ڪوفي) ۾ هڪڙي مقرر کان مون هڪڙي ڳالهه ٻڌي آهي جيڪا ان غلط نموني ۾ بيان ڪئي. تنهنڪري مون فيصلو ڪيو آهي ته عربي ٻولي جي اصولن ۽ قاعدن تي هڪڙو بنيادي ڪتاب لکان.“

حضرت علي عليه السلام پوءِ ابوالاسود کي هڪڙو ڪاغذ ڏنو جنهن تي اهو لکيل هيو ته لفظ تن قسمن جا ٿيندا آهن: اسم فعل ۽ حرف جر.

انهي واقعي کي هڪڙي ٻئي نموني ۾ پڻ بيان ڪيو ويو آهي ۽ اهو ٻڌايو ويو آهي ته ابوالاسود حضرت علي عليه السلام وٽ شڪايت ڪئي ته ماڻهو اڪثر ڪري غلط ٻولي ڳالهائين ٿا، ڇو ته فتحون حاصل ڪرڻ ڪري جڏهن کان عرب ماڻهو غير عربي ماڻهن سان رائل مائل ٿيا آهن ته انهن جي گفتگو ۾ غلط محاورا ۽ جملا استعمال ٿي رهيا آهن.

امام علي عليه السلام ٿورو غوروفڪر ڪيو ۽ پوءِ ابوالاسود دولي کي فرمايائون ته مان جيڪو چوندو ويان اهو لکندو وڃ. ابوالاسود قلم ۽ پنو کنيو ۽ حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”عربي ٻولي اسم فعل ۽ حرف جر تي مشتمل آهي. اسم شين بابت ٻڌائيندو آهي جن تي نالا رکيل هوندا آهن، فعل ان شي جي حرڪت ۽ عمل کي بيان ڪندو آهي ۽ حرف جر معنيٰ ۽ مطلب جي نشاندهي ڪندو آهي جيڪو نه اسم آهي ۽ نه فعل. شيون تن قسمن جون آهن، مثال طور، ڪا ظاهر شي، ڪا لڪل شي، ۽ ڪا شي جيڪا نه ظاهر آهي ۽ نه لڪل آهي.“ گرامر جا ڪجهه ماهر چون ٿا ته ٽين شي مان حضرت علي عليه السلام جي مراد ”اشاراتي ضمير“ آهي.

پوءِ حضرت علي عليه السلام ابوالاسود کي فرمايو ته انهي ساڳي ترڪيب (نحو) مطابق موضوع کي اڳتي وڌائي ۽ مڪمل ڪري ان ڏينهن کان پوءِ گرامر واري علم جي اها شاخ ”صرف ونحو“ سڏي وڃي ٿي.

حضرت علي عليه السلام جي خصوصيتن مان هڪڙي سندن تيز ذهانت ۽ جلد سمجهي وڃڻ (زودفهمي) واري خوبي هئي. اڪثر ڪري اهو ٿيندو هيو ته توڙي اها دوستن جي ڪچهري هجي يا دشمنن جي گڏجاڻي، پاڻ تڙي ڪڙي (برجست) لفظ ادا ڪندا هيا، جيڪي مثالي چوڻي ٿي ويا ۽ هڪڙي زبان کان ٻي زبان ڏانهن منتقل ٿيندا رهيا. ڏکيا رياضي جا حساب جيڪي ٻين لاءِ پراسرار هيا، اهي حضرت علي عليه السلام چنڊ گهڙين ۾ حل ڪري ڏيکاريا. اهو بيان ڪيو ويو آهي ته هڪڙي عورت حضرت علي عليه السلام جي خدمت ۾ حاضر ٿي ۽ شڪايت ڪيائين ته سندس ڀاءُ فوت ٿي ويو ۽ ورثي ۾ ڇهه سو دينار ڇڏيائين پر انهي رقم مان ان کي صرف هڪڙو دينار ڏنو ويو آهي. حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”شايد تنهنجي ڀاءُ جي وارثن ۾ هڪڙي بيوهه به ڏيئون، ماءُ، ٻارهن ڀائر ۽ تون پاڻ شامل آهيو.“ جڏهن ڳالهه ظاهر ٿي ته خبر پئي ته بلڪل ساڳي ڪيفيت هئي جيڪا امام عليہ السلام ذڪر ڪئي هئي.

هڪڙي ڏينهن جڏهن حضرت علي عليه السلام منبر تان خطبو ڏئي رهيا هيا ته موجود ماڻهن مان هڪڙي چيو: ”هڪڙو شخص فوت ٿيو آهي جنهن پنهنجي پٺيان پنهنجي بيوهه، ڀيءُ، ماءُ، ۽ ٻه ڌيئرون ڇڏيون آهن.“ حضرت علي عليه السلام هڪدم فرمايو: ”بيوهه جو انون حصو تبديل ٿي نائون حصو ٿي ويندو.“ جيئن ته امام علي عليه السلام اها فتوا ان وقت ٻڌائي هئي جڏهن پاڻ منبر تي تشريف فرما هيا تنهن ڪري اهو مسئلو ”فريضة المنبرية“ سڏجڻ لڳو.

حضرت علي عليه السلام اسلام جو فلاسفر هيو. فلسفو ڏاهپ ۽ صلاحيت، ۽ شعور ۽ قياس جي مضبوط قوت جي وسيلن سان وجود ۾ ايندو آهي. فلاسفر اهو آهي جيڪو مختصر ڳالهه ۾ گهڻن ئي اهم معاملن جو حوالو ڏئي ۽ پنهنجي قول مطابق زندگي گذارڻ جي ڪوشش ڪندو هجي.

حضرت علي عليه السلام نه رڳو مسلمان فلاسفرن منجهه نهايت اوچو مقام رکي ٿو پر انساني لڏي جي منفرد شخصيتن ۾ پڻ.

حضرت علي عليه السلام جهڙو انسان ڳولي لهڻ گهڻو ڏکيو آهي جيڪو نظرياتي ۽ منطقي معاملن ۽ مسئلن جو پنهنجي عقلي ذات سان نتيجو ڪڍي سگهي، ۽ انهن کي سهڻن ۽ مختصر جملن ۾ اهڙي نموني ۾ بيان ڪري جو زمانو انهن کي محفوظ ڪري ڇڏي ۽ اهي مثالي چوڻيون ٿي وڃن. اسلامي تعليمات ۽ ادب پنهنجي ڍنگ ۾ انسان دوستي وارو رنگ الوهي فلسفي مان حاصل ڪيو ۽ انهن جا سرچشما ٻه شخصيتون هيا يعني حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت علي عليه السلام.

امام علي عليه السلام تخليق، انساني زندگي ۽ معاشري جي ڳجهن کي فلسفائي انداز ۾ ڏٺو ۽ خدا جي هيڪڙائپ، الوهي معاملن ۽ مابعدالطبعيات جي باري ۾ ان جا ڪيترائي قول موجود آهن. اسان اڳ ۾ ئي مٿي ذڪر ڪري چڪا آهيون ته حضرت علي عليه السلام تدريس علم ۽ فقه جا بانيڪار هيا. پاڻ اوستاد ۽ مرشد هيا جنهن جي اڳواڻي ۽ قابليت کي هرڪنهن تسليم ڪيو آهي. نهج البلاغه ۾ انهن ڏاهپ جا تمام گهڻا موتي پويا آهن جو زماني کين دنيا جي فلاسفرن جي پهرين قطار ۾ بيهاريو آهي. حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم دراصل حضرت علي عليه السلام ڏانهن اشارو ڪيو جڏهن پاڻ سڳورن فرمايو: ”منهنجي امت جا عالم بني اسرائيل جي نبين وانگر آهن.“

علي عليه السلام ۽ انساني حق

پنهنجي غير جا غلام نه ٿيو جڏهن ته الله تعاليٰ توهان کي
آزاد پيدا ڪيو آهي.

خيردار! اهڙين ڳالهين ۾ ترجيحي حق نه گهرو جنهن ۾
سڀئي انسان هڪجيترا حقدار آهن.
اهو گناه جيڪو ناقابل معافي آهي، اهو انسان جو
هڪڻي تي ظلم ڪرڻ آهي.

مان مظلوم جو حق ان جي ظالم کان ضرور وٺندس.
الله جي پائهن تي ظلم ڪرڻ انتهائي خراب ڳالهه آهي.
پين جي لاءِ به اهو پسند ڪريو جيڪو پنهنجي لاءِ پسند
ڪيو پين جي لاءِ به اهو پسند نه ڪريو جيڪو پنهنجي لاءِ
پسند نه ڪيو.

بدبخت حاڪم اهو آهي جنهن جي ڪري ان جي رعيت
مصيبت ۾ مبتلا ٿي وڃي.

بداخلاڪ ڪنهن به عهدي جو حقدار ڪونهي ۽ جنهن
کان توهان کي تڪليف جو انديشو نه هجي ان کي دوست
بڻائڻ جي ڪوشش ڪيو.

علي عليه السلام

الله جو قسم! انهي کان اڳ جو منهنجي خلاف ڪا شاهدي
ڏني وڃي، مان پنهنجو پاڻ سچ ۽ حقيقت کي مڃان ٿو.
اسان جو معاملو گهڻو ڏکيو آهي. اسان جا قول صرف
پرهيزگار دلين ۽ دوراندوشي واري ڏاهپ سان سمجهي
سگهبا.

علي عليه السلام

حضرت علي عليه السلام انسانن جي حقن لاءِ ۽ انساني معاشري
جي فلاح و بهبود لاءِ اهڙا مضبوط قاعدا ٺاهيا ۽ اهڙا پڪا پختا خيال
پيش ڪيا جو انهن جون پاڙون ڌرتي جي تنهن ۾ ڪتل آهن ۽ انهن جون
شاخون آسمان تائين پکڙيل آهن. اڄوڪي زماني ۾ جيڪي سماجي
علم موجود آهن گهڻو تڏو انهن خيالن ۽ اصولن جي تصديق ڪن ٿا.
توڙي جو انهن جديد سماجي علمن کي گهڻائي نالا ڏئي سگهبا، ۽
مختلف نمونن ۾ پيش ڪري سگهبو پر انهن جو مقصد هڪڙو ۽ فقط

هڪڙو آهي ته انسانذات کي ڏاڍ ۽ ظلم کان بچائڻ گهرجي ۽ اهڙو معاشره قائم ڪرڻ گهرجي جيڪو انساني حقن جو بهتر نموني ۾ تحفظ ڪري سگهي - اهڙو معاشره جنهن ۾ انساني وقار جو احترام ڪيو وڃي ۽ قول ۽ فعل جي اهڙي حد اندر آزادي هجي جو ڪنهن جا به جذبا مجروح نه ٿين.

سماجي علمن جي تخليق ۾ زماني جي حالتن ۽ واقعن جو گهڻو اثر رهيو آهي. اهي ئي حالتون ۽ واقعا هوندا آهن جيڪي هڪڙي زماني ۾ سماجي علم کي هڪڙي نموني ۾ پيش ڪندا آهن ته ٻئي زماني ۾ ٻئي نموني ۾.

جڏهن اسان تاريخ جو مطالعو ڪريون ٿا ۽ مختلف واقعن جو جائزو وٺون ٿا ته اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته انساني لڏي جي ٻن مختلف ٽولن جي وچ ۾ ٻن مختلف خيالن ۽ نظرين جي وچ ۾ تڪرار موجود رهيو آهي.

هڪڙو ٽولو آمراني طبيعت وارو هجڻ ۽ عام ماڻهوءَ جا حق غضب ڪرڻ ۽ ان جي آزادي کسڻ واري هوڏ تي قائم رهيو آهي. جڏهن ته ٻيو ٽولو انصاف ۽ جمهوريت جو خواهشمند ۽ ماڻهن جا حق ۽ انهن جي آزادي جو تحفظ ڪرڻ جو تمنائي رهيو آهي.

ماضي ۾ سڀئي ڪامياب تحريڪون مظلوم ماڻهن شروع ڪيون هيون ۽ سماج سڌارڪ هميشه انهن منجهان ئي نڪري اڳتي وڌيا ته جيئن اهي ظلم ۽ ناانصافي جو خاتمو آڻي سگهن ۽ انصاف ۽ مساوات جي بنياد تي حڪومتون قائم ڪن. جيڪي عقل ۽ منطق سان ٺهڪندڙ هجڻ سان گڏوگڏ معاشري جي حالتن ۽ واقعن سان مطابقت رکندڙ هجن.

حضرت علي عليه السلام انساني حقن جي تاريخ ۾ نهايت اوچو مقام رکن ٿا. ان جا خيال اسلام جي سوچ سان ڳنڍيل هيا. سندن نظرين جو مرڪزي نقطو اهو هيو ته ظلم جي پڄاڻي ٿيڻ گهرجي ۽ ماڻهن مان طبقاتي امتياز جون پاڙون پٽڻ گهرجن. جنهن به انسان حضرت علي عليه السلام کي مڃتا ڏني آهي ۽ ان جا خيال ٻڌا آهن ۽ انساني پائيچاري متعلق ان جي عقيدن ۽ نظرين کي سمجهيو آهي. ان کي معلوم ٿيو آهي ته حضرت علي عليه السلام ظالمن جي نڙي تي کليل تلوار هيا.

سندن سمورو ڌيان انصاف ۽ مساوات جي قانونن ۽ اصولن کي عملي طور لاڳو ڪرڻ تي هيو. ان جون سوچون ۽ انداز ۽ ان جو حڪومتي نظام ۽ انتظامي طريقو سڀ انهي مقصد جي حاصلات لاءِ وقف ٿيل هيا. جڏهن به ڪنهن ظالم شخص ماڻهن جي حقن سان هٿچراند ڪئي يا ڪنهن ڪمزور سان بي عزتي ڪرڻ وارو رويو اختيار ڪيو يا انهن جي فلاح ۽ بهبود کي نظرانداز ڪيائين ۽ پنهنجو بار به انهن جي ڪمزور ڪلهن تي اڇلايائين. حضرت علي عليه السلام ان سان سخت ويڙهه ڪئي.

امام علي عليه السلام جي ذهني اوسر انهي سوچ سان ڀريل هئي ته انصاف ۽ مساوات کي اهڙي نموني پر لاڳو ڪري رڪجي جو مساوات قائم ٿي وڃي ۽ هڪڙو طبقو ٻئي طبقي تي بالادستي نه رکندو هجي ۽ هر ماڻهوءَ کي هر اها شي ۽ سهوليت ملي جنهن جو اهو حقدار هجي. انصاف جي عمل پيرائي لاءِ سندن آواز هميشه بلند رهيو ۽ انهي مقصد واري نتيجي کي حاصل ڪرڻ لاءِ سندن هٿيار هر وقت عمل ۾ رهيو. ان انسان جو مان مٿانهون ڪيو ۽ سدائين انهن جي حفاظت لاءِ تيار رهيو. سندن حڪومت انهي زماني ۾ انتظام جو هڪڙو بهترين نمونو هئي. اها اهڙي حڪومت هئي جيڪا انصاف تي ٻڌل ۽ انساني حقن جي محافظ هئي ۽ اهڙي مثالي جنهن ممڪن مڙني وسيلن سان مقصد وارا نتيجا حاصل ڪيا.

امام علي عليه السلام واضح طور تي محسوس ڪيو ته ان وقت جو معاشره ڌوڪي، ٺڳي ۽ نقصانڪار سرگرمين تي ٻڌل هيو ۽ ان جي اصلاح نهايت ضروري هئي. پاڻ انهي ڳالهه کان به ڀلي پت واقف هيا ته ان معاشري کي ڪيئن سڌاري سگهيو ۽ ائين ڪرڻ لاءِ ڪيترو وقت لڳندو. توڙي جو پاڻ سڀني معاملن ۾ ماڻهن جي فلاح ۽ بهبود لاءِ سوچيندا هيا پر جن ڳالهين ڏي پاڻ گهڻو ڌيان ڏيندا هيا، اها اصلاح هئي. انهي واسطي ۾ کين ڪا به ڳالهه پاڻ پتوڙڻ کان روڪي ڪونه سگهندي هئي. سندن وڏي خواهش سچ کي قائم رکڻ ۽ ڪوڙ جي پاڙ پٽڻ هيو. سچ ۽ ڪوڙ ۾ فرق ڪرڻ لاءِ ان کان ڪوبه ٻيو ماڻهو وڌيڪ قابل ڪونه هيو.

حضرت علي عليه السلام ڳالهين جو ڪاٿو صحيح صحيح لڳائيندا هيا ۽ انهي ذميواري کي نڀائڻ لاءِ پنهنجي رٿابندين مطابق پاڻ کي بنا خوف جي مصروف رکندا هيا. عوامي ڀلائي سان تعلق رکندڙ ڪنهن به ڳالهه بابت پاڻ ڪڏهن به شڪ ۾ مبتلا ڪونه ٿيا. جڏهن به ۽ جتي به سندن ڪنهن عهديدار يا گورنر رعيت سان ظلم ڪيو ته حضرت علي عليه السلام نه ماڻ ڪري وينا ۽ نه انهن جي عملن تي اڪيون ٻوڙ جو مظاهرو ڪيو. جڏهن کين معلوم ٿيو ته ڪجهه ماڻهن حق حڪومت خلاف هڪڙي جماعت ٺاهي آهي ته پاڻ ان تي ڪڏهن به مستي جو مظاهرو ڪونه ڪيائون. ڪيترن موقعن تي حق مقصد ماڻڻ لاءِ سندن منصوبا نه صرف سندن دشمنن جي خواهشن جي خلاف هوندا هيا، پر ان سان گڏ سندن مطلبي دوستن جي به خلاف هوندا هيا، پر پاڻ ان جي ڪڏهن به پرواهه ڪونه ڪيائون.

پاڻ اهو سڀ ڪجهه انهي ڪري ڪيائون ته جيئن پرامن زندگي گذارڻ لاءِ هر ماڻهوءَ جو حق يقيني ٿي وڃي، ۽ ماڻهو پن ٽولن پرور هائجي نه وڃن، يعني هڪڙا اهي جيڪي گهڻو خوشحال ٿي وڃن ۽ ٻيا جيڪي گهڻي تڪليف ۾ هجن.

حضرت علي عليه السلام واضح نموني ۾ سمجهي ورتو هيو ته ماڻهن کي ٻن طبقن ۾ ورهائڻ ۽ انهن مان هڪڙي کي ٻئي تي ترجيح ڏيڻ سخت خطرناڪ ڳالهه ٿيندي اها ڳالهه صلاحيتن کي ٻوڙي ڌڪيندي، جذبن ۾ بدديانتي پيدا ڪندي، فيصلن ۽ ڏيتي لپي ۾ ناانصافي ۽ زيادتي کي متعارف ڪرائيندي، جنهن جي نتيجي ۾ بدعنواني ۽ ڦٽاڙي جا سڀئي قسم ظاهر ٿي ويندا. آخر نتيجو اهو نڪرندو ته زندگي لاءِ امنگ مري ويندي ۽ ماڻهو مايوسي جو شڪار ٿي ويندا ۽ هڪ ٻئي سان بدنيتي سان پيش ايندا ۽ ان جي نتيجي ۾ معاشرو تباهه ٿي ويندو. جيستائين اهي ٻئي طبعا معاشري ۾ موجود رهندا ته انهن جي وچ ۾ تڪرار اٿڻ رهندا ۽ اها ڳالهه ڪيترين ئي جانين جي زيان جو سبب ٿيندي.

حضرت عثمان رضي الله تعالى عنه جي خلافت جي آخري ڏينهن دوران رياست جي اميراءِ ۽ خاص طور تي بنو اميه خاندان وارن جيڪي خليفي جا مت مائت هيا، انهي ڳالهه کي عادت بڻائي ڇڏيو هيو ته اهي اسلامي قانونن ۽ قاعدن جي ڪلم ڪلا پڇڪڙي ۽ مخالفت ڪندا

هيا. اهي ماڻهن جي بي عزتي ڪندا هيا. انهن سان غلامن وارو سلوڪ ڪندا هيا ۽ انهن کي حڪمران جي باري ۾ اهڙو خوفزدہ ڪندا هيا جو انهن ۾ ان جي آڏو بيهي پنهنجن ڏکڻ تڪليفن کي بيان ڪرڻ جي همت ئي ڪونه ٿيندي هئي. اهي انهن جي جانين سان ائين ڪيڏندا هيا جيئن انهن جي مال ملڪيت سان ڪيڏندا هيا. اهي پنهنجي ذاتي مفاد ۾ ماڻهن جو رت وهائڻ کان به ڪونه ڪيڏائيندا هيا ۽ ڪير به انهن کان بدلو وٺڻ جي جرئت ڪونه ڪري سگهندو هيو. انهن کي رشوت وٺڻ يا ٻين جون ملڪيتون ڦهائڻ ۾ ڊپ ڪونه ٿيندو هيو.

انهن طرفان جاري رهندڙ سرگرميون، حالتون ۽ واقعا انهي ڳالهه جا شاهد هيا ته انهن جون نيتون ڪهڙيون آهن. اهو پڌري پت واضح هيو ته اهي ماڻهن جي رت سان پنهنجا هٿ ٽڙي رهيا آهن، انهن جي حقن کي پاڻمال ڪري رهيا آهن ۽ خلافت کي بادشاهي ۾ تبديل ڪري رهيا آهن ۽ اسلامي جمهوريت کي فرد واحد جي ظالماڻي ۽ آمراني حڪومت ۾ تبديل ڪري رهيا آهن. انهي جماعت جي ماڻهن جي حالت، حضرت علي عليه السلام جي حقيقي انصاف واري ڪردار ۽ انهن جي ذاتي لوپ لالچ جي وچ ۾ جوارين واري هئي. هڪڙي پاسي حضرت علي عليه السلام پنهنجي پوري طاقت سان انصاف ۽ مساوات کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ پڪو پهل ڪيون پيا هيا ته ٻئي پاسي اهي ماڻهو حڪومت جون واڳون پنهنجن هٿن ۾ وٺڻ لاءِ ڪوشاڻ هيا ته جيئن جيترو ممڪن ٿي سگهي ته گهڻي کان گهڻي دولت ۽ ملڪيتون هٿ ڪن. انهن ٻنهي حالتن جي وچ ۾ انهن جوارين وارو ڪم ٿي ڪيو موقعي جي تلاش ۾ رهندا هيا ته انقلاب آڻين ۽ ان جي نتيجي ۾ پنهنجي لاءِ مڙئي فائدا حاصل ڪن. پنهنجن ذهنن ۾ گندا جذبا ۽ خواهشون پاليندا رهندا هيا.

انهي حقيقت ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته حضرت علي عليه السلام طرفان هٿ ۾ ڪنيل ذميواري گهڻي ڏکي ۽ سخت ڪئن هئي. مختلف سببن ۽ منجهيل حالتن حضرت علي عليه السلام کي گهڻين ئي ڏکيائين کي منهن ڏيڻ لاءِ مجبور ڪيو جن کي آساني سان قابو ڪرڻ مشڪل هيو. ان وقت جي دنيا گڙڙ واري هئي، حالتون انقلابي هيون ۽ واقعا ڊيجاريندڙ هيا ۽ حضرت علي عليه السلام جون ذميواريون ايتريون وڏيون ۽ وزندار هيون جو خلافت ۽ دين اسلام انهن تي ئي

انحصار ٿي ڪيو. انهن مسئلن کي حل ڪرڻ ۽ انهن ڏکيائين تي قابو پائڻ ذريعي حضرت علي عليه السلام اهڙي ذميواري نڀائي جنهن سندن خصوصيتن کي دنيا آڏو آشڪار ڪري ڇڏيو. دنيا کي خبر پئي ته اهي عوام جي حقن کان ڪيترو خبردار هيا، انفرادي ۽ اجتماعي خوبين کي ترقي وٺرائڻ لاءِ ڪيترو ڪوشاڻ هيا، ۽ انهن مقصدن کي ڪهڙي صبر ۽ ثابت قدمي سان حاصل ڪيائون.

حضرت علي عليه السلام جون تڪليفون به ساڳيون هيون جن کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم منهن ڏنو هيو. جڏهن پاڻ سڳورن قريشن کي ٻڌايو هيو ته کين نبوي منصب لاءِ چونڊيو ويو آهي ته اهي سندن خلاف ٿي ويا هيا. هڪڙي پاسي تي حق، انصاف ۽ مساوات هيا جڏهن ته ٻئي پاسي ڪوڙي انا، دوکييازي ۽ مفاد پرستي هيا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حق، سچ، انصاف ۽ عدل ۽ مساوات متعارف ڪرائڻ ٿي گهريا، جڏهن ته قريشي دوکييازي، مفاد پرستي ۽ انا تي عمل پيرا رهڻ لاءِ هوڏ ڪري رهيا هيا.

حضرت علي عليه السلام کي پڻ ساڳي ڏکيائي کي منهن ڏيڻو پيو هيو. بهرحال، اها ٻين لاءِ ڏکيائي ۽ تڪليف محسوس ٿيڻ واري ڳالهه هئي، جيستائين حضرت علي عليه السلام جو معاملو هيو ته وڏي کان وڏي تڪليف به کين سندن مقصد واري رستي تان هٽائي نٿي سگهي. حضرت علي عليه السلام کي الله تعاليٰ جنهن سگهه ۽ ثابت قدمي واري گُٺ سان نوازيو هيو جيڪڏهن اهي ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي به حاصل هجن ته ان لاءِ به هر تڪليف آسان ٿي ويندي. حضرت علي عليه السلام لاءِ اها ڳالهه نظر انداز ڪرڻ ڏکي هئي ته اهو گوشه نشيني ۾ ويهي ۽ عدل ۽ انصاف کي نافذ نه ڪري يعني آزادي جي جذبي کي ٺپوڙي ۽ اخلاقي اقدار جا ٻج نه پوکي.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ابوسفين، ابولهب، ام جميل، جبرو ڇٻاڙڻ واري هند ۽ قريشي واپارين جي ڪنن ۾ هڪڙو آواز ٿوڪيو جنهن جي ڪري انهن جي منصوبن جا بنياد لڏي ويا ۽ انهن جا ڍانچا ٽٽي ويا ۽ انهن جون ڇتيون ڪري اچي پٽ پيون. بهرحال، اهوئي آواز مسلمانن ۽ محتاج ۽ مجبور ماڻهن لاءِ خوشيءَ جو

پيغام ۽ سنو اطلاع هيو. انهن ابوطالب رضي الله تعالى عنه کي فرمايو: ”پيارا چاچا! جيڪڏهن اهي ماڻهو منهنجي هڪڙي هٿ تي سج ۽ ٻئي هٿ تي چنڊ لاهي رکن ته جيئن مان اسلام جي دعوت تان هٿ کڻي وڃان ته مان ائين ڪونه ڪندس. جيستائين الله عزوجل انهي دين کي ڪاميابي ادا ڪري يا مان پنهنجي جان قربان ڪريان.“

هڪڙي ڏينهن قريش قبيلي جي بزرگن حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم کي چيو: ”جيڪڏهن توهان انهي نئين دين کي دولت حاصل ڪرڻ لاءِ متعارف ڪرايو آهي ته اسان توهان کي ايتري دولت ڏينداسين جو توهان اسان سڀني کان شاهوڪار ٿي ويندا. جيڪڏهن توهان جو مقصد ڪو اعليٰ مرتبو ماڻڻ آهي ته اسان توهان کي پنهنجو سردار مڃڻ لاءِ تيار آهيون. جيڪڏهن توهان بادشاهه ٿيڻ گهرو ٿا ته اسان توهان کي پنهنجو بادشاهه مڃڻ لاءِ تيار آهيون.“ جواب ۾ پراڻ سڳورن فرمايو: ”ماڻهن کي دين اسلام ڏانهن دعوت ڏيڻ ۾ منهنجو مقصد دولت ميڙڻ يا ڪو مرتبو حاصل ڪرڻ ڪونهي. نه وري مون کي توهان جو بادشاهه ٿيڻ جي خواهش آهي. مان توهان کي اها دعوت انهي ڪري ڏيان ٿو جو الله تعالى مون کي توهان ڏانهن رسول جي حيثيت سان موڪليو آهي ۽ مون تي صحيفو (قرآن شريف) نازل ڪيو آهي. ان مون کي هدايت ڪئي آهي ته توهان کي ان جي عذاب کان خبردار ڪيان ۽ جنت جي نعمتن بابت ٻڌايان. مون توهان کي الله جو پيغام پهچايو آهي. جيڪڏهن توهان ان کي قبول ڪيو ٿا ته توهان دنيا سان گڏوگڏ آخرت واري حياتي ۾ به ڪامياب ٿيندا، ۽ جيڪڏهن توهان ان کي رد ڪندا ته مان صبر ڪندس جيستائين الله منهنجي ۽ توهان جي لاءِ ڪو فيصلو صادر ڪري.“

حضرت علي عليه السلام ڇا ڪيو؟ ان جو ابوسفيان ۽ جبرو ڇٻاڙڻ واري هند جي پٽ (معاويہ) ۽ واپارين ڏانهن جيڪي عهدن ۽ مرتبن جي خريد و فروخت ڪندا هيا، ۽ ان لشڪر ڏانهن جن اکيون ٻوٽي ٻين جي مفاد لاءِ پنهنجون حياتيون قربان ڪيون، ۽ انهن ڏانهن جن گورائپ جي هٿ ۾ پنهنجو دين ۽ ايمان وڪڻي ڇڏيو هيو، ڪهڙو

روبو هيو. حضرت علي عليه السلام پڻ انهن جي ڪنن ۾ هڪڙو آواز ٿوڪيو جنهن انهن جي منصوبه بندين جا بنياد ڌوڏي ڇڏيا، ۽ انهن جي ڍانچن ۽ ڇتین کي ڊاهي ڇڏيو. اهوئي آواز سچن ۽ پرهيزگار ماڻهن لاءِ سڪون جو پيغام ۽ آسائش جي خوشخبري ٿي ويو. ان فرمايو: ”توهان جا طاقتور ماڻهو ڪمزور آهن ۽ توهان جا هيٺا هميشه طاقتور آهن. جيستائين تارا آسمان ۾ گردش ڪندا رهندا مان ڪڏهن به انصاف جي خلاف فيصلو ڪونه ڏيندس. جيستائين ظالم ۽ مظلوم جو معاملو آهي ته خدا جو قسم مان انصاف ڪندس. مان ظالم جي نڪ ۾ ناڪيلي وجهندس. توڙي اهو ان ڳالهه کان گهڻي نفرت ڪري مان ان کي حق جي راهه ڏانهن گهليندس. مان الله جو قسم ڪٿان ٿو ته ان کان اڳ جو منهن جي خلاف شاهدي پيش ٿئي مان سچ جو اقرار ڪندس. مان ان ڳالهه جي پرواهه ڪونه ڪندس ته آيا مان پاڻ موت ڏانهن اڳتي وڌي رهيو آهيان يا موت مون ڏانهن وڌي رهيو آهي.“

هڪڙي ڏينهن ڪجهه ماڻهن حضرت علي عليه السلام کي چيو: ”اسان برادريءَ جا معزز فرد آهيون.“ ان انهن کي فرمايو: ”هڪڙو مسڪين حال ماڻهو منهنجي نظر ۾ معزز آهي جيستائين مان ان کي سندس حق ڏياريان ۽ معزز ماڻهو منهنجي نظر ۾ ڪمزور آهي جيستائين مان ان کان مسڪين جو حق واپس وٺان.“

هاڻي اسان ان ڳالهه جو تجزيو ڪنداسين ته حضرت علي عليه السلام پنهنجن انهن قولن تي ڪيئن ۽ ڪيترو عمل ڪيو ۽ ان ماڻهن سان ڪهڙو رويو اختيار ڪيو.

غربت ۽ ان جا نتيجا

انديشو آهي ته غربت ڪفر ۾ بدلجي وڃي.

رسول الله

الله تعاليٰ پنهنجن ٻانهن کي غربت ۽ محتاجي کان
وڌيڪ ڪا سخت سزا ڪونه ڏني هوندي

علي عليه السلام

مون کي ان شخص تي حيرت آهي ته جنهن جي گهر ۾
ڪاٺ لاءِ ڪجهه به ڪونهي پر اهو پنهنجي حق لاءِ تلوار کڻي
ٻاهر نٿو نڪري

ابوذر غفاري رضه

حضرت علي عليه السلام دنيا کي ڳوڙهي نظر سان ڏٺو. ان بغير
ڪنهن اعتراض جي دنيا جي هر پهلو تي نظر وڌي. ان ماڻهن جي
انفرادي ۽ ان سان گڏوگڏ اجتماعي حقن کي ذهن ۾ رکيو ۽ ڪنهن به
شي کي نظر انداز ڪونه ڪيائين. ان ماڻهن کي دنيا جي سونهن ۽
تخليق جي عجائبات تي نظر ڪرڻ لاءِ دعوت ڏني ۽ ساڳي وقت فردن ۽
جماعت کي سندن حقن جي آگاهي ڏنائين ته جيئن اهي عظيم راحت ۽
خوشحالي ماڻي سگهن. ان فردن ۽ جماعت جي حقن جي وضاحت
ڪئي ته جيئن فرد باهمي تعاون سان هڪ ٻئي جي مدد ڪن ۽ جماعت
جي خوشحالي ۽ بقا لاءِ ڪوشش ڪن ۽ پنهنجي انفرادي حيثيت ۾ ان
مان لاڀ حاصل ڪن.

انسان ٽن شين جو مجموعو آهي يعني، روح، جسم ۽ جذبا. جسم
انسان جو مادي حصو آهي. ان جو به هڪڙو حق آهي جنهنجو احترام
ڪرڻ لازمي آهي.

حضرت علي عليه السلام جنهن جي جدوجهد سنن اخلاقن ۽
پنهنجو اندر اجاڙڻ تي مرڪوز هئي، معاشري جو بنياد عدل ۽ انصاف
تي رکڻ لاءِ پڻ ڪوشش ڪئي ۽ انسان جي دنياوي ۽ مادي زندگي لاءِ
انصاف تي ٻڌل قاعدا لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. سٺا اخلاق
اپنائڻ ۽ دل جي پاڪائي لاءِ ماڻهن جي رهنمائي ڪرڻ پڻ حضرت علي

عليه السلام جو اهم مقصد هيو ۽ انهن جي ضمير جي تربيت ۽ سکيا اهڙي نموني ۾ ڪرڻ جيئن اهي پاڻ راضي خوشي خراب عادتن کي ترڪ ڪري ڇڏين ۽ پاڻ کي سٺين خصلتن سان مالا مال ڪري ڇڏين. بهرحال، جيستائين ڪنهن ماڻهوءَ وٽ ڪاٺ لاءِ کاڌو ۽ پائڻ لاءِ لباس ڪونهي ته سٺين عادتن کي ترقي وٺرائڻ ممڪن ڪونهي ۽ ماڻهن لاءِ جيستائين انصاف موجود ڪونه هوندو ته گذرير جا وسيعا حاصل ڪري ڪونه سگهندا. تنهن ڪري اصلاح ۽ صفائي سترائي جو ڪم زندگيءَ لاءِ گهربل شين جو پورا ٿو ڪرڻ سان شروع ڪرڻو پوندو. مثال طور کاڌو لباس وغيره. ماڻهو سٺن اخلاقن ۽ پنهنجي اندر جي پاڪائي ۾ فقط تڏهن دلچسپي وٺندا جڏهن اهي ضروري شيون مهيا ڪيون ويون هجن. خلافت کان اڳ ۽ خليفي ٿيڻ کان پوءِ حضرت علي عليه السلام جي خواهش جو اهو ئي مقصد هيو.

هڪڙو مزدور جيڪو سڄو ڏينهن سخت محنت ڪري ٿو دنيا جي نظارن جو مزو ڪيئن مائي سگهي ٿو ۽ الله عزوجل جي نشانين تي ڪيئن غور و فڪر ڪندو جڏهن ان کي پوري مزدوري نه ملي ۽ نفعي خورن ۽ وياج خورن طرفان ان جو استحصال ٿيندو هجي؟ اهو سٺن اخلاقن ۽ خويين ڏانهن لاڙو ڪيئن رکندو جڏهن اهو پنهنجي زندگيءَ مان ٿي بيزار هجي؟

اهي مجبور ۽ محتاج ماڻهو اندر اجارڻ جو مطلب ڪيئن سمجهي سگهندا جيڪي پنهنجن حڪمرانن طرفان ڦٽڪا لڳڻ ڪري روئيندا هجن ۽ پنهنجين حياتين کي بيڪار سمجهندا هجن - جن جي سموري حياتي حڪمرانن جي ملڪيت هجي، جن لاءِ اها توقع ڪئي وڃي ته اهي انهن جي خدمت ۽ مدد ڪندا رهن پر اصل ۾ اهي انهن جو استحصال ڪندا هجن؟

دنيا ۾ ڪيترائي مسڪين ماڻهو موجود آهن جن وٽ هڪ ڏوڪڙ جي به ملڪيت ڪونهي. تاهم محصول اوڳاڙيندڙ انهن وٽ جيڪو ڪجهه به آهي اهو ضبط ڪن ٿا ته جيئن عيش عشرت ڪندڙ حڪمرانن جي تجوڙين کي پرين. انهن مسڪينن وٽ ڪاٺ لاءِ مانيءَ جو هڪڙو ڳپو به ڪونهي ۽ انهن جون حياتيون ۽ ملڪيتون پڻ محفوظ ڪونهن.

البت، اهي جيڪڏهن حڪمرانن جي خلاف هڪڙو لفظ به ڳالهائين ته انهن جون زندگيون مشڪلات جو شڪار ٿي وڃن ٿيون. اهڙا غريب ماڻهو ڪائنات جي ڳجهن ۽ رازن تي ڪيئن ٿا غوروفڪر ڪري سگهن ۽ پنهنجي اخلاق کي ڪيئن ٿا سڌارڻ جي ڪوشش ڪري سگهن؟ جڏهن غربت هڪڙي ماڻهوءَ کي هر چڱائي کان بيگانو بڻائي ڇڏيو هجي ۽ ان جي ذهن جو سڪون برباد ڪري ڇڏيو هجي، ۽ اهو هر شي مان دلچسپي ختم ڪري چڪو هجي، ۽ ظالمن ان جا هٿ ۽ پير ٻڏي ڇڏيا هجن، ۽ ان لاءِ آزادي کي وري حاصل ڪرڻ بلڪل ناممڪن هجي، ان لاءِ اهو ڪيئن ممڪن آهي ته اهو سڄاڻ دل جو صاف ۽ اعليٰ ڪُنن وارو ٿئي ۽ بغض ۽ ساڙ کان بچيل هجي، ۽ چڱائي ۽ پارسائي جي رستي کان منهن نه موڙي؟

جڏهن بک ڪنهن شخص جي دل ۾ باهه جا شعلا پڙڪائي ڇڏيا هجن جيڪي ان جي رت جي هر ڦڙي کي پسر ڪندا هجن ۽ ان جي ايمان کي ڪمزور ڪندا هجن، اهو زندگيءَ جا مزا ڪيئن مائيندو ۽ ماڻهن جي انصاف ۾ ڪيئن يقين ڪندو. پنهنجن ڀائرن سان ۽ پنهنجن مائٽن ۽ خاندان وارن سان ڪيئن همدردي سان گذاريندو؟

اهڙو شخص ٻين سان ڪيئن محبت ڪندو جڏهن ان جا هٿ ۽ پير احساس ڪمٽري ۽ غلامي ۾ جڪڙيل هجن ۽ جڏهن ان جي جيئڻ کان ئي دل کڄي وئي هجي ۽ حياتي کي بيڪار سمجهندو هجي؟

جنهن ماڻهوءَ وٽ ڪاٺ لاءِ ڪا شي نه هجي ته اهو چڱائي ۽ پارسائي واريون خصوصيتون نٿو رکي سگهي. چوٽه کاڌو هر طبقي لاءِ پهرين ضرورت ۽ ذهني سڪون جو ذريعو آهي. اهو کاڌو ئي آهي جيڪو انسان کي غوروفڪر ڪرڻ جي اهل بڻائي ٿو ۽ ان کي سٺا اخلاق اپنائڻ ۽ ٻين ڏانهن سنورويو ظاهر ڪرڻ جي قابل ڪري ٿو.

غربت کان چوٽڪارو اهڙي ڳالهه آهي جيڪا انسان کي پيڙا ۽ بدحالي کان خلاصي ڏياري ٿي ۽ ان کي خوشحالي جي اعليٰ درجي تي کڻي وڃي ٿي. غربت انساني جذبن کي سُست ڪري ڇڏي ٿي. غريب ۽ محتاج ماڻهو پاڻ کي پنهنجي شهر ۾ اوڀرو سمجهندا آهن. اهي محسوس ڪندا آهن ته انهن جو شهر انهن جو ڪونهي ۽ انهن جا مٽ مائٽ انهن جا رشتيدار ڪونه آهن ۽ اهي پاڻ ڪنهن به ڪم جا ڪونهن.

جيئن ته غريب ۽ مجبور شخص پاڻ کي سٺي ڪاروهنوار ۽ بهترين صلاحيتن جي قابل ڪونه سمجهندا آهن، اهي انهي احساس ڪمٽري مان فقط تڏهن چوٽڪارو حاصل ڪري سگهندا جڏهن اهي غربت کان آجاتي وڃن. صرف ان وقت ئي اهي يقين ڪري سگهندا ته اهي پڻ سٺا شهري ٿي سگهن ٿا ۽ پنهنجين دلين کي بغض ۽ ساڙ کان آجوڪري سگهندا.

ان زماني ۾ اتي ڪجهه منافق به موجود هيا جيڪي چوندا هيا ته نظم و ضبط کي بحال رکڻ جو فقط اهو طريقو آهي ته ماڻهو پن گروهن ۾ ورهايل هجن - هڪڙا اهي جيڪي ڍاول هجن ۽ ٻيا جيڪي بڪيا هجن. انهن مطابق اهو ضروري ڪونه هيو ته ڍاول ماڻهو زندگيءَ جي ضرورتن جو احترام ڪن - زندگي جيڪا سڀني کي پيارِي آهي - انهن جي نظر ۾ اهو به ضروري ڪونه هيو ته اهي پنهنجي ۽ ٻين جي حالت ۾ ڪنهن تبديلي جي خواهش ڪن. انهن اهو گهريو ٿي ته دنيا ۾ سماجي رتبِي کي قائم رهڻ گهرجي. انهن منافقن جي نظر ۾ بڪايل ماڻهو پنهنجن غضب ڪيل حقن جي دعوا ڪرڻ جا به حقدار ڪونه هيا، نه وري اهي ماني ڳڻي لاءِ دانهن ڪري سگهيا ٿي جيڪو انهن کان ڪسي سرماڻيدار جي کاڌي واري ميز تي رکيو ويو هيو.

جيڪڏهن ڪنهن بڪايل شخص پنهنجي حق جي دعوا ڪئي ٿي ۽ پنهنجن ٻچن جي وات مان ڪسجنڊڙ ٽڪر خلاف احتجاج ڪيو ٿي ته ان کي ملحد ۽ شرارتي جو خطاب ڏنو ٿي ويو ته اهو پرامن زندگي گذاريندڙ ماڻهن لاءِ گرتڙ پيدا ڪري ٿو.

اهي منافق ماڻهو پنهنجي عيش عشرت ۽ مزو وارين حياتين جي نمونن جي تحفظ لاءِ ۽ غريب ماڻهن کي پنهنجو ڳجهو بڻائي رکڻ لاءِ به وقت به وقت نوان نوان هٿڪنڊا استعمال ڪندا هيا. انهن ماضي بعيد ۽ ماضي قريب ۾ اهي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ مختلف هٿيار استعمال ڪيا. مذهبي قاعدن ۽ ضابطن جي غلط تشريح ڪرڻ انهن جو مکيه هٿيار هيو. اها حڪمت عملي رڳو مسلمانن جو خاصو ڪونه رهي آهي. اها ڳالهه انهن سڀني منافقن اختيار ڪئي آهي جن ٻڌمت، يهوديت، عيسائيت يا اسلام قبول ڪري دعوا ڪئي آهي.

منافقن جنهن سولي سادي هٿيار جو فائدو ورتو اهو سندن اها دعوا هئي ته پيغمبر سڳورن ماڻهن کي کاڌو گهٽ واپرائڻ جي صلاح ڏني آهي. دنياوي مزو ۽ آسودگي کي ترڪ ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪيو. غربت ۽ مسڪيني حال کي ترجيح ڏني. ميٽڙ لاءِ ڪوشش ڪرڻ جي بجاءِ قناعت ۽ توڪل لاءِ همٿايو آهي.

منافقن پنهنجن مٿي ڄاڻايل خيالن جي گهڻي پرچار ڪئي. خواهش ڪيائون ته عام ماڻهو انهن کي صحيح سمجهن ته جيئن پيا ماڻهو محروم رهن ۽ اهي پاڻ شاهوڪار ٿيندا وڃن ۽ زندگيءَ جا مزا ماڻيندا رهن.

اهو ضروري آهي ته انهن جي ڪوڙي پرچار جو توڙو پيش ڪرڻ لاءِ اسان حقي صورتحال جي وضاحت ڪريون. ائين ئي ڪرڻ سان اسان کي اصل بنياد جي خبر پوندي جنهن تي حضرت علي عليه السلام جي حڪمت عملي ۽ ان طرفان ڏنل هدايتون ٻڌل هيون.

اهو سچ آهي ته حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي پيرن هيٺان زمين ڪسڪائي وئي هئي ۽ پيرن جي پيرن هيٺان وڃائي وئي هئي. دنيا جا سڀ مزا ۽ سينگار ان لاءِ ممنوع هيا. اهي نهايت گهڻو قناعت پسند انسان هيا. انهن ڪڏهن به بيت پري ماني ڪونه کاڌي ۽ اهي جيڪو به کاڌو واپرائيندا هيا اهو ڪو گهڻو مزيدار ڪونه هوندو هيو. انهن دنيا کي اهڙي نموني ۾ ڇڏيو جيئن حضرت ابوذر غفاري رضي الله تعاليٰ عنه روايت ڪئي آهي: ”رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هڪڙي ڏينهن ۾ ٻن قسمن جو کاڌو ڪڏهن به ڪونه کائيندا هيا. جڏهن پاڻ ڪٽل کائيندا هيا ته ماني ڪونه کائيندا هيا. اڪثر ائين ٿيندو هيو ته مهينن تائين لڳاتار سندن گهر ۾ کاڌو ڪونه پچندو هيو.“

اها پڻ حقيقت آهي ته حضرت علي عليه السلام پنهنجي لاءِ ڪپڙي جون ٻه چادرون ڪافي سمجهندا هيا ۽ پاڻ کي هڪڙي ڏينهن ۾ صرف ماني جي ٻن ٽڪرن تي محدود رکندا هيا. سندن گهر جي جاءِ پڻ غريب ماڻهن جي گهرن جهڙي لڳندي هئي. سندس قناعت پسندي ۽ گهٽ کاڌو واپرائڻ لاءِ ڪيترائي مثال آهن ۽ ايترو مشهور آهن جو انهن کي هتي ڳڻائڻ ضروري ڪونهي.

اهو پڻ سچ آهي ته سندن ساٿي، جيئن ابوزر رضه پاڻ کي رُڪي سگهي ماني تي راضي رکندا هيا. پاڻ ۽ ان سان گڏ سندن گهرياتي اهڙو ئي کاڌو کائيندا هيا ۽ گهڻو خوش هيا ۽ ان تي راضي هيا.

اهي سڀئي ڳالهون سچيون ۽ صحيح آهن. البت، هڪڙي ٻي به ڳالهه آهي جيڪا پڻ صحيح آهي. اهي مان وارا سڀئي ماڻهو مخلوق جي تعليم ۽ تربيت لاءِ ذميوار هيا ۽ ”رهنما“ ۽ ”اڳواڻ“ جو اعليٰ رتبو رکندڙ هيا. سندن رتبي سان سلهاڙيل ذميواري کي محسوس ڪندي اهي کاڌي جو تمام گهٽ مقدار ۽ ٻين ضرورتن کي پنهنجي لاءِ ڪافي سمجهندا هيا ۽ راضي رهندا هيا. بهرحال، هرڪو ماڻهو انهن جهڙو نٿو ٿي سگهي ۽ اهڙيون تڪليفون برداشت نٿو ڪري سگهي جيڪي تڪليفون انهن برداشت ڪيون. نور جي اها لات جيڪا انهن جي دلين ۾ پري پئي ۽ انهن کي سرگرم رکيائين ٿي، هر دل ۾ نٿي پري سگهي. ان کان علاوه اهي پنهنجن ساٿين ۽ پوئلڳن جي فلاح و بهبود لاءِ ايترو ڪوشاڻ رهندا هيا جو اهي پنهنجي، کاڌي لباس ۽ آسائش ڏانهن گهڻو ڌيان ڪونه ڏيندا هيا.

انهن ماڻهن، جن دنيا جي انهن رهبرن جي زندگي جا احوال پڙهيا هوندا ته انهن پهرين مرحلي ۾ ئي تسليم ڪري ورتو هوندو ته اهي انقلاب جو جهنڊو اڀو ڪندڙ هيا ۽ انهن جا مقصد انقلاب سان سلهاڙيل هيا. انهن جيڪو ڪجهه به ڪيو اهو ماڻهن جي فلاح و بهبود لاءِ ڪيو ۽ انهن اهو ڪم ماڻهن جي مدد سان ئي ڪيو. انقلاب کي ڪامياب ڪرڻ جي مقصد سان انهن اهي طريقا اختيار ڪيا جيڪي انهن جي خطي لاءِ مناسب هيا. انهي انقلاب جي اڳواڻن مان ڪي اهي هيا جيڪي قتل ڪيا ويا، مثال طور حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه ۽ ڪجهه اهي هيا جن کي دشمن ڪو نقصان پهچائي ڪونه سگهيا، مثال طور الله جا رسول حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم.

انقلاب جي اڳواڻن لاءِ اهو ممڪن ڪونه هيو ته اهي آسائش ۽ مزو واري زندگي گذارين، ڇو ته انقلاب جي نوعيت ائين ڪرڻ لاءِ انهن کي اجازت ڪونه ٿي ڏني. مزو واري حياتي لاءِ ذهني سکون اولين شرط آهي ۽ انهن اڳواڻن کي اهڙو ذهني سکون حاصل ڪونه هيو.

ٻي ڳالهه اها آهي ته انقلاب جي دشمنن جو پهريون هدف انقلابي اڳواڻ هوندو آهي. جيستائين انقلاب ڪامياب نٿو ٿئي ان جي حياتي مسلسل خطري ۾ هوندي آهي ۽ اهو پاڻ ظلم ۽ ڏاڍ جو نشانورهندو آهي. هاڻي ان شخص لاءِ جنهن جي حياتي مسلسل خطري ۾ هجي، اهو ڪيئن ممڪن ٿيندو ته دنياوي مزا ۽ آسائشون ماڻي؟ ان لاءِ اهو تڏهن ممڪن ٿي سگهي ٿو جڏهن انقلاب ڪامياب ٿي وڃي يا اهو پاڻ انقلاب تان هٽ کڻي وڃي.

بهر حال، اها به حقيقت آهي ته انقلابي اڳواڻ جهڙي حياتي گهرن ها اهڙي حياتي گذارڻ لاءِ آزاد هيا ۽ حياتي جي جن ضرورتن کي اهي مناسب سمجهن ها انهن تي اڪتفا ڪن ها. انهن جي پسند تي يا پنهنجي لاءِ ڪا خاص شي پسند نه ڪرڻ تي ڪوبه اعتراض ڪري نٿي سگهيو. انهن پاڻ پنهنجي مرضي سان قناعت ۽ سادگي واري زندگي اختيار ڪئي هئي پر ٻين کي اهڙي زندگي گذارڻ لاءِ مجبور ڪونه ڪيو هئائون.

انهن سڀني ڳالهين کان علاوه، ڇا رومين حضرت عيسيٰ عليه السلام تي ماڻهن کي قيصر خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ هشي ڏيڻ ۽ انهن کي بادشاهه کي محصول ڏيڻ کان روڪڻ جو الزام ڪونه لڳايو هيو جنهن جي نتيجي ۾ ان (حضرت عيسيٰ عليه السلام) تي ڪيس هلايو ويو ۽ ان کي صليب تي چاڙهڻ جي سزا ڏني وئي هئي؟

حضرت عيسيٰ عليه السلام ماڻهن کي ڇو روڪيو هيو ته قيصر کي محصول نه ڏين؟ ڇا اهو ماني ڳپي ڪري ڪونه هيو جيڪو قيصر ۽ ان جي عهديدارن غريبن، بڪايلن ۽ يتيمن کان ڪسي ورتو هيو؟ ڇا يروشلم جي يهودي پادرين قيصر جي نمائندي کي قيصر جي حڪومتي طريقي کي بچائڻ لاءِ ڪونه چيو هو جنهن مطابق غريبن جو استحصال ڪيو ويندو هيو ۽ سرماڻيدار امير ترين ٿي ويا هيا ۽ اهو ته جيڪڏهن ان (عيسيٰ عليه السلام) کي صليب تي نه چاڙهيو ويو ته اهو (نمائندو) قيصر جو دوست ڪونهي؟

اهو حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم عيسيٰ عليه السلام جو پيءُ هيو جيڪو ان وقت جي ظالماڻي معاشري خلاف اٿي بيٺو

جتي ظالمن ۽ مظلومن جي وچ ۾ وڏو تڪرار موجود هيو. قرآن شريف ان جي معرفت ماڻهن سان هيئن مخاطب ٿيو: ”اهو (الله) آهي جنهن ڌرتي توهان جي استعمال ۾ آندي ان ۾ گهمو ڦرو ۽ (جيڪو توهان کي (الله) رزق عطا ڪيو آهي اهو ئي کائو پيئو.“ (سورت ملڪ آيت 15)

هتي ماڻهن کي کائڻ ۽ پيئڻ جي هدايت ڪئي وئي آهي ڇو ته زندگي جو انحصار انهن ڳالهين تي آهي. اها هدايت سڀني ماڻهن کي ڏني وئي آهي ۽ نه ڪي ڪنهن خاص طبقي کي. هر ماڻهوءَ کي ڪم ڪار ڪرڻ ۽ زندگيءَ جو گذر بسر ڪمائڻ جو حق آهي.

هڪڙي ٻئي موقعي تي هيئن چيو ويو آهي: ”انسان کي پنهنجي کاڌ خوراڪ تي نظر رکڻ گهرجي. اسان (آسمان منجهان) مينهن وسايو. پوءِ زمين کي چيريو. پوءِ ان ۾ اناج پيدا ڪيو. ۽ ان مان انگور ۽ ڪمند. ۽ زيتون ۽ ڪجي جا وڻ اڀاريا. توهان جي واسطي ساوا باغ ۽ تازا ميوا (پيدا ڪيا).“ (عبس آيت 24 کان 30)

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي هڪڙي حديث آهي جنهن ۾ پاڻ فرمايو اٿن: ”دنيا ۾ ٽي شيون آهن جن ۾ سڀني ماڻهن جو هڪجيترو حصو آهي. پاڻي، نباتات ۽ باه.“

هر ماڻهوءَ کي پاڻي تي برابر حصو آهي جيڪو الله مٿان کان موڪلي ٿو يا ڌرتي تي وهائي ٿو البت جيڪڏهن ڪو شخص پاڻي لاءِ ڪوھ ڪوٽي ٿو يا پاڻي جو ذخيرو ڪري ٿو ته ٻيا ان کان پاڻي وٺڻ جا حقدار ڪونه آهن. ڇو ته ان تي پهريان ان جو حق آهي. ساڳي طرح جيڪا نباتات ڌرتي طور تي ڦٽي ٿي ته ڪنهن کي به اهو حق ڪونهي ته ٻين کي خارج رکي ان تي پنهنجو حق ڄمائي. ساڳي طرح جيڪڏهن ڪو شخص باهه ٻاري ٿو ته اهو پئي کي ان کان محروم ٿورڪي سگهي، ڇو ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو ان سان پنهنجي بتي ٻاريندو ته اها وسامي ڪونه ويندي.

جهالت واري دور ۾ اهو رواج هيو ته سردار يا حڪمران زمين جو جيڪو به ٽڪرو وٺندو هيس ته پنهنجي ملڪيت قرار ڏيندو هيو ته جيئن پنهنجن اٺن ۽ ٻين جانورن کي پالي. ٻين ماڻهن جي جانورن لاءِ اتي اچڻ يا ان ٽڪري ۾ گاهه چرڻ جي اجازت ڪونه هئي. بهرحال، ٻين

ماڻهن لاءِ گڏيل ۽ عام زمين ۾ به ان جي جانورن کي اچڻ ۽ گاهه چرڻ جو حق هيو. اهو هڪڙو ڏاڍائي وارو طريقو هيو جيڪو ان زماني ۾ اختيار ڪيو ويو هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ٻين خرابين سان گڏ ان ظالماڻي رواج کي به ختم ڪيو.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم مزدورن کي پورو پورو اجورو ڏيندا هيا ۽ ٻين کي پڻ هدايت ڪندا هيا ته سندن مثال جي پوئواري ڪن. جيئن معاشري ۾ ڪو ضرورتمند ۽ غريب ماڻهو نه رهي. جڏهن به ڪنهن علائقي مان محصول واري آمدني وٺڻ پھچندي هئي ته پهريان پهريان پنهنجن اصحابن کي ان مان انهن جو حصو ڏيندا هيا ۽ پنهنجي نياڻي حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعاليٰ عليها کي بعد ۾ ڏيندا هيا. ائين ڪرڻ مان سندن اهو ارادو هيو ته عام مخلوق جي ضرورتن جو پورا ٿو اڳ ۾ ڪجي.

غربت ۽ دولت جي معاملي ۾ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي رويي جي موضوع تي اسان هتي تفصيل سان ڳالهائڻ ڪونه ٿا گهرون. اسان گذريل بابن ۾ اڳيئي تفصيل سان بيان ڪري چڪا آهيون ته اسلام ماڻهن کي چڱا ڪم ڪرڻ لاءِ ڪيئن همٿايو آهي ته جيئن معاشري ۾ ضرورتمند نه رهي. ڇو ته اسلام ۾ نيڪي ڪرڻ وارو ڪم مقرر ڪيل روزن ۽ نمازن کان وڌيڪ بهتر عمل آهي.

الله جي رسول حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جنهن غربت ۽ ٻين تي پاڻ کي پسند ڪونه ٿي ڪيو. انهن فرمايو: ”غربت جو ڪفر ۾ تبديل ٿي وڃڻ جو گهڻو انديشو آهي.“

هڪڙي ٻئي باب ۾ اسان وضاحت ڪنداسين ته اسلام جي دورانديشي واري نظر رکڻ واري رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم معاشري سان تعلق رکندڙ اڻ ڳڻين ڳجهن ۽ رازن کي ڪيئن سمجهيو ۽ پاڻ ماڻهن کي خوشي واري زندگي گذارڻ لاءِ ڪيئن همٿايائون.

حضرت ابوذر غفاري رضي الله تعاليٰ عنه هڪڙو قناعت پسند ۽ راضي برضا رهڻ وارو شخص هيو جنهن دنياوي آسائشن جي گهڻي پرواهه ڪونه ڪئي. توڙي جو ان بي سواڊي زندگي گذارڻ جي چونڊ ڪئي. ان غربت خلاف سخت ۽ سنجيده ويڙهه ڪئي ۽ ماڻهن جي

حقن جي حمايت ۾ مھر ھلائيندي پنھنجي جان قربان ڪئي. ان طرفان چيل هي جملو گھڻو ڌيان ڇڪائيندڙ آهي: ”جڏھن ڪنھن شھر ۾ غربت داخل ٿئي ٿي ته برائي ان سان سنگت لاءِ ھٿ وڌائي ٿي.“

اموين ۽ ان کان پوءِ اچڻ وارن حڪمرانن پنھنجي اختيار ۽ اقتدار کي جاري رکڻ لاءِ گھڻيون ڪوششون ڪيون. انھي مقصد ماڻڻ لاءِ انھن پنھنجن اتحادين ۽ ملازمن کي ھڻي ڏني ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ڏانھن منسوب ڪري ڪوڙيون حديثون بيان ڪن ته جيئن اھي (حديثون) ماڻھن جو استحصال ڪرڻ ۽ انھن کي غلام بڻائي رکڻ لاءِ انھن لاءِ مددگار ثابت ٿين. انھن جي حمايتن تنھنڪري ايجاد ڪري نيون حديثون بيان ڪيون جنھن مطابق ماڻھن کي صلاح ڏني وئي ھئي ته اھي صبر ۾ رھن، پنھنجن حڪمرانن طرفان ڏنل تڪليفون برداشت ڪن ۽ بنا چوڻ چران جي انھن جا حڪم مڃين.

ٻيو سوال اھو آھي ته جيڪڏھن تاريخي نقطہ نظر کان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان منسوب ٿيل اھڙيون ڳالھيون درست آھن ته پوءِ سندن رحلت فرمائڻ وقت سندس اصحابين انھن ڳالھين جي خلاف عمل ڇو ڪيو جڏھن خلافت، جانشيني ۽ وراثت بابت تڪرار پيدا ٿي ويو؟

ان کان علاوه اھي حديثون ان وقت ڇو ظاھر نہ ڪيون ويون ۽ ماڻھن کي صبر ۾ رھڻ جي صلاح چوڻ ڏني وئي جڏھن انھن ماڻھن بابت تڪرار پيدا ٿي ويو جن زڪوات ادا ڪرڻ کان انڪار ڪيو يا ٽال متول ڪئي ۽ انھن کي مرتد قرار ڏيڻ يا نہ ڏيڻ جو معاملو اٿيو ۽ جڏھن خليفي عثمان رضي الله تعاليٰ عنه تي حملو ٿيو ۽ ماڻھن ان کي قتل ڪرڻ گھريو؟

حضرت عائشہ صديقه رضي الله تعاليٰ عنها رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي پياري زال ھئي ۽ ان کي گھڻيون ئي حديثون دل سان ياد ھيون. طلحہ ۽ زبير پڻ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا ويجهڙا اصحابي ھيا ۽ انھن کي خوشخبري ٻڌائي وئي ھئي ته اھي بھشت ۾ ويندا. انھن شخصن اھي حديثون چوياد نہ رکيون ۽ انھن حضرت علي عليه السلام خلاف بغاوت ڇو ڪئي؟

ان کان علاوه اهي حديثون قرآن شريف جي ڪيترين ئي آيتن ۽ مُستند حديثن جي سدوسنئون تضاد پر آهن ۽ انهن ڪوڙين حديثن کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي طبيعت ۽ اسلامي فلسفي سان ڪو تعلق ڪونهي. مثال طور، سوره بقره ۾ چيو ويو آهي: ”الله جي راهه ۾ لڙائي ڪيو ۽ ڄاڻو ته الله بذاتِ وارو ۽ جان (علم) رکڻ وارو آهي.“ (سورت بقره آيت 244)

قرآن شريف جي سوره المائده ۾ چيل آهي: ”اهي جيڪي الله ۽ ان جي رسول سان لڙن ٿا ۽ ملڪ ۾ دنگو فساد ڪندا ڦرن ٿا انهن جي سزا اها آهي ته انهن کي قتل ڪيو وڃي، يا ڦاسي چاڙهيو وڃي يا انهن جي هڪ پاسي جا هٿ ۽ ٻئي پاسي جا پير وڍيا وڃن.“ (سورت مائده آيت 33) سوره المجادلہ ۾ اچي ٿو: ”هرگز نه لهندين تون انهن ماڻهن کي جيڪي يقين رکن ٿا الله ۽ آخرت جي ڏينهن تي جو دوستي رکن انهن سان جن الله ۽ ان جي رسول جي مخالفت ڪئي توڙي اهي انهن جا ابا ڏاڏا يا پٽ پوٽا يا ڀائرن يا ڪٽنب وارا هجن.“ (سورت مجادلہ آيت 22) سوره ممتحنه ۾ چيو ويو آهي: ”اي ايمان وارو! انهن ماڻهن سان دوستي نه رکو جن تي الله جو غضب آهي.“ (آيت 13)

قرآن شريف جون اهي ڪجهه آيتون آهن جيڪي واضح طور تي مٿي ٻڌايل ڪوڙين حديثن جي تضاد پر آهن. هاڻي اسان اهي حديثون بيان ڪيون ٿا جيڪي انهن ڪوڙين حديثن جي مخالفت ۾ آهن.

امام مسلم حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله تعاليٰ عنه جي مختلف سلسلن سان بيان ڪيل حديث جو حوالو ڏئي ٿو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”نبين سڳورن جي امتين منجهه، جن کي نبوي منصب لاءِ چونڊيو ويو هيو اهي انهن جا حواري ۽ اصحابي هيا، جن واسطيدار نبي سڳوري جي حديثن ۽ احڪامن جي پيروي ڪئي. انهن حوارين ۽ اصحابن کان پوءِ انهن جا اهڙا پوئلڳ آيا جيڪي ڳالهه هڪڙي ڪندا هيا ۽ ڪم ٻيو ڪندا هيا ۽ اهڙا عمل ڪندا هيا جن جي اجازت ڪونه هئي. جيڪوبه اهڙن ماڻهن جي خلاف پنهنجن هٿن، زبان ۽ دل سان ويڙهه ڪري ٿو ته اهو ئي مؤمن آهي.“ (صحيح مسلم جلد پهرين).

ابوسعيد خدری رضي الله تعالى عنه کان روایت بیان ڪئي وئي آهي ته ان چيو ته ان رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم کي هي فرمائيندي ٻڌو: ”جيڪو به ڪنهن ماڻهوءَ کي غلط ڪم ڪندي ڏسي ته اهو ان کي هٿ سان روڪي. جيڪڏهن اهو ان کي هٿ سان روڪي نٿو سگهي ته پنهنجي زبان سان منع ڪري جيڪڏهن ائين به نه ڪري سگهي ته ان کي پنهنجي دل ۾ ڀرو سمجهي ۽ اها ايمان جي گهٽ درجي واري حالت آهي.“ (فتوحات الذهبيا).

مختصر اهو ته جن ماڻهن به نبين سڳورن جي سيرتن جو ڌيان سان مطالعو ڪيو آهي انهن کي خبر پئي آهي ته نبين سڳورن غربت کي پسند ڪونه ڪيو ۽ انهن منافقن کي دوزخ جي باه کان ڊيڄاريو جن ماڻهن کي غربت ۽ مڪسيني لاءِ اڀاريو. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته سرماڻيدار نبين سڳورن جا دشمن نه ٿين ها ۽ ڪمزور ۽ مجبور ماڻهو نبين سڳورن جي چوڌاري اچي گڏ نه ٿين ها.

عربستان جي الله لوڪ ماڻهن جا قول اهو ظاهر ڪن ٿا ته انهن کي چڱي طرح خبر هئي ته ماڻهن جي انفرادي حيثيت وارن عملن کي معاشري جي نظام سان ويجهو تعلق آهي. اهي انهي ڳالهه کان پلي پٽ واقف هيا ته گذر بسر جي وسيلن جو مهيا هجڻ انسان جي مزاج، اخلاق ۽ عادت جي پاڪائي (پوترتا) تي گهڻو اثر وجهي ٿو. قناعت جيڪا ساراهه لائق آهي ان جو اهو مطلب ڪونهي ته انسان ڪوبه ڪم نه ڪري ۽ صرف خود مطلبي ۾ رڌل رهي. جيڪا ڳالهه غربت جو سبب ٿئي ٿي، سٺين عادت جي تباهه ڪري ٿي ۽ ايمان کي ڪمزور ڪري ٿي.

اهو چوڻ به ٺيڪ ڪونهي ته انسان جو سڄو ڌيان پنهنجي روح جي تربيت ڏانهن هجڻ گهرجي ۽ جسم کي نظر انداز ڪري ڇڏجي، ڇو ته جڏهن بيت خالي هجي ته فرضن جي بجا آوري ۽ قاعدن جو احترام ممڪن ڪونهي. اهي صرف حضرت ابوذر رضي الله تعالى عنه جهڙا عظيم انسان هوندا آهن جيڪي صبر ۾ رهندا آهن، توڙي انهن جو بيت خالي هجي. هر ماڻهوءَ کي اهڙو صبر ۽ ثابت قدمي حاصل ڪونه هوندا آهن جيڪو حضرت ابوذر رضي الله تعالى عنه جو خاصو هيو. حضرت سعدي شيرازي جي قول مطابق ته رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله

وسلم جو اهو فرمان ”مسڪيني انسان لاءِ فخر واري ڳالهه آهي“ انهن ماڻهن جي حوالي ۾ آهي جيڪي الله تعاليٰ جي تابعداري ۽ قدرتي خوشي جي ميدان جا سورما آهن ۽ انهن ماڻهن جي غربت جي حوالي ۾ ڪونهي جيڪي لباس ته پرهيزگار ماڻهن وارو اوڍيندا آهن باقي پيٽ ٻين جي خرچ تي پريندا رهندا آهن. ۽ اهو جملو ”اطمينان بي پايان خزانو آهي“ انهن نڪمن ماڻهن لاءِ ڪونه چيو ويو آهي جيڪي ڪجهه به ڪونه ڪندا آهن. دراصل اهو انهن لالچي دولتمند ماڻهن ۽ ظالم حڪمرانن جي حوالي ۾ چيو ويو آهي جيڪي ڪنهن شي تي راضي ڪونه هوندا آهن ۽ توڙي جو انهن جي آڏو دنيا جي سموري دولت رکي وڃي ته به مطمئن ڪونه ٿيندا آهن.

حضرت علي عليه السلام سڄي حياتي ماڻهن جي حالت سڌارڻ ۽ انهن جي غربت ۽ محتاجي مان جان چڏائڻ جي ڪوشش ۾ گذاري جيئن اسان اڳتي هلي بيان ڪنداسين ته انهن جي حڪومت جو بنيادي مقصد ئي اهو هيو. حضرت علي عليه السلام پاڻ عظيم قناعت پسند ۽ راضي برضا رهڻ وارا انسان هيا ۽ دنياوي بڪيڙن کان بلڪل آزاد هيا. البت، پاڻ ٻين لاءِ اهو ڪڏهن به ڪونه چاهيندا هيا ته اهي به ٻي غربت تي راضي هجن. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته پاڻ شاهوڪارن ۽ طاقتور ماڻهن خلاف مهر نه هلائين ها ۽ انهن خلاف جن ناجائز طور تي ملڪيتون گڏ ڪيون هيون ملڪيت ضبط ڪرڻ جي ڪارروائي نه ڪن ها ۽ اهي ملڪيتون غريبن ۽ ضرورتمندن ۾ نه ورهائين ها.

شعبي هڪڙي واقعي کي هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو: ”هڪڙي ڏينهن مان ننڍپڻ ۾ ڪوفي ۾ رعبه جي ميدان ڏانهن ويس. اتي مون حضرت علي عليه السلام کي سون ۽ چاندي جي ٻن ڍڳن تي بيٺل ڏٺو. پوءِ ان اها دولت ورهائڻ شروع ڪئي ۽ سموري ورهائي ڇڏي پوءِ اهي گهر ڏانهن اهڙي حالت ۾ واپس ٿيا جو انهن پاڻ سان ڪابه شي ڪونه ڪئي. اهي ئي علي عليه السلام جن ان دولت مان ڪابه شي ڪونه ڪئي ماڻهن کي مخاطب ٿي فرمايو: ”دنياوي نفعن لاءِ پاڻ کي اهڙي نموني ۾ مصروف رکڻ جيڪڏهن توهان کي هن دنيا ۾ هميشه لاءِ رهڻو هجي.“

حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ ماڻهن کي غربت مان چوٽڪارو ڏيارڻ کان وڌيڪ ٻي ڪا به ڳالهه اهم ڪونه هئي. انهي معاملي ۾ انهن چٽو ۽ صاف بيان جاري ڪيو جنهن کي ٻئي ڪنهن به نموني ۾ بيان نٿو ڪري سگهجي. انهن فرمايو: ”جيڪڏهن توهان حق جي راه تي سفر جاري رکو ته واٽون توهان جي آڏو کلنديون وينديون ۽ توهان مان ڪوبه غربت جو شڪار ڪونه ٿيندو.“

عربن جي جهالت واري دور جي طور طريقن تي حملو ڪرڻ کان علاوه حضرت علي عليه السلام درويشائي اطمينان تي پڻ طنز ڪئي. انهن فرمايو: ”اي عربو! توهان سخت پٿرن، گهاٽي لڙاڻيل پاڻي ۾ زندگي گذاري ۽ ڌڙيل ماڻهن وانگر پارو ٽو کاڌ. واپرايو.“

حضرت علي عليه السلام جا لفظ ظاهر ڪن ٿا ته اهو سٺي کاڌي، عمدن ڪپڙن ۽ شاندار گهر کي ناپسند ڪونه ڪندا هيا پر ان کي اها ڳالهه پسند ڪونه هئي ته پاڻ ته آسائش واري زندگي گذاري ۽ ٻين کي اهڙيون سهوليتون ميسر نه هجن. ان جا چٽاڻا رايا اهو ظاهر ڪن ٿا ته سندن اها شديد خواهش هئي ته هر ماڻهوءَ کي گذر بسر جا مناسب وسيلو دستياب هجن. حضرت علي عليه السلام قوم جا اڳواڻ هيا ۽ رهبر جي اها ذميواري هوندي آهي ته جيستائين معاشري مان غربت جي پاڙ پئجي وڃي، اهو به اهڙي ڌڪي ۽ آزمائش واري زندگي گذاري جهڙي ان جا پوئلڳ گذاريندا هجن. جڏهن معاشري ۾ ڪوبه غريب نه رهندو ته اڳواڻ جي غربت پڻ لازمي ختم ٿي ويندي، ان جي زندگي گذارڻ جو طريقو به اهو ساڳيو هوندو جيڪو ٻين ماڻهن جو هوندو، ڇو ته ان جي برخلاف اڳواڻي ۽ سرداري بي معنيٰ ٿي ويندا. حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”ڇا مون کي ان تي خوش ۽ راضي رهڻ گهرجي ته مون کي ماڻهو امير المؤمنين سڏين ۽ مان پاڻ زماني جي معمولي ڳالهين جي معاملي ۾ به انهن سان شامل نه ٿيان؟“ ”معمولي ڳالهين“ مان سندن مراد غربت جي تڪليف هئي.

حضرت علي عليه السلام پنهنجي نياڻي کي انهي ڳالهه جي اجازت ڪونه ڏيندا هيا ته موتين جا هار پائي پاڻ کي سينگاري سنواري جڏهن ته گھڻن ماڻهن جون نياڻيون انهي حيثيت ۾ ڪونه هيون ته پاڻ

کي اهڙي نموني ۾ سينگارين سنوارين. جيئن هن کان پهريان هڪڙي باب ۾ ٻڌايو ويو ته انهن پنهنجي نياڻي کي تاڪيد ڪندي فرمايو ته موتين وارو هار بيت المال ۾ واپس جمع ڪرائي ڇڏي پاڻ فرمايائون: ”اي ابوطالب جي پڇڙي حق جي رستي کان هٽڻ جي ڪوشش نه ڪر. ڇا مهاجرن ۽ انصارن جون سڀئي عورتون پاڻ کي عيد جي ڏينهن ائين سينگارين ٿيون؟“ پاڻ فرمايائون: ”سڀئي عورتون“ ۽ نه ڪي ”شاهوڪارن جو عورتون“

حضرت علي عليه السلام جڏهن خلافت سنڀالي ته سڀ کان پهرين ڳالهه جيڪا انهن ڪئي اها هئي ته انهن ماڻهن جي غربت واري حالت کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪوششون ورتيون. اها ئي اهم ڳالهه هئي جيڪا حضرت علي عليه السلام کي لازمي ڪرڻي هئي، ڇو ته کين چڱي طرح خبر هئي ته توڙي جو انسان کي ڪيترين ئي تڪليفن کي منهن ڏيڻو هوندو آهي، غربت ان لاءِ عظيم مصيبت هوندي آهي. اهي پاڻ ئي هيا جن هي لفظ فرمايا: ”الله تعاليٰ انسان کي اهڙي ڪنهن به تڪليف ۾ ڪونه وڌو آهي جيڪا غربت کان وڌيڪ ڏکي هجي.“ اهو جملو پهريائين اهو ظاهر ڪري ٿو ته حضرت علي عليه السلام ماڻهن جي غربت ختم ڪرڻ کي بلڪل لازمي ڳالهه ٿي سمجهيو ۽ ٻيو ته ان ماڻهن جي حالت ۽ واقعن ۽ ان مان نڪرندڙ نتيجي جو مڪمل طور تي صحيح ڪاٺو لڳايو هيو.

ڪجهه ماڻهن غربت تي گھڻو فخر ڪيو آهي ۽ ماڻهن کي ان جي دعوت ڏني آهي. البت، انهن جي سوچ صحيح ڪونهي. حضرت علي عليه السلام غربت خلاف ساڳي نموني ۾ مهم هلائي جهڙي نموني رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جدوجهد ڪئي هئي ۽ جيئن حضرت ابوذر غفاري رضي الله تعاليٰ عنه جيڪو عظيم انقلابي ۽ حضرت علي عليه السلام جي جائنثار حمايتن مان هڪ هيو ۽ جيڪو اموين جي ظلم جو نشانو بڻيو هيو غربت خلاف جدوجهد ڪئي هئي.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان گڏ حضرت علي عليه السلام ۽ حضرت ابوذر غفاري رضي الله تعاليٰ عنه کي خبر هئي ته غربت هر گھڻ کي تباهه ڪري ڇڏي ٿي. ايتري تائين جو پرهيزگار

مؤمنن لاءِ به ڪفر جو باعث ٿي وڃي ٿي. اهو ئي سبب هيو ته حضرت علي عليه السلام ان خلاف هر موڙ تي جهاد ڪيو ۽ انهن ماڻهن کي خوار خراب ڪيو جيڪي ماڻهن کي غربت لاءِ هر ڪاٺيندا هيا. حضرت علي عليه السلام جي مقيدي مطابق غربت سيالڻي ماڻهوءَ کي به گونگو ۽ ٻوڙو ڪري ڇڏي ٿي. هو غربت جو ئي نتيجو آهي ته ساڳي شهر ۾ رهڻ وارا ماڻهو هڪ ٻئي لاءِ اوڀرا ۽ هڪ ٻئي جا دشمن ٿي ويندا آهن. انهي حقيقت ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته موت هڪڙي وڏي مصيبت آهي پر غربت موت کان به وڌيڪ خراب آهي. حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”غربت عظيم موت آهي.“

هي اهو جملو آهي جيڪو حضرت علي عليه السلام غربت خلاف ۽ انهن ماڻهن خلاف ڳالهائيندو جن غربت لاءِ پرچار ٿي ڪئي، جيڪو انهن جي ٺڳي ۽ ڪوڙائپ جي محل کي ڏاهي پٽ ڪري ٿو: ”جيڪڏهن غربت منهنجي سامهون ڪنهن ساهواري جي شڪل ۾ اچي ته مان ان کي قتل ڪري ڇڏيان.“

حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ انساني معاشره هڪڙي جسم وانگر آهي جيڪو متضاد جزن تي مشتمل ڪونهي ۽ نه وري ان جو نظام (سرشتو) حقن ۽ ذميوارين جي معاملي ۾ مت پيد ٿي ٻڌل آهي، ته جيئن ڪجهه ماڻهو جيئن وڻين ايئن ڪندا وتن ۽ ڪير به انهن کي روڪڻ وارو نه هجي ۽ ٻيا مجبور ۽ محتاج هجن جو ڪوبه انهن جو مددگار نه هجي.

جنهن معاشري کي حضرت علي عليه السلام پسند ڪندا هيا ان ۾ اها اجازت ڪونه هئي ته هڪڙو ٽولو ڪاٺي ڪاٺي ٽلهو متارو ٿي وڃي ۽ ٻيو ٽولو بکن ۾ پاهه ٿي هڏن جو پيڇرو ٿي وڃي يا هڪڙو ٽولو محنت مشقت ڪندو رهي ۽ ٻيو ٽولو فائدا ماڻيندو ٿي.

توڙي جو حضرت علي عليه السلام هڪڙي عظيم روحاني شخصيت هيا، جنهن جو ڌيان سدائين الله جي رضا ڏانهن هوندو هيو پر سندن زندگي ۾ هڪڙو به اهڙو ڏينهن ڪونه گذريو جنهن ۾ ان ماڻهن جي معاملن ڏانهن ڌيان نه ڏنو هجي، يا انهن جي نهايت معمولي معاملن تي به اک ٻوٽ ڪئي هجي، ڇو ته ان انسان کي نهايت اعليٰ تخليق جو

بهترين نموني سمجهيو ٿي. اهو دنيا تي ۽ ان پر رهندڙن تي بلڪل ساڳي نموني پر نظر ڪندو هيو جنهن نموني پر رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انهن تي نظر رکندا هيا.

قرآن شريف ۾ اچي ٿو: ”اسان رات کي لباس طور خلقيو آهي ۽ ڏينهن کي گذر بسر ڪمائڻ لاءِ.“ (سورت النبأ آيت 10 ۽ 11)

حضرت علي عليه السلام انساني معاشري کي پنهنجي ڌيان جو مرڪز بڻائڻ لاءِ انهي الهامي وحي کي بنياد بڻايو. ان معاشرتي قاعدن کي نئين سر جياريو ۽ انهن کي سڌارڻ ۽ درست ڪرڻ ۾ مصروف رهيو ته جيئن ڀلو ۽ خوشحال معاشرو وجود ۾ اچي وڃي. ان پنهنجن خطبن ۽ تجويزن کي انهن جي مناسب موقعي تي استعمال ڪيو ۽ ماڻهن کي سندن فرضن ۽ ذميوارين کان آگاهه ڪيائين.

حضرت علي عليه السلام عدل ۽ انصاف کي قائم رکڻ لاءِ گهڻو فڪر مند هيا. سندن خاص مقصد اهو هيو ته انصاف کي قائم هجڻ گهرجي. سندن خلافت سنڀالڻ کان پوءِ ڪجهه ماڻهو کين مبارڪباد ڏيڻ لاءِ آيا ۽ ڏٺائون ته پاڻ پنهنجي جتي کي ٽاڪا هڻي رهيا آهن. پاڻ انهن کي فرمايائون: ”جيڪڏهن مان حق کي قائم رکي نه سگهان ۽ ڪوڙ ٺڳي کي ختم ڪري نه سگهان ته منهنجا اهي جوتا منهنجي لاءِ حڪمراني کان به وڌيڪ عزيز هوندا.“

حضرت علي عليه السلام سدائين انهن پرهيزگار ماڻهن کي پسند ڪندا هيا جيڪي آخرت لاءِ فڪر مند رهندا هيا ۽ آخرت جون نعمتون ماڻڻ لاءِ غريبن جي خدمت ڪندا هيا. ان فرمايو: ”صرف اهو ماڻهو جيڪو ماڻهن جي ڀلائي لاءِ پاڻ پتوڙي ٿو اهو ئي آخرت ۾ ڪامياب هوندو. عوام جي فلاح و بهبود لاءِ جيڪي سنيون ڳالهيون ڪري سگهجن ٿيون اهي هي آهن: بڪايل کي کاڌو ڪرائڻ؛ اڃايل کي پاڻي پيارڻ؛ جن وٽ ڪپڙا لٿا نه هجن انهن کي لباس مهيا ڪرڻ؛ ماڻهن کي سندن فرضن ۽ حقن جي آگاهي ڏيڻ؛ ۽ ٻين جي حقن جو تحفظ ڪرڻ.“

هڪڙي ڏينهن امير المؤمنين علي عليه السلام علاء بن زياد حارثي نالي هڪڙي اصحابي سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ويا. جڏهن پاڻ ڏٺائون ته

ان جو گهر ڪيترو ته ڪشادو ۽ وسيع هيو ته ان کي فرمايائون: ”هن دنيا ۾ انهي گهر جي ڪشادگي تنهن جي ڪهڙي ڪم جي آهي. جڏهن ته توکي آخرت واري گهر جي ڪشادگي جي گهڻي ضرورت آهي جتي توکي سدائين لاءِ رهڻو آهي. البت، جيڪڏهن تون آخرت ۾ به اهڙي ڪشادي گهر جي خواهش رکين ٿو ته هن گهر ۾ مهمانن جي اچڻ لاءِ در کولي ڇڏ، پنهنجن مٿن ماتن سان سٺو سلوڪ ڪر ۽ موقعي مناسب سان ٻين جا حق ادا ڪر. جيڪڏهن تون ايئن ڪندي ته تون آخرت واري دنيا ۾ ڪامياب هوندين.“

روزي ۽ نماز جي اهميت کي بيان ڪندي پاڻ ڪميل بن زياد کي فرمايائون: ”اي ڪميل! اها ڪا وڏي ڳالهه ڪونهي ته تون نمازون پڙهين، روزا رکين ۽ زڪوات ڏين، اهر ڳالهه اها آهي ته تون دل جي صفائي ۽ دل جي حضور سان عبادت ڪرين ۽ الله جي رضا مطابق انهن جي ادائگي ڪرين.“

حضرت علي عليه السلام آخرت کان اڳ پڻ هن دنيا ۾ ماڻهن جي زندگي لاءِ ايترو فڪرمند هيا جو وقت جو خليفو هجڻ جي باوجود روزاني جي معمول موجب ڪوفي جي بازار ۾ ويندا هيا، هر دوڪان تي بيهندا هيا ۽ فرمائيندا هيا: ”اي دوڪاندارو! خدا جو خوف ڪيو. گراهڪن جي قربت حاصل ڪيو. پاڻ کي بردباري سان مالا مال ڪيو. قسم نه کڻو. ڪوڙ نه ڳالهائيو. ناانصافي کان پرهيز ڪيو. ڏکويلن سان انصاف ڪيو ۽ ماپ ۽ تور صحيح نموني سان ڪيو. ماڻهن کي انهن جي حق کان گهٽ نه ڏيو. دنيا ۾ بدعنواني نه پکيڙيو.“

نوف بڪالي لاءِ چيو ويو آهي ته ان ٻڌايو: ”مان ڪوفي جي مسجد ۾ ويس ۽ اتي امير المؤمنين علي عليه السلام کي ڏٺم. مون انهن کي سلام ڪيو ۽ انهن به سلام جو جواب ڏنو. مون عرض ڪيو: ”اي امير المؤمنين! مون کي ڪا نصيحت ڪريو.“ پاڻ فرمايائون: ”توهان ماڻهن سان چڱائي ڪيو ۽ الله توهان سان ڀلائي ڪندو.“ مون انهن کي عرض ڪيو ته اڃا ڪجهه وڌيڪ فرمايو. انهن فرمايو: ”نوف! جيڪڏهن تنهنجي تمنا هجي ته تون قيامت جي ڏينهن مون سان گڏ هجين ته ظالمن جو ڪڏهن به ساٿ نه ڏجان.“

مختصر ڳالهه ڪجي ته انسانذات جي خدمت، انهن جون گهرجون پوريون ڪرڻ ۽ ناانصافي جو خاتمو ڪرڻ حضرت علي عليه السلام جي حڪمت عملي جو مرڪزي نقطو هيو. هڪڙي دفعي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انهن ڏانهن نهاريو ۽ فرمايو: ”اي علي! الله تعاليٰ توهان کي اهڙن اوصافن سان نوازيو آهي جيڪي ان جي نظر ۾ بهترين اوصاف آهن. ان توهان کي غريبن ۽ ڪمزورن جي محبت عطا ڪئي آهي. اها ڳالهه توهان جي لاءِ خوشي جو باعث هجڻ گهرجي ته اهي ئي توهان جا ساٿي ۽ پوئلڳ هوندا ۽ توهان جو انهن جو امام هجڻ انهن لاءِ خوش ۽ اطمينان جو سبب هوندو.“

علي عليه السلام کان اڳ واريون حالتون

اهو شخص بيخوف ۽ ثور هجي سگهي جيڪو پاڻ پيٽ ڀري
کائي سمهي ۽ ان جو پاڙيسري بڪارو هجي.

پنهنجي هٿ جي ڪمائي کان بهتر ڪا روزي ڪونهي.
جنهن ماڻهن جو ٿورو ڪونه مڃيو ان الله جو شڪر ادا
ڪونه ڪيو. ماڻهو تن شين ۾ هڪجيترا (برابر) حقدار آهن.
پاڻي، نباتات ۽ باهه.

ذخيرہ اندوڙي ڪرڻ وارو گناهگار آهي.
جنهن زمين تي ڪنهن شي تي ناجائز قبضو ڪيو زمين
جا ست ئي طبقات جي ڳچي ۾ طوق وانگر وڌا ويندا.
انسان ڳچي جي ڏندن وانگر برابر آهن.

جهڳٽو ختم ڪرڻ ۽ صلح ڪرڻ نماز کان بهتر آهي.
هڪڙي گهڙي جو غور وٺڻ هڪ سال جي عبادت کان
بهتر آهي.

سموري خلق الله جو ڪٽنب (عيال) آهي ۽ انهن ۾ الله کي
اهو پيارو آهي جيڪو الله جي عيال لاءِ ٻين کان وڌيڪ فائدي
وارو هجي.

دين لڳ لاڳاپي جو نالو آهي.
الله جا ٻانهن پاڻ ۾ ڀائر آهن.
هر انسان ٻئي انسان جو ڀاءُ آهي، چاهي ڪير پسند
ڪري يا نه ڪري.

رسول الله

انهيءَ کان اڳ جو اسان بيان ڪريون ته حضرت علي عليه السلام
انساني پائڻيچاري بابت ڪهڙا نظريا ۽ خيال رکيا ٿي ۽ ان انساني حقن
جو ڪيترو احترام ڪيو ٿي. اهو ضروري ٿئي ٿو ته انهي ڳالهه جو ذڪر
ڪجي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انسانذات جي ڀلائي
لاءِ ڇا ڪيو انهن ڪهڙا قانون ۽ قاعدا نافذ ڪيا، ۽ انهن انساني حقن
جو ڪيترو احترام ڪيو ٿي. ائين ڪرڻ ضروري آهي، ڇو ته حضرت
علي عليه السلام جي صرف اها ذميواري هئي ته رسول الله صلي الله
تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان نافذ ڪيل قاعدن ۽ ضابطن کي عملي

جامو پهراڻي ۽ انهي ڳالهه کي تڪميل تي پهچائي جنهن جي انهن خواهش ڪئي ٿي. حضرت علي عليه السلام جيڪو ڪجهه ڪيو اهو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ڳالهين جو پورا ٿيو ۽ ان طرفان ڪنيل هر قدم جو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان ڪنيل قدم سان تعلق هيو.

اسلام جي پيغمبر صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم معاشري جي مادي ۽ سماجي حالتن ڏانهن پورو پورو ڌيان ڏنو. اسلام انساني معاشري لاءِ قانون ۽ قاعدا ساڳي نموني پر نافذ ڪيا جنهن نموني پر ان انهن کي فردن لاءِ نافذ ڪيا. اسلام انساني پائيداري ۽ معاشري کي ايتري گهڻي اهميت ڏئي ٿو جو اهو هر قومي خدمت کي عبادت قرار ڏئي ٿو. بلڪ قومي خدمت مذهبي رسمن جي ادائگي تي سڀني رکي ٿي. اسلام جي پيغمبر صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”اختلافن ۽ تڪرارن کي حل ڪرڻ مقرر ڪيل روزن ۽ نمازن کان بهتر عمل آهي.“

هي واقعو واضح نموني پر ظاهر ڪري ٿو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم امت ۽ معاشري جي فلاح ۽ بهبود لاءِ ڪيترو فڪر مند هيا.

حضرت عبد الله بن عباس رضي الله تعاليٰ عنه روايت ڪري ٿو: ”اسان ڪجهه اصحابي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان گڏ سفر ڪري رهيا هئاسون. اسان مان ڪجهه روزي سان هيا ۽ ڪجهه کي روزو ڪونه هيو. اها اونهارو جي موسم هئي. اسان هڪڙي جاءِ تي ترسياسين. اسان وٽ مٿان پاڇو ڪرڻ لاءِ ڪجهه به موجود ڪونه هيو سواءِ ڪپڙي جي هڪڙي ٽڪري جي جيڪو اسان سان ڪنيو هيو. اسان مان ڪيترائي اهڙا هيا جيڪي اس جي تپش کان بچڻ لاءِ پنهنجي منهن تي هٿ رکي رهيا هيا. اسان مان جن کي روزو ڪونه هيو اهي اٿيا ۽ تنبو کوڙيائون ۽ جانورن لاءِ پاڻي مهيا ڪيائون. ان تي اسلام جي پيغمبر صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو ته اڄ اهي ماڻهو جيڪي روزي سان ڪونهن سمورو روحاني انعام پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو آهي.“ اهو واقعو ظاهر ڪري ٿو ته روزو جيڪو عبادت جو هڪڙو لازمي رڪن آهي، سفر ۾ معاف آهي ته جيئن ڪوبه انهي سبب معاشرتي معاملن ۾ ڀڙاڻپ نه ڏيکاري ۽ خدا جي مخلوق جي خدمت ڪرڻ کان عاجز نه ٿي وڃي.

رسول الله صلي الله تعالي عليه وآله وسلم اهو پڻ فرمايو: ”جيڪڏهن توهان منجهان ڪو خراب ڳالهه ٿيندو ڏسي ته ان کي پنهنجن هٿن سان روڪي، ۽ جيڪڏهن ائين نه ڪري سگهي ته ان کي پنهنجي زبان سان منع ڪري جيڪڏهن ان کي زبان سان به منع نه ڪري سگهي ته ان کي پنهنجي دل ۾ خراب سمجهي مذمت ڪري اهو ٽيون متبادل ايمان جو ڪمزور درجو آهي.“

”نيڪي ڪرڻ جو حڪم يا مشورو ڏيڻ ۽ برائي کان روڪڻ.“ اسلام جو اهڙو واضح قاعدو آهي جو ان جي ذريعي ٻين سان هر قسم جي پلائي ڪري سگهجي ٿي ۽ هر قسم جي برائي جي پاڙپٽي سگهجي ٿي. رسول الله صلي الله تعالي عليه وآله وسلم جون ماڻهن طرفان بيان ڪيل ڪيتريون ئي حديثون موجود آهن جيڪي پڌرو ڪن ٿيون ته جيڪو به ماڻهو قوم لاءِ ڪا خدمت انجام ڏئي ٿو ته اهو عبادت گذار شخص کان وڌيڪ پلو آهي. اها ڳالهه عام ماڻهن جي باري ۾ آهي جيڪي قوم لاءِ خدمت انجام ڏيندا آهن. بهرحال، اهو ماڻهو جيڪو اهڙي خدمت انجام ڏئي ٿو ۽ عالم پڻ آهي ته انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته اهو شخص رسول الله صلي الله تعالي عليه وآله وسلم جي نظر ۾ لکين عبادت گذار ماڻهن کان زور پلو هوندو. بلڪل ايئن جيئن چنڊ لکين ستارن ۾ برتر هوندو آهي.

اسلام جي پيغمبر صلي الله تعالي عليه وآله وسلم فرمايو آهي: ”هڪڙو عالم يقيني طور عبادت گذار کان برتر آهي، اهڙي ساڳي نموني ۾ جيئن چنڊ ستارن کان برتر آهي.“

رسول الله صلي الله تعالي عليه وآله وسلم ڏاهپ جي ساراه ڪئي آهي ڇو ته اها ڏاهپ ئي آهي جيڪا قوم جي فلاح و بهبود لاءِ طريقا ۽ ذريعا ڳولڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. ڪوبه ماڻهو فقط ڏاهپ ذريعي ئي قوم سان پلائي ڪري سگهي ٿو. رسول الله صلي الله تعالي عليه وآله وسلم فرمايو: ”هڪڙي ڪلاڪ جو غور و فڪر هڪڙي سال جي عبادت کان بهتر آهي.“ (ڪجهه حديثن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته اهو ستر سالن جي عبادت کان بهتر آهي.)

اسلام انساني معاشرن جي فلاح ۽ ان جي ٻڌي ۽ نظم و ضبط سان گڏوگڏ گذر بسر جي ذريعن (وسيلن) ڏانهن پورو پورو ڌيان ڏنو آهي.

ڌرتي تي موجود نعمتن ۽ پورهيو جي عظمت ڏانهن ماڻهن جو ڌيان ڇڪايو آهي. ”اهوئي (الله) آهي جنهن اوهان لاءِ ڌرتي جون سموريون نعمتون پيدا ڪيون آهن ..... ڌرتي مخلوقن لاءِ پيدا ڪئي وئي آهي.“ (سورت بقر آيت 29)

اسلام هر ماڻهوءَ لاءِ اهو لازمي ڪيو آهي ته اهو ٻين جو احسان مڃي. ڪوبه الله جو شڪر گذار تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن ٻين جو احسان مڃيندو ڇو ته جيڪوبه مخلوقن جو حق تسليم نه ڪندو ته اهو خدا کي به ڪونه سڃاڻندو.

”اهو ماڻهو جنهن ماڻهن جو احسان ڪونه مڃيو ان الله تعاليٰ جو شڪر ادا ڪونه ڪيو.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ڪارائتئين سرگرمين جي گهڻي واکاڻ ڪئي آهي. انهن پاڻ کي صرف انهن سرگرمين جي واکاڻ ڪرڻ تائين محدود ڪونه رکيو آهي پر جيڪي هٿ گهڻي ڪم ڪار ڪرڻ ڪري زخمي ٿي وڃن ٿا انهن کي چمڻ سعادت واري ڳالهه قرار ڏنو آهي. پاڻ فرمايائون: ”هي اهو هٿ آهي جنهن کي الله عزوجل ۽ ان جي رسول پسند ڪيو آهي.“

هيئين روايت اهو ڏيکاري ٿي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ڀلائي جي تدبيرن ۽ ڪارائتئين مهمن کي ڪيترو عظيم سمجهندا هيا.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن هڪڙي صحتمند ماڻهوءَ کي ڏٺو ۽ خواهش جو اظهار ڪيائون ته جيڪر ان شخص پنهنجي طاقت کي الله جي راهه ۾ جهاد ڪندي خرچ ڪيو هجي ها. ان تي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”جيڪڏهن اهو شخص پنهنجن ڪمزورن ۽ عمر رسیده پي ماءُ جي خدمت ڪرڻ لاءِ گهران نڪتو آهي ته اهو الله جي واٽ ۾ ٽاڪرو آهي. جيڪڏهن اهو پنهنجن ٻچن لاءِ روزي ڪمائڻ لاءِ نڪتو آهي ته اهو پڻ الله جي واٽ ۾ مشقت آهي. جيڪڏهن اهو پنهنجي زال لاءِ ڪمائڻ لاءِ نڪتو آهي ته جيئن ان کي غلط ڳالهين کان بچائي سگهي ته اها پڻ الله جي واٽ ۾ ذميواري آهي ۽ جيڪڏهن اهو پنهنجي لاءِ ڪجهه ڪمائڻ لاءِ نڪتو

آهي ته جيئن ان کي ڪنهن جي آڏو هٿ تنگ ٿو نه پوي ته اهو پڻ الله جي واٽ ۾ ڪم ڪرڻ آهي.

حديثن جي ڪتابن ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جون ڪيتريون ئي حديثون موجود آهن جيڪي ظاهر ڪن ٿيون ته پاڻ پورهيو کي گهڻو داد ڏيندا هيا ۽ انهن ماڻهن لاءِ سندن دل ۾ گهڻي عزت هوندي هئي جيڪي گهڻي محنت ڪندا هيا. پاڻ فرمايائون: ”الله ان مؤمن کي پسند ڪري ٿو جيڪو پورهيو ڪري روزي ڪمائي ٿو. ڪنهن به ماڻهوءَ لاءِ پنهنجي هٿ سان ڪم ايل روزي کان وڌيڪ سٺو ڪوبه ڪاڌو ڪونهي.“

تنهنڪري جڏهن پورهيو اهڙي قدر ۽ اهميت واري ڳالهه آهي ۽ مورڱو ان کي مقدس سمجهيو وڃي ٿو ته اسان لاءِ لازمي آهي ته ثابت قدمي سان ڪم ڪيون. جڏهن ڪو ماڻهو گهڻي محنت ڪري ٿو ته اهو پاڻ سان گڏ ٻين کي به فائدو رسائي ٿو. معاشري ۾ ان جي موجودگي کي سڀاڳو سمجهيو ويندو ۽ الله تعاليٰ به ان کي پسند ڪندو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”الله تعاليٰ ان ڳالهه کي پسند ڪري ٿو جڏهن توهان مان ڪو ماڻهو ڪم ڪار ڪري ته ان کي چڱي نموني سان ڪري.“

اسان مٿي ذڪر ڪيو آهي ته اسلام ڌرتي کي انسان جي انتظام ۾ آندو آهي. اهو ان تي گهمي ٿو ۽ ان ۾ موجود نعمتن کي ڪتب آڻي ٿو. البت، اهو سوال پيدا ٿئي ٿو ته اسلام انهن نعمتن جي ورهاست جي معاملي ۾ ڪهڙو طريقو اختيار ڪيو؟

ڇا اهي نعمتون ٻين ماڻهن جي شرڪت کان سواءِ خاص طبقي لاءِ مخصوص آهن؟ ڇا صرف ماڻهن جو هڪڙو ٽولو انهن مان فائدا حاصل ڪرڻ جو حقدار آهي، ۽ ٻين کي محروم رهڻو آهي؟ يا انهن کي جُهد ۽ ضرورت جي بنياد تي ورهائڻو آهي؟ ڇا انهن نعمتن کي بادشاهن، اميرن، شاهوڪارن ۽ غاصبن طرفان جمع ڪرڻو ۽ گڏ ڪري رکڻو آهي، يا انهن کي منصفائي طريقي سان سڀني ماڻهن منجهه ورهائڻو آهي؟

اسلام انسان ذات کي انصاف ۽ منطق واري نظر سان ڏٺو آهي، ۽ ان لاءِ سمجهه پريا قاعدا ۽ ضابطا نافذ ڪيا آهن. ان نه ڪنهن کي سندس حصي کان محروم ڪيو آهي ۽ نه ان کي ان جي حق کان وڌيڪ ڏنو

آهي. هر ڪوشش لاءِ هڪڙو صلو هوندو آهي ۽ معاشري لاءِ ضروري آهي ته ان صلي جو احترام ڪري سٺو معاشرو انهي جي اجازت ڪونه ڏيندو آهي ته سخت محنت ڪرڻ وارو بکيو رهي، ۽ نڪمو ماڻهو پورهيت جي ڪم مان حاصل ٿيندڙ پيداوار مان فائدو حاصل ڪري نه وري سٺي معاشري جو اهو مطلب آهي ته پورهيت پنهنجي محنت جو اجورو حاصل نه ڪري ۽ هڪڙو نڪمو ۽ بيڪار ماڻهو سڀني آسائشون هڙپ ڪري وڃي. جيئن قديم زمانن جي معاشرن ۾ ٿيو ۽ جيئن بناوٽ اسلام جي ظهور کان پوءِ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. يعني اهي ٻين کي غلام رکن ۽ انهن جي ملڪيتن کي ڪتب آڻين ۽ جيئن کين وڻي انهن جي حياتين سان ڪيڏن. اسان کي خبر آهي ته اسلام فضول خرچي ۽ نامناسب ٺاهه ٺاهه کان منع ڪئي آهي، خاص طور تي اهڙي معاشري ۾ جنهن ۾ اڪثر ماڻهو غريب هجن. ان جو سبب اهو آهي ته جيڪڏهن هڪڙي طرف فضولي خرچي ۽ اجائي ٺاهه ٺاهه موجود هوندي ته ٻئي طرف غربت ۽ پڪ هوندي ۽ انهيءَ ڪري به ته ٻين جي محنت ذريعي ٿيندڙ ايت کي هڙپ ڪرڻ جو ڪنهن کي به حق ڪونهي، ۽ غريب معاشري ۾ آسائش واري حياتي فقط تڏهن ممڪن آهي جڏهن ڪجهه ماڻهو پاڻ کي ٻين جي محنت ذريعي هٿ ڪيل ڪمائي تي پالين. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فضول خرچي لاءِ هٿ ڦاڙ ماڻهن جي گهرن کي شيطان جا ٺڪاڻا قرار ڏنو آهي. انهن فرمايو: ”جنن پوتن جا گهر پيڙا آهن جيڪي ماڻهن ريشم ۽ پٽ سان پري ڇڏيا آهن.“

قرآن شريف ۾ اچي ٿو: ”۽ ڪيترا شهر اسان تباھ ڪري ڇڏيا جن جا رهواسي آسائش ۾ ٻڌل هيا، ۽ انهن جا گهر ويران ٿي ويا جو ٿورڙن ماڻهن کان سواءِ انهن ۾ ڪورهن وارو ڪونهي.“ (قصص آيت 58)

هڪڙي ٻئي هنڌ قرآن شريف هڪڙي تمام وڏي واضح نموني ۾ ماڻهن کي خبردار ڪري ٿو ۽ چيل آهي: ”جڏهن اسان ڪنهن شهر کي تباھ ڪرڻ گهرندا آهيون ته اسان اتان جي آسائش پسند ماڻهن تي احڪام موڪليندا آهيون، پوءِ اهي ان ۾ نافرماني ڪندا آهن ..... پوءِ اسان شهر کي تباھ ڪري ڇڏيندا آهيون.“ (بني اسرائيل آيت 16)

اسلام فضول خرچي، آسائشن ۽ مزن واري زندگي گذارڻ کان منع ڪئي آهي جڏهن ڪو غربت منجهه گذاريندو هجي جيڪا ڳالهه انهن کي دل شڪستو ڪندي آهي، ۽ اهڙي عمل ڏانهن ويندڙ سڀني رستن ۾ رڪاوٽ پيدا ڪئي آهي. گورنرن ۽ عهديدارن طرفان ظلم ۽ ڏاڍ به اهڙو ئي هڪڙو رستو هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ذخيره اندوزي، اجورو ڏيڻ کان سواءِ پورهيتن کان ڪم وٺڻ، زمين ۾ ڪو ڪم ڪار ۽ محنت ڪرڻ کان سواءِ ان جو مالڪ ٿيڻ، ٻين جي ملڪيت کي غضب ڪرڻ ۽ اهڙن ٻين ظلم و زيادتي وارن عملن کان منع ڪئي ۽ انهن کي ناجائز قرار ڏنو. ذخيره اندوزي لاءِ پاڻ فرمايائون: ”جيڪو ذخيره اندوزي ڪري ٿو اهو گناهگار آهي.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم زمين هڙپ ڪرڻ وارن کي سخت عذاب کان خبردار ڪيو ۽ فرمايو: ”جيڪو ماڻهو ٻين جي زمين تي قبضو ڪري ٿو ان کي الله تعاليٰ ڳچي ۾ زمين جي ستن تنهن جو ڳٽ وجهندو.“

پاڻ اهو پڻ فرمايائون: ”جيڪو ماڻهو ٻين جي ملڪيت ٽپائي ٿو اهو قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ جي سامهون اهڙي حالت ۾ پيش ٿيندو جو الله تعاليٰ ان سان سخت ناراض هوندو.“

اسلام وياج خوري جي سڀني قسمن کان منع ڪئي آهي، وياج خوري جي باري ۾ قرآن شريف ۾ اچي ٿو: ”اي ايمان وارا! وياج ٻيڻو چئو ٿو نه ڪا ٿو ۽ الله کان ڊڄو.....“ (آل عمران آيت 130)

هڪڙي ٻئي هنڌ اچي ٿو: ”الله واپار کي حلال ڪيو آهي ۽ وياج کان حرام ڪيو آهي.....“ (بقر آيت 275)

انصاف جو مطلب آهي ته هر ماڻهوءَ کي سندس محنت مطابق اجورو ملڻ گهرجي. جيڪڏهن ماڻهو ٻين جون ملڪيتون هڙپ نه ڪن ۽ گهڻو نفعو ڪمائڻ لاءِ ضروري شين جي ذخيره اندوزي نه ڪن ته دولت چند ماڻهن جي هٿن ۾ قيد ڪونه ٿي سگهندي

جيڪڏهن انسان ۽ ان جي سخت پوريهي کي معاشري ۾ حقيقي اهميت ڏني وڃي ها ته جبري پوريهيو ۽ غلامي موجود ڪونه هجن ها. بدعنوان معاشرن جي برخلاف جن ۾ انسان جو قدر ان جي ملڪيت کي

نظر ۾ رکي ڪٿيو ويندو هيو اسلام وٽ انسان جي قدر جو ڪاٿو لڳائڻ لاءِ گهڻو اعليٰ پيمانو آهي.

معاشري ۾ جيڪو بدترين ڏوهه ٿي سگهي ٿو اهو اهو آهي ته حڪومت ۽ نفعي خور گڏجي ڪمزور ۽ محتاج ماڻهن جو استحصال ڪن. قرآن شريف ۾ اچي ٿو: ”هڪ ٻئي جي ملڪيت ناجائز طريقي سان نه ڦهاريو نه وري حڪمران کي رشوت ڏيو ته جيئن ماڻهن جو ڪجهه مال ناجائز طور ڄاڻي وائي ڪاٿي سگهو...“ (بقر آيت 188)

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”ڪوبه ڪاڌوان روزي کان بهتر ڪونهي جيڪا روزي ڪنهن ماڻهو پنهنجن هٿن سان پورهيو ڪري ڪمائي هجي.“

قرآن شريف جي سورت الزلزال ۾ اچي ٿو: ”جيڪو ذري برابر به برائي ڪندو اهو ان جون نتيجا جوڏسندو.“ (آيت 8)

اهو چيو ويو آهي: ”هر انسان پنهنجن عملن لاءِ ٻڌل (گروپ) آهي.“ (سورت مدثر آيت 38)

توڙي جو اسلام دولت کي ذاتي ملڪيت تسليم ڪيو آهي، اسلامي قانون اهڙي طريقي سان ٺاهيا ويا آهن ته جيئن دولت چنڊ هٿن ۾ قيد نه ٿي وڃي ۽ ائين نه ٿئي ته اهي ان مان سمورا مزا ماڻيندا وڃن ۽ ٻين جي بي عزتي ڪن ۽ انهن کي جبري پورهي لاءِ مجبور ڪن. قرآن شريف ۾ اچي ٿو: ”جيئن دولت توهان جي شاهوڪارن واسطي رانديڪو (مال) نه ٿي وڃي.“ (سورت حشر آيت 7)

ائين قرآن شريف ۽ حديث مطابق پهرين پهر دولت جماعت يا برادري جي ملڪيت آهي ۽ برادري جا فرد ان کي پنهنجي گهرج ۽ محنت مطابق ڪتب آڻي سگهن ٿا. اهو ئي سبب آهي جنهن جي ڪري اسلام ۾ ٻين جي ملڪيت غصب ڪرڻ جي اجازت ڪونهي ۽ ذخيره اندوزي ۽ گهڻي ملڪيت گڏ ڪرڻ کان به منع ڪئي وئي آهي. اهو ئي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي مالياتي حڪمت عملي جو بنياد هيو ۽ انهن پنهنجن قولن ۽ فعلن ذريعي ان جو مثال قائم ڪيو جنهن جي پيروي ڪرڻ لازمي آهي.

رفاء بن زيد رضي الله تعاليٰ عنه رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي پيارن اصحابن مان هڪ هيو. هڪڙي لڙائي ۾ اهو تير

لڳڻ ڪري شهيد ٿي ويو. ماڻهو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم وٽ رفاعه رضه جي وفات تي همدردِي جو اظهار ڪرڻ لاءِ آيا ۽ چيو: ”اي الله جا رسول! رفاعه ڀاڳ وارو هيو. اهو شهيد جو موت مٿو.“ انهن لفظن ذريعي اصحابن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي تسلي ڏيڻ گهري ٿي، پر رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي تسلي ڪونه ٿي ۽ فرمايائون: ”بلڪل نه، خير واري مال غنيمت مان ان جيڪو پئسو ڪٺيو هيو اها اڃا تائين باهه جي شعلي وانگر آهي.“

انهي حقيقت جي باوجود ته رفاعه رضه ان وقت قتل ٿيو جڏهن جهاد ڪري رهيو هيو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان کي قصوروار قرار ڏنو ڇو ته ان عوامي مال مان پاڻ هرتو هڪڙي معمولي شي ڪٽي هئي، جڏهن ته ان کي مال جي ورهاست تائين انتظار ڪرڻ ڪپندو هيو.

غاصبن ۽ نفعي خورن ڏانهن اسلام جيڪو رويو اختيار ڪيو ان جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته ان انساني زندگيءَ کي وڏي اهميت ڏني آهي. صرف زنده انسان ئي هن ڪائنات جو روح آهي ۽ الله تعاليٰ سڀ شيون ان لاءِ خلقيون آهن. ڄاتل حالتن ۾ ان کي زندگي يا گذر بسر جي وسيلن کان ڪيئن ٿو محروم ڪري سگهجي ۽ ڪجهه ماڻهن کي ان ڳالهه جي اجازت ڏيڻ ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿي ته اهي طاقتور هجڻ ڪري ٻين کي گذر بسر جي وسيلن کان محروم ڪن؟

اسلام جي پيغمبر صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي نظر ۾ دولت سڀني انسانن لاءِ آسائش ۽ سک سهولت واري زندگي کي يقيني بڻائڻ جو ذريعو آهي. بلڪل ائين جيئن انسانن کي سج جي روشني ۽ هوا کي ڪتب آڻڻ ۾ هڪجيترو حق آهي، ساڳي نموني ۾ حياتي جي وسيلن تي هڪجيترو حق آهي جيڪي سج جي روشني ۽ هوا جي پيداوار آهن ۽ ڪنهن کي به اهو حق ڪونهي ته ٻين کي انهن نعمتن کان محروم رکي.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”سڀني ماڻهن کي ٽن شين تي هڪجيترو حق آهي، يعني پاڻي، نباتات ۽ باهه“ ماڻهو ڀلي ڪهڙي به برادري يا جماعت سان تعلق رکندو هجي ڪا ڳالهه ڪونهي، ڇو ته اهو پنهنجي محنت جو ڦل ماڻڻ جو حقدار آهي. انساني

برادري جي هر فرد جي اخلاقي ذميواري آهي ته اهو ٻين جي مدد ڪري ۽ انهن سڀني کي پنهنجن گڏيل معاملن ۽ مسئلن جي حل ۽ نيپري لاءِ لازمي گڏيل ڪوششون ڪرڻ گهرجن.

اها انساني برادري جي ذميواري آهي ته فردن جا حق تسليم ڪري ۽ پنهنجي لاءِ گذر معاش ڪمائڻ لاءِ انهن کي پوري آزادي ڏئي ته جيئن اهي پنهنجين اهليتن مطابق ڪم ڪن ۽ پنهنجي محنت جو ڦل ماڻين. معاشري جي فردن لاءِ به لازمي آهي ته ٻين جي مدد ڪن ۽ پنهنجي آزادي کي ٻين جي رستي جي رڪاوٽ نه بڻائين. نه انساني برادري کي انهي ڳالهه جي اجازت آهي ته اها فردن سان زيادتي ڪري نه وري فردن کي انهي ڳالهه جي اجازت آهي ته اهي برادري کي نقصان پهچائين. فردن لاءِ انهي ڳالهه کي پنهنجي ذهن ۾ ويهارڻ لازمي آهي ته انهن کي ٻين سان ڀلائي ڪرڻي آهي، ساڳي نموني ۾ جنهن ۾ اهي پنهنجي فلاح و بهبود جو خيال رکن ٿا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”توهان مان هر هڪ سنڀال ڪندڙ آهي. توهان مان هر هڪ کان سندس سنڀال هيٺ رهندڙن جي باري ۾ جواب طلبي ڪئي ويندي ڪوئي به ٻئي کي نقصان پهچائڻ جو حقدار ڪونهي.“ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هن نقطي جي گهڻي سٺي مثال ذريعي وضاحت ڪئي آهي جيڪو هيٺ بيان ڪجي ٿو.

”ڪجهه ماڻهو ٻيڙي ۾ سوار ٿيا ۽ انهن مان هر هڪ پنهنجي جاءِ والاري ويٺو. انهيءَ دوران انهن مان هڪڙو پنهنجي جاءِ تان اٿيو ۽ هڪڙي ڪهاڙي ڪٽي پنهنجي جاءِ وٽان سوراخ ڪرڻ شروع ڪيائين. ٻين جي پڇڻ تي ته اهو ڇا ڪري رهيو آهي ان جواب ڏنو ته اها ان جي جاءِ آهي ۽ ان کي اهو حق ٿو پهچي ته جيڪو وڻي سو ڪري ان تي ٻين ان کي پڪڙي قابو ڪيو ۽ ان کي ۽ ان سان گڏوگڏ پاڻ کي به ٻڏڻ کان بچايائون. جيڪڏهن ان شخص کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏجي ها ته اهو ۽ ان سان گڏ ٻيا به ٻڏي وڃن ها.“

انهي ڪري هر ماڻهوءَ جي ذميواري آهي ته ڪنهن به قسم جي برائي کي ٿيندو ڏسي ته ان کي روڪي ۽ معاشري جي فلاح کي يقيني بڻائڻ لاءِ ڪوششون ڪري رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”جيڪو به ڪنهن برائي کي ٿيندو ڏسي ته ان کي لازمي روڪي.“

اسلام جا پيغمبر صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم وقت به وقت پنهنجن اصحابن کي سمجھائيندا هيا ته سنا اخلاق نه صرف زباني هدايتن ۽ نصيحتن ذريعي پر عملي ترتيب ذريعي شروع ٿيندا آهن. ماڻهن کي همدردي وارو سلوڪ نه صرف زباني پر عملي طور ڏيکارڻ گهرجي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ماڻهن کان بيگانه ڪونه رهندا هيا. اهي انهن سان آزادي سان رلڻ ٿي ويندا هيا. اصحابي سڳورا جيڪو ڪجهه چوندا هيا، ان کي صبر سان ٻڌندا هيا ۽ جيئن ٻيا سڀئي عظيم ماڻهو ڪندا آهن، انهن جي خاطر تواضع ڪندا هيا.

حضرت ابوهريره رضي الله تعاليٰ عنه روايت ڪري ٿو: ”هڪڙي دفعي مان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان بازار ڏانهن گڏجي ويس. انهن دوڪاندار کان ڪجهه شيون خريد ڪيون ۽ ان کي مشورو ڏنائون ته پنهنجن واپاري شين جي وڪري تي مناسب نفعو وٺ. شين جي ذخيره اندوزي نه ڪر. ناجائز طريقي سان ڪنهن به شي جي ڪمائي نه ڪر. ۽ ايئن نه سوچي ته اهو پاڻ سک سهوليت واري حياتي گذارڻ جو حقدار آهي جڏهن ته ٻيا ڪونهن.“ حضرت ابوهريره رضه رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان خريد ڪيل شين کي ڪٿي هلڻ لاءِ عرض ڪيو پر پاڻ ان کي ائين ڪرڻ کان منع ڪيائون ۽ مرڪندي فرمايائون: ”انهن شين کي اتي رک. انهن جي مالڪ جي اڳ پر ذميواري آهي ته انهن کي ڪٿي.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم بادشاهن تي اعتبار ڪونه ڪندا هيا ۽ معاشري پر انهن کي ڪا حيثيت ڪونه ڏيندا هيا ڇو ته اهي بدعنوان هوندا آهن ۽ ٻين کي پڻ بدعنوان ڪندا آهن. قرآن شريف ۾ آيل آهي: ”جڏهن بادشاهه شهر ۾ داخل ٿيندا آهن ته ان کي تباھ برباد ڪندا آهن ۽ اتان جي شريف رهواسين کي بي عزتو ڪندا آهن.“ (سورت نمل آيت 34)

هڪڙو واقعو ظاهر ڪري ٿو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خوشامد کي پسند ڪونه ٿي ڪيو. واقعو اهو آهي ته جنهن ڏينهن تي سندن پٽ حضرت ابراهيم وفات ڪئي ان ڏينهن سج گرھڻ ٿيو. ان تي ماڻهن چيو ته آسمان به رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي

پت جي وفات تي افسوس ڪري رهيو آهي. جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم اهو جملو ٻڌو ته ماڻهن کي هنن لفظن سان مخاطب ٿيا: ”سج ۽ چنڊ الله تعاليٰ جون نشانين آهن. اهي ڪنهن به شخص جي وفات ڪري گهرڻ پر ڪونه ايندا آهن.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي تعليم انهي ڳالهه تي مشتمل هوندي هئي ته جيئن ممڪن ٿي سگهي هر ڪو سادگي واري نموني پر زندگي گذاري ۽ ان پر ڪنهن به قسم جو ڏيکاءِ ۽ رسمي عمل نه هجڻ گهرجي. زندگي گذارڻ جو اهو طريقو اسلام جو بنيادي عمل آهي. جيڪڏهن اسلامي معاملن جو غور سان مطالعو ڪيو وڃي ته اهو ظاهر ٿيندو ته سڀئي مسئلا هڪڙي ئي ذريعي منجهان پيدا ٿيا آهن. جيڪو نهايت ڳنڍيل آهي ۽ سڀني مسئلن جو بڻ بنياد آهي. اهو ذريعو آهي ٺڳي يا فريب کان آجي سادگي زندگي يا ٻين لفظن ۾ ”حياتي سان لڳاءُ“ جو نه هجڻ.

هڪڙي دفعي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان بي خيالي ۾ هڪڙي بدوي کي لکڻ جو ڌڪ لڳي ويو. بعد ۾ انهن اصرار ڪيو ته بدوي به کين اهڙي نموني لکڻ جو ڌڪ هڻي. پاڻ منبر تي تشریف کڻي ويا ۽ فرمايائون: ”جنهن کي به مون تڪليف يا ايذاء پهچايو هجي اهو مون کان بدلو وٺي ۽ جنهن جي به مون ملڪيت ڪسي هجي اهو منهنجي ملڪيت مان پنهنجو حق وٺي.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ڪڏهن به ڪنهن کي تڪليف يا ايذاء ڪونه رسايو هيو. البت، پاڻ جيڪو به فرمايائون اهو حياتي سان مخلصي هئي. جنهن کي پاڻ بهترين نموني ۾ ڀڌرو ڪيائون.

بلڪل ائين جيئن سندن زندگي مبارڪ رڳو ڪاري ۽ ڪوتاهي کان پاڪ هئي. اها غرور کان پڻ آجي هئي. پاڻ پنهنجي جتي کي ٽاڪا هڻندا هيا. ڪپڙا ڌوئيندا هيا. پنهنجين رڍن بڪرين کي ڏهندا هيا. گهر جي ڪم ڪار ۾ پنهنجن گهر ڀاتين سان هٿ وٺائيندا هيا. مسجد شريف جي تعمير وقت پنهنجن اصحابن سان گڏ سرون ڪنيائون ۽ بک ڪري پنهنجي پيٽ تي پٿر ٻڌائون.

اهو زندگيءَ سان خلوص هيو جيڪو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي معاملي ۾ مٿي ذڪر ڪيل سڀني روايتن ذريعي تصديق ٿيل آهي.

جيتري قدر حڪمرانن جو معاملو آهي ته انهن کي تمام گهڻيون ذميواريون ڪڍيون آهن، ڇو ته انهن کي معاشري جو خدمتگار ٿيڻو آهي ۽ نه ڪي ستائيندڙ ۽ سرڪش سردار يا چور ۽ ڌاڙيل.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي سيرت پاڪ جي ذڪر مان معلوم ٿئي ٿو ته هڪڙي دفعي ڪنهن علائقي جي رهاڪن شڪايت ڪئي ته اتي مقرر ٿيل گورنر ماڻهن کان سوکڙيون پاڪڙيون ورتيون آهن. پاڻ ان جي جانچ ڪيائون ۽ ظاهر ٿيو ته شڪايت سچي آهي. انهيءَ تي پاڻ گهڻو ناراض ٿيا، گورنر کي پاڻ وٽ گهرايائون ۽ ان کي فرمايائون: ”تو اهي شيون ڇو ورتيون جنهن جو تون حقدار ڪونه هئين؟“ گورنر عرض ڪيو: ”اي الله جا رسول! اهي سوکڙيون هيون.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”يلا جيڪڏهن تون پنهنجي گهر تي ترسيل هجين ها ته ڇا اهي ماڻهو توکي سوکڙيون ڏيڻ لاءِ اچن ها؟“ ان کان پوءِ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم گورنر کي هدايت ڪئي ته ان ملڪيت کي بيت المال ۾ جمع ڪرائي ۽ ان کي عهدي تان به هٽائي ڇڏيائون.

ائين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ماڻهن کي هدايت ڪئي ته رشوت نه ڏيو ۽ عهديدار کي پڻ فرمايو ته اهڙين بي ايماني وارين سرگرمين ۾ ملوث نه ٿي. جيئن ته ان کي ماڻهن جو حڪمران مقرر ڪيو ويو هيو ان کي انهن لاءِ بي وانگر ٿيڻ گهريو هيو نه ڪي هڪڙي ٿورو وانگر.

جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم گورنر تي سوکڙيون وٺڻ ڪري ايترو گهڻو ناراض هيا ته انهي ڳالهه جو چڱي نموني سان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اهي ان وقت ڪيترو ناراض ٿيندا هوندا جڏهن ماڻهن کان دولت ڦري ويندي هئي ۽ انهن جا حق ڦاپيا ويندا هوندا.

اسلام ۾ حڪمران کي چونڊ ذريعي ماڻهن جي عامراءِ سان مقرر ڪيو ويندو آهي ۽ اهو انهن مٿان انهن جي اميدن ۽ خواهشن مطابق

حڪومت ڪندو آهي. اهو هر وقت ماڻهن جي فلاح و بهبود لاءِ فڪر مند رهندو آهي. اسلام حڪمرانن لاءِ اهو لازمي ڪيو آهي ته جيڪڏهن ڪنهن اهم مسئلي جو مناسب حل ڏکيو ٿي پوي ته انهن کي پنهنجي رعايت سان صلاح مشورو ڪرڻ گهرجي. جيئن قرآن شريف ۾ فرمايل آهي: ”اهي پنهنجون ذميواريون باهمي صلاح ۽ مشوري سان نپائيندا آهن.“ (سورت شوري آيت 38)

خليفن کي اهو حق نٿو پهچي ته اهو ماڻهن جي راضي ڪان سواءِ انهن جون ملڪيتون ڪتب ۾ آڻي ۽ نه وري ان کي ڪو اختيار آهي ته اهو ڪو اهڙو قانون ٺاهي، ڇو ته سڀئي گهريل ۽ ضروري قانون اهي آهن جيڪي اڳ ۾ ئي اسلام نافذ ڪيا آهن ۽ ان جو صرف اهو حق آهي ته اهو رهواسين جي جان، مال ۽ عزت جو تحفظ ڪري حڪمران کي اهو حق ڪونهي ته اهو ڪنهن ستايل کي نظر انداز ڪري يا ظالمن جي مداخلت کان انهن جي حقن جو تحفظ نه ڪري حڪمران کي اهو به حق ڪونهي ته اهو ويهي انتظار ڪري ته ستايل پاڻ اچي ان وٽ فرياد ڪري ان جي بجاءِ اها حڪمران جي ذميواري آهي ته اهو پاڻ هلي وڃي ستايل جي دادرسي ڪري ڇو ته اهو ممڪن آهي ته ستايل ماڻهو شڪايت ڪرڻ جي همت ڪري نه سگهي يا حڪمران تائين پهچڻ جي سگهه نه رکندو هجي. اسلام ان ستايل ماڻهوءَ جي سختي سان مذمت ڪئي آهي جيڪو خاموشي سان ظلم ۽ بي عزتي برداشت ڪري ۽ پڌرو ڪيو آهي ته اهو شخص پاڻ پنهنجي لاءِ ظالم آهي. اسلام ڪنهن جي جان، مال ۽ عزت جو دفاع ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪرڻ جي تعريف ڪئي آهي.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”جيڪو ڏاڍ ۽ ظالم جي مخالفت ڪندي جان جي قرباني ڏئي ٿو اهو شهيد آهي.“ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم اهو پڻ فرمايو: ”جيڪڏهن ماڻهو ڪنهن ظالم کي ڏاڍ ڪندي ڏسن ۽ ان کي نه روڪين ته انديشو آهي ته اهي سڀئي الوهي عذاب جو موزو چڪين.“

اسلام سڀني انسانن کي هڪ ٻئي جو پيءُ قرار ڏنو آهي. ان مذهبي نفرت خلاف پڻ مهم هلائي آهي. قرآن شريف ۾ اچي ٿو: ”مذهب ۾

ڪاٺي زور زبردستي ڪونهي.“ (سورت بقر آيت 256) اسلام خانداني يا قبيلائي تعصب ۽ نفرت خلاف پڻ نهايت سخت جدوجهد ڪئي آهي.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”هڪڙو انسان ٻئي انسان جو پيءُ آهي. آيا اهو ان کي پسند ڪري يا نه ڪري.“

قرآن شريف ۾ اچي ٿو: ”اسان انسانن (بني آدم) کي عزت بخشي آهي. انهن کي پاڻي ۽ خشڪي تي سفر ڪرڻ جا ذريعا مهيا ڪيا آهن. انهن کي ڪاٺ لاءِ پاڪ صاف شيون ڏنيون آهن ۽ ٻين ڪيترين مخلوقن مٿان انهن کي برتري ڏني آهي.“ (سورت بني اسرائيل آيت 70)

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جڏهن به ماڻهن کي خطاب ڪيو ته انهن جي خطاب جو مقصد سموري انسانذات هئي. آيا اهي عرب هجن يا غير عرب (عجمي)، ۽ آيا اهي سفيد، گورا يا ڪارا هجن. پاڻ انهن کي جنس جي رشتي موجب خطاب ڪندا هيا يعني انسانيت جي ڳانڍاپي ۽ تعلق سان گڏ ٿيل هڪ ٻئي جا پاءُ ۽ انهن جي قوميت وغيره جي فرق کان سواءِ جيڪڏهن انهن جي وچ ۾ ڪو فرق هيو ته اهو چڱن عملن ۽ تقوا ڪري هيو ۽ نه ڪي رنگ يا نسل ڪري

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”اي انسانو! توهان جو خالق هڪ آهي. توهان سڀئي آدم (عليه السلام) جو اولاد آهيو. ڪوبه عرب عجمي تي يا ڪوبه عجمي عرب تي برتري نٿورکي ۽ ساڳي طرح ڪوبه سفيد رنگ وارو ڪاري رنگ واري تي ۽ ڪاري رنگ وارو سفيد رنگ واري تي فوقيت نٿورکي. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي ٻين تي برتري آهي ته اها پرهيزگاري ۽ تقوا ڪري آهي. توهان مان جيڪي هتي موجود آهن انهن تي لازمي آهي ته اهي هن پيغام کي انهن تائين پهچائين. جيڪي هتي موجود ڪونه آهن.“

حڪمران به عوام منجهان هڪ آهي

صلاح مشوري کان سواءِ ڪوبه ڪم درست ڪونهي.
مان توهان منجهان ئي هڪڙو انسان آهيان. مون کي به
اهي حق حاصل آهن جيڪي توهان کي ۽ مون تي به اهي
ذميواريون آهن جيڪي توهان تي.
رعيت جون دليون حڪمران جو خزانو آهن. عدل ۽
انصاف يا ظلم ۽ ستم انهن مان جيڪو به خزاني ۾ رکندو
اهو ئي ملندس.

وڏي عجب جي ڳالهه آهي ته (اهو چيو وڃي ٿو ته) خلافت
اصحابي هجڻ ڪري يا رسول الله صلي الله تعاليٰ جو
رشتيدار هجڻ ڪري حاصل ڪري سگهجي ٿي.
علي عليه السلام.

حضرت علي عليه السلام طرفان خلافت سنڀالڻ کان اڳ انهي
ڳالهه جو گهڻو امڪان هيو ته اموي حڪمرانيون بادشاهي ۾ تبديل ٿي
وينديون - بلڪه اهي ته ڪنهن حد تائين اڳ ۾ ئي بدلايون ويون هيون.
حڪمران ۽ ٻيا ماڻهو جيڪي ڪاروهنوار سنڀالي رهيا هيا، اهي انهي
خيال جا هيا ته خلافت انهن جو خصوصي حق آهي ۽ مشهور امير
گهراڻي جا هجڻ ڪري صرف اهي ئي ان جا حقدار آهن. پنهنجي پڪڙ
مضبوط ڪرڻ ۽ ٻڌهڻ واري حڪومت قائم ڪرڻ جي مطلب سان
انهن قبلاڻي تعصب، گروهه بندي، رشوت وغيره جهڙن ناجائز عملن کي
جائز سمجهيو. انهن جي سوچ مطابق حڪمران رعيت جي جان، مال ۽
عزت جو مالڪ هيو ۽ جنهن به نموني ۾ ان کي وٺي انهن جو استحصال
ڪري سگهي ٿو ۽ متاثر ماڻهن کي احتجاج ڪرڻ جو ڪوبه حق
ڪونهي. انهن عام ماڻهن کي جانور ٿي سمجهيو جن تي اهي بي تحاشا
ٻار لڏي سگهيا ٿي ۽ جيترو وڻي ماري ڪٽي سگهيا ٿي.

حضرت عثمان رضي الله تعاليٰ عنه جي خلافت دوران اموي
گورنرن آمرائڻ قانونن جو موقعو حاصل ڪري ورتو ۽ انهن پنهنجين
دلي خواهشن مطابق ان جو مزو ماڻيو. انهن اسلامي سرحدن جي سڀني
علائقن منجهه اموي اختيار کي مضبوط ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

انهن عرب قبيلن جي سردارن ۽ اميرن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ وڏيون رشوتون ڏنيون. انهن باحشيت ماڻهن کي کلي چوٽ ڏئي ته جيئن وڻين عام ماڻهن سان ڏاڍايون ڪن.

انهن اضافي دولت ڏيڻ ۽ وڏا عهدا ڏيڻ جي واعدي تي هٿياربند لشڪرن کي پڻ خريد ڪري ورتو. دراصل ماڻهو انهن جي مخالفت نٿي ڪري سگهيا ڇو ته جن انهن جو طرف ورتو ٿي انهن جي عزت ڪئي ويندي هئي ۽ جنهن به انهن جي مخالفت ٿي ڪئي ان کي ملامت ڪندا هيا ۽ بي عزت ڪندا هيا.

مختصر طور چئجي ته حڪومت نون اصولن ۽ قاعدن تي قائم ڪئي وئي هئي. اهو ڪم بنواميه وارن ڪيو جن جي دلين اسلام کي خلوص سان تسليم ڪونه ڪيو هيو. انهن ڊپ مان اسلام قبول ڪيو هيو ۽ شاهوڪار ٿيڻ واري پنهنجي لالچ ڪري ان جي دائري ۾ موجود رهيا. تاريخ پڌرو ڪري ٿي ته اهي ماڻهو اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ به اهڙا ئي رهيا جهڙا اسلام کان اڳ (جهالت) واري دور ۾ هيا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اهي معتبر اصحابي جيڪي اڳ ۾ معاملن کي خوش اسلوبي سان هلائيندا هيا انهن کي عهدن تان هٽايو ويو ۽ انهن جي احترام کي ختم ڪيو ويو. انهن کي هاڻي ڪنهن به ڪم جو نه سمجهيو ويندو هيو.

البت، انهن اصحابن جن مسلمانن جي حقن کي پائمال ڪرڻ ۽ اموي اقتدار کي مضبوط ڪرڻ لاءِ بنواميه وارن سان سهڪار ڪيو انهن کي مرتبا ڏنا ويا. انهن ماڻهن بيت المال جون چاڀيون ۽ حڪومت جو اختيار بنواميه وارن جي حوالي ڪري ڇڏيو ته اهي ماڻهن کي پنهنجو گيجهو بڻائين. ماڻهو پڻ ٻن گروهن ۾ ورهاجي ويا هيا. هڪڙي جماعت متقي ۽ پرهيزگار ماڻهن تي مشتمل هئي جيڪي معاشري جا خير خواه هيا. انهن انصاف پسند حڪمران جو مطالبو ڪيو ٿي، توڙي جو اهو انهن تي ڏن دولت نچاوردنه ڪري ۽ انهن کي بيت المال جي دولت هڙپ ڪرڻ نه ڏئي. ٻيو ٽولو سڌي راه تان هٽي ويو هيو. انهن مقرر ڪيل قيمت عيوض بنواميه وٽ پنهنجو ايمان وڪڻڻ ٿي گهريو. جيڪڏهن

بنواميه وارن اها قيمت گهڻي ۽ سٺي ڏني ٿي. ورنه اهي ٿال مٿول ڪرڻ لڳندا هيا. جيستائين انهن طرفان مطالبو ڪيل قيمت ادا ڪئي وڃي.

*****

جڏهن امير المؤمنين حضرت علي عليه السلام خلافت سنڀالي ته حالتون تمام گڻپير هيون. ماڻهو ٻن ٽولن ۾ ورهايل هيا. انهن مان هڪڙي جماعت سان تعلق رکندڙ ماڻهو پرهيزگار ۽ عادل امام جي حمايت ۾ پنهنجون حياتيون قربان ڪرڻ لاءِ تيار هيا. ٻئي ٽولي بنواميه وارن جي حمايت ڪئي ٿي ۽ انهن جي اقتدار ۽ بادشاهي کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪيائون ٿي. بنواميه وارا پڻ سالن کان ڪوششون ڪندا پئي آيا ته مضبوط ۽ مستقل بنيادن تي پنهنجو اقتدار قائم ڪن. انهن کي خبر هئي ته انهن جو پروگرام ڏکيائين سان وڪوڙيل هيو پر اهي ڪاميابي لاءِ ٻهه ڪيون پيا هيا ۽ فيصلو ڪيو هئائون ته جيڪوبه انهن لاءِ رڪاوٽ بڻجندوان کي راه تان هٽائي ڇڏيندا، توڙي اهو وڏي عظيم ۽ معتبر مذهبي شخصيت چونه مڃي.

حضرت علي عليه السلام خليفي ٿيڻ لاءِ گهڻو خواهشمند ڪونه هيا. حضرت ابوبڪر ۽ عمر رضوان الله تعاليٰ عنهم جڏهن به ڪنهن مسئلي جي حل لاءِ ڏکيائي محسوس ڪندا هيا ته اهو انهن جي مدد ڪندو هيو. اسلامي خلافت کي جڏهن به ڪنهن مسئلي کي منهن ڏيڻو پوندو هيو ته حضرت علي عليه السلام ان کي حل ڪندا هيا.

انهن حضرت عثمان رضي الله تعاليٰ عنه سان به همدردائو رويو ڏيکاريو ۽ ڪڏهن به پنهنجي بدران حضرت عثمان رضه طرفان خلافت سنڀالڻ تي شڪايت ڪونه ڪئي. صرف جنهن ڳالهه لاءِ پاڻ فڪر مند رهندا هيا، اهو حق ۽ انصاف جو قائم ٿيڻ هيو. ماڻهو کين خلافت سنڀالڻ لاءِ منتون ڪندا هيا پر پاڻ ان ۾ ڪابه دلچسپي ڪونه ڏيکاريندا هيا. تاريخ پڌرو ڪري ٿي ۽ ٺهي معاملي ۾ سندن پنهنجي راءِ پڻ موجود آهي ته جڏهن حضرت عثمان رضي الله تعاليٰ عنه جي شهادت کان پوءِ ماڻهو گڏجي وڻن آيا ۽ کين عرض ڪيائون ته خلافت سنڀالين ته پاڻ فرمايائون: ”مون کي ڇڏي ڏيو ۽ انهي عهدي لاءِ ڪنهن ٻئي کي ڳوليو. جيڪڏهن توهان مون کي ڇڏي ڏيندا ته مان به توهان

وانگر معاشري جو هڪڙو فرد هوندس ۽ توهان جنهن ماڻهو کي خليفو چونڊيندا مان ان ڏانهن توهان کان وڌيڪ وفادار ۽ همدر هوندس. مان خليفي هجڻ جي بجاءِ هڪڙي صلاحڪار جي حيثيت ۾ توهان لاءِ گهڻو فائديمند هوندس.“

ان ڏينهن تي حضرت علي عليه السلام خلافت قبول ڪرڻ تي راضي ڪونه هيا. ڇو ته انهن پنهنجي دورانديشي واري نظر سان مستقبل جي پڄاڻي کي ڏٺو ٿي. جيڪڏهن اهي شروع شروع ۾ خلافت جا دعويدار هيا ته اهو انهي ڪري ڪونه هيو ته انهن حڪمران ٿيڻ جي خواهش ڪئي ٿي. ان جي بجاءِ انهن جي خواهش هئي ته مسلمان پاڻ منجهه انهن اخلاقن ۽ خويين کي ترقي وٺرائين جيڪي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انهن ۾ ذهن نشين ڪرائڻ گهريا ٿي. جيڪڏهن بعد واري مرحلي تي حضرت عثمان رضه جي شهادت کان پوءِ انهي عهدي کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ٿي ته اهو انهي ڪري هيو ته گذريل (سابق) حڪمرانن جي حڪمت عملين ڪري مسلمانن جون عادتون خراب ٿي ويون هيون ۽ انهن جي سوچ وارو طريقو تبديل ٿي ويو هيو. اسلامي رياست جي نالي ۾ جيڪا بادشاهي قائم ڪئي وئي هئي اها دنياوي اقتدار منجهه ڍلجي وئي هئي ۽ قيصر ۽ ڪسري جون آمرائيون نشانيون اختيار ڪري وئي هئي. حضرت علي عليه السلام جو مقصد ماڻهن جي خواهشن کان مختلف هيو. نه حضرت علي عليه السلام ماڻهن جي خواهشن سان سهمت ٿي سگهيا ٿي نه ماڻهو حضرت علي عليه السلام سان متفق ٿي سگهيا ٿي ته اهو انهن مقصدن جي ڪاميابي مٿي جيڪي سندس خيال ۾ هيا. حضرت علي عليه السلام پاڻ ان وقت (دور) جي منظر جي هنن لفظن ۾ تصوير ڪشي ڪئي آهي:

”وقت نهايت ناسازگار ۽ گهڙو وارو آهي. هنن ڏينهن ۾ متقي ۽ پرهيزگار ماڻهو کي بيوقوف سمجهيو وڃي ٿو ۽ غاصب جي سرڪشي انتها تي پهتل آهي. اهو انهيءَ ڪري آهي جو ماحول تي ڪارا ڪڪر ڇانيل آهن ۽ واٽن جون نشانيون منجھي ويون آهن. ماڻهو بي يقيني ۽ عيش پرستي ۾ ڦاٿل آهن. انهن کي ڪن ته آهن پر ٻوڙا آهن. انهن کي

اڪيون آهن پر اهي انڌا آهن، نه اهي لڙائي جي ميدان ۾ پروسي جهڙا آهن نه وري ڏکين صورتحالن ۾ قابل اعتماد رهيا آهن.“

حضرت علي عليه السلام کي چڱيءَ طرح خبر هئي ته جيڪڏهن ان خلافت جي عهدي جون ذميواريون سنڀالڻ لاءِ ماڻهن جي درخواست قبول ڪئي ته جنهن نموني ۾ پاڻ انتظام هلائيندا اهي ماڻهو ان طريقي کي برداشت ڪونه ڪندا ۽ اهي سندس حڪم ڪونه مڃيندا جيستائين پاڻ انهن تي سختي نه ڪري

اهي حالتون هيون جن کي حضرت علي عليه السلام کي حضرت عثمان رضي الله تعاليٰ عنه جي شهادت کان پوءِ منهن ڏيڻو هيو. معزز ماڻهن سان گڏوگڏ عام ماڻهو به سندن گهر جي دورازي پاهران وري وري اچي گڏ ٿيا ۽ اصرار ٿي ڪيائون ته پاڻ انهن کان بيعت جو حلف قبول ڪن. بهرحال، انهي حقيقت جي باوجود ته پاڻ ماڻهن لاءِ پنهنجي دل ۾ گهڻي نيڪ نيتي ٿي رکيائون، انهن کان پنهنجي بيعت جو حلف وٺڻ لاءِ راضي ڪونه هيا. البت، هڪڙي اهڙي ڳالهه هئي جنهن کين بيعت جو حلف قبول ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. مسلمانن کين خلافت جو عهدو سنڀالڻ لاءِ تمام گهڻو زور بار ڪري رهيا هيا جنهن جو مطلب اهو هيو ته انهن تي به ذميواري عائد ٿئي ٿي ته انهن ماڻهن جي رهنمائي ڪن، جن کي حضرت علي عليه السلام طرفان رهنمائي ۽ اصلاح جي ضرورت هئي. ان کان علاوه ان وقت سماجي عدل ۽ انصاف خطري ۾ هيا. بااختيار ماڻهو غريبن ۽ ڪمزورن جا حق ڦهائي رهيا هيا ۽ عام ماڻهو جي جان، مال ۽ عزت جي ڪا اهميت ڪونه رهي هئي. حضرت علي عليه السلام اهو برداشت نٿي ڪري سگهيا ته پاڻ گهر ۾ ماڻ کيون ويٺا رهن جڏهن ته غريب شهري ڏاڍ ۽ ظلم جو نشانو ٿيندا هجن. حضرت علي عليه السلام جهڙو بهادر ۽ دلير ماڻهو خاموش نٿي رهي سگهيو ۽ مسلمانن کي بناوٽي جي بگهڙن جي ظلمن جو ڪاڇ ٿيڻ نٿي ڏٺي سگهيو. جيڪڏهن پاڻ انهي ڏکي گهڙي وقت مسلمانن جي آجپي لاءِ اڳتي نه اچن ها ته کين بزدل ۽ ڊڄڻو قرار ڏنو وڃي ها ته ڪي بهادر ۽ سورهيه شخص، جيئن پاڻ تاريخ ۾ جاتا وڃن ٿا.

انهن پاڻ فرمايو: ”مان پريشان ۽ خطري کان خبردار هيس ته ائين نه ٿئي جو بيوقوف ۽ جاهل ماڻهو هن امت جا حڪمران ٿي وڃن ۽ الله

تعالیٰ جي ملڪيت کي پنهنجو رانديڪو بڻائين ۽ خدا جي مخلوق کي پنهنجو غلام ۽ متقي ۽ پرهيزگار ماڻهن سان ويڙهه ڪن ۽ ظالمن کي پنهنجو ساٿاري بڻائين.

انهن سببن ڪري حضرت علي عليه السلام پنهنجي لاءِ بيعت جو حلف قبول ڪرڻ کي ضروري سمجهيو. جڏهن ته ٻين ڪيترن ئي پرهيزگار ماڻهن خلافت جو بار کڻڻ لاءِ پاڻ کي قابل ڪونه ٿي سمجهيو. حضرت علي عليه السلام هيڪلاپ واري زندگي کان نفرت ڪئي ٿي. ان وقت کان سواءِ جڏهن الڳ ٿلڳ رهڻ سان ماڻهن جي خدمت ڪرڻ ممڪن هيو انهن لاءِ ناممڪن هيو ته پنهنجو وقت اڪيلاپ ۾ گذارين. اهڙو شخص جيڪو انهيءَ جي باوجود ته اهو ائين ڪرڻ جي حيثيت ۾ آهي پر الله جي مخلوق جي خدمت ڪرڻ کان نتائي ٿو ته اهو پنهنجي ايمان سان گڏ دنيا کي به تباهه ڪري ٿو. حضرت علي عليه السلام پڪي ارادي سان خلافت قبول ڪئي ۽ ان ڳالهه کي مسلمانن جي مفاد ۾ سمجهيائين ته ان کي عهدو سنڀالڻ گهرجي.

حضرت علي عليه السلام جي انتظام جي نوعيت ۽ ان جي معاشي ۽ مالي حڪمت عملين کي سمجهڻ جي غرض سان اهو ضروري آهي ته اسان ان ڳالهه جي ڄاڻ حاصل ڪريون ته حضرت علي عليه السلام پاڻ خلافت ۽ حڪمراني بابت ڪهڙي راءِ جو اظهار ڪيو آهي. ۽ مذهبي نقطه نظر کان ان جي نظر ۾ خلافت جي ڪهڙي حيثيت هئي. ۽ خلافت جي پينگهي ۾ ڪهڙا فائدا هيا.

ماڻهن کان پنهنجي بيعت جو حلف وٺڻ مهل انهن کي خطاب ڪندي حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”اي انسانو! مان به توهان منجهان هڪ آهيان. مون کي به اهي ئي حق حاصل آهن جيڪي توهان کي حاصل آهن. منهنجون ذميواريون پڻ ساڳيون آهن جيڪي توهان جون آهن. ڪوبه حق کي باطل نٿو ڪري سگهي. يعني حڪمران يا خليفو الله جي حڪمن کي تبديل نٿو ڪري سگهي.“

هڪڙي ٻئي خطبي ۾ پاڻ فرمايائون: ”مان الله جو قسم کڻي چوان ٿو ته پهريان مان پاڻ خدا جي حڪمن جي تابعداري ڪندس جن جي

ميڃڻ لاءِ مان توهان کي دعوت ڏيندس ۽ پهريائين مان پاڻ انهن شين کان پاسو ڪندس جن کان پاسو ڪرڻ لاءِ مان توهان کي چوندس.

انهي اصول سبب حڪمران يا خليفي جي سندس ذاتي حيثيت ۾ تابعداري ناهي ڪرڻي. ان جي فرمانبرداري انهي ڪري ضروري آهي چو ته اهو عدل ۽ انصاف کي شرعي قانون موجب لاڳو ڪري ٿو. خلافت حڪمران يا خليفي کي اهو حق نٿي ڏئي ته اهو بيت المال مان کيس جيترو به وڻي پنهنجي لاءِ حاصل ڪري ۽ اهو پاڻ خرچ ڪري يا پنهنجن دوستن، حمايتين ۽ متن مائتن کي ڏئي. ان جي بجاءِ خلافت جي رواج جو مقصد اهو آهي ته عدل ۽ انصاف جي حڪمراني هجي. حڪمران کي گهرجي ته هر هڪ سان هڪجهڙو سلوڪ ڪري هر ان شخص جي ڪوشش کي مٿه ڏئي جيڪو خدائي مذهب جي تبليغ ڪري ۽ عوام جي خدمت ڪري ذخيره اندوزي کان منع ڪري ۽ ظلم زيادتي کان روڪڻ ڪري ڪنهن به حالت ۾ حق جي راهه کان نه هٽي. اهو پنهنجي پروگرام کي ترڪ نه ڪري توڙي جو جاهل ۽ ظالم ماڻهو ان جي عدل واري ڪردار کي پسند نه ڪن ۽ ان جي جان جا دشمن ٿي وڃن. اها به ان جي ذميواري آهي ته ماڻهن کي انصاف وارن قانونن جي ڄاڻ پهچائي ان کان انهن جي منهن موڙ کي روڪي.

حضرت علي عليه السلام پنهنجن گورنرن مان هڪڙي کي هيئن لکيو: ”تنهنجو انهي عهدي کي سنڀالڻ توکي انهيءَ جو حق نٿو پهچائي ته تون دولت گڏ ڪر. يا ڪنهن ماڻهوءَ کان بدلو وٺ. تنهنجي فقط اها ذميواري آهي ته توکي ڪوڙ ۽ دوکي کي ختم ڪرڻو آهي ۽ سچ کي بحال رکڻو آهي.“

حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي نظر ۾ حڪمراني يا خلافت جو اهو مطلب ڪونه هيو ته حڪمران اعليٰ مرتبي واري تخت ويهي پنهنجي اقتدار ۽ اختيار کي مضبوط ڪري ۽ پنهنجي حيثيت کي ماڻهن کي غلام بڻائڻ جو ذريعو ٺاهي. انهن فرمايو: ”درياءِ دلي ۽ سخاوت بادشاهت ۽ مٿي مائتي جي مقابلي ۾ محبت ۽ انسيت لاءِ عظيم تر ذريعو آهي. نرم مزاجي جهڙي ڪائي عظمت ڪونهي ۽ علم جهڙو ڪوئي گڻ ڪونهي.“

خلافت جو اهو مطلب ڪونهي ته ماڻهن کي تلوار جي نوڪ تي ۽ رتوڇاڻ ۽ زورزبردستي ذريعي تابع رکجي يا اهي لوپ لالچ يا ڊپ جي ڪري خليفن جي تابعداري ڪن. حضرت علي عليه السلام اهي انسان هيا جن الله جي عبادت انهي لاءِ نٿي ڪئي ته ان معافي طلب ٿي ڪئي يا سزا جو خوف ٿي رکيو. البت، انهن الله جي عبادت انهي لاءِ ڪئي ٿي ته اهو (الله) عبادت ۽ پوڄا جي لائق هيو. حضرت علي عليه السلام جي خواهش هئي ته ماڻهو خليفن جي انهي لاءِ فرمانبرداري ڪن جو اهو تابعداري جي لائق هجي، نه ڪي خوف يا مال جي لالچ ڪري

هاڻي ٻين سان صلاح مشورو ڪرڻ جو جيترو معاملو آهي ته امير المؤمنين علي عليه السلام فرمايو: ”جيڪو مختلف رايي ٻڌي ٿو اهو غلطين ۽ ڪوتاهين جي نقص کي تسليم ڪري ٿو.“

جيڪو شخص غلطين کي مڃي ٿو اهو حق ۽ صحيح قدم تي پهچي وڃي ٿو. ماڻهن جا رايي اهم ڳالهين آهن جيڪي رياست سان گڏ عوام کي به فائدو پهچائين ٿا ۽ معاملا اهڙي نموني سان هلايا وڃن ٿا جو اهي شرمساري ۽ افسوس جو ڪارڻ ڪونه ٿا بڻجن. حضرت علي عليه السلام انهي حقيقت کي بلڪل چٽن لفظن ۾ تسليم ڪيو ۽ فرمايو: ”صلاح مشوري کي ترڪ ڪرڻ سان صحيح حالت تي نٿو پهچي سگهجي.“

حڪمران لاءِ اهو مناسب ڪونهي ته ماڻهن لاءِ پنهنجا دروازا بند ڪري ڇڏي ۽ ماڻهن کي اوندهه ۾ رکي ڪو مقصد ماڻڻ جي ڪوشش ڪري. امير المؤمنين علي عليه السلام انهي نقطي ڏانهن ماڻهن جو ڌيان ڇڪائڻ لاءِ فرمايو: ”ڪنهن به ٻرندڙ ٻيٽي مان روشني حاصل ڪريو.“

امير المؤمنين علي عليه السلام جي خيال مطابق خليفن لاءِ اهو مناسب ڪونهي ته ماڻهن کان فاصلو رکي، مغرور ۽ وڏائي ڪندڙ هجي، يا ماڻهن جي ضرورتن کي نظر انداز ڪري خلافت حڪمران لاءِ ماڻهن (عوام) سان ڳانڍاپو رکڻ، انهن سان همدردي ڪرڻ ۽ انهن سان شرافت وارو سلوڪ ڪرڻ جو ذريعو آهي. جيڪڏهن حڪمران ماڻهن کان پري رهي ٿو ته ان جي ڪنهن به بهاني ۽ دليل کي قبول ڪونه ڪري سگهيو.

جيڪڏهن ماڻهو انهن ڳالهين مان ڪنهن به ڳالهه جي ڪري حڪمران سان ناراض ٿين ٿا ته اهي ان مٿان اهڙي نموني ڀرمار ٿي ويندا

جهڙي نموني پر ان جي حڪمراني انهن تي بار هوندي، چو ته ماڻهو به ان سان اهڙو رويو اختيار ڪندا جهڙو اهو پاڻ انهن سان ڪندو هوندو. اميرالمؤمنين علي عليه السلام انهي باري ۾ فرمايو ”عوام جون دليون حڪمران لاءِ خزانو آهن. اهو اتان اها شي حاصل ڪندو جيڪا اتي رکندو. آيا اهو عدل ۽ انصاف هجي يا ظلم ۽ زيادتي.“

حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ خلافت جماعتي جذبي يا خانداني عصبيت تي ٻڌل ڪونه هئي، جيڪي تمام گهڻو خراب خصلتون آهن. انهن خلافت کي سئين خصلتن، خدا ترسي وارن ڪارنامن، ماڻهن کي انصاف مهيا ڪرڻ ۽ ظلم ۽ شرارت کان بچڻ وارين ڳالهين تي مشتمل ٿي سمجهيو.

حضرت علي عليه السلام جي نقطه نظر مطابق حڪمراني ڪنهن به صورت ۾ انهن ماڻهن جو حق ڪونه هئي جن لاءِ سندس چوڻ هيو: ”جيڪڏهن اهي ماڻهو توهان جا حڪمران ٿي ويا ته توهان سان قيصر ۽ ڪسري وارو رويو اختيار ڪندا.“ اهي ماڻهو به حڪمران ٿيڻ جي لائق ڪونه هيا جيڪي دوکيباز ۽ ظلم زيادتي ڪندڙ هيا.

انهن سڀني ڳالهين کي نظر ۾ رکندي حضرت علي عليه السلام پختي ارادي سان حق سچ کي قائم رکڻ ۽ ڪُپت کي تباهه ويران ڪرڻ لاءِ ۽ ناڪامي جي صورت ۾ پنهنجي جان به قربان ڪرڻ لاءِ خلافت قبول ڪئي. اهو ئي ڪارڻ هيو ته حضرت علي عليه السلام تاڪيد ڪري رهيا هيا ته ماڻهن کي گهرجي ته اهي پنهنجن حڪمرانن جي سرگرمين تي نظر رکن ۽ اهڙي شخص کي حاڪم طور قبول نه ڪن جيڪو پاڻ کي رعيت جو خادم ثابت نه ڪري. حضرت علي عليه السلام ماڻهن کي نصيحت ڪئي ته حڪمران جي غلط سرگرمين تي ناراضگي جو اظهار ڪن يا انهن کي خوبي جي بنياد تي منظور ڪن. انهن فرمايو: ”ڇا توهان ناراضگي ۽ بيزاري محسوس ڪونه ڪندا جڏهن بيوقوف ماڻهو توهان جا حڪمران ٿي وڃن ۽ ان جي نتيجي ۾ توهان جي بي عزتي ٿئي، ستايا وڃو ۽ تباهه ۽ بدحال ٿي وڃو؟“

حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ ظلم ۽ زيادتي تي ناراض ٿيڻ اهڙي اهميت واري ڳالهه هئي جيئن عدل و انصاف جو آڌر پاءُ ڪرڻ. ان

فردن جي شخصي آزادي جو احترام ٿي ڪيو ۽ امت جي حقن کي پڻ ڌيان ۾ رهي رکيو. جن ماڻهن سندس بيعت جو حلف ڪونه ڪيو انهن جي باري ۾ فرمايائون: ”جيڪڏهن اهي بيعت جو حلف نٿا ڪن ته اهو ڪومستلو ڪونهي. البت، انهن کي حدن اندر رهڻو پوندو ۽ امت جي معاملن ۾ مداخلت نه ڪرڻ گهرجي.“

سعد بن ابى وقاص جيڪو مجلس شوري جو هڪڙو رڪن هيو ان حضرت علي عليه السلام جي بيعت ڪرڻ لاءِ حلف ڪرڻ کان انڪار ڪيو. حضرت علي عليه السلام ان کي بيعت جو حلف ڪرڻ لاءِ مجبور ڪونه ڪيو ۽ ان کي آزاد ڇڏي ڏنائين. سعد چيو هيو. ”توهان کي مون کان ڪوبه انديشو ڪرڻ جي ضرورت ڪونهي. مان توهان خلاف ڪڏهن به بغاوت ڪونه ڪندس.“

ساڳي نموني عبدالله بن عمر بيعت جو حلف ڪونه ڪيو. حضرت علي عليه السلام ان کي فرمايو ته ڪو ضامن پيش ڪر جيڪو ضمانت ڏئي ته هي (تون) ڪنهن به قسم جي گزير پيدا ڪندو پر ان ائين ڪرڻ کان به لاجاري ڏيکاري ان تي حضرت علي عليه السلام ان کي فرمايو: ”تون پنهنجي ٻالڪڻي کان ئي بي افعال رهيو آهين، مان توکي تنهنجي ڄمڻ واري پهرين ڏينهن کان ئي سڃاڻان ٿو.“ پوءِ پاڻ ماڻهن ڏانهن نھاري فرمايائون: ”ان کي سندس حال تي ڇڏي ڏيو. مان ضمانت ڏيان ٿو ته اهو ڪابه گزير پيدا ڪونه ڪندو.“

ٻيا به ڪيترائي ماڻهو هيا جيڪي پنهنجن گهرن ۾ لڪل رهيا ۽ بيعت جو حلف ڪرڻ لاءِ راضي ڪونه هيا. حضرت علي عليه السلام انهن جي باري ۾ فرمايو: ”مونکي پڻ انهن ماڻهن جي خواهش ڪونهي جن کي منهنجي ضرورت ڪونهي.“ ان انهن کي انهي شرط تي انهن جي حال تي ڇڏيو ته اهي ڪنهن به قسم جي گزير پيدا ڪونه ڪندا ۽ ماڻهن کي نقصان نه پهچائيندا. اڪثر انقلابين گهر ڪٿي ته اهڙن ماڻهن کي راضي ڪجي ته بيعت جو حلف ڪن پر امير المؤمنين علي عليه السلام انهي ڳالهه سان متفق ڪونه ٿيا. بيعت جي حلف جي معاملي ۾ سندن عام رايو اهو هيو جيڪو پاڻ فرمايائون: ”مان بيعت جو حلف ان کان قبول ڪندس جيڪو رضاڪارانه طور بيعت ڪري ۽ ان جي پرواهه ڪونه ڪندس جيڪو بيعت کان انڪار ڪري.“

ائين، فردن جي آزادي کي حضرت علي عليه السلام جي حڪومت ۾ مڪمل تحفظ حاصل ٿيو ۽ ڪڏهن به انحرافي ڪونه ٿيندي هئي. سواءِ ان موقعي جي جڏهن اهي ماڻهن کي نقصان پهچائڻ جا ڏوهي ظاهر ٿيندا هيا، ڇو ته انهي حالت ۾ حضرت علي عليه السلام لاءِ اهو ممڪن ڪونه هيو ته انهن کي آزاد ڇڏي ڏئي. اهو ئي سبب هيو جنهن ڪري انهن طلحه، زبير ۽ معاويه کي اڪيلو ڪونه ڇڏيو جيئن پاڻ سعد رضه بن وقاص ۽ عبدالله رضه بن عمر رضه جي حوالي سان ڪيو هيائون، اهي ٽئي شخص خلافت حاصل ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيا هيا ۽ دولت ۽ اختيار هڙپ ڪرڻ جي تمنا رکيائون ٿي. انهن گترپڙ پيدا ڪرڻ تي گهري ته جيئن حضرت علي عليه السلام کي ان عهدي تان هٽائي سگهن ۽ بيت المال تي پنهنجي لاءِ قبضو ڪن. جيڪو سڀني مسلمانن جي ملڪيت هئي. انهن بي تحاشا دولت ميڙي هئي ۽ حضرت علي عليه السلام جي حڪومت خلاف ويڙهه ڪرڻ لاءِ هٿياربند لشڪر به گڏ ڪيو هيو. انهن معاملن جي نوعيت ڪري ئي هيو ته حضرت علي عليه السلام انهن تنهن کي اڪيلو ڪونه ڇڏيو. اهي سموريون حقيقتون اهو ثابت ڪن ٿيون ته حضرت علي عليه السلام طرفان انهن تنهن ماڻهن بابت قائم ڪيل راءِ مڪمل طور تي صحيح هئي. اسان اڳتي هلي تفصيل سان ذڪر ڪنداسين ته حضرت علي عليه السلام خلاف انهن تنهن ماڻهن جي سازشن ڪري ڪهڙي گترپڙ پيدا ٿي.

مختصر طور اهو ته حڪمراني ۽ خلافت عوام جو حق آهي ۽ انهي ڳالهه جي اجازت ڪونهي ته ڪنهن ماڻهوءَ کي مجبور ڪجي ته اهو بيعت جو حلف ڪئي. اهڙي زبردستي ڪنهن حد تائين حاڪم جي ذاتي مفاد لاءِ نه پر عوامي مفاد ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿي. حاڪم ۽ رعيت جي وچ ۾ سٺا تعلقات تڏهن قائم ٿي سگهن ٿا جڏهن ماڻهو حڪمران کي پاڻ چونڊين ۽ رضاڪارانه طور ان جي بيعت جو حلف ڪن.

جيئن ته حضرت علي عليه السلام آزادانه طور ماڻهن سان گڏجندا ۽ رمل ٿي ويندا هيا، تنهنڪري اها فطري ڳالهه هئي ته انهن گهريو ٿي ته گورنرن ۽ ٻين عهديدارن منجهان هرڪو پاڻ کي ماڻهن سان رائل مائل ڪري جيئن انهن مان هڪ هجي. پاڻ عهديدارن کي تاڪيد سان هدايت ڪندا هيا ته عوام جي حقن جو احترام ڪن. حضرت علي عليه

السلام حڪمرانن جي عوام سان رائل مائل ٿيڻ واري بهترين روايت کي متعارف ڪرايو. اها ريت جديد دور جي مذهب قومن جي ريت سان پڻ هم آهنگ آهي. ان ريت کي حڪمرانن جي سرگرمين تي نگران بڻايو ته جيئن اهو (حاکم) عوام جي خواهش مطابق قدم کڻي.

امير المؤمنين علي عليه السلام جڏهن به ڪنهن شخص کي پرڳڻي، علائقي يا شهر جي حڪومت سونپيندا هيا ته پاڻ هڪڙو هدايت نامو لکندا هيا ۽ اهو ان کي ڏيندا هيا ته جيئن اهو حاکم ان هدايت نامي کي ماڻهن جي سامهون پڙهي ٻڌائي. جيڪڏهن اتان جا ماڻهو ان هدايت نامي کي قبول ڪندا هيا ته اهو انهن جي ۽ حڪمران جي وچ ۾ هڪڙو معاهدو ٿي ويندو هيو، جنهن جي انهن ٻنهي ڌرين مان ڪوبه انحرافي ڪونه ڪري سگهندو هيو. جيڪڏهن ڪا به ڌر عهدنامي جي انحرافي ڪندي هئي ته امام عليہ السلام لاءِ لازمي ٿي ويندو هيو ته واسطيدار ڌر کي سزا ڏئي ۽ جيڪڏهن حاکم پاڻ ان عهدنامي جي انحرافي ڪندڙ ثابت ٿيندو هيو ته ان کي عهدي تان هٽايو ويندو هيو.

آزادي ۽ ان جا ذريعا

انهيءَ حالت جي باوجود ته الله توهان کي آزاد پيدا ڪيو
آهي، غير جا پانها نه ٿيو.
مون توهان کي اجازت ڏني ته پنهنجي باري ۾ جيڪو
مناسب سمجهو اهو ڪيو.

علي عليه السلام

امام علي عليه السلام طرفان سياست، حڪمراني ۽ رياست جي
انتظام جي معاملي ۾ اختيار ڪيل طريقو عوام جي آزادي جي اصول
جي بنياد تي ٻڌل هيو. ان کي انهي آزادي ۾ پختوي يقين هيو جنهن جو ان
جي سڀني عملن ۾ مشاهدو ڪري سگهجي ٿو. آيا انهن ڪا ڳالهه
ڪئي ٿي، يا ڪي حڪم ڏنا ٿي، يا ڪن ڳالهين کان منع ڪئي ٿي، آيا
اها ڳالهه صلح جي وقت هئي يا لڙائي وقت، يا ڪنهن گورنر جي مقرري
ٿي ڪيائون، ۽ جنهن به نموني ۾ انهن عوام سان سلوڪ ڪيو يا
پنهنجن ٻارن سان رويو اختيار ڪيو يا الله تعاليٰ جي عبادت ڪئي -
انهن سڀني موقعن تي سندن ڪردار انهي آزادي جي بنياد تي ٻڌل هيو.
بهرحال، سوال ٿو پيدا ٿئي ته ماڻهو ڇو آزاد هجن، انهن کي ڇو
پنهنجي مرضي ۽ آزادي مطابق ڪم ڪرڻ گهرجي. انهن اها آزادي
ڪٿان حاصل ڪئي ۽ ان جون حدون ڪهڙيون آهن؟

حضرت علي عليه السلام جي نظريي مطابق انهي آزاديءَ جو اصل
سبب انساني معاشره آهي جنهن کي لازمي خدا جي رحمت و فضل ۽
ڪاميابي و خوشحالي جي واٽ تي روان دوان هجڻ گهرجي.
آزادي ماڻهن جي باهمي لاڳاپن جذبن ۽ لاڙن جو نتيجو آهي. ان
جو ڪجهه ڳالهين سان قريبي تعلق آهي، جيڪي ان تي گهڻو اثر
رسوخ استعمال ڪن ٿيون.

تجربو ۽ عقل انهي ڳالهه کي ثابت ڪن ٿا ۽ حضرت علي عليه
السلام پڻ انهيءَ جي تصديق ڪئي آهي ته هڪڙي معاشرتي ۾ رهندڙ
فرد هڪ ٻئي سان باهمي تعلق رکن ٿا، انهن جو اهو باهمي تعلق ذاتي
مفاد سان گڏ قومي مفاد جي ڪري آهي.

انهن تعلقاتن ۽ ڀنڌن کي سڌارڻ لاءِ حضرت علي عليه السلام جي حڪمت عملي هئي ته هر شخص بهترين طريقي سان پنهنجي زندگي گذاري ان ماڻهن کي پنهنجي آزادي کي بهترين نموني ۾ آڻڻ لاءِ موقعا فراهم ڪيا ته اهي انهي آزادي جي ذريعي انهن زميوارين کي نڀائين، جيڪي ان کانسواءِ نڀائڻ ممڪن ڪونه آهن.

حضرت علي عليه السلام پهريان پهريان ماڻهن کي اهو محسوس ڪرايو ته سچ کي قائم ڪرڻ ۽ ڪوڙاڻپ کي ختم ڪرڻ انهن جي پنهنجي زميواڙي آهي. انهن کي گهرجي ته پنهنجي آزادي کي مضبوطي سان پڪڙين، مٿين طبقن جي ماڻهن جي حڪمن جا غلام نه ٿين، ۽ نه ته معاشري کي بگاڙين ۽ نه پاڻ سان ظلم ڪن. حضرت علي عليه السلام پنهنجي سموري حياتي دوران، يعني خلافت سنڀالڻ کان اڳ ۽ ان سان گڏوگڏ بعد ۾ انهن ماڻهن کي کولي سمجهايو ته انهن کي لازمي طور حق سچ کي قائم ڪرڻ ۽ ڪوڙاڻپ کي ختم ڪرڻ لاءِ پنهنجون زميواڙيون نڀائڻ گهرجن.

حضرت علي عليه السلام پنهنجي وس آهر ماڻهن جي فلاح و بهبود لاءِ وسيلو فراهم ڪرڻ لاءِ ڪوششون وٺي رهيا هيا، ۽ ساڳي وقت ڏوهين کي سزا ڏيڻ ۽ ايترو سخت هيا جو انهي معاملي ۾ انهن جي نظر ۾ دوست ۽ دشمن برابر هيا ۽ ڪنهن سان به رعايت ڪونه ڪندا هيا.

حضرت علي عليه السلام کي پڪ هئي ته سڀئي سندس پارسائي ۽ ديانتداري کان واقف آهن، ۽ ماڻهن کي خبر هئي ته ديانتداري جي معاملي ۾ ان جو ڪو ثاني ڪونهي. ۽ دنيا کان صرف ايترو وٺندا هيا جيڪو زندگي گذارڻ لاءِ مناسب هيو. ماڻهو انهي ڳالهه کان پڻ واقف هيا ته حضرت علي عليه السلام جي زندگيءَ جو واحد مقصد حق سچ کي قائم ڪرڻ ۽ ضرورتمندن ۽ ڏتڙيلن جي مدد ڪرڻ هيو ۽ اهو به ته پاڻ ٻين سان همدردي ڏيکارڻ لاءِ نه پر پاڻ تي فرض ۽ زميواڙي جو معاملو سمجهي اهي ڪم ڪندا هيا. پاڻ ماکي کائڻ پسند ڪونه ڪندا هيا ڇو ته کين انديشو هوندو هيو ته ٿي سگهي ٿو سندن رعيت ۾ ڪجهه اهڙا به ماڻهو هجن جن کي سُڪي ماني جو ڳڻو به ميسر نه هجي. پاڻ قيمتي لباس به ڪونه پائيندا هيا، ڇو ته ٿي سگهي ٿو ته عوام الناس ۾ ڪو اهڙو فرد موجود هجي جنهن کي پائڻ لاءِ معمولي لباس به نه هجي.

کين اهو پسند ڪونه ھيو ته ماڻهو مون کي امير المؤمنين سڏين ۽ اهو انهن جي ڏک تڪليفن ۾ حصو نه وٺائي.

حضرت علي عليه السلام پاڻ کي انهن سمورين خرابين کان بچائي رکيو جن ۾ ان زماني جا حڪمران ملوث ھيا. انهن ڪڏهن به پنهنجي موروثي شرافت جو فائدو ڪونه ورتو. ان ڪڏهن به ڪنهن علائقي، وڏي عهدي يا دولت جو حرص ڪونه ڪيو. ڪنهن به موقعي تي ان تڪبر جو اظهار ڪونه ڪيو. اهو مڙني بيھودين ۽ غير اخلاقي ڳالهين کان الڳ رھيو. ان ڪڏهن به پنهنجن متن مائنن ۽ دوستن کي ٻين تي ترجيح ڪونه ڏني. ان ڪڏهن به پنهنجن مخالفن خلاف بغض ڪونه پاليو. نه وري ڪڏهن ڪنهن کان بدلو ورتائين. ان ڪڏهن به اهڙي ڳالهه يا ڪم ڪونه ڪيو جنهن جي درستگي ۽ سٺائي جو ان کي يقين نه هجي. ان ڪڏهن به اهڙي ڳالهه نه ڪئي ۽ نه سوچي جنهن کي پاڻ پسند نه ڪندو هجي. اهو مڙني شين کان بي پرواهه ھيو جيڪي ان کاڌيون يا پيئڻيون ٿي، جيڪو لباس انهن پاتو ٿي، ۽ گهر جنهن ۾ ان زندگي گذاري ٿي. ان انهن شين کي ايترو ڪتب آندو ٿي جيتريون ان لاءِ بلڪل ضروري ھيون. ان پنهنجن ذاتي خرچن لاءِ بيت المال مان ڪابه شي ڪونه ڪٽي، توڙي جو اهو ان مان گهٽ ۾ گهٽ ايترو ڪٽي سگهيو ٿي، جيترو پرڳڻن جا گورنر ڪندا ھيا. مستند روايتون ظاهر ڪن ٿيون ته اڪثر ڪري کين پنهنجي ۽ گهر ڀاتين جي کاڌ خوراڪ لاءِ تلوار زره يا گهر جون شيون وڪڻڻيون يا گروي رکڻيون پونديون ھيون. البت، پنهنجن گورنرن کي خاطر خواهه پگهارون ڏيندا ھيا ته جيئن اهي رشتون وٺڻ لاءِ مجبور نه ٿي وڃن يا غير قانوني طريقن سان رقم حاصل نه ڪن.

حضرت علي عليه السلام پاڻ کي انهن مڙني لاڳاپن کان پري رکيو جيڪي دوست ۽ دشمن جي وچ ۾ سندس انصاف واري انتظام ۾ بيجا مداخلت ٿين ها. ان پنهنجي حالت جو هن مختصر جملي ۾ اظهار ڪيو آهي. ”جيڪوبه خواهشن کي ترڪ ڪندو آزاد رهندو.“

ان جي دينداري اعليٰ ظرف ماڻهن واري دينداري هئي. اها ڪنهن به لوپ لالچ سان داغدار ٿيل ڪونه هئي. انهن کي الله تعاليٰ ۾ ڪامل

يقين ۽ ايمان هيو ۽ پنهنجي ايمان مطابق عمل ڪندا هيا. ان جي عملن ۾ رباڪاري واري بناوت ڪونه هئي. ان جا سٺا عمل دوزخ جي خوف يا جنت جي خواهش ذريعي هرڪايل ڪونه هيا.

جيترو عام ماڻهوءَ جي آزاديءَ جو معاملو آهي ته ان جو پهريون ڏاڪو عمل جي آزادي آهي. امام علي عليه السلام پورهيتن جي جسم کي ڌرتي تي ساڳيو مرتبو ڏنو آهي جيڪو صالح ٻانهن جي دلين کي بهشت ۾ حاصل ٿيل آهي. يعني هي دنيا پورهيتن جو ساڳي نموني ۾ آڌرپاءَ ڪري ٿي جنهن ۾ بهشت صالح ٻانهن جو آڌرپاءَ ڪرڻ لاءِ تيار رهندو آهي. صالح ٻانهن لاءِ پاڻ فرمايائون: ”انهن جون دليون بهشت ۾ آهن ۽ انهن جا جسم ڪم ڪار ۾ مشغول آهن.“ (يعني اهي پنهنجين دلين کي دنياوي ڳالهين ۾ ڪونه ڦاسائيندا آهن.)

انهن آزادي جي حالت کي ترقي وٺرائي ۽ آزاد انسان جي ڪم کي عظيم سمجهيائين. انهن ان ڳالهه کي پنهنجو اصول بڻائي ڇڏيو هيو ته ڪنهن به ماڻهوءَ کي مخصوص ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور نه ڪجي، ڇو ته جيڪو ڪم رضاڪارانه طور نٿو ڪيو وڃي اهو آزاديءَ سان گڏ ڪم ۾ به بي ايماني آهي. انهن فرمايو: ”منهنجو اهو ارادو ڪونهي ته ڪنهن به ماڻهوءَ کي خاص ڪم لاءِ مجبور ڪيو وڃي.“

ان ماڻهن کي ڪارائتو ڪم ڪرڻ ۽ آزاديءَ جو تحفظ ڪرڻ لاءِ همٿائڻ لاءِ انعام مقرر ڪيا ۽ هر ان شخص کي انعام کان محروم ڪيو جيڪو ٻين کي ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري انهن فرمايو: ”ڪو به واهي ان جي ملڪيت آهي جنهن ان کي پنهنجي مرضي سان کوٽيو ۽ ان جي ملڪيت ڪونهي جنهن ٻين کي ان جي کوٽڻ لاءِ مجبور ڪيو يا جنهن ان تي ڪم ڪار ڪونه ڪيو.“

هتي هڪڙي اهم نقطي جو حوالو ڏيڻ ضروري آهي. انهن ڏينهن ۾ لفظ ”آزادي“ جيئن استعمال ٿيندو هيو ايتري وڏي معنيٰ ڪونه رکندو هيو جيتري حضرت علي عليه السلام ان لفظ کي اهميت ڏياري پيا ماڻهو ان کي ايئن ڪونه سمجهندا هيا جيڪو علي عليه السلام جو مطلب هيو. انهن ڏينهن ۾ آزادي غلامي جو ضد هيو ۽ آزاد ماڻهو غلام جو ضد هيو. خليفي حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو: ”توهان ماڻهن کي غلام ڪيئن ٿا بڻايو جڏهن مائرن انهن کي آزاد انسان طور جنم ڏنو؟“

جڏهن اسان انهن لفظن تي غور ڪيون ٿا ۽ ان وقت ۽ حالتن کي ڌيان ۾ رکون ٿا جن ۾ حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه اهي لفظ چيا هيا ته اسان کي واضح نموني ۾ خبر پوي ٿي ته آزاد انسان مان ان جو مطلب غلام جو ضد هيو يعني ڪنهن به ماڻهوءَ جي خريد ۽ فروخت ڪري نه سگهجي. البت، جديد دور ۾ لفظ ”آزاد“ ۽ ”آزادي“ ساڳي لحاظ ۾ ڪونه ٿا اچن جنهن ۾ حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه چيا هيا. اسان هتي پنهنجي راءِ جو هڪڙو ٻيو ثبوت پيش ڪيون ٿا. مٿي ذڪر ڪيل جملي ۾ حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه انهن ماڻهن لاءِ ناراضگي جو اظهار ڪيو آهي جن پنهنجن تابع ماڻهن کي غلامي جي حالت تي پهچايو هيو. ان طاقتور ماڻهن کي تنبيهه ڪئي ۽ انهن کي ٻڌايو ته ڪمزور ماڻهن کي غلام نه سمجهو. ڇو ته انهن جي مائرن انهن کي آزاد انسان طور چڻيو آهي. حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه غلامن کي اهو ڪونه ٻڌايو ته اهي آزاد انسان آهن ۽ انهن کي گهرجي ته انهن ماڻهن جا حڪم نه مڃين جن پنهنجن غلامن جو مالڪ هجڻ جي دعوا ڪئي ٿي. مختصر ته، حضرت عمر رضي الله عنه پنهنجي جملي ۾ مالڪن کي ڊڙڪوڊهمان ڪيو ته انهن ملازمن ۽ ڪمزور ماڻهن کي آزادي ڏين.

امام علي عليه السلام جي نظريي مطابق آزادي جي معنيٰ ان کان مختلف آهي جيڪا حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه سمجهي ٿي. پر اها گهڻو وسيع مطلب رکي ٿي. سڀ کان پهريائين اسان انهيءَ موضوع تي حضرت علي عليه السلام جي هڪڙي چٽي راءِ کي هيٺ پيش ڪيون ٿا ۽ ان کان پوءِ اسان پنهنجي خيال جي حمايت ۾ ان جي ٻين رايين، هدايتن ۽ حڪمن کي پيش ڪنداسين.

حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه جي راءِ جي برخلاف انهن جو فرمان آهي: ”جڏهن الله تعاليٰ توهان کي آزاد پيدا ڪيو آهي ته ڪنهن جا به غلام نه بڻجو.“ خليفي حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه مالڪن کي خطاب ڪيو هيو ۽ انهن کي چيو ته پنهنجن تابع ماڻهن کي آزادي ڏين. ان تابع ماڻهن کي اهو ڪونه چيو هيو ته اهي پنهنجن مالڪن جا حڪم نه مڃين. البت، حضرت علي عليه السلام خود تابع ماڻهن کي مخاطب ٿئي ٿو ۽ انهن کي چوي ٿو ته پاڻ تي پاڙڻ جو حوصلو رکڻ ۽

آزاديءَ جو احساس پيدا ڪن. اهو انهن کي نصيحت ڪري ٿو ته آزاديءَ جي پنهنجي حق کي تسليم ڪن، جيڪو انهن جي وجود جو لازمي جزو آهي. اهو انهن کي ياد ڏياري ٿو ته الله تعاليٰ انهن کي آزاد انسان جي حيثيت ۾ پيدا ڪيو آهي ۽ اهي جيڪو ڪن يا نه ڪن اهو انهن جي انهي فطري حق مطابق هجڻ گهرجي.

حضرت علي عليه السلام انهي جملي چوڻ سان انهن مطيع ماڻهن جي دلين ۾ انقلاب جا بچ پوکيا، ۽ انهن کي تيار ڪيو ته هر ان ڳالهه خلاف لڙائي ڪن جيڪا انهن جي آزادي جي رستي ۾ رڪاوٽ بڻجي يا انهن کي الجھنن ۾ مبتلا ڪري.

ٿي سگهي ٿو ته پڙهندڙ اهو سوچين ته حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه ۽ حضرت علي عليه السلام جي رابين ۾ ڪو گهڻو فرق ڪونهي، ڇو ته حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه ڪجهه خاص ماڻهن کي خطاب ڪيو. يعني مالڪن کي ته ماڻهن کي غلام نه بڻائين، جڏهن ته حضرت علي عليه السلام سڀني ماڻهن کي خطاب ڪيو ۽ انهن کي ٻڌايو ته اهي آزاد آهن. حضرت علي عليه السلام انهن جي آزاديءَ جو انحصار انهن جي پنهنجي مرضي تي ڄاڻايو ۽ نه ڪي انهن جي مالڪن جي مرضي تي ته انهن کي جيستائين وڻي ماڻهن کي غلام رکڻ ۽ اهي مالڪ جڏهن ۽ جيئن گهرن ته انهن کي آزاد ڪن.

بهرحال، انهن ٻنهي رابين ۾ بنيادي طور هڪڙو وڏو فرق موجود آهي. حضرت علي عليه السلام جو جملو ڳوڙهي نظر کي پڌرو ڪري ٿو جيڪا ان کي آزاديءَ جي معنيٰ متعلق هئي، ان جو جملو اها حقيقت ظاهر ڪري ٿو ته آزاديءَ جو سرچشمو خود انسان جو پنهنجو وجود آهي. اهو آزاد ڄاڻو آهي ۽ ان کي پاڻ ئي پنهنجي عمل جو رستو چونڊڻو آهي ۽ اهو نه ته ڪو ٻيو ماڻهو ان تي رحم ڪندو ۽ ان کي آزادي ڏياريندو.

حضرت علي عليه السلام جو اهو جملو ڏيکاري ٿو ته انهن انسان جي آزادي کي موروثي ۽ فطري سمجهيو ٿي ۽ انسان جا سمورا عمل انهي ورثي ۽ فطري آزاديءَ جو نتيجو آهن. اها آزادي سڀني ٻاهرين اثرن کان آجي آهي. انسان اها آزادي دلي طور ماڻي ٿو ۽ نه ڪي ظاهري طور. اها سچ جي روشني وانگر آهي جنهن کي سچ کان الڳ نٿو ڪري سگهجي. اها چنڊ جي روشني وانگر ڪونهي جيڪا گهٽجي ۽ وڌي ٿي.

تنهنڪري حضرت عمر رضي الله تعالى عنه ۽ امام علي عليه السلام طرفان چيل جملن ۾ حقي ۽ بنيادي فرق موجود آهي. هڪڙي درجي ۾ اهي ماڻهو آهن جن جي آزاديءَ جو انحصار ٻين جي مرضي تي آهي. اها خارجي آزادي آهي ۽ اها پنهنجي سرچشمي مان ڪونه ٿي اڀري ٻئي درجي ۾ اهي آزاد ماڻهو آهن جن جي آزادي جو انحصار انهن جي طبيعت تي آهي. اهائي حقي ۽ سچي آزادي آهي. اهي ئي ماڻهو پنهنجي عقل ۽ ڀلائي مطابق ڪم ڪندا آهن ۽ اهو ڪم ڪونه ڪندا آهن جيڪو ڪين پسند نه هوندو آهي. البت، جن جي آزادي ۽ خود مختياري ٻين تي پائيندڙ هوندي آهي اهي پنهنجن خيالن ۽ سوچ جي تابع ڪونه هوندا آهن.

*****

حضرت علي عليه السلام جنهن آزادي جي خواهش ڪئي ٿي اها اهڙي هئي جنهن تي انساني لاڳاپا ٻڌل آهن. اهائي اها آزادي آهي جنهن جي ذريعي انسان ڪاميابي جي رستي تي هڪ ٻئي سان ڪلهوڪاهي سان ملائي گهمي سگهن ٿا. اهائي اها آزادي آهي جيڪا عظيم تهذيب کي وجود ۾ آڻي سگهي ٿي.

حضرت علي عليه السلام جيئن ته مٿي چاڻايل قسم واري آزادي کي حقي آزادي سمجهيو ٿي، ان جا سڀ فرمان ان آزادي کي ئي نظر ۾ رکي جاري ڪيا ويندا هيا، ۽ ان انساني حقن جو پڻ انهن بنيادن تي تعين ڪيو. اسان ان جي مڙني احڪامن ۽ ضابطن ۾ انهي اصول جي بجا آوري کي کليل نموني ڏسون ٿا. انهن ذميوارن ۽ حقن جي معاملي ۾ سڀني انسانن کي برابر سمجهيو ۽ انهي لحاظ ۾ ڪابه حدبندي مقرر ڪونه ڪئي. جيڪڏهن انهن ڪا حدبندي مقرر به ڪئي ته اها حدبندي عوام جي مفادن کي عمومي نظر ۾ رکندي مقرر ڪئي.

حضرت علي عليه السلام جي ڪردار جو جڏهن اسان مطالعو ڪيون ٿا ته اسان چٽي نموني ڏسون ٿا ته انهن انهي آزادي جي پنهنجي ڪنهن به قانون، فرمان، حڪم ۽ ضابطي ۾ انحرافي ڪونه ڪئي ۽ پنهنجن مڙني قدمن ۾ عوامي ڀلائي کي نظر ۾ رکيو. انهن پنهنجن دوستن ۽ دشمنن سان هڪجهڙو سلوڪ ڪيو. اسان اڳ ۾

ذڪر ڪري آيا آهيون ته انهن ڪڏهن به ڪنهن ماڻهوءَ کي پنهنجي مرضي خلاف ڪم ڪرڻ تي مجبور ڪونه ڪيو نه وري پاڻ زور زبردستي سان ڪو رٿي جي اجازت ڏيندا هيا. اسان اڳ ۾ ئي ٻڌايو آهي ته انهن پنهنجي لاءِ ڪنهن کان به زبردستي بيعت جو حلف ڪونه ورتو. جن انهن جي بيعت جو حلف ڪرڻ کان انڪار ڪيو بنا شڪ جي غلطي ٿي هيا، پر ان انهن کي انهن جي حال تي چڙهي ڏنو، چوڻ تي خبر هئي ته انهن طرفان بيعت جو حلف نه ڪرڻ سان ڪو فرق نٿو پوي ۽ نه وري انهيءَ ڪري عوامي مفادن کي نقصان رسندو. اهي ماڻهو گهڻي وقت تائين بيعت جو حلف ڪرڻ کان پاسو ڪندا رهيا، پر ائين ڪرڻ سان انهن فقط پنهنجو ئي نقصان ڪيو.

جيستائين انهن ماڻهن عوامي مفاد کي نقصان ڪونه پهچايو ان وقت تائين حضرت علي عليه السلام انهن خلاف ڪوبه قدم ڪونه ڪيو. مغيره بن شعبه کي مخاطب ٿيندي پاڻ فرمايائون: ”مان توکي اجازت ڏيان ته تون پنهنجي لاءِ جيڪو گهرين اهو ڪر.“

اهو پڻ ٻڌائڻ ضروري آهي ته هڪ دفعو حبيب بن مسلم فهري انهن جي خدمت ۾ آيو ۽ چيائين: ”توهان کي عهدي تان هٽ ڪرڻ گهرجي ته جيئن ماڻهو مجلس شوري جي ذريعي خليفن جي چونڊ ڪن.“ ان تي حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”تنهنجو انهي معاملي سان ڪهڙو واسطو آهي؟ توکي خاموش رهڻ گهرجي. تون اهڙي ڳالهه جي باري ۾ چوڻو ڳالهائين جنهن سان تنهنجو ڪنهن به قسم جو تعلق ڪونهي.“

حبيب پوءِ اٿي پيو ۽ چيو ”خدا جو قسم تون اسان کي اهڙي جاءِ تي ڏسندين جيڪا تنهنجي پسند جي ڪونه هوندي“

حبيب جي لفظن ۾ لڪل ڌمڪي بلڪل چٽي آهي. پر حضرت علي عليه السلام ڇا ڪيو؟ ڇا انهن به ان کي ساڳي نموني ۾ ڌمڪي ڏني؟ ڇا ان کي قيد ۾ رکيائين ته جيئن اهو سندن مخالفت ڪرڻ لاءِ آزاد نه هجي ۽ نه پنهنجي قبيلي جي ماڻهن کي ان خلاف پڙڪائي؟

حضرت علي عليه السلام انهن مڙني ڳالهين کي ذهن ۾ رکيو. ان جي بجاءِ ان جي منهن ۾ ڏٺو ۽ ان انسان وانگر ڳالهائين جيڪو پنهنجي انصاف ۾ مڪمل يقين ڪندو آهي ۽ جيڪو ٻين جي آزاديءَ جو

احترام ڪندو آهي ۽ فرمايو: ”وڃ ۽ توکي جيترا پيادل ۽ گهوڙي سوار سپاهي ڪپن حرڪت ۾ آڻ. مون کي الله تعاليٰ ان ڏينهن لاءِ زندهه نه رکي جڏهن توکي مون تي رحم ڪرڻو پوي.“

حضرت علي عليه السلام طرفان ماڻهن کي مڪمل آزادي ڏيڻ وارو ٻيو ثبوت اهو آهي ته حجاز ۽ عراق سان تعلق رکندڙ ڪيترائي ماڻهو ڌار ٿي ويا ۽ معاويه جا ساٿي ٿيا، پر پاڻ انهن کي ڪونه روڪيائون ۽ نه وري انهن ماڻهن کي نظرداري هيٺ رکڻ واري ڳالهه کي ضروري سمجهيائون. ان جي نظر ۾ اهي آزاد انسان هيا ۽ جيڪو به طريقو اختيار ڪن ان لاءِ آزاد هيا. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ حق ۽ سچ جي رستي جي چونڊ ڪئي ته اها سٺي ۽ چڱي ڳالهه آهي، پر جيڪڏهن ان ٻي ڪنهن ڳالهه جو فيصلو ڪيو ته ان لاءِ دمشق جو رستو کليل هيو ۽ معاويه اهڙي ماڻهوءَ لاءِ پنهنجن خزانن سان انتظار ۾ هيو. تنهنڪري جڏهن سهل بن حنيف انصاري، مديني جي گورنر، انهن کي اطلاع ڪيو ته ڪجهه ماڻهو معاويه جا ساٿاري ٿي ويا آهن ته پاڻ ان کي جواب ۾ لکيائون: ”مان سمجهان ٿو ته تنهنجي علائقي جا ڪجهه ماڻهو ڳجهه ڳوهر ۾ معاويه جي ٽولي ۾ شامل ٿي رهيا آهن. توکي ان جو ڪوبه فڪر نه ڪرڻ گهرجي ته ڪيترا ماڻهو ڇڏي ويا آهن يا ڪيتري حمايت گهٽجي وئي آهي. اها ڳالهه انهن طرفان حق جي رستي تان پٽڪڻ لاءِ ۽ تنهنجي لاءِ پريشانيءَ ۽ ڏک کان آجپي لاءِ ڪافي آهي ته اهي سچ ۽ رهنمائي کان جهالت ۽ گمراهي ڏانهن پڄي رهيا آهن. اهي دنيا جا ماڻهو آهن جيڪي دنيا ڏانهن لاڙو رکي ان ڏانهن پڄي رهيا آهن. انهن تسليم ڪيو ڏٺو ٻڌو ۽ انصاف سڪيو. انهن چڱي طرح سمجهي ورتو آهي ته هتي حقن جي معاملي ۾ سڀني کي برابر سمجهيو وڃي ٿو تنهنڪري اهي اهڙي جاءِ ڏانهن پري پڄي وڃي رهيا آهن جتي مت پيد عمل پيرا آهي. الله جو قسم اهي ناانصافي کان ڪونه ڀڳا آهن ۽ انصاف سان ڪونه گڏيا آهن، ۽ اسان اميد ڪيون ٿا ته الله تعاليٰ انهي معاملي ۾ ملوث هر ڏکيائين کي آسان ڪندو ۽ گزير واري پٿريل زمين کي آسان لاءِ هموار ڪندو.“

انهي حقيقت جو هڪڙو ٻيو ثبوت ته حضرت علي عليه السلام ماڻهن جي مڪمل آزادي ۾ يقين رکيو ٿي ان سلوڪ مان ملي ٿو جيڪو

حضرت علي عليه السلام خارجين سان اختيار ڪيو. خارجين جو هڪڙو ٿولو اهو هيو جنهن کلم ڪلا بغاوت ڪئي هئي ۽ هي اهي ماڻهو هيا جن مان اڪثر نهروان واري لڙائي ۾ ته تيغ ٿي ويا هيا. بهرحال، اتي ٻيا به ماڻهو موجود هيا جن جا نظريا ته ساڳيا خارجين وارا هيا پر بغاوت ڪرڻ کي انهن ضروري ڪونه سمجهيو هيو ۽ ڪوفي جي ماڻهن ۾ گڏيل هيا. امام علي عليه السلام انهن ٻئي ٽولي وارن خارجين سان همدردي وارو سلوڪ ڪيو ۽ پنهنجن اصحابن کي انهن سان وڙهڻ جي اجازت ڪونه ڏني. پاڻ انهن خارجين کي وظيفا پڻ ڏنائون جيئن ٻين مسلمانن کي ملندا هيا ۽ انهن کي اجازت ڏنائون ته جتي انهن کي ڪپي آزادي سان اچن وڃن.

حضرت علي عليه السلام جو اهو قدم مڪمل آزادي جي بنياد تي هيو يعني سڀئي انسان آزاد آهن ۽ جيڪو انهن کي پسند اچي اهو ڪري سگهن ٿا ۽ جنهن سان گهرن محبت يا نفرت ڪن. البت، ڪنهن کي به ماڻهن کي ڪو نقصان پهچائڻ يا ڌرتي جي مٿاڇري تي گڙبڙ پيدا ڪرڻ جي اجازت ڪونه هئي.

جيڪڏهن ڪنهن کي به گڙبڙ ۽ فساد پيدا ڪرڻ وارين سرگرمين ۾ ملوث ڏٺو ويو ٿي ته ان کي ڪونه ٿي ڇڏيو ويو ۽ ان طرفان ڪيل ڏوهه مطابق ان کي سزا ڏني وئي ٿي.

حضرت علي عليه السلام وٽ هڪڙي دفعي خريت بن راشد نالي خارجي آيو ۽ چيائين: ”خدا جو قسم مان تنهنجي تابعداري ڪونه ڪندس ۽ تنهنجي پٺيان نماز ڪونه پڙهندس.“

امام علي عليه السلام ان کي ڪجهه به ڪونه چيو ۽ ان کي آزاد ڇڏيو ته ان کي جيڪو وڻي اهو ڪري.

ڪجهه وقت کان پوءِ خريت بن راشد ماڻهن جي هڪڙي ٽولي کي گڏ ڪيو ۽ حضرت علي عليه السلام خلاف بغاوت ڪئي. تڏهن به ان انهن ماڻهن کي ڪونه روڪيو جيڪي کيس ڇڏي وڃي رهيا هيا ۽ خريت سان گڏجي رهيا هيا، توڙي جو پاڻ انهن کي روڪي ٿي سگهيا ته خريت سان شامل نه ٿين. البت جڏهن انهن ماڻهن انهي آزاديءَ جو ناجائز فائدو ورتو ۽ ڦرلٽ ۽ قتل غارت شروع ڪيائون ته حضرت علي عليه السلام انهن تي لشڪر موڪلي انهن کي سيڪت ڏني.

جيڪا ڳالهه نهايت حيران ڪن آهي، اها اها آهي ته حضرت علي عليه السلام پنهنجي دور جي نهايت نازڪ گهڙين وقت به انساني آزادي جو گهڻو احترام ڪيو ٿي ۽ ان جي ڪڏهن به انحرافي ڪونه ڪئي. انهن ايئن انهيءَ ڪري ڪيو ٿي ڇو ته انهن آزادي کي انسانذات لاءِ نهايت اهم ڳالهه سمجهيو ٿي.

انهن ڪڏهن به انهي آزادي کان منهن موڙ ڪونه ڪئي. ان وقت به نه جڏهن ناڪشئين، قاسطين ۽ مارقين خلاف چڙهائي ڪيائون، جن ڌرتي جي وڏي علائقي کي پنهنجي قبضي ۾ وٺي ڇڏيو هيو ۽ حضرت علي عليه السلام جا جاني دشمن هيا. جڏهن ته اهڙن ماڻهن خلاف لڙائي ڪرڻ هر قانون ۽ مذهب مطابق جائز هيو ۽ انصاف واري سوچ رکڻ واري هر ماڻهوءَ جي نظر ۾ اهڙي لڙائي حقيقي هجڻ گهرجي ها.

انهن حالتن ۾ حضرت علي عليه السلام لاءِ ضروري هيو ته پنهنجن حمايتن کي حرڪت ۾ آڻي ۽ دشمن سان لڙائي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ اڳتي وڌي بهرحال، حضرت علي عليه السلام پنهنجي ڪنهن به حمايتي کي لڙائي ۾ حصو وٺڻ لاءِ مجبور ڪونه ڪيو آيا اهو سندن مٿ مائت هيو يا ڪوبيو ماڻهوهيو. توڙي جو پاڻ خليفه هيا ۽ کين اختيار مليل هيو پر پنهنجن ساٿين کي مالي يا اخلاقي مدد ڪرڻ لاءِ مجبور ڪونه ڪيائون، ڇو ته اهي جنهن نموني جي زوربرداري تي اڪتفا ڪن ها ته اها ڳالهه سندن طرفان تسليم ٿيل آزادي جي برخلاف ٿي وڃي ها.

امام علي عليه السلام انهن کي چٽي نموني ۾ حق جو رستو ڏيکارڻ سان ۽ انهن جي عقل ۽ ڏاهپ کي دلچسپي ڏيارڻ سان پنهنجون ذميواريون ادا ڪيون. انهن پنهنجي صحيح هجڻ جي باري ۾ مخالفن سامهون دليل پيش ڪيا ته جيئن جنهن به حق کي پسند ڪيو ٿي اهو سندس حق کي تسليم ڪري ۽ سندس حمايت ڪري ۽ جيڪو حق کي پسند نه ڪري اهو حق کي سڃاڻڻ جي باوجود ڀلي سندس مخالفت ڪري.

حضرت علي عليه السلام انهن ماڻهن لاءِ دعائون ڪيون جن سندس دعوت کي مٿه ڏني ۽ انهن جي واکاڻ به ڪيائين. باقي جن دعوت کي مٿه ڪونه ڏني انهن کي نصيحت ڪندي انهن جي غلطي بابت انهن کي خبردار ڪيائين. ڪهڙو به انسان هيو ۽ اهو ڪٿي به هيو

اهو آزاد هيو. حضرت علي عليه السلام ڪنهن کي به مجبور ڪونه ڪيو ۽ زور زبردستي کي مناسب ڪونه سمجهيائين.

حضرت علي عليه السلام کي اها ڳالهه ڪڏهن به پسند ڪونه هئي ته ڪير به بغير ڪنهن مناسب غور و فکر، يقين ۽ چاڻ جي ان جو ساٿ ڏئي. انهن جمل، صفين ۽ نهروان جي لڙاين ۾ جنگ ڪرڻ لاءِ ڪنهن به ماڻهوءَ کي سندس لشڪر ۾ پنهنجو نالو لکرائڻ لاءِ مجبور ڪونه ڪيو جيڪڏهن پاڻ ايئن ڪرڻ گهرن ها ته ميدانن ۽ جبلن کي سپاهين سان ڀري ڇڏين ها.

حضرت علي عليه السلام کي چڱي طرح خبر هئي ته آزادي ڇا آهي ۽ ان جو ظاهري ۽ باطني ڪهڙو مطلب آهي. پاڻ ان جي پنهنجن لفظن (قولن) ۽ فعلن سان وضاحت ڪيائون ۽ ماڻهن سان پنهنجي سلوڪ ذريعي ان تي عمل ڪيائون. معاشري مان خرابين جي پاڙ پٽڻ ۾ مذهبي قانون لاڳو ڪرڻ ۾ لشڪرن کي حرڪت ۾ آڻڻ ۾ ماڻهن مٿان حڪومت ڪرڻ ۾ هدايتون جاري ڪرڻ ۽ نصيحتون ڪرڻ ۾ مختصر ته انهن هر ڳالهه ۾ آزادي واري اصول کي نظر ۾ رکيو. سندس زندگيءَ جو هر ڏينهن انهي حقيقت جو ثبوت مهيا ڪيو ٿي ته انسان جي آزادي جو حق قابل احترام آهي. بشرطيڪ اها مڪمل طور تي عوام جي آزادي ۾ رخنو نه وجهي ۽ اها ئي آزاديءَ جي حقي معنيٰ آهي.

انفرادي (شخصي) آزادي

امام علي عليه السلام جو پيڻ سان ورتاءُ ۽ انهن سان ان جو سلوڪ انهن جي آزادي تي ٻڌل هيو. انسان جي ضمير کي پنهنجي پڪي ارادي ۽ آزادي سان فيصلو ڪرڻ گهرجي. ارادا بغير خارجي اثرن جي خود بخود اثرائتا آهن. خارجي رنڊڪون انهن کي ڪنهن حد تائين اثرائتو ٿيڻ کان روڪين ٿيون. مجموعي سرگرميون فقط تڏهن اثرائتيون آهن جڏهن اهي آزاد ضمير جي اصولن سان ۽ فطري قانونن سان ٺهڪندڙ هجن. جيڪي پنهنجو پاڻ به آزاد آهن. بنيادي طور تي انسان آزاد آهي. آزاد وجود احساس رکندو آهي. اهو پنهنجي اختيار سان سوچيندو آهي. آزادي سان ڳالهائيندو آهي ۽ پنهنجي مرضي سان عمل ڪندو آهي. ان کي زور ڀرڻ هٿ رکڻ اصل ۾ ان جي هستي کي ختم ڪرڻ برابر آهي. تنهنڪري ڪنهن شخص جي آزادي کي فقط تڏهن ختم ڪرڻ جي اجازت هوندي جڏهن ان کي قتل ڪرڻ واجب هوندو.

جيڪڏهن توهان سچ جي روشني کي روڪڻ گهرو ۽ ان جي آڏو هڪڙو پردو لٽڪايو ته ان جي نتيجي ۾ روشني سامهون پيل شين کي روشن ۽ گرم ڪري ڏيڻ سگهندي. توهان دراصل ان جي روشني کي اُجهايو ٿا. جيڪڏهن توهان هوا کي گهلڻ کان روڪڻ جي قابل آهيو ته توهان دراصل هوا کي رد ڪيو ٿا. ساڳي نموني توهان جيڪڏهن دريائن جي لهرن کي، رڻن پٽن جي گلن کي، هوا ۾ موجود پکين ۽ هن دنيا ۾ موجود ٻين سڀني شين کي انهن جي فطري عمل کي جاري رکڻ کان محروم ڪيو ٿا ته اهو ائين آهي جڏهن توهان انهن کي تباهه و برباد ڪري ڇڏيو. انسان سان به ساڳيو معاملو آهي ۽ ان کي آزادي کان محروم ڪرڻ سڀني انسانن کي قتل ڪرڻ جي مترادف آهي.

امام علي عليه السلام جي نظر ۾ آزادي جو اهو تصور هيو ۽ اهو ئي سبب هيو ته اهو ان جي ڳوڙهاين تائين پهتو. ان زبان سان آزادي بابت ائين ڳالهائڻ جيئن ان کي سمجهيائين. ۽ عمل پيڻ ان مطابق ڪيائين. ان

جوهر ڪم ان جي پنهنجي خيال ۽ يقين موجب ۽ ان سان گڏ ٻين جي خيالن موجب پڻ درست هيو. فطري قانونن سان گڏوگڏ معاشري جا مفاد انهن جي حمايت ڪن ٿا.

حضرت علي عليه السلام جي جن قولن ۽ فعلن جو اسان ڌيان سان مطالعو ڪيو آهي، اهي ظاهر ڪن ٿا ته ان ماڻهن جي ڪيئن رهنمائي ڪئي ته اهي هر ڳالهه پنهنجي پڪي ارادي ۽ آزاد مرضي سان ڪن. دراصل هڪڙو نقطو هيو جنهن کي ان سدائين پنهنجي نظر ۾ رکيو ۽ اها فردن جي اهڙي نموني ۾ آزادي هئي جو ٻين جي آزادي کي نقصان نٿي پهتو.

قديم يوناني فلاسفرن جي هڪڙي جماعت ۽ ڪجهه وچولي دور (قرون وسطيٰ) جي يورپي فلاسفرن فقط فردن جي آزادي کي نظر ۾ رکيو ۽ عوامي مفادن ۽ قومي آزادي کي ڪائي اهميت ڪونه ڏنائون. هڪڙي ٻي جماعت پڻ موجود هئي جنهن صرف گڏيل مفادن کي ڌيان ۾ رکيو ۽ انفرادي آزادي ۽ حقن جي حمايت ڪونه ڪئي. انهن ماڻهن تي زور زبردستي ڪرڻ ۽ انهن کي جبري پورهيو لاءِ مجبور ڪرڻ کي جائز ٿي سمجهيو. البت، حضرت علي عليه السلام فردن جي آزادي ۽ گڏيل مفادن کي اهڙي نموني ۾ ڌيان ۾ رکيو جو انهن مان ڪنهن جي حق تلفي ڪونه ٿي ٿي. انهن کي هڪٻئي سان هم آهنگ بڻايائين ته جيئن فرد پنهنجي آزاد مرضي سان گڏيل مفادن جو خيال رکي ۽ فردن جون آزاد ڪوششون قومي مفاد ۾ هجن. ان اعلان ڪيو ته فرد قوم لاءِ آهن ۽ قوم فردن لاءِ آهي. اسان انهي بحث کي جاري رکنداسين ته جيئن مسئلو چڱي انداز ۾ صاف ٿي وڃي.

اسان هاڻي ڏسنداسين ته انهن فردن جي آزادي کي قومي مفادن سان ڪيئن ڳانڍاپي ۾ آندو.

حضرت علي عليه السلام کي خبر هئي ته فرد قوم جا رڪن آهن. انهن کي انهن معاملن ۾ پنهنجي آزادي استعمال ڪرڻ گهرجي، جيڪي قومي مفادن لاءِ هاجيڪار نه هجن. هتي آزادي جو مطلب کليل چوٽ (لائسنس) ڪونهي. ان جي بجاءِ اها ذميواري جي احساس ۽ يقين سان سلهاڙيل هجڻ گهرجي، ۽ انسان پنهنجي آزادي سان گڏ عوامي مفادن جو خيال رکڻ کي فرض سمجهي.

حضرت علي عليه السلام ٻين فلاسفرن وانگر ائين ڪونه چيو ته انساني آزادي محدود آهي، پر هڪڙي ڳوڙهي معنيٰ واري ڳالهه ڪئي ۽ آزاديءَ جي ڪا حد مقرر ڪونه ڪئي. ان جي راءِ ٻين جي مقابلي ۾ گهڻي وڌيڪ قيمتي ۽ مٿانهين آهي، ۽ ظاهر ڪري ٿي ته اهو انسان جي روحاني رازن ۽ سماجي قاعدن ۽ قانونن کي سمجهڻ ۾ ٻين کان گهڻو اعليٰ هيو.

ان ماڻهن جي دلين ۾ آزادي ۽ ايمان پري ڇڏيو ۽ ان ۾ انهي يقين جو اضافو ڪيائين ته هر انسان جون ڪجهه ذميواريون آهن، جيڪي ان کي لازمي نڀاڻيون آهن. سندس انهي حڪمت عملي جو اهو ثبوت آهي ته هڪڙي ڳوٺ جو واه مٽي ۽ گند سان ڀرجي ويو هيو ۽ بيڪار ٿي ويو هيو ۽ ڪجهه ماڻهن گهريو ٿي ته اهو ٻيهر وهندڙ ٿي وڃي. انهن علائقي جي گورنر کي درخواست ڪئي ته اهو ماڻهن کي مجبور ڪري ته اچي صفائي جو ڪم ڪن. پر امير المؤمنين علي عليه السلام ان کان منع ڪئي ۽ فرمايو: ”اهي پنهنجي رضا خوشي سان ڪم ڪن ۽ ان جي مزدوري حاصل ڪن. باقي جيڪو واه جو معاملو آهي ته اهو ان جي ملڪيت آهي جيڪو ان تي پاڻمرادو ڪم ڪري ۽ پاڻ کي نتيجي جو ذميوار سمجهي.“

حضرت علي عليه السلام پورهيت طبقي جي آزاديءَ جو هڪ هزار سال کان به اڳ احترام ڪيو ۽ مشهور فرينچ ليکڪ روسو صرف ٻه صديون اڳ انهي راءِ لاءِ لاڙو ڏيکاريو هو: ”انسان ذات لاءِ احترام ۽ محبت اسان کي اها ڳالهه چوڻ لاءِ پابند ڪن ٿا ته اسان پنهنجن ملازمن ۽ زيردستن کي عقلمند ماڻهن وانگر انسان سمجهون، توڙي جو اهي اڻڄڻ ۽ گهٽ عقل وارا هجن.“

امام علي عليه السلام طرفان مقرر ڪيل اصول ۽ قاعدا انهي ڳالهه کي لازمي ڪن ٿا ته ارادي ۽ اختيار کي انهن جي پنهنجين حدن اندر محدود هجڻ گهرجي ۽ اختيار کي ذميواري ۾ يقين سان سلهاڙيل هجڻ گهرجي. تنهن ڪري فرض ۽ ذميواري اختيار ۽ ارادي کي ڪو نقصان ڪونه ٿا پهچائين، بلڪ انهن جي مدد ڪن ٿا.

سٺين ڳالهين جي عمل لاءِ اڪيلي ذميواري ڪافي ڪونهي جيستائين ارادو ۽ اختيار به ذميوار نه هجن. ذميواري اختيار سان برابر آهي. وڏو اختيار ۽ پڪو ارادو فرض ۽ ذميواري ٿيندا.

ذميواري اختيار سان ساڳي نموني ۾ واسطيدار آهي جنهن ۾ اها عقل ۽ شعور سان تعلق رکندڙ آهي. اهو شخص جنهن جي سوچ جي قوت مفلوج ٿيل آهي ۽ جيڪو ڀلي ۽ بري ۾ فرق نٿو ڪري سگهي ۽ جنهن جون عقلي صلاحيتون ڪم جون نه رهيون آهن ته ان کي ڪنهن به عمل جو ذميوار قرار نه ڏئي سگهيو. ساڳي طرح اهو ماڻهو جنهن کي سندس آزادي ۽ اختيار کان محروم ڪيو ويو هجي ته ان تي ڪنهن به ذميواري جو اطلاق نٿو ٿي سگهي. آزادي اختيار ۽ ذهني سجاڳي ماڻهوءَ کي ڀلي ۽ بري ۾ فرق ڪرڻ جي قابل بڻائين ٿا ۽ ضرورت جي معاملي موجب پنهنجن ذميواريون نڀائڻ جي قابل ڪن ٿا.

اهو ئي سبب هيو ته حضرت علي عليه السلام پنهنجن گورنرن ۽ عملدارن کي حڪم ڪيو ته ماڻهن کي ٻانهپ جي قيد مان آزاد ڪن ۽ انهن جي هٿن پيرن مان زنجير کولي ڇڏين ته جيئن اهي پنهنجي مرضي سان امت لاءِ ڪارائتيون ڳالهيون ڪري سگهن، ڇو ته جيستائين اهي خودمختيار ڪونه هوندا ته اهي محتاج رهندا ۽ محتاج ۽ مجبور ماڻهن تي ڪاٺي ذميواري ڪونه هوندي آهي. اهي پاڻ کي ڪنهن ڳالهه لاءِ ذميوار ڪونه سمجهندا آهن ۽ تنهن ڪري لاپائيتيون ڳالهيون ڪونه ڪندا آهن، ڇو ته لاپائيتيون ڳالهيون صرف فڪر جي آزاديءَ سان ڪري سگهبيون آهن. جن کي آزاد مرضي حاصل ڪونه هوندي آهي انهن جا عمل انهن جا پنهنجا ڪونه هوندا آهن. اهي حڪومت جا عمل هوندا آهن جيڪي انهن جي ذريعي نڀايا ويندا آهن. انهن جو ارادو ڪمزور هوندو آهي ۽ انهن جي سگهه نامناسب موقعن تي ضايع ٿي ويندي آهي.

امام علي عليه السلام جي زماني ۾ ماڻهو انهي منزل تي پهتل هيا جنهن جو اسان ذڪر ڪيو آهي. توڙي جو اهي ماڻهو سندن خلافت دوران آزاد هيا ۽ حڪمران جي تڪليف ۽ ايذاء کان بچيل هيا، ان هڪڙو قانون ۽ اصول مقرر ڪيو هيو جنهن مطابق انهن کي پنهنجي

رضا خوشي سان پنهنجون ذميواريون قبول ڪرڻيون هيون ۽ انهن کي اها ڳالهه محسوس ۽ تسليم ڪرڻي هئي ته انهن تي قوم جون ڪجهه ذميواريون هيون ۽ قوم جا انهن تي ڪجهه حق هيا.

جيئن اسان کي ڪيترن موقعن تي اڳ پرڻي خبر پئي، اڳتي هلي به اسان کي معلوم ٿيندو ته امام علي عليه السلام جا قاعدا، قانون ۽ هدايتون انهن اصولن تي ٻڌل هيا ۽ انهن اصولن کي ئي نظر ۾ رکندي ماڻهن جي اڳواڻي ڪندا هيا. منع ڪندا هيا ۽ انعام ڏيندا هيا ۽ سزائون ڏيندا هيا.

احتساب

بيت المال جي هي ملڪيت نه منهنجي آهي نه تنهنجي.
اسان اهو نٿا ڪري سگهون ته ڪنهن کي به ان جي حق
کان وڌيڪ ڏيون.

ڇا توهان اهو گهرو ٿا ته مان ظلم ۽ زيادتي ڪرڻ سان
ڪاميابي حاصل ڪريان. الله جو قسم! جيستائين ڇنڊ ۽
تارا پنهنجي محور تي هلندا رهندا، اسان کان ائين ڪونه
ٿيندو.

علي عليه السلام

جيئن اسان اڳ پر ٻڌايو آهي ته آزادي پنهنجي وسيع لحاظ کان
حضرت علي عليه السلام جي حڪومت جو حقيقي بنياد هيو. ان جي
نظر ۾ آزادي ماڻهن جي باهمي لاڳاپن سان ايترو گهڻو واسطو رکندڙ هئي
جيئن عقل ۽ شعور سان. اهو انسان جيڪو گهري ته ترقي جي مختلف
مرحلن کي باهمي سهڪار ۽ پائيچاري وارن لاڳاپن سان طئي ڪري ته
اهو جيستائين پنهنجين انفرادي ۽ گڏيل حيشيتن ۾ آزاد ڪونهي ته
انهي معاملي ۾ ڪاميابي ماڻي ڪونه سگهندو. ان لاءِ آزاد هجڻ به ان
وقت تائين ممڪن ڪونهي جيستائين ان جو ضمير انهن ڪوتاهين
کان آزاد ڪونهي، جيڪي انسان جي گڻ کي تباهه ڪن ٿيون. ساڳي
نموني ۾ اهو شخص پڻ آزاد ڪونه هوندو جنهن جي آزاديءَ جا حق ته
معاشره قبول يا تسليم ڪري ٿو پر عملي طور نظر انداز ڪري ٿو.

انهي معاملي ۾ حضرت علي عليه السلام فردن ۽ جماعتن سان گڏ
دوستن ۽ دشمنن سان هڪجهڙو سلوڪ اختيار ڪيو. اهو عمل جي
انهي رستي تي سختي سان ڪارند رهيو. ڪڏهن به ڪير ان کي
ڪنهن ڌمڪي يا لالچ سان سندس مقصد کان هٽائي ڪونه سگهيو. ان
کي چڱي طرح خبر هئي ته سچ گهڻن ماڻهن لاءِ بي سواد آهي. اهو ئي
سبب هيو جو پاڻ فرمايائون: ”اسان جو معاملو گهڻو ڏکيو آهي.“

ان کي اها به ڳالهه چڱي طرح ذهن ۾ هئي ته سچ خاص طور تي
حڪمرانن لاءِ ڏکيو آهي. تنهنڪري پاڻ فرمايائون: ”حڪمرانن کي سچ
گهڻو ڳورو لڳندو آهي ۽ هر سچ ڳورو آهي.“

بهر حال، حڪمرانن ۽ عهديدارن لاءِ سچ ڳورو آهي يا هلڪو اها ڳالهه حضرت علي عليه السلام لاءِ غير ضروري هئي ڇو ته ان جو عقل ۽ ضمير کين مجبور ڪندا هيا ته سچ کان تر جيترو به نه هتي، ۽ پاڻ عقل ۽ ضمير کان وڌيڪ ڪنهن به شيءِ کي اهميت ڪونه ڏيندا هيا. حضرت علي عليه السلام کي عقل ۽ ضمير مجبور ڪندا هيا ته انهن ماڻهن کان منهن نه ڦيري جيڪي انصاف جا طالب هيا ۽ عوام کي حڪمرانن جي رحم ڪرم تي به نه ڇڏي جو عوام ضرورتن لاءِ ڏکيائون برداشت ڪن ۽ بڪ ۾ گذارين، جيڪا انهن جي نڙين کي خشڪ ڪري ڇڏي ۽ انهن جي بيت ۾ باهه ڀاري ڇڏي. انهيءَ ئي عقل ۽ ضمير حضرت علي عليه السلام جي رهنمائي ڪئي ته مال غنيمت ۽ نعمتن کي انهن ماڻهن جي صوابديد تي نه ڇڏي جن جا بيت ڀريل آهن ۽ جيڪي بڪ کان سواءِ ئي کائيندا رهن ٿا ۽ بغير اڃ جي پاڻي پيئن ٿا رهن ٿا ۽ عوام الناس جي خرچ تي عياشي واري زندگي گذارين ٿا.

خلافت قبول ڪرڻ ۽ بيعت وٺڻ کان اڳ حضرت علي عليه السلام جو اهو انديشو ته بااثر ماڻهو ۽ عملدار ان جي حڪومت جي انصاف وارن طور طريقن کي برداشت ڪونه ڪندا، سچ ثابت ٿيو. تنهنڪري بيعت جو حلف ڪڍڻ کان پوءِ انهن معززين ۽ عملدارن کائڻن مطالبو ڪيو ته ٻين جي مقابلي ۾ بيت المال مان انهن کي وڌيڪ حصو ڏنو وڃي. پر حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”مان ڪنهن کي به ان جي حقداري کان وڌيڪ ڪابه شيءِ ڪونه ڏيندس.“

طلحه ۽ زبير ان معاملي ۾ ڪو سمجهوتو ڪرڻ لاءِ ان وٽ آيا ۽ چيائون: ”اسان توهان جي بيعت جو حلف انهي شرط تي ڪڍڻ لاءِ تيار آهيون ته حڪومت هلائڻ ۾ اسان توهان سان حصيدار هونداسين.“ البت، حضرت علي عليه السلام بنا ڪنهن ڌڙڪ جي انهن کي انڪار ۾ جواب ڏنو. اهو جواب ٻڌڻ سان اهي ان کي ڇڏي ويا ۽ حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ لشڪر گڏ ڪرڻ شروع ڪيائون، جنهن جو اسان اڳتي هلي تفصيل ۾ ذڪر ڪنداسين.

حضرت علي عليه السلام کي چڱي طرح خبر هئي ته طلحه ۽ زبير گهڻو بااثر آهن ۽ ڪوفي ۽ بصري ۾ انهن جا گهڻائي حمايتي موجود

آهن. البت، اهو انصاف ئي هيو جنهن کي حضرت علي عليه السلام تمام گهڻو پسند ڪيو ٿي. ان فرمايو: ”چا توهان گهرو ٿا ته مان ظلم ۽ زيادتي ذريعي ڪاميابي ماڻيان، الله جو قسم ائين ڪونه ٿيندو. ناانصافي وارو انعام فضول آهي.“

ڪاڏو ان ماڻهو جي آڏو ڪونه کڻي اچيو آهي جيڪو ماڻهو ڍاول هوندو آهي. دولت ٿوري يا گهڻي، حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ ان وقت تائين ناجائز هئي جيستائين اها جائز نموني ۾ حاصل نه ڪئي وڃي. اها ذخيره اندوزي ذريعي، يا ماڻهن جو استحصال ڪرڻ سان يا حڪمران هجڻ ڪري پنهنجي حيثيت جو ناجائز استعمال ڪرڻ ذريعي حاصل نه ڪئي وئي هجي.

حضرت علي عليه السلام ڏوهين جا ڪيترائي ڏوهه معاف ڪيا ۽ زيادتين جي خراب وارتائن کي نظر انداز ڪيو پر انهن ذخيره اندوزن ۽ نفمي خورن طرفان ماڻهن کي تڪليف ۾ وجهڻ ۽ استحصال ڪرڻ کي برداشت ڪونه ڪيو. انهن جي خيال مطابق تڪليف ڪهڙي به نموني ۾ پهچائي وڃي اها هڪڙي لعنت آهي، پر سڀ کان وڏي تڪليف ۽ زيادتي اها آهي جيڪا ڪو ڏاڍو ڪمزور کي پهچائي، نفمي خور عوام کي ڏک ڏئي، ۽ حڪمران رعيت سان ظلم ڪري پاڻ ان ڏاڍائي کي برداشت ڪري ڪونه ٿي سگهيا جيڪا معاشري ۾ ڏوهه ۽ بچڙائي کي جنم ڏئي.

جڏهن پاڻ ماڻهن جي استحصال بابت ڳالهائين ٿا ته ”نهج البلاغه“ جو مطالعو ڪيو ته توهان کي خبر پوندي ته ان جا لفظ ڪيترا روشن آهن. ان پنهنجي هر خطبي ۾ انهيءَ موضوع جو حوالو ڏنو. انهن جي گفتگو ڀڙو ڪري ٿي ته پاڻ انهي ڳالهه جا مڪمل قائل هيا ته ماڻهن جي دولت جي ڦرلٽ سماجي ڏوهه آهي. جيڪو به ناجائز طريقي سان دولت ميڙي ٿو اهو استحصال آهي ۽ ان جي انهي ڏوهه لاءِ لازمي ان کي سزا ڏيڻ گهرجي. حضرت علي عليه السلام پنهنجي هڪڙي خطبي ۾ ذخيره اندوزن ۽ نفمي خورن لاءِ فرمايو: ”ان شخص کي ياد رکڻ گهرجي ته ان جيڪا دولت گڏ ڪئي ۽ ان جي پرواهه نه ڪئي ته ڪٿان اچي ٿي يعني جائز ۽ ناجائز ذريعي جو ڪو فرق ڪونه ڪيائين، پر

دولت' جائز ۽ ناجائز طريقي سان گڏ ڪيائين ته ان کي پڪ هجڻ گهرجي ته ان کي ناجائز طريقي سان دولت ميڙڻ ڪري ضرور سزا ملندي."

البت، اها گڏ ڪيل دولت جيڪا ذخيره اندوري يا نفعي خوري ۽ ڦرلٽ ۽ زورزبردستي ذريعي گڏ ٿيل ڪونهي، ان لاءِ پاڻ فرمايائون: "جيڪو جائز طريقي سان دولت گڏ ڪرڻ دوران فوت ٿئي ٿو اهو اهڙي حالت ۾ مري ٿو ته الله تعاليٰ ان سان راضي هوندو."

اهو ئي سبب هيو ته حضرت علي عليه السلام فيصلو ڪيو هيو ته اهو انهن ڍانچن کي ڊاهي پٽ ڪندو جن کي ڦرلٽ ۽ زورزبردستي جي بنياد تي بيهاريو ويو هيو. بيت المال جي دولت کي پنهنجن ماتن تي خرچ ڪرڻ جي رواج کي ختم ڪندو ۽ اثر رسوخ وارن ماڻهن کي عام ماڻهن جو استحصال ڪرڻ جي اجازت ڪونه ڏيندو. پنهنجي هڪڙي خطبي ۾ انهي ڳالهه کي هنن لفظن ۾ چيو ڪيائين: "ڏيان ڏيو! الله جي ملڪيت مان حضرت عثمان رضه جنهن کي به جاگير ڏني آهي ان کي گهرجي ته اها هڪدم بيت المال کي واپس ڪري ڇڏي چو ته ڪنهن قديم حق کي ڪابه ڳالهه باطل نٿي ڪري سگهي. جيڪڏهن مون کي معلوم ٿئي ٿو ته بيت المال جي دولت خرچ ڪرڻ سان عورتن جون شاديون ٿيون آهن يا اهو ته مختلف شهرن ۾ دولت ورهائي وئي آهي ته منهنجي گهڻي ڪوشش اها هوندي ته ان رقم کي ان جي اصل حالت ۾ موٽايو وڃي. انصاف جو وسيع ميدان آهي، جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ لاءِ انصاف ڳورو آهي ته ناانصافي ان تي اڃا وڌيڪ وزندار هوندي."

اهو ممڪن آهي ته دنيا ۾ ڪجهه بادشاهه ۽ حڪمران گذريا هجن جن بيت المال مان ڪابه شي ڪنهن غير مستحق شخص کي نه ڏني هجي ۽ عوامي دولت کي پنهنجن دوستن ۽ مٿن ماتن تي فراخدي سان خرچ نه ڪيو هجي. البت، اسان حضرت علي عليه السلام جهڙي ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ بابت ڪونه ٿا ٻڌون جنهن انهن ماڻهن کي جيڪي سابق حڪومت دوران ناجائز طريقي سان شاهوڪار ٿيا هجن، مجبور ڪيو هجي ته اهي پنهنجي ڪمائي جو پوتاميل پيش ڪن ۽ جيڪا دولت انهن ناجائز طريقي سان گڏ ڪئي هجي اها بيت المال ۾ جمع

ڪرائين. حضرت علي عليه السلام جو اهو بهادر ائو قدم ثابت ڪري ٿو ته ان کي معاملن جي باري ۾ ڳوڙهي معلومات هئي ۽ سماجي انصاف ۾ ايترو ڪامل يقين هيو جيڪو ٻئي ڪنهن کي به حاصل ڪونه هيو. جيڪڏهن اهو قانون صحيح آهي ته صرف اهو شخص اجرت ۽ انعام جو حقدار آهي جيڪو گهڻي محنت ڪري ٿو ۽ معاشري لاءِ خدمتون انجام ڏئي ٿو ته پوءِ سوال ٿو پيدا ٿئي ته حارث بن حڪم ڪهڙيون خدمتون انجام ڏنيون هيون جو حضرت عثمان رضه کي بيت المال مان ٽي لک درهم حارث کي ان ڏينهن ڏيڻا پئجي ويا هيا جنهن ڏينهن حارث جي شادي هئي؟ ڇا حضرت عثمان رضه جي نيائي سان شادي ڪرڻ عوامي خدمت هئي؟

طلحہ ۽ زبير اسلام ۽ مسلمانن لاءِ اهڙيون ڪهڙيون خدمتون انجام ڏنيون هيون جنهن جي عيوض انهن حضرت عثمان رضه کان دينارن ۽ درهنن جي صورت ۾ تمام وڏيون رقمون ۽ وڏيون جاگيرون ورتيون، جيڪي جيڪڏهن لکين مسلمانن ۾ ورهايون وڃن ها ته اهي سڀئي شاهوڪار ٿي وڃن ها ۽ ان کان به ڪين گهڻو ملي وڃي ها جنهن جي انهن اميد ڪئي هجي يا تمنا ڪئي هجي ها؟

طلحہ ۽ زبير کي اهڙا ڪهڙا ترجيحي حق حاصل هيا جو اهي هزارين پانها ۽ پانهيون رکي سگهيا ٿي؟ توڙي اهو مڃيو وڃي ته انهن پهرين مرحلي ۾ ئي اسلام قبول ڪيو هيو ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اولين اصحابن منجهان هيا ۽ اسلام لاءِ وڏيون خدمتون ۽ قربانيون ڪيون هئائون، ته به انهن اهو سڀ ڪجهه الله تعاليٰ جي رضا لاءِ ڪيو هيو ۽ ان لاءِ الله تعاليٰ کان آخرت ۾ انعام ملڻ جي تمنا ڪئي هجي ها. الله تعاليٰ ڪنهن به صالح پانهي جي محنت ضايع ڪونه ڪندو آهي. انهن اسلام لاءِ جيڪي به قربانيون ڪيون هيون اهي انهن الله تعاليٰ جي رضا حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيون هيون ۽ الله ئي آهي جيڪو پلو بدلو ڏيندو آهي. پر انهن کي بيت المال تي ڪهڙو خصوصي حق هيو جڏهن ته ان تي سڀني مسلمانن جو هڪجيترو حق هيو؟ حضرت عثمان رضه جي مٿن مائٽن عوامي پلائي جا ڪهڙا ڪارناما انجام ڏنا هيا جو ان جي انعام ۾ ان انهن لاءِ بيت المال جا

دروازا کولي ڇڏيا هيا، رياست جو انتظام انهن جي حوالي ڪري ڇڏيو. انهن کي مسلمانن جي جان، مال ۽ عزت جو مالڪ بڻائي ڇڏيو ۽ انهن کي اجازت ڏنائين ته کين جيئن وڻي هر شي کي ڪتب آڻين؟ ان جي انهن ماڻهن مان هڪڙو معاويہ هيو جيڪو رشوتون وٺڻ ڪري بدنام هيو. حڪم بن عاص ۽ عبدالله بن سعد کان علاوه ان جا پيا به ڪيترائي ماڻه ۽ دوست هيا.

اسلام جي لاءِ معاويہ ڪهڙيون قربانيون ڏنيون هيون جنهن جي انعام ۾ ان کي شام کان علاوه فلسطين ۽ حمص جو گورنر مقرر ڪيو ويو. هيو ۽ ان کي چئن لشڪرن جو سپه سالار ڪيو ويو هيو؟ حضرت عثمان رضه جي ماڻهن ايتري ججهي دولت ڪٿان آندي جو هر شهر ۽ ڳوٺ ۾ شاندار محلات تعمير ڪرايائون؟ جڏهن انهن ماڻهن ڪا به خدمت انجام ڪونه ڏني هئي ته انهن ايترو سرمايو ڪٿان آندو جو اهڙن منصوبن لاءِ رقم مهيا ڪيائون؟ جيڪڏهن ڪو شخص گهڻي عرصي تائين دولت غصب ڪندو رهيو ته اهو ان جو مالڪ نٿو ٿي وڃي ۽ نه وري اها دولت ان جي ذاتي ملڪيت ٿي وڃي ٿي. ڪوڙ ڪيتري به عرصي تائين قائم رهي ته اهو سچ نٿو ٿي وڃي.

اهو ئي سبب هيو ته حضرت علي عليه السلام فيصلو ڪيو ته حضرت عثمان رضه مستحق ماڻهن کي محروم ڪري غير مستحق ماڻهن کي جيڪي به زمينون ۽ ملڪيتون ڏنيون هيون اهي بيت المال ۾ واپس ڪرائي، توڙي جو اها دولت مختلف شهرن ۾ کنڊڙي وئي هئي يا عورتن کي سندن ڏاج طور ڏني وئي هئي. انصاف ماڻهن لاءِ سڪ، سهوليت ۽ خوشحالي جو هڪڙو ذريعو آهي ۽ ان کي محدود ڪري يا قبضي ۾ نٿو رکي سگهجي.

هڪڙي ڳالهه جيڪا ڌيان طلب آهي، اها آهي ته جيڪي زمينون ماڻهن حضرت عثمان رضه جا ماڻه يا حمايتي هجڻ ڪري ذاتي ملڪيتون بڻايون هيون ۽ انهن مان لاپ حاصل ڪيا هئا، انهن کي حضرت علي عليه السلام غصب ڪيل ملڪيتون سمجهيو ٿي. حضرت علي عليه السلام کي چڱي طرح خبر هئي ته حضرت عثمان رضه جي قبيلي جا ماڻهو ڪهڙي قسم جا انسان آهن. اهو ان ڳالهه کان

به خبروار هيو ته زمينون غصب ڪرڻ کان پوءِ انهن عام ماڻهن کان جبري پورهيو ورتو هيو ۽ پيداوار هٽڻ ڪئي هئائون ۽ ان آمدني مان وڌيڪ ملڪيت خريد ڪئي هئائون. ائين ڏينهن ڏينهن انهن جو سرمايو وڌندو رهيو ۽ جڏهن ته ٻيا غريب کان غريب تر ٿيندا رهيا ۽ اهي پاڻ امير ۽ شاهوڪار ٿيندا رهيا. پوءِ اهي زميندار ننڍن کاتيدارن جون ملڪيتون خريد ڪندا ويا ۽ نتيجي ۾ صرف ٻه طبقات وڃي رهيا يعني سرمائيدار ۽ ضرورتمند جن کي سرمايه دارن جو محتاج ٿيڻو پيو ۽ انهن جي خدمت ڪرڻي پئي. حضرت مالڪ اشتر رضه ڏانهن لکيل هڪڙي فرمان ۾ حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”خبردار رها پنهنجن مائتن ۽ اتحادين کي زمين نه ڏجان. انهن کي توکان اها اميد نه رکڻ گهرجي ته تون انهن کي زمين تي قبضو ڪرڻ جي اجازت ڏيندين، جيڪا زرعي معاملي ۾ يا ڪنهن ٻئي عام معاملي ۾ پاڙيسري ماڻهن لاءِ ڏکي ڳالهه هجي، ته جيئن مٿان اهي ان جو بار پڻ مٿان وجهي ڇڏين.“

امير المؤمنين علي عليه السلام جا جاگيرن جي معاملي ۾ انديشا گهڻو سچ ثابت ٿيا. انهن ماڻهن عام خلق کان وڏي پيماني تي جبري پورهيو ورتو ۽ انهن کي هر قسم جي ڏاڍ ۽ انصافي جون نشانو بڻايو.

ڊاڪٽر طحّ حسين پنهنجي مشهور ڪتاب ”الفتنة الكبرى“ جي پهرين جلد ۾ لکي ٿو: ”هڪڙي پاسي تي وڏا زميندار ۽ امير هيا ۽ ٻئي پاسي تي مسڪين ماڻهو هيا جيڪي انهن زميندارن ۽ اميرن جا غلام هيا. انهن منجهان مسلمانن جو هڪڙو نئون طبقو پيدا ٿيو يعني اهي جيڪي عرب جزيري ۾ اڳ موجود قبائلي رواج مطابق قوم جا سردار هيا ۽ هاڻي ججهي دولت ۽ تمام گهڻن اتحادين ڪري وڌيڪ امتياز وارا ۽ معتبر ٿي ويا هيا.“

حضرت علي عليه السلام جي نظر تي مطابق سڀئي ماڻهو نفعي مان حصي وٺڻ جا حقدار آهن، جيڪو سون ۽ زمين مان حاصل ٿئي ٿو ۽ صرف اهو شخص جيڪو وڌيڪ پورهيو ڪري ٿو ۽ وڌيڪ ضرورتمند پڻ آهي، گهڻي حصي جو حقدار آهي. جيڪو به انهي حقيقت کان انڪار ڪري ٿو اهو پنهنجي قوم سان غداري ڪري ٿو.

حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ سڀ کان وڏي غداري عوام سان دوکو ڪرڻ آهي. حضرت علي عليه السلام ان ماڻهوءَ کي جيڪو

عوام سان دوکي بازي ڪري ٿو ڪميٽو ۽ ذليل سڏيو آهي. حضرت علي عليه السلام اهڙن ماڻهن تي ڪڏهن به اعتبار ڪونه ڪيو ۽ انهن سان ڪڏهن به دوستي ڪونه ڪئي.

حضرت علي عليه السلام ماڻهن جي حقن کي وڏي حد تائين تحفظ ڏيڻ لاءِ جدوجهد ڪئي. جڏهن به پاڻ ڪنهن جو فيصلو ڪندا هيا ته ڪير به کين ان ڪم کان روڪي ڪونه سگهندو هيو. ان کي انهي ڳالهه جي پرواهه ڪونه هوندي هئي ته ماڻهو کين ڇڏي ويندا ۽ وڃي دشمن جي ٽولي ۾ شامل ٿيندا. پاڻ سراپا سچ هيا ۽ جيڪو به ڳالهائيندا هيا اهو مڪمل انصاف هوندو هيو.

حضرت علي عليه السلام ڪنهن سان ترجيعي سلوڪ ڪونه ڪندا هيا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي جائز اشارن سان به نه جن ساڻن گڏ جنگين ۾ حصو ورتو هيو. پاڻ فرمايائون: ”خبردار ٿيو! توهان منجهه ڪجهه اهڙا ماڻهو موجود آهن جن کي دنيا خوشحال بڻايو آهي. انهن زمينون حاصل ڪيون آهن ۽ واهه کوٽايا آهن. اهي سگهارن گهوڙن تي ساري ڪن ٿا ۽ ٻانهن ۽ ٻانهين جو وڏو تعداد رکن ٿا. سڀاڻي جيڪڏهن مان انهن کي انهن ڳالهين ڪرڻ کان روڪيان جن ۾ اهي ڦاٿل آهن ۽ انهن حقن جو پابند بڻايان جن کان اهي چڱي طرح واقف آهن. پر ادا ڪونه ٿا ڪن. ته انهن کي اها شڪايت نه ڪرڻ گهرجي ته علي (عليه السلام) انهن کي سندن حقن کان محروم ڪيو آهي. ياد رکو! اهو مهاجر هجي يا انصاري انهن منجهان جيڪو به اهو سوچي ٿو ته اهو ٻين کان اعليٰ آهي ته اهو پليل آهي. برتري جو قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ آڏو فيصلو ٿيندو. اهو اڪيلو الله تعاليٰ ئي آهي جيڪو ماڻهن کي بدلو ڏيندو. ياد رکو! جنهن به الله تعاليٰ ۽ ان جي رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي تسليم ڪيو آهي. اسان جي برادري (امت) جي تصديق ڪيائين. اسان جي دين ۾ شامل ٿيو ۽ اسان جي قبلي ڏانهن منهن ڪيائين. اهو اسلام ۾ ٻڌايل حقن ۽ ذميوارين جو حقدار آهي. توهان سڀئي الله تعاليٰ جا ٻانهن آهيو ۽ دولت جيڪا الله تعاليٰ جي ملڪيت آهي اها توهان ۾ هڪجيتري ورهائي ويندي. ڪنهن کي به ٻئي تي ترجيع حاصل ڪونهي. پر هيڙگار ۽ متقي الله تعاليٰ طرفان بهترين انعام ۽ بدلو حاصل ڪندو.“

حضرت علي عليه السلام طرفان برابري جي بنياد تي عام خلق سان ٿيندڙ سلوڪ ڪري قریش جا امير ۽ شاهوڪار ماڻهو حضرت علي عليه السلام کي ڇڏي ويا ۽ وڃي معاويه جي ٽولي ۾ شامل ٿيا، جيئن اڳتي تفصيل ۾ بيان ڪيو ويندو.

حضرت علي عليه السلام لاءِ اهو ناممڪن هيو ته وڏي حيثيت رکندڙ ماڻهن کي نسبتن ننڍي درجي وارن ماڻهن تي ترجيح ڏئي، چو ته فضيلت ۽ عصمت جو معيار اهو ڪونه هيو جيڪو ان جي ڏينهن ۾ مروج هيو. اهو قریشي کي غير قریشي تي يا عرب کي غير عرب (عجمي) تي ترجيح ڪونه ڏيندو هيو چو ته اهو سڀني انسانن کي هڪ ٻئي جا ڀائر سمجهندو هيو. اهو اميرن ۽ سردارن جي جابلوسي ڪونه ڪندو هيو جيئن معاويه ڪندو هيو. نه وري اهو ماڻهن کي پاڻ ڏانهن مسلمانن جي دولت ذريعي ڇڪي سگهيو ٿي.

حضرت مالڪ اشتر رضه امير المؤمنين علي عليه السلام کي لکيو: ”اي امير المؤمنين! اسان بصري ۽ ڪوفي جي ماڻهن سان گڏجي بصري جي ماڻهن خلاف جهاد ڪيوسين. ان وقت سڀئي هڪڙي ئي خيال جا هيا. ان کان پوءِ اختلاف پيدا ٿي ويا. انهن جا ارادا ڪمزور پئجي ويا ۽ اهي ڳالڻائي ۾ گهٽجي ويا. توهان سڀني لاءِ منصف آهيو ۽ اهو قدم کڻو ٿا جيڪو حق آهي. انهيءَ ڪري اهي توهان جي انصاف ڪري ڊڄي ويا آهن. ٻئي پاسي انهن معاويه طرفان اميرن ۽ شاهوڪارن سان اختيار ڪيل حڪمت عمليون ۽ طريقا ڏٺا آهن، چو ته دنيا ۾ تمام ٿورا ماڻهو آهن جيڪي دنياوي مفادن تي ڪونه ٿا هرڪجن. دنيا ۾ گهڻائي ماڻهو موجود آهن جيڪي سچ جي قيمت تي ڪوڙ خريد ڪن ٿا ۽ دنيا قبول ڪن ٿا. تنهن ڪري جيڪڏهن توهان ماڻهن منجهه دولت فراخدي سان ورهائيو ۽ اثر رسوخ وارن ماڻهن کي گهڻو ڏيو ته توهان ڏسندا ته انهن جا ڪنڌ توهان ڏانهن ڪيئن جهڪندا وڃن ٿا ۽ اهي توهان جي شان ۾ ڪيئن گيت ڳائين ٿا ۽ توهان جا خير خواه ٿي وڃن ٿا. الله تعاليٰ شال توهان جا معاملن آسان ڪري ۽ توهان جي دشمنن جي اتحاد ۽ دوکي کي ڪمزور ۽ وائڪو ڪري الله بيشڪ انهن جي ڪرتوتن کان واقف آهي.“

حضرت علي عليه السلام جواب ۾ فرمايو: ”تو چيو آهي ته مان انصاف مطابق عمل ڪريان ٿو. انهيءَ جو سبب اهو آهي ته الله تعاليٰ فرمائي ٿو ’جيڪو به چڱا عمل ڪري ٿو ته اهو پنهنجي فائدي لاءِ ڪري ٿو ۽ جيڪو به برا عمل ڪري ٿو ته انهن جي ڪري پوڳيندو‘ الله تعاليٰ پنهنجن ٻانهن سان ناانصافي ڪونه ڪندو آهي.

”جيڪڏهن مان انهي حڪم جي انحرافي ڪريان ته مون کي ڊپ آهي ته مون کي ان ڪري پوڳڻو پوندو. باقي توهان جيڪا ڳالهه ڪئي آهي ته ماڻهو اسان کي ڇڏي ويا آهن، ڇو ته سچ انهن لاءِ ناقابل برداشت آهي. الله تعاليٰ بهتر ڄاڻي ٿو ته اهي اسان کي انهي ڪري ڪونه ڇڏي ويا آهن ته اسان انهن سان ڪا ناانصافي ڪئي آهي. ائين به ڪونه آهي ته ڪو انهن اسان کي ڇڏڻ کان پوءِ ڪنهن عادل شخص وٽ پناهه ورتي آهي. اسان کي ڇڏي وڃڻ لاءِ انهن وٽ ڪوبه سبب ڪونهي سواءِ انهي جي ته انهن مادي دنيا گهري آهي ۽ هي دنيا بقادر ڪونهي. قيامت جي ڏينهن انهن کان سوال ڪيو ويندو ته ڇا انهن دنيا کي هٿ ڪيو يا الله جي رضا لاءِ عمل ڪيا. هاڻي جيڪو ماڻهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ لاءِ دولت خرچ ڪرڻ جو معاملو آهي ته اهو اسان لاءِ جائز ڪونهي ته اسان ڪنهن ماڻهوءَ کي بيت المال مان ان حصي کان گهڻو ڏيون جيتري حصي جو اهو حقدار هجي. جيڪڏهن منهنجي انصاف جي ڪري منهنجن پوئلڳن جو تعداد گهٽجي ٿو ته مون کي ان جي پريشاني ڪونهي. الله تعاليٰ هيئن چوي ٿو ۽ اهو جيڪو به چوي ٿو اهو صحيح آهي: ’ڪيترائي ماڻهو جيڪي ڳاڻاڻي ۾ ٿورڙا آهن انهن تي جيڪي ڳاڻاڻي ۾ گهڻا آهن غالب اچي وڃن ٿا. الله تعاليٰ انهن سان گڏ آهي جيڪي صبر وارا آهن.‘ (البقره آيت 249)

”الله تعاليٰ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي پيغمبري منصب لاءِ ان وقت چونڊيو جڏهن اهي بلڪل اڪيلا هيا. انهن جا ڪجهه حمايتي ٿيا ۽ پوءِ انهن جو تعداد وڌندو ويو. انهن پنهنجي جماعت کي عظمت بخشي پر انهن جي تڏليل ٿيڻ کان پوءِ جيڪڏهن الله تعاليٰ اسان جي معاملن کي بهتري ڏانهن موڙڻ گهري ٿو ته اهو انهن تڪليفن کي دور ڪندو ۽ اسان لاءِ معاملن کي آسان ڪندو.“

حضرت علي عليه السلام جي حڪمت عملين جو نچوڙ ۽ ان جي حڪومت جو طريقو ان فرمان ۾ شامل ٿيل آهي جيڪو انهن حضرت مالڪ اشتر رضه کي ڏنو جڏهن ان کي مصر جو گورنر مقرر ڪيائون. ان ۾ پاڻ فرمايائون: ”خبردار رهج! پنهنجي لاءِ انهن شين کي قبضي ۾ نه ڪجان جن ۾ سڀني ماڻهن جو هڪجيترو حصو هجي.“

عوامي حق اهي آهن جيڪي سمورن شهرين لاءِ برابري جي بنياد تي مخصوص ٿيل آهن ۽ اهي ئي اهي حق آهن جن جو حضرت علي عليه السلام پنهنجي مٿين فرمان ۾ حوالو ڏنو آهي.

گهر جائو ماڻهن جي مدد ڪرڻ

حق جي معاملي ۾ توهان سڀني منهنجي لاءِ برابر آهيو.

جيڪڏهن ڪوئي غريب يا فقير بڪايل رهي ٿو ته اهو انهي ڪري ٿئي ٿو ته ڪنهن شاهوڪار ان جو حصو روڪي رکيو آهي.

وڏو بدبخت حڪمران اهو آهي جنهن جي ڪري ان جي رعيت مصيبت ۽ گمراهي ۾ ڦاسي وڃي.

امام علي عليه السلام

ڪجهه اهڙا عام حق آهن جن جو حضرت علي عليه السلام پاڻ احترام ڪيو ٿي ۽ ٻين کي پڻ تاڪيد ڪيو ٿي ته انهن جو احترام ڪن. ان جي نظر تي مطابق صوبن جي گورنرن ۽ ٻين عملدارن جي حقن ڏيو ٿي اها آهي ته اهي انهن حقن جو تحفظ ڪن ۽ انهن جي غصب ٿيڻ جي اجازت نه ڏين.

جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام ڪنهن کي حڪمران مقرر ڪيو ٿي يا ڪنهن کي ان جي عهدي تان هٽايو ٿي ته اهو سڀ انهي سبب ڪري هيو. ان جي خيال مطابق انهن حقن جي وسيع معنيٰ هئي ۽ اهي ڪيترن ئي قسمن جا حق هيا. بهرحال، انهن سڀني حقن جو مطلب ۽ مراد اهو هيو ته هر ضرورت مند ماڻهوءَ جي گهرج جو پورا ٿيڻ گهرجي ۽ ڪوبه بڪيو نه رهي، ڇو ته بڪيو رهڻ انسان ذات جي وڏي بي عزتي آهي. اهڙن قانونن جي انحرافي ڪرڻ ۾ ڪا خرابي ڪانهي جيڪي ماڻهن جي غربت کي ختم ڪري نه سگهندا هجن. حضرت علي عليه السلام جي حقن عقيدي مطابق عبادت اسان کي لازمي طور معاشري کان بيگانو ڪونه ڪندي ۽ مذهب جو مطلب ماڻهن سان سٺو سلوڪ آهي. ۽ سڄا مذهبي عقيدا اهي آهن جيڪي دينداري کي هٿي وٺرائين. ساڳي نموني ۾ قانونن کي به اهڙو هجڻ گهرجي جيئن ماڻهن جي گهرجن جو پورا ٿي ڪن ۽ غربت ۽ محتاجي جي خاتمي کي يقيني بڻائين ته جيئن انسان خود پنهنجين نظرن ۾ ڪري نه پئي ۽ دلگير نه ٿئي.

اهو ڪو احسان ڪونهي پر اهڙا قانون ٺاهڻ حڪمران ۽ قانونسازن جي ذميواري آهي جيڪي ماڻهن کي غربت ۽ محتاجي کان چوٽڪارو ڏيارين، ۽ ماڻهوان کان اهڙن قانونن جو مطالبو ڪرڻ لاءِ حق بجانب آهن. حضرت علي عليه السلام ماڻهن جي حقن کي اهڙي وڏي ڌيان سان تحفظ ڏنو جو گهڻو ڪري اهڙو ڪو خطبو تقرير يا فرمان ملڻ ناممڪن آهي جنهن ۾ ان انهن حقن جي باري ۾ ذڪر نه ڪيو هجي ۽ گورنرن ۽ عملدارن جو انهن حقن ڏانهن ڌيان نه ڇڪايو هجي. ماڻهن جي گهرجن جو پوراڻو ڪرڻ بيشڪ حڪمران ۽ قانونسازن جي تمام وڏي ذميواري هئي ۽ حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ اهو ماڻهن جو وڏو حق هيو.

اهو حضرت علي عليه السلام هيو جنهن قيصر ۽ ڪسري جي انهي ڳالهه کي عظيم گناه سمجهيو جنهن موجب اهي پنهنجي رعيت جي تڏليل ڪندا هيا، انهن جي حقن جو خيال ڪونه رکندا هيا، انهن کي زمين ۾ پيدا ٿيندڙ نعمتن ۽ زندگيءَ جي آسائشن کان محروم ڪندا هيا ۽ انهن کي حاجتمند ۽ ذليل ڪري رکندا هيا. ان فرمايو: ”ماڻهن جي احتجاج ۽ تڪليف تي غور ڪيو جڏهن قيصر ۽ ڪسري انهن جا حڪمران هيا، جڏهن انهن ماڻهن کي عراق جي زرخيز زمين، پاڻي ۽ چراگاهن مان تڙي ڪڍيو هيو ۽ انهن کي اتي اڇلايو هيو جتي ساوڪ جو نالو نشان ڪونه هيو ۽ جتي سخت هوائن کان سواءِ ڪجهه به ڪونه هيو ۽ انهن کي نهايت غريب ۽ محتاج ڪري ڇڏيو هئائون.“

جڏهن به ڪنهن گورنر يا عملدار عوامي ملڪيت جي اعتبار ۾ ڪوتاهي يا خيانت ڪئي، آيا اها معمولي هئي يا گهڻي، حضرت علي عليه السلام ان کي سخت سزا سان ڏمڪايو. جڏهن به ڪين خبر پوندي هئي ته ڪنهن گورنر يا عملدار ڪا ملڪيت هڙپ ڪئي آهي يا ذخيره اندوزي جو مرتڪب ٿيو آهي ته پاڻ گهڻو ڏکارا ٿي ويندا هيا، ۽ پاڻ ان شخص کي سخت نموني ۾ ڏٽڪو ڏهه مان ڪندا هيا. پاڻ هڪڙي دفعي هڪڙي گورنر کي هيئن لکيائون: ”مان سمجهان ٿو ته تو بيت المال جي ملڪيت واري زمين غصب ڪئي آهي ۽ جيڪو ڪجهه تنهنجي هٿ وس هيو ان تي قبضو ڪيو آهي ۽ جيڪو به تنهنجي هٿ

پر آيو اهو هڙپ ڪيو آهي. تنهنڪري توکي گهرجي ته مون ڏي پنهنجو حساب ڪتاب موڪل.“

امير المؤمنين علي عليه السلام جي خط ۾ ”مون ڏي پنهنجو حساب موڪل“ وارو جملو ڌيان طلب آهي. اهو جملو وسيع معنائون رکي ٿو. پاڻ انصاف کي قائم رکڻ لاءِ ايترو فڪرمند هيا جو انهي معاملي ۾ ڪنهن به ڪوتاهي يا بهاني کي برداشت ڪونه ڪندا هيا.

حضرت علي عليه السلام پختي يقين رکڻ کان علاوه تيز فهم نظر رکڻ وارا هيا ۽ انساني معاشري جي رازن ۽ عوام جي باهمي لاڳاپن کان مڪمل طور واقف هيا. کين خبر هئي ته ڪهڙا حق غصب ٿيل آهن ۽ ڪهڙا حق غصب ٿيڻ وارا آهن. انهن کي مڪمل احساس هيو ته ناانصافي ۽ ڏاڍ معاشري لاءِ اندروني توڙي خارجي طور نقصان وارا آهن ۽ ستائيندڙ سان گڏوگڏ ستايل به وڏن خطرن جي انديشي ۾ آهن. انهن انصاف ۽ انصاف واري حڪومت لاءِ جاکوڙڻ کي لازمي سمجهيو توڙي جو ان کي گورنر ۽ عملدار پسند نه ڪندا هجن. انهن وڏي ڪاوڙ مان لکيو: ”مون ڏي پنهنجو حساب ڪتاب موڪل.“

انهن کي هڪڙي ٻئي گورنر جي باري ۾ به اطلاع مليو ته ان عوامي ملڪيت ۾ بي ايماني (خوردبرد) ڪئي آهي. ان کي هڪدم هيئن لکيائين: ”الله جو خوف ڪر ۽ ماڻهن جون ملڪيتون انهن کي واپس ڪر. جيڪڏهن تون ائين نٿو ڪرين ۽ الله مون کي توتي اختيار ڏنو ته انهي معاملي ۾ مان پنهنجون ذميواريون پاڻ نڀائيندس ۽ توکي پنهنجي تلوار سان سڌو ڪندس ۽ جيڪو به منهنجي تلوار جو نشانو بڻيو آهي اهو بلڪل سڌو جهنم ۾ هليو ويو آهي. الله جو قسم! جيڪڏهن حسن (عليه السلام) ۽ حسين (عليه السلام) به اهو ڪن ها جيڪو تو ڪيو آهي ته مان انهن سان به رعايت ڪونه ڪيان ها ۽ اهي مون کي پنهنجون خواهشون پوريون ڪرڻ تي راضي ڪري ڪونه سگهن ها. جيستائين مان انهن کان پين جا حق واپس نه ڪرايان ها ۽ ان ناانصافي مان پيدا ٿيل نتيجن جو تدارڪ نه ڪيان ها ته خاموش نه ويهان ها.“

امير المؤمنين علي عليه السلام سعد نالي هڪڙي شخص کي زياد بن ابيه ڏانهن موڪليو ته ان وٽ جيڪا رقم رکيل آهي ان کان اها وٺي

اچي. امير المؤمنين عليه السلام کي اطلاع مليو هيو ته زياد عيش عشرت واري زندگي گذاري رهيو آهي ۽ پاڻ پنهنجي لاءِ دولت گڏ ڪري رهيو آهي ۽ بيوه عورتن، يتيم ٻارن ۽ محتاجن کي ڪجهه به ڪونه ٿو ڏئي. سعد جڏهن زياد وٽ پهتو ۽ ان کان رقم جو مطالبو ڪيائين ته زياد غرور سان پيش آيو ۽ ان کي گهٽ وڌ ڳالهائين. سعد موٽي آيو ۽ جيڪو وهيو واپريو اهو حضرت علي عليه السلام کي ٻڌايائين. ان تي حضرت علي عليه السلام زياد ڏانهن هنن ستن وارو خط لکيو: ”سعد مون کي ٻڌايو آهي ته توبنا ڪنهن جواز جي ان کي گهٽ وڌ ڳالهائيو آهي ۽ ان سان غرور سان پيش آيو آهي ۽ ان سان رُڪائي وارو رويو اختيار ڪيو آهي، انهيءَ حقيقت جي باوجود ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو ته وڏائي صرف الله تعاليٰ کي سونهين ٿي ۽ جيڪو به تڪبر ڪري ٿو اهو ان جي ڪاوڙ کي دعوت ڏئي ٿو. سعد مون کي اهو به ٻڌايو آهي ته تون مختلف قسمن جا کاڌا کائين ٿو ۽ روزانو عطر عنبير استعمال ڪرين ٿو. توکي ڪهڙي تڪليف پهچندي جيڪڏهن تون ڪجهه ڏينهن لاءِ الله جي رضا لاءِ روزا رکين ۽ الله جي راهه ۾ پنهنجي دولت جو ڪجهه حصو خيرات ڪرين، ۽ جيڪو تون کاڌو هڪڙي وقت تي کائين ٿو اهو ٿورو ٿورو ڪري گهڻن وقتن تي کائين يا ڪنهن غريب شخص کي ڏين ته اهو کائي.

”تون جيڪو وزن ۾ گذارين ٿو پنهنجن مسڪين پاڙيسرين، غريب ۽ محتاج بيواهن ۽ يتيمن جو خيال ٿي ڪونه ٿو ڪرين. ڇا ان سڀ جي باوجود تون اميد ڪرين ٿو ته توکي انهن ديندار ماڻهن جهڙا انعام ملن جيڪي خيرات ڏين ٿا؟ سعد مون کي اهو به ٻڌايو ته تون پرهيزگار ماڻهن وانگر ڳالهائين ٿو پر عمل خراب ماڻهن وانگر ڪرين ٿو. جيڪڏهن تون واقعي ائين ڪرين ٿو ته پوءِ تون پنهنجو پاڻ سان ظلم ڪندو رهيو آهين ۽ پنهنجن عملن کي غارت ڪيو آهي. جيڪڏهن تون سچو مؤمن آهين ته تووٽ جيڪا به واڌو ملڪيت آهي ان ڏينهن لاءِ خيرات ڪر جنهن ڏينهن تي توکي ان جي ضرورت پوندي عطر عنبير به ڪڏهن ڪڏهن استعمال ڪر ۽ اهو به گهڻو نه هجي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”عطر کي ڪڏهن

ڪڏهن استعمال ڪيو ۽ ان کي گهڻو استعمال نه ڪيو. توهان تي رحمت ٿئي (اسلام عليڪم).“

امير المؤمنين علي عليه السلام گورنرن کي مسلسل احڪامات ۽ هدايتون موڪليندا رهندا هيا ۽ انهن کي عوامي ملڪيت ٻڌائڻ ۽ رشوت وٺڻ کان منع ڪندي سختي سان تنبيهه ڪندا هيا. ان انهن ڳالهين کي حڪمران ۽ عوام جي وچ ۾ انتهائي خراب تعلق ٿي سمجهيو ۽ حقدار شخص ۽ منصبدار جي وچ ۾ وڏي رڪاوٽ ٿي سمجهيو. پاڻ انهي نقصان کان باخبر هيا جيڪو انهن خراب عادتن ڪري ماڻهن کي پهچڻو هيو. هڪڙو دفعو کين اطلاع مليو ته هڪڙي فوجي عملدار رشوت ورتي آهي. حضرت علي عليه السلام ان جو هٿ پڪڙي اهڙو سخت جهٽڪوڏنو جو ذري گهٽ ان جي جسم کان الڳ ٿي ويو هيو. پوءِ ان کي فرمايائون: ”توهان کان اڳ گذريل قومون انهيءَ ڪري تباهه ٿيون هيون جو انهن ماڻهن کي انهن جي حقن کان محروم ٿي ڪيو ۽ انهيءَ ڪري ماڻهو انهن کان پنهنجا حق وٺڻ لاءِ انهن کي مجبور ٿي رشوت ڏيندا هيا. انهن ماڻهن کي فضول ڳالهيون ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ٿي جنهن جي نتيجي ۾ ڪوڙ ۽ گيٽ جو رواج پئجي ويو.“

هڪڙي دفعي ڪنهن گورنر کي تقريب ۾ شامل ٿيڻ لاءِ دعوت ڏني وئي. گورنر اها دعوت قبول ڪئي ۽ پارٽي ۾ شامل ٿيو. امير المؤمنين علي عليه السلام کي جڏهن ان ڳالهه جي خبر پئي ته گورنر کي سختي سان دڙڪا ڏنائين ۽ فرمايائين: ”گورنر جي خاطرمدارت ڪرڻ رشوت آهي. اها رشوت چوڏني وئي هئي؟ جيڪڏهن اها ڪنهن حق حاصل ڪرڻ لاءِ ڏني وئي هئي ته اها گورنر جي ذميواري آهي ته بغير رشوت وٺڻ جي حقدار ماڻهن کي انهن جو حق ڏئي يا اها دعوت ڪنهن ناجائز ڳالهه کي جائز ڪرڻ لاءِ ڏني وئي هئي. جيڪڏهن معاملو ائين آهي ته گورنر لاءِ اهو جائز ڪونهي ته اهڙي ڪا ڳالهه ڪري توڙي جو سموري دنيا ان کي رشوت ۾ ڏيڻ جي آڇ ڪئي وڃي.“

بي ڳالهه اها آهي ته گورنر اهڙي تقريب ۾ ڇو شامل ٿيو جنهن لاءِ شاهوڪار ماڻهن کي دعوت ڏني وئي هئي پر غريبن کي نظر انداز ڪيو ويو هيو ۽ ائين الله جي ٻانهن جي وچ ۾ فرق رکيو ويو هيو؟ انهي فرق

ڪيترن ئي ماڻهن کي تڪليف پهچائي ۽ علي عليه السلام کي پڻ ڏڪارو ڪيو. البت جيڪڏهن معاشر و خوشحال آهي ۽ ماڻهو مڃي ماني وارا آهن ته ٻين ماڻهن کي ڇڏي صرف چند ماڻهن کي دعوت ۾ گهراڻن ۾ ڪائي خرابي ڪونهي. بهرحال، جڏهن معاشر ۾ اهڙيون حالتون آهن جو اتي غريب به آهن ته شاھوڪار به، ته پوءِ ڇا تقريب ۾ شامل ٿيڻ لاءِ گورنر کي دعوت ڏيڻ ان کي رشوت ڏيڻ برابر ڪونهي؟

ٿي سگهي ٿو ته ڪجهه ماڻهو سوچين ته گورنرن ۽ عملدارن جي باري ۾ حضرت علي عليه السلام طرفان اهڙي سختي مناسب ڪونه هئي ۽ انهن کي اهڙي نموني ۾ تنبيهه ڪرڻ ۽ ڌڪا دھمان ڪرڻ چڱو ڪونه هيو. البت، جيڪڏهن انهن ماڻهن کي معلوم ٿئي ته حضرت علي عليه السلام عملدارن کي ڪيتريون سهوليتون ڏنيون هيون، جن سهوليتن انهن لاءِ رشوت وٺڻ ۽ رقم خوردبرد ڪرڻ واري ڳالهه کي مڪمل طور غير ضروري ڪري ڇڏيو هيو ته اهي تسليم ڪندا ته حضرت علي عليه السلام طرفان آفيسرن سان ڪيل سختي ناانصافي واري ڪونه هئي.

هتي هڪڙو ٻيو نقطو به ڌيان طلب آهي جيڪو اهو آهي ته حضرت علي عليه السلام انهي ڳالهه کي به جائز ڪونه ٿي سمجهيو ته عملدار يا عوام تقريب جي بهاني ۾ به پنهنجي حيثيت جو فائدو وٺن، ڇو ته اهڙي نموني وارو فائدو به چوري يا رشوت برابر آهي. جڏهن حضرت علي عليه السلام ڪنهن آفيسر کي اها اجازت ڪونه ٿي ڏني ته اهو رشوت واري طريقي سان ڪنهن تقريب جي دعوت قبول ڪري ته پوءِ اهو انهي ڳالهه کي ڪيئن ٿي برداشت ڪري سگهيو ته اهو آفيسر سڄي شهر کي پنهنجو ڳجهو بڻائي رکي يا ماڻهن کان انهن جي ملڪيت رشوت ذريعي وٺي؟

دوراندوشي واري نظر رکڻ وارو شخص جنهن جي اک حقيقتن تي هوندي آهي اهو سختي ڪرڻ تي مجبور هوندو آهي ته جيئن خرابي کي نِسرت سان ئي ختم ڪري ڇڏي آفيسرن تي پابندي حضرت علي عليه السلام جي ڏينهن ۾ شروع ٿي ۽ حضرت عثمان رضه جي دور ۾ ڪونه هئي. حضرت علي عليه السلام گورنرن لاءِ ايتريون ته گهڻيون

پرڪشش پگهارون جاري ڪيون جيڪي انهن جي ضرورتن لاءِ گهڻو مناسب هيون. تنهن ڪري انهي ڳالهه لاءِ ڪوبه جواز ڪونه هيو ته اهي رشوتون وٺن.

حضرت علي عليه السلام جيڪڏهن بدعنوان آفيسرن لاءِ سخت هيو ته اهو ديندار ماڻهن لاءِ وري مروت وارو هيو. ان انهن جي حقن کي مڃيو ٿي ۽ پنهنجي امام لاءِ انهن جي وفاداري ۽ مسلمانن لاءِ انهن جي خدمتن ڪري انهن جي همت افزائي ڪئي ٿي.

حضرت علي عليه السلام بحرين جي گورنر عمر بن ابي سلمه کي جيڪو خط لکيو جنهن ذريعي ان کي سندس ذميوارين کان آڇو ڪندي هدايت ڪيائون ته اهو ان ڏانهن اچي شام واري مهم ۾ شامل ٿئي، اهو پڙهڻ جي لائق آهي. پاڻ ان کي لکيائون: ”مون بحرين جي گورنر نعمان بن عجلان جي حوالي ڪئي آهي ۽ توکي ان کان آڇو ڪيو آهي. بهرحال، مون اهو انهيءَ ڪري ڪونه ڪيو آهي ته ڪو توکي نااهل سمجهيو ويو آهي يا توتي ڪنهن غلط ڳالهه جو الزام لڳو آهي. حقيقت اها آهي ته تو حڪومت وڏي اهليت ۽ خلوص سان هلائي آهي، تنهنڪري توکي هتي اچي مون سان گڏجڻ گهرجي. تنهنجي خلاف ڪابه ڳالهه ڪونهي. اصل معاملو اهو آهي ته مون شامي باغين خلاف چڙهائي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي ۽ منهنجي خواهش آهي ته تون مون سان گڏ هجين، ڇو ته تون انهن ماڻهن مان هڪ آهين جيڪي دشمن خلاف ويڙهه ۽ دين جي ستون کي مضبوط ڪرڻ ۾ منهنجي مدد ڪندا.“

پاڻ آفيسرن جي باري ۾ هميشه اها پختي حڪمت عملي اختيار ڪيائون. پاڻ انهن جي همت افزائي ڪندا هيا جيڪي ديانندار هيا ۽ جيڪي خراب هلت هلندا هيا انهن لاءِ سخت هيا. پاڻ نه ڪڏهن ڊڄندا هيا، نه لفظن جي هيراڦيري ڪندا هيا، ۽ نه وري سازش يا ٺڳي کان ڪم وٺندا هيا. سندس حقيقي مقصد مسلمانن جي فلاح و بهبود ۽ سڀني ۾ انصاف کي قائم رکڻ هيو. آيا اهي حڪمران هيا يا رعيت

جيڪي آفيسر عوامي رقم کي خوردبدر ڪونه ڪندا هيا ۽ رشوت ڪونه وٺندا هيا، اهي پنهنجي ضرورت مطابق بيت المال مان پگهار

حاصل ڪندا هيا ۽ امير المؤمنين علي عليه السلام انهن جي تعريف ۽ همت افزائي ڪندا هيا. بهرحال، جيتري قدر بدعنوان آفيسرن جو معاملو هيو ته حضرت علي عليه السلام پهريائين انهن کي دڙڪو دهمان ۽ تنبيهه ڪندا هيا ۽ پوءِ انهن کي عهدن تان هٽائيندا هيا. جيڪڏهن انهن جا ڏوهه وڌيڪ سنگين هوندا هيا ته انهن کي قيد جي سزا ڏيندا هيا. گورنرن کان علاوه ٻيا به ماڻهو هيا جن ٻين جون ملڪيتون ٽپايون هيون ۽ ناجائز طريقن سان وڏي دولت گڏ ڪئي هئائون، امير المؤمنين عليه السلام انهن جو سخت احتساب ڪيو ۽ انهن سان ڪابه رعايت ڪونه ڪئي. ان دولت ميٽڙ لاءِ انهن جي لالچ، ۽ انهن جي عيش عشرت ۽ مزو ماڻڻ واري حياتي جي مخالفت ڪئي ۽ انهن ۽ انهن جي دولت جي وچ ۾ ڊيوار بڻجڻ جي ڪوشش ڪئي جنهن جي وڌائڻ ۽ گڏ ڪرڻ لاءِ اهي هر وقت هورا ڪورا ۽ رهندا هيا. پاڻ زباني يا عملي طور ٻين جون ملڪيتون ٽپائڻ جي مخالفت ڪندا هيا ۽ ذخيره اندوزي کان به سختي سان منع ڪندا هيا. حضرت مالڪ اشتر رضه ڏانهن لکيل هدايت نامي ۾ انهن هيئن لکيو: ”اها ڳالهه پڻ ذهن ۾ رک ته اهي ماڻهو ڪنجوس ۽ بخيلي ڪرڻ جا عادي آهن. اهي نفعو ڪمائڻ لاءِ ذخيره اندوزي ڪندا آهن. گهٽ توريندا آهن ۽ وڌيڪ وٺندا آهن. اها ڳالهه عوام لاءِ تڪليف ڏيندڙ ۽ حڪمرانن لاءِ عيب آهي. تنهنڪري توکي گهرجي ته تون انهن کي ذخيره اندوزي کان روڪ.“

پوءِ انهن فرمايو: ”جيڪڏهن تنهنجي منع ڪرڻ کان پوءِ به ڪو ماڻهو ذخيره اندوزي جو ڏوهي ٿئي ته توکي گهرجي ته ان کي سزا ڏي پر توکي لازمي طور اها پڪ ڪرڻ گهرجي ته تنهنجي طرفان ڪنهن سان حد کان وڌيڪ ۽ ڏاڍو وارو قدم ڪونه کنيو ويو آهي.“

باقي جيڪو ماڻهن طرفان جاگير ۽ زمينون هٿ ڪرڻ جو معاملو آهي ته حضرت علي عليه السلام جي سوچ منطق سان گڏ خوبي جي نموني سان ٺهڪندڙ هئي. اسان انهي معاملي تي گذريل صفحن ۾ بحث ڪيو آهي.

ٻين کي جبري پورهي لاءِ مجبور ڪرڻ ۽ انهن جي ڪمائي جو استحصال ڪرڻ به هڪڙي قسم جي ذخيره اندوزي آهي. حضرت علي

عليه السلام انهي کي پڻ برداشت ڪونه ٿي ڪيو ۽ نهج البلاغه ۾ انهيءَ جو ڪيترين جاين تي حوالو ڏنو آهي. پنهنجي زماني جي ماڻهن بابت ڳالهائيندي پاڻ فرمايائون: ”اتي ڪيترائي اهڙا ماڻهو آهن جن جي محنتن کي برباد ڪيو ويو آهي ۽ جن جون ڪوششون رانگان ويون آهن. توهان ماڻهو اهڙي زماني ۾ گذاري رهيا آهيو جڏهن چڱائي پويان پير ڪري رهي آهي ۽ بچڙائي وڌيڪ ويجهو ايندي وڃي ٿي، شيطاني خواهش ماڻهن کي ماري رهي آهي. توهان جنهن طرف به نظر گهمايو توهان کي غريب ۽ محتاج ماڻهو نظر ايندا، جيڪي غربت ڪري تڪليفون کائي رهيا آهن يا انهن شاهوڪارن ڪري جيڪي الله جي ناشڪري ڪرڻ جا ڏوهي آهن يا بخيل ماڻهن جي ڪري جيڪي الله جو حق ادا ڪونه ٿا ڪن ۽ پنهنجي دولت کي وڌائڻ ۾ مشغول آهن. توهان جي ديندار ۽ پرهيزگار ماڻهن کي ڇا ٿيو آهي؟ ڪٿي آهن اهي معتبر ۽ مان شان وارا ماڻهو جيڪي دولت ڪمائڻ ۾ پارسا هيا ۽ پنهنجن عملن ۽ ڪردار ۾ خالص هيا؟“

امير المؤمنين علي عليه السلام دراصل پنهنجي صحيح سوچ، خالص طبيعت ۽ اوچي اخلاق ذريعي انهي حقيقت کي واضح انداز ۾ سمجهي ورتو هيو ته اهو نظام جيڪو ماڻهن جي غربت کي ختم نٿو ڪري سگهي ڪنهن ڪم جو ڪونهي. ۽ اهو قانون جيڪو طبقاتي فرق جي پاڙن پٽي سگهي اهو بي فائدو ۽ غير ضروري آهي. اهي سڀئي سماجي قانون جيڪي اهڙي معاشري کي جنم ڏين جنهن ۾ ماڻهو طبقن ۾ ورهايل هجن، اهي قانون انهن ماڻهن جي هٿن ۾ رانديڪو آهن جيڪي پاڻ کي معززين ۽ اعليٰ حيثيت وارو چون ٿا ۽ عام ماڻهوءَ جي حقن ۽ ملڪيت جو بي شرعي واري طريقي سان استحصال ڪن ٿا.

*****

حضرت علي عليه السلام ماڻهن جي غربت ختم ڪرڻ لاءِ مثبت قدم کنيا. ان جا قدم ٻن اصولن تي ٻڌل هيا. پهريون اهو ته بيت المال جي سموري دولت، زمينون ۽ ملڪيت، ۽ دولت ڪمائڻ جا سمورا وسيلو قوم (امت) جي ملڪيت آهن، ۽ اهو لازمي آهي ته انهن کي سڀني شهرين منجهه انهن جي گهرجن ۽ حقداري مطابق ورهائڻ گهرجي. هر

ماڻهوءَ کي محنت ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجين ڪوششن مطابق انهن وسيلن مان فائدو حاصل ڪرڻ کپي. ڪنهن کي به اهو حق ڪونهي ته کيس جيڪو وڻي اهو پنهنجي قبضي ۾ آڻي ۽ عوامي ملڪيت کي پنهنجي خصوصي ملڪيت ۾ تبديل ڪري اهو پڻ فردن جي پنهنجي مفاد ۾ آهي ته اهي جماعت سان سهڪار ڪن، انهن کي گهرجي ته پاڻ کي ٻين لاءِ مددگار ثابت ڪن ۽ انهن کان فائدو پڻ حاصل ڪن. معاشري منجهان اهي جيڪي فائدا حاصل ڪندا اهي انهن طرفان معاشري کي ڏنل فائدن کان هزارين ڀيرا گهڻو ڌيڪ هوندا.

حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”ڪير به جيڪو ماڻهن کي تڪليف ڏيڻ کان پنهنجي هٿ کي جهلي ٿو اهو ظاهر ۾ ته صرف هڪڙو هٿ روڪي ٿو پر اصل ۾ اهو هزارين هٿن کي پاڻ کان پري ڪري ٿو.“

حڪومت کي گهرجي ته انهي عدل واري پاليسي کي صحيح ۽ حقي نموني ۾ اختيار ڪري ڇو ته قوم هڪڙي جسم وانگر آهي ۽ حڪومت لاءِ اهو لازمي آهي ته ان جسم جي هر عضوي جو ان جي ضرورتن مطابق علاج ڪري ان کي نه ڪنهن کي نظرانداز ڪرڻ گهرجي، نه ڪنهن جي حق کان اک ٻوٽ ڪرڻ گهرجي، ۽ نه انهن جي وچ ۾ ڪنهن فرق رکڻ جي اجازت ڏيڻ گهرجي. اهڙين حالتن ۾ ئي حڪومت لاءِ بيت المال لاءِ قوم کان محصول ۽ ٻيا واجبات حاصل ڪرڻ ممڪن ٿي سگهندو ته جيئن اها انهن کي عوامي پلائي وارن منصوبن تي خرچ ڪري

ٻي ڳالهه جنهن جي بنياد تي حضرت علي عليه السلام پنهنجا قدم کنيا ٿي اها زمين جي ترقي ۽ بهتري هئي، ڇو ته ماڻهن جي زندگي ۽ انهن جي فلاح و بهبود جو انحصار زمين تي هيو. اهي انهي خيال جا هيا ته گورنرن ۽ آفيسرن کي گهرجي ته اهي جيترو ڌيان سرڪاري محصول اوڳاڙڻ تي ڏين ٿا ان کان وڌيڪ ڌيان ۽ دلچسپي زمين جي ترقي ۽ بهتري لاءِ وٺڻ گهرجي، ڇو ته جيڪڏهن زمين کي ترقي نٿي وٺرائجي ته آمدني ڪٿان ايندي؟ اهو حڪمران جيڪو زمين کي ترقي ڪونه ٿو وٺرائي پر عوام کان محصول اوڳاڙڻ گهري ٿو ته اهو جاهل ۽ غير منصف

آهي. اهو گهري ٿو ته شهر تباھ ٿي وڃن. ماڻهو بدحال ٿي وڃن ۽ ائين اهو پاڻ به پنهنجي عزت ۽ احترام وڃائڻ گهري ٿو. زمين نه ته خود بخود ۽ نه حڪمرانن جي جهالت ۽ اقتدار ذريعي بهتر ٿيندي آهي. زمين جي ترقي ۽ بهتري جو اهو به مطلب ڪونهي ته ان مٿان شاهوڪارن کي رهاڻ لاءِ شاندار محلاتون تعمير ڪرايون وڃن. زمينون پورهيتن ۽ ڳوٺن جي رهواسين جي محنت سان ترقي وٺنديون آهن. امير المؤمنين علي عليه السلام سخت حڪم جاري ڪيا هيا ته جيڪڏهن ماڻهو تڪليفن ۾ آهن ۽ پنهنجن حاڪمن سان خوش ڪونهن ته انهن کان محصولن جي اوڳاڙي نه ڪئي وڃي.

رعيت سان پلائي جا اصول، حب الخلق ۽ اخلاقي اقدار انهي ڳالهه جو مطالبو ڪن ٿا ته رعيت محصولن جي ادائگي رضاڪارانه طور ڪري ۽ نه ڪي زور زبردستي سان ڪري. اها گورنرن جي ذميواري آهي ته پهريان رعيت کي خوشحال رکن ۽ پوءِ محصول اوڳاڙڻ لاءِ سوچين. امير المؤمنين علي عليه السلام محصول اوڳاڙڻ وارن کي هيئن مخاطب ڪيو: ”محصول يا ڍل اوڳاڙڻ جي لاءِ ماڻهن جي اونهاري ۽ سردِي جي موسم ۾ پاڻ وارن ڪپڙن يا انهن جي ڪم ڪار جي جانورن کي نه وڪڻو ڪنهن به ماڻهوءَ کي ڦٽڪا نه هڻو يا رقم لاءِ ان کي پيرن ۾ بيٺل جي سزا نه ڏيو ۽ انهي مقصد لاءِ انهن جي ڪنهن به شي کي نه وڪڻو ڇو ته الله تعاليٰ اسان کي اهو حڪم ڪيو آهي ته صرف وڌاريون شيون وٺو.“

ان اهو پڻ فرمايو: ”محصول جي معاملي ۾ انهن ماڻهن جي مفادن کي نظر ۾ رکڻ جيڪي محصول ادا ڪن ٿا، ڇو ته ٻين جي معاملن کي صرف ٽيڪس ۽ ٽيڪس ڏيندڙ جي ذريعي ٺيڪ ڪري سگهجي ٿو. زمين ۽ ان جي سڌاري جي باري ۾ امير المؤمنين علي عليه السلام جا خيال ۽ سندس طرفان انهي نتيجي واري راءِ تي پهچڻ ته حڪومت جي فلاح جو دارومدار ماڻهن جي فلاح ۽ بهبود تي آهي. ايترا سچا ۽ صحيح آهن جو ڪيتريون صديون گذرڻ جي باوجود انهن ۾ ڪابه اوڻائي ڪونه ملي آهي. جديد زماني جا سمورا اقتصادي ۽ سماجي نظريا انهن خيالن جي تصديق ڪن ٿا.

حضرت علي عليه السلام زمين کي سڌارڻ ۽ ان جي پيٽ منجهان دولت کڻڻ لاءِ هڪڙو عام قانون جاري ڪيو جنهن کي اسان جي زماني جي سماجي علمن مڪمل هجڻ طور قبول ڪيو آهي.

اسلام کان اڳ يعني جهالت واري دور ۾ اهو رواج ۽ دستور هيو ته طاقتور ماڻهو پنهنجين زمينن کي آباد ڪرائڻ لاءِ ٻانهن، قيدين ۽ راڄ وارن کان زبردستي محنت ڪرائيندا هيا. اهي انهن ڪمين کي پنهنجي مرضي مطابق تمام گهٽ اجورو ڏيندا هيا ۽ زمين ۾ ڪوبه ڪم ڪرڻ کان سواءِ زمين جي سموري ايت پائڻ ڪڍندا هيا.

انهن جي رواج موجب انسان جي ڪا اهميت ڪونه هئي ۽ ان جو پورهيو ڪنهن به بدلي جي حقدار ڪونه هيو. حڪمران ماڻهن کي پنهنجو غلام سمجهندا هيا ۽ انهن کي جبري پورهئي لاءِ مجبور ڪندا هيا. انهن جو مذهب ئي ماڻهن کي غلام بڻائڻ تي يا ٻين لفظن ۾ انهن مجبور ۽ ستايل ماڻهن کي قتل ڪرڻ ۽ تباهه و برباد ڪرڻ تي ٻڌل هيو. ماڻهو تعليم کان محروم هيا ۽ حڪمران انهن جي اڻ ڄاڻائي جو ناجائز فائدو وٺندي انهن کي پنهنجو غلام بڻائيندا هيا. بت پرستن جا پروت جيڪي ان زماني جا مذهبي اڳواڻ هيا، انهن به غلامي کي جائز قرار ڏنو هيو ۽ ائين حڪمرانن جا هٿ مضبوط ڪيا هئائون. انهن پورهيت ماڻهن کي اهڙو بيوقوف بڻائي رکيو هيو جو اهي پنهنجن حڪمرانن لاءِ ۽ انهن کي دولت وڌائڻ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ ۽ پنهنجن علائقن ۾ نيون زمينون شامل ڪرڻ لاءِ وڏي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هيا. اهو سڀ ڪجهه يا ته وطن جي نالي ۾ ڪيو ويندو هيو يا ديوي ۽ ديوتا جي نالي ۾ جنهن کي اهي پوڄيندا هيا.

مشهور برطانوي تاريخدان، مسٽر ايڇ. جي. ويلز لکي ٿو: ”بت پرستن جا پروت ماڻهن کي ٻڌائيندا هيا ته اهي جيڪي زمينون ڪيڙين ٿا انهن جي ملڪيت ڪونهن. اهي انهن ديوتائن جون ملڪيتون آهن جن جي مورتين کي انهن مندرن ۾ رکيو آهي ۽ انهن ديوتائن اهي زمينون حڪمرانن کي ڏنيون آهن. هاڻي اهو انهن حڪمرانن جي مرضي تي آهي ته اهي پنهنجن ملازمن مان جنهن کي وٺي اهي زمينون ڏين.“

ڪڙمين پڻ انهي عقيدي کي مڃڻ شروع ڪيو هيو ته اهي جنهن زمين ۾ هر هلائين ٿا اها انهن جي ملڪيت ڪونهي پر ديوتا انهن جا مالڪ آهن ۽ اها انهن جي ذميواري آهي ته ايت جو ڪجهه حصو ان ديوتا جي نمائندي کي ڏين. يا اهو ته ديوتا اها زمين حڪمران کي ڏني آهي ۽ ان کي اهو حق پهچي ٿو ته ان تي جيترو وڻي ڍل يا آبپاشي مقرر ڪري يا اهو ته حڪمران اها زمين زميندار کي ڏني آهي جيڪو انهن جو آقا آهي. جيڪڏهن ڪنهن به وقت ديوتا، حڪمران يا زميندار کي ڪڙمي جي خدمت جي ضرورت پوي ته ان جي ذميواري آهي ته ٻئي ڪم کي ڇڏي پنهنجي آقا جي حڪم جي بجا آوري ڪري ڪڙمي اهو به ڪونه سوچيندو هيو ته جنهن زمين ۾ اهو هر هلائڻ ٿو ان تي ان جو به ڪو حق آهي. مختصر ته ڪڙمي کي نه مرضي هلائڻ جي آزادي نصيب هئي نه کيس ڪو حق حاصل هيو.

عربستان جي تاريخ اسان کي ٻڌائي ٿي ته حضرت علي عليه السلام کان پوءِ جن ماڻهن حڪومت جون واڳون هٿ ڪيون انهن زمينن، انهن جي ايت، ۽ بيت المال تي پنهنجي ذاتي مفاد لاءِ اجارداري ڪئي. اهي چوندا هيا: ”سموري دولت الله جي ملڪيت آهي ۽ اسان ڌرتي تي ان جا نمائندا ۽ نائب آهيون. اهو اسان جو استحقاق آهي ته جنهن کي وڻي اها دولت ڏيون. انهي معاملي ۾ ڪنهن کي به اسان تي اعتراض ڪرڻ جو حق ڪونهي.“

بهر حال، حضرت علي عليه السلام کي حالتن جي پوري ڄاڻ هئي. اهو دروآنديشي واري نظر رکندڙ هيو ۽ انهي ڳالهه کان پلي پٽ واقف هيو ته الله تعاليٰ کي زمين يا دولت جي ضرورت ڪونهي ۽ زمين انهن جي ملڪيت آهي جيڪي ان ۾ محنت ڪن ٿا. حضرت علي عليه السلام کي اها به خبر هئي ته جيڪڏهن ڪڙمي غريب ۽ محتاج هوندا ته زمين بيڪار ٿي ويندي ۽ ڪنهن به قسم جو محصول اوڳاڙڻ ڏکيو ٿي ويندو. زمين جي ٺاهه ٺوهه صرف انهن ماڻهن طرفان ٿي سگهندي جيڪي ان جا مالڪ هوندا ۽ ان جي ايت مان لاڀ حاصل ڪندا. جيڪڏهن هارين کي يقين هوندو ته اهي پنهنجي محنت جو ٿل ماڻي ڪونه سگهندا ۽ اهو فضول خرچ حڪمرانن جي خزانن ۾ هليو ويندو ته اهي بي دليءَ سان

ڪم ڪندا ۽ زمين جي ٺاهه ٺوهه پر ڪابه تڪليف ڪونه وٺندا. ان جي نتيجي ۾ اهي ويچارا پاڻ به اهڃڻ ۾ هوندا ۽ ٻيا پڻ انهن جي محنت جي ڦل کان محروم ٿي ويندا.

البتہ، ان معاملي ۾ جيڪڏهن انهن کي پڪ هجي ته اهي پنهنجي محنت سان جيترو به وڌيڪ اناج اپائيندا ايترو وڌيڪ اهي پاڻ ۽ انهن جا ٻچا ان مان فائدو حاصل ڪندا ۽ حڪمران پڻ آمدني کي پنهنجن دوستن ۽ مٿن مائٽن ۾ ڪونه ورهائيندا پر ان آمدني کي عوامي پلائي جي منصوبن تي خرچ ڪندا ته اهي دل کولي محنت ڪندا. ان جي نتيجي ۾ اهي خوشحال ٿي ويندا ۽ واڌو آمدني پڻ سرڪاري خزاني ۾ ايندي.

امير المؤمنين علي عليه السلام جي نظر ۾ رعيت جي خوشي ۽ سٺي نتيجي جي اميد ئي ماڻهن جي فلاح و بهبود سان گڏ حڪمرانن جي سٺي حالت جو واحد ذريعو آهي. پاڻ ڏنڊي واري سرڪار ۾ اعتبار ڪونه ڪندا هيا ۽ فرمايائون: ”هڪڙي حڪمران لاءِ اطمينان ۽ دلي خوشي جو بهترين وسيلو اهو آهي ته انصاف کي قائم رهڻ گهرجي ۽ حڪمرانن لاءِ رعيت جي محبت ظاهر ظهور ٿيندي هجي. جيستائين انهن جي دل ۾ ڏک هوندو ته اهي محبت جو اظهار ڪونه ڪندا ۽ جيستائين اهي پنهنجي حڪمران جو دفاع ڪرڻ لاءِ راضي ڪونه هوندا ۽ اهو سوچڻ ختم نه ڪندا ته ان جي حڪومت انهن تي ٻار ٿي وئي آهي ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ پڄاڻي تي پهچي ويندي ته انهن جي وفاداري تي اعتبار ڪري ڪونه سگهيو.“

حضرت علي عليه السلام پوکي راهي ۽ ٻين ڌنڌن کي احترام وارو سمجهيو ٿي. ان ماڻهن کي نڪمو ويهڻ کان منع ٿي ڪئي ۽ ان ڳالهه کي لازمي سمجهيو ٿي ته مزدور کي سندس محنت مطابق اجورو ملڻ گهرجي. انهن معاملن ۾ پاڻ سختي کان ڪم ٿي ورتائون ته جيئن ماڻهن کي احساس ٿئي ته اهو ڪنهن به شخص کي اهڙي ڪابه شي ڪونه ٿو ڏئي جيڪا ان شخص پنهنجي محنت ذريعي نه ڪمائي هجي. ان جي سڳي پاءِ عقييل بن ابوطالب جو واقعو گهڻو مشهور آهي. ان حضرت علي عليه السلام کي منٿ ڪئي ته بغير ڪنهن ڪم يا خدمت جي ان کي

ڪجهه رقم ڏئي، پر علي عليه السلام ان جي منت مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ ڪنهن مزدور کي ان جو حق نه ڏيڻ کان وڌيڪ ڪا ناانصافي ڪونه هئي يا ان کي سندس حق کان محروم ڪيو وڃي پوءِ اهو ڀلي تمام ٿورڙو به چونه هجي، ان جي سوچ مطابق اهو به گهڻو نامناسب هيو ته امير طبقن سان واسطو رکندڙ ماڻهن جي ڪم کي ته سارا هيو وڃي جڏهن ته غريب ماڻهن جي ڪم کي نظر انداز ڪيو وڃي. انهن جي نظرئي مطابق جنهن ڳالهه کي اهميت هئي، اهو پورهيو هيو ۽ ان جو حقيقي قدر آيا اهو ڪنهن وڏي ماڻهو ڪيو هجي يا ڪنهن غريب شخص. ان جي دور ۾ ڪيترائي مزدور هيا جن سخت محنت ڪئي ٿي پر انهن کي سندن محنت مطابق اجورو ڪونه ٿي ڏنو ويو. امير المؤمنين علي عليه السلام انهي ڳالهه کي گهڻو ناپسند ڪيو. سماجي ۽ اخلاقي اصولن جي راهه ۾ ان جا هي لفظ روشني جو منارو آهن: ”هر ماڻهوءَ جي ڪم ڪار تي نظر رکو ۽ ڪنهن به ماڻهوءَ جي ڪاميابي کي ٻئي سان منسوب نه ڪيو ۽ حقيقي ماڻهوءَ کي ان جي اجرت کان محروم نه ڪيو. جنهن لاءِ اهو ڪنهن محنت جي بدلي ۾ حقدار آهي. ڪم ڪندڙ جي وڏي حيثيت ڪري ڪنهن به معمولي ڪم کي اهم قرار نه ڏيو ۽ نه وري ڪم ڪندڙ جي گهٽ حيثيت ڪري ان جي اهم ڪم کي معمولي قرار ڏيو.“

زمين جي ٺاهه ٺوهه ۽ ڪيل محنت جي مناسبت سان پوري اجوري جي ادائگي به مضبوط ستون هيا جنهن تي حضرت علي عليه السلام سٺي ۽ ديانتدار معاشري جي ڍانچي کي بيهارڻ تي گهريو. هڪڙي خاص علائقي سان تعلق رکندڙ ماڻهو وٽن آيا ۽ عرض ڪيائون: ”اسان جي علائقي ۾ هڪڙو واه آهي جيڪو هاڻي مٽي سان لتجي ويو آهي. جيڪڏهن ان کي ٻيهر کوٽيو وڃي ته اهو اسان جي لاءِ نهايت فائديمند ٿي ويندو.“ پوءِ انهن حضرت علي عليه السلام کي عرض ڪيو ته ان علائقي جي گورنر کي لکي ته سڀني ماڻهن کي پابند ڪري ته اهي واه جي کوٽائي ڪن. امير المؤمنين علي عليه السلام واه جي کوٽائي واري درخواست کي ته منظور ڪيو پر انهن جي اها ڳالهه منظور ڪونه ڪئي

تہ ماڻهن کي مجبور ڪيو وڃي تہ اهي واھ جي کوٽائي ڪن. ان علائقي جي گورنر فرط بن ڪعب کي هٿين لکيائون: ”توهان جي علائقي جا ڪجهه ماڻهو مون وٽ آيا آهن ۽ ٻڌايائون تہ انهن جي وسندي ۾ هڪڙو واھ هيو جيڪو هاڻي مٽي سان لتجي ويو آهي. جيڪڏهن اهي ماڻهو هڪڙو ڀيرو وري ان واھ جي کوٽائي ڪن تہ اهو ان علائقي جي ترقي ۾ مددگار ثابت ٿيندو ۽ اهي ڀل ادا ڪرڻ جي قابل ٿي ويندا. اهو واھ ان علائقي ۾ رهندڙ مسلمانن جي آمدني ۾ واڌارو ڪرڻ جو سبب به ٿيندو. انهن ماڻهن مون کي اهو به چيو تہ مان توڏانهن اهو به لکان تہ ان علائقي جي ماڻهن کي واھ جي کوٽائي لاءِ گڏ ڪر ۽ انهن کي ان ڪم تي ايندڙ خرچ برداشت ڪرڻ جو پابند ڪر.

مان اهو مناسب ڪونه ٿو سمجهان تہ ڪنهن ماڻهوءَ کي ان ڪم لاءِ مجبور ڪيو وڃي جيڪو اهو ڪرڻ نه گهرندو هجي. تنهنڪري تون ماڻهن کي گهراءَ ۽ انهن مان اهي ماڻهو ڪم تي لڳاءِ جيڪي ڪم ڪرڻ لاءِ راضي هجن. جڏهن واھ تيار ٿي وڃي تہ صرف اهي ماڻهو جن کوٽائي جو ڪم ڪيو ان کي استعمال ڪرڻ جا حقدار هوندا، ۽ جيڪي ڪم ۾ حصو نه وٺن انهن کي ان جي پالڻ تي ڪو حق ڪونه هوندو. جيڪڏهن اهي ماڻهو پنهنجي علائقي کي ترقي وٺرائين ۽ انهن جي مالي حالت سڌري وڃي تہ اها ڳالهه انهن جي غريب ۽ ڪمزور رهڻ کان گهڻي بهتر آهي.“

حضرت علي عليه السلام ڪنهن کي به جبري پورهيو لاءِ مجبور ڪرڻ کي جائز ڪونه ٿي سمجهيو. توڙي جو ماڻهن جي هڪڙي ٽولي انهي لائح عمل کي جاري رکڻ گهريو ٿي. جنهن ڳالهه جو مسئلو هيو سو اهو هيو تہ انسان کي محنت ڪرڻ گهرجي. حضرت علي عليه السلام انهيءَ ڪري انهن ماڻهن کي فرمايو: ”توهان کي نڪمو ويهڻ لاءِ نه پر محنت ڪرڻ لاءِ حڪم ڪيو ويو آهي. جيستائين واھ جو معاملو آهي تہ صرف اهي ماڻهو جيڪي ان جي کوٽائي ۾ حصو وٺندا اهي ئي ان مان لاڀ حاصل ڪرڻ جا حقدار هوندا. جيڪي اهو ڪم ڪرڻ نه گهرن انهن کي ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور نٿو ڪري سگهجي. ڪم ڪار راضي

خوشي ڪرڻ ڪپي نه ڪي زور زبردستي سان.“ هي اهو اصول آهي جنهن تي حضرت علي عليه السلام گهڻي سختي سان پابند رهيا.

حضرت علي عليه السلام محنت ۽ محنت ڪشڻ جي باري ۾ انهي قانون ٺاهڻ سان صديون اڳ مغربي مفڪرن کان گوڙ ڪڍي ويا. مغربي مفڪر اڄ ساڳي ڳالهه ڪي زوردار نموني سان پيش ڪري رهيا آهن جيڪا حضرت علي عليه السلام تيرهن صديون اڳ چئي هئي. انهن انصاف لاءِ بنياد فراهم ڪيو ۽ ان کان بهتر بنياد جو تصور نٿو ڪري سگهجي. هي اهو بنياد آهي ته ڪنهن کي به جبري پورهئي لاءِ مجبور نه ڪجي ڀلي اهو ڪم ڪيترو به چڱو ڇو نه هجي، ڇو ته جبري پورهيو ڪرائڻ انسانذات جي توهين آهي. اها ڳالهه انسان جو قدر گهٽائي ٿي ۽ ان جي موروثي ۽ پندائشي آزادي کي ڇيهو رسائي ٿي. ان کان علاوه، زبردستي سان ورتل ڪم پنهنجي اهميت وڃائي ويهي ٿو ڇو ته جڏهن ڪنهن کي ڪو ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور ڪجي ٿو ته اهو ان ڪم کي دلي طور انجام ڪونه ڪندو. بهرحال، حضرت علي عليه السلام ٻئي طريقي سان ڪم ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي همٿايو ائين چيائون ته جيڪي ماڻهو واه جي کوٽائي ۾ حصو وٺندا آهي ٿي ان مان فائدو حاصل ڪرڻ جا حقدار هوندا. پاڻ فرمايائون: ”واھ جا مالڪ آهي ماڻهو آهن جيڪي ان جي کوٽائي ۾ حصو وٺن ۽ نه ڪي آهي جيڪي ايئن ڪرڻ کان نٿائين.“ حضرت علي عليه السلام طرفان بيان ڪيل اهو اصول اهڙو نٿو (ستون) آهي جنهن تي مغربي مفڪرن جا وڏا نظريا ۽ خيال ٻڌل آهن.

تنهنڪري هر ماڻهوءَ لاءِ لازمي آهي ته اهو محنت ڪري ڪوبه پنهنجي ڪم کان سواءِ وڏو يا ننڍو ڪونهي. جيڪو به محنت ڪري ٿو ان کي ان جو صلوملڻ گهرجي. نوابن ۽ اميرن کي ٻين جي ڪمائي هڙپ ڪرڻ ۽ انهن جي حقن تي ڏاڙهو هڻڻ جو حق ڪونهي.

حضرت علي عليه السلام فرمايو ته الله تعاليٰ جيڪڏهن ڪنهن کي پسند ڪري ٿو ته اهو ايماندار محنتي کي پسند ڪري ٿو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو سخت محنت سان دولت ڪمائي ٿو ته قدرتي طور اها ان جي ملڪيت آهي، ڇو ته ان انهيءَ لاءِ محنت ڪئي آهي.

البت، ان کي قوم جو مفاد به لازمي ڏيان پر رکڻو پوندو. جيستائين عوامي مفاد خطري ۾ نٿا پون ته اها ملڪيت ان جي ذاتي ملڪيت سمجهي ويندي. جيڪڏهن عوامي مفاد انهي ڳالهه جا گهرجائو هجن ته فردن جي ذاتي ملڪيت مان ڪجهه حصو حاصل ڪيو وڃي ۽ عوام جي فلاح و بهبود تي خرچ ڪيو وڃي ته ائين ڪرڻ گهرجي. اها دولت فردن جي مفاد سان گڏوگڏ معاشري جي مفاد جي مقصد لاءِ آهي. اهوئي سبب هيو ته بيت المال جي لاءِ واهه جي مالڪن کان ڀل اوڳاڙي ويندي هئي. جڏهن مالڪي اهڙي نموني جي احاطي ۾ آڻجي ٿي ته نه ڪنهن وٽ اضافي دولت هوندي ۽ نه وري معاشري ۾ ڪو غريب ۽ محتاج ماڻهو رهندو.

هر معاشري ۾ ڪجهه اهڙا ماڻهو هوندا آهن (مثال طور ننڍڙا ڀتيهار) جيڪي ڪوبه ڪم ڪرڻ جي قابل ڪونه هوندا آهن. ڇا حضرت علي عليه السلام اهڙن ماڻهن کي نظر انداز ڪيو جيئن مغربي ملڪن ۾ ٿئي ٿو. يا ان انصاف ۽ اخلاقي قانونن مطابق انهن جي سنڀال ڪئي؟

انهي حقيقت ۾ ڪوشش ڪونهي ته قوم جا فردن تي حق آهن ۽ فردن جا قوم تي حق آهن. قوم هڪڙي جسم وانگر آهي جيڪو مختلف عضون تي مشتمل آهي. هر عضوي کي ٻين عضون سان سهڪار ڪرڻ لازمي آهي. هر ماڻهوءَ کي پنهنجي محنت جو ڦل ماڻڻ جو حق آهي. الله تعاليٰ هر هڪ کي زندگي جي ضرورتن جو حصو ڏنو آهي. تنهنڪري ڪنهن کي به اهو حق ڪونهي ته ٻين جي قيمت تي زندگي جي ضرورتن تي قبضو ڪري، البت، اها قوم جي ذميواري آهي ته انهن جي مدد ڪري جيڪي ڪمائن جي قابل ڪونهن، مثال طور ننڍڙا ٻار ۽ ڪراڙا ماڻهو. ائين حاجتمند ماڻهن سان انصاف ٿيندو، بلڪل ساڳي نموني ۾ جنهن ۾ ٻين سان انصاف ٿيندو آهي. اهو انهن جو مخصوص حق آهي ۽ نه ڪي مهرباني وارو قدم. تنهنڪري حڪومتون ۽ انهن جي نمائندن جي اها ذميواري آهي ته ان حق جي اڍانگي ڪن. حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”معاشري جي سڀني فردن منجهان اهي ماڻهو انصاف جا وڌيڪ حقدار آهن. تنهنڪري توهان کي گهرجي ته انهن مان هر هڪ کي ان جو حق پهچايو ۽ الله تعاليٰ آڏو ڪنهن به بهاني پيش ڪرڻ کان پاڻ کي بچايو. ڀتيهار ۽ ڪراڙن جي واهر ڪيو جيڪي نه ته گذر بسر لاءِ ڪجهه ڪمائي سگهن ٿا ۽ نه پنڀ لاءِ ٻين آڏو هٿ ٽنگين ٿا.“

حضرت علي عليه السلام انهي معاملي پر هزارين مغربي مفڪرن ۽ فلاسفرن کان اڳتي نڪتل آهي. ان حاجتمند ماڻهن جي حقن جي اداڻگي جي ضرورت کي محسوس ڪيو ۽ ان کي حڪومت جي ذميواري قرار ڏنائين. ان انهي معاملي کي شاهوڪار ماڻهن جي رحمدلي ۽ سخاوت تي ڀاڙڻ لاءِ ڪونه ڇڏيو ته جيئن ٺڳ ۽ رباڪار ماڻهن کي شرارت جو موقعو نه ملي وڃي.

حضرت علي عليه السلام جو ضمير ۽ شعور انهي حقيقت کان پلي پٽ واقف هيا ته سڀني انسانن کي زندهه رهڻ جو حق آهي. اهو حق سماجي زندگيءَ جي ضرورتن مان هڪ آهي. جيڪڏهن ڪاڌ خوراڪ ميسر ڪونهي ته آزادي ڪنهن به ڪم جي ڪونهي ۽ ان کان سواءِ سٺو معاشرو وجود ۾ اچي ڪونه ٿو سگهي. ان قانون لاڳو ڪيو ته سڀئي انسان هڪجيترا حق حاصل ڪن. پوءِ ان ساڳي قانون جي روشني ۾ انهن فيصلو ڪيو ته شاهوڪار ماڻهن جي پيٽ ۾ بيت المال تي حاجتمند ماڻهن جو ترجيحي حق آهي. توڙي جو شاهوڪار ماڻهن اڳ ۾ اسلام قبول ڪيو هجي.

اها محنت ئي آهي جيڪا ڪنهن کي اجوري جو حقدار بڻائي ٿي ۽ پورهيو ئي آهي جنهن جي وسيلي ڪوئي زمين ۽ ملڪيت جو مالڪ ٿي سگهي ٿو.

امير المؤمنين علي عليه السلام گورنرن ۽ عملدارن کي جيڪي حڪم ڪندا هيا انهن ۾ هروقت انهن کي تنبيهه ڪندا هيا ته ماڻهن کي هراسان نه ڪيو. انهن کي هدايت ڪندا هيا ته غريب ڪڙمين تي ڍل جي اداڻگي لاءِ زور نه ڪيو پر انهن جي مدد ڪيو ته جيئن اهي وڌيڪ محنت ڪن ۽ زمين مان گهڻي پيداوار آڻين. ٽيڪس شاهوڪارن کان ورتا وڃن ته جيئن بيت المال جي آمدني وڌي ۽ اها حاجتمندن جي مدد لاءِ خرچ ٿئي.

حضرت علي عليه السلام اسان جي نظر ۾ ڪيترا عظيم ۽ مان مرتبي وارا ڏسڻ ۾ اچن ٿا جڏهن اسان پڙهون ٿا ته چوڏهن سوسال اڳ ان پنهنجن گورنرن کي هيٺين ستن تي مشتمل تڪيدي حڪم جاري ڪيا. ”ڍل اوڳاڙڻ لاءِ ماڻهن جا سياري يا اونهاري ۾ استعمال ڪرڻ وارا

ڪپڙا يا انهن جا اناج، يا انهن جي استعمال وارا جانور نه وڪڻو. رقم خاطر ڪنهن به ماڻهوءَ کي ڦٽڪا نه هڻو يا ان کي پيرن پر اڏاري نه پيهاريو. محصول وٺڻ لاءِ ڪنهن شخص جي گهر جو سامان نه وڪڻو. ڍل ۽ محصول اوڳاڙڻ جي بجاءِ زمين کي ترقي وٺرائڻ تي گهڻو ڌيان ڏيو.“

امير المؤمنين علي عليه السلام هڪڙي مختصر جملي ۾ پنهنجي زماني جي غريب ماڻهن جي اهڃڻ واري حالت لاءِ سبب بيان ڪيو آهي ۽ متعدد فرمانن ۽ هدايت نامن ۾ انهن جي متن جي وضاحت ڪئي آهي. انهن فرمايو: ”جيڪڏهن ڪو حاجتمند شخص بکيو رهي ٿو ته اهو انهي ڪري آهي ته شاهوڪار ماڻهوءَ ان جو حضور وڪي رکيو آهي.“

اها گهڻي وڏي حقيقت آهي جيڪا جديد غير جانبدار نظام جو بنياد آهي. حضرت علي عليه السلام انهي حقيقت کي چوڏهن سو سال اڳ سمجهيو هيو ۽ اهڙا قانون ۽ قاعدا ٺاهيا جيڪي ان جي زماني لاءِ مناسب هيا.

هڪڙو لبناني ليکڪ جيڪو منهنجو دوست پڻ آهي ان ٻڌايو ته هڪڙي وقت اهو يورپ جي هڪڙي وڏي شهر ۾ رهندو هيو ۽ غربت کي ختم ڪرڻ لاءِ تحريڪ هلي رهي هئي. ان هڪڙي ڏينهن ان ملڪ جي وزير تعليم سان ملاقات ڪئي ۽ گفتگو دوران ان کي چيو: ”اسان عربن صديون اڳ طبقاتي فرق ۽ ان جي اوڻاين کي محسوس ڪيو جن کي توهان هاڻي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيو.“

وزير پڇيو: ”ڪيئن؟“ ان ورائيو: ”چوڏهن سو سال اڳ علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو: ”مون ڪنهن وٽ به حد کان وڌيڪ ملڪيت ڪونه ڏني آهي سواءِ ان جي ته مون ان سان گڏوگڏ ڪنهن ماڻهوءَ جا حق غضب ٿيل ڏنا آهن.“ (يعني گهڻي دولت ان وٽ هئي جنهن ۾ ٻين جا حق ادا ڪونه ڪيا هيا.)

وزير چيو: ”اسان توهان کان گهڻي سٺي حالت ۾ آهيون.“

ان پڇيو: ”ڪيئن؟“ وزير تعليم چيو: ”توري جو هڪڙي عرب (علي عليه السلام) انهي حقيقت کي چوڏهن سو سال اڳ سمجهيو هيو پر توهان اڃا تائين غربت کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪا ڪوشش ڪونه ڪئي آهي ۽ اڃا تائين غربت جي مصيبت ۾ ڦاٿل آهيو جڏهن ته اسان

اڳيئي غربت مان چوٽڪار حاصل ڪرڻ لاءِ جاکوڙي رهيا آهيون. تنهن ڪري توهان اسان کان چوڏهن سو سال پوئتي آهيو. يعني جيڪڏهن اسان علي (عليه السلام) جو اهو جملو ان زماني ۾ ٻڌو هجي ها ته اسان ان معاملي ۾ هڪدم جوڳا قدم کڻون ها.

هن باب جي پڄاڻي ڪرڻ کان اڳ اهو بهتر ٿيندو ته جيڪو ڪجهه مٿي بيان ڪيو ويو آهي ان جو خلاصو پيش ڪجي ۽ پڙهندڙن کي دعوت ڏجي ته اهي سماجي معاملن تي حضرت علي عليه السلام جي خيالن جي جديد مفڪرن جي خيالن سان پيٽ ڪن ۽ انهن تي منصفاني نموني سان غور و فڪر ڪن.

حضرت علي عليه السلام جي سماجي نظرين ۽ اصولن کي اسان ٽن جملن ۾ پيش ڪري سگهون ٿا. انهن ٽن خيالن ۽ اصولن ۾ غربت ۽ شاهوڪاري ۽ ماڻهن جي طبقاتي تفاوتن جا سبب شامل آهن يا ٻين لفظن ۾ غربت ۽ محتاجي کي ختم ڪرڻ لاءِ ۽ ماڻهن جي وچ ۾ حقن جي برابري قائم ڪرڻ لاءِ قانون ۽ قاعدا شامل آهن.

1. ذخيره اندوزي ۽ نفعي خوري کي روڪيو.
2. ڪوبه غريب بکيو تڏهن رهي ٿو جڏهن شاهوڪار ماڻهو ان جو حصو هڙپ ڪري ٿو.
3. حد کان وڌيڪ دولت ان وٽ هوندي آهي جيڪو ٻين جا حق ادا نٿو ڪري يا حد کان گهڻي دولت تڏهن ڏئي ويندي جڏهن ڪجهه ماڻهن جا حق غضب ٿيندا هوندا.
4. ڍل اوڳاڙڻ جي بجاءِ توهان کي زمين جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ وڌيڪ فڪر مند هجڻ گهرجي.
5. مان ان ڳالهه کي مناسب ڪونه ٿو سمجهان ته ڪنهن ماڻهوءَ کي اهو ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو وڃي جنهن ڪم کي اهو ڪرڻ نه چاهيندو هجي.
6. ديندار ماڻهن جون دليون بهشت ۾ آهن ۽ انهن جا جسم دنيا ۾ ڪم ڪار ۾ مشغول آهن. يعني ديندار ماڻهو ايمانداريءَ سان دنيا ۾ اثر و پهچ ڪري اطمينان ۽ سکون ۾ آهن.
7. واهه ان جي ملڪيت آهي جنهن ان جي ڪوٽائي ۾ حصو ورتو ۽ نه ڪي ان جي ملڪيت جنهن ان جي ڪوٽائي ۾ عملي يا مالي طور ڪابه مدد مهيا ڪونه ڪئي.

8. ماڻهوءَ جي محنت ۽ ڪاميابي کي نظر ۾ رکو ۽ هڪڙي

شخص جي ڪاميابي کي ٻئي سان منسوب نه ڪيو.

9. خبردار رهو! اهي شيون پنهنجي قبضي ۽ ملڪيت ۾ نه

آڻيو جنهن تي ٻين سڀني جو هڪجيترو حق هجي.

حضرت علي عليه السلام جا اهي جملا جيڪڏهن ڌيان سان

پڙهيا وڃن ته اها خبر پئجي ويندي ته انهن اصولن تي ئي عمل ڪرڻ

سان انساني معاشري ۾ انسان جي حقن جو تحفظ ڪري سگهيو ۽ ان

جي آزادي کي يقيني بڻائي سگهيو.

نه جنونيت، نه ويچارگي (معصوميت)

هر انسان خلقت جي لحاظ کان توهان جهڙو آهي.
امام علي عليه السلام

حضرت علي عليه السلام پنهنجي طرفان پنهنجي لاءِ مقرر ڪيل عمل جي راهه تي مستقل طور قدم وڌائيندا رهيا. اهي سڌائين ٻين جي پيلي کي ڏسندا هيا. ان انسان جا معاشي حق ۽ ان سان گڏوگڏ ٻيا حق مقرر ڪيا، جن کان سواءِ معاشي حق بحال نٿي ٿي سگهيا. ان ڪنهن به مخصوص مذهب، رنگ ۽ نسل جي حمايت نٿي ڪئي. سڀئي انسان هڪجهڙا آهن ۽ سڀئي انسان، توڙي جو اهي مذهب، رنگ ۽ نسل ۾ مختلف هجن، زندهه رهڻ ۽ زندگيءَ جون سک سهوليتون ماڻڻ جا حقدار آهن. حضرت علي عليه السلام سموري انسانذات جو خيال رکڻ وارا هيا. انهن جي نظريي مطابق زندگيءَ جي سک سهوليتن ۽ معاشي حقن جي معاملي ۾ گوري ۽ ڪاري، عربي ۽ غير عربي (عجمي)، مسلمان ۽ غير مسلم جي وچ ۾ ڪوبه فرق ڪونه هيو.

توڙي جو حضرت علي عليه السلام رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا وارث، اسلام جا قلعا ۽ مؤمنن جا سردار (امير) هيا، انهن ڪڏهن به ائين نه چاهيو ته غير مسلمن کي اسلام قبول ڪرڻ تي مجبور ڪيو وڃي. انهن جي عقيدي مطابق ماڻهو جيئن گهرن الله جي پوڄا ڪرڻ ۽ پنهنجي پسند جو عقيدو رکڻ لاءِ آزاد هيا، بشرطيڪ اهي ٻين لاءِ تڪليف جو باعث نه ٿين. ان عقيدي جي آزادي ڏني، چو ته سڀئي انسان الله تعاليٰ جا ٻانهن آهن ۽ مذهب الله ۽ ان جي مخلوق جي وچ ۾ تعلق جو هڪڙو ذريعو آهي.

حضرت علي عليه السلام جي اصول مطابق ڪنهن جو عزت احترام ڪرڻ لاءِ ان سان همدردي ڪرڻ ۽ مهرباني وارو سلوڪ ڪرڻ ۽ ان سان گڏوگڏ ٻين طرفان ان جي حقن کي غضب ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ ان جو انسان هجڻ تي ڪافي هيو. مصر جي گورنر حضرت مالڪ اشتر رضي الله تعاليٰ عنه ڏانهن، جنهن جي علائقي ۾ عيسائي رهندا هيا، لکيل

هڪڙي هدايت نامي ۾ حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”انهن لاءِ خونخوار جانور وانگر نه ٿجان ته جيئن انهن کي کائي وڃين. رعيت منجهه ٻن قسمن جا ماڻهو آهن، جن مان ڪجهه توهان جا ديني ڀائر آهن ۽ ٻيا توهان وانگر الله جي مخلوق آهن، تون انهن سان اهڙي طرح درگذر ڪرڻ وارو رويو اختيار ڪجان جيئن تون گهرين ته الله تنهنجي لاءِ معاف ڪرڻ وارو هجي. تون جڏهن ڪنهن کي سزا ڏين ته سرهائي محسوس نه ڪجان.

”معاشي معاملن ۾ هر ماڻهوءَ جا ساڳيائي حق آهن جيڪي توهان جا، توڙي جوان جا سڀئي يا ڪجهه عقيدا توهان جي مخالفت ۾ هجن. مذهب جو يقيني طور اهو مقصد آهي ته اهو توهان کي ٻين سان پائيجاري وارا تعلقات قائم رکڻ جي قابل بڻائي. ٻيا به اهڙائي انسان آهن جهڙا توهان آهيو. تخليق جي اها هڪجهڙائي توهان ۽ ٻين جي وچ ۾ هڪڙو مضبوط ڳانڍاپو آهي. تنهنڪري توهان کي سڀني انسانن سان همدردي وارو رويو اختيار ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن توهان جو پيءُ ڪا غلطي يا ڏوهه ڪري ته توهان کي گهرجي ته ان جي ڪوتاهي کي نظر انداز ڪيو ۽ ان کي معاف ڪري ڇڏيو ۽ ائين ڪرڻ ۾ ڪڏهن به شرم محسوس ڪرڻ نه گهرجي. پهرين پهر ۾ توهان پنهنجين دلين کي مڙني خرابين کان پاڪ صاف ڪرڻ ذريعي ٻين جي دلين کي دشمني ۽ ڪاوڙ کان پاڪ صاف ڪيو.

”حضرت آدم عليه السلام جي هر اولاد (بني آدم) تي اهو فرض آهي ته اهو جنهن به مذهب يا عقيدي سان واسطو رکندڙ هجي، اهو پاڻ سان معاشري ۾ گذرهندڙ انسانن سان همدردي وارو سلوڪ ڪري ٻين لاءِ اهو پسند ڪري جيڪو پنهنجي لاءِ پسند ڪري ۽ ٻين لاءِ اهو ناپسند ڪري جيڪو پنهنجي لاءِ پسند نه ڪري پاڻ به ٻين ۾ اوتريون اميدون رکي جيتريون پاڻ ٻين جون اميدون پوريون ڪندو هجي. سچو مؤمن اهو آهي جيڪو چڱا عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

”بهترين عمل ئي ڪامل انصاف آهي، جنهن جو مطلب آهي ته توهان کي مڪمل طور تي غير جانبدار هجڻ گهرجي ۽ مختلف ماڻهن جي وچ ۾ امتيازي فرق نه ڪرڻ کپي. اهو شخص جيڪو زندگي گذارڻ

پر حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي طريقن (سنت) جي پيروي ڪري ٿو اهو انهي شخص کان الڳ ڪونهي جيڪو حضرت عيسيٰ عليه السلام يا ٻين مان وارين شخصيتن جي هدايتن جي پيروي ڪري ٿو. انسان جي تخليق جو مقصد اهو آهي ته اهو اعليٰ ڪُن ۽ وصفون حاصل ڪري ۽ سٺا اسلوب حاصل ڪري اهو آزاد آهي ته جنهن به ذريعي سان گهري اهو مقصد حاصل ڪري.

حضرت علي عليه السلام وڌيڪ فرمايو: ”اهو ضروري آهي ته توهان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي انهن عملن جي پيروي ڪيو جڏهن دنيا انهن جي قدمن جي هيٺان کان ڪسڪائي پئي وئي ۽ کين ان جي آسائش ۽ سهوليتن کان پري رکيو پئي ويو. جيڪڏهن تون ايئن ڪرڻ گهرين ته توکي حضرت عيسيٰ عليه السلام ڏانهن به ڏسڻ گهرجي جيڪو سمهڻ مهل وهائي لاءِ پٿر استعمال ڪندو هيو گهرو لباس پائيندو هيو ۽ بي سواڊي ۽ ڦڪو کاڌو کائيندو هيو. بُڪ ان جي خوراڪ هئي، چنڊ ان جو لالٽين هيو اوڀر ۽ اولهه ان جو اجهو هيا، ۽ گاهه پر ٿي ان جا ميوا ۽ خوشبو شامل هئي. ان جي ڪا زال ڪونه هئي جيڪا ان کي هر ڪائي ها ۽ ٻار به ڪونه هيا جن لاءِ پريشان ٿئي ها. ان وٽ ڪا دولت ڪونه هئي جيڪا ان جو ڌيان ڇڪائي ها، نه ڪائي لوپ لالچ جيڪا ان کي بي مانو ڪرائي ها. ان جا پير ان جي سواري جو ذريعو هيا ۽ ان جا هٿ ان جا نوڪر هيا.“

هڪڙي ٻئي موقعي تي امام علي عليه السلام فرمايو: ”اهي به ماڻهو هيا جن ڌرتي کي پنهنجو ڦالين بڻايو ۽ ان جي مٽي کي پنهنجو وڇاڻو (بسترو). انهن عطر عنبير جي بجاءِ پاڻ کي پاڻي تائين محدود رکيو ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام وانگر دنيا کان پاسو ڪيو.“

حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم لاءِ فرمايائون: ”رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ساڳي طريقي سان زندگي گذاري جنهن پر اڳ پر گذريل نبين سڳورن زندگيون گذاريون هيون.“

انهن ٻن جملن ۾ واضح طور تي انهي ڳالهه جو اعتراف ڪيو ويو آهي ته اعليٰ ڪُن ٿي اها شي آهي جيڪا ماڻهن کي هڪڙي نقطي (مرڪز) تي گڏ ڪري ٿي، بلڪل ايئن جيئن انسانيت بنيادي طور اتحاد جو نقطو آهي.

مٿي جيڪو ڪجهه ذڪر ڪيو ويو آهي اهو انهي ڳالهه کي چڱي نموني سان واضح ڪري ٿو ته حضرت علي عليه السلام طرفان اعلانيل قانونن مطابق انسان کي جڏهن پيا ڪيترائي حق حاصل آهن ته انهن سان گڏ اهو به حق حاصل آهي ته اهو پنهنجي مذهب ۽ عقيدو جي معاملي ۾ مڪمل آزاد هجڻ گهرجي ۽ ان تي پنهنجي پسند مطابق ڪوبه عقيدو رکڻ تي پابندي نه هجڻ گهرجي. آزادي کي ورهائي (تقسيم) نٿو سگهجي. اهو ممڪن ڪونهي ته انسان ڪنهن حوالي سان ته آزاد هجي ۽ ڪن ٻين حوالن سان غلام هجي. هڪڙو مسلمان هڪڙي عيسائي جو به پاءُ آهي چاهي اهو اها ڳالهه پسند ڪري يا نه ڇو ته هڪڙو انسان ٻئي انسان جو پاءُ آهي توڙي اهو مڃي يا نه مڃي. جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ انسان کي تخليق ڪرڻ ۾ آزاد جاندار وارو اهو مقصد نه هجي ها ته ان کي اعليٰ ڪُن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ ڪپي ۽ جيڪڏهن ان جي نقطي نظر مطابق آزادي هڪڙو مقدس حق نه هجي ها ته اهو حضرت عيسيٰ عليه السلام جي پيروڪارن جي اهڙي نموني ۾ واکاڻ نه ڪري ها جنهن نموني ۾ پاڻ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي پيروڪارن (امتين) جي واکاڻ ڪندا هيا.

اسان گذريل صفحن ۾ ان واقعي جو ذڪر ڪيو آهي ته هڪڙي عيسائي حضرت علي عليه السلام جي زهر چورائي ۽ دعوا ڪيائين ته ان اها خريد ڪئي آهي. اسان اهو به ذڪر ڪيو آهي ته حضرت علي عليه السلام ڪيئن ان عيسائي لاءِ پاڻ سان برابري وارو رويو اختيار ڪيو بلڪ اهڙي نموني وارو سلوڪ جيئن هڪڙو ٻي پنهنجي پٽ سان ڪندو آهي. اسان ان ڳالهه جو پڻ ذڪر ڪيو آهي ته حضرت علي عليه السلام ڪيئن شرعي قاضي جي عدالت ۾ شڪايت درج ڪئي ۽ ان جو فيصلو ڪهڙو آيو ۽ اهو عيسائي حضرت علي عليه السلام جو جانثار ساٿي ڪيئن ٿي ويو ۽ ڪيئن ڀرپور انداز ۾ ان جو ساٿ ڏنائين.

عراق ۽ حجاز ۾ اڪثر ائين ٿيو ته ڪنهن مسلمان ڪنهن عيسائي کي زبردستي مسلمان بڻائڻ گهريو، ان تي ظلم ۽ زيادتي ڪيائين. ماڻهن ڏٺو ته حضرت علي عليه السلام کي ساٿي رنگ جو پتڪو ٻڌل

آهي ۽ کليل لفظن ۾ احتجاج ڪري رهيا آهن. هڪڙي دفعي پاڻ مديني شريف جي مسجد ۾ زور ڏئي فرمايائون: ”جنهن به ڪنهن عيسائي کي تڪليف پهچائي ان ڄڻ مون کي تڪليف پهچائي.“

عربستان جي تاريخ کي حضرت علي عليه السلام جي هن جملي تي فخر آهي جيڪو ان جي ورقن کي سينگاري ٿو: ”جيڪڏهن منهنجي لاءِ هڪڙو ڦالين وڇايو وڃي ۽ مان ان تي ويهان، مان يهودين جي معاملن جو انهن جي ڪتاب ”توريت“ مطابق فيصلو ڪندس، عيسائين جو انهن جي ڪتاب ”انجيل“ مطابق ۽ مسلمانن جو انهن جي قرآن شريف مطابق، اهڙي نموني ۾ جو اهي ڪتاب رڙ ڪري چوندا: ’علي سچ ڳالهايو آهي‘.“

حضرت علي عليه السلام معقل بن قيس کي هيئن هدايت ڪئي: ”اي معقل! الله کان ڊڄ. مسلمانن سان ناانصافي نه ڪر ۽ زمين کي انسانن (يهودين، عيسائين، مجوسين) تي تنگ نه ڪر. مغرور نه ٿي، ڇو ته الله غرور کي پسند ڪونه ڪندو آهي.“

مٿيون جملو اهو ظاهر ڪري ٿو ته حضرت علي عليه السلام جي نقطه نظر مطابق ”الله جو خوف“ جملي جو مطلب اهو آهي ته ڪوبه شخص پاڻ سان گڏ رهڻ وارن ڳوٺاين کي تنگ نه ڪري ۽ انهن سان ڪنهن به نموني سان ناانصافي نه ڪري ان کان علاوه، حضرت علي عليه السلام مسلمانن ۽ غير مسلمن کي هڪڙي ساڳي درجي ۾ رکي ٿو ۽ انهن مان ڪنهن کي به ترجيح ڪونه ٿو ڏئي.

حضرت علي عليه السلام جي هر هڪ قانون ۽ حڪم ۾ مسلمانن ۽ غير مسلمن جي انهي مساوات جو مشاهدو ڪري سگهجي ٿو. ان مان اهو پڌرو ٿيندو ته حضرت علي عليه السلام ٻين اعليٰ اسلامي گھڻن کي حاصل ڪرڻ جي مقابلي ۾ ماڻهن جي ناانصافي کان تحفظ کي وڌيڪ اهم ۽ ضروري سمجهيو ٿي. پاڻ فرمايائون: ”جيڪڏهن توهان حق سچ جو رستو اختيار ڪيو، ۽ اسلام جا اصول توهان تي واضح ٿي وڃن ته نه ڪو مسلمان ۽ نه ڪو ذمي ظلم زيادتي جو نشانو ٿيندو.“ ان مسلمانن تي سخت ڦٽڪار ڪئي جڏهن انبار جي شهر تي معاويه جي فوج جي هڪڙي سالار سفيان بن عوف اسدي ڪاه ڪئي ۽ ان جي رهواسين تي ظلم جا پهاڙ توڙيا، پر انهن (مسلمانن) حق سچ جو ساٿ ڪونه ڏنو ۽

ظلم کي روڪڻ لاءِ ڪجهه به ڪونه ڪيو. پنهنجي خطاب دوران ان فرمايو: ”مون کي معلوم ٿيو آهي ته ان ٽولي جو هڪڙو فرد مسلمان ۽ ذمي عورتن جي گهرن ۾ داخل ٿيندو هيو ۽ انهن جي هٿن ۽ پيرن جي زيورن سان گڏ انهن جي ڪنن مان والا ۽ ڳچي مان هار چڪي لاهيندو هيو. جيڪو به انهن کي پاتل هوندو هيو ۽ انهن کي تحفظ جو ڪوبه وسيلو ڪونه هيو سواءِ انهي جي ته اهي ويچارين عورتن چونديون هيون: ”انالله وانا اليه راجعون“ ۽ صبر ڪنديون هيون..... هاڻي جيڪڏهن ڪو مسلمان انهن المين جي ڪري ڏک ۾ مري ٿو ته ان کي ملامت نٿي ڪري سگهجي. منهنجي خيال مطابق ائين ضرور ٿيندو.“

حضرت علي عليه السلام انهن ماڻهن کي چنڊ پٽي ۽ تبيهه ڪئي ڇو ته اهي ان شهر ۾ رهندڙ پنهنجن ڀائرن ۽ پيڙن جو آيا اهي مسلمان هيا يا ذمي. ظلم کان تحفظ ڪرڻ ۾ ناڪام ويا هيا.

جڏهن پاڻ محمد بن ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه کي مصر جو گورنر مقرر ڪيائون ته ان کي هدايت ڪيائون: ”مان توکي ڀارت ڪيان ٿو ته زمين سان عدل ڪجان. هر ستايل ماڻهو سان انصاف ڪجان. ظلم زيادتي ڪرڻ واري لاءِ سخت هجبان ۽ جيترو ممڪن ٿي سگهي ماڻهن لاءِ رحمدل ٿجان ۽ انهن سان نرمي وارو سلوڪ ڪجان. حق سچ جي معاملي ۾ اهو پڻ ضروري آهي ته تنهنجي نظر ۾ پنهنجو ۽ ڀرائو ويجهو ۽ پري وارو هڪجهڙو ۽ برابر هجڻ گهرجي.“

پاڻ نجران جي نصارن سان جيڪو معاهدو ڪيائون ان ۾ هيٺيون جملو به موجود هيو: ”انهن سان ڪنهن به قسم جي ناانصافي ۽ ظلم زيادتي ڪونه ڪيا ويندا، نه وري انهن جي حقن مان ڪنهن حق کي گهٽايو ويندو.“ ان نصراني جي قتل جي به ساڳي خون بها مقرر ڪئي، جيڪا مسلمان جي قتل جي خون بها آهي.

حضرت علي عليه السلام جي نظرئي مطابق هر انسان احترام لائق آهي. اهو انهيءَ سبب ڪري ئي هيو ته، توڙي جو سڀني اڳين مذهبن جا بي سمجهه پيروڪار انتهائي تعصبي هيا ۽ ٻين مذهبن وارن سان نفرت ڪندا هيا، حضرت علي عليه السلام کي سندس زماني ۾ ۽ ان کان پوءِ به دانشمند عيسائين ۽ نصارن طرفان سندس انصاف پسندي ڪري تمام گهڻي محبت ملندي رهي. اهي سڀئي سندس تعريف ۽ ساراه

ڪندا هيا. علامه ابن ابي الحديد نهج البلاغه جي شرح ۾ هيئن لکي ٿو: ”مان انهي شخص (علي) جي باري ۾ ڇا چوندس جنهن سان ذمي ماڻهو انتهائي پيار (محبت) ڪندا هيا، توڙي جو اهي حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي رسالت کي تسليم ڪونه ڪندا هيا.“

حضرت علي عليه السلام غير مسلمن سان پنهنجي سلوڪ جو بنياد هن اصول تي رکيو هيو. ”انهن جي ملڪيت اسان جي ملڪيت وانگر آهي ۽ انهن جون جانيون (حياتيون) اسان جي جانيون وانگر آهن.“ مٿي بيان ڪيل حقيقت واضح طور تي پتو ڪري ٿي ته مذهبي ڪٽرپڻي کي حضرت علي عليه السلام تمام خراب ۽ مذمت جوڳي ڳالهه سمجهيو ٿي. جنهن آزادي ۾ ان وڏي لحاظ ۾ اعتبار ڪيو ٿي ۽ جنهن کي وڏي پيماني سان ماريو ٿي، اها مڪمل طور تي تعصب جي خلاف هئي.

جڏهن اسان حضرت علي عليه السلام طرفان غير مسلمن سان ٿيندڙ سلوڪ کي خيال ۾ آڻيون ٿا ۽ ان جي قرون وسطي واري زماني جي يورپ ۾ چرچ جي پادرين جي سلوڪ سان پيٽ ڪيون ٿا، خاص طور تي اهي پادري جيڪي احتسابي ڪورٽن لاءِ ذميوار هيا، ۽ جڏهن اسان حضرت علي عليه السلام جي رحمدلي ۽ درگذر ڪرڻ واري ڪردار جو يورپي مذهبي اڳواڻن جي سختي ۽ ڏاڍائي سان مقابلو ڪريون ٿا ته اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته حضرت علي عليه السلام ڪيتري بلند مقام تي هيا ۽ اهي ٻيا ڪيترو پستي ۾ هيا.

مختصر طور تي ائين چئجي ته انهي ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونه ٿيندو ته حضرت علي عليه السلام جو يقين (ايمان) انسانيت، آزادي ۽ اختيار جي پاڻن مان ڦٽل هيو ۽ اها ڳالهه ايمان ۽ عقيدتي موجب هئي جنهن کي حضرت علي عليه السلام زندگي بابت اپنائيو. حضرت علي عليه السلام جو دين ۽ ايمان آزادي تي ٻڌل هيا، جڏهن ته يورپ جي مذهبي اڳواڻن جو دين ۽ ايمان پنهنجن ابن ڏاڏن جي عادت ۽ تقليد تي ٻڌل هيا ۽ آزادي جو ان سان ڪوبه تعلق ڪونه هيو.

ڪٽرپڻو ۽ تعصب

اڄوڪي زماني ۾ اسان مذهبي ڪٽرپڻي ۽ تعصب جي خلاف جنگ ڪري رهيا آهيون ۽ ان کي خراب ۽ مذمت جوڳي ڳالهه سمجهون ٿا. توڙي جو مذهبي ڪٽرپڻو ايترو خطرناڪ ڪونهي جيترو تعصب جا ڪجهه ٻيا قسم خطرناڪ آهن. توهان ڪيترن ئي ماڻهن سان ميل ملاقاتي ٿيندا جن ۾ ڪنهن به قسم جو مذهبي تعصب ڪونه هوندو پر اهي رنگ، نسل، قوميت ۽ سياسي نظرين جي تعصب ۾ ملوث هوندا. مذهبي ڪٽرپڻي جي معاملي ۾ معافي ٽلائي ۽ رعايت ڪرڻ ممڪن آهي پر تعصب جي ٻين قسمن جي حوالي سان ممڪن ڪونهي. اهڙو ڪٽرپڻو ۽ تعصب اناپرستي، جهالت ۽ مفاد پرستي تي ٻڌل آهي ۽ اهي ماڻهو جيڪي اهڙي قسم جو ڪٽرپڻو ۽ تعصب رکن ٿا، چون ٿا ته انهن جو خيال ٺيڪ آهي ۽ فقط جيڪو ڪجهه انهن نتيجو ڪڍيو آهي اهو صحيح آهي ۽ انسان ۽ زندگي بابت انهن جي راءِ غير تڪراري آهي. اهي ٻئي ڪنهن جي به سوچ کي پنهنجي راءِ جهڙو معتبر ڪونه ٿا سمجهن. جڏهن کان انسان هن ڌرتي تي آيو آهي ته هر قسم جو ڪٽرپڻو ۽ تعصب به ان ۾ فطري طور موجود رهيو آهي، ۽ اهڙو ڪوبه زمانو ڪونه گذريو آهي جنهن ۾ انسان ڪٽرپڻي ۽ تعصب جو مظاهرو نه ڪيو هجي. دنيا جي عظيم رهبر حضرت علي عليه السلام نه صرف مذهبي ڪٽرپڻي ۽ تعصب خلاف جهاد ڪيو پر تعصب جي مڙني قسمن خلاف جنگ ڪئي. ان نسلي تعصب کي بغاوت ۽ شرارت جي برابر سمجهيو ۽ زندگيءَ جي وڻندڙ روح کي ساڙڻ برابر سمجهيو. حضرت علي عليه السلام جي راءِ موجب ڪنهن ماڻهوءَ جو پنهنجي حسب نسب تي غرور ڪرڻ پڻ هڪڙي قسم جو تعصب هيو. ان پنهنجي زماني جي تعصبي ماڻهن کي هيئن مخاطب ڪيو: ”هيڏانهن ڏسو! توهان الله جي ڪلم ڪلا مخالفت ڪئي آهي، انتهائي ظلم زيادت ڪندڙ ٿي ويا آهيو ۽ ڌرتي جي مٿاڇري تي گڙبڙ ۽ فساد برپا ڪري ڇڏيو آهي. جهالت واري زماني جي خودفريبي واري ڪار ڪري پاڻ پٿرائڻ واري معاملي ۾ خدا جو خوف ڪيو ڇو ته اها ڳالهه

دشمني ۽ ڪاوڙ جو ذريعو آهي ۽ شيطان جي فريب جو مرڪز آهي جنهن ذريعي ان گذريل زمانن جي قومن کي برغلائيو. هيڏانهن ڏسو! پنهنجن سردارن ۽ وڏن جي پيروي ڪرڻ کان ڊڄو جيڪي پاڻ کي پنهنجي حيثيت ۽ رعب تاب ڪري ٻڌائين ٿا، ۽ پنهنجي حسب نسب ڪري غرور ڪن ٿا (يعني اهي جيڪي ٻين کي حقير ۽ عاجز سمجهن ٿا، الله طرفان عطا ڪيل درجن جي مخالفت ڪن ٿا ۽ الله جي نعمتن کي هٽائڻ جي مطلب سان ان جي رحم کان انڪار ڪن ٿا). هي ئي اهي ماڻهو آهن جيڪي تعصب جو ڳوڙهو بنياد آهن ۽ شرارت ۽ فساد جي گهر ڄاڻن ٿا آهن.

حضرت علي عليه السلام پهرين مرحلي ۾ خانداني ۽ نسلي تعصب کي بغاوت ۽ بگڙيل زندگي سان تشبيه ڏني. پوءِ ان پنهنجي سوچ کي وڌيڪ عام بڻايو ۽ هر تعصب کي، آيا نسلي، سياسي يا مذهبي هجي، بغاوت ۽ شرارت جي مترادف قرار ڏنائين ۽ هڪڙو عام قانون مقرر ڪيائين، جنهن جي سچائي ۽ درستگي جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو ته وڌ کان وڌ قائم ٿي ويندي انهن فرمايو: ”مون هر طرف نظر ڊوڙائي آهي ۽ دنيا ۾ هڪڙو به اهڙو ماڻهو ڪونه ڏٺو آهي جيڪو ڪنهن ڳالهه جي حمايت ڪندو هجي ۽ ان لاءِ سندس سوچ ۾ ڪو دليل موجود هجي، جيڪو جاهل جي غلطي جو سبب ٿي وڃي ٿو يا اهو ته ان وٽ هڪڙو دليل آهي جيڪو بيوقوف جي عقل سان چنڀڙي پوي ٿو.“

تعصب بابت جيڪو ڪجهه چيو ويو آهي ۽ ان بابت جيڪي به وضاحتون ڏنيون ويون آهن توهان انهن مڙني جو مطالعو ڪيو ۽ غور و فڪر ڪيو پر توهان کي ڪنهن به طرف کان ڪا ڳالهه به ملي ڪونه سگهندي جيڪا حضرت علي عليه السلام طرفان چيل ڳالهين کان وڌيڪ هجي. تعصب پرست يا ته جهالت يا بيوقوفي ڪري تعصب ڪندا آهن ۽ انهن مان ٻئي پنهنجي دامن ۾ بغاوت ۽ فساد ڪنهن وٽندا آهن. حضرت علي عليه السلام مٿي بيان ڪيل ٻن رايين ۾ انهي حقيقت جي تصوير پيش ڪئي آهي.

مختصر ڳالهه ته حضرت علي عليه السلام هر قسم جي تعصب کي خراب ۽ مذمت جو ڳو عمل سمجهيو آهي. البت، جيڪڏهن ٿورو گهڻو ان جي بجا آوري ڪجي ته ان جي اعليٰ ڳڻ، انصاف ۽ عوامي حقن

جي معاملي ۾ بجا آوري ڪرڻ گهرجي. انسان کي مظلوم ماڻهن جي پاسي ٿيڻ گهرجي جن کي ظالم ماڻهو سندن حقن ۽ ڪمائي کان محروم ڪندا آهن. انسان کي حق ۽ سچ ۽ ضمير جي پاسي هجڻ گهرجي. انسان کي انساني آزادي ۽ عزت خاطر ۽ محتاجن جو تعصبي ماڻهن کان بچاء ڪرڻ لاءِ جانبدار هجڻ گهرجي. امير المؤمنين عليه السلام فرمايو: ”جيڪڏهن توهان ڪتر ۽ جانبدار ٿيڻ گهرو ٿا ته توهان کي اعليٰ اخلاق، سٺن اسلوين ۽ ساراه لائق خاصيتن جو پاسو وٺڻ گهرجي. مثال طور پنهنجي پاڙيسري جي حقن جو تحفظ ڪرڻ، پنهنجن واعدن جو احترام ڪرڻ، ديندار ماڻهن جو ادب ڪرڻ ۽ انهن جي ڳالهه مڃڻ، سرڪش ماڻهن جي مخالفت ڪرڻ، سٺو سلوڪ ڪرڻ، ناانصافي کان پاسو ڪرڻ، خونريزي کان الڳ رهڻ، انصاف سان ڪاروهنوار هلائڻ ۽ ڌرتي تي نه فساد پکيڙڻ ۽ نه پيدا ڪرڻ.“

حضرت علي عليه السلام تعصب کان ڪيتري نفرت ڪئي ٿي ان جو ان سفارش مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو جيڪا انهن خارجين جي باري ۾ ڪئي، توڙي جواهي سندس جاني دشمن هيا. انهن سندس خلاف هڪڙي خونريز لڙائي ڪئي، پر پاڻ فرمايائون: ”مون کان پوءِ خارجين سان لڙائي نه ڪجو ڇو ته جيڪو حق جو ڳولائو آهي پر ڀلجي (ڀٽڪي) وڃي توهان جو جهڙو ڪونهي جيڪو ڪٽ جو ڳولائو آهي ۽ ان کي حاصل ڪري ٿو.“

امير المؤمنين علي عليه السلام ماڻهن کي محسوس ڪرايو ته جيئن ته انهن جي سوچ ۽ عقيدن جو غلطي وارو هجڻ جو امڪان آهي تنهنڪري انهن کي پنهنجي سوچ ۽ عقيدن جي صحيح هجڻ تي ضد نه ڪرڻ گهرجي، نه وري انهن کي ٻين مٿان ٽافڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

حضرت علي عليه السلام ماڻهن کي باور ڪرايو ته صلاح مشورو ڪرڻ کان منهن نه موڙجي ۽ حق سچ کي قبول ڪرڻ ۾ نه ڪيپائجي.

لڙائي ۽ صلح

ڪوڙي دعوا ڪرڻ وارو هلاڪ ٿيو تهمت هٿڻ وارو
ناڪام رهيو.

صلح جي ڏينهن ۾ شهر ۾ امن ۽ سڪون هوندو آهي ۽ شهري
جارهواسي بنا خوف ۽ هراس واري زندگي گذاريندا آهن.
پنهجن ڪيل واعدن جي پابندي ڪيو. واعدن خلاف نه
ڪيو. ناحق رت وهائي پنهنجي حڪومت کي مضبوط نه ڪيو.
امام علي عليه السلام

ڪيترائي باهمي حق هوندا آهن جيڪي ماڻهو ماڻهن رهندا
آهن. انهن مان هڪڙو اهو آهي ته انهن کي محبت ۽ دوستي جي پنڌن
۾ مضبوط ڪرڻ گهرجي. انهن پنڌن کي فردن سان گڏوگڏ قبيلن ۽
قومن جي وچ ۾ موجود هجڻ گهرجي، ڇو ته سڀني ملڪن جا شهري
هڪٻئي جا ڀائر آهن. اهي هڪڙي ئي پيءُ جي اولاد آهن ۽ انهن جي
اصليت هڪڙي آهي. انهن جي گڏيل وات آهي ۽ انهن جا مول ۽ مٽا پڻ
هڪٻئي کان مختلف ڪونه آهن.

آزادي ۽ آسودگي، مقرر ڪيل قانون ۽ ڪاوشون سڀ انسان ذات
لاءِ آهن. بهرحال، اهي لڙائي جهڳڙي ۽ خونريزي جي موجودگي ۾ بي لاپ
هوندا آهن، جيڪي لڙايون انساني نسل کي تباهه ڪري سگهن ٿيون.
اهي سڀ شيون انسان لاءِ آهن. انهن مڙني شين (سهوليتن ۽ آسائشن)
جو هڪڙو فائدو جڏهن انساني زندگي سلامت نه هجي؟ هراهو بيان يا
اعلان جيڪو ماڻهن کي انسانن جي خدمت ڪرڻ جي دعوت ڏئي ۽
انهن کي امن جي دعوت نه ڏئي ته اهو ڪوڙو ۽ ڌڪار جوڳو آهي.

انسان ۽ ان جي زندگي جي باري ۾ سڀئي ڪاروهنوار بي فائدا
آهن. جيستائين اهي انساني پائيداري کي هٿي نٿا وٺائين. اهي لفظ
عمل ۽ نظريا ڪيترا ڪل جهڙا ٿا لڳن جڏهن واهن کي رت جي نالين ۾
تبديل ڪيو وڃي ٿو يا غيچن کي تباهه ۽ برباد ڪيو وڃي ٿو ۽ محلاتن
کي ڪنڊرات بڻايو وڃي ٿو! اهي لفظ عمل ۽ نظريا ڪيترا ته نااميدي
وارا لڳن ٿا جڏهن انسان کي لڙائي جي منهن ۾ ڌڪيو وڃي ٿو ۽ ان جي

زندگيءَ جي سونهن، ان جي اميدن ۽ تمنائن، ۽ ان جو وجود کي پڻ بي وقت بڻايو وڃي ٿو.

لڙائي موت ۽ تباهي جو سبب آهي، جڏهن ته صلح ۽ امن بربادي کان بچي نڪرڻ جو واحد ذريعو آهي. هي اهو جذبو آهي جيڪو ڪيترن ئي ٻين مول متن ڏانهن رهنمائي ڪري ٿو. صلح جي زماني دوران ئي فقط اهو ممڪن آهي ته انسان پنهنجون سموريون صلاحيتون استعمال ۾ آڻي سگهن ۽ گڏيل ڪوششن سان پنهنجن عمومي خواهشن کي حاصل ڪن.

حضرت علي عليه السلام جا اصول ۽ طريقا هر رُخ ۾ ساڳي نموني ۾ لاڳو ٿين ٿا جنهن نموني ۾ ڪنهن وڻ جون شاخون، جيڪي هڪ ئي پاڙ مان ڦٽي نڪرنديون آهن ۽ هر طرف پکڙجي وينديون آهن. انهن محسوس ڪيو هيو ته صلح ۽ امن ئي انسان ۽ زندگي جي چوڌاري هڪڙي اوچي ديوار آهي، جيڪا ٻنهي کي هر مصيبت کان بچائي ٿي. ماڻهن کي خطاب ڪندي انهن فرمايو: ”الله تعاليٰ توهان کي اجايو ڪونه پيدا ڪيو آهي.“

جنهن مقصد لاءِ الله تعاليٰ انسان کي پيدا ڪيو آهي ان بابت حضرت علي عليه السلام جي جيڪا راءِ آهي ان موجب پاڻ فرمايائون: ”الله تعاليٰ پنهنجي ڌرتي تي توهان کي عزت وارو ۽ پنهنجي تخليق منجهه محفوظ ڪري پيدا ڪيو آهي. ان جي نعمتن توهان جي مٿان پنهنجين رحمتن جا ڀر پکيڙي ڇڏيا آهن ۽ توهان خاطر آسائشن جون نديون وهائي ڇڏيون آهن.“

حضرت علي عليه السلام جي راءِ موجب محبت ۽ دوستي انسان ذات لاءِ نهايت عظيم نعمتون آهن. انهن فرمايو: ”الله عزوجل انسانن جي وچ ۾ محبت جي ٻنڌڻن کي مضبوط ڪيو آهي. اهو پيار ۽ محبت ئي آهي جنهن جي پاڇي ۾ ماڻهو گهمن ٿا ۽ جنهن جي جهولي ۾ پناهه ڳولين ٿا. اهو پيار قيمتي نعمت آهي ڇو ته ان لاءِ جيڪا به قيمت مقرر ڪجي ان کان گهڻو مهانگو آهي، ۽ هر عظيم شي کان عظيم تر آهي.“

حضرت علي عليه السلام فرمايو ته هر ماڻهوءَ کي گهرجي ته ٻين سان دوستي ۽ پيار جو ناتو قائم ڪري ته جيئن امن قائم ٿي سگهي، ڇو

تہ امن جي زماني دوران ھڪڙي شھر جو ماحول سانتيڪو رھي ٿو ۽ ماڻھو ڪنھن بہ قسم جو خوف محسوس ڪونہ ٿا ڪن. ھر ڪنھن کي لڙائي کان پاسو ڪرڻ گھرجي، ڇو تہ لڙائي ڏاڍي ظلم آھي ۽ اللہ تعاليٰ جي مخلوق سان ظلم زيادتي ڪرڻ انتهائي خراب ۽ نامناسب ڳالھ آھي. آيا لڙائي جو نتيجو سوڀ ۾ اچي ٿو يا شڪست جي صورت ۾ اھا ٻنهي حالتن ۾ نقصانڪار آھي. لڙائي فاتح لاءِ بہ ۽ مفتوح لاءِ بہ تباھي ۽ بربادي آھي. لڙائي انساني احترام کي برباد ڪري ٿي. فاتح کي عقل ۽ ضمير جو مخالف ۽ پيار جو دشمن سمجھيو وڃي ٿو جيڪو انساني زندگي کي فضول سمجھي ٿو ۽ جنھن کي شڪست ٿئي ٿي ان کي بي عزت ڪيو وڃي ٿو ۽ ان جي جان ۽ مال کي پڻ تباھ ڪيو وڃي ٿو. حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”جيڪو ماڻھو تباھي وارن طريقن سان فتح حاصل ڪري ٿو دراصل اھو شڪست کاڌل آھي. لڙائي ۽ خونريزي ڪرڻ کان وڌيڪ ڪا بہ ڳالھ خراب ڪونھي.“

حضرت علي عليه السلام ڦرلٽ ۽ ملڪيتن تي قبضو ڪرڻ کي، جيڪي جھالت واري دور ۾ قبيلن جي وچ ۾ لڙائي جا اولين عمل ھيا، نہايت نقصانڪار عمل سمجھيو. حضرت علي عليه السلام جي خيال مطابق ڦرلٽ ۽ ملڪيتن تي قبضو ڪرڻ، بتن جي پوڄا ڪرڻ ۽ نيائين کي جيئري پورڻ، ھڪڙي ئي قسم جا گناھ ھيا ۽ انھن جو اصلي بنياد بہ ھڪڙو ۽ ساڳيو آھي. اھو اصل اھو آھي تہ انسان نہ خود پنھنجي اھميت ۽ نہ وري زندگي جي اھميت کان واقف آھي ۽ ان کان وڌيڪ ٻي ڪھڙي ڳالھ جھالت واري ٿي سگھي ٿي. انھن فرمايو: ”اھي جھالت جي پاڻال تائين پھچي ويا ھيا. اھي پنھنجين نيائين کي جيئري دفن ڪندا ھيا، بتن جي پوڄا ڪندا ھيا ۽ ھڪ ٻئي کي ڦريندا ۽ ملڪيتن تي قبضا ڪندا ھيا.“

انھن لڙائي جھڳڙي کان ايتري گھڻي نفرت ڪئي ٿي جو انتهائي ڏکين حالتن ۾ بہ ان کان منع ٿي ڪيائون ۽ انھيءَ جي اجازت ڪونہ ٿي ڏني تہ ھڪڙو شخص ٻئي کي ويڙھ لاءِ للڪاري انھن فرمايو: ”ويڙھ لاءِ ڪڏھن بہ ٻئي شخص کي نہ للڪاريو.“

جڏھن اسان حضرت علي عليه السلام جي زندگي ۽ ڪردار جي باري ۾ مطالعو ڪيون ٿا تہ اھا ڳالھ پٽڙي پٽ واضح ٿي وڃي ٿي تہ ان

ماڻهن جي گهڻن ئي ڪرداري روين کي ننڍيو ٿي ۽ دنيا ۾ گهڻين ئي ڳالهين کي بچان ڏياريندڙ سمجهيو ٿي. ماڻهن جي ڪرداري رويي متعلق جيڪا ڳالهه آهي ته سڀ کان پهريائين ان شرارت ڪرڻ ۽ خونريزي واري رجحان کي ننڍيو. جيتري قدر قابل مذمت ڳالهين جو تعلق آهي ته ان جي نظر ۾ لڙائي کان وڌيڪ قابل نفرت ڪا ڳالهه ڪونه هئي. ان جو هي جملو ذهن ۾ ويهارڻ جي لائق آهي: ”هي دنيا لڙائي، ٻئي جي ملڪيت هٿيائڻ ۽ خونريزي جو نڪالو آهي.“

لڙائي جهڳٽو حق لاءِ ايترو نقصانڪار آهي جيترو اهو ڪُپت لاءِ اجهي جو ذريعو آهي. حق سچ جي ڪري ئي آهي ته انسان اعليٰ شان وارو آهي، معاشره مضبوط ٿئي ٿو ۽ دنيا شاداب ٿي وڃي ٿي. ڪُپت خوري ۽ ذلالت جو مجموعو آهي. تنهنڪري اهو ثابت آهي ته لڙائي کان وڌيڪ خراب ڪابه ڳالهه ڪونهي. اها مڙني بيهودگين جو پيڻگهو آهي، ڇو ته لڙائي موجود رهي ٿي ته ڪُپت پلجي ٿي، ۽ حق جو آواز ڊهجي وڃي ٿو. جڏهن ته امن خود حق آهي ۽ جيڪو به حق جي انحرافي ڪري ٿو اهو گمراهه ٿي وڃي ٿو.

لڙائي جي باري ۾ حضرت علي عليه السلام جي سوچ ۽ نظريي جو اهو بنياد هيو ۽ اها ڪا حيران ڪن ڳالهه ڪونهي، ڇو ته اهو نظريو ان جي آزادي واري نظريي سان ۽ عام ماڻهوءَ تي ان کي جيڪو ڀروسو هيو ۽ زندگي لاءِ ۽ انهن لاءِ جيڪي زندهه هيا ان کي جيڪو احترام هيو انهن مڙني ڳالهين سان هم آهنگ هيو. اهو ئي سبب هيو ته وقت به وقت گڙيڙ ڪي ختم ڪرڻ جي مطلب سان ۽ پنهنجن دوست ساٿين کي امن لاءِ سڏڻ لاءِ پاڻ فرمايائون: ”توهان جي دشمنن لاءِ اهو ئي نقصان ڪافي آهي ته اهي گمراهه ٿي ويا آهن.“

امام علي عليه السلام ڏوهي ۽ قصوروار کي چوندا هيا ته پنهنجي ڪوتاهي تي افسوس جو اظهار ڪري ته جيئن لڙائي جهڳٽي جي نويت نه اچي. جيتري قدر مظلوم جو تعلق هيو ته ان کي صلاح ڏيندا هيا ته قصوروار جي معافي طلبي کي قبول ڪري، توڙي ان جو ڪيترو به وڏو قصور هجي. انهن فرمايو: ”ان شخص جي معذرت کي قبول ڪيو جيڪو توهان کان معافي گهري.“

انهن اهو پڻ فرمايو: ”عقل جي ذريعي توهان پنهنجن دنياوي خواهشن سان وڙهو. جيڪڏهن توهان ايئن ڪندا ته ماڻهو توهان سان محبت ڪندا رهندا.“ تنهن ڪري انهن پنهنجن اصحابن لاءِ ان ڳالهه کي بهترين خاصيت سمجهي ته اهي امن جي خواهش ڪن، لڙائي کان نفرت ڪن ۽ پاڻ سان گڏوگڏ ٻين لاءِ به سلامتي جي ڳولا ڪن. ان جي اصحابن کي ڪهڙين خاصيتن وارو هجڻ گهرجي. پاڻ فرمايائون: ”منهنجا اصحاب ڪاوڙ جي حالت ۾ به ناانصافي ڪونه ڪندا آهن. اهي پنهنجن پاڙيسرين لاءِ هڪڙي رحمت ۽ پنهنجن ساٿين لاءِ تحفظ جو ذريعو آهن.“

بهرحال، لڙائي کان نفرت ۽ رحم ڪرڻ لاءِ غير معمولي جهڪاءُ جو اهو مطلب ڪونه هيو ته حضرت علي عليه السلام پنهنجن مخالفن آڏو هٿيار ڦٽي ڪري ها. لڙائي لاءِ نفرت ۽ صلح ڏانهن جهڪاءُ جو اهو به مطلب ڪونهي ته ڪو پنهنجن ذميوارين کان لٽوئيندو رهي ۽ شرارتي ماڻهن کي آزادي ڏئي ته انهن کي جيڪو وڻي ڪندا رهن، ڇو ته لڙائي پنهنجو پاڻ ڪا نفرت جوڳي ڳالهه ڪونهي. پر اها پاڻ سان گڏ جيڪي خوف ۽ تباهي کڻي اچي ٿي ان ڪري خراب ٿي وڃي ٿي، ۽ صلح پنهنجي ڀر ۾ ڪا سٺي شَي ڪونهي پر اهو ان ڪري سٺو ٿي وڃي ٿو ڇو ته اهو ماڻهن کي تحفظ فراهم ڪري ٿو معاشري کي ترقي وٺرائڻ جا موقعا فراهم ڪري ٿو ۽ زندهه ماڻهن جي آڏو حياتي جا رستا کولي ٿو.

مختصر ڳالهه ته آيا اها لڙائي هجي يا صلح، انهن مان ڪوبه بنيادي طور اصل ۾ سنو يا خراب ڪونهي. انهن جي چڱائي يا مٺائي جو تعين ٻين ماڻهن جي حوالي سان ٿئي ٿو. جيڪڏهن لڙائي يا صلح کي فطري اهميت هجي ها ته دنيا جي ڌٻڻيل قومن طرفان ظالم بادشاهن، حڪمرانن ۽ نوآبادڪارن خلاف ڪيل انقلابي ڪوششون خرابي ۽ ڏوهه ٿي وڃن ها، ۽ انهن آمرن جي تابعداري هڪڙي نعمت ٿي وڃي ها، پر حقيقت ۾ ايئن ڪونهي. حقيقي شَي جيڪا ڳڻپ ۾ اچي ٿي اها عوام الناس جي فلاح و بهبود آهي. جيڪڏهن اهي سک ۾ زندگي گذارين ٿا ۽ انهن جي ملڪيت ۽ عزت سلامت آهي ته صلح ۽ امن انهن لاءِ بهترين ڳالهه آهي. البت، جيڪڏهن اهي ڏکڻ واري حياتي گذارين

ٿا ۽ انهن جي حقن جي ڀڃڪڙي ٿئي ٿي ته جيستائين حقي امن جو ماحول پيدا نٿو ٿئي ته انهن جي لاءِ لڙائي هڪڙي رحمت آهي. يعني اهو امن سٺو آهي جيڪو انساني قدرن تي ٻڌل هجي ۽ محرومين ۽ بي عزتين، ۽ آمرن جي خدمتگذاري ۽ ناانصافي کان آجو هجي. اهائي ڳالهه هئي جيڪا حضرت علي عليه السلام جي نظر ۾ هئي. جنهن ڳالهه کي انهن ناپسند ڪيو ٿي اها حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي خلاف ابولهب ۽ ابوسفيان جي لڙائي هئي ۽ نه ڪي ابولهب ۽ ابوسفيان جي خلاف حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي لڙائي. انهن ان لڙائي کان نفرت ڪئي ٿي جيڪا آمرن ديندار ماڻهن خلاف ڪئي ٿي، ۽ نه ڪي ان لڙائي کان جيڪا پارسا ۽ خدا ترس ماڻهن آمرن ۽ منافقن خلاف وڙهي ٿي.

حضرت علي عليه السلام نٿي گهريو ته ماڻهو چنگيز خان، هلاڪو هٿلر يا مسولين تي وڃن، پر ان انهن لاءِ ايئن پڻ ڪونه ٿي گهريو ته انهن ماڻهن جهڙا ٿي وڃن جن کي چنگيز خان، هلاڪو هٿلر ۽ مسولين غلام ۽ قيدي بڻايو هيو.

انهي لڙائي ۾ ڪابه خرابي ڪونهي جيڪا ظالم کان مظلوم جو حق واپس وٺڻ يا ماڻهن جي عزت جو تحفظ ڪرڻ لاءِ وڙهي وڃي. دراصل اها هڪڙي سماجي ضرورت آهي ۽ ڪا اهڙي شي جنهن جي انسان ذات کي گهرج آهي. اهڙي لڙائي کان اڳواٽ اهو شرط آهي ته ان کي اختيار ڪرڻ کان اڳ صلح ۽ جهيڙو ٽارڻ لاءِ سموريون ضروري ڪوششون ڪرڻ گهرجن.

صفيين واري لڙائي ۾ جهاد ڪرڻ لاءِ اجازت ڏيڻ ۾ حضرت علي عليه السلام طرفان دير ڪرڻ ڪري جڏهن سندن مجاهد بي صبرا ٿي ويا ته پاڻ انهن کي فرمايائون: ”جيئري قدر توهان طرفان اها ڀڄا ڪرڻ جو تعلق آهي ته آيا اها دير انهي حقيقت ڪري آهي ته شايد مان موت کان ٻڄان ٿو ۽ ان کان ڀڄڻ گهران ٿو ته مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مون کي انهيءَ ڳالهه جي پرواهه ڪونهي ته آيا مان پاڻ موت ڏانهن اڳتي قدم وڌايان يا موت مون ڏانهن اچي. ساڳي طرح جيئري قدر توهان جي انهي ڀڄا جو تعلق آهي ته آيا مون کي شامين خلاف جهاد ڪرڻ جي جائز هجڻ ۾ شڪ آهي ته مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مون هڪڙي

ڏينهن لاءِ به لڙائي پر انهي سبب ڪري دير ڪونه ڪئي آهي پر منهنجو اهو خيال آهي ته ممڪن آهي ته انهن ماڻهن مان ڪجهه نڪري اچي مون سان گڏجي وڃن ۽ منهنجي ذريعي انهن جي رهنمائي ٿئي ۽ ٿي سگهي ته اهي پنهنجين پُنججهين اکين سان منهنجي روشني پڻ ڏسن. جڏهن اهي جهالت جي حالت ۾ آهن ته مان انهن کي قتل ڪرڻ جي بجاءِ انهي ڳالهه کي وڌيڪ پسند ڪيان ٿو، توڙي جو ٻي ڪنهن صورت ۾ اهي پنهنجن گناهن جا پاڻ ڏميوار هوندا.

لڙائي لاءِ ٻيو شرط اهو آهي ته ان جو مقصد صرف سوڀ حاصل ڪرڻ نه هجي. ان کان علاوه فاتح کي وير پاڙڻ وارو نه ٿيڻ گهرجي. اهو دشمن کي اڏيئون نه ڏئي ۽ قيدين يا انهن ماڻهن سان جن لڙائي ڪري تڪليف سٺي آهي، ناروا سلوڪ نه ڪري جيڪي لڙائي ڇڏي پجن انهن جو پيچو نه ڪري ۽ ڪراڻن ماڻهن، عورتن ۽ ٻارن کي پڻ ايڏا نه رسائي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو لڙائي ۾ شامل ٿئي ٿو ۽ سمجهي ٿو ته اهو حق تي آهي، ۽ دعوا ڪري ٿو ته اهو انصاف خاطر ويڙهه ڪري رهيو آهي، ۽ ان جو مخالف اڳرائي ۽ ڏاڍ ڪندڙ آهي ۽ ان کان بدلو وٺڻ ضروري آهي ته ان کي گهرجي ته حق کي ان جي جاءِ تي رکڻ تائين پنهنجو پاڻ کي محدود رکي. جيڪڏهن معمولي لڙائي کان پوءِ اهو مقصد حاصل ٿي وڃي ته ان کي گهرجي ته اهو لڙائي کي جاري رکڻ کان هٿ روڪي ڇڏي.

حضرت علي عليه السلام طرفان وڙهيل سڀني لڙاين ۾ ان انهي بنيادي اصول تي عمل ڪيو هيو ته جيستائين انتهائي ضروري نه هجي ۽ لڙائي کان سواءِ ٻيو ڪوبه متبادل نه هجي تيستائين خونريزي وارو عمل اختيار نه ڪرڻ گهرجي. اهي سدائين دشمن کي صلاح ڏيڻ جي ڪوشش ڪندا هيا ۽ ان کي عقل کان ڪم وٺڻ جو مشورو ڏيندا هيا. پاڻ فرمائيندا هيا: ”الله جو قسم مان يقيني طور مظلوم سان انصاف ڪندس ۽ ظالم کي نصيحت ڪندس.“

جڏهن صلح ۽ ٺاهه لاءِ نصيحت ۽ ڪوششون ڪامياب ڪونه ٿينديون هيون ته پاڻ ڌمڪيون ڏيڻ کان ڪم وٺندا هيا، ڇو ته سندن حقيقي مقصد اهو هوندو هيو ته جيترو ممڪن ٿي سگهي، رت جو هڪڙو

ڦڙو به نه وڃي. نهروان واري لڙائي ۾ ماڻهن کي ڏمڪيون ڏيندي پاڻ فرمايائون: ”مان توهان کي خبردار ڪريان ٿو ته توهان قتل ٿي ويندا ۽ نهر جي ڪناري ۽ ان جي لاهوندين وٽ ميدان تي اهڙي حالت ۾ ڪرندا جو توهان وٽ خدا جي آڏو بهاني ۽ معافي لاءِ ڪوبه واضح ثبوت ۽ پختو دليل ڪونه هوندو. حالت اها آهي ته توهان بي گهر ٿي ويا آهيو ۽ خدائي حڪم کي توهان مٿان سخت پڪڙ آهي. مون توهان کي اڳيئي انهي ٿياڪڙ (ٿالشي) کي قبول ڪرڻ کان منع ڪئي هئي، پر توهان مخالف فسادين وانگر منهنجا حڪم مڃڻ کان ٽال مٽول ڪئي، ايتري تائين جو توهان جيڪو گهريو ٿي مان ان کي مڃڻ لاءِ مجبور ٿي ويس. توهان اها جماعت آهيو جنهن جا دماغ سمجهه ۽ عقل کان خالي آهن. توهان کي مصيبت اچي گهيريو آهي! نه ته مون توهان کي ڪنهن مصيبت ۾ ڦاسايو آهي ۽ نه توهان لاءِ ڪو خراب سوچيو.“

هاڻي مهرباني ڪري توهان حضرت علي عليه السلام جي هي شاندار التجا پڙهو ۽ ان جي همدرد ۽ اعليٰ اخلاقي ڪردار جو تصور ڪيو جيڪو ان کي پنهنجي ناڪام دشمن لاءِ پنهنجي دل ۾ هيو. آخرڪار جڏهن صفين ۾ دشمن جي فوجين ويڙهه ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ صلح ۽ سرچاء لاءِ ڪيل سموريون ڪوششون ناڪام ٿيون ته ان الله تعاليٰ کي هنن لفظن سان ٻاڏايو: ”اي الله ڌرتي جا مالڪ، جنهن کي تو انسان لاءِ اجهو بڻايو آهي، ۽ جنهن کي توحيد جڻين، جانورن ۽ ٻين بيشمار مخلوقن جو جيڪي ڏسڻ ۾ اچن ٿيون ۽ جيڪي ڏسڻ ۾ ڪونه ٿيون اچن، ماڳ بڻايو آهي. اي مضبوط جبلن جا مالڪ جن کي تو ڌرتي لاءِ ميخن جو ڪم ڪرڻ ۽ پنهنجين مخلوقن لاءِ گذرڻ جو ذريعو بڻايو آهي! جيڪڏهن تون اسان کي دشمن مٿان سوڀ عطا ڪرين ته اسان کي ناانصافي ڪرڻ کان بچائڻ ۽ اسان کي حق سچ جي راه تي سڌو رکڻ، ۽ جيڪڏهن تون اسان جي دشمنن کي سويارو ڪرين ته اسان کي شهادت نصيب ڪڍڻ ۽ اسان کي زندگيءَ جي ڪشش کان بچائڻ.“

امير المؤمنين علي عليه السلام جو صلح لاءِ چاهه ۽ لڙائي جي شروع ٿيڻ کان ٿورو وقت اڳ به ان جون ڪوششون هڪڙي ناقابل

ترديد حقيقت آهي. جنهن کي ان جي دوستن سان گڏوگڏ دشمنن به تسليم ڪيو آهي. پنهنجي سموري حياتي دوران انهن امن لاءِ محبت ۽ لڙائي لاءِ نفرت جو مظاهرو ڪيو. انهن سدائين ممڪن حد تائين ڪوشش ڪئي ته لڙائي کان پاسو ڪيو وڃي ۽ سرچاءُ ٿي وڃي.

جڏهن جنگ جمل جي موقعي تي حضرت عائشه رضه زير ۽ طلحه ان خلاف ويڙهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا ته ان پنهنجن اصحابن کي قطار ۾ بيهاريو ۽ انهن کي فرمايو: ”تير نه اڇلائجو ۽ نيزو يا تلوار نه هلائجو ته جيئن اهو ثابت ٿي وڃي ته توهان پنهنجي ذميوارِي پوري طرح نڀائي آهي.“

بهرحال، حضرت علي عليه السلام ان وقت تائين لڙائي شروع ڪونه ڪئي جيستائين دشمنن ان جي ٽن مجاهدين جي جسمن کي تيرن جو نشانو نه بڻايو ۽ ان الله تعاليٰ کي پاڏائي عرض ڪيو ته انهن جي اڳرائي جو شاهد رهي.

حضرت علي عليه السلام ڪيترا دفعا پنهنجن دشمنن جي سامهون هٿين خالي بغير ڪنهن ڍال ۽ زره جي هليا آيا، توڙي جو دشمن هٿيارن سان ليس هيا. انهن جي ڪهرن لفظن واري هوڏ ۽ بيهودي لهجي جي جواب ۾ پاڻ نهايت نرمي سان ڳالهائين ۽ دوستائي نموني ۾ انهن کي نصيحت ڪيائون. سندس سامهون بيٺل ان جا دشمن هيا جيڪي اونداهي رات جو ڏيک ڏئي رهيا هيا، ڇو ته اهي ڍالن ۽ زرهن سان ستيل هيا. پر انسانذات لاءِ احترام علي عليه السلام جو هٿيار هيو. پنهنجي حق تي هجڻ ۾ سندس ايمان ان جي ڍال هيو ۽ ان جي عمل جو طريقو صحيح هيو عقل ۽ ضمير جي هدايتن لاءِ سندس مڃتا ان جي تلوار هئي. دراصل هيڻي لاءِ ان جي همدردِي حق سچ لاءِ ان جي حمايت ۽ ان جي امن پسندي ان لاءِ هزارين ڍالن کان به وڌيڪ ڪارائيتون ڳالهائون هيون. اهو علي عليه السلام ئي هيو جنهن چيو: ”جيڪڏهن توهان ڪنهن جي آزار کان پاڻ کي محفوظ ڪرڻ گهرو ته ان کي پنهنجو پيءُ بڻايو.“

حضرت علي عليه السلام اهي انسان هيا جنهن دشمني ۽ ڪاوڙ کان نفرت ٿي ڪئي، ڇو ته اهي ٻئي ڳالهائين اثبوت کي جنم ڏين ٿيون

۽ انفرادي اخلاقن ۽ قومي اسلوقن کي تباه ڪن ٿيون. انهن فرمايو: ”دشمني ۽ تڪرار کان پاسو ڪيو ڇو ته اهي ٻئي ڳالهين دل کي بيمار ڪنديون آهن ۽ انهن مان اثبوت پيدا ٿيندي آهي.“

حضرت علي عليه السلام ڪيترائي ڀيرا خالي هٿين ۽ بغير ڪنهن زهره ۽ ڍال جي دشمنن جي اڳيان وڃي پهتا. ان ايئن انهيءَ ڪري ڪيو ته جيئن انهن کي محسوس ڪرائي ته اهو لڙائي جهڳڙي کان نفرت ڪري ٿو ۽ مسئلن کي پاڻي ۽ دوستي واري نموني ۾ حل ڪرڻ چاهي ٿو. ان فرمايو: ”پنهنجي دشمن سان ڀلائي ڪريو ڇو ته اها سوڀ وڌيڪ قابل قبول ۽ وڻندڙ آهي.“

ان طرفان پنهنجن مخالفن سان اهڙي نموني ۾ رابطو ڪرڻ جو ٻيو مقصد اهو هيو ته ان انهي ڳالهه کي واضح ڪرڻ گهريو ٿي ته لڙائي هڪڙي خراب ڳالهه آهي ۽ فاتح ان ذريعي جيڪو فائدو حاصل ڪري ٿو اهو ايئن آهي جيئن ڪو خرابي مان فائدو حاصل ڪري ۽ ان جي ڪا اهميت ڪونهي. ان فرمايو: ”ڪنهن چڱائي جي خوبي جيڪا خرابي ذريعي حاصل ڪئي وڃي ٿي اها بيڪا راهي، ۽ اها آسودگي جيڪا تباهي ۽ غربت جو نتيجو آهي ان جو ڪو قدر ڪونهي.“

حضرت علي عليه السلام انهي خرابي (لڙائي) جي مڙني ممڪن ذريعن سان پاڙ پتي ۽ بغير خونريزي ۽ تڪرار جي ماڻهن جي حالت سڌارڻ جي ڪوشش ڪئي. ايتري تائين جو جڏهن دشمن لڙائي شروع ڪرڻ جي ضد تي قائم هيا ۽ ان (حضرت علي) ۽ ان جي اصحابن جو رت وهائڻ کان سواءِ انهن جو ٻيو ڪوبه مقصد ڪونه هيو ان وقت به حضرت علي عليه السلام انهن کي نصيحت ڪئي ٿي ۽ پنهنجي وس آهر لڙائي ٽارڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي ٿي. جڏهن اهي ڪوششون ڪامياب ڪونه ٿيون ۽ سواءِ لڙائي ڪرڻ جي ٻيو ڪوبه متبادل ڪونه رهيو ته به پاڻ لڙائي ۾ اڳرائي ڪونه ڪيائون. لڙائي دشمنن طرفان شروع ڪئي وئي هئي ۽ حضرت علي عليه السلام صرف انهن جي حملن جو جواب ڏنو. جڏهن انهن هٿ ۾ تلوار کڻي ته قدم اڳتي وڌيائون ۽ هاڻي اهي علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه هيا. جيڪڏهن موت انهن طرف ڪونه وڌيو هيو ته اهو پاڻ موت ڏانهن

اڳتي وڌي ويو. ان مشهور پهلوئن کي ڪچلي ڇڏيو ۽ بهادرن کي ڀڄڻ تي مجبور ڪيو. حضرت علي عليه السلام عدل ۽ انصاف جي خواهش ڪئي ٿي. جڏهن ته ان جي دشمنن ناانصافي ۽ زيادتي ڪرڻ جي تمنا رکي ٿي. ان گهريو ٿي ته انسانذات سڪي ستابي هجي. جڏهن ته مخالفن دنگو فساد برپا ڪرڻ گهريو ٿي. ان گهريو ٿي ته ماڻهو آزادي ۽ سڪ سهوليت جو مزو ماڻين. جڏهن ته مخالفن ماڻهن کي غلامن وانگر قيدي ڪري رکڻ گهريو ٿي. ان گهريو ٿي ته الله جا ٻانهن مضبوط ۽ عزت وارا هجن. جڏهن ته ان جي دشمنن ماڻهن کي غلام بڻائڻ ۽ بي عزتو ڪري رکڻ گهريو ٿي.

. معاشري ۾ جن ڳالهين جو موجود هجڻ ضروري هيو ۽ جيڪي عقل ۽ قانون ذريعي پڻ ضروري سمجهيون وڃن ٿيون اهي خطري ۾ هيون. هاڻي انهن حالتن ۾ خاموش تماشائي بڻجي رهڻ جو مطلب ڪاهلي. بيهرواهي ۽ ڪفر هيو. جڏهن ته انهن ڳالهين ۽ شين جو تحفظ ڪرڻ همت ۽ بهادري هئي.

معاويہ جي خلاف ويڙه لاءِ پاڻ فرمايائون: ”مون انهي معاملي تي توري تڪي غور ڪيو آهي ۽ انهي نتيجي تي پهتو آهيان ته منهنجي سامهون صرف ٻه رستا کليل آهن. يا ته مان معاويہ جي خلاف لڙائي ڪيان يا دين جو انڪاري ٿي وڃان.“

صرف انهيءَ تي غور ڪيو ته ان ڪهڙي توريل تڪيل ۽ نيڪ ٺاڪ نموني ۾ جنگ جمل جي تصوير ڪشي ڪئي آهي ۽ خود پنهنجي پوزيشن جي پڻ وضاحت ڪئي آهي: ”زبير ۽ طلحه پهريان شخص هيا جن منهنجي بيعت جو حلف ڪيو. بعد ۾ انهن بنا ڪنهن حقي سبب جي بيعت واري حلف جي انحرافي ڪئي ۽ امر المؤمنين عائشه رضي الله تعاليٰ عنها کي بصري وٺي ويا. مون تي به اها ذميواري عائد ٿي وئي ته مان به مهاجرن ۽ انصارن کي ساڻ ڪري انهن جو پيڇو ڪيان. مون پنهنجي طرفان گهڻي ڪوشش ڪئي ته اهي وري بيعت جو حلف ڪن جنهن کان انهن انحرافي ڪئي هئي پر انهن ايئن ڪرڻ کان انڪار ڪيو. مون انهن کي گهڻي ئي نصيحت ڪئي ۽ انهن سان سنو ورتاءُ ڪيو.“

حضرت علي عليه السلام جڏهن اڃا رستي ۾ هيا ۽ انهن سان آمهون سامهون مقابلي ۾ ڪونه آيا هيا ته انهن انهي اميد تي ته اهي عقل واري دعوت کي مڻه ڏيندا ۽ رتو ڇاڻ کان پاسو ٿي ويندو پنهنجي پٽ امام حسن عليه السلام ۽ سوت عبدالله رضه بن عباس رضي الله تعالى عنه سان گڏ حضرات عمار بن ياسر، قيس بن سعد بن عباده رضوان الله تعالى عليهم کي موڪليو ته انهن (زبير ۽ طلحہ) سان ڳالهيون ڪن. بهرحال، اهي پنهنجي هوڏ تي قائم رهيا. امير المؤمنين عليه السلام انهي باري ۾ هيئن فرمايو: ”مان مهاجرن ۽ انصارن سان گڏجي اڳي وڌندو ويس ۽ بصري وٽ بيهي رهيس. مان انهن کي صلح ڪرڻ ۽ مفاهمت ڪرڻ جي دعوت ڏني، انهن جي ڪوتاهين کي درگذر ڪري انهن کي انهن جي بيعت واري حلف جي ياد ڏياري، جيڪو انهن اڳ ۾ ڪنيو هيو. البت، اهي ضد تان ڪونه لٿا ۽ لڙائي لاءِ اصرار ڪندا رهيا. مون الله تعالى کان مدد گهري ۽ انهن جي حملن کان بچاء لاءِ تياري ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي ويس. نتيجو اهو نڪتو ته جن کي مرڻو هيو اهي قتل ٿي ويا ۽ ٻيا پڇي ويا. هاڻي اهي مون کي ساڳي صلح لاءِ منتون ڪرڻ لڳا جنهن لاءِ لڙائي شروع ٿيڻ کان اڳ مان گهر ڪري رهيو هيس. مان صلح جي تجويز کي قبول ڪيو ۽ انهن کي آزاد ڪري ڇڏيو. مون عبدالله بن عباس رضه کي انهن جو گورنر مقرر ڪيو ۽ ظفر بن قيس کي انهن ڏانهن قاصد ڪري موڪليو. هاڻي توهان کي انهن ٻن شخصن ڏانهن رجوع ڪرڻو پوندو ته توهان اسان ۽ انهن جي باري ۾ جيڪو ڪجهه معلوم ڪرڻ گهرو ٿا ته اهي توهان کي ٻڌائين.“

حضرت علي عليه السلام پنهنجي غير معمولي بهادري ۽ ڪامل ۽ پختي ايمان ڪري سويارو ٿي ويو هيو. البت، ان کي پنهنجي سوڀ تي ايترو ئي گهڻو افسوس هيو جيئن ان جي دشمنن کي پنهنجي شڪست تي ارمان هيو. ان جي اکين منجهان لڙڪ وهي رهيا هيا ۽ پاڻ نهايت گهڻو غمگين هيا.

هرڪو پي پنهنجي اولاد سان تمام گهڻو پيار ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪو ٻار چڱي چال چلت نه هلندو آهي ته ان جي پي کي جوڳا قدم کڻڻا پوندا آهن ۽ ان کي سزا ڏيندو آهي، توڙي جو اهو عمل

خود ان کي به ڏکاريو ڪندو آهي. حضرت علي عليه السلام سان به ساڳيو معاملو هيو. ان مسلمانن کي پنهنجي اولاد وانگر سمجهيو ٿي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ارشاد آهي: ”مان ۽ علي هن امت جا ابا آهيون.“

حضرت علي عليه السلام انهن ٻارن سان گهڻو پيار ڪيو ٿي. اهو فرض جي بجاءِ آوري لاءِ مجبور هيو ته انهن جي ناانصافي ۽ غلطي جي تدارڪ ۾ انهن خلاف جوڳا قدم کڻي، پر انهن جي تڪليفن ۽ نقصان کي ڏسي گهڻو غمگين ٿي ويا هيا. حضرت علي عليه السلام رتوڇاڻ کان وڌيڪ ڪنهن به ٻي ڳالهه سان نفرت ڪونه ٿي ڪئي. پاڻ هميشه فڪر مند رهندا هيا ته متان سندس گورنر ۽ امير غير منصفاڻي رتوڇاڻ ۾ نه ڪاهي پون. تنهنڪري حضرت علي عليه السلام وقت به وقت انهن کي خبردار ڪندا هيا ته رتوڇاڻ ۾ ملوث نه ٿين. پاڻ اخلاق سان گڏوگڏ سياسي ۽ انتظامي نقطه نگاهه کان به خيال ڪندا هيا ته غير ضروري طور تي رتوڇاڻ نه ڪئي وڃي. پاڻ ان کان ٻنهي طريقن ڪري منع ڪندا هيا، ڇو ته پاڻ اهو سمجهندا هيا ته رتوڇاڻ جي نتيجي ۾ حڪومت ٻهي پوندي ۽ اها ڳالهه حڪومتي فلسفي جي پڻ خلاف هئي. انهي معاملي ۾ پاڻ ڪنهن به آفيسر جي ڪوتاهي کي معاف ڪونه ڪندا هيا. هڪڙي گورنر ڏانهن لکيل پنهنجي خط ۾ انهن فرمايو: ”بغير ڪنهن حقي سبب جي رتوڇاڻ ڪرڻ ذريعي پنهنجي حڪومت کي مضبوط ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪجان، ڇو ته اها ڳالهه تنهنجي حڪومت کي اڃا وڌيڪ ڪمزور ڪري ڇڏيندي بلڪه اها تنهنجن هٿن مان نڪري ويندي ۽ ڪنهن ٻئي جي هٿ ۾ اچي ويندي جيڪڏهن تون ڄاڻي وائي رتوڇاڻ جو ڏوهي هوندين ته الله تعاليٰ تنهنجي انهي ڏوهه کي قابل معافي ڪونه سمجهندو ۽ مان به ان کي ايئن ڪونه سمجهندس.“

ڇا دنيا ۾ اهڙو ڪو حڪمران ٿي گذريو آهي جنهن پنهنجن گورنرن ڏانهن اهڙيون تائڪيدي هدايتون جاري ڪيون هجن ته اهڙي شخص کي فوجي ڪمانڊر مقرر ڪن جيڪو بزدل ۽ صابرين هجي، رتوڇاڻ ۽ قتلام کان نفرت ڪندو هجي، باهمي ڳالهين ذريعي معاملن

ڪي حل ڪري سگهي، غير منصفائي رتوڇاڻ جو ڏوهي نه هجي، رحمدل ۽ اعليٰ ظرف وارو هجي، ٻين کان ڪم ڪار ڪرائڻ لاءِ سختي ڪندڙ نه هجي، ۽ ڏاڍائي ڪرڻ ۽ تشدد جو عادي نه هجي؟ حضرت مالڪ اشتر رضي الله تعالى عنه کي مصر جو گورنر مقرر ڪرڻ وقت ان لاءِ لکيل فرمان ۾ حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”پنهنجي فوج جو ڪمانڊر ان کي مقرر ڪر جنهن لاءِ تون سمجهندو هجين ته اهو نرم مزاجي ۽ بردباري جي معاملي ۾ ٻين کان بهترين ۽ گهڻو مخلص آهي. اهو چيڙاڪ نه هجي ۽ عُذر کي قبول ڪرڻ وارو هجي. اهو ڪمزور لاءِ ته رحمدل پر ڏاڍي لاءِ سخت هجي. اهو بي رحمي سبب گرم مزاج به نه هجي ۽ نه وري ڪمزوري ڪري مجبور ٿي وڃي.“

تنهنڪري اهو عالم آشڪار آهي ته حضرت علي عليه السلام امن پسند شخصيت هيا. انهن هميشه امن جي سفارش ڪئي. انهن لڙائي کان انتهائي نفرت ڪئي ۽ هميشه ان کان منع ڪئي. انهن ڪنهن به لڙائي ڏانهن قدم ڪونه وڌايو جيستائين لڙائي خود ان ڏانهن نه وڌي آئي ۽ توڙي جو اهي جڏهن به لڙائي طرف وڌيا ته اهو صرف تڏهن ٿيو جڏهن اهي دوستي، پيار، خير خواهي ۽ مهرباني جي وسيلن کي استعمال ڪرڻ جي باوجود ان کي روڪڻ جي ڪوشش ۾ ٽڪجي پيا هيا. جيڪڏهن انهن کي لڙائي لاءِ مجبور ڪيو به ويو ته انهن ڪوشش ڪئي ته گهٽ کان گهٽ ماڻهن کي قتل ڪيو وڃي ۽ جڏهن به دشمن تي سوڀ حاصل ڪيائون ته ان کي معاف ڪري ڇڏيائون. اهي سوڀ ۽ شڪست جي معاملي ۾ هڪجيترو غمگين ٿيندا هيا. جڏهن به سندن دشمن صلح ڪرڻ جي درخواست ڪئي ته پاڻ کلي دل ۽ وڏي جذبي سان ان جي درخواست کي قبول ڪيائون. پاڻ فرمائيندا هيا: ”صلح ۽ امن جي زماني ۾ مجاهد آرام ۾ هوندا آهن. ماڻهن جون پريشانين گهٽجي وينديون آهن ۽ شهرن ۾ تحفظ وارو ماحول موجود هوندو آهي.“

پاڻ گورنرن ۽ آفيسرن ڏانهن ڪيترائي حڪم ۽ هدايتون موڪليندا رهندا هيا جنهن ۾ پرزور نموني سان انهن کي سفارش ڪندا هيا ته انهن کي گهرجي ته سندس مثال جي پوئواري ڪن ۽ معمولي ڳالهين تي تلوارون اڀيون نه ڪن جيئن جهالت واري دور ۾ ماڻهو ڪندا رهندا هيا.

امام علي عليه السلام فرمايو: ”خسيس ڳالهين تي زبان وانگر پنهنجا هٿ ۽ تلوارون حرڪت ۾ نه آڻيو. مان ڪنهن به ماڻهوءَ کي رڳو شڪ شهبهي ڪري سزا ڪونه ڏيندو آهيان. مان ڪنهن سان به ان وقت تائين لڙائي ڪونه ڪندس جيستائين ان کي صلح جي دعوت نه ڏيان ۽ ائين ان معاملي ۾ مان پنهنجي ذميواري ادا نه ڪيان. جيڪڏهن اهو ندامت محسوس ڪري ٿو ته مان ان جي شرمندگي کي قبول ڪندس، پر جيڪڏهن اهو ائين ڪرڻ کان انڪار ڪري ٿو ۽ لڙائي ڪرڻ جي ضد تي آهي ته مان الله تعاليٰ کان مدد گهرندس ۽ ان خلاف لڙائي ڪندس.“

اسان اڳتي هلي تفصيل سان بيان ڪنداسين ته حضرت علي عليه السلام پنهنجن ڪنور دل دشمنن سان ڪهڙو سلوڪ ڪندا هيا.

اها هر ماڻهوءَ جي ذميواري آهي ته اهو پنهنجن ڪيل واعدن تي پابندي ڪري انهن وسيلي فردن جي وچ ۾ معاشري ۾ امن بحال رکيو ويندو آهي ۽ لڙائي جا امڪان گهٽجي ويندا آهن. معاهدي کي مڻهت ڏيڻي آهي آيا اهو ساڳي مذهب جي پيروڪارن جي وچ ۾ ٿيو هجي يا مختلف مذهبن جي پيروڪارن جي وچ ۾، ساڳي خاندان سان تعلق رکندڙ ماڻهن جي وچ ۾ ٿيو هجي يا مختلف خاندانن سان واسطو رکندڙ ماڻهن جي وچ ۾، ۽ دوستن يا دشمنن جي وچ ۾ ٿيو هجي. اهو اصول هيو جنهن جي حضرت علي عليه السلام هميشه پوڻواري ڪئي.

جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي ته واعدي جي پابندي ڪرڻ امن جو ذريعو آهي ۽ امن وري تحفظ ۽ خوشحالي واري ماحول کي برقرار رکڻ جي ضمانت آهي ۽ قوم لاءِ هڪڙي عظيم خدمت آهي. اهو انهي ڳالهه جوئي سبب آهي ته معاهدا ۽ قانون قومي ٻڏي ۽ سالميت جو وسيلو آهن. واعدي جي پابندي ڪرڻ اعليٰ ظرف ماڻهن جي هڪڙي خاصيت آهي ۽ ذهني سڪون ۽ اعليٰ اخلاقي اقدار حاصل ڪرڻ جو ذريعو جنهن لاءِ امير المؤمنين علي عليه السلام پنهنجي سموري زندگي دوران جدوجهد ڪندا رهيا. هر حال ۾ پنهنجن واعدن جي پابندي ڪرڻ ماڻهوءَ جي محبت ۽ ياري کي يقيني بڻائي ٿي ۽ انسانذات لاءِ احترام

جو هڪڙو ظاهري اعلان پڻ آهي. انهي خلوص ڪري ٻئي ڏرين مطمئن رهن ٿيون، ۽ جڏهن ٻئي مطمئن آهن ته انهن مان هر هڪ ذهني سکون سان اهو فيصلو ڪري سگهي ٿو ته ان کي پنهنجا معاملا ڪيئن هلائڻ گهرجن. ان جي برخلاف جيڪڏهن اهي مطمئن ڪونه آهن ته انهن لاءِ اهو ممڪن ڪونه ٿيندو ته اهي آزاديءَ جي نموني پنهنجو ڪم ڪاراڪلائي سگهن.

حضرت علي عليه السلام جي خلافت دوران واعدي جي پابندي ڪرڻ هڪڙو قانوني قاعدو هيو جنهن جي پاسداري ڪرڻ ماڻهن لاءِ نهايت ضروري هئي. هر ڪنهن لاءِ اها اميد ڪئي ويندي هئي ته يا ته اهو واعدي جي پابندي ڪندو يا پنهنجي جان قربان ڪري ڇڏيندو.

حضرت علي عليه السلام واعدي خلافي کان ايتري ئي گهڻي نفرت ڪندا هيا جيترو اهي ڪوڙاڻپ کي ڏڪاريندا هيا. پنهنجن خطبن مان هڪڙي ۾ انهن فرمايو: ”واعدي جي وفائي ۽ سچ سڌائين هٿ هٿ ۾ ملائي هلندا رهيا آهن ۽ جيستائين مون کي خبر آهي ته انسان کي بچائڻ لاءِ انهن کان وڌيڪ ٻي ڪا به ڍال بهتر ڪونهي. جيڪو به پنهنجي ”موت“ جي حقيقت سمجهي ٿو اهو ڪڏهن به دغا بازی ڪونه ڪندو. افسوس ته اسان جو اهڙو زمانو آهي جنهن ۾ ڪيترائي ماڻهو ٺڳي ۽ دوڪياري کي ڏاهپ ۽ چالاڪي جو ذريعو سمجهن ٿا، ۽ اڻڄاتل ماڻهن انهن جي طور طريقن کي سياڻپ واري ڳالهه سمجهيو آهي. الله شل انهن کي ناس ڪري انهن کي ڇا ٿي ويو آهي؟ ۽ جڏهن ڪو شخص، جنهن زندگيءَ جا لاهه ڇاڙها ڏنا آهن ۽ زماني جي ڦيرين ڦيرين کان واقف آهي، پنهنجي لاءِ ڪجهه رٿي ٿو پر خدائي حڪمن کي پنهنجي رستي ۾ ڏسي ٿو ته اهو ان رٿي يا منصوبي کي ترڪ ڪري ڇڏي ٿو توڙي جو اهو ان کي پاڻي تڪيل تائين پهچائڻ جي قابل چوندو هجي. ٻئي پاسي تي جنهن ماڻهو جو رستو مذهبي احساسن کان خالي آهي اهو ان موقعي مان فائدو وٺي ٿو.“

حضرت مالڪ اشتر رضه کي مصر جو گورنر مقرر ڪرڻ وقت ان لاءِ جيڪو فرمان لکيائون ان ۾ حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”جي تون پنهنجن دشمنن سان ڪجهه معاملا طئي ڪرين يا انهن سان ڪو

ناه ڪرين ته ان جو احترام ڪرڻ سان تون پاڻ کي ان جي بار کان آڃو ڪري ڇڏجان. تون پنهنجي طرفان ڪنيل ذميوارِي کي خلوص سان نپاڻجان ۽ پنهنجي واعدي جي تحفظ لاءِ پاڻ کي ڍال بڻائي ڇڏجان. تنهنڪري تون جيڪو ڪجهه ڪرڻ جو واعدو ڪرين ان جي انحرافي نه ڪجان، تون جيڪي معاهدا ڪرين انهن جي پيچڪڙي به نه ڪجان ۽ پنهنجي دشمن سان دوکو به نه ڪجان.“

ان کان علاوه، انهن پاڻ کي ان ڳالهه تائين محدود ڪونه رکيو ته انهي ڳالهه لاءِ اصرار ڪندا رهن ته دشمن سان دوکييازي نه ڪئي وڃي پر دشمن سان اهڙا مبهم معاهدا ڪرڻ کان به سختي سان منع ڪندا هيا جن جي مختلف نمونن پر تشريح ٿي سگهندي هجي ۽ اها تشريح ناه جي انحرافي ڪرڻ جو جواز مهيا ڪندي هجي. انهن اهو پڻ حڪم ڪيو ته جڏهن ڪو معاهدو ٿي وڃي ۽ ان تي صحيحون ٿي وڃن يا اعلان ڪري قبول ڪيو وڃي ته پوءِ ڪنهن زباني غلطي جو ان کان انحرافي ڪرڻ لاءِ فائدو نه ورتو وڃي.

حضرت علي عليه السلام جڏهن به ڪا راءِ قائم ڪندا هيا يا ڪو حڪم يا ضابطو جاري ڪندا هيا ته سڀ کان پهريائين ان جو چڱي نموني سان جائزو وٺندا هيا ۽ ان جي مڙني رخن جو وڏي ڌيان سان کائو لڳائيندا هيا. جيئن ته پاڻ واعدي جي پابندي ڪرڻ تي مڪمل يقين رکندا هيا وڏي کان وڏيون تڪليفون ۽ رڪاوٽون به ان کي انهي اصول کان هٽائي ڪونه سگهنديون هيون. انتهائي ڏکين حالتن جي باوجود اهڙن موقعن مان جنهن موقعي تي ان پنهنجي واعدي جو احترام ڪيو اهو صفيين وارو واقعو هيو. صفيين واري لڙائي جي موقعي تي اهو فيصلو ٿيو هيو ته معاملي کي ٿياڪڙ ڪندڙن جي حوالي ڪيو وڃي ته اهي فيصلو ڪن.

امير المؤمنين علي عليه السلام ۽ معاويه جي وچ ۾ هڪڙو معاهدو ٿيو هيو ته جيستائين ٻئي ٿياڪڙ ڪندڙ پنهنجو فيصلو ٻڌائين ان وقت تائين لڙائي جهڳڙو معطل رهندا. لڙائي روڪڻ کان پوءِ ۽ جڏهن معاهدو ٿي ويو ته حضرت علي عليه اسلام جي ساٿين کي احساس ٿيو ته انهن سان دوکو ڪيو ويو آهي. محمد بن حريش (جريش) نالي هڪڙو شخص

حضرت علي عليه السلام جي خدمت ۾ آيو ۽ عرض ڪيائين: ”اي امير المؤمنين! ڇا اسان معاهدي کي نظر انداز نٿا ڪري سگهون ۽ لڙائي وري شروع ڪيون؟ مون کي انديشو آهي ته اهو معاهدو اسان لاءِ وڏي خوري ۽ بي عزتي جو سبب ٿي ويندو.“ امير المؤمنين عليه السلام فرمايو: ”ڇا اسان انهي معاهدي تي عمل ڪرڻ کان پوءِ ان جي انحرافي ڪيون؟ نه، اها ڳالهه اجازت ڏيڻ جي قابل ڪونهي.“ ۽ اهي علي عليه السلام ٿي هيا جن فرمايو: ”توهان جن ذميوارين کڻڻ جو قسم ڪيو آهي انهن تي سختي سان ڪاربند رهو. مان پنهنجين ڳالهين جو ذميوار آهيان ۽ انهن جي سچائي جي ضمانت ڏيان ٿو.“

*****

مٿي بيان ڪيل حقيقتون واضح ڪن ٿيون ته امن ۽ صلح کي قائم رکڻ لاءِ حضرت علي عليه السلام جون ڪوششون پنهنجن ديرپا نتيجن ڪري ماڻهن جي خواهشن سان مڪمل طور هم آهنگ هيون. سڀئي انسان انصاف، عدل ۽ آزادي لاءِ تمنا ڪندا آهن ۽ امن ۽ صلح لاءِ حضرت علي عليه السلام جي ڪوشش انهن جي خواهش جو اظهار هيو. دراصل اها خود حضرت علي عليه السلام جي به دلي تمنا هئي جنهن جو انهن پنهنجن حڪمن ۽ هدايتن ۾ پڻ اظهار ڪيو.

انسان کي انسان سان محبت ڪرڻ گهرجي واري معاملي کي يقيني بنائڻ وارين پنهنجين ڪوششن ۾ حضرت علي عليه السلام گذريل دورن جي نبين سڳورن ۽ انسانڌات جي ٻين سهائتا ڪندڙن سان ڪلهوڪاهي ۾ ملائي بيٺل آهي. امن ۽ صلح لاءِ حضرت علي عليه السلام جي ڪوششن جي حضرت محمد صلي الله تعاليٰ جي قرباڻي آواز سان ڪيتري ته عظيم هڪجهڙائي آهي جن فرمايو هيو: ”اي الله جا پناهو! هڪٻئي جا ڀائر ٿي وڃو.“

ان جون ڪوششون رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي فرمانن سان ڪيتريون هڪجهڙائي رکندڙ آهن جڏهن انهن کان معلوم ڪيو ويو هيو ته ڪهڙو عمل زور ڀلو آهي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”زور ڀلو عمل اهو آهي ته انسان دنيا جي فلاح و بهبود لاءِ جدوجهد ڪندو رهي.“

ڏاڊ خلاف ويڙه

ڪمزور ۽ مسڪين منهنجي نظر ۾ طاقتور ۽ عزت وارو
آهي جيستائين مان ان جو حق ان کي نه ڏياريان. طاقتور ۽
عزت وارو منهنجي نظر ۾ ذليل ۽ ڪمزور آهي جيستائين مان
ان کان ٻئي جو حق واپس نه ڏياريان.

جيترو حسن ۽ خوبصورتي انسان کي پسند آهن،
ايتروئي بدصورتي ناپسند. جيترو انسان عدل جي خواهش
ڪندو آهي، ايتروئي ظلم ۽ جفا کان بيزار. جيترو بقا جي
گرمي ۽ جوش کي چاهيندو آهي ايترو فنا جي ٿڌاڻ کان ڊنل
هوندو آهي.

جيڪو الله جي ٻانهن سان دشمني ڪندو ته الله ان سان
دشمني ڪندو. ڪمزور تي ظلم بدترين ظلم آهي.
امام علي عليه السلام

حضرت علي عليه السلام مڙني عام معاملن ۾ نهايت استقامت ۽
اطمينان واري زندگي گذاري ان جا اعليٰ اخلاق، غير معمولي ذهانت،
رياست جي انتظام سان تعلق رکندڙ ان جا قدم لشڪر جي سپهه
سالاري ۽ ٻيون ذاتي خصوصيتون ۽ ڪردار سڀئي هڪجهڙا ۽ باهمي
تعلق وارا هيا. اهي منفعي خوري، ذخيره اندوزي ۽ ظلم ۽ زيادتي کان
تمام گهڻي نفرت ڪندا هيا. اهي انهن دولتمند ۽ طاقتور ماڻهن جا
جاني دشمن هيا جيڪي ٻين سان ظلم زيادتيون ڪندا هيا، جيڪي
جاهل پاڻ کي ٻين کان برتر سمجهندا هيا ۽ جهالت تي ٻڌل پنهنجن
هٺيلن خيالن ۾ ضد ڪيون بيٺا هوندا هيا. حضرت علي عليه السلام
ڪمزورن ۽ محتاجن جي مدد ڪرڻ لاءِ فڪر مند رهندا هيا، چو ته اهي
به انسان هيا ۽ انهن کي حقير ۽ عاجز سمجهڻ وڏي ناانصافي آهي. اهي
پنهنجي دل جي گهراڻي سان الله جي مخلوق جي آزادي جا خواهان هيا،
چو ته الله انهن کي آزاد پيدا ڪيو آهي ۽ اهو بلڪل مناسب ڪونهي ته
انهن کي بي مانو ڪيو وڃي ۽ خواري جي ور چاڙهيو وڃي. انهن جي بي
عزتي ۽ خواري انسان ذات جي بي عزتي ۽ خواري آهي، جيڪو به انسان
کي خوار خراب ڪري ٿو ته اهو دشمن سمجهڻ جي لائق آهي.

مٿي جيڪو ذڪر ڪيو ويو آهي ان مان هر ڪو محسوس ڪندو ته حضرت علي عليه السلام مجبورن ۽ ستايل ماڻهن جو ڪيترو وڏو حمايتي ۽ همدرد هيو. انهن اخلاقي اوچاين ۽ چڱائي جي دشمنن خلاف ڪيئن ويڙهه ڪئي، ۽ انهن ماڻهن خلاف ڪيتري گهڻي ناراضگي جو اظهار ڪيو جيڪي عقل ۽ ضمير جي هدايتن خلاف عمل ڪندا هيا.

بهر حال، انهيءَ موضوع تي اسان جيڪو ڪجهه لکيو آهي اهو اڻپورو آهي. اهو ضروري ٿئي ٿو ته انهي موضوع لاءِ هڪڙو الڳ ۽ تفصيلي باب رکيو وڃي. جنهن ۾ اهو بيان ٿيل هجي ته حضرت علي عليه السلام آمرن سان ڪهڙو سلوڪندا هيا، ۽ ناانصافي، ظلم ۽ زيادتي خلاف انهن جو ڪهڙو نظريو هيو.

دنيا ۾ ڪيترين ئي قسمن جون ناانصافيون آهن. مثال طور ڪنهن شخص جي ملڪيت غضب ڪرڻ هڪڙي قسم جي ناانصافي آهي ۽ ان جي عزت ۽ وقار کي ڇيهو سائڻ هڪڙي ٻئي قسم جي ناانصافي آهي. ڪڏهن ڪڏهن ناانصافي ظاهر ظهور هوندي آهي، جڏهن ته ٻين موقعن تي لڪل هوندي آهي. اسان هڪ هڪ ڪري ناانصافي جي انهن مڙني قسمن تي بحث ڪنداسين.

امير المؤمنين علي عليه السلام جو اهڙو ڪوبه خطبويي فرمان ملڻ مشڪل آهي جنهن ۾ انهن ناانصافي جو ذڪر نه ڪيو هجي ۽ ان جي سختي سان مذمت نه ڪئي هجي. انهن جي سموري حياتي ناانصافي ۽ ظلم و زيادتي ۽ آمرن ۽ ظلم زيادتيون ڪندڙن خلاف ويڙهه ڪندي گذري. انهن اها لڙائي پنهنجن هٿن، زبان ۽ حڪمن ۽ فرمانن جاري ڪرڻ سان گڏوگڏ پنهنجي تلوار سان وڙهي.

ناانصافي ۽ ظلم زيادتي خلاف جنگ ان وقت کان جاري آهي جڏهن انسان هن ڌرتي تي آيو. البت، اها لڙائي مختلف طريقن سان وڙهي وئي آهي، ۽ مختلف حالتن ۾ جن ماڻهن آمرن ۽ ظلم زيادتي ڪندڙن خلاف مهڙ هلائي. اهي پنهنجي زماني ۾ سَوَن هزارن جي تعداد ۾ هيا. اهي عظيم سورهيه (هيرو) انسانڌات لاءِ فخر جو باعث هيا، جڏهن ته آمرن تاريخ جي ورقن کي پنهنجن ڏوهن گناهن سان داغدار بڻائي ڇڏيو. اهي سورهيه ماڻهو وقت به وقت تسلسل سان ايندا رهيا ۽ انهن مان هر هڪ اها مقدس لڙائي ٻئي کان ورثي ۾ ورتي.

دنيا ۾ انساني لڏي منجهه اهڙا به عظيم شخص گذريا آهن جن جون سموريون حياتيون ناانصافي ۽ ڏاڍ خلاف لڙائي وڙهندي گذريون. حضرت ابراهيم عليه السلام موسيٰ عليه السلام ۽ عيسيٰ عليه السلام جون سيرتون ڏاڍ، نفعي خوري ۽ ناانصافي خلاف لڙائي سان ڀريون پيون آهن. حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان مشرڪن خلاف مهم ڀڻ حضرت عيسيٰ عليه السلام طرفان چيڙيل لڙائي جو تسلسل ۽ پوراڻو ڪندڙ عمل هيو. انهن ناانصافي ۽ ڏاڍ جي پاڙ پٽن لاءِ هڪڙي عظيم انقلابي تحريڪ شروع ڪئي ۽ ان وقت تائين آرام ڪونه ڪيائون جيستائين ستايل آزاد ڪونه ٿيا ۽ انهن جي حياتين کي بهتري وارو موڙ حاصل ڪونه ٿيو.

ظلم ڪجهه ماڻهن جي ٻي فطرت ٿي وڃي ٿي. اهي ساڳي نموني ۾ مڪمل آساني سان ظلم ڪندا رهن ٿا جنهن نموني ۾ اهي ٻيا فطري ڪم ڪار ڪندا رهندا آهن، مثال طور ڪاٺ، پيٽ، گهمڻ ڦرڻ ۽ ساهه کڻڻ. انهي درجي وارن ماڻهن ۾ نيرو چنگيز خان، ۽ قرون وسطي واري زماني دوران ”احتسابي عدالتن“ وارا يورپي عملدار اچي وڃن ٿا، ۽ ٻين ڪيترن قسمن وارا ماڻهو ۽ حڪمران جيئن حجاج بن يوسف، زيد بن ابيه، عبيدالله بن زياد (ابن زياد) مسلم بن عقبه وغيره وغيره. ساڳي وقت تاريخ اسان کي اهڙن بيشمار ماڻهن بابت ٻڌائي ٿي جن جي خون ۾ ناانصافي جي مخالفت شامل هئي ۽ اها خصلت انهن جي ٻي فطرت ٿي وئي هئي.

ماضي جي ظالمن طرفان پنهنجن ظلم وارن عملن تي شرمساري محسوس نه ڪرڻ جو سبب اهو هيو ته انهن جي دل ۾ پنهنجن ظلمن وارن قدمن تي جُهو ڪونه ايندو هيو. اهي ٻين کي ظلم يا ڏاڍ جو نشانو ڪنهن به مطلب يا مقصد سان ڪونه بڻائيندا هيا. اهي ايئن انهي ڪري ڪندا هيا ڇو ته اها انهن جي عادت بڻجي وئي هئي.

هڪڙي دفعي حجاج بن يوسف پنهنجن ڪجهه دوستن سان گڏ ويٺو ماني کائي رهيو هيو. ان جي سامهون هڪڙو ٻي ڏوهي ٻيڙو شخص بيٺو هيو جيڪو خوف مان ڏکي رهيو هيو. حجاج ڪنڌ مٿي ڪنيو ۽ ان ڪراڙي مڙس ڏانهن نهاريائين. پوءِ پنهنجي هڪڙي نوڪر کي حڪم ڪيائين ته ان جو ڪنڌ ڪپي ڇڏ. حڪم جي هڪدم

بجا آوري ڪئي وئي. ڪراڙي مڙس جو ڪنڌ ڪپجي ويو. حجاج ماني کائيندو رهيو ڇڻ ته ڪجهه ٿيو ئي نه هجي. ان پنهنجي غلام کي وڏي آواز ۾ چيو ”ٿڌو پائي ڪٿي اڃ.“

نيرو روم جي شهر کي باهه جي حوالي ڪري ڇڏيو. جڏهن روم جو شهر سڙي رهيو هيو ته نيرو پنهنجن مزن ۾ مشغول هيو. انهن ماڻهن جي پختگي ۽ ثابت قدمي کي، جن ناانصافي ۽ ڏاڍ خلاف مستقل طور مهم هلائي، ساڳي نموني ۾ بيان ڪري سگهجي ٿو. بلڪل ائين جيئن مٿي ذڪر ڪيل ماڻهن لاءِ ٻڌايو ويو ته انهن ظلم جو ارتڪاب ڪيو ڇو ته اهو انهن جي خون ۾ موروثي فطرت طور شامل هيو. ساڳي نموني ۾ انسانذات لاءِ پلائي گهرندڙن ناانصافي خلاف ويڙهه ڪئي ۽ ستايل جي مدد ڪئي ڇو ته اهي پنهنجي فطرت سبب ايئن ڪرڻ لاءِ مجبور هيا.

سقراط زهر جي پيالي کي ايئن پي ويو ڇڻ اها ڪا دوا هجي، ڇو ته ان طرفان زهر کي پيئڻ گھوڙاڻپ خلاف پختگي ۽ ثابت قدمي جو مظاهرو هيو. وولٽيئر يورپ جي اميرن ۽ نوابن خلاف لڙائي ڪئي. اهو اها لڙائي ڇيڙڻ لاءِ پنهنجي فطرتي طبيعت ڪري مجبور هيو بلڪل ايئن جيئن بڪايل ماڻهوءَ کي کاڌو کائڻو پوندو آهي ۽ اڃايل شخص پنهنجي اندر جي اڪير ڪري مجبور هوندو آهي ته پنهنجي اڃ اجهائڻ لاءِ پاڻي حاصل ڪري امام حسين عليه السلام جي سائين پڻ ان جي ديني مقصد جي حمايت ۾ پنهنجون حياتيون قربان ڪيون، توڙي جو انهن پنهنجي خلاف بنواميه جي وڏي لشڪر کي هٿيارن سان ليس ڏٺو ٿي.

اهي ماڻهو انساني لڏي منجهه عظيم ۽ اعليٰ ظرف وارا انسان هيا ۽ انسانذات جي سهائتا ڪندڙ هيا، جن جو سربراهه ۽ اڳواڻ حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضه هيو. اهو دنيا ۾ حق سچ کي قائم ڪرڻ ۽ گھوڙاڻپ کي تباهه ڪرڻ لاءِ آيو هيو. اهو انهي مقصد لاءِ اڳتي وڌيو ۽ خلافت کي پڻ انهي ئي مقصد کي ذهن ۾ رکي قبول ڪيائين. البت، دنيا پنهنجي سموري پڪيڙ سان حضرت علي عليه السلام جي اصولن ۽ قاعدن کي مشڪل قبول ڪري سگهي. ظالم ۽ ناانصافي پسند ڪندڙ ماڻهو ڳاڻاڻي ۾ گھڻا هيا ۽ گھڻا طاقتور هيا. حضرت علي عليه السلام جنهن زمينداري کي نڀائڻ تي گھريو اها ڏکي ۽ خطرناڪ به هئي.

حضرت علي عليه السلام ماڻهن کي ٻڌايو ته انهن کي نه ظالم ٿيڻ گهرجي ۽ نه ڪو مظلوم هجڻ گهرجي. انهن جي تمنا هئي ته نه ڪوئي ٻين سان ظلم ڪري ۽ ئي ڪو ظلم زيادتي کي درگزر ڪري افسوس ته حضرت علي عليه السلام جي زماني جا ماڻهو حضرت علي عليه السلام جي نظريي کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هيا ۽ ان جي ارادن جي حمايت ۽ مدد ڪري ڪونه سگهيا. ايتري حد تائين جو مظلوم ماڻهو به ان سان ڪلهوڪاهي ۾ ملائي ڪونه بيٺا، ڇو ته اهي ظالمن جي تمام گهڻو رعب ۾ آيل هيا ۽ انهن جي دشمني ۽ غضب کان ڊنل هيا.

اهي ايترا ته ابوجهه هيا جو انهن حضرت علي عليه السلام جي دشمنن کان رشوتون ورتيون ۽ ان لاءِ پنهنجي حمايت کان هٽ ڪڍي ويا. آخرڪار صرف چند خدا جو خوف رکندڙ ۽ بهادر ماڻهو ان سان رهجي ويا ۽ انهن ڪنهن به قيمت تي ان سان بي وفايي ڪونه ڪئي.

بهر حال، ڇا اهو مناسب هيو ته حضرت علي عليه السلام کي اهڙي موڙ تي ڪمزوري ۽ هيٺائي ڏيکارڻ گهرجي هئي جڏهن ته برائي جي قوتن ان خلاف محاذ ٺاهي ڇڏيو هيو؟ ڪنهن به بهادر ماڻهوءَ لاءِ اهو ممڪن آهي ته دل هاري ويهي ۽ ڪوششون ختم ڪري ڇڏي ڇو ته اهو پنهنجي چوڌاري وحشي ماڻهن سان ڏکيائين ۽ مصيبتن کي منهن ڏئي رهيو هوندو آهي، خاص طور تي جڏهن هر ماڻهو موت کان پڻ ڊڄندو آهي.

ڇا حضرت علي عليه السلام دل هاري ويهي ها ۽ ڍلو پئجي وڃي ها جڏهن ته دشمن وڏن وڏن سرڪش ٿيندا پئي ويا. جڏهن ڪجهه ڪري سگهڻ جهڙا ماڻهو ذميوار جو احساس وڃائي وينا هيا. دنيا خاطر دين وڪڍي رهيا هيا، بيوقوفن سان دولت ۽ مرتبي جي پٺيان ڊوڙي رهيا هيا، شهرن ۾ ڏڦيڙ پکيڙي ڇڏيو هئائون، ظلم ۽ زيادتي ڪرڻ تي زور ڏئي رهيا هيا، غرور ۽ وڏائي سان ڀريل هيا، سچين ڳالهين جي بجاءِ بيڪار ۽ نوان طريقا پيدا ڪري رهيا هيا، غلط ۽ بچڙن ڪمن جي ساراهه ڪري رهيا هيا، پوءِ به چڱي بدلي جي اميد لڳايون ويٺا هيا، ۽ انصاف ۽ سٺي سلوڪ کي تباهه ڪري ڇڏيو هئائون، ۽ سرڪشي ۽ ڏڦيڙ پيدا ڪري ڇڏيو هئائون، ۽ انهن جي ظلم زيادتي ۽ تشدد جي ڪا حد ئي ڪونه هئي. ڇا اهو ڪمزور ۽ غافل ٿي پئي سگهيو جڏهن ان جي

سائين جي حالت اهڙي هئي جو جنهن به انهن کي مدد لاءِ سڏ ڪيو ته ڪڏهن به ڪامياب ڪونه ٿيو. جنهن به انهن سان ملاقات ڪئي ته ذهني سکون ڪونه مليس. جيڪو به انهن سان گڏجي لڙائي جي ميدان ۾ لڌو ته نقصان ۾ ويو. اهي ڪنن هوندي ٻوڙا هيا، ۽ توڙي جوانهن کي ڳالهائڻ جي قوت حاصل هئي پر گونگا هيا. نه ته انهن اشراف ۽ پرجوش ماڻهن وانگر لڙائي جي ميدان ۾ ثابت قدمي ٿي ڏيکاري ۽ نه وري ڪوئي مصيبت جي وقت انهن جي همدردِي ۽ حمايت ٿي ڀاڙي سگهيو ٿي.

انهي ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته اهڙين حالتن ۾ ۽ موقعن تي ڪوئي به ڪمزور ۽ بي همت ٿي ويندو ۽ لازمي سُستي وڃان ويهي رهندو. پر اها ڳالهه تڏهن آهي ته اهو علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه ڪونه هوندو. حضرت علي عليه السلام جي دل ۾ هر انسان لاءِ جيڪا ڳوڙهي محبت هئي ان کيس مجبور ڪيو ٿي ته جيڪو به ماڻهن کي تڪليف پهچائي ان سان ذري برابر به رعايت جو مظاهرو نه ڪري توڙي جوانهي مهه ۾ ان (علي عليه السلام) کي پنهنجي جان جي قرباني ڏيئي پئجي وڃي.

جيڪو به ماڻهو ظلم ۽ زيادتي ڪندڙ ماڻهن جي سامهون خاموش رهڻ کي محبت ۽ همدردِي ۽ شرافت و مروت جي نشاني سمجهي ٿو يا ته ڪوڙو آهي يا انساني فطرت کان واقف ڪونهي، ڇو ته حقيقت ان جي ابتڙ آهي. انسانذات سان محبت ۽ همدردِي جو مطلب اهو آهي ته ظلم ۽ زيادتي ڪندڙن سان سختي سان پيش اچجي ته جيئن اهي ماڻهن کي پابندين کان آڇو ڪن. ڪجهه ائٽر حالتن ۾ پيار ۽ رحمدلي انسان کي مجبور ڪن ٿا ته اهو گهڻي سختي کان ڪم وٺي.

انسان سونهن سان ايتري ئي گهڻي محبت ڪري ٿو جيترو اهو بد صورتِي کان نفرت ڪري ٿو. اهو ناانصافي ۽ ڏاڍ کان ايتري ئي گهڻي نفرت ڪري ٿو جيترو اهو انصاف جي خواهش ڪري ٿو. اهو جيترو گهڻو فنا جي تڏاڻ کان ڊنل آهي ايترو اهو بقا جي گرمي لاءِ مشتاق آهي. ڪوبه شخص ان وقت تائين فسادين ۽ ظلم زيادتي ڪندڙن جي ڪنڌ تي تلوار جو وار نٿو ڪري سگهي جيستائين اهو زندگيءَ کي هڪڙي نعمت نٿو سمجهي. مختصر طور تي ايئن ڪٿي چئجي ته جيڪو نفرت نٿو ڪري اهو محبت به نٿو ڪري سگهي.

انهي حقيقت جو بهترين ثبوت ته حضرت علي عليه السلام ظلم زيادتي ڪندڙن مٿان ايترو گهڻو سخت هيو جيترو اهو ٻين سان مهربان هيو ۽ ناانصافي کي پنڄو ڏيڻ لاءِ تمام گهڻي سختي ڪرڻ لاءِ تيار هيو ان واقعي مان ملي ٿو جيڪو سوده بنت عماره همدانيه سان تعلق رکي ٿو. سوده بيان ڪري ٿي: ”مان هڪڙي دفعي حضرت علي عليه السلام جي خدمت ۾ حاضر ٿيس ته ان طرفان زڪوات گڏ ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيل عملدار جي شڪايت ڪريان. جڏهن مان انهن جي سامهون آيس ته انهن وڏي همدردي سان فرمايو: ’چا توهان جو مون ۾ ڪو ڪم آهي؟‘ مون انهن سان عملدار جي شڪايت ڪئي. مون جيڪو ڪجهه بيان ڪيو ان جي ٻڌڻ سان اهي روئڻ شروع ٿي ويا ۽ الله تعاليٰ کي ٻاڏيائون ’اي مالڪ! مون نه انهن عملدارن کي ماڻهن سان زيادتي ڪرڻ جو حڪم ڏنو آهي ۽ نه وري تنهنجو حق ترڪ ڪرڻ لاءِ چيو آهي.‘ پوءِ انهن پنهنجي کيسي مان ڪاغذ جو هڪڙو ٽڪرو ڪڍيو ۽ ان تي هيئن لکيائون:

’ماپ تور چڱي نموني سان ڪيو ۽ ماڻهن کي گهٽ نه ڏيو نه وري ڌرتي تي فساد ۽ فتنو پکيڙيو. توکي جڏهن هي خط ملي ته پنهنجي ذميواري ۾ آيل ڳالهين کي صحيح حالت تي موٽاءِ ته جيئن ٻيو شخص اچي ۽ توکان اهي ذميواريون وٺي پاڻ سنڀالي.“

انهي واقعي مان چڱي طرح اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته حضرت علي عليه السلام ستايل عورت سان ڪيترو همدرد هيا، ڇو ته پاڻ ان جي روئداد ٻڌي روئڻ شروع ڪري ڏنائون. اهو پڻ ثبوت آهي ته اها همدردي عملدارن جي معاملي ۾ ڪيئن سختي ۾ تبديل ٿي وئي هئي. اها ڳالهه ستايلن لاءِ انتهائي همدردي وارن اصولن سان ٺهڪندڙ آهي ۽ ظلم زيادتي ڪندڙن لاءِ سخت غضب.

حضرت علي عليه السلام ڪڏهن به ناانصافي ۽ سرڪشي خلاف مهر هلائڻ کان ڪونه ڪيائو. انهن جڏهن به ڪنهن ماڻهوءَ کي ٻئي هٿان تڪليف ۾ ڏٺو ته انهن ان ماڻهوءَ کي ڏاڍ کان چوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ ڪنهن به ڪمزوري جو مظاهرو ڪونه ڪيو. اهي ڪمزوري ۽ هٻڪ ڪيئن ٿي ڏيکاري سگهيا جڏهن رحمدلي ۽ همدردي انهن کي غير معمولي مردانگي ۽ ثابت قدمي سان مالا مال ڪري رکيو هيو ۽ انهن کي ڪوڙائپ خلاف وڙهڻ ۽ حق سچ کي قائم رکڻ لاءِ چاهه سان پري ڇڏيو

هيو. ان جو ڪامل ايمان هيو ته هڪڙي امام جي موجودگي نهايت ضروري آهي جنهن جي وسيلي غريب ۽ ڪمزور جي حق کي طاقتور ماڻهو کان واپس ورتو وڃي ۽ مظلوم جو حق ظالم کان واپس ڏياريو وڃي ته جيئن ديندار ماڻهو سڪون ۾ زندگي گذاري سگهن ۽ بدمعاش ماڻهن جي فتنن کان پاڻ کي محفوظ محسوس ڪن.

”الله تعاليٰ ماڻهن کي ظلم زيادتي کان تحفظ فراهم ڪيو آهي.“ ۽ جڏهن الله تعاليٰ تحفظ فراهم ڪيو آهي ته ظلم جو ڪوبه واقعو پيش نه اچي پر ”الله تعاليٰ ظلم زيادتي وسيلي حڪمرانن جو امتحان وٺندو آهي.“ تنهن ڪري جيڪڏهن حڪمران ظالم آهن ته انهن جو اقتدار پڄاڻي تي پهچندو، ڇو ته توڙي جو ظالم کي ڊگهو رسو ملندو هجي پر اهو الله تعاليٰ جي پڪڙ کان پڇي نٿو سگهي. الله تعاليٰ پاڻ ان جي پڪڙ لاءِ چار وچائي ٿو ۽ ان جي پڪڙ گهڻي سخت آهي. ظالم جنهن ڏينهن ڪنهن کي ستائي ٿو ته قيامت جو ڏينهن ان لاءِ ان ڏينهن کان تمام گهڻو سخت هوندو. ستايل ماڻهو دنيا ۾ ايترو ڪونه پوڳيو هوندو جيترو ظالم قيامت جي ڏينهن پوڳيندو.“

هينريو سٽون حضرت علي عليه السلام جي انهن حڪمن ۽ هدايتن جو حصو آهن جن کي هميشه مڃتا ڏيڻي آهي. ”مان توهان کي هدايت ڪيان ٿو ته ڏاڍ ڪندر سان سختي سان پيش اچو. بيوقوف ظالم کي هٿ کان وٺي روڪيو ۽ ان کي ناانصافي ڪرڻ کان باز رکو.“

انهي ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته حضرت علي عليه السلام جي ذهن ۾ جيڪي همزدي ۽ پيار پريل هيا انهن مطابق انهن حق ۽ باطل جي وچ ۾ لڙائي دوران جڏهن به حق ۽ ناحق جو حوالو ڏنو ته فرمايائون: ”اي مالڪ! اسان جي صرف اها ڪوشش آهي ته تنهنجن شهرن ۾ امن ۽ سڪون موجود هجي ته جيئن تنهنجا ٻانهن سلامتي ۾ هجن.“ ۽ پاڻ جڏهن به ڪا مهم ملائيندا هيا ته فرمائيندا هيا: ”مان الله تعاليٰ جو قسم ڪٿان ٿو ته مان مظلوم جو حق ظالم کان وٺي رهندس. مان ظالم جي نڪ ۾ ناڪيلي وجهندس ۽ ان کي حق سچ جي چشمي ڏانهن ڇڪي ايندس، توڙي جو اهو ان ڳالهه کي ڪيترو به ناپسند ڇو نه ڪري.“ پاڻ فرمايائون: ”اهو لازمي آهي ته ظالم پاڻ کي ناانصافي ڪرڻ کان

روڪي، ماڻهن سان عدل ۽ انصاف وارو سلوڪ ڪري ۽ ڌرتي تي فتنو فساد نه پکيڙي“

جيڪڏهن لڙائي سخت رنگ اختيار ڪري ويندي هئي ۽ حضرت علي عليه السلام پنهنجن حمايتين ۽ دشمن جي تعداد جي وچ ۾ فرق محسوس ڪندا هيا ۽ پنهنجي حالت جي دشمن جي حالت سان پيٽ ڪندا هيا ته فرمائيندا هيا: ”مون ڪمزوري يا ڀڙاپ ڪونه ڏيکاري آهي. مان ان وقت تائين باطل جي خلاف جنگيون جاري رکنديس جيستائين ان جي پاسي کان حق کي چڪي وٺان.“

حضرت علي عليه السلام موت کي پنهنجين اکين سان اڪيون ملائيندي ڏٺو ته ان جا هٿ لڙائي ڪرڻ کان ٽڪا ۽ نه وري سندس دل ۾ خوف جي ڪا معمولي لهر داخل ٿي. اهي ان وقت به خوف محسوس ڪونه ڪن ها جيڪڏهن عربستان جي سموري آبادي سندن خلاف گڏ ٿي وڃي ها ۽ ان کي وڪوڙي وڃي ها.

انهن سدائين پنهنجي عدل ۽ انصاف واري صفت تي پاڙيو ۽ کين پختو يقين هيو ته پاڻ جيڪو ڪجهه ڪري رهيا هيا اهو عدل ۽ انصاف جي اصولن مطابق هيو. پاڻ فرمائيندا هيا: ”ڪمزور ماڻهو منهنجي لاءِ ان وقت تائين ڏاڍو آهي جيستائين مان ان جو حق واپس ڏياريان ۽ ڏاڍو مڙس منهنجين نظرن ۾ ان وقت تائين هيلو آهي جيستائين مان ان کان ٻئي جو حق واپس ڪريان.“ انهن اهو پڻ فرمايو: ”الله جو قسم مون کي انهي ڳالهه کان ڊپ ڪونهي ته موت منهنجي مٿان اچي ڪڙڪي ٿو يا مان موت ڏانهن هليو وڃان ٿو.“

هڪڙي دفعي جڏهن پاڻ ناانصافيون ڪندڙ ماڻهن جي هڪڙي ٽولي سان لڙائي ڪيائون ۽ انهن کي شڪست ڏنائون پر انهن پوءِ به مزاحمت ڏيکاري ته پاڻ فرمايائون: ”ظالمن جي اندر ۾ اڃا ڪجهه قوت بچي وئي آهي. جيڪڏهن الله گهريو ته اسان انهن جي پاڙ پئي ڇڏينداسين. البت، جيڪڏهن انهن مان ڪجهه ٻين شهرن ڏانهن پڄي ويا ته معاملو مختلف هوندو.“

حضرت علي عليه السلام جي نظر تي مطابق عالم فاضل ماڻهو امت جا اڳواڻ آهن ۽ انهي سبب ڪري انهن مٿان ڪيتريون ئي ذميواريون عائد ٿين ٿيون. انهن جي وڏي ذميواري اها آهي ته اهي ظالمن جي

مخالفت ڪن ۽ ستايل ماڻهن جي مدد ڪن. انهن فرمايو: ”الله تعاليٰ عالمن لاءِ اها ڳالهه لازمي ڪري ڇڏي آهي ته اهي ظالم جي ناانصافي ۽ ستايل ماڻهوءَ جي ڏک ۽ مجبوري تي خاموش تماشاڪي نه بڻيا رهن.“

انهيءَ مقصد لاءِ ته معاشري مان ظلم زيادتي ڪندڙن جي پاڙ پتي وڃي، ۽ اهو به ته اهڙو ڪوبه ماڻهو موجود نه هجي جيڪو ظلم جي ارتڪاب ۾ مدد ڪري سگهي يا ان کي ڄاڻي وائي نظرانداز ڪري حضرت علي عليه السلام ماڻهن جي ڏوهن کي مختلف درجن ۾ ورهايو آهي. ڪجهه اهڙا ڏوه هوندا آهن جن کي معاف ڪري سگهيو آهي پر ناانصافي ۽ ڏاڍ کي ڪنهن به حالت ۾ معاف نٿو ڪري سگهجي. انهن فرمايو: ”جنهن ڏوه کي معاف نٿو ڪري سگهجي اهو هڪڙي شخص طرفان ٻئي کي ستائڻ وارو عمل آهي.“ انهن جو اهو نظريو هيو ته ”ڪمزور کي ستائڻ ڏاڍ ڪرڻ جو انتهائي خراب نمونو آهي.“

تنهنڪري انهن هر طريقي سان ناانصافي جي پاڙ پٽڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ماڻهن سان سٺو سلوڪ اختيار ڪرڻ لاءِ اها سندن بنيادي حڪمت عملي رهي. انهن ظلم ۽ زيادتي ڪندڙن خلاف پنهنجي زبان سان گڏوگڏ پنهنجي تلوار سان ويڙهه ڪئي ۽ انهي جدوجهد ۾ پاڻ ثابت قدم رهيا. پاڻ شهادت ماڻڻ تائين ناانصافي ۽ ظلم خلاف ويڙهه ڪندا رهيا. جيڪڏهن زماني جون لاهيون چاڙهيون سندس پروگرام ۾ رڪاوٽ نه وجهن ها ۽ حالتون ناموافق نه ٿي وڃن ها ته حضرت علي عليه السلام ڪيترين ئي ڳالهين ۾ تبديلي آڻي ڇڏين ٿا.

حضرت علي عليه السلام جي حڪومت

خبردار! اهڙين شين ۾ ترجيحي حق جي خواهش نه
ڪجو جن شين ۾ سڀئي ماڻهو هڪجيترا حقدار هجن.
امام علي عليه السلام

اهو معلوم ٿيڻ کانپوءِ ته انساني معاشري سان حضرت علي عليه
السلام جو سلوڪ مڪمل طور تي انصاف وارو هيو ۽ انهن عدل ۽
انصاف جي بنياد تي انسانن جا باهمي لاڳاپا قائم ڪرڻ لاءِ بلڪل
صحيح حڪمت عملي اختيار ڪئي هئي، اهو ضروري ٿي وڃي ٿو ته
هتي ان فرمان جو خلاصو پيش ڪجي جيڪو حضرت علي عليه
السلام حضرت مالڪ اشتر رضي الله تعالى عنه کي مصر جو گورنر
مقرر ڪرڻ وقت ان لاءِ جاري ڪيو هيو. حضرت علي عليه السلام جو
اهو فرمان سندن ٻين فرمانن جي مقابلي ۾ گهڻو تفصيلي ۽ پنهنجي
عظمت ۽ وضاحت جي نقطه نگاهه کان تمام اهم آهي.

امير المومنين علي عليه السلام جي ڪردار کي بيان ڪرڻ لاءِ
اسان انهن جي ڪيترن ئي خطبن، هدايتن ۽ فرمانن جو ذڪر
ڪيو آهي، ڇو ته گهڻو ڪري انهن سڀني ۾ ان فردن سان گڏوگڏ
معاشرتي جماعت جي حقن جو به حوالو ڏنو آهي. البت، حضرت مالڪ
اشتر رضه ڏانهن لکيل انهن جو فرمان تمام گهڻو جامع آهي ۽ عوامي
انتظام جي موضوع تي ان جي مڙني خيالن ۽ رايي جو احاطو ڪري ٿو.
ان ۾ هيئن لکيل آهي:

بسم الله الرحمن الرحيم

اي مالڪ! توکي اهو معلوم هجڻ گهرجي ته مان توکي اهڙي
علائقي جو گورنر ڪري موڪلي رهيو آهيان جنهن ماضي ۾ ٻنهي
انصاف ۽ ناانصافي وارين حڪومتن جو مزو چڪيو آهي. ماڻهو تنهنجن
قدمن جو هوراڪورا وارين نظرن سان تجزيو ڪندا، بلڪل ايئن جيئن
تون پاڻ کان اڳ وارن جي قدمن جو تجزيو ڪندو هئين، ۽ توبابت ائين
ڳالهائيندا جيئن تو انهن بابت ڳالهايو هيو. حقيقت اها آهي ته عوام

(رعيٰت) صرف انهن ماڻهن جو نالو چڱن لفظن سان وٺندي آهي جيڪي ڀلائي ڪندا آهن. عوام ئي آهي جيڪا حڪمران جي قدمن جو ثبوت مهيا ڪري ٿي. تنهنڪري جنهن شاهوڪار خزانن جي خواهش ڪري سگهجي ٿي، اهو سٺن عملن جو خزانو هجڻ گهرجي. پنهنجين خواهشن کي ضابطي ۾ رک ۽ جنهن کان توکي خبردار ڪيو ويو آهي ان کان پاڻ کي پاسي تي رک. صرف ان ئي پرهيز وسيلي تون سٺي ۽ خراب جي وچ ۾ تميز ڪري سگهندين.

پنهنجي دل ۾ پنهنجن ماڻهن لاءِ پيار کي هٽي وٺراءِ ۽ ان کي انهن لاءِ رحم ۽ نعمت جو ذريعو بڻاءِ. انهن سان وحشين وانگر سلوڪ نه ڪر ۽ انهن جي مال ملڪيت کي پنهنجي لاءِ نه ڦهلاءِ. ياد رک ته رياست جا شهري ٻن درجن وارا آهن. يا ته اهي توهان جا ديني ڀائر آهن يا انسان هجڻ ناتي توهان جا ڀائر آهن. اهي غلطي جا پتلا آهن ۽ انهن کان به غلطيون ٿي سگهن ٿيون. بيشڪ ڪجهه ماڻهن کان غلطيون ٿي وينديون آهن پر انهن کي معاف ڪر. جيئن تون گهرين ته الله پاڪ تنهنجين غلطين کي معاف ڪري ڇڏي. ذهن ۾ اها ڳالهه رک ته توکي انهن مٿان ايئن مقرر ڪيو ويو آهي جيئن مان توهان جي مٿان مقرر ٿيل آهيان ۽ پوءِ سڀ کان مٿي الله پاڪ آهي. جنهن توکي گورنر جي عهدي سان نوازيو آهي ته جيئن تون پنهنجي ماتحت رعيٰت جو خيال رکين ۽ انهن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿين. ياد رک! تون انهن لاءِ جيڪو ڪجهه ڪندين توکان ان جو حساب ورتو ويندو.

پاڻ کي الله پاڪ جي مخالف صف ۾ نه بيهارجان، ڇو ته تون نه ته ايتري سگهه رکين ٿو جو پاڻ کي ان جي ناراضگي کان بچائي سگهين ۽ نه وري تون پاڻ کي ان جي رحم ۽ معافي جي دائري کان ٻاهر رکي سگهين ٿو. معاف ڪرڻ واري ڪنهن به عمل تي افسوس نه ڪجان، نه وري ڪنهن کي ڏوهه جي سزا ڏيڻ تي فخر ۽ خوشي محسوس ڪجان. پاڻ کي ڪاوڙ ۾ نه پٽڪائجان، ڇو ته ان مان ڪابه چڱائي ظاهر ڪونه ٿيندي.

ايئن نه چئجان: 'مان توهان جو رئيس يا مطلق حاڪم آهيان. ۽ تنهنڪري توهان کي منهن جي هر حڪم آڏو ڪنڌ جهڪائڻ

گهرجي؛ ڇو ته اها ڳالهه تنهنجي دل کي پليت ڪري ڇڏيندي دين ۾ تنهنجي ايمان کي ڪمزور ڪري ڇڏيندي ۽ رياست ۾ بدنظمي پيدا ڪري ڇڏيندي تون اختيار ۾ چونڊيل هجين يا تون پنهنجي ذهن ۾ غرور ۽ هٿ جي معمولي احساس کي به ويهارين، پوءِ تون ڪائنات جي خدائي حڪومت جي قوت ۽ عظمت تي غور ڪر جنهن تي توکي بلڪل ڪوبه اختيار ڪونهي. اها ڳالهه تنهنجي تڙيل ذهنييت لاءِ ٽائيڪو ٿيڻ جو احساس بحال ڪندي ۽ توکي سکون ۽ ماڻهپ جو احساس ڏياريندي خبردار رها ڪڏهن به پاڻ کي الله پاڪ جي عظمت ۽ جلال جي مخالفت ۾ نه بيهارجان ۽ ڪڏهن به ان جي اختيار ۾ پاڻ کي شريڪ نه سمجهجان، ڇو ته الله تعاليٰ پنهنجي هر باغي ۽ انسانيت جي هر آمر کي نيست ڪيو آهي.

پنهنجي ذهن کي پنهنجن عملن ذريعي الله پاڪ جي حقن ۽ انسانن جي حقن جو احترام ڪرڻ تي هيراءِ ۽ اهڙي ئي نموني، پنهنجن سائين ۽ رشتيدارن کي ايئن ڪرڻ جي ترغيب ڏي ٻي صورت ۾ تون پاڻ سان گڏوگڏ انساني لڏي سان به ناانصافي ڪري رهيو هوندين، ايئن ٻئي، الله پاڪ ۽ انسان تنهنجا دشمن ٿي ويندا. جيڪو پاڻ کي الله پاڪ جو دشمن بڻائي ان لاءِ ڪٿي به بچاءُ جو گهر ڪونهي. ان کي الله پاڪ سان لڙائي ڪندڙ سمجهيو ويندو جيستائين اهو توبه تائب ٿئي ۽ معافي گهري ڪابه ڳالهه انسان کي خدائي نعمتن کان محروم نٿي ڪري سگهي ۽ ڏاڍ کان وڌيڪ ٻي ڪابه ڳالهه ماڻهوءَ کي پنهنجي خلاف خدائي غضب کي آساني سان جوش ۾ نٿي آڻي سگهي. تنهنڪري اها ئي ڳالهه آهي ته الله پاڪ ستايل جي آه کي ٻڌي ٿو ۽ ڏاڍ ڪندڙ کي عذاب هيٺ آڻي ٿو.

عام انسان (رعيت):

پنهنجي حڪومت اندر انصاف کي قائم رک ۽ ان کي پنهنجي ذات تي به لاڳو ڪر. ماڻهن سان صلاح مشورو ڪر، ڇو ته عوام الناس جي بي اطميناني ٿورن مراعات يافتہ ماڻهن جي اطمينان کي ختم ڪري ڇڏي ٿي ۽ ٿورن ماڻهن جي بي اطميناني اڪثريت جي اطمينان ۾ پائمرادو گم ٿي وڃي ٿي. ياد رک! مراعات يافتہ اقليت ڏکي گهڙي ۾

تنهنجي چوڌاري گڏ بيٺل ڪونه هوندي. اهي انصاف کي پٽڙي تان لاهڻ جي ڪوشش ڪندا. اهي پنهنجي حقداري کان وڌيڪ لاءِ چوندا ۽ پاڻ سان ڪيل پلائين متعلق ڪنهن به قسم جو ٿورو ڪونه مڃيندا. اهي آزمائشن جي وقت بيچيني محسوس ڪندا ۽ پنهنجين ڪوتاهين لاءِ ڪنهن به پڇتاءِ جو مظاهرو ڪونه ڪندا. اهي عام ماڻهو ئي هوندا آهن جيڪي دشمن خلاف ويڙهه ڪندا آهن. تنهنڪري عوام الناس سان ويجهي تعلق پر زندگي گذار ۽ انهن جي فلاح و بهبود لاءِ فڪر مند ره.

جيڪو ٻين جي ڪمزورين کي ظاهر ڪري ان کي ويجهو اچڻ نه ڏي، بهر حال، عوام الناس ڪمزورين کان وانجهو ڪونهي هوندو. اها حڪمران جي ذميواري آهي ته انهن جو پرجهلو ٿئي. جيڪو لڪل آهي ان کي پڌرو نه ڪر پر انهن ڪمزورين ۽ ڪوتاهين کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪر. جيڪي پڌريون ٿي ويون آهن. الله تعاليٰ هر ان ڳالهه کان واقف آهي جيڪا توکان ڳجهي آهي. ۽ صرف اهو ئي اڪيلو ان سان نبري سگهندو. پنهنجي وس آهر عوام جي ڪوتاهين کي ڏک ته جيئن الله تعاليٰ تنهنجين ڪوتاهين کي ڏکي، جن کي تون عوام جي نظرن کان لڪائڻ گهريندو هجين. ماڻهن لاءِ نفرت جي هر ڳنڍ کي کولي ڇڏ ۽ انهن جي وچ ۾ دشمني جي هر ڌور کي ڪپي ٽڪرائڪرا ڪري ڇڏ. پاڻ کي هر ان عمل کان بچاءِ جيڪو تنهنجي لاءِ بلڪل صحيح نه هجي. چغليين جي تصديق لاءِ ٽڪڙ کان ڪم نه وٺ، چوٽه چغليون هٽندڙ هڪڙو دوکيباز شخص آهي جيڪو دوست جي لبادي ۾ ظاهر ٿيندو آهي.

صلاحڪار:

بخيل ماڻهوءَ کان صلاح نه وٺ، چوٽه اهو تنهنجي اعليٰ ظرفي کي بگاڙيندو ۽ توکي غربت کان ڏيچاريندو. ڪنهن ڊڄڻي ماڻهوءَ کان پڻ صلاح نه وٺ، چوٽه اهو تنهنجي ارادن کي ڪمزور ڪندو. ڪنهن لالچي ماڻهوءَ کان به صلاح نه وٺ، چوٽه اهو تنهنجي اندر ۾ لالچ ڀرڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ توکي آمر منجهه تبديل ڪري ڇڏيندو. بخيلي، بزدلي ۽ لالچ انسان کي الله ۾ ان جي يقين ۽ پروسي کان محروم ڪري ڇڏين ٿيون.

خراب ترين صلاحڪار اهو آهي جنهن غير منصف حڪمرانن جي صلاحڪار طور ڪم ڪيو هجي ۽ انهن جي ڏوهن ۾ حصو ورتو هجي. تنهنڪري اهڙن ماڻهن کي پنهنجو صلاحڪار نه ڪجان جيڪي آسرن جا ساٿي رهيا هجن ۽ انهن جي ڏوهن ۾ حصو ورتو هجي. تون انهن جي پاران بهترين ماڻهو حاصل ڪري سگهندين. اهڙا ماڻهو جيڪي ذهانت ۽ دورانديشي واري نظر سان نوازيل هوندا ۽ ڏوهن کان پاڪ هوندا. اهڙا انسان جن ظالم سان ڪڏهن به ان جي ظلم ۾ ساٿ ڪونه ڏنو هوندو ۽ نه وري ڪنهن ڏوهي جوان جي گناهه تي پاسو ڪنڍو هوندو. اهڙا ماڻهو توتي ڪڏهن به بار ڪونه ٿيندا. بلڪه ٻئي پاسي، اهي هروقت تنهنجي لاءِ مدد ۽ سگهه جو وسيلو رهندا. اهي تنهنجي لاءِ دوست ۽ تنهنجن دشمنن لاءِ اوڀرا هوندا. پنهنجي خلوت (اڪيلائي) ۾ ۽ دربار يعني کليل ڪچهري ۾ دوستي لاءِ صرف اهڙن ماڻهن جي چونڊ ڪر. انهن ۾ به انهن کي ترجيح ڏي جن کي حق سچ لاءِ احترام جي عادت هجي. البت، انهن جو سچ ڪڏهن ڪڏهن توکي آزمائش ۾ وجهي سگهي ٿو ۽ جيڪي اهڙن رجحانن جي مظاهري لاءِ تنهنجي ڪابه همت افزائي ڪونه ڪندا جن لاءِ الله پاڪ نه گهرندو آهي ته اهي ان جي دوستن منجهه پيدا ٿين.

سڄارن ۽ ايماندارن کي پنهنجي ويجهورڪ ۽ انهن تي اهو واضح ڪري ڇڏ ته اهي ڪڏهن به تنهنجي واکاڻ نه ڪن ۽ اهڙي ڪنهن به سٺي ڳالهه جو توکي داد نه ڏين جيڪا تو ڪئي ٿي نه هجي، ڇو ته خوشامد ۽ اجائي واکاڻ انسان ۾ غرور پيدا ڪنديون آهن ۽ ان کي مغرور بڻائي ڇڏينديون آهن.

سٺي ۽ خراب سان هڪجهڙو سلوڪ نه ڪجان. اها ڳالهه سنائي کي تباهه ڪري ڇڏيندي ۽ خراب کي پنهنجين بچڙين دلچسپين ۾ همت ڏياريندي. هر ڪنهن لاءِ ان جي نقصان مطابق تلاني ڪجان. ياد رک ته حڪمران ۽ رعيت جي وچ ۾ باهمي اعتبار ۽ خلوص فقط انصاف، ڀلائي ۽ خدمت جي ذريعي پيدا ٿيندا آهن. تنهنڪري ماڻهن منجهه خلوص جي آبياري ڪر. ڇو ته صرف انهن جو خلوص ئي توکي فسادن کان بچائي سگهندو. انهن سان تنهنجي ڀلائي ڪرڻ واري عمل

جي توڻي سندن اعتبار جي صورت ۾ ادا ٿي ويندي ۽ تنهنجي خراب سلوڪ جو نتيجو انهن جي بد خواهي جي صورت ۾ نڪرندو.

اسان جي بر دبار ماڻهن طرفان قائم ڪيل سٺين روايتن کي نظر انداز نه ڪجان جن ماڻهن منجهه هم آهنگي ۽ ترقي کي هٿي وٺرائي هجي، ۽ اهڙو ڪوبه قدم نه کڻجان جيڪو انهن جي افاديت کي گهٽائي ڇڏي. جن ماڻهن انهن سٺين روايتن کي قائم ڪيو هيو انهن کي پنهنجي مٿه ملي هئي. پر جيڪڏهن اهي ختم ٿي وڃن ٿيون ته ذميوارِي تنهنجي مٿان اچي ويندي هميشه ڏاهن ۽ عالم ماڻهن جي تجربِي منجهان ڪجهه سڪڻ (پرائڻ) جي ڪوشش ڪندو ره ۽ رياستي معاملن ۾ انهن سان هر وقت صلاح مشورو ڪندو ره ته جيئن توکان اڳ گذريل ماڻهن هن ڌرتي تي جيڪو امن ۽ خلوص قائم ڪيو هيو، ان امن ۽ خلوص کي بحال رکي سگهين.

ماڻهن جا مختلف طبعا:

ياد رک ته ماڻهو مختلف طبقن تي مشتمل آهن. هڪڙي جي ترقي هر ٻئي جي ترقي تي پاڙي ٿي، ۽ ڪوبه ٻئي کان سواءِ پاڻيرو نٿو ٿي سگهي. اسان وٽ الله جي سپاهين تي مشتمل هڪڙو لشڪر آهي. اسان وٽ شهري آفيسر ۽ انهن جا ڪاٿا آهن. اسان جي عدليه اسان جا محصول اوڳاڙيندڙ ۽ اسان جا عوامي تعلقات آفيسر. خود عام خلق به مسلمانن ۽ ڌرم تي مشتمل آهي ۽ انهن منجهه واپاري ۽ هنرمند ماڻهو بي روزگار ۽ محتاج ماڻهو موجود آهن. الله تعاليٰ انهن لاءِ انهن جا ڪجهه حق، ذميوارين ۽ پابنديون مقرر ڪيون آهن. اهي سڀ قرآن شريف ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي حديثن ۾ محفوظ ۽ پڌريون ڪيل آهن.

الله تعاليٰ جي مهرباني سان لشڪر عوام لاءِ هڪڙي قلعي وانگر ۽ رياست لاءِ مان شان جو باعث آهي. اهو ايمان جي قوت کي هٿي ڏئي ٿو ۽ علائقي ۽ ملڪ جو امن بحال رکي ٿو. ان کان سواءِ رياست جي بقا مشڪل آهي. اهو پنهنجي جوڙجڪ ۾ رياست جي حمايت ۽ مدد کان سواءِ مضبوط نٿو ٿي سگهي. اسان جي مجاهدن دشمن جي سامهون همت جو ثبوت پيش ڪيو آهي، ڇو ته الله تعاليٰ انهن کي ان لاءِ وڙهڻ

جو حق ڏٺو آهي، پر انهن کي پنهنجون مادي ضرورتون به پوريون ڪرڻيون هونديون آهن، تنهنڪري انهن کي انهن لاءِ رياست جي محصولن مان مهيا ڪيل آمدني تي پاڻڻو پوندو آهي. فوج ۽ شهري آبادي جيڪي محصول ادا ڪندا آهن، انهن کي ٻين جي سهڪار جي ضرورت هوندي آهي - عدليه، شهري عملدار ۽ انهن جو کاتو. قاضي جيڪو فوجداري ۽ ديواني قانون جي نگراني ڪندو آهي، شهري عملدار پنهنجي کاتي جي مدد سان محصول اوڳاڙيندا آهن ۽ شهري انتظام ڏانهن ڌيان ڏيندا آهن. ان کان علاوه دوکاندار ۽ واپاري هوندا آهن جيڪي رياست جي آمدني ۾ اضافو ڪندا آهن، اهي ئي آهن جيڪي منڊيون (مارڪيٽون) هلائيندا آهن ۽ ٻين جي مقابلي ۾ سماجي ذميوارين بهتر نموني ۾ نڀائيندا آهن. ان کانپوءِ غريبن ۽ ضرورتمندن جو طبقو آهي جن جي سارسنيال ڪرڻ ٻين طبقن وارن ماڻهن جي ذميواري آهي. الله تعاليٰ سڀني کي خدمت ڪرڻ جو مناسب موقعو فراهم ڪيو آهي. پوءِ انهن سڀني طبقن جا انتظاميه جي مٿان حق آهن، جيڪي سموري آبادي لاءِ هڪڙي ئي نيڪ نيتي واري نظر سان انتظامي عملدار کي پورا ڪرڻا آهن - اهڙي ذميواري جنهن جي عملدار مدي لاءِ جيستائين اهو ذاتي دلچسپي نه وٺندو ۽ الله کان مدد نه گهرندو ته چڱي نموني نڀائي ڪونه سگهندو. دراصل، اها ڳالهه ان تي لازمي آهي ته ان ذميواري کي پاڻ تي لاڳو ڪري ۽ ان ذميواري ۾ پيش ايندڙ ڏکيائين ۽ تڪليفن کي صبر سان برداشت ڪري

لشڪر:

لشڪر ۾ شامل انهن ماڻهن جي فلاح و بهبود لاءِ خاص طور تي ڌيان رک جيڪي تنهنجي راءِ مطابق پنهنجي الله ۽ ان جي رسول سان پر خلوص هجن ۽ پنهنجي سردار سان وفادار هجن ۽ جيڪي جوش ۽ جذبات مهل پاڻ کي ضبط ۾ رکي سگهندا هجن ۽ معقول تنبيهه کي ٽڌاڻپ سان ٻڌن، ۽ جيڪي ڪمزور جي مدد ڪن ۽ ڏاڍي کي قبضي ۾ رکن، جن کي سخت اشتعال انگيزي به پر تشدد مزاج ۾ نه اچلائي سگهندي هجي ۽ جيڪي ڪنهن به مرحلي تي پير پٺيان نه ڪندا هجن.

پاڻ کي شاندار ماضي رکندڙ ۽ مڃيل عزت ۽ ايمانداري وارين خاندانن جي ويجهي تعلق ۾ رک، ۽ پاڻ ڏانهن ڪردار جي پختن، بهادر ۽ سپاه ۾ بي غرض ۽ خير خواه ماڻهن کي چڪ، چو ته اهي ئي معاشري جا معزز شهري آهن.

انهن سان اهڙي نرمي سان پيش اچ جهڙي نرمي سان تون پنهنجي اولاد سان گذاريندو آهين ۽ جيڪڏهن تون انهن سان ڪا چڱائي ڪئي هجي ته ان جو انهن جي آڏو ڪڏهن به ذڪر نه ڪندو ڪر ۽ اهي جيڪڏهن ڪنهن محبت ۽ خلوص جو اظهار ڪن ته ان کان بيبراهي نه ڪجان. اهڙو رويو وفاداري ۽ فرمانبرداري ۽ خير خواهي کي اتساهي ٿو. انهن جي معمولي ضرورتن ڏانهن به ڌيان ڏجان ۽ انهن کي عام طور تي ڏنل امداد تائين پاڻ کي محدود نه رکجان. چو ته ڪڏهن ڪڏهن انهن جي ننڍڙي ضرورت جو خيال رکڻ انهن لاءِ تمام گهڻي سڪون جو باعث ٿئي ٿو. پڪ سان اهي ماڻهو توکي تنهنجي ضرورت جي گهڙي ۾ ڪونه وساريندا.

تنهنجي لاءِ اهو لازمي آهي ته پنهنجو سڀه سالار ان شخص کي مقرر ڪر جيڪو پنهنجن ماڻهن جي مدد ڪرڻ جي ڪم کي پاڻ تي ذميواري طور لاڳو ڪري ۽ جيڪو رحمدلي ۾ هر ٻئي آفيسر کان گوء ڪٽندڙ هجي. جنهن کي پنهنجي ماتحت ماڻهن جي ضرورتن جو خيال رکڻو آهي ۽ جڏهن اهي گهرن کان پري هجن ته انهن جي گهر ڀاتين جي سار سنڀال لهي. ايتري تائين جو سمورو لشڪر ان کي پنهنجين خوشين ۽ پنهنجن ڏڪن ۾ گڏيل محسوس ڪندو هجي. ارادي جي اها ٻڌي انهن کي دشمن خلاف اضافي سگهه ڏيندي انهن سان مسلسل رحمدلي وارو سلوڪ اختيار ڪر ته جيئن اهي هر وقت پاڻ کي توسان گڏيل محسوس ڪن. حقيقت اها آهي ته انتظامي عملدارن جي حقي خوشي ۽ انهن جو انتهائي خوشي وارو سڪون رياست ۾ انصاف کي قائم رکڻ ۽ ماڻهن سان محبتي لاڳاپا بحال رکڻ ۾ سلهاڙيل آهي. انهن جي احساس جو خلوص توهان لاءِ ڏيکاريل محبت ۽ احترام ۾ ظاهر ٿيندو آهي. جنهن تي ئي حڪمرانن جي سلامتي جو ذرو مدار آهي.

جيسٽائين تون پنهنجن سپاهين ۽ آفيسرن لاءِ همدردي ۽ پيار جو مظاهرو نه ڪندين ته لشڪر کي ڏنل تنهنجي ڪابه هدايت ۽ نصيحت ڪم جي ڪونه هوندي اها ڳالهه انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته اهي حڪومت کي ڏکوئيندڙ ٻار نه سمجهندا ۽ ان جي زوال ۾ هٿ ڪونه وٺائيندا.

انهن جي گهرجن جو پوراڻو ڪندو ره ۽ اهي جيڪي خدمتون انجام ڏين ان تي انهن جي وري وري واکاڻ ڪر. الله گهرندو ته اهڙو رويو بهادر ماڻهوءَ کي بهادري وارن ڪارنامن لاءِ اتساهيندو ۽ بزدل کي به بهادري وارن ڪمن لاءِ هڪائيندو.

بين جي احساسن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪر ۽ هڪڙي جي غلطي کي ٻئي جي مٿان نه مڙهه ۽ واجبي مروت جي اظهار تي ڪاوڙ نه ڪر. انهي ڳالهه تي نظر رک ته ان جي حمايت نه ڪر جنهن ڪجهه به ڪونه ڪيو آهي پر صرف پنهنجي خانداني حيثيت جو سهارو وٺي ٿو ۽ ان شخص کي به داد ڏيڻ کان نه نٿاءِ جنهن سٺا ڪارناما انجام ڏنا آهن پر انسانن منجهه گهٽ حيثيت وارو آهي.

سڄي رهنمائي:

جڏهن تون پنهنجن عملن جي معاملي ۾ غير يقيني محسوس ڪرين ته رهنمائي لاءِ الله ۽ ان جي رسول ڏانهن رجوع ڪر. الله تعاليٰ انهن ماڻهن لاءِ جن کي اهو صحيح رهنمائي ڪرڻ گهري ٿو هدايت جاري ڪئي آهي. ”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ“ ..... (سورت نساء آيت 59) الله ڏانهن رجوع ڪرڻ حقيقت ۾ الله جي ڪتاب (قرآن شريف) مان رهنمائي حاصل ڪرڻ آهي. ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ڏانهن رجوع ڪرڻ ان جي اجتماعي طور تي مڃيل حديشن جي پيروي ڪرڻ آهي.

قاضي القضا (چيف جسٽس):

ماڻهن مان پنهنجو قاضي القضا ان شخص کي مقرر ڪر جيڪو انهن مان گهڻو نيڪ هجي - اهو جيڪو گهرو پریشانين ۾ گهيريل نه

هجي. اهو جنهن کي ڊيڄاري ڌمڪائي نه سگهجي. اهو جيڪو اڪثر ڪري غلطيون نه ڪندو هجي. اهو جيڪو جڏهن حق جو رستو لهي وڃي ته ان کان منهن نه موڙي. اهو جيڪو خود غرض يا لالچي نه هجي. اهو جيڪو سموريون حقيقتون ڄاڻڻ کان اڳ فيصلو نه ڪري. اهو جيڪو هر موجود شڪ کي ڌيان سان توري ٽڪي ۽ هر ڳالهه کي پوريءَ طرح ڌيان ۾ رکڻ کان پوءِ واضح فيصلي جو اعلان ڪري. اهو جيڪو وڪيلن جي دليل بازيءَ تي بي صبرو نه ٿئي ۽ جيڪو هر نئين حقيقت جي انڪشاف جو صبر سان تجزيو ڪري ۽ جيڪو پنهنجي فيصلي ۾ بلڪل غير جانبدار هجي. اهو جنهن کي چاڀلوسي ڀلائي نه سگهي. اهو جيڪو پنهنجي حيثيت تي غرور نه ڪري پر اهڙا ماڻهو اڻلڀ آهن.

هڪڙو دفعو جڏهن تون ان عهدي لاءِ صحيح ماڻهوءَ جي چونڊ ڪري وڃين. ان کي گهڻي پرڪشش پگهار ادا ڪر ته جيئن اهو آرام ۽ سڪون سان زندگي گذاري ۽ پنهنجي مان شان کي قائم رکي سگهي. آزمائش ۽ لالچي ترغيث کان ان کي بچائي رک. ان کي پنهنجي دربار ۾ اهڙي اعليٰ حيثيت ڏي ته کير به ان سان ريس ڪرڻ جو سوچي به نه سگهي ۽ ايتري اعليٰ هجي جو نه ته گلا غيبت ۽ نه وري ڳجهي سازش ان تي اثر ڪري سگهي.

ماتحت عدليه:

خبردار! ان جي چونڊ ۽ مقرري ۾ حد کان گهڻي هوشياري جو مظاهرو ڪرڻو آهي. ڇو ته اها اعليٰ آفيس آهي جيڪا ٺڳ ۽ مفاد پرستن کي پنهنجن خود غرضي وارن مفادن کي حاصل ڪرڻ ۽ استحصال ڪرڻ لاءِ هر ڪاٽي ٿي. پنهنجي قاضي القضا جي چونڊ کان پوءِ پين آفيسرن جي چونڊ تي ڌيان سان غور ڪر. منظور ٿيل آزمائشي مڊي کان پوءِ انهن کي سندن عهدي تي پڪو ڪر. ذميوار عهدن لاءِ ڪڏهن به ذاتي تعلق جي ڪري يا ڪنهن دٻاءِ هيٺ ماڻهن جي چونڊ نه ڪر. ڇو ته ايئن ناانصافي ۽ بدعنواني جو دروازو کلي ويندو.

اعليٰ عهدن لاءِ انهن مان تجربتي ڪار ماڻهن. ايماندار ۽ يقين ۾ مضبوط ۽ سٺن خاندانن سان واسطو رکندڙ ماڻهن جي چونڊ ڪر. اهڙا

ماڻهو آساني سان چاڀلوسِي جو شڪار ڪونه ٿيندا ۽ پنهنجون ذميواريون ٻين جي پائيداري لاءِ نظر رکڻ سان نپاڻيندا. اطمينان واري زندگي گذارڻ لاءِ انهن جي پگهارن ۾ اضافو ڪر. اطمينان واري زندگي گذارڻ اندر اجارڻ لاءِ هڪڙي مدد آهي. اهي خود پنهنجي گذران لاءِ پنهنجن ماتحتن جي آمدني تي ٻار ٿيڻ جي ضرورت محسوس ڪونه ڪندا. انهن کي پوءِ تنهنجين هدايتن جي برخلاف ڪم ڪرڻ لاءِ ۽ رياستي فنڊن کي خوردبرد ڪرڻ جو بهانو ڪونه ملندو. انهن کي معلوم ٿيڻ کان سواءِ انهن تي اڪ رک. ٿي سگهي ٿو ته اهي پاڻ ۾ عوامي فلاح و بهبود لاءِ حقيقي ايمانداري ۽ حقيقي جذبي کي ترقي وٺرائين. پر جڏهن به انهن مان ڪنهن تي بي ايماني جي تهمت لڳي ۽ تنهنجي گجهن ملازمن جي بيان معرفت اهو الزام ثابت ٿي وڃي ته پوءِ ان کي سزا ڏيڻ لاءِ ان بيان کي ڪافي سمجهه اها جسماني سزا هجڻ گهرجي ۽ ڀلي ته ان تي خوري واري جاءِ تي ڪلي عام عملدرآمد ڪيو وڃي.

دل جو انتظام:

جيڪي ماڻهو رياست کي ڍل ۽ ٻيا محصول ادا ڪن ٿا انهن جي خوشحالي کي يقيني بنائڻ لاءِ ڍل اوڳاڙڻ واري انتظام ۾ وڏي ڌيان جو مظاهرو ڪرڻو آهي. ڇو ته انهن جي خوشحالي تي ئي ٻين جي خاص ڪري عام خلق جي خوشحالي جو انحصار آهي.

دراصل رياست جي بقا ڍل ۽ ٻين محصولن جي آمدني تي آهي. ڍل اوڳاڙڻ جي مقابلي ۾ توهان کي پوکي راهي لاءِ زمين جي صحيح سار سنڀال کي وڌيڪ اهميت ڏيڻ گهرجي. ڇو ته زمين کي پيداوار جي قابل بڻائڻ کان سواءِ ڍل حاصل نٿي ڪري سگهجي. جيڪو آبادگار جي مدد ڪرڻ کان سواءِ ڍل جو مطالبو ڪري ٿو اهو رياست کي تباھ ڪري ٿو. اهڙي ماڻهوءَ جي حڪومت گهڻي دير تائين قائم رهي ڪونه سگهندي جيڪڏهن آبادگار پوک ۾ بيماري ڏڪار يا حد کان وڌيڪ برسات پوڻ يا زمين جي غير آبادي يا ٻوڏن ڪري فصلن کي پهتل تباھي ڪري نقصان پوڳڻ سبب زمين جي ڍل گهٽائڻ لاءِ چون ته ان مطابق ڍل کي گهٽايو ته جيئن انهن جي حالت سڌري وڃي. انهي سبب ڍل جي نقصان تي ٻڌڻي نه ڪر ڇو ته هڪڙي ڏينهن اها ڳالهه زمين جي ترقي

واري حالت ۾ توکي گهڻين صورتن ۾ بدلو ڏيندي ۽ توکي پنهنجن شهرن جي حالت سڌارڻ ۾ مدد ڏيندي ۽ پنهنجي رياست جي مان شان کي وڌائڻ جي قابل ڪندي تون عالمگير واکاڻ جو ڌيان ٿي ويندين. ماڻهو تنهنجي انصاف واري جذبي ۾ اعتبار ڪندا. ان جي نتيجي ۾ اهي تو ۾ جيڪو پروسو ڪندا اهو تنهنجي سگهه کي هٿي وٺرائيندو ڇو ته اهي هر وقت تنهنجا بار کڻڻ ۾ حصو وٺڻ لاءِ تيار نظر ايندا.

تون زمين تي گهڻن ئي ماڻهن کي آباد ڪري سگهين ٿو پر جيڪڏهن زمين کي سڌاريو نه ويو ته انهن جي بي اطميناني انهن کي وڪوڙي ويندي. آبادگارن جي تباهي جو سبب حڪمران ئي هوندا آهن جيڪي هر حالت ۾ دولت ميڙڻ جي هوڏ تي قائم هوندا آهن. انهي خوف ڪري ته متان انهن جو اقتدار گهڻي دير تائين قائم نه هجي. اهي اهڙا ماڻهو هوندا آهن جيڪي تجربن ۽ مثالن مان سبق حاصل ڪونه ڪندا آهن.

دفتر کاتي جو عملو:

پنهنجي دفتری کاتي جي عملي ۽ لک پڙهه ڪندڙن تي نظر رک ۽ انهن منجهان بهترين ماڻهن کي گجھي لک پڙهه ڪرڻ لاءِ چونڊ. انهن مان اهڙا جيڪي اعليٰ ڪردار جا مالڪ هجن ۽ تنهنجي مڪمل پروسڀي ۽ اعتماد جا حقدار هجن. اهڙا ماڻهو جيڪي تنهنجي مخالفت ڪرڻ لاءِ پنهنجي مراعات يافتہ حيثيت جو فائدو نه وٺن، ۽ جيڪي پنهنجين ذميوارين کان غافل نه ٿين، ۽ جيڪي معاهدن جا مسودا تيار ڪرڻ وقت لوڻ لالچ جو شڪار نه ٿي وڃن ۽ تنهنجي مفاد کي چيهو نه رسائين يا توکي مناسب مدد فراهم ڪرڻ ۽ توکي مشڪلاتن کان بچائڻ ۾ ناڪام نه وڃن، ۽ اهي جيڪي پنهنجيون ذميواريون ادا ڪرڻ مهل پنهنجين نازڪ ترين ذميوارين جو احساس ڪري سگهن، ڇو ته جيڪو ماڻهو پنهنجين ذميوارين جو احساس نٿو ڪري اهو مشڪل سان ٻئي جي ذميوارين جو کائو لڳائي سگهي ٿو. اهڙن ڪمن لاءِ محض پنهنجي نيڪ نيتي يا لڳاءُ جي پهرين تاثر جي بنياد تي ماڻهن جي چونڊ نه ڪر ڇو ته حقيقت ۾ انهن مان اڪثر جون رڳو ڪاريون، جيڪي اصل ۾ ايمانداري ۽ سٺي نسل کان خالي هوندا آهن، حڪمرانن جي ڏاهپ کي به ڏوڪو ڏئي وينديون آهن. چونڊ ضروري

آزمائشي عرصي کان پوءِ ٿيڻ گهرجي - آزمائشي عرصو جيڪو ايمانداري جي پرک هوندو. ماڻهن منجهان سڌي مقرري ڪرڻ ۾ جيڪي اهڙي چونڊ لاءِ ايماندار هجڻ واري ساک رکندا هجن ته اها ٻنهي، الله تعاليٰ ۽ حڪمران لاءِ قبول جوڳي ڳالهه آهي. هر انتظامي کاتي جو سربراهه هجڻ گهرجي جنهن کي محنت طلب ڪم پريشان ڪري نه سگهي ۽ ڪم جو دٻاءُ ڇڙ نه ڏياري

اهو به ياد رک ته لک پڙه ڪندڙن (ڪاتبين) جي هر هڪ ڪوتاهي، جنهن کي تون نظر انداز ڪندي اها تنهنجي عملن جي دفتر ۾ تنهنجي خلاف لکجي ويندي

هنر ۽ صنعت:

تو کي هدايت ڪجي ٿي ته ڪاروباري ۽ هنرمند ماڻهن سان سٺو سلوڪ ڪر ۽ ٻين کي به ايئن ڪرڻ لاءِ حڪم ڏي انهن مان ڪجهه ڳوٺن ۽ شهرن ۾ رهندا آهن ۽ ڪي پنهنجي سامان ۽ اوزارن سان هڪڙي جاءِ کان ٻي ڏانهن هلندا رهندا آهن ۽ هٿ جي پورهيو سان پنهنجي گذر بسر لاءِ ڪمائي ڪندا آهن. اهي ئي رياست لاءِ نفعي جو حقيقي ذريعو ۽ ڪتب ۾ ايندڙ شين جا مهيا ڪندڙ آهن. جڏهن عام خلق سخت جدوجهد برداشت ڪرڻ لاءِ رضامند ڪونه هوندي آهي ته انهن ڌنڌن ۾ مشغول ماڻهو ئي ويجهين ۽ ڏورانهين جاين تان گهريل شين کي گڏ ڪري آڻڻ جي تڪليف برداشت ڪندا آهن. خشڪي رستي يا سمنڊ پار کان، ۽ جبلن ۽ ٻيلن کان ۽ يقيني طور فائدو حاصل ڪن ٿا.

اهو ئي امن پسند ماڻهن جو طبقو آهي جن کان ڪنهن به قسم جي گڙبڙ جو انديشو ڪرڻ جي ضرورت ڪونهي. اهي امن ۽ ضابطي سان پيار ڪندا آهن. دراصل اهي گڙبڙ پيدا ڪرڻ جا اهل ئي ڪونه آهن. آيا اهي توهان جي ڳوٺ ۾ ڪاروبار ڪري رهيا آهن يا شهر ۾، انهن جي حفاظت ڪر. پر اهو به ذهن ۾ رک ته انهن مان اڪثر سخت لالچي آهن ۽ ڏيتي لپتي ۾ خرابي جا عادي آهن. اهي اناج لڪائيندا آهن ۽ وڏي قيمت تي وڪڻڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ اها ڳالهه عام خلق لاءِ گهڻي تڪليف واري آهي. انهي خرابي سان نه وڙهڻ حڪمران جي نالي تي هڪڙو ڏٻو آهي. انهن کي ذخيره اندوزي ڪرڻ کان روڪڻ چوٽ

الله جي رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم اهڙي ڳالهه کان منع ڪئي آهي. انهي ڳالهه جو خيال رک ته ڏنڌو گهڻي آساني سان هلايو وڃي، تارازي سڌي رکي وڃي ۽ قيمت اهڙي مقرر ڪئي وڃي ته جيئن نه وڪرو ڪندڙ ۽ نه خريدار نقصان ۾ وڃي. جيڪڏهن تنهنجين تنبيهن جي باوجود به ڪو تنهنجين هدايتن ۽ حڪمن جي خلاف ورزي ڪري ۽ ذخيره اندوزي جو ڏوهه ڪري ته پوءِ ان تي سخت سزا جو حڪم نافذ ڪر.

مسڪين:

خبردار! جڏهن مسڪين ماڻهن جي معاملن کي طئي ڪرين ته الله جو خوف ڪجان، انهن جي سهائتا ڪرڻ وارو ڪوئي ڪونهي، اهي نڌڻڪا، محتاج، بي يارو مددگار ۽ ذهني طور گهڻو ڌٻڻيل آهن. وقت جي لاهن چاڙهن جا ستايل. انهن منجهه ڪجهه اهڙا آهن جيڪي زندگي ۾ پنهنجي نصيب بابت سوال ڪونه ڪندا آهن ۽ اهي پنهنجي سخت پریشاني جي باوجود خيرات گهرڻ ڪونه ويندا آهن. الله تعاليٰ جي رضا خاطر انهن جي حقن جي حفاظت ڪر ڇو ته انهن جي مفادن جي حفاظت ڪرڻ جي ذميواري تنهنجي مٿان عائد ٿئي ٿي. انهن جي سڌاري لاءِ بيت المال مان ڪجهه حصو مقرر ڪر. اهي ڪٿي به هجن، آيا تنهنجي ويجهو يا توکان پري تنهنجي نظر ۾ پنهجي جا حق برابر هجڻ گهرجن. پنهنجين مصروفيتن ڪري انهن کي پنهنجي ذهن مان نه وسارجان، ڇو ته انهن جي حقن کان انحراف جو ڪوبه بهانو الله وٽ قابل قبول ڪونه هوندو. انهن جي حقن کي پنهنجن حقن کان گهٽ اهميت وارو نه سمجهجان ۽ انهن کي ڪڏهن به پنهنجي اهم ڌيان جي دائري کان ٻاهر نه رکجان ۽ انهن ماڻهن تي نظر رکجان جيڪي انهن جي سارسنڀال لاءِ مقرر ٿيل هجن ۽ جن جي حالت کان اهي توکي بي خبر رکندا هجن.

پنهنجن آفيسرن مان اهڙن ماڻهن جي چونڊ ڪر جيڪي ايماندار ۽ خدا جو خوف رکندڙ هجن ۽ جيڪي غريبن جي حالت بابت توکي باخبر رکي سگهن.

انهن مسڪين ماڻهن لاءِ اهڙو بندوبست ڪر جو قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ جي آڏو توکي ڪنهن بهاني ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيڻ نه

پوي، ڇو ته اهو ماڻهن جو اهو لڏو آهي جيڪو ٻين جي مقابلي ۾ مهرباني واري سلوڪ جو وڌيڪ حقدار آهي. انهن مان هر هڪ کي ان جو جائز حصو ڏئي الله تعاليٰ کان جزا جي دعا ڪر ۽ انهن منجهان اهڙن ٻڌڻن ماڻهن جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ کي جن وٽ گذر بسر لاءِ پنهنجو ڪو ذاتي وسيلو ڪونهي ۽ خيرات گهرڻ کان به لهرائين ٿا. پاڻ تي مقدس ذميواري مقرر ڪري ڇڏ. انهي ذميواري کي نڀائڻ اهڙو آهي جو عام طور تي حڪمرانن لاءِ آزمائش ثابت ٿي وڃي ٿي پر اهڙن معاشرن ۾ گهڻو پسنديدہ عمل آهي جيڪي دورانديشي واري نظر سان نوازيل آهن. صرف اهڙا ئي معاشرا ۽ قومون آهن جيڪي غريبن لاءِ پنهنجي ذميواري لاءِ خدا سان ڪيل پنهنجي واعدن کي اطمینان سان صحيح نموني نڀائين ٿيون.

کليل گڏجاڻيون:

وقت به وقت کليل گڏجاڻين ۾ ۽ خدا جي موجود هجڻ واري احساس ۾ ڏکويلن ۽ غريبن سان ملاقاتون ڪر. انهن سان بي تکلف گفتگو ڪر ۽ پنهنجن هٿياربند محافظن يا سرڪاري آفيسرن يا پوليس جي عملي يا خفيہ اداري جي ڪارندن مان ڪنهن کي به پنهنجي ڀرسان موجود نه رک ته جيئن غريبن جا نمائندا بنا خوف ۽ بغير ڪنهن انديشي جي پنهنجا ڏک سور بيان ڪري سگهن. ڇو ته مون الله جي رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جن کي اهو فرمائيندي ٻڌو آهي ته ڪابه قوم يا معاشره جنهن ۾ طاقتور ماڻهو ڪمزورن جي باري ۾ پنهنجيون ذميواريون ادا ڪونه ٿا ڪن. اعليٰ مرتبو ماڻي ڪونه سگهندا. اهي جيڪڏهن سخت زبان استعمال ڪن ته ان کي بردباري سان برداشت ڪر ۽ جيڪڏهن اهي پنهنجي ڪٿا چئي نموني بيان ڪري نه سگهن ته ڇڙ ۾ نه اچ. ائين ڪرڻ سان الله تعاليٰ تنهنجي لاءِ پنهنجي رحمت ۽ انعام جو دروازو کولي ڇڏيندو. تنهن ۾ انهن کي جيڪو ڪجهه به ڏئي سگهين، اهو ڪاوڙ ۽ رنج ڪرڻ کان سواءِ ڏي ۽ جيڪو انهن کي ڏيڻ جي وس ۾ نه هجين ته پنهنجي وس آهر نرماڻي سان انهن تي واضح ڪر.

ڪيتريون ئي ڳالهائون هونديون آهن جيڪي ترت قدم ڪڍڻ جون گهرجائو هونديون آهن. انهن مان هڪڙي شڪايتن جي تدارڪ بابت لک پڙه آهي. جنهن کي توهان جو لاپرواهه عملونبيري جي قابل ڪونه هوندو آهي. انهي ڳالهه جو خيال رک ته تنهنجي غور و ويچار لاءِ موڪيل درخواستون ۽ شڪايتون بنا دير جي تنهنجي آڏو پيش ڪيون وڃن. بهرحال، تنهنجا اڪثر آفيسر انهن ۾ روڙا اٽڪائڻ جي ڪوشش ڪري سگهن ٿا. ڏينهن جي ڪم کي ان ئي ڏينهن اڪلائڻ جي ڪوشش ڪر، ڇو ته ايندڙ ڏينهن پنهنجون ٻيون ذميواريون کڻي ايندو.

الله تعاليٰ سان رابطو:

پنهنجو ڳچ وقت خدا سان رابطي ڪرڻ لاءِ مقرر ڪرڻ کان نه وسار. توڙي جو تنهنجي هر گهڙي فقط ان (الله) لاءِ ئي آهي، بشرطيڪ اهو وقت تنهنجي عوام جي خدمت ۾ خلوص سان گذاريو ويندو هجي. الله تعاليٰ ڏانهن تنهنجي جيڪا سڌي ذميواري آهي اها تنهنجي سموري وقت ۾ شامل هجڻ گهرجي. تنهنڪري هر ڏينهن ۽ رات جو ڪجهه وقت عبادت لاءِ وقف ڪر ته جيئن اهو الله تعاليٰ سان رابطي ۾ گذري جيترو ممڪن ٿئي ته پنهنجي عبادت کي اوڻائي کان آجوه ڪامل بڻاءِ. پرواهه ناهي جيڪڏهن ان ۾ ڪا جسماني تڪليف اچي وڃي. جڏهن تون گڏيل جماعت ۾ عبادت جي پيش امامت ڪرين ته غير ضروري طور تي ڊگهي عبادت ۾ ماڻهن کي نه ٽڪاءُ ۽ نه وري خوامخواه مختصر ڪري ان کي برباد ڪر.

يمن ڏانهن رواني ٿيڻ لاءِ مون کي جڏهن حڪم مليو ته مون الله جي رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي عرض ڪيو ته اتي مان گڏيل جماعت جي عبادت ۾ پيش امامت ڪهڙي انداز ۾ ڪيان ته پاڻ ڪريمن فرمايو: ”تون نماز جي اڏاڻگي ايئن ڪر جو توهان ۾ ڏهرو ماڻهو به ادا ڪري سگهي ۽ مومنن لاءِ لحاظ رکڻ وارو مثال قائم ڪر.“

اڪيلائي پسندي اڻوڻندڙ ڳالهه:

مون جيڪو ڪجهه مٿي بيان ڪيو آهي ان جي بجاءِ وري جي هاري هڪڙي ڳالهه کي ذهن ۾ ويهار. ڪيتري به وقت لاءِ پاڻ کي ڪڏهن به ماڻهن کان الڳ ٿلڳ نه رکجان، ڇو ته ائين ڪرڻ سان پاڻ

کي انهن جي معاملن کان بي خبر رکڻ برابر آهي. اها عادت حڪمران ۾ غلط رجحان پيدا ڪري ٿي ۽ ان کي ڇا اهم آهي ۽ ڇا غير اهم آهي جي وچ ۾ صحيح ۽ غلط جي وچ ۾ ۽ سچ ۽ ڪوڙ جي وچ ۾ فرق ڪرڻ جي قابل نٿي ڇڏي حڪمران به آخرڪار انسان آهي ۽ اهو ڪنهن به ڳالهه لاءِ صحيح راءِ قائم ڪري نٿو سگهي جيڪا ان جي نظرن کان پري هجي.

حق سچ سان ڪو امتيازي نشان گڏيل ڪونه آهي جيڪو ماڻهوءَ کي سچ ۽ ڪوڙ جي مختلف نمونن جي وچ ۾ فرق ڪرڻ جي قابل بڻائيندو هجي. حقيقت اها آهي ته تون ٻن ڳالهين مان ڪنهن هڪڙي وارو ضرور هوندين. يا تون انصاف وارو هوندين يا غيرمنصف. جيڪڏهن تون انصاف وارو هوندين ته پوءِ تون پاڻ کي ماڻهن کان الڳ ٿلڳ نه رکندين. پر انهن سان ملندو رهندين ۽ انهن جي ضرورتن کي پورو ڪندين.

پر جيڪڏهن تون غيرمنصف آهين ته ماڻهو خودبخود توکان پري ڀڄندا. پاڻ کي الڳ ٿلڳ رکڻ ۾ ڪهڙي خوبي آهي؟ مڙني معاملن ۾ اڪيلائپ پسندي اڻٿوڻدڙ ڳالهه آهي. خاص طور تي تڏهن جڏهن ماڻهن جي ضرورتن جو پورا ٿو ڪرڻ تنهنجي ذميواري هجي. تنهنجن آفيسرن طرفان اهڙج پهاڇاڻ خلاف شڪايتون يا انصاف لاءِ درخواستون تنهنجي لاءِ چڙ ڏياريندڙ ثابت نه ٿيڻ گهرجن.

اقربا پروري:

پاڻ تي اهو واضح ڪري ڇڏ ته اهي ماڻهو جيڪي تنهنجي ويجهو ايندا ۽ تنهنجي چوڌاري ڦيريون ڏيندا، اهي ٻين جي مال ملڪيت ڦهائڻ لاءِ پنهنجي حيثيت جو ناجائز فائدو وٺڻ گهرندا ۽ ناانصافي وارا ڪم ڪندا. انهن ۾ موجود اهڙي رجحان کي دٻائي ڇڏ. پنهنجي سلوڪ جو اهو اصول ٺاهي ڇڏ ته ڪڏهن به پنهنجن رشتيدارن مان ڪنهن کي به زمين جو هڪڙو معمولي ٽڪرو به ناهي ڏيڻو. اها ڳالهه انهن کي ٻين جي مفادن کي ڇيهو رسائڻ کان روڪيندي ۽ توکي پنهنجي الله تعاليٰ ۽ ماڻهن جي ناپسنديديگي ڏانهن ڌڪڻ کان بچائيندي.

انهي ڳالهه کي ڏسڻ کان سواءِ ته ڪير تنهنجو مت مائت آهي يا ڌاريو برابري جي بنياد تي انصاف ڪر. جيڪڏهن تنهنجن متن مائتن يا دوستن ساٿين مان ڪير قانون جي انحرافي ڪري ته قانون طرفان مقرر ڪيل سزا ڏي بهرحال، اها ذاتي طور تي ته تنهنجي لاءِ تڪليف واري ڳالهه هوندي، البت، رياست لاءِ اها سٺي ڳالهه ٿيندي جيڪڏهن ڪنهن به وقت ماڻهن جي دل ۾ تنهنجي لاءِ اهو شڪ ويهي ته ڪنهن به معاملي ۾ تو انهن سان ناانصافي ڪئي آهي ته انهن کي وضاحت ڏي ۽ انهن جي شڪ کي دور ڪر. اهڙي طريقي سان تنهنجو ذهن انصاف جي احساس سان هم آهنگ ٿي ويندو ۽ ماڻهو توسان محبت ڪرڻ لڳندا. اها ڳالهه تنهنجي ان خواهش جو به پوراڻو ڪندي ته تو ۾ انهن کي اعتبار ۽ ڀروسو هجي.

صلح ۽ معاهدا:

اهو به ذهن ۾ ويهاري ڇڏ ته تنهنجو دشمن پالمرادو صلح جي آڇ پيش ڪري ته ان کي ٺڪرائڻو ناهي. ان کي قبول ڪر، ڇو ته اها ڳالهه الله کي راضي ڪندي صلح لشڪر لاءِ سڪون ۽ قرار جو وسيلو آهي. اهو تنهنجين پريشانين کي گهٽائيندو ۽ رياست ۾ امن امان کي هٿي وٺرائيندو. پر خبردار! جڏهن صلح ڪرين ته پنهنجن حقن جي حفاظت ڪجان، ڇو ته ڪجهه دشمن فقط حفاظت جي لحاظ کان توکي بيوقوف بنائڻ لاءِ صلح جا شرط تجويز ڪندا ته جيئن تون انهن کان ڌيان هٽائي ڇڏين ته اهي توتي ٻيهر حملو ڪري سگهن. تنهن ڪري توکي پنهنجي طرفان چڱي خاصي سڄتائي جو مظاهرو ڪرڻو پوندو ۽ انهن جي قسمن ۽ اعتراضن تي غير ضروري اعتبار نه ڪرڻو پوندو. پر صلح جي معاهدي هيٺ جيڪڏهن تو ڪن ذميوارين کي قبول ڪيو آهي ته انهن ذميوارين کي دياننداري سان نڀائڻان، اهو هڪڙو اعتبار آهي ۽ ان کي لازمي خلوص سان پورو ڪرڻو آهي. جڏهن تو ڪنهن ڳالهه جو واعدو ڪيو آهي ته توکي جيتري به قوت آهي ان مطابق ان کي وفا ڪر، ڇو ته ٻين معاملن تي پلي ڪيترو به اختلاف راءِ موجود هجي، واعدو پاڻ کان وڌيڪ ڪابه ڳالهه سٺي ڪونهي. اها ڳالهه غير مسلم قومن منجهه به تسليم ٿيل آهي، ڇو ته معاهدن جي پيچڪڙي ڪري جيڪي نتيجا

نڪرندا آهن انهن کان اهي ڀلي ڀت واقف آهن. تنهن ڪري پنهنجون ذميواريون نڀائڻ کان نٿاڻڻ لاءِ بهانا نه ٺاهن ۽ ڪڏهن به واعدي خلافي نه ڪن. نه وري پنهنجي دشمن سان دوکو ڪن، ڇو ته واعدي جي خلافي الله تعاليٰ جي خلاف هڪڙو عمل آهي ۽ الله خلاف قطعي بچڙن عملن مان ان کانسواءِ ڪو ٻيو وڌيڪ خراب عمل ڪونهي.

دراصل خدائي واعدا انسان ذات مٿان پڪڙيل نعمتون آهن. الله تعاليٰ جو واعدو ڌرتي تي انتهائي طاقتور ماڻهن پاران به گهربل پناهه آهي ڇو ته ان ۾ دوکي جو ڪوبه امڪان ڪونهي. تنهنڪري اهڙو ڪوبه واعدو نه ڪر جيڪو تون پاڙي نه سگهين، نه وري پنهنجي دشمن تي چٽاءِ ڏيڻ کان سواءِ حملو ڪر، ڇو ته انتهائي بدبخت جاهل کانسواءِ ڪير به الله جي مخالفت ڪرڻ جي جرئت ڪونه ڪندو. جنهن (الله) پنهنجي لامحدود رحم ۾ معاهدن ۽ ٺاهن کي پنهنجي مخلوق لاءِ بيحد مقدس اوزار ٺاهيو آهي، دراصل صلح هڪڙو اجهو فراهم ڪري ٿو جنهن جي زندهه پاڇي ۾ سڀ پناهه گهرندا آهن ۽ جنهن جي اوسي پاسي ۾ سڀ ڊاٻو ڪرڻ لاءِ ڪن هٿندا آهن. تنهنڪري معاهدو دوکي، بياني ۽ ٺڳي کان آجوهجڻ گهرجي.

ڪڏهن به ٽيڪاٽپڻين لاءِ کليل ڪوبه ٺاهه نه ڪر، پر جڏهن هڪڙو دفعو اهو ٿي وڃي ته ڪنهن به بهاني بازي کان ڪم نه وٺ؛ خدائي حڪمن جي روشني ۾ ٿيل ڪنهن به معاهدي تان ڦرڻ جي ڪوشش نه ڪر، ڏکائيندڙ تڪليفن جي وقت به نه جيئن ته تڪليف آخرت واري حياتي جي لاءِ انعام آهي تنهنڪري اهو بهتر آهي ته تڪليفن کي منهن ڏجي بجاءِ ان جي جو قيامت جي ڏينهن تي احتساب جي گهاءَ ڪندڙ احساس سان معاهدي جو انحراف ڪجي.

خبردار! بغير ڪنهن جائز سبب جي خونريزي کان پاسو ڪر، ڇو ته خونريزي الله جي غضب کي دعوت ڏئي ٿي، ماڻهوءَ کي ان جي سخت ترين سزا جو موجب بڻائي ٿي، ان کي الله جي نعمتن کان محروم ڪري ڇڏي ٿي ۽ انسان جي زندگيءَ جي مڏي کي گهٽائي ٿي. اهو ئي گناهه آهي جنهن لاءِ قيامت جي ڏينهن انسان کي پهريان جواب ڏيڻو پوندو. تنهنڪري خبردار رها! پنهنجي حڪومت جي سگهه کي رتوڇاڻ سان

مضبوط ڪرڻ جي خواهش نه ڪر. ڇو ته اهو ئي خون آهي جيڪو آخرڪار اقتدار کي ڪمزور ڪري ٿو ۽ اختيار کي هاجور سائي ٿو ۽ ان جي بنيادن کي لوڙي ڇڏي ٿو. پوءِ اقتدار ٻين جي هٿن ۾ هليو وڃي ٿو. قتل اهڙو ڏوهه آهي جنهن جي سزا موت آهي. جيڪڏهن ڪنهن به سبب ڪري ڪنهن ننڍڙي ڏوهه لاءِ حڪومت طرفان ڏنل جسماني سزا ڏوهاري جي موت جو ڪارڻ ٿي وڃي ته فوتي جي وارثن طرفان خون بها جي مطالبي جي رستي ۾ حڪومت جو وقار رڪاوٽ نه بڻجن گهرجي.

آخري هدايتون:

پاڻ پڌائڻ ۽ خود ٿيڻ کان پاسو ڪر. پاڻ سارا هٿ ۾ ملوث نه ٿي ۽ نه ئي ٻين کي پنهنجي واکاڻ ڪرڻ لاءِ همٿاءِ، ڇو ته پارسار ماڻهن جي سٺن عملن کي ناس ڪرڻ لاءِ سڀني ترڪيبن مان شيطان گهڻو ڪري تعريف ۽ خوشامد تي ڀروسو ڪندو آهي.

ماڻهن تي تو جيڪي عنايتون ڪيون هجن انهن بابت نه انهن جو وڌيڪ اندازو لڳاءِ ۽ نه وري مبالغوي آميز ڳالهين ۾ ملوث ٿي. واعدي خلافي الله کي ناراض ڪري ٿي ۽ ماڻهن کي ڀڄ. الله عزوجل قرآن ۾ چيو آهي: ”الله گهڻو ناراض ٿئي ٿو جيڪڏهن توهان جيڪو چئو ان تي عمل نه ڪريو.“ (الصف آيت 3)

ڪنهن به ڳالهه يا ڪم ڪرڻ ۾ ان جي وقت کان اڳ ٽڪڙ نه ڪر. نه وري جڏهن صحيح مهل اچي وڃي ته ان کي ملتوي ڪر. ڪنهن غلط ڳالهه ڪرڻ لاءِ زوريار نه ڪر. نه وري ڪنهن غلط ڳالهه جي تدارڪ ڪرڻ ۾ مستي جو مظاهرو ڪر. هر ڳالهه ۽ ڪم ان جي مناسب وقت تي ڪر ۽ ڇڏ ته هر شي پنهنجي حقي جاءِ والاري جڏهن ماڻهو اجتماعي طور تي ڪنهن ڳالهه تي متفق ۽ هڪٻئي راءِ تي قائم ٿي وڃن ته انهن تي پنهنجي راءِ مڙهڻ جي ڪوشش نه ڪر ۽ نتيجي ۾ تنهنجي مٿان جيڪا ذميواري عائد ٿئي ان کي نڀائڻ ۾ ڪوتاهي نه ڪر. ڇو ته ماڻهن جون نظرون تنهنجي مٿان ڪتل هونديون ۽ تون انهن لاءِ جيڪو ڪجهه ڪرين ان لاءِ جوابده هوندين. ذميواري کان معمولي غفلت به پنهنجو بدلو کڻي ايندي پنهنجي ڪاوڙ کي قابو ۾ رک ۽ پنهنجن هٿن ۽ زبان جي نگراني ڪر. پنهنجي ڪاوڙ واري جوش کي روڪڻ جو

بهترين طريقو اهو آهي ته سزا کي ملتوي ڪر. جيستائين تون سانت ٿين ۽ پنهنجي آبي ۾ واپس اچي وڃين. تون ان ڍنگ کي ان وقت تائين حاصل ڪري ڪونه سگهندين جيستائين اهو ياد نه رکين ته آخرڪار هڪڙي ڏينهن توکي پنهنجي پالڻهار ڏانهن موٽڻو آهي.

اهو لازمي آهي ته تون انهن هدايت نامن جو ڌيان سان مطالعو ڪر جن انصاف پسند ۽ سٺن حڪمرانن کي اتساهيو جيڪي توکان اڳ ٿي گذريا آهن. پنهنجي نبي سڳوري جي مثال تي ان جي حديثن ۽ قرآن شريف جي احڪامن تي، ۽ معاملن کي اڪلائڻ ۾ منهنجي پنهنجي طريقي مان تو جيڪو اثر ورتو هجي، ان تي ڳوڙهو غور ڪر. مون هتي توکي جيڪي به هدايتون ڏنيون آهن ۽ تون انهن جي پوئواري ڪرڻ لاءِ حلفيه اقرار ڪيو آهي، انهن تي عمل ڪرڻ لاءِ پنهنجي وس آهر ڪوشش ڪر. هن حڪم ذريعي مان توکي تاڪيد ڪيان ٿو ته تون پنهنجي دل جي جذبات آڏو هار نه مڃ نه وري تون پاڻ تي مقرر ٿيل ذميوارين کي نپاڻڻ کان منهن موڙ.

مان الله پاڪ ۽ ان جي لامحدود نعمتن ۽ رحمتن جي منڊل ۾ پناهه گهران ٿو ۽ توکي مون سان گڏ دعا گهرڻ جي دعوت ڏيان ٿو ته اهو اسان ٻنهي کي پنهنجين خواهشن کي سندس رضا جي آڏو راضي خوشي ترڪ ڪرڻ جي سعادت نصيب ڪري، ۽ اسان کي پنهنجي ۽ پنهنجي مخلوق جي آڏو سرخرو ٿيڻ جي قابل بڻائي ته جيئن انساني لڏو اسان جي ياد کي دل ۾ رکي ۽ اسان جو ڪم زندهه رهي. مان الله کي سندس رحمت لاءِ ٻاڏيان ٿو ۽ دعا ٿو ڪريان ته اهو تو ۽ مون تي پنهنجي عنايت ڪري ۽ پنهنجي راه ۾ شهادت نصيب ڪري. تحقيق اسان کي ان ڏانهن موٽڻو آهي. مان الله جي رسول ۽ ان جي پاڪ آل اولاد تي صلوات موڪليان ٿو.

اقوام متحده جو انساني حقن وارو پڌرنامو

حضرت علي عليه السلام طرفان انساني حقن بابت مرتب ڪيل قانون ۽ قاعدا انهيءَ موضوع تي اقوام متحده طرفان پڌرو ڪيل ضابطن جي پيٽ ۾ وڌيڪ بهتر ۽ ڪارائتا لڳن ٿا.

حضرت علي عليه السلام طرفان اعلان ڪيل انساني حقن کي پڙهندڙ هاڻي چڱي طرح سمجهي ورتو آهي. بهرحال، اهو ضروري لڳي ٿو ته هن باب ۾ وري انهن جو خلاصو پيش ڪجي، ۽ انهن جي نتيجي ۾ انهن جي مختلف رخن جو مطالعو ڪجي.

اسان حضرت علي عليه السلام طرفان پنهنجن گورنرن ۽ بين آفيسرن ڏانهن موڪليل سندس فرمانن، خطن ۽ احڪامن جي روشني ۾ خاص ۽ عام حقن جي باري ۾ ان جي خيالن ۽ نظرين کي چڱي نموني ۾ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ الڳ بابن ۾ انهن تي بحث ڪيو آهي ۽ پنهنجي وس آهر جيترو ممڪن ٿي سگهيو آهي ته انهن کي چٽي نموني ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تنهنڪري ڪنهن به پڙهندڙ لاءِ گهڻو آسان ٿي ويندو ته اهو واسطيدار باب ڏانهن رجوع ڪرڻ سان انساني حقن بابت حضرت علي عليه السلام طرفان مقرر ڪيل قانونن ۽ قاعدن سان پوري طرح واقف ٿي وڃي.

حضرت علي عليه السلام جا نظريا ۽ عقيدا هڪڙي چڱي انداز ۾ پيش ڪرڻ جي مطلب سان ۽ وڌيڪ بهتر ۽ واضح نموني ۾ سمجهڻ لاءِ ته ان طرفان اهي هدايتون ڪهڙي ڪامل قوت سان جاري ڪيون ويون هيون، اسان هتي اقوام متحده جي پڌرنامي ۽ انساني حقن جي اعلان جا ڪجهه اهم متن پيش ڪرڻ چاهيون ٿا، جن جي سڀني قومن جي نمائندن منظوري ڏني آهي. جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام طرفان ترتيب ڏنل قاعدن ۽ اقوام متحده جي پڌرنامي جي وچ ۾ ڪو فرق موجود آهي ته پڙهندڙ لاءِ اهو ممڪن ٿي ويندو ته ان کي تسليم ڪري ۽ سبب پڻ ڳولي وٺي ته ايئن ڇو آهي.

اسان مختصر طور چئي سگهون ٿا ته انهن جي مطلب جي نقطه نگاهه کان حضرت علي عليه السلام طرفان انساني حقن بابت ترتيب ڏنل قاعدن ۽ اقوام متحده جي پڌرنامي جي وچ ۾ ڪو فرق ڪونهي. جيڪڏهن ڪو معمولي فرق ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ظاهري طور تي انهن تبديلين ڪري آهي جن وقت گذرڻ دوران اصطلاحن ۾ جاءِ ورتي آهي. باقي بنيادي ڳالهه يا اصول ۾ ڪو فرق ڪونهي.

اقوام متحده جي پڌرنامي ۾ اهڙو ڪوبه باب ڪونهي جيڪو حضرت علي عليه السلام طرفان ترتيب ڏنل قاعدن سان ٺهڪندڙ نه هجي. دراصل حضرت علي عليه السلام طرفان ڏنل هدايتن ۾ اڃا به بهتر ۽ وڌيڪ ڪارائتيون ڳالهيون ملن ٿيون.

منهنجي راءِ مطابق قاعدن جي انهن ٻنهي ترتيبن جي وچ ۾ فرق هيٺين چئن سببن ڪري آهي:

پهرين ڳالهه ته اقوام متحده جي پڌرنامي جو مسودو گهڻو ڪري دنيا جي سڀني ملڪن سان تعلق رکندڙ هزارن ڏاهن ماڻهن تيار ڪيو هيو. جڏهن ته علوي قاعدن کي صرف هڪڙي شخص يعني حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضه ترتيب ڏنو هيو.

ٻي ڳالهه ته حضرت علي عليه السلام هن دنيا ۾ چوڏهن سو سال اڳ تشریف آور ٿيا هيا.

ٽين ڳالهه ته جن ماڻهن اقوام متحده جي پڌرنامي جو مسودو تيار ڪيو يا دراصل ان جي لاءِ ضروري مواد کي گڏ ڪيائون، اهي تمام گهڻي اجائي لپاڙ ۽ خودنثائي ۾ ملوث ٿيا ۽ ٻٽاڪ هيٺون ته سندن انهي ڪارنامي ڪري دنيا انهن جي ٿورائتي آهي. ان جي برخلاف حضرت علي عليه السلام الله تعاليٰ جي آڏو عاجزي ڏيکاري ۽ ماڻهن جي آڏو حيار هيو. ان وڏائي يا برتري جي خواهش ڪونه ڪئي. ان هميشه الله کي ٻاڏايو ۽ ماڻهن کان به اها اميد ڪيائين ته ان جي ڪمين ۽ ڪوتاهين کي درگذر ڪيو ويندو.

چوٿين ڳالهه جيڪا فرق جي لاءِ مٿي ذڪر ڪيل تنهي ڳالهين کان وڌيڪ اهم آهي. اها آهي ته انهن قومن مان جن انساني حقن بابت اقوام متحده جي پڌرنامي کي ترتيب ڏيڻ ۾ حصو ورتو ۽ ان جي

منظوري ڏنائون، اڪثر انهن ئي قومن انهي پڌرنامي جي انحرافي ڪئي ۽ ان کي تباه ڪرڻ ۽ بيڪار بڻائڻ لاءِ هٿياربند جهيڙا شروع ڪيا. پر حضرت علي عليه السلام جتي به پنهنجا قدم رکيا، ۽ جڏهن به پاڻ ڪا ڳالهه چيائون يا پنهنجي تلوار ميان مان ڪڍيائون ته انهن اهو ڪم ظلم ۽ ڏاڍ ڪي تباه ڪرڻ لاءِ ڪيو ۽ حق ۽ انصاف جي رستي تي قدم وڌائڻ لاءِ ميدان هموار ڪيائون. ايتري تائين جو پاڻ انساني حقن جي دفاع ۾ شهادت ماڻيائون، توڙي جو پنهنجي زندگي دوران اڳيئي هزارين دفعا شهيد ٿيا هيا.

هاڻي اسان هتي اقوام متحده جي پڌرنامي جي تمام ڊگهي باب جا متن پيش ڪنداسين جنهن جو تعلق انساني حقن سان آهي. اهو فرينچ ليکڪ بر بابينخ (Barbabech) مرتب ڪيو آهي ۽ محمد منظور نالي شخص عربي ۾ ترجمو ڪيو آهي، جنهن کي متحده عرب امارات طرفان چپرايو ويو آهي.

1. عزت ۽ حقن جي معاملي ۾ سڀني انسان هڪٻئي جي برابر آهن. انهن کي بري ۽ پلي جي وچ ۾ فرق ڪرڻ لاءِ عقل ۽ صلاحيت جي قوت سان خليفو ويو آهي. تنهنڪري سڀني کي هڪٻئي سان ڀائرن وارو سلوڪ ڪرڻ گهرجي.

2. هر انسان هن پڌرنامي ۾ ڄاڻايل پنهنجا سمورا حق ۽ سهوليتون حاصل ڪندو. انهن جي وچ ۾ نسل، رنگ، زبان، عقيدو، مذهب، سياسي نظريو، ملڪ، سماجي قاعدن، شاهوڪاري، غربت، خاندان ۽ حسب نسب جي بنياد تي ڪوبه متبذيع ڪونه ڪيو ويندو.

3. هن پڌرنامي ۾ شامل ٿيل حق سڀني آزاد ملڪن جي شهرين سان گڏوگڏ انهن ملڪن جي شهرين کي به حاصل هوندا جن جون حڪومتون ٻين ملڪن جي حڪومتن جي ماتحت آهن. تنهنڪري انهن علائقن جا شهري آزاد ملڪن جي رهائڪن سان برابر آهن.

4. هر ماڻهو زندگيءَ جي گذر بسر رکڻ ۽ امن ۽ سلامتي ۾ زندگي گذارڻ جو حقدار آهي.

5. انسان ذات لاءِ غلامي جائز ڪونهي. هر حال ۾ غلامي يا غلامن جو ڪاروبار ڪرڻ منع آهي.

6. انسانن کي رنجائڻ يا انهن سان ڏاڍ ڪرڻ جائز ڪونهي. انهن کي غير ضروري طور تي مجبور ڪرڻ ناجائز آهي. هر اها ڳالهه جيڪا ٻين جي ڪردار ۽ عزت لاءِ بدنامي جو باعث ٿئي ممنوع آهي.
7. هر ماڻهوءَ جو اهو حق آهي ته اهو جنهن به ملڪ ۾ رهجي ان جي قانوني حيثيت کي تسليم ڪيو وڃي.
8. قانون جي نظر ۾ سڀئي انسان برابر آهن. هر ماڻهو قانوني مدد وٺڻ جو حقدار آهي. انسانن جي وچ ۾ ڪوبه فرق ڪونهي. هر ماڻهوءَ کي حق آهي ته اهو ان تفاوت جي مخالفت ڪري جيڪو هن پڌرنامي ۾ شامل ڳالهين جي پيچڪڙي ڪري.
9. هر ماڻهوءَ کي حق آهي ته اهو پنهنجي حق لاءِ باضابطه ڪورٽ ۾ شڪايت درج ڪرائي جنهن کي حق ۽ لاڳو ڪيل قانونن جي انحرافي بابت فيصلا ڪرڻ لاءِ قائم ڪيو ويو هجي.
10. ڪنهن کي به حقي جواز کان سواءِ گرفتار قيد ۽ پنهنجي شهر مان جلاوطن نه ڪري سگهيو.
11. انهي ڳالهه جي به اجازت ڪونه هوندي ته ڪوئي ٻئي جي ذاتي يا خانداني زندگي ۾ مداخلت ڪري يا بغير ڪنهن قانوني حق جي ٻئي جي لڪ پڙه جاچي. ڪنهن کي به ٻئي جي عزت ۽ نام تي حملو ڪرڻ جي اجازت ڪونهي. ۽ هر ماڻهوءَ کي اهو حق آهي ته ڏاڍ ۽ مداخلت جي معاملي ۾ قانون لاڳو ڪندڙ اختيارين کي درخواست ڪري.
12. هر ماڻهوءَ کي اهو حق آهي ته اهو پنهنجي ملڪ ۾ آزادي سان سفر ڪندو رهي ۽ جتي به اهو گهري ته رهائش اختيار ڪري ان کان علاوه هر ماڻهو انهي ڳالهه جو به حقدار آهي ته اهو ڪنهن به شهر مان لڏي وڃي ۽ جڏهن به چاهي ته ان ڏانهن موٽي پڻ اچي.
13. جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي ظلم ۽ ڏاڍ جو انديشو ٿئي ته ان کي حق آهي ته اهو ٻئي ملڪ ۾ پناهه وٺي.
14. هر ماڻهوءَ کي ذاتي حيثيت ۾ ۽ حصيداري موجب ملڪيت رکڻ جا حق آهن ۽ ڪنهن کي به زور زبردستي سان ان جي ملڪيت جي مالڪي کان محروم نٿو ڪري سگهجي.
15. هر ماڻهو آزادي سان سوچڻ جو حقدار آهي ۽ حڪومت کي اهو حق ڪونهي ته اها ماڻهن جي مذهبي عقيدن ۽ عملن ۾ مداخلت ڪري.

16. هر ماڻهوءَ کي ذاتي راءِ رکڻ ۽ ان کي ظاهر ڪرڻ جو حق آهي ۽ ڪير به ان کي ان جي راءِ جي ڪري اشاري طور به رنجائي نه سگهندو.
17. هر ماڻهوءَ کي سڌوسنئون يا آزاد راءِ سان چونڊيل ڪنهن نمائندي وسيلي ماڻڪ جي عوامي معاملن جي کاتي جي سرگرمين ۾ دخل ڏيڻ جو حق آهي. هر ماڻهوءَ کي اهو حق آهي ته برابري جي شرطي عوامي سرگرمين ۾ حصو وٺي، ۽ ماڻهن جي چونڊ جو حق ئي حڪومت جي اختيار جي اصليت ۽ بنياد آهي.

18. هر ماڻهو معاشري جي فردن جي فطري ذميواريون مان فائدو حاصل ڪرڻ جو حقدار آهي جنهن لاءِ انهن جو هڪ ٻئي تي حق آهي. معاشي، سماجي ۽ تعليمي حق، جيڪي ماڻهوءَ جي حيثيت مطابق ان لاءِ ضروري آهن، هر انسان لاءِ ضمانت هيٺ آهن ۽ سموري قوم حڪومت جي سهڪار سان اهي حق ادا ڪرڻ لاءِ ذميوار آهي.

19. هر ماڻهوءَ کي جيڪو ڏندو پسند اچي ان جي چونڊ ڪرڻ ۽ ان لاءِ انصاف سان ٺهڪندڙ مناسب حالتن جو مطالبو ڪرڻ جو حق آهي. اهو بي روزگاري مان جان چڏائڻ لاءِ مدد جو پڻ حقدار آهي. سڀني ماڻهو بغير ڪنهن امتيازي چوٽ جي انهن طرفان ڪيل ڪم جي عيوض مناسب اجوري جو مطالبو ڪرڻ جا حقدار آهن. هر هڪ پورهيت کي اجوري جو مطالبو ڪرڻ جو حق آهي جيڪو ان ۽ ان جي ڪٽنب جي گذاري لاءِ ڪافي هجي ۽ جنهن سان اهو انساني وقار مطابق پنهنجي زندگي سنواري سگهي. جيڪڏهن ڪنهن موقعي تي عام اجورو ان جي گذاري لاءِ ناڪافي هجي ته ان جي لاءِ ڪجهه گڏيل وسيلن ذريعي ازالو ڪيو وڃي.

20. هر ماڻهوءَ جو اهو حق آهي ته اهو ۽ ان جي ڪٽنب وارا سلامتي ۽ فلاح جي ذريعي پنهنجي زندگي گذارين، خاص ڪري کاڌي لباس، رهائش، صحت ۽ سماجي معاملن جي باري ۾. ان کان علاوه، مرد توڙي عورت جي بي روزگاري جي وقت، ڪمزوري، ڪراڙپ واري عمر ۽ بيوهپڻي جي حالت ۾ ۽ انهن مڙني اهڙين حالتن ۾ جيڪي انهن لاءِ ڪمائي ڪرڻ کي ناممڪن بڻائي ڇڏين مدد ڪرڻ گهرجي.

21. هر ماڻهوءَ کي علم حاصل ڪرڻ جو حق آهي. تعليم مفت هجڻ گهرجي ۽ پرائمري تعليم لازمي هجي. تعليم جو مقصد انساني

شخصيت جي تربيت ڪرڻ ۽ حقن ۽ سياسي آزادي لاءِ احترام هجڻ گهرجي. اهو پڻ ضروري آهي ته تعليم کي باهمي ناتن جي بحالي کي مضبوط ڪرڻ، قومن جي وچ ۾ دوستي ۽ معافي تلافي جو ذريعو هجڻ گهرجي، ۽ اقوام متحده لاءِ امن جي مقصد لاءِ مدد جو ذريعو هجڻ گهرجي.

22. فردن تي معاشري جون ڪجهه ذميواريون عائد ٿين ٿيون جيڪي انهن کي لازمي پوريون ڪرڻ گهرجن، ڇو ته فردن جي شخصيت معاشري جي سهڪار سان ٺهندي.

23. فردن کي پنهنجا حق گهرڻ ۽ آزادي حاصل ڪرڻ کان نٿو روڪي سگهجي، سواءِ انهن معاملن جي جن لاءِ قانون نافذ ڪيا ويا آهن ته ٻين جي آزادي ۽ حقن جو تحفظ ۽ احترام ڪيو وڃي يا معاشري طرفان سٺن اخلاقن، حڪومت جي نظام ۽ عوامي ڀلائي لاءِ قاعدا تجويز ڪيا آهن. البت اهي حق ۽ آزادي ڪنهن به حالت ۾ اقوام متحده جي مول ۽ مقصدن سان دخل اندازي ڪونه ڪندا.

24. هن پڌرنامي جي ٻولي يا جملن جي اهڙي ڪنهن به نموني ۾ تشريح نه ڪئي ويندي ته ڪابه حڪومت، جماعت يا فرد هن پڌرنامي ۾ ڄاڻايل آزادي کي عملي طور ختم ڪرڻ يا مخالفت ڪرڻ جا حقدار ٿي وڃن.

توهان ڏسندا ته اهي نهايت اهم نقطا آهن جيڪي انسانن جي حقن ۽ آزادي جي باري ۾ اقوام متحده جي پڌرنامي ۾ درج ٿيل آهن. هي اهي ئي حق آهن جن جي اڪثر ڪري ان پڌرنامي تي صحيح ڪندڙ حڪومتون انحرافي ڪري رهيون آهن.

مان سمجهان ٿو ته پڙهندڙ امام علي عليه السلام طرفان مرتب ڪيل قاعدن جي مدد سان انهن هدايتن جي مناسب هجڻ کي محسوس ڪيو هوندو ۽ انهن جي هڪجهڙائي کي پڻ يقيني طور تسليم ڪيو هوندو سواءِ اصطلاحن جي ٻولي جي جيڪا وقت جي گذرڻ سان تبديل ٿي وئي آهي ۽ نظريا جيڪي ترقي ڪري ظاهر ٿيا آهن ۽ موجوده زماني ۾ جاءِ والارين ٿا. بهرحال، امام علي عليه السلام طرفان ٺاهيل قاعدن ۾ جيڪا انسيت ۽ رحمدلي ڏسڻ ۾ اچي ٿي ان جي اقوام متحده جي پڌرنامي ۾ کوٽ آهي.

ايندڙ باب ۾ اسان حضرت علي عليه السلام جي اعليٰ اخلاقن ۽ گھڻن جو ذڪر ڪنداسين ۽ اهو ته ان زندگي جي لاڳاپي کي نظر ۾ ڪيئن رکيو جيڪو زندهه جاندانن جي وچ ۾ موجود آهي ۽ ان پنهنجي قولن ۽ عملن ذريعي ان جو ڪيئن احترام ڪيو.

هڪڙي ٻئي باب ۾ اسان بنو اميه، بنو عباس ۽ ٻين حڪمرانن جي دورن ۾ عرب دنيا جي حالتن جو تفصيل ۾ وري ذڪر ڪنداسين، ۽ اها وضاحت ڪنداسين ته انهن انهن قاعدن جي ڪيئن انحرافي ڪئي، ته جيئن حضرت علي عليه السلام ۽ انهن جي ڪردار جي تقابلي مطالعي سان حضرت علي عليه السلام طرفان مرتب ڪيل قاعدن جي اهميت چڱي نموني سان معلوم ٿي وڃي.

امام علي عليه السلام طرفان مرتب ڪيل قاعدن جو گذريل بابن ۾ تفصيل سان بيان ڪندي اسان اڳيئي انهن جي اهميت ۽ قدر ظاهر ڪري چڪا آهيون، ۽ ايندڙ ٻن بابن ۾ اسان حضرت علي عليه السلام ۽ انساني حقن جي باري ۾ پنهنجي گفتگو جو پوتاميل پيش ڪنداسين ته جيئن اسان پنهنجو ڌيان ٻين معاملن ڏانهن موڙي سگهون.

حضرت علي عليه السلام ۽ زندگي جي اهميت

توهان جي وچ ۾ منهنجو مثال ائين آهي جيئن اوندھ ۾
ڏيئو ته جيئن جيڪو به ماڻهو اوندھ ۾ اچي ته ان ڏيئي کان
روشني حاصل ڪري

جيڪڏهن ڪنهن ماڻهي ۾ ڪا شي رکي وڃي ته ان ماڻهي
جي گنجائش گهٽ ٿي وڃي ٿي، سواءِ علم جي ماڻهي جي، چوڻ
ان ۾ جيترو به علم ڀريو وڃي ان جي گنجائش وڌندي ويندي
آهي.

الله تعاليٰ جاهل کي علم حاصل ڪرڻ جو ان وقت تائين
ڏميوار ڪوند ڪيو جيستائين عالمن تي علم جي تعليم ڏيڻ
جي ڏميواري کي فرض قرار نه ڏنو.

پنهنجي اولاد کي پنهنجين عادتن سکڻ لاءِ پابند نه ڪيو
چوڻ آهي ٻئي ماحول واري زماني ۾ پيدا ٿيا آهن.
ٻين لاءِ به اهو پسند ڪيو جيڪو پنهنجي لاءِ پسند ڪيو
ٿا، ۽ جيڪو ڪجهه پنهنجي لاءِ پسند ڪون ٿا ڪيو اهو ٻين
جي لاءِ به پسند نه ڪيو.

جيڪڏهن توهان پنهنجي ڀاءُ کي قبضي ۾ رکڻ گهرو ٿا ته
ان سان نيڪي ڪيو. ان تي انعام ۽ اڪرام جو دروازو کولي
چڏيو.

نيڪ ۽ پرهيزگار ماڻهن کي گهرجي ته گناهگارن سان
معافي ۽ درگزر ڪرڻ وارو رويو اختيار ڪن.

امام علي عليه السلام

اسان کي معلوم ٿيو آهي ته حضرت علي عليه السلام مظلومن جي
محرومين ۽ محتاجي ڪري غمگين هوندا هئا. ان حقن کي حاصل
ڪرڻ لاءِ انهن جي مدد ڪئي ۽ جيڪو انهن جو حق هيو ان کي
سمجهڻ جي قابل ڪيائين. اهو محتاجن ۽ محرومن سان انهن جا ڏک
ونڊيندو هيو ته جيئن انصاف جو قدر معلوم ٿي وڃي ۽ ان جو جهنڊو اڀوري.
اسان ان طرفان ظلم جي پاڙ پٽڻ جي طريقي جو مطالعو ڪيو
آهي، ۽ انهن اصولن جي باري ۾ به جن جي ان هڪڙي حڪمران جي
حيثيت ۾ پوڻواري ڪئي ۽ اهو معلوم ٿي ويو آهي ته ان جي قاعدن ۽

قانونن کي مشرق ۽ مغرب جي عظيم ڏاهن طرفان مرتب ڪيل قاعدن منجهه تمام اوچو مقام حاصل آهي. اسان اڳ پر ان طرفان ٻولي، فلسفي ۽ علم لاءِ ورتل بهري جو ذڪر ڪيو آهي ۽ وضاحت سان بيان ڪيو آهي ته اهو ئي علم جي انهن شاخن جو اصل ۽ بنياد هيو. اسان ان غير معمولي قوت ڏانهن اشارو ڪيو آهي جيڪا ماڻهن لاءِ فطري لاڙن ۽ اخلاقيات کي سرگرم ڪرڻ لاءِ ان کي حاصل هئي ۽ ڪهڙي عجيب فصاحت ۽ بلاغت سان انهن جي معيارن ۽ اميدن جو وضاحت سان بيان ڪيائين. ان جون موروثي قوتون ۽ ذاتي خوبيون هڪ ٻئي سان گڏيل هيون ۽ انهن جي مدد سان هر موقعي تي هڪڙو نئون وڻ پوکيائين ۽ انسانذات جي جان کي ڪامل بڻائڻ لاءِ ان کي گلن ۽ پٺن سان سينگارايائين.

پنهنجي علم ادب ۽ ٻين ڪارنامن ذريعي انهن هڪڙو نئون بنياد وڌو جنهن تي عربي ٻولي، فقه جو علم ۽ سماجي سائنس پيئل آهن. ۽ حقيقت اها آهي ته ٻين طرفان سمجهايل علمي اصول ساڳي علم جون شاخون آهن جيڪي حضرت علي عليه السلام اسان کي سيڪاريا.

انسان جي سمجھ بابت ڪنهن گهڻي مواد وارو ڪتاب ايسٽائين مرتب نٿو ڪري سگهجي جيستائين ليکڪ انسانن جي فطرت جو خاڪو پيش ڪري انهن جي سپاء تي زماني جي لاهن چاڙهن جي اثرن کي ڳولي، پنهنجي عقل ۽ فطري لاڙن جو انهن جي فلاح و بهبود ڏانهن رخ موڙي ۽ پوءِ انهن جي انفرادي ۽ گڏيل سپاء ۽ زماني جي مزاج موجب فيصلو ڪري امام علي عليه السلام پنهنجن قولن ۽ فرمانن پر انهي طريقي کي اختيار ڪيو جيڪي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي قولن ۽ فرمانن کان پوءِ بي مثال آهن.

پنهنجن ڪجهه فرمانن پر حضرت علي عليه السلام غير عملي منطق بابت لکيو آهي. ٻين پر ان عملي منطق بابت لکيو آهي. جڏهن ته انهن مان ڪيترن پر ان ٻنهي بابت لکيو آهي. غير عملي منطق جي حوالي پر فرمانن جو مطلب آهي ته حقيقت جو اندازو ڪيئن لڳائجي ۽ اهي فرمان جن جو تعلق عملي منطق سان آهي انهن جو مطلب آهي ته ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ ڇا ڪرڻ گهرجي.

جيتري قدر پهرين فرمانن جو تعلق آهي ته اهو چڻي سگهجي ٿو ته حضرت علي عليه السلام حقيقتن جي اصل نوعيت کي سمجهيو ٿي. تيز فهم عقل سان ان زماني جي چڱائي ۽ مٺائي کي سمجهي ورتو ٿي ۽ ضروري تجربن ڪرڻ کان پوءِ صحيح نتيجي تي پهچي ويو ٿي ۽ انهن نتيجن جي ماڻهن کي معلومات فراهم ڪيائين ٿي.

ان جا فرمان ايترو ته درست ۽ منصفانہ آهن جو اهو چڻي سگهجي ٿو ته انهن جو ٿڌ ڄاميتري جوڙجڪ جي وسيلي ٺاهيو ويو آهي. انهن کي اهڙي خوبصورت انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي جو پنهنجي معنيٰ واري نقطه نگاه سان گڏوگڏ پنهنجي تشريح مطابق اهي عربي ادب جو بنياد ٺاهين ٿا. امام عليہ السلام جا سڀئي رايو ۽ سوچون جيڪي نهج البلاغه ۾ گڏ ٿيل آهن، اهي انهي معيار جا آهن.

جن فرمانن ۾ امير المومنين علي عليه السلام غير عملي منطق بابت لکيو آهي، ماڻهن کي سندن عقل ۽ خيال جي معاملي ۾ آزاد ڇڏيو آهي ته جيئن حقيقت تي ٻڌل حالت کي سمجهن ۽ پنهنجي سمجھ ۽ پروڙ مطابق عمل ڪن.

اهي فرمان حڪمن، منع نامن يا خواهش جي نموني ۾ ڪونه آهن. ان جي بجاءِ اهي فلسفائو رايو آهن جن ۾ دوستن ۽ دشمنن، ايماندار ۽ بدڪار ڏاهي ۽ بيوقوف، سخي ۽ ڪنجوس، ظالم ۽ مظلوم جي فطرت ۽ عادتن کي پوري طرح کولي بيان ڪيو ويو آهي. انهن ڪيترن ئي سائنسي قاعدن کي منطقي سوچ سان پڻ بيان ڪيو آهي. جن مان ڪجهه جو بعد ۾ ذڪر ڪيو ويندو.

جيتري قدر سندس انهن فرمانن جو تعلق آهي جيڪي عملي منطق سان واسطو رکن ٿا، يا ٻنهي عملي منطق ۽ غير عملي منطق سان، انهن لاءِ هيئن چڻي سگهجي ٿو:

اهي ماڻهو جيڪي اهو سمجهن ٿا ته صرف حڪومت جا قانون، قاعدا، ضابطا ۽ سرشتو (نظام) عوامي معاملن کي انتظام هيٺ رکڻ لاءِ ڪافي آهن ته اهي پليل آهن، ڇو ته انساني حقن جي ضروري وضاحت کان پوءِ انهن قانونن ۽ قاعدن جي بجا آوري ۽ تحفظ لاءِ ڪنهن نه ڪنهن کي ذميواري ڪڍڻي آهي. بلڪل ايئن جيئن اهو ضروري آهي ته

جيڪو ماڻهو اهي قانون ٺاهي ۽ منظور ڪري ٿو ان جو عقلمند، تجربيدار ۽ ايماندار هجڻ ضروري آهي. اهو پڻ ضروري آهي ته جيڪو ماڻهو انهن تي عمل ڪرائي ٿو ان پر اهڙيون صلاحيتون موجود هجڻ ضروري آهن ته گهربل نتيجا حاصل ڪري سگهي. اهو انهيءَ ڪري آهي ته عوامي معاملن جو انتظام انهن ماڻهن جي سنين ۽ خراب صلاحيتن تي ڀاڙي ٿو جيڪي قانون جاري ڪندا ۽ انهن ماڻهن جي ڌيان ۽ ڏاهپ سان پڻ تعلق رکي ٿو جن ماڻهن لاءِ انهن قانونن کي مرتب ڪيو ويو آهي. انهن سمورين ڳالهين جي باوجود اهو مڃڻو پوندو ته ڪجهه نوان قانون ۽ قاعدا جيڪي ٺاهيا ويا آهن گهڻو ڪري هڪ ٻئي کان مختلف آهن. ملڪن جي وچ ۾ جيڪي اختلاف موجود آهن انهن جي ڪري بغير ڪنهن طاقت ۽ زبردستي جي انهن مڙني قانونن تي عمل ڪرائڻ ممڪن ڪونهي ۽ قانونن تي عملدرآمد ڪرائڻ وارين اختيارين کي ڪنهن حد تائين اجازت ڏني وئي آهي ته انهن تي عمل ڪرائڻ کان پاسو ڪن. پر ايئن حڪومتن جا قانون ۽ قاعدا گهڻو ڪري انهن ماڻهن جي روين ۽ عادتن سان هر آهنگ هيا جن انهن کي نافذ ڪيو. اها ڳالهه انهن سببن ڪري هئي جيڪي اسان جي موجوده گفتگو جي دائري کان ٻاهر آهن.

اچو ته فرض ڪيون ته انسانن لاءِ اهو ممڪن آهي ته ڪارائتا قانون ٺاهين ۽ منظور ڪن ۽ ماڻهن کي مجبور ڪن ته انهن مطابق عمل ڪن. البت، جيڪڏهن ضمير ۽ ايمان جي هدايتن موجب ذميوارين ادا نٿيون ڪيون وڃن ته انهن قانونن جي ڪا اهميت ڪونه هوندي. اسان کي يقين آهي ته ڪوبه عمل جيڪو انسان طرفان عملي منطق، ذاتي راضي، ۽ پختي ارادي ۽ بغير ڪنهن زبردستي جي اختيار نٿو ڪيو وڃي ان کي انساني عمل نٿو قرار ڏئي سگهجي. انسان جو عظيم ۽ نهايت قيمتي عمل اهو آهي جيڪو ضمير جي اتساهن تي ڪيو ويو هجي.

حڪومت طرفان ٺاهيل قاعدا ۽ قانون اڻستائين انساني لاڳاپن کي سدائين جي لاءِ ڪافي ڪونه آهن جيستائين غير عملي ۽ عملي ڏاهپ ماڻهوءَ کي انهن سان سهمت نٿي بڻائي. انهي معاملي ۾ ماڻهن جو عزم ۽ سٺا عمل هڪ ٻئي سان هر آهنگي ڪري فردن ۽ گروهن کي تهذيب

جي وات ذريعي پنهنجي منزل تي پهچڻ جي قابل بڻائيندا، ڇو ته اهڙا ماڻهو سٺين ڳالهين کان سواءِ ٻي ڪابه ڳالهه ڪونه چاهيندا آهن. اسان فردن ۽ گروهن بابت جيڪو ڪجهه چيو آهي اهو دانشورن ۽ فلاسفرن سان گڏ ماضي جي عالمن ۽ اسڪالرن جي لاءِ چڱي طرح ثابت آهي، ۽ اسان کي يقين آهي ته ضمير ۽ ايمان انهن کي خدمت ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو.

جڏهن اسان انهن ماڻهن جي تاريخ کي ڌيان سان پڙهون ٿا جن انسانذات ۽ تهذيب جي خدمت ڪئي ته اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته توڙي جو هر معاملي کي سمجهڻ لاءِ اڪيلي ڏاهپ ئي انهن جي رهڻا هئي، تاهه انهن جي تاريخ زندگي ۾ اها منفرد ڳالهه ڪونه هئي. غير عملي علم جي قوت ساڪن ۽ خشڪ آهي. پنهنجي سر اها قوت ڪجهه به نٿي ڪري سگهي. ان جي لاءِ مختلف قسم جي ساڻين ۽ دوستن جو پنهنجي تعداد ۽ صلاحيتن سان گڏ هجڻ ضروري آهي. اها قوت توهان کي رستو ڏيکاري ٿي پر رفتار نٿي ڏسي، ۽ توهان کي وات تي هلڻ لاءِ مجبور نٿي ڪري جيڪا ڳالهه توهان کي عمل جي مرحلي ڏانهن ڇڪي ٿي اها حوصلو ۽ دلچسپي آهي.

اطالوي سائنسدان مارڪوني جنهن وائرليس ايجاد ڪئي، پنهنجي اتساهه ۽ ذهني لاڙي جي ڪري ان ڳالهه کي پسند ڪيو ته دنيا جي ريجھ رهائڻ جو مزو نه وٺي پر انسانذات ۽ تهذيب جي خدمت لاءِ اڪيلائي ۾ گذاري ڇو ته ٻي صورت ۾ جيڪڏهن عملي ڏاهپ ۽ دلچسپي ان کي انسان ذات جي خدمت ڪرڻ لاءِ نه اتساهين ها ته اهو پنهنجي لاءِ ڇو اڪيلائپ جي چونڊ ڪري ها؟ ڪجهه ٻين عظيم ماڻهن لاءِ به ساڳي ڳالهه چئي سگهجي ٿي. ايئن انساني لڏي جي بهترين ذهن رڪنڊر خدمتگارن وڏي حوصلي ۽ دلي لڳاء سان سٺا عمل ڪيا.

جيئن ته بيوقوف ۽ بدقسمت ماڻهو حقيقي عملي ڏاهپ ۽ سٺن ارادن کان وانجها هيا، انهن پنهنجي غير عملي ڏاهپ جي باوجود انسانذات جي ڪابه خدمت ڪونه ڪئي. انهي لڏي جي ماڻهن ۾ ايڊولف هٽلر، حجاج بن يوسف، چنگيز خان، مقدونيا وارو سڪندر ۽ اسان جي پنهنجي زماني جا ٻيا وڏا سائنسدان اچي وڃن ٿا جن انسان جي حوالي

سان پنهنجن تجربن کي استعمال ڪيو. انهن سڀني انساني لڏي جي خدمتگارن وانگر عقل جي قوت رکي ٿي پر ان جي باوجود انهن جي مؤثر ڪارڪردگي ڪجهه به ڪونه هئي بلڪ رتوچار، انساني زندگي لاءِ احترام جي ڪوت، انساني تهذيب جي حاصلاتن (ڪاميابين) جي تباهي، ۽ لاتعداد معصوم (بي ڏوهي) مردن ۽ عورتن جو موت ۽ بربادي اهو انهي حقيقت ڪري هيو ته انهن جي غير عملي ڏاهپ ۽ سوچون عملي ڏاهپ ۽ سٺن جذبن سان ڳنڍيل ڪونه هيون. جيڪڏهن اهي ٻئي ڳالهين (عملي ڏاهپ ۽ سٺا جذبا) موجود ڪونه آهن ته غير عملي ڏاهپ بيڪار آهي بلڪ حقيقت ۾ وڏي نقصانڪارشي آهي.

منهنجي چوڻ جو اهو مطلب ڪونهي ته انسان کي حاصل ٿيل مختلف قوتون، مثال طور غير عملي ڏاهپ، عملي ڏاهپ ۽ دلي لاڙو ڪي هڪ ٻئي کان الڳ شيون آهن. دراصل اهي قوتون هڪ ٻئي جي مدد ڪنديون آهن ۽ هڪ ٻئي تي اثر انداز ٿينديون آهن. منهنجي چوڻ جو مطلب اهو آهي ته عملي ڏاهپ شين کي پروڙي ٿي جيئن اهي آهن، سببن ۽ اثرن کي هڪ ٻئي سان جوڙي ٿي ۽ ردبند نه ٿيڻ جهڙا قاعدا ۽ حدون فراهم ڪري ٿي، جيڪي قومن ۽ اخلاقيات ۾ جاءِ والاريندڙ تبديلين جي ڪري تبديل ڪونه ٿا ٿين. پر عملي ڏاهپ ۽ جذبا ماڻهن ۾ فرق مطابق مختلف آهن.

غير عملي ڏاهپ هر ماڻهوءَ ۾ موجود آهي ۽ معاملي جو صحيح احاطو ڪري ٿي. اهو ضروري آهي ته ان ۾ ڇاهه هجڻ گهرجي ۽ عملي ڏاهپ ان کي سچائي ۽ ڪاميابي جي واٽ تي قدم وڌائڻ جي قابل بڻائيندي ان کان سواءِ واسطيدار ماڻهو پنهنجي ڏاهپ کي اهڙين ايجادن ڪرڻ ۾ صرف ڪندو جيڪي انسانذات جي تباهي سان گڏوگڏ ان جي پنهنجي بدنصيب (بدقسمتي) جو ڪارڻ بڻجي وينديون. اها ڳالهه قانون ساز جي معاملي ۾ به اهڙي صحيح آهي جيئن انهن لاءِ جن جي لاءِ اهي قانون ٺاهيا ويا آهن. انهن جو ضمير ۽ دلي ڇاهه عدل ۽ انصاف تي ٻڌل قانونن کي مڃڻ لاءِ خواهان هجڻ گهرجن ۽ رڳو انهن جي چڱي هجڻ بابت عقلي مڃتا ڪافي ڪونهي. انساني ترقي جي تڪميل کي يقيني بڻائڻ لاءِ انهن جي دلين کي پليٽين کان آڄو

هجو گهرجي ته جيئن اهي قوم جي فلاح و بهبود لاءِ جذبي سان ڪوششون ڪن. ان کان علاوه، اهو به ضروري آهي ته انهن کي اخلاقي خوبيون جو حامل هجو گهرجي، ڇو ته انسان جون خوبيون قانونن ۽ ضابطن کي ڏوهين ۽ بدڪارن کان قلمي وانگر تحفظ ڏين ٿيون.

اهو ئي سبب هيو ته امام علي عليه السلام ماڻهن جي دلين ۾ سنن لاڙن کي اڀاريو ۽ سنن اخلاقن کي ترقي وٺرائڻ لاءِ خطبا ڏنائون. پنهنجن خطبن، فرمانن ۽ بحث مباحثن ۾ انهن هميشه ماڻهن جي ضمير کي مخاطب ڪيو ڇو ته انهن کي خبر هئي ته ماڻهن جي مسئلن ۽ انهن جي سنن لاڳاپن جي انتظام لاءِ اهو ضروري آهي ته انهن کي سنن اخلاقن جو حاصل هجو گهرجي. پنهنجي اندر جي پاڪائي انساني ڪمال کي يقيني بڻائي ٿي ۽ انصاف کي پڻ مدد ڏئي ٿي، ۽ ان جي سرحدن جي حفاظت ڪري ٿي. ان کان علاوه اها ماڻهن جي انهن جذبن ۽ خواهشن ڏانهن به رهنمائي ڪري ٿي جيڪي ڪاميابي ۽ خوشي کي اوج تي رسائين ٿا.

حضرت علي عليه السلام ماڻهن کي شائستو بڻائڻ ۽ مشورو ڏيڻ جي غير معمولي صلاحيت جا حامل هيا ۽ انهن جي لفظن هر هڪ کي تمام گهڻو متاثر ڪيو. پاڻ انهن جي فطرت، انهن جي ڀنگ ۽ روين کان واقف هيا. پاڻ انهن جي سڀني ۽ خراب عادتن جي پيٽ ڪيائون ۽ پنهنجن بيانن ۾ انهن جي حقيقتن کي پڌرو ڪيائون. پاڻ انهن جي مختلف قسمن کي کولي بيان ڪيائون. ان ماڻهن کي هاڪاري ڳالهين ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ انهن کي خراب ڳالهين ڪرڻ کان منع ڪيائين.

سڀني ۽ خراب جي وچ ۾ فرق ڪرڻ لاءِ ماڻهن جي ضمير جي قابل هجو بابت حضرت علي عليه السلام جو بلڪل مثبت رايو انسانذات جي ٻين عظيم سهائتا ڪندڙن (حضرت عيسيٰ عليه السلام ۽ حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) جي رايي سان ساڳي هڪجهڙائي رکندڙ هيو جن ذهنن ۽ رحم ۽ پيار ڪرڻ وارين دلين کي روشن ڪري ڇڏيو هيو ۽ انسانذات لاءِ جن جي پيار حدبندين کي ڪنهن به ڪاٽي ۾ ڪونه ٿي آندو. انهن جي دلين ۾ جيڪا روشني ڪئي وئي هئي ان جي آڏو هر روشني ٽپ ٿي وئي. حضرت علي عليه السلام پنهنجن

مشاهدن کي انهي ئي مثبت راء تي قائم ڪيو آهي ۽ پنهنجن مشورن ۽ خطبن ۾ انساني ضمير کي مخاطب ٿيڻ پڻ سٺي راء جي ڪري هيو جيڪا انهن انساني فطرت بابت رکي ٿي.

جيئن ته حضرت علي عليه السلام ماڻهن بابت مثبت راء رکي ٿي مڙني تڪليفن جي باوجود جيڪي ان انهن جي هٿان سنيون هيون، ان هميشه انهن جي دلين ۾ سٺن اخلاقن کي ويهارڻ جي ڪوشش ڪئي. ان کي خبر هئي ته انسان جي فطرت ۾ چڱائي ۽ مٺائي، ٻئي موجود آهن. بهرحال، بردبار شخص لاءِ لازمي آهي ته پنهنجي دل کي چڱائي ڏانهن موڙي ۽ ان کي فروغ ڏئي. حضرت علي عليه السلام مثالن سان گڏوگڏ پنهنجي ڀلي ڪردار ذريعي ماڻهن جي سکيا ڪئي، چو ته تعليم جو اهو طريقو وڌيڪ اثرائتو آهي.

امام علي عليه السلام ماڻهن کي وري وري تڪيد ڪيو ته ماڻهن جي ضمير بابت سٺي راء رکڻ، پاڻ فرمايائون: ”جيڪڏهن ڪوئي شخص توهان جي لاءِ سٺي راء رکي ٿو ته ان جي راء کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪيو ته اها صحيح آهي.“ انهن اهو پڻ فرمايو: ”جيڪڏهن ڪوئي شخص ڪا ڳالهه يا ڪم ڪري ٿو ته ان بابت غلط راء قائم نه ڪيو ايتري تائين جو ان مان سٺو نتيجو ڪڍڻ ممڪن ٿي پوي“

جيڪڏهن انهن دوڪيباز ۽ ظالم ماڻهن جي عملن کي تنقيد جو نشانو بڻايو آهي ته اهو انهيءَ ڪري هيو ته ان تنبيهه ۽ نصيحت جي ذريعي انهن جي اصلاح کي ممڪن سمجهيو ٿي، توڙي جو ان ۾ گهڻي ڪوشش ۽ وقت صرف ڪرڻو پيو ٿي.

جيڪي سٺا ڪم ڪن ٿا دياندار شخص انهن کي انعام ڏئي ٿو ۽ بچتڙايون ڪندڙن کي سزا ڏئي ٿو چو ته اهو اميد ڪندو آهي ته انهي طريقي سان انهن کي نيڪ ڪرڻ ممڪن ٿي ويندو. جيڪڏهن امام علي عليه السلام اهڙي توقع نه ڪن ها ته انهن ڪڏهن به شرير ماڻهن طرفان پيدا ڪيل ناقابل برداشت مشڪلاتن کي درگزر نه ڪيو هجي ها.

حضرت علي عليه السلام دنيا ۽ دنيا جي پوڄاري ماڻهن بابت فرمايو: ”دنيا جا پوڄاري ماڻهو هڪ ٻئي تي ايئن باهوڙ ڪندا آهن جيئن ڪتا يا خونخوار جانور ڪندا آهن. انهن منجهان طاقتور

ڪمزورن کي ڳڙڪائي ويندا آهن ۽ وڏا ننڍن جي بي عزتي ڪندا آهن. انهن ائين انهي ڪري چيو جو انهن بدعنوان ماڻهن جي بي فرماني ۽ هٿ ڪس ڪري تمام گهڻو پيوڳيو هيو ۽ انهن طرفان پيدا ڪيل ڳڙڙ ڪري تمام گهڻو پريشان هيا. اهي ڳالهيون چوڻ سان انهن ظالمن، بي انصاف ۽ غاصبن خلاف ساڳي نموني ۾ جهاد ڪيو ٿي جنهن نموني ۾ هڪڙو طبيب مريض جي صحت ۽ پلائي لاءِ بيماري جي جيوڻ خلاف جهيڙيندو آهي. انهن موت کي زندگي تي ترجيح ڏني ٿي ۽ انساني برادري جي چوٽڪاري جي اميد ڪئي ٿي.

حضرت علي عليه السلام زندگيءَ جو به احترام ڪيو ٿي چو ته اها الله تعاليٰ جي هڪڙي وڏي نعمت آهي. ان ساهوارن کي قابل احترام سمجهيو ٿي ته جيئن مخلوق جي خاڪن جو نمونو انهن جي وجود ۾ محفوظ ٿي وڃي. انسان جي فطري پاڪائي ۽ ضمير جي باري ۾ انهن جي مثبت راءِ هئي ۽ انسان ذات جي خوشحالي لاءِ گهڻو پرايميد هيا. انهن جي تمنا هئي ته انسان ايترو آزاد هجي جيترو ان کي هجڻ گهرجي.

پنهنجي انهي مثبت سوچ ۽ اميد کان سواءِ اهي ماڻهن سان ايترو سٺو رويو اختيار نه ڪري سگهن ها ۽ ايئن نه چون ها: ”توهان جيڪڏهن ڪنهن شخص کان ڳالهه ٻڌو ته ان بابت غلط (خراب) انومان نه ڪيو جيستائين اهو ممڪن هجي ته ان مان ڪو سٺو نتيجو نڪري اچي.“ انهي معاملي ۾ اهي پيغمبر سڳورن وانگر پڻ ماڻهن سان مخاطب نه ٿين ها، ۽ انهن جي دل جي گهرائي سان پنهنجن خطبن ۽ تنبيهن ذريعي چڱائي ڏانهن رهنمائي نه ڪن ها. انهن پنهنجن خطبن ۽ نصيحتن ذريعي ماڻهن جي اخلاقن جو تحفظ ڪرڻ گهريو ۽ انهن ۾ انساني جذبي کي اپارڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن اهي خود پنهنجي ڏاهپ ۽ سمجهه جي مدد سان سٺا ڪم ڪن.

امام علي عليه السلام هر ڪم جي لاءِ انهن ئي ماڻهن منجهان ڪي جاسوس مقرر ڪيا ته جيئن انهن تي نظر رکڻ ۽ اعلان ڪيائين ته انهن جي جسم جا عضوا انهن لاءِ تازا ۽ ويٺا آهن. جيئن ته کين انهن جي پنهنجي ذميواريءَ کاتي ۾ يقين هيو پاڻ فرمايائون: ”اي انسانو! ياد رکو ته توهان جو پنهنجو پاڻ توهان لاءِ تازا ۽ ويٺو آهي ۽ توهان جا عضوا

توهان جا جاسوس آهن، جيڪي توهان جي هر عمل جو حساب ڪتاب رکن ٿا ۽ توهان جي ساھ کڻڻ جو پڻ.“

انسان جي ضمير ۽ ان جي حياتي لاءِ احترام ۽ يقين هجڻ ڪري انهن پنهنجي زماني جي ماڻهن کي ٻڌايو ته انساني زندگي کي غلامي ۾ نٿو رکي سگهجي، ۽ گهڻي عرصي تائين پالڪپڻي جي پيڻگهي ۾ نٿي رکي سگهجي. ان کي قيد ۾ رکڻ نه گهرجي پر جيڪڏهن گندي ٿي پوي ته ان جي نتيجي ۾ برباد ڪرڻ گهرجي.

هڪڙي ٻئي باب ۾ اسان حضرت علي عليه السلام جا بينظير قول بيان ڪنداسين جيڪي ايتري تائين جاويدان رهڻا آهن جيستائين ديندار ماڻهو ڌرتي تي موجود رهندا. اهي قول سدائين قائم رهندا. اسان اهي قول نهج البلاغه مان چونڊيا آهن ۽ اهي انسان جي اعليٰ ڳڻن، سٺي ڪردار ۽ پاڪائي جي حاصلات سان تعلق رکن ٿا.

حضرت علي عليه السلام کان پوءِ واريون حالتون

مون کان پوءِ توهان جي مٿان هڪڙو اهڙو زمانو ايندو جو
حق کان وڌيڪ لڪل ۽ باطل کان وڌيڪ پڌري ڪا ڳالهه
ڪونه هوندي

امام علي عليه السلام
زمين الله جي ملڪيت آهي ۽ مان الله جو خليفو آهيان،
مان جيڪو ڪجهه الله جي نالي تي وٺان اهو منهنجي
ملڪيت آهي ۽ جيڪا شي ڇڏي ڏيان اها به منهنجي اختيار
پر آهي.

معاوية بن ابوسفيان
اي انسانو! مان الله جي طرفان روءِ زمين جو بادشاهه
آهيان.

ابوجعفر منصور عباسي
اهي آفتون، سماجي ۽ اخلاقي برائيون عرب دنيا ۾ ان وقت کان
ظاهر ٿيڻ شروع ٿيون ۽ مشرق ۾ سگهاريون ٿيڻ لڳيون جنهن ڏينهن ابن
ملجم جو پليت هٿ انصاف و عدل جي نموني ۽ اعليٰ گُٺن جي صورت
ڏانهن يعني حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه
ڏانهن وڌيو هيو.

اهو ضروري آهي ته امام علي عليه السلام جي شهادت کان پوءِ
عرب قوم جي حالتن جو مختصر طور ذڪر ڪجي ۽ انهي ڳالهه جي
وضاحت ڪجي ته بنو اميه ۽ بنو عباس جي حڪومتي زمانن دوران
حالتن ڪهڙو رخ اختيار ڪيو. انهن حڪمرانن جن حضرت علي عليه
السلام طرفان مقرر ڪيل اصولن کان منهن موڙ ڪئي، اهي ڪهڙي
ڪردار وارا هيا، ۽ عام ماڻهو ڪيئن سستو ٿي ويو ۽ ورثي طور هڪ هٿ
کان ٻئي گروهه ڏانهن ڪيئن منتقل ٿيندو رهيو.

امام علي عليه السلام جي خلافت جو دور حضرت عثمان رضه ۽
معاويه ۽ ان جي جانشينن جي دور وچ ۾ هڪڙو وقفو هيو. انهي وقفي
واري زماني ۾ حق ۽ انصاف گهڻي اعليٰ حالت تي پهچي ويا هيا. البت
ان کان اڳ واري دور ۾ ماڻهن جا حق ڪنهن حد تائين غصب ٿيل هيا.

شاهوڪار گهراڻن سان تعلق رکندڙ ماڻهو حڪومت جي اختيار آڏو فرمانبردار ڪونه هيا. نتيجو اهو نڪتو ته ناانصافي ۽ ڏاڍ گهڻو ڦهلجي ويا. قوم جا سردار آفيسر ۽ گورنر عوام لاءِ مصيبت جو سبب ٿي ويا ۽ پنهنجي ملڪيت ميٽڙ لڳا. حضرت عثمان رضه جا صلاحڪار ۽ حمايتي مڪمل طور تي ڪل مختيار هيا.

اهو بهتر ٿيندو ته هتي بنو اميه ۽ بنو عباس جي حڪومتي زمانن دوران حڪمرانن ۽ رعيت جي حالتن کي کولي بيان ڪجي ته جيئن حضرت علي عليه السلام طرفان مقرر ڪيل قاعدن ۽ قانونن جي اهميت کي چڱي نموني سمجهي سگهجي ۽ پڙهندڙن کي احساس ٿئي ته ان جي سوچ ۽ ڏاهپ ڪيتري اعليٰ هئي. ان جي تلوار خود غرضي کي گونچ جي حالت ۾ ئي ڪپي ٿي ڇڏيو ۽ ان جي ايماندار هٿ گڏوڏاپ کي تباھ ڪري ڇڏيو ٿي.

جيئن ئي حضرت علي عليه السلام پنهنجي قاتل لعنتي ابن ملجم جي هٿان شهادت ماڻي ته معاويه بن ابوسفيان پنهنجي نام نهاد خلافت واري حڪومت جي مخالفن خلاف منصوبه بندي ڪرڻ شروع ڪئي. ان هر شخص کي سخت سزا ڏني جنهن به ان کي خدا جو خليفو تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ان اڃا پنهنجي مهم ۾ مڪمل ڪاميابي ڪونه ماڻي هئي ته بدنام زمانه يزيد جي خليفي طور جانشيني لاءِ ميدان هموار ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيائين. ان هر ممڪن ذريعي کي استعمال ڪرڻ لاءِ اختيار ڪيو جيڪو ان جي پٽ کي بادشاهه بڻائڻ لاءِ فائديمند ثابت ٿي سگهيو ٿي. ان ڪجهه ماڻهن کي اعزاز بخشيا ۽ ٻين کي اختيار ۽ حيثيت کان محروم ڪيو. معاويه ماڻهن کان يزيد جي بيعت جو حلف وٺڻ لاءِ جن اڻ ڳڻين رٿن جو بندوبست ڪيو اسان انهن مان هڪڙي منصوبي جو حوالو ڏيون ٿا جيڪو پڌرو ڪندو ته يزيد ۽ ان جي جانشينن جي خلافت واري حڪمراني ڪهڙي بنياد تي قائم ڪئي وئي هئي.

معاويه هڪڙي گڏجاڻي جو بندوبست ڪيو ته جيئن مختلف پرڳڻن جا ماڻهو ان جي حياتي ۾ ئي گڏيل طور تي ان جي پٽ يزيد جي بيعت جو حلف ڪن. جڏهن ماڻهو گڏ ٿيا ته معاويه ۽ يزيد ٻڻ موجود هيا.

ان مهل يزید بن مقنع نالي هڪڙو چايلوس اڻي ٻينو ۽ معاويہ ڏانهن اشارو ڪري چيائين: ”هي امير المومنين آهي.“ پوءِ ان يزید ڏانهن اشارو ڪيو ۽ چيو: ”جيڪڏهن معاويہ مري وڃي ته اهو خليفو هوندو.“ پوءِ ان پنهنجي تلوار ڏانهن اشارو ڪيو ۽ چيو: ”جيڪڏهن ڪير به انهي ڳالهه سان متفق نه ٿيندو ته ان جي سزا اها هوندي.“ معاويہ چيو: ”تون ويهي ره ڇو ته تون عوامي ميڙ جو ترجمان آهين.“

حجاز جي ماڻهن يزید جي بيعت جو حلف ڪڍڻ کان انڪار ڪيو. نه اهي دولت ذريعي لالچائي سگهڻ جهڙا هيا ۽ نه وري اهي فوجي طاقت کان ڊنل هيا. انهن ماڻهن سان معاويہ جو سلوڪ عجب ڏياريندڙ آهي. هڪڙو پيروان انهن کي ڌمڪائڻ لاءِ چيو: ”مان خدا جو قسم ڪٿان ٿو ته جيڪڏهن هتي ڪنهن به شخص منهنجي خلاف هڪڙو لفظ به ڳالهائڻ جي جرئت ڪئي ته ان کان اڳ جو اهو ٻيو لفظ ڳالهائي ان جو ڪنڌ ڪپيو ويندو. تنهنڪري توهان ماڻهن کي پنهنجي جان جو خیر گهرڻ کپي ۽ موت کي دعوت ڏيڻ نه گهرجي.“ ان حجاز جي ماڻهن مان هر هڪ تي به نگهبان مقرر ڪيا ۽ پوليس آفيسر کي چيائين: ”انهن ماڻهن مان جيڪو به انڪار ڪرڻ يا دعوا ڪرڻ لاءِ پنهنجا چپ چوري ته ان جو ڪنڌ ڪپيو وڃي.“

اهو انهي طريقي سان ٿيو ته يزید بن معاويہ خلافت واري حڪمراني حاصل ڪئي.

عبدالله بن حنظلہ چوي ٿو: ”اسان کي ڊپ هيو ته جيڪڏهن اسان يزید جي مخالفت نه ڪئي ته آسمان منجهان اسان تي پٿرن جو مينهن وسندو ۽ قدرتي عذاب ڪري اسان سڀئي ناس ٿي وينداسين. اهوئي سبب هيو ته اسان ان جي مخالفت ڪئي.“

هي اهوئي يزید هيو جنهن امام حسين عليه السلام کي هڪڙي وڏي دردناڪ نموني ۾ شهيد ڪرايو ڪعبت الله شريف جو گهيريءَ ڪري ان تي منجنيق ذريعي پٿر وسايائين، پنهنجن فوجين لاءِ مديني شريف جي ماڻهن جي ملڪيت ۽ خون کي جائز قرار ڏنائين، ۽ عيش عشرت ۽ شراب ڪباب واري زندگي گذاريائين. اهو ڪتن ۽ پولڙن جي ويڙهه ڪرائيندو هيو ۽ مرڻ گهڙي تائين انهن کي پاڻ سان گڏ رکندو

رھيو. ان کانپوءِ اموي گھراڻي جا ماڻهو ان جا جانشين ٿيندا رھيا. اھي بيت المال جي ملڪيت کي پنھنجن ماتن ۽ حمايتن ۾ ورھائيندا ھيا. حضرت علي عليه السلام انصاف واري جنھن جاءِ جو بنياد رکيو ھيو ان کي انھن تباھ ڪري ڇڏيو ۽ ھڪڙي ظالم ٽولي حڪومت جون واڳون سنڀاليون. ماڻھن جي ھڪڙي جماعت امير ترين ٿي وئي ۽ ٻين کي انتهائي غربت واري حالت ۾ ڌڪيو ويو. جڏھن ھزارين ماڻھو بكون ڪاٽي رھيا ھيا، اموي حڪمران معبد نالي ھڪڙي ڳوٺي کي ٻارھن ھزار دينار ڏنا، ڇو تہ ان حڪمران کي پنھنجي موسيقي ذريعي خوش ڪيو ھيو. امير ماڻھن وٽ لاتعداد ٻانھا ۽ ٻانھيون رکيل ھيا. اڪيلي سليمان بن عبدالملڪ، جڏھن خليفو ٿيو انھن مان ستر ھزار کي آزاد ڪيو. نسل، خاندان ۽ جماعت جي بنياد تي تعصب ۽ جانبداري اموي حڪمرانن جي دور ۾ تمام گھڻو عام ھيا، توڙي جو اسلام انھي تعصب کي تباھ ڪيو ھيو ۽ امام علي عليه السلام ان جي ڪڏھن بہ اجازت ڪونہ ڏني ھئي.

ان ئي زماني دوران يمن وارن ۽ بنو قيس جي ماڻھن جي وچ ۾ مت پيد ڪيو ويو. عربن پاڻ لاءِ غير عربن (اجمي) مٿان برتر ھجڻ جي دعوا ڪئي ۽ ساڳي نموني قريشين ٻين کان برتر ھجڻ جي دعوا ڪئي. انھن جي درٻار عيش عشرت ڪرڻ وارن ماڻھن سان ڀريل ھوندي ھئي، جيڪي بغير ڪنھن عوامي خدمت انجام ڏيڻ جي بيت المال مان وڏو وضيفو حاصل ڪندا رھندا ھيا. تاريخ ٻڌائي ٿي تہ وليد بن عبدالملڪ خليفو ٿيو تہ ان ويھ ھزار کان بہ وڌيڪ وضيفو وٺندڙ ماڻھن جا وضيفا بند ڪري ڇڏيا. عمر بن عبدالعزيز کانسواءِ سڀني اموي حڪمرانن جو اھوئي طور طريقو ھيو. انھن ڏاڍ ۽ ڏھڪاءِ ذريعي ڪيترن علائقن جي مالڪي حاصل ڪئي ۽ معاويہ ۽ يزيد جي مھر کي عملي جامو پھرايائون. عبدالملڪ بن مروان پنھنجي مرضي مطابق حڪم جاري ڪندو ھيو ۽ ماڻھن جي جان ۽ مال کي ڪا بہ اھميت ڪونہ ڏيندو ھيو. ان بحرين جي کوھن ۽ چشمن کي مٽي سان ڀري ڇڏڻ جو حڪم جاري ڪيو تہ جيئن ان علائقي جا رھواسي محتاج ۽ مجبور ٿي وڃن ۽ حڪومت آڏو آن مڃين. ان ظالم ۽ رت جي ھيراڪ ماڻھو حجاج بن يوسف کي عراق جو گورنر مقرر ڪيو.

امين ريحاني بنواميه جي باري ۾ هيئن چوي ٿو: ”اموي حڪمرانن انصاف کان منهن موڙ ڪري ڇڏي هئي جنهن جي بجاءِ آوري ڪرڻ هڪڙي حاڪم لاءِ لازمي هئي. اها ڪميٽن ۽ نااهل ماڻهن جي هڪڙي جماعت هئي. جيڪڏهن انهن مان هڪڙو بيوقوف هيو ته ٻيا ڪميٽا هيا. جيڪڏهن هڪڙو حياڌاري کان خالي ۽ عاجز هيو ته ٻيو شرابي ۽ زيادتيون ڪندڙ هيو. گهٽ ۾ گهٽ ڪوئي ماڻهو به انهن طرفان منبر تان حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي پٽن جي شان ۾ گستاخي ڪرڻ واري عمل کي نظر انداز نٿو ڪري سگهي.“

اموين منجهان صرف هڪڙو عادل حڪمران گذريو ۽ اهو عمر بن عبدالعزيز هيو. ان پنهنجي حڪومت ناانصافي کي ختم ڪرڻ سان شروع ڪئي. ان بيت المال جي لٽيل ملڪيت کي واپس خزاني ۾ جمع ڪرائڻ لاءِ پاڻ پتوڙيو ۽ پنهنجي خلافت لاءِ احساس پيدا ڪندڙ حڪمت عملي (پاليسي) اختيار ڪرڻ لاءِ ڪوشش ورتائين. بهرحال، ڪجهه ماڻهو ان جي انهي رويي کان خوش ڪونه هيا ۽ ان کي قتل ڪري ڇڏيائون.

بنواميه دوکيبيازي سان خلافت حاصل ڪئي ۽ ان کي زور زبردستي سان بادشاهي ۾ تبديل ڪيائون ۽ اهڙي بادشاهت قائم ڪيائون جنهن ۾ عدل ۽ انصاف جو نالو نشان ئي ڪونه هيو. آخرڪار انهن جي حڪومت جو محلات لڏڻ لڳو ۽ انهن جي پنهنجي مٿان اچي ڪريو. انهن کان پوءِ بنوعباس وارا اقتدار ۾ آيا ۽ غير جانبدار ماڻهو انهن جي مقابلي ۾ بنواميه جي تعريف ڪرڻ لڳا.

امين ريحاني چوي ٿو: ”بنوعباس ملڪ تي رتوڇاڻ ذريعي قبضو حاصل ڪيو. شام فلسطين ۽ عراق ۾ رتوڇاڻ ۽ قتلار جا پيٽاڪ نظارا ڏسڻ ۾ ايندا هيا ۽ ان کانپوءِ سردارن پڻ رتوڇاڻ ڪرڻ ۽ قتل ڪرڻ ۾ ابوالعباس سفاح جي مثال جي پوئواري ڪئي.

عميٽر نالي هڪڙي شخص شام ۾ ماڻهن کي پاڻ وٽ دعوت ڏني، يمن وارن ان جي تابعداري ڪئي پر بنوقيس وارا ان جي خلاف اٿي پيا. عميٽر رات جو انهن تي حملو ڪيو ۽ انهن جي ملڪيت ۽ گهرن کي باهه ڏئي ساڙي ڇڏيائين.

ابن بيهليس نالي هڪڙي ٻئي شخص عميضر خلاف ويڙهه ڪئي. دمشق تي قبضو ڪيائين ۽ ان شهر جي رهواسين کي سزا ڏنائين. بنوعباس جي زماني ۾ بغاوتون ۽ فساد ڦهلجي ويا هيا ۽ گروهه جوش زور پڪڙي رهيو هيو. نه رڳو ظالم ۽ رت جا پياسا باغي ڀوڳي رهيا هيا پر غريب عوام جيڪي محصول ادا ڪندا هيا ۽ هر وقت جهاد ۾ حصو وٺڻ لاءِ تيار هوندا هيا، اهي پڻ گڙبڙ ۾ ملوث ٿي ويا هيا.

ان کان پوءِ بنوعباس جي آخري ڏينهن جي وڏين ۽ ننڍين بجگير رياستن جي حوالي سان امين ريحاني چوي ٿو: ”جيڪي ماڻهو ان اونداهي دور ۾ رهندا هيا گهڻو بدقسمت هيا. هر حڪمران رتوڇاڻ ۽ لڙائي جهڳڙي ۾ ٻئي کان گوءُ ڪٽندڙ هيو ۽ پنهنجن ظالمان عملن تي فخر ڪندو هيو. اهو پنهنجن فوجين کي اهو چوندو هيو ”مان توهان کي اجازت ٿو ڏيان ته توهان کي جيڪو وڻي هن شهر ۾ بنا روڪ توڪ جي تن ڏينهن تائين ڪندا رهو.“

”انهن لفظن سان اهي شهر ۾ ڦرلٽ ۽ ان جي رهواسين جو رت وهائڻ جي اجازت ڏيندا هيا. متنبې جو هڪڙو شعر آهي: ”جن عورتن انهن سان دوستي اختيار ڪئي اهي قيدي آهن، انهن جو اولاد قتل ٿيڻ لاءِ آهي ۽ انهن جي گڏ ڪيل ملڪيت لٽڻ ڦرڻ لاءِ آهي ۽ انهن جون ڀوڪون ساڙڻ لاءِ آهن.“

”انهي دور ۽ ان زماني جي ماڻهن جي خوف مٿان تف هجي. الله انهن بيوس ماڻهن تي رحمت ڪري ۽ انهن حڪمرانن ۽ فوجين تي الله جو غضب هجي! ڇا انسان جيڪو الله تعاليٰ جي بهترين مخلوق آهي هڪڙي وقت خونخوار جانورن منجهه خصلت بدلائي ٿو؟ ڇا اهي وحشي انهي جا حقدار آهن ته تاريخ جا پنجاهه صفحا انهن لاءِ مخصوص ڪيا وڃن؟ نه انهن جي عملن کي مختصر طور صرف هڪڙي سٽ ۾ بيان ڪري سگهجي ٿو. اهي هڪٻئي جا جاني دشمن ٿي ويا، وڙهيا، قتل ڪيائون، ڦرلٽ ڪيائون ۽ باهيون ڏنائون، ۽ ظالمان عملن جا مرتڪب ٿيا يا ٻين لفظن ۾ انهن ٻين جي جان، مال ۽ عزت کي پاڻ لاءِ جائز سمجهيو.“

اهي بنوعباس جي دور ۽ انهن جي خلافت جي آخري ڏينهن دوران ننڍين بجگير رياستن جي رتوڇاڻ ۽ ڦرلٽ بابت امين ريحاني جا رايا

آهن يعني ته جڏهن خليفا صرف نالي ۾ نهال هيا ۽ حقيقي اقتدار انهن جي هٿن مان نڪري ويو هيو.

هاڻي اسان مختصر طور تي بنوعباس جي دور بابت ڳالهه ٻوله ڪنداسين. هن کان اڳ ۾ اهو ذڪر ڪيو ويو آهي ته اميرالمومنين حضرت علي عليه السلام جيڪو حڪومتي نظام متعارف ڪرائڻ گهريو ٿي ان جي مخالفت ڪندي ۽ حضرت علي عليه السلام جي عدل ۽ انصاف واري حڪمت عملي کي ترڪ ڪندي بنو اميه وارن حڪومت کي پنهنجي گهر (خاندان) جي ملڪيت بڻائي ڇڏيو هيو. انهن ڪنهن کي به انهي جي اجازت ڪونه ٿي ڏني ته انهن سان سندن اقتدار ۾ حصو وٺيائين. انهن فاشسٽ (فسطائي) پاليسيون اختيار ڪيون جڏهن حڪومت ۽ ان جي آمدني صرف انهن جي ملڪيت هجي ۽ ٻئي ڪنهن کي به ان ۾ ذري جو به حق حاصل نه هجي.

جڏهن بنو اميه کان پوءِ بنوعباس وارا معاملن جا واڳ ڏئي ٿيا ته انهن پڻ پنهنجي انتظاميه جو ساڳين خيالن تي بنياد رکيو. انهن پڻ اها سوچ اختيار ڪئي ته بادشاهه ڌرتي تي الله جو نائب آهي ۽ حڪومت ڪرڻ ان جو موروثي حق آهي. ڪنهن به ٻئي کي انهي بندوبست ۾ تبديلي ڪرڻ جو حق ڪونه هيو. اها ڳالهه به انهي سوچ پٽاندڙ ٿي ته منصور ٻيو عباسي خليفو جڏهن عوامي ميڙاڪي کي مخاطب ٿيندي چيو "اي انسانو! مان الله طرفان مقرر ڪيل ڌرتي جو بادشاهه آهيان. مان توهان جي مٿان ان جي رحمت ۽ مدد سان حڪومت ڪريان ٿو. مان الله جي ملڪيت جو رڪوالو آهيان. مان بيت المال کي ان جي مرضي سان خرچ ڪيان ٿو. مان ڪنهن کي به جيڪو ڪجهه ڏيان ٿو اهو ان جي مرضي سان ڏنل ٿيندو ڇو ته ان مون کي پنهنجي خزاني جو تالو (ڪلف) مقرر ڪيو آهي. جيڪڏهن اهو توهان کي ڪجهه ڏيڻ چاهيندو ته اهو ان تالي کي کوليندو ۽ جيڪڏهن توهان کي ڪا شي ڏيڻ نه گهرندو ته اهو ان کي بند ڪري رکندو."

بين عباسي خليفن به ساڳي پاليسي جي پوئواري ڪئي. انهن مان هرڪو ڌرتي تي الله جو نائب هيو. اها ڳالهه واضح نموني ۾ پترو ڪري ٿي ته ظلم بنوعباس ۽ انهن جي ماتحت شهزادن ۽ حڪمرانن جي حڪومت جو بنيادي هٿيار هيو. انهن جي خيال مطابق حڪمراني الله

جو تحفو هيو الله تعاليٰ جن کي گهريو انهن کي اهو تحفو عطا ڪيو ۽ جڏهن ان عوام جي فلاح و بهبود گهري ته انهن کي بنو عباس جهڙا مهربان، ڏاها ۽ سخي حڪمران مهيا ڪيائين!

انهي سوچ ۽ انهي نظر تي ۽ عقيدتي جو اهو نتيجو نڪتو ته ماڻهو عباسي حڪمرانن جا تابعدار رهيا ۽ انهن تي جيڪو وهيو واپريو ان کي اهو سمجهندي صبر سان برداشت ڪندا رهيا ته اهو الله جي طرفان هوندو.

بنو عباس جي گاديءَ وارو هنڌ بغداد دولت پر ٻڌل هيو پر اها سموري دولت فقط خيلفي ۽ ان جي ماتنن ۽ حمايتن لاءِ مخصوص هئي. البت، ٻيا ڀلي چوڻ ڪيترا به قابل هيا ۽ قوم لاءِ ڪهڙيون به خدمتون انجام ڏنيون هونديون هيئن، انهن جو دولت پر ڪوبه حصو ڪونه هيو ۽ غربت ۽ ذلت پر گهيريل هيا، ايسٽائين جو اهي خيلفي جي چاڀلوسي ڪندا هيا ۽ ان آڏو پاڻ کي خوار ڪندا هيا.

انهي صورتحال جي نتيجي ۾ ماڻهن جا ٻه طبقا وجود ۾ اچي ويا. انهن ٻنهي طبقن جي وچ ۾ تمام گهڻو فرق هيو. هڪڙي طبقي سان تعلق رکندڙ ماڻهو دولت سان ڪيڏندا هيا جڏهن ته ٻئي طبقي سان تعلق رکندڙ توڙي جو اهي ڪيترا ماهر ۽ قابل چوڻ هجن، محتاج ۽ مسڪين رهندا هيا، ۽ گهڻي قسمي واري زندگي گذاريندا هيا. حڪومت جي آمدني ۽ ملڪيت کي خليفو ان جا مائت ۽ درباري عيش عشرت واري زندگي گذارڻ تي خرچ ڪندا هيا. اهي لکين دينار پنهنجن حمايتين، چاڀلوسن، ٻانهين ۽ ڪڏڻن تي خرچ ڪندا هيا.

دولت جي لحاظ کان خليفو شهزادا، امير امراءَ ۽ سرڪاري آفيسر مٿاهين طبقي سان تعلق رکندڙ هيا. ڌنڌي ڌاڙي ۽ هنر وارا ماڻهو بعد ۾ آيا ٿي. توڙي جو انهن جو مال ملڪيت ۽ پاڻ پڻ، اعليٰ طبقي جي ماڻهن ڪري مستقل خطري ۾ هوندا هيا، پر دولت هجڻ ڪري انهن کي امير امراءَ کان پوءِ سٺي حيثيت حاصل ٿيل هئي. بهرحال، عام ماڻهوءَ جي حصي ۾ جيڪي شيون آيون ٿي، اهي بدحالي، محتاجي، مجبوريءَ بڪ ۽ موت هيون. بغداد ۾ شاهوڪارن جون عاليشان مائڙيون ۽ غريبن جون تباهه حال جهوپڙيون هڪ ٻئي پٺيان موجود هيون. اهو چئي

سگهجي ٿو ته اهي بهشت ۽ دوزخ جو نظارو پيش ڪنديون هيون. ان زماني جو هڪڙو شاعر بغداد جي باري ۾ هيئن چوي ٿو:

”هي بغداد صرف شاهوڪار ماڻهن جي رهڻ لاءِ موزون آهي،
۽ نه ڪي غريبن ۽ محتاجن لاءِ.“

جيڪڏهن قارون جهڙو ماڻهو به اتفاق سان بغداد اچي وڃي ته اهو پڻ افسوس ۽ پريشاني سان پرڃي ويندو.

بغداد حقيقي بهشت آهي جنهن جو اسان سان واعدو ٿيل آهي. پر اهو وقت کان اڳ ئي انهن جي هٿ چڙهي ويو آهي جن وٽ ڪاٺ لاءِ ۽ پهرڻ لاءِ گهڻو ڪجهه موجود آهي.

بغداد ۾ حورون ۽ غلمان آهن ۽ اتي هر شي موجود آهي جنهن جي توهان خواهش ڪري سگهو. باقي اتي جيڪا شي اٽلپ آهي، اها انسانيت آهي.“

عيش عشرت پسند ڪرڻ وارو هڪڙو شاهوڪار ماڻهو چوي ٿو: ”ڇا توهان ڪڏهن سموري دنيا ۾ ڪٿي بغداد جهڙو شهر ڏٺو آهي؟ هي بغداد ڌرتي تي بهشت آهي.“

بغداد ۾ لطف و لذت جو چشمو خالص آهي ۽ مزي وارو وڻ ساڻو آهي. البت، ۽ ٻين جاين تي زندگي نه سادي آهي نه خوشي واري. بغداد ۾ ڪير به وڏي حياتي ماڻي سگهي ٿو. ان جو ڪاڌو ۽ پاڻي وڻندڙ مزيدار ۽ سواڊي آهن. انهي حقيقت ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته ڪجهه علائقن جو ڪاڌو ۽ پاڻي ٻين علائقن جي ڪاڌي ۽ پاڻي کان بهتر آهي.“

اها اعتراض واري ڳالهه ڪونهي ته عباسين جي دور ۾ بغداد ڌرتي تي بهشت هيويا انهي معاملي ۾ ٻين عهدن دوران اها پڻ ڪا غلط ڳالهه ڪونهي ته ان شهر ۾ مڙن ۽ تفريح جا سرچشما خالص هيا ۽ خوشين جا وڻ ساوا هيا. ان شهر جي رهواسين جون ڊگهيون حياتيون هجڻ ۾ پڻ ڪو وڌاءُ ڪونهي. انهن مان ڪابه ڳالهه غلط ڪونهي. انسان هميشه بهشت واري زندگي گذارڻ جي خواهش ڪندو آهي، جتي سک سهوليت جون سڀ شيون موجود آهن - ميوات، گل ۽ هر سٺي شي. البت، اهي سڀ شيون تڏهن سٺيون ٿي سگهن ٿيون جڏهن اهي غريبن ۽ محتاجن جو استحصال ڪري حاصل نه ڪيون ويون هجن يا يتيمن ۽ بيواهه عورتن کان نه ڦريون ويون هجن. اهي عيش عشرت جا سامان

ڪٿان آيا ٿي جڏهن ته ان شهر ۾ هزارين محتاج ماڻهو موجود هيا جن پنهنجي سموري حياتي ۾ هڪڙو ويلو به پيٽ پري ماني ڪونه ڪاڌي هئي؟ ماڻهن جي احساسن ۽ جذبن جو اظهار ڪرڻ لاءِ مشهور شاعر ابوالعتميه پنهنجي زماني جي خليفي کي هيئن مخاطب ٿئي ٿو: ”چا اتي ڪوئي اهڙو شخص موجود آهي جيڪو منهنجن خلوص وارن مشورن کي خليفي تائين پهچائي؟ مان ڏسان ٿو ته ماڻهن لاءِ زندگي گذارڻ گهڻي مهانگي ٿي وئي آهي ۽ انهن جي آمدني تمام ٿوري آهي. انهن جون گهرجون لاتعداد آهن ۽ اهي صبح شام مصيبتن ۽ تڪليفن جي حملي هيٺ رهن ٿا.“

يتيم ٻار ۽ بيواهه عورتون پنهنجن هيڪلن گهرن جي دروازي وٽ خالي هٿ ويٺا آهن. مرد ۽ انهن سان گڏوگڏ عورتون پڻ تنهنجي آڏو هٿ ٽنگي رهيا آهن ته جيئن تون انهن جي ڪا مدد ڪرين.

سڀني زندگي جي تڪليفن جي شڪايت ڪري رهيا آهن. ۽ گهڻيل آوازن ۾ دانھون ڪري رهيا آهن. اهي تنهنجي همدردي لاءِ اميد ڪن ٿا ته جيئن اهي ڏکيائين کان چوٽڪارو حاصل ڪري سگهن ۽ سُڪ جو منهن ڏسن. مائرون، پنهنجين جهولين ۾ ٻارن سان، رات جو بغير ڪاڌي گذارين ٿيون ۽ ڏينهن جو بڪون کائين ٿيون. اتي ڪير آهي جيڪو انهن جي خالي پيٽن کي ڀريندو ۽ انهن جي اگهاڙن جسمن کي ڪپڙن سان ڍڪيندو؟ مان تنهنجي رعيت پاران سچي حقيقت کان توکي آگاهه ڪريان ٿو.“

هڪڙو شخص خليفي واثق بالله سان ملاقات ڪرڻ لاءِ آيو. اهو خليفي جي رعب تاب ۽ ان جي محلات جي شان و شوڪت ۽ لُٺ نانگر جو هنن لفظن ۾ نقشو چٽي ٿو (اسوياد رکڻ گهرجي ته اهو صرف هڪڙي محلات جي شان و شوڪت جي باري ۾ آهي):

”هڪڙي نوڪر مون کي ٻئي جي حوالي ڪيو ۽ ٻئي مون کي ٽئين جي حوالي ڪيو. ايئن ڪيترن ئي نوڪرن جي هٿن مان گذرندو مان هڪڙي عمارت ۾ پهتس، جنهن جو ايوان ۽ ديوارون زريعت جي ڪپڙي سان ڍڪيل هيا. هال جي وچ ۾ واثق پنهنجي تخت تي ويٺو هيو. شاهي تخت هيرن جواهرن سان سينگاريل هيو. فريده نالي ان جي

ٻانهي پنهنجي هٿ ۾ ساز ڪنيون ويئي هئي. واٽن سان گڏ ان ٻانهي کي پڻ قيمتي زريعت جا ڪپڙا پاتل هيا.“

اها پراسائش زندگي ۽ شاهوڪارا تو رعب تاب هڪڙي وڇڙندڙ بيماري هئي جنهن ۾ سڀئي بشمول خليفو ان جا مٿ مائٽ ۽ دربارين سان گڏوگڏ ڪجهه واپاري ماڻهو به ڦاٿل هيا. باقي جيترو ٻين اينگن ڪمن جو معاملو آهي جيڪي شاهي دربار ۾ ٿيندا رهندا هيا، بهتر آهي ته انهن جو ذڪر نه ڪجي.

دولت لاءِ ٻانهن ۽ ٻانهين جي خريد و فروخت جنهن جي نه ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم اجازت ڏني ۽ نه وري امام علي عليه السلام ايتري وڏي پيماني تي پهتل هئي جو هر شهر ۾ انهي خاص ڌنڌي لاءِ هڪڙي الڳ بازار هوندي هئي.

بغداد ۾ جيڪو عباسين جي گادي وارو هنڌ هيو دارالرقيق نالي گهڻي مشهور جاءِ آهي جنهن کي انهي مقصد لاءِ استعمال ڪيو ويندو هيو. غلامن جو ڪاروبار ڪرڻ وارن ماڻهن وٽ هر نسل ۽ رنگ جا ٻانهي ۽ ٻانهيون هوندا هيا. حبشي غلام ڏاکڻي علائقي کان عباسي شهرن ۾ آڻيندا هيا ۽ ٻن سون درهمن ۾ ڦي غلام وڪيا ويندا هيا. پوري رنگ جا ٻانهي ۽ ٻانهيون سمرقند مان آڻيندا هيا، جيڪا اهڙي قسم جي غلامن جي وڏي مارڪيٽ هئي. اتي ڪيترن ئي قسمن جون ٻانهيون هونديون هيون. انهن مان ڪجهه قنڌار ۽ سنڌ جون هونديون هيون. انهن مان ڪجهه ۽ ڪارين اکين ۽ ڊگهن وارن واريون هونديون هيون. انهن مان ڪجهه اهي هيون جن جي مديني ۾ سڪيا ڪئي وئي هئي، جيڪي نچڻيون ۽ ماهر ڳائڻيون هيون. جن جي مڪي ۾ تربيت ٿيل هئي اهي پنهنجي سونهن ۽ موهيندڙ مهانڊن ۾ بي مثال هيون. ڪجهه ٻانهيون مغربي ملڪن مان پڻ آيون هيون.

ابوعثمان نالي هڪڙو دلال جنهن کي ان زماني جي ٻانهن ۽ ٻانهين جي وصفن جي باري ۾ مڪمل ڄاڻ حاصل هئي، چوي ٿو: ”هڪڙي ٻانهي لاءِ ضروري آهي ته اها باربري (Barbary) ۾ ڄائي هجي ۽ نون سالن جي عمر ۾ پنهنجي ملڪ مان نڪري وئي هجي. ان ئي سال مديني ۾ ۽ ٽي سال مڪي ۾ گذاريا هجن. سورهن سالن جي عمر ۾ ان

کي عراق پهچڻ گهرجي ۽ اتي جي ماحول جا طور طريقا سکڻ گهرجن. جڏهن اها پنجويه سالن جي ڄمار جي ٿئي ته ان کي وڪڻڻ گهرجي. اهڙي ٻانهي پنهنجو پاڻ ۾ موروڻي ڪشش، مديني جو نازنخرو مڪي جي سونهن ۽ عراق جي فضيلت ۽ طور طريقا گڏ رکندي البت ابو عثمان اهو ٻڌائڻ وسري ويو ته اهڙي ٻانهي چوڪريءَ جي قيمت ڪيتري لڳندي هئي.

باربري سان تعلق رکندڙ ٻانهين کان علاوه اتي صومالي، ترڪي، قبرصي، رومي ۽ آرمينيائي ٻانهيون پڻ هونديون هيون جن جي وصفن جو بيان ڪرڻ هتي ضروري ڪونهي. هر ملڪ سان تعلق رکندڙ ٻانهين جون پنهنجون خاص قابليتون ۽ خصوصيتون هيون، جن جو ان زماني جي ماهرن تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي.

عباسين جي دور ۾ غريب ماڻهن جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي، جڏهن ته شاهوڪار ماڻهو به اهو ڪونه محسوس ڪندا هيا ته ڪو انهن جي جان ۽ مال محفوظ آهن. ماڻهن جون حياتيون اميراء جي هٿن ۾ هونديون هيون ۽ انهن کي هر وقت انديشو رهندو هيو ته ڪنهن به مهل اهي پنهنجي جان يا مال وڃائي ويهندا، تنهنڪري جيڪڏهن هڪڙي پاسي خليفي ۽ ان جي اميراء جي سخاوت جي ڪا حد ڪونه هئي ته ٻئي پاسي انهن طرفان ماڻهن جي استحصال ڪرڻ جي به ڪا حد ڪونه هئي. جيڪڏهن هڪڙي وقت خليفي ڪنهن کي خوبصورت شعر ٻڌائڻ تي هزارين دينار ڏنا ٿي ته ٻئي وقت ان ڪنهن لاءِ حڪم ڪيو ٿي ته ان جو ڪنڌ ڪپيو وڃي ۽ ان جي ملڪيت ضبط ڪئي وڃي.

عتابي پنهنجي زماني ۾ موجود حالتن جو گهڻو حقيقي نقشو چٽيو آهي. ان کان هڪڙي دفعي معلوم ڪيو ويو ته ادبي ماڻهو هجڻ جي باوجود ان شاهي درٻار ۾ ڪو عهدو حاصل ڪرڻ لاءِ ڇو ڪوشش ڪونه ڪئي. ان جواب ڏنو: ”مان ڏسان ٿو ته خليفو هڪڙي وقت ڪنهن ماڻهوءَ کي بغير ڪنهن جواز جي ۽ بغير ان جي حقدار هجڻ جي هزارين دينار ڏئي ٿو ۽ ٻئي وقت اهو حڪم ڏئي ٿو ته هڪڙي معصوم انسان کي محلات جي ڇت تان هيٺ ميدان تي اڇلايو وڃي. جيڪڏهن مان شاهي درٻار ۾ شامل ٿي وڃان ته مون کي خبر ڪونهي ته انهن ٻنهي قسمن مان منهنجي ڪهڙي ٿيندي“

هڪڙي دفعي خليفي مهدي پنهنجي قاصد کي موڪلي مفضل ضبي کي پنهنجي دربار ۾ گهرايو. خليفي جو قاصد جڏهن ان وٽ پهتو ته ان کي خوف ٿيو ته شايد ڪنهن ماڻهوءَ خليفي آڏو ان جون خراب ڳالهيون بيان ڪيون آهن. تنهنڪري ان پنهنجن ڪپڙن هيٺان ڪفن پاتو ۽ شاهي دربار ۾ پنهنجي موت جي لاءِ مڪمل تيار ٿي پهتو. ان خليفي کي سلام ڪيو ۽ ان به سلام جو جواب ڏنو. پوءِ اهو ماڻ ڪري بيهي رهيو. ڪجهه وقت کان پوءِ ان محسوس ڪيو ته خليفي جوان کي مارڻ جو ڪو ارادو ڪونهي. تنهن ڪري پرسڪون ٿي ويو. مهدي ان کي چيو: ”فخر ڪرڻ ۽ عظمت لاءِ ڪهڙي عرب شاعر بهترين نظم ٺاهيو؟“ ان ڪجهه ٻيا سوال به ان کان پڇيا ۽ مفضل مناسب جواب ڏنا. مهدي ان جي جوابن کان گهڻو خوش ٿيو ۽ ان کان ذاتي معاملن جي باري ۾ سوال ڪيائين. مفضل ان کي ٻڌايو ته اهو قرضي ٿي ويو آهي، جنهن تي خليفي حڪم ڪيو ته ان کي ٽيهه هزار درهم ڏنا وڃن.

مامون رشيد پنهنجي وزير فضل بن سهل کي قتل ڪرايو ۽ پوءِ احمد بن ابي خالد کي وزارت جي آڇ ڪيائين. پر ان عهدو قبول ڪرڻ کان عاجزي ڏيکاري، جڏهن ان کان پڇيو ويو ته ان آڇ قبول ڪرڻ کان چو انڪار ڪيو ته ورائيائين: ”منهنجو تجربو آهي ته جيڪو به ان عهدي تي رهيو آهي آخرڪار ان پنهنجي حياتي وڃائي آهي.“

شاهوڪاري ۽ دولت جي گهڻائي جو اهو نتيجو نڪتو ته عيش عشرت جي ڪا حد ئي ڪونه رهي ۽ اها وچڙندڙ بيماري وانگر پکڙجي وئي هئي. هر گهر ۾ لاتعداد ٻانهيون هيون جيڪي ڳاڻڻ، نچڻ ۽ نازنخن ڪرڻ جون ماهر هيون. جڏهن شاهوڪار ماڻهن جي تفريح جي هڪڙي طريقي مان دل ڀرجي ويندي هئي ته اهو ڪو ٻيو طريقو ايجاد ڪندا هيا. ڪنهن ڪنهن وقت جڏهن اهي ڪنهن راڳ ٻڌڻ سان خوشي ۾ ڀرجي ويندا هئا ته کين خبر ڪونه پوندي هئي ته خوشي جو اظهار ڪيئن ڪجي ته اهي آبي مان نڪري ويندا هيا ۽ پاڻ کي ڏک هڻندا هيا ۽ سندن هٿ ۾ جيڪا به شي ايندي هئي ان سان پنهنجو مٿو ڦاڙي زخمي ڪري ڇڏيندا هيا. ابوالفرج اصفهاني پنهنجي ڪتاب ”آغاني“ ۾ ۽ ٻين ڪيترن تاريخدانن به اهڙن لاتعداد واقعن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن جو پنهنجي آبي مان نڪري وڃڻ جو سبب اهو هيو ته

انهن کي پنهنجي خوشي ۽ جوش جي اظهار ڪرڻ جي طريقي جي خبر ڪونه هئي. تنهنڪري اهي روزانو نوان طريقا ايجاد ڪندا هيا.

ٻئي پاسي لاتعداد محتاج ماڻهو موجود هيا، جيڪي قسمي ۽ غربت واري حالت ۾ رهندي پنهنجي حياتي کان بيزار ٿي ويا هيا. هڪڙي ٽولي وارا ماڻهو نهايت عيش ۽ مزي واري حياتي گذاري رهيا هيا، جڏهن ته ٻئي ٽولي وارا ماڻهو پنهنجي وجود کان ئي بيزار هيا. انهن کي پنهنجي زندگيءَ سان گڏ پنهنجي معاشري ۽ ثقافت کان نفرت هئي. انهن کي معاشري جي بهتر ٿيڻ جي ڪا اميد نظر ڪونه ٿي آئي. ابوالعتاميه انهن ماڻهن جي احساسن کي هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو:

”توهان هڪڙي ڪنڊ ۾ ويهي سڪل ماني جو جيڪو ڳڻو ڪاٺو ٿا ۽ جنهن سوڙهي گهر ۾ توهان پنهنجا ڏينهن گذاريو ٿا، يا ڪنهن مسجد جي ڪنڊ جنهن ۾ توهان اڪيلاپ واري زندگي گذاري سگهو انهن گهڙين کان بهتر آهن جيڪي عاليشان محلاتن جي پاڇي ۾ گذاريون وڃن ٿيون. هي ان ماڻهوءَ طرفان هڪڙي صلاح آهي جيڪو حقيقي حالت کان گهڻو واقف آهي. اهو خوش نصيب آهي جيڪو منهنجي صلاح مڃي ٿو. مون کي پنهنجي جان جو قسم آهي ته نصيحت جو اهو ننڍڙو جملو ان لاءِ ڪافي آهي. توهان پنهنجي ان خير خواه جي نصيحت ڏانهن ڪن ڏيو جنهن کي ابوالعتاميه چوندا آهن.“

خودڪشي جا ٻئي طريقا يعني پاڻ کي رنگ رلين ۽ مڙن ۾ غرق ڪرڻ يا دنيا کي ترڪ ڪرڻ، انساني فطرت جي خلاف آهن. الله عزوجل انسان کي انهن ٻنهي مان زندگي جي ڪنهن به طريقي لاءِ ڪونه خلقيو آهي. البت، عباسين جي زماني دوران اهي ٻئي ٻنهي عام هيون.

مٿي جيڪو ڪجهه بيان ڪيو ويو آهي اهو عباسي حڪمراني جي شروعاتي ڏينهن دوران ماڻهن جي حالتن جي هڪڙي جهلڪ آهي. بعد ۾ انهن جون حياتيون ايتريون قسمي ۽ وريون ٿي ويون جو انهن جي بدحالي جو تصور ڪرڻ ئي ممڪن ڪونهي. امير اڃا وڌيڪ امير ترين ٿي ويو ۽ غريب اڃا گهڻو غريب ٿي ويو. شاهوڪار ڳالڻائي ۾ ٿورا هيا ۽ غريب مسڪين لاتعداد هيا. بهرحال، انهن مان ڪنهن جي به جان ۽ مال محفوظ ڪونه هيا. فقط ٿورڙا ماڻهو يعني سردار ۽ انهن جا مت

مائن ۽ حمايتي پاڻ کي مطمئن ۽ محفوظ سمجهندا هيا. شاهوڪار ماڻهن مان ٻئي ڪنهن کي به ذهني سڪون حاصل ڪونه هيو. اهي هميشه خوف ۾ هوندا هيا ته خليفو ڪنهن به وقت انهن سان ناراض ٿي سگهي ٿو ۽ ان جو نتيجو اهو نڪرندو ته انهن جي ملڪيت به ضبط ڪئي ويندي ته اهي حياتي به وڃائي ويهندا. اهڙي نموني جو ظلم متوڪل جي زماني دوران شروع ٿيو. اهو ماڻهو جنهن بهشت جي ڀرسان گڏوگڏ دوزخ به تعمير ڪئي. شاهوڪار ماڻهو مڪمل طور تي بي حيا ٿي ويا هيا. اهي شراب پيئندا هيا ۽ پنهنجن احساسن کان ڪوڪلاڻي ويا هيا. اهي پنهنجن محلاتن ۾ شراب ۽ ڪباب جي دعوتن جو بندوبست ڪندا هيا ۽ هل هنگامو مچائيندا هيا. اهي ڪڏهن ڪڏهن پنهنجا ڪپڙا ڦاڙي فرش تي لپڙيون پائيندا هيا. انهن فضيلت جو هر لحاظ وڃائي ڇڏيو ۽ هر قسم جي برائين ۾ ملوث ٿي ويا. جڏهن اهي نشي ۾ مدهوش هوندا هيا ته انهن مان ڪي ايئن سوچيندا هيا ته انهن ڌرتي مٿان پير هڻڻ سان ان کي لوڙي ڇڏيو آهي. ابوحيان توحيدِي پنهنجي ڪتاب ”المتاع والماله“ ۾ اهڙين گهڻين ئي ڳالهين جو ذڪر ڪيو آهي.

ان زماني ۾ ٻانهين جو ايترو تعداد هيو جنهن جو مثال اڳ موجود ڪونه هيو. متوڪل جيڪو جيترو گهڻو ٿي سگهندو هيس، ڏاهن ۽ سرگرم ماڻهن جي بي عزتي ڪندو هيو جنهن امام حسين عليه السلام جي روضي پاڪ کي شهيد ڪرائي پاڻي ۾ ٻوڏ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ پنهنجي درٻار ۾ موجود بدمعاش ماڻهن کي اجازت ڏني هئي ته اهي حضرت علي عليه السلام جي شان ۾ چٽر ۽ گستاخي ڪن، ان جي محلات ۾ هزارين ٻانهيون هيون. ڪجهه عباسي خليفن وٽ ڏهن هزارن کان به گهڻي تعداد ۾ ٻانهيون هيون. ٻانهن کان علاوه انهن جي محلاتن ۾ لاتعداد ڪدڙا به هوندا هيا. دولتمند ماڻهو يا ٻيا جيڪي امير طبقي سان واسطو رکندڙ هيا، اهي پنهنجين عورتن جي حفاظت لاءِ پنهنجن گهرن ۾ ڪدڙا رکندا هيا. امين عباسي جي ڏينهن دوران ڪدڙن جو تعداد تمام گهڻو وڌي ويو هيو. خليفن مقتدر وٽ ته يارهن هزار ڪدڙا هيا. وچولي طبقي جي ماڻهن وٽ پنج غلام هيا، جيڪي گهڻو بي حيا هيا. مالڪ انهن غلامن کان شرمناڪ خدمتون ڪرائيندا هيا.

انهن سڀني برائين جو بنيادي سبب اهو هيو ته اميرامراء ۽ شاهوڪار ماڻهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت علي عليه السلام طرفان مقرر ڪيل قاعدن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو هيو. انهن انسانن کي هڪ ٻئي جي برابر ڪونه ٿي سمجهيو. شاهوڪار ۽ اهي ماڻهو جيڪي اعليٰ حيثيت وارا هيا، اهي پاڻ کي عام ماڻهن کان برتر سمجهندا هيا ۽ غريبن جو استحصال ڪري عيش عشرت واري زندگي گذاريندا هيا.

اسان هڪڙو دفعو وري عباسين جي حڪومتي دور ۾ ماڻهن جي اخلاقن ۽ عادتن بابت ڳالهائڻ گهرنداسين ته جيئن اميرامراء ۽ شاهوڪار ماڻهن طرفان گذاري ويندڙ عيش عشرت ۽ شهوت پرستي واري زندگي ۽ غريب ماڻهو جنهن محتاجي ۽ مجبوري ۾ گهريل هيا، ان تي روشني وجهون. حقيقت اها آهي ته اهڙو معاشرو جنهن جا فرد اڪثر ڪري محتاج آهن اتي ٻن ڳالهين يعني شاهوڪاري ۽ محتاجي جو ظاهر ٿيڻ لازمي آهي. اسان انهي حقيقت تي ان ڳالهه جي روشني ۾ ڌيان ڏينداسين جيڪو امام علي عليه السلام فرمايو: ”مون ڪنهن وٽ به دولت سواءِ ان حالت جي ڪونه ڏني آهي ته ان سان گڏوگڏ مون ڪنهن جا حق غضب ٿيندي ڏٺو آهي.“

عاليشان محلات تعمير ڪرايا ويا هيا ۽ انهن تي بي تحاشا رقم خرچ ڪئي وئي هئي. متوڪل تمام گهڻا محلات تعمير ڪرايا ۽ انهن جي خوبصورتي ۽ رونق بيان ڪرڻ کان مٿي هئي. انهن مان هڪڙي محلات ۾ عورتن ۽ ٻانهين جي ترڻ لاءِ هڪڙو وڏو تلاءُ ٺهرايو ويو هيو. جڏهن مشهور شاعر بحتري ان محلات کي ڏٺو ته اهو ان جي شان شوڪت کان ايترو متاثر ٿي ويو جو ان سوچيو ته پڪ اهو جنن پوتن تعمير ڪيو هوندو. محلات جو خاڪو بيان ڪندي اهو چوي ٿو:

”ايئن لڳي ٿو ته ڄڻ انهي محلات کي حضرت سليمان عليه السلام جي فرمانبردار جنن تعمير ڪيو آهي ۽ هر جزي تي سخت محنت ڪئي آهي.“

جيڪڏهن سڀا جي راڻي بلقيس انهي محلات کي ڏسي ها ته حضرت سليمان عليه السلام جي محلات جو گمان ڪرڻ لڳي هيا چو ته ٻنهي محلاتن ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي هئي.

جڏهن توهان ان تلاءَ ڏانهن رات جو نهاريندا ۽ ان ۾ تارن جي عڪس جي چرپر کي ڏسندا ته توهان سوچيندا تلاءَ آسمان آهي ۽ تارا ان ۾ جڙيل آهن. مڇي تلاءَ جي ڪناري تائين ڪونه ٿي پهچي سگهي ڇو ته انجي مُنڍ ۽ چيڙي جي وچ ۾ وڏو فاصلو آهي.“

ياقوت حموي مجمع البدان ۾ هيئن لکي ٿو: ”بئي ڪنهن به خليفي سامره ۾ اهڙيون عاليشان عمارتون ڪونه ٺهرايون جيئن متوڪل ٺهرايون هيون. ٻين عمارتن کان علاوه گهڻائي محلات هيا، مثال طور قصرالمروس جنهن تي ٽي ڪروڙ درهم رقم خرچ ٿي، قصرالجعفري، قصرالغريب، قصرالشيدان، قصرالبرج ۽ قصرالباستان ابتاهيه جنهن مان هر هڪ تي هڪ هڪ ڪروڙ درهم خرچ ٿيا ۽ قصرالمليح ۽ قصرالصباح جنهن مان هر هڪ تي پنجاهه لک درهم رقم خرچ ٿي.“

محلاتن جي لسٽ ڏيڻ کان پوءِ ياقوت حموي ٻڌائي ٿو ته انهن تي تي ارب درهم جي رقم خرچ ٿي هئي.

متوڪل جي قصرالجعفري جي واکاڻ ڪندي شاعر علي بن جهم چوي ٿو: ”ان محلات ۾ هنر جا اهڙا شه پارا موجود آهن جيڪي رومي ۽ ايراني شهنشاهن به پنهنجن ڊگهن حڪومتي دورن ۾ ڪونه ڏٺا هوندا. ان ۾ اهڙا ته ايوان ۽ هال آهن جو اڪيون گهڻي دير تائين انهن جي غير معمولي ۽ عجيب بيهڪ ڏسڻ لاءِ مجبور ٿي وڃن ٿيون. ان ۾ اهڙا ته ڊگها منارا آهن جو ايئن چئي سگهيو ته اهي تارن سان ڳالهين ڪري رهيا آهن.“

ابن معزز هڪڙو محلات ٺهرايو جنهن جي ڇت سون جي سرن سان ٻڌي وئي ۽ ان جي چوڌاري وڻ پوکرايا ويا. بختري ان محلات جي هنن لفظن ۾ واکاڻ ڪري ٿو:

”ڇت سون جي ٺهيل هئي ۽ چمڪندڙ ۽ روشن هئي. ان جي روشني هر هنڌ ڦهليل هئي.“

ان ۾ هير گهلندي رهندي هئي ۽ بنا ميون وارا ۽ ميون وارا وڻ هميشه جهومندا رهندا هيا.

اهي نازڪ چوڪرين وانگر هيا جيڪي سير لاءِ ٻاهر آيون هجن. انهن مان ڪن کي زيور پاتل هجن ۽ ڪي انهن کان سواءِ هجن.“

خليفي معتضد طرفان تعمير ڪرايل محلاتن مان هڪڙي کي قصر الانثريا سڏيندا هيا. اهو گهڻو ڪشادو هيو ۽ سهڻي نموني سان سجايل هيو ايتري تائين جو خليفي جنهن ان محلات کي پاڻ تعمير ڪرايو هيو ايئن ئي سمجهيو ته اهو جنن جي ڪم جو ڪمال آهي. خطيب بغدادِي نالي تاريخدان رومي سفير جي خليفي سان ملاقات جو بيان ڪندي ان محلات جو جامع خاڪو پيش ڪيو آهي اهو چوي ٿو:

”مقتدر وٽ يارهن هزار ڪدڙا ۽ سسلي، روم ۽ صوماليه جا هزارين غلام هيا. اهو محلات جو هڪڙو رخ هيو. اتي ٻيون به ڪيتريون ئي لاتعداد شيون هيون جن محلات جي خوبصورتي ۽ سج ڌج ۾ حصو ٿي وٺايو. مقتدر جو حڪم هيو ته سفير کي سمورو محلات گهمايو وڃي ۽ ان کي مختلف شين وارا ڪمرا به ڏيکاريا وڃن، جتي وڏي خوبصورت نموني ۾ تمام گهڻيون قيمتي شيون گڏ ڪري رکيون ويون هيون. قيمتي هيرا جواهر پتتين ۾ رکيل هيا جيڪي نقش نگار ٿيل ڪاري ريشمي ڪپڙي سان ڍڪيل هيون. سفير کي هڪڙي هال ۾ وٺي آيا جتي خالص چاندي مان ٺاهيل هڪڙو وڻ بيٺل هيو جنهن جو وزن پنج لک درهمن جي برابر هيو. ان ۾ چاندي مان ٺهيل ڪيترائي پڪي چنبرڙا ٿيل هيا ۽ جڏهن هوا گهلندي هئي ته انهن مان سڀيتن جو آواز نڪرڻ شروع ٿي ويندو هيو. سفير اهو سڀ ڪجهه ڏسي عجب ۾ وٺجي ويو هيو.

ان محلات جي پتتين تي اٺتِيهه هزار پردا لڙڪيل هيا. اهي سڀئي پردا ريشم ۽ زريفت مان ٺهيل هيا. انهن تي مختلف نمونن ۾ مصوري ٿيل هئي ۽ انهن تي سامونڊي ٻيڙن ۽ جانورن جون تصويرون ٺهيل هيون. وڏا پردا آرمينا ۽ وينس جي شهر پاران جو بهترين نمونو هيا. انهن مان ڪجهه صاف سادا هيا ۽ ڪجهه تي نقش نگاري ٿيل هئي.

ان کانپوءِ سفير کي اصطبل ڏانهن وٺي ويا. ان عمارت جو داخلي حصو سنگمرمر جي ٽنڀن تي بيٺل هيو. اصطبل جي ساڄي پاسي واري اڌ ۾ پنج سَوَ گهوڙا موجود هيا جيڪي مڪمل طور لغامن ۽ پلاٽن ۾ سنجيل هيا، پر هئا رکيل ڪونه هئا ۽ ڪا به پاسي واري اڌ ۾ ٻيٺ پنج سَوَ گهوڙا موجود هيا جيڪي مڪمل طور تي لغامن، پلاٽن ۽ ريشمي پوش

چڙهيل هٿن مان سنجبل هيا. هر هڪ گهوڙي لاءِ هڪڙو نوڪر موجود هيو جنهن کي مهانگي وردي پاتل هئي.

پوءِ سفير کي ان عمارت ڏانهن وٺي ويا جنهن ۾ پاليل جهنگلي جانور رکيل هيا. اهي دورو ڪنڌڙن ڏانهن آيا ٿي ۽ انهن کي سنگهيائون ٿي ۽ انهن جي هٿن مان شيون پڻ وٺي کاڌائون ٿي.

پوءِ سفير کي هڪڙي ٻي عمارت ۾ وٺي آيا جنهن ۾ اُن برت ڀريل ريشمي چادرن سان ڍڪيل چار هاڻي ڏٺا. اتي هاڻين جي سارسنڀال لهڻ لاءِ تمام گهڻا نوڪر مقرر ٿيل هيا. سفير جڏهن هاڻي ڏٺا ته دهشت ۾ ٻڏي ويو.

ان کانپوءِ سفير کي هڪڙي عمارت ڏانهن وٺي ويا جتي جهنگلي جانور رکيل هيا. انهن مان پنجاهه عمارت جي هڪڙي حصي ۾ رکيل هيا ۽ پنجاهه ٻئي حصي ۾.

پوءِ ان کي هڪڙي جاءِ تي وٺي آيا جنهن کي ”جوسق“ سڏيندا هيا. اها جاءِ چوڌاري باغن سان وڪوڙيل هئي ۽ ان جي وچ ۾ هڪڙو تلاءُ هيو جيڪو جست منجهان تعمير ڪيو ويو هيو. ان تلاءُ جي چوڌاري هڪڙي نالي تعمير ڪئي وئي هئي. جيڪا پڻ جست مان ٺهيل هئي. اهو تلاءُ جيڪو ٽيهه هٿ ڊگهو ۽ ويهه هٿ ويڪرو هيو چاندي واري تلاءُ کان وڌيڪ خوبصورت هيو. ان ۾ چار ٻيڙيون هيون جن ۾ ويهڻ لاءِ سونيون ڪرسيون رکيل هيون. اتي تلاءُ جي چوڌاري باغ ۾ چار هزار وڻ پوکيل هيا ۽ انهن مان هر هڪ وڻ پنج هٿ ڊگهو هيو. هر وڻ پاڙ کان چوٽي تائين نقش نگار ٿيل آبنوس سان ڍڪيل هيو جنهن ۾ قلعي ٿيل ڇلا جڙيل هيا. تلاءُ جي ساڄي ڪناري تي ريشمي لباس پاتل پندرهن گهوڙيسوار فوجين جا مسجما هيا. انهن جي هٿن ۾ نيزا ائين جهليل هيا جڻ اهي دشمن تي حملو ڪرڻ لاءِ ويندا هجن. وڌيڪ پندرهن مجسما کاٻي ڪناري تي بيهاريلا هيا.

سفير جڏهن ٽيويهه عاليشان محلاتن جو دورو مڪمل ڪيو ته ان کي هڪڙي ايوان ۾ وٺي آيا جنهن کي ”تسيعيني“ سڏيندا هيا. ان ايوان ۾ نوجوان غلام بيٺل هيا ۽ سڀ هٿيارن سان ليس هيا. پوءِ ان کي خليفي مقتدر وٽ قصر التاج ۾ وٺي آيا. جيڪو محلات دجله ندي جي ڪناري

پرساڻ ٺهيل هيو. ان کي هڪڙو تاج پاتل هيو جنهن کي طويله سڏيندا هيا ۽ ان کي مٿي کان پيرن تائين ريشم ۽ زريفت جا ڪپڙا پاتل هيا. ان جو شاهي تخت آبنوس مان ٺهيل هيو ۽ ان تي وڇايل غاليجون نقش نگار ٿيل ريشم ۽ زريفت مان ٺهيل هيو. ان جي ساڄي پاسي تي قيمتي هيرن جواهرن جون ٽو جهالرون لڙڪيل هيون ۽ ايتريون ئي کاٻي پاسي تي هيون. (ضحى الاسلام جلد پهريون صفحو 100 کان 102).

عباسي خليفه انهي نموني ۾ وڏيون رقمون خرچ ڪندا هيا. جيڪو به خليفو شاهي تخت تي ويهندو هيو اهو پاڻ کان اڳ گذريل خليفن کان فضول خرچي ۾ گوڙ ڪٽندو هيو. جيستائين مهدي جو وارو آيو. اهو هڪڙو پرهيزگار ماڻهو هيو پر وڏي حياتي ماڻن ان جي قسمت ۾ لکيل ڪونه هئي، ڇو ته ان کي پنهنجن ماڻهن قتل ڪيو.

وزير به فضول خرچي ۾ پوئتي ڪونه رهندا هيا. متوڪل جي وزير فتح بن خاقان اهڙا عاليشان محلات ٺهرايا جو انهن جا منارا آسمان کي ڇهندا هيا. شاعر بعثري چوي ٿو: ”منارا ايترا اوچا هيا ۽ ايئن لڳندا هيا جڻ سفيد ڪبوترن جو ولر فضا ۾ اڏرندو هجي.“

ابن منجه نالي وزير پنهنجي محلات ۾ ايترا ته گهڻا جهنگلي جانور ۽ پکي گڏ ڪيا هيا جو اڄ ڪنهن حڪومتي خزاني لاءِ به ممڪن ڪونهي ته انهن جو خرچ برداشت ڪري.

ابن فرات نالي وزير زمين جي وڏين ايراضين جو مالڪ هيو ۽ ان وٽ بي تحاشا دولت هئي. اهو بلوري چمچن سان کاڌو کائيندو هيو. اهو هڪڙي اهڙي چمچي کي صرف هڪڙي گرانه لاءِ استعمال ڪندو هيو ۽ ان کي ٻيهر استعمال ڪونه ڪندو هيو. ان جي ماني ڪاٺ واري ميز تي ٽيهن کان وڌيڪ چمچا رکيا ويندا هيا.

مهلبي نالي وزير گلن جو شوقين هيو. هڪڙي شخص جنهن ان کي ڏٺو هيو چوي ٿو: ”تن ڏينهن ۾ هڪ هزار دينار کان به وڌيڪ رقم جا گلاب جا گل مهلبي لاءِ خريد ڪيا ويا هيا. اهي ان جي ڪچهري مٿان ۽ ان جي محلات جي شاندار وڏي تلاءَ ۾ ڇڻيا ويا. تلاءَ ۾ عجيب قوهارا ٺهرايا ويا هيا. گل تلاءَ ۾ اڇلايا ويا ۽ قوهارن انهن کي مهلبي جي ڪچهري مٿان ڇڻيو جتي اهي ماڻهن جي مٿان ڪرندا رهيا. جڏهن ڪچهري ختم ٿي ته اهي گل ماڻهن ميڙي ورتا.“

خليفې مقتدر جي ماءُ جي جوتن لاءِ ثياب النعال نالي تلهوري شمي ڪپڙو خريد ڪيو ويندو هيو. اهو ڪپڙو جوتي جي تري ۽ مٿئين حصي لاءِ استعمال ٿيندو هيو ۽ انهن کي عنبر، مشڪ ۽ مچي جي چرٻي سان ٺهيل لٽي سان چنٻڙايو ويندو هيو. راڻي ماءُ انهن جوتن کي ڏهن ڏينهن کان وڌيڪ ڪونه پائيندي هئي. ان کان پوءِ اهي نوڪرن کي ملندا هيا، جيڪي ان مان عنبر مشڪ ٺپوڙي ڪيندا هيا ۽ انهن کي استعمال ڪندا هيا.

وزير ۽ اعليٰ عهديدار پڻ ڪوشش ڪندا رهندا هيا ته اهي دولت ۽ دٻدٻي جي معاملي ۾ خليفې کان پوئتي رهجي نه وڃن.

علي بن احمد راضي جيڪو جندنيشا پور سوس ۽ مازريا جو گورنر هيو، ان مرڻ وقت سون، چاندي هيرا جواهر، قيمتي پٿر ۽ ٻيون شيون ورثي ۾ ڇڏيون، جيڪي ايتريون ته مهانگيون هيون جو سڀني غريبن ۾ ورهايون وڃن ها ته اهي شاهوڪار ٿي وڃن ها. ان کان علاوه، ان پٺيان ايترا ته ڪڏڙا، ڪارا ۽ پورا غلام ڇڏيا جو انهن کي جيڪڏهن هڪڙي لشڪر جي صورت ۾ ڪنهن ملڪ ڏانهن چڙهائي ڪرڻ لاءِ موڪليو وڃي ها ته اهي اهڙو فتح ڪري وڃن ها.

اڪيلي علي بن احمد جي دولت جي باري ۾ جيڪو مٿي بيان ڪيو ويو آهي ان مان ٻين گورنرن وٽ موجود دولت جو ڪاٿو لڳائي سگهجي ٿو. شاهوڪار واپاري پڻ عيش عشرت واري زندگي گذاريندا هيا. غريب عوام جي زندگيءَ جو دارومدار خليفې، ان جي وزيرن ۽ عملدارن جي مرضي تي هيو. اهي سلامت ۽ محفوظ صرف ايتري تائين هوندا هيا جيستائين معاملن جون واڳون سنڀاليندڙ عملدار انهن کان ناراض نه ٿيندا هيا.

شاهوڪار ماڻهن اها سموري دولت ڪٿان آندي؟ ان سوال جو سواءِ ان جي ڪهڙو جواب ڏئي سگهجي ٿو ته انهن غريب عوام جو استحصال ڪري اهي دولتون ميٽيون، جن ويچارن کي ڪنگالپڻي ۽ محتاجي واري حالت ۾ ڏڪيو ويو هيو؟ سرڪاري محصول اوڳاڻڻ ۽ دولت گڏ ڪرڻ لاءِ انتهائي ظالمانو نظام اختيار ڪيو ويو هيو. خليفو ان جا وزير ۽ دلال سموري ڍل جي رقم ۽ ٻيا محصول ڪنهن هڪڙي

ماڻهوءَ کي نيڪي تي ڏٺي ڇڏيندا هيا. اهو شخص ڪجهه لک درهم يا دينار سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرائيندو هيو ۽ پوءِ ان کي جيترو وٺندو هيو پنهنجي مرضي مطابق ماڻهن کان ڍل ۽ محصول وصول ڪندو هيو. اهو نظام تُرڪ سلطانن طرفان اسلامي ملڪن ۾ لاڳو ڪيل سرشتي جهڙو هيو جن تي اهي تُرڪ سلطان حڪمراني ڪندا هيا.

عدالتي کاتو پڻ ڊانوان ڊول هيو. رياست جا اميرامراءِ مسلسل عدالتن جي ڪم ڪار ۾ مداخلت ڪندا رهندا هيا ۽ ڪنهن به قاضي کي جرئت ڪونه ٿيندي هئي ته حڪمرانن جي مرضي جي خلاف فتوا جاري ڪري سگهي.

رشوت عام جام هئي. ماڻهن جي بيوسي وڌندي پئي وئي ۽ انهن جون تڪليفون ۽ ڏک اڻ ڳڻيا ٿيندا پئي ويا. ايتري تائين جو جيڪڏهن ڪو ماڻهو مرنڊو هيو ته بجاءِ ماڻهن طرفان افسوس ڪرڻ جي مبارڪباد جو حقدار ٿي ويندو هيو.

ابن لنڪڪ بصري چوي ٿو: ”اسان عجيب لاهن چاڙهن جو مشاهدو ڪري رهيا آهيون. اسان جيڪو ڪجهه ڏسي رهيا آهيون، اهو جيڪڏهن خواب ۾ ڏسون ته ڏک ۽ پریشاني جي حالت ۾ سجاڳ ٿي پئون.“

اهو الله تعاليٰ کي ٻاڏائي ٿو ته ماڻهن کي شال حضرت ايوب عليه السلام وارو صبر عطا ڪري اهو پاڻ انهي لاءِ حضرت يعقوب عليه السلام وانگر رڙي ٿو ۽ چوي ٿو: ”ماڻهو ايترو ته ڏکيل ۽ پریشان آهن ته جڏهن انهن مان ڪوفوت ٿئي ٿو ته مبارڪباد جو حقدار ٿي وڃي ٿو.“

اهو وڌيڪ چوي ٿو: ”الله جو قسم! اسان ظالم ۽ بي رحم زماني جي آڪڙن ۾ جهليل آهيون ۽ قادر مطلق کي ٻاڏايون ٿا ته اسان کي حضرت ايوب عليه السلام وارو صبر عطا ڪري دنيا پنهنجي سونهن کان ڪوڪلي ٿي وئي آهي. تنهنڪري حضرت يعقوب عليه السلام وانگر روئو ۽ رڙو.“

حضرت علي عليه السلام پنهنجن پٽن حضرات حسن ۽ حسين عليهم سلام کي ماڻهن جي رهنمائي لاءِ جن ڏاهن، عالم ۽ معتبر ماڻهن لاءِ هدايت ڪئي هئي ته کين گهرجي ته انهن ماڻهن کي پاڻ سان گڏ رکن، اهي ماڻهو انهن جي قولن کي ڌيان سان ٻڌن ٿا ۽ انهن جي مقام ۽ مرتبي کي تسليم ڪن ٿا. ان گورنرن کي پڻ هدايت ڪئي هئي ته انهن

سان صلاح مشورو ڪن ۽ انهن جو احترام ڪن، ڇو ته اهي مسلمانن منجهه روشني آهن ۽ دنيا جي پڄاڻي تائين موجود رهندا. پر اهڙا ماڻهو عباسين جي دور ۾ ڌڙيل حالت ۾ هيا، سواءِ انهن جي جن پنهنجا ضمير حڪمرانن وٽ وڪڻي ڇڏيا هيا.

ابوحيان جيڪو هڪڙو عظيم دانشور ۽ ڪيترن ئي اهم ڪتابن جو ليکڪ هيو پنهنجي ”الامتناع والمرانس“ نالي ڪتاب ۾ لکي ٿو: ”مان پنهنجو ايمان ۽ ويساهه وڪڻڻ تي ۽ منافقت اختيار ڪرڻ ۽ اهڙا خراب ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي ويو آهيان جو ڪوئي به شريف ماڻهو انهن کي لکڻ پسند ڪونه ڪندو.“

اهو پنهنجي حياتي جي آخري ڏينهن ۾ دنيا کان ايترو ته مايوس ٿي ويو هيو ۽ ان وقت جي حڪومت کان نااميد ٿي ويو هيو جو ان پنهنجا سمورا ڪتاب ساڙي ڇڏيا.

ابو علي قالي پڻ پنهنجا ڪتاب وڪڻڻ لاءِ مجبور ٿي ويو هيو جيڪي ان جو قيمتي سرمايو هيا. اهو چوي ٿو: ”ويهن سالن تائين اهي ڪتاب منهنجي لاءِ آڻت جو وسيلو هيا ۽ جڏهن مون کي اهي وڪڻڻ پيا ته مان انتهائي غمگين ٿي ويس. مون انهن کي ڪڏهن به وڪڻڻ لاءِ ڪونه سوچيو هيو توڙي جو مون کي قرضي هجڻ ڪري مسلسل جيل ۾ رهڻو پئجي وڃي ها. بهرحال، غربت ۽ محتاجي ڪري ۽ پنهنجن بچڙن جو بڪيو پيٽ ڀرڻ لاءِ مان انهن ڪتابن کي وڪڻڻ لاءِ مجبور ٿي ويس.“

خطيب تبريزي وٽ ازهري جي ڪتاب ”تهذيب اللغة“ جو هڪڙو نسخو هيو جيڪو ڪيترن جلدن تي مشتمل هيو. ان انهن جي لکت منجهان ڪنهن قابل ماڻهو جي زباني اقتباس ٻڌڻ جي تمنا ڪئي ۽ انهن کي پروڙڻ گهريائين. ماڻهن ان کي صلاح ڏني ته اهو ابوالمعالي معري سان رابطو ڪري ان ڪتاب جي جلدن کي هڪڙي ڳوٺ (پوري) ۾ وڌو ۽ اها ڳوٺ پنهنجي پٺي تي رکي پيادل معرت النعمان ڏانهن روانو ٿيو ڇو ته ان وٽ ايتري رقم ڪونه هئي ته ڪا سواري پاڙي تي ڪري مسافري دوران اهو ايترو ته گهڻو پگهر ۾ شل ٿي ويو جو ڪتاب جا جلد خراب ٿي ويا. بدنصوبي خلاف شڪايت ڪندي اهو چوي ٿو: ”بيا سفر

ڪرڻ ڪري ٿڪجي پوندا هيا پر مان اڀو پيرهن ڇيهڻ ڪري ٿڪجي پيو آهيان. عراق ۾ مون کي اهڙن ماڻهن منجهه رهڻو پيو هيو جيڪي ڪميٽا آهن ۽ ڪميٽن ماڻهن جو اولاد آهن.“

زمانو جي غلط فيصلي ۽ عقلمند ماڻهو سان ان جي بدسلوڪي خلاف شڪايت ڪندي ابن لنڪڪ بصري چوي ٿو: ”او زمانا! تو اشراف ماڻهن کي غربت ۽ خواري جو لباس پائڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو آهي. مان توکي ”زمانو“ ڪونه ٿو سمجھان. تون معذوري آهي، ڪوئي ماڻهو توکان چڱائي جي اميد ڪيئن ٿو ڪري سگهي جڏهن تون قابليت ۽ مهارت کي شرم واري ڳالهه سمجهين ٿو. اسان جيئن ان کي ڏسون ٿا تنهنجي ان حالت جي ڪهڙي حقيقت آهي؟ ڇا اها ديوانگي آهي، بي شرمائي يا بي حياتي آهي؟“

عباسين جي سموري حڪومتي عرصي دوران ماڻهو ٻن طبقن ۾ ورهايل رهيا. انهن مان هڪڙو شاهوڪارن جو طبقو هيو ته ٻيو غريبن جو. پنهنجن واسطيدار ماحولن جي ڪري ٻنهي طبقن اڻ ڳڻين اخلاقي بچڙاين ڪري پوڳيو. انهن جي حڪمراني جي آخري ڏينهن دوران اخلاقي ڏيوالپڻو ساڳي حد تائين قائم رهيو جيئن شروعاتي ڏينهن ۾ هيو. بلڪه اهو اڃا به اوچي درجي تي هليو ويو هيو.

شاهوڪار عيش عشرت ۽ مزي واري حياتي گذاريندو هيو ۽ غريب ماڻهو حد کان وڌيڪ بچڙي حالت ۾. غريبن جي حالت اها هئي ته انهن ۾ دشمني، ساڙ ڪوڙ ۽ ٺڳي عام جام هيا. غربت جي ڪري ماڻهو نفس ڪشي ۽ روحانيت کي تمام گهڻو اختيار ڪندا هيا. اها بهرحال، اها روحانيت ڪونه هئي جيڪا سنن اخلاقن کان ۽ دنيا کي فاني سمجهڻ ڪري وارد ٿيندي آهي. اها اُها روحانيت هئي جيڪا محتاجي، ناڪافي ۽ مايوسي جو نتيجو هوندي آهي.

غربت جي ڪري ماڻهن ۾ جادو بازيگري ۽ ٽوهم پرستي لاءِ لڙي جون خراب عادتون پيدا ٿي ويون. انهن جو سبب اهو هيو ته جڏهن ڪو شخص ايمانداري واري طريقي سان پنهنجو گذر بسر ڪمائي نه سگهندو آهي ته اهو خراب طريقا اپنائيندو آهي.

عباسين جي سلطنت جي زوال کان پوءِ جيڪي حڪومتون قائم
ٿيون هيون انهن ۾ اڃا گهڻا طبقاتي فرق هيا ۽ انهن جو اخلاقي ڏيوالپڻو
اڃا گهڻو وڌيڪ پوائتو هيو.

ان وقت کان جڏهن ابن ملجم جو ظالم هٿ امام علي عليه السلام
بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه ڏانهن وڌيو هيو ۽ انساني حقن جو
محافظ ۽ حمايتي شهيد ٿيو هيو اهي مصيبتون عرب قوم جي تقدير تي
ويون ۽ مسلسل نون نمونن ۾ انهن مٿان نازل ٿينديون رهيون.
مختصر طور ته مشرق جا ماڻهو انهن تڪليفن ۽ پيڙائڻ جا داعمي
مريض ٿي ويا.

اسلام ۾ سازش

جڏهن دنيا ڪنهن سان راضي ٿي ويندي آهي ته ٻين جون خوبيون به ان جي کاتي ۾ وجهي ڇڏيندي آهي ۽ جڏهن ڪنهن کان پنهنجو منهن ڦيريندي آهي ته خود ان جون ذاتي خوبيون به نظر انداز ڪري ڇڏيندي آهي.

هر حق جي مقابلي ۾ هڪڙو باطل اچڻو آهي. هر حق جي رستي ۾ رندڪ آهي. هر زنده جي لاءِ موت آهي. هر دروازي جي ڪنجي آهي ۽ هر رات جي لاءِ ڏيئو آهي.

امام علي عليه السلام

توهان دنيا جي تاريخ تي نظر وجهو ته توهان کي معلوم ٿيندو ته حڪومت ۽ اقتدار تائين پهچڻ لاءِ سڌائين سازشون ٿينديون رهيون آهن. جنهن ڏينهن کان انساني معاشرو وجود ۾ آيو حڪومت جو بنياد پيو. ان ڏينهن کان انسان جي ان کان وڌيڪ ٻي ڪا تمنا ڪونه رهي، سواءِ ان جي ته حڪومت جو مالڪ مان ٿيان. دولت ۽ اقتدار جي ان حصول لاءِ انسان انفرادي حيثيت ۾ به ته اجتماعي حيثيت ۾ به جدوجهد ڪئي. معلوم ڪونهي ته انهي دولت ميڙ ۽ اقتدار جي چڪ چڪان ۾ ڪيتريون جماعتون خود پنهنجي خون ۾ غرق ٿيون: ۽ سياست ۽ سرداري جي لالچ ۾ انهن ٻين کي به موت جي منهن ۾ ڏڪيو. ڪابه قوم انهي هولناڪ هلاڪت ۽ بربادي کان محفوظ ڪونه رهي.

گذريل قومن ۾ به گهڻي زياده قتل و غارت ٿي. چوٽه پهرين زماني ۾ حڪومت ۽ اقتدار جي لالچ ۽ حرص ايترو شديد هيا جو ڪنهن به طريقي سان انهن جي روڪڻ ممڪن ٿي ڪونه هئي. جنهن شخص کي معمولي به آسرو هوندو هيوت مان حڪومت جي ڪرسي تائين پهچي سگهان ٿو ته اهو ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ هر شي، ايستائين جو پنهنجي جان به ڏاڻ تي لڳائي ڇڏيندو هيو. انهيءَ ڪري جو جيڪو شخص حڪومت جو مالڪ هوندو هيو اهو هر شي جو مالڪ هوندو هيو. هر قسم جون نعمتون، هر طرح جو اختيار ۽ اقتدار ۽ هر قسم جي عيش و عشرت جا سامان ۽ زندگيءَ جا سڀئي مزا بادشاهه ۽ حڪمران

کي ميسر هوندا هيا. اهي اچي ڪاري جا مالڪ هوندا هيا. انهن کي ڪنهن ڳالهه جو جواب ڪونه ڏيڻو پوندو هيو ۽ نه وري ان کان ڪير پڇا ڪرڻ وارو هوندو هيو. اهي پاڻ کي ايترو اوچو ۽ اعليٰ مان مرتبي وارو سمجهندا هيا جو اڪثر خدائي جي دعويٰ ڪري ويٺا.

حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ يا حڪومت جي حفاظت ۽ حڪومتي ڪرسي تي چميو ويٺو رهڻ لاءِ جيڪي سازشي ڪارروايون ٿيون ۽ سياسي ڌڙابنديون ٿيون انهن جي ذڪر سان تاريخ جا صفحا ڪارا ٿيل آهن ۽ ايترن گهڻن ماڻهن جو رت وهيو جو نديون وهي هليون.

اسان گذريل زماني جي بادشاهن جي حڪومتن جي تاريخ کي مختصر لفظن ۾ هيئن بيان ڪري سگهون ٿا ته اهو ڪنهن مخالف جي مٿي چٽڻ جو داستان آهي يا ڪنهن پئي ڪمزور بادشاهه کي ڳجهو بڻائڻ جو قصو يا انهن عوامي ماڻهن کي ڪچلڻ جا واقعا جن بادشاهه جي ظلم ۽ ڏاڍ کان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ ۽ آزادي ۽ انصاف جي لاءِ جدوجهد ڪئي.

اهي تياريون ۽ ڪوششون ڪڏهن ته بچڙائي ۽ ناحق، ۽ ڌاڙي ۽ ڦرلٽ کان به وڌيڪ خراب هونديون هيون. جيئن چور ۽ ڌاڙيل پراڻي مال کي ٿٻاڻڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهڙي طرح اقتدار ۽ حڪومت جا لالچي ۽ حريص ملڪ، دولت ۽ زمين جي نعمتن مان فائدو حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندا هيا. ڪڏهن اهي سڀ ڪوششون چڱائي ۽ پلائي هونديون هيون، ۽ اهو ائين ته نيڪي ۽ سڌاري جا خواهشمند ماڻهو بچڙائي کي ختم ڪرڻ ۽ عدل و انصاف کي هٿي ڏيڻ لاءِ ۽ ڪسيل حق کي واپس وٺڻ لاءِ جدوجهد ڪندا هيا.

تاريخ جي صفحن ۾ اسان کي ٻنهي قسمن جي سازشن جا قصا ملن ٿا. اهي سازشون به جيڪي دولت ۽ حڪومت ٿٻاڻڻ يا حڪومت کي محفوظ ڪرڻ لاءِ ڪيون ويون ۽ اهي ڪوششون به جيڪي ڪسيل حقن کي واپس ڪرائڻ لاءِ ڪيون ويون. اها به حقيقت آهي ته انهن ڪوششن جي مقابلي ۾ جيڪي آزادي چاهيندڙ ماڻهن طرفان ٿيون، دولت ۽ حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪي سازشون ڪيون ويون انهن ۾ زياده تر قتلام ۽ ڦرلٽ جا واقعا گهڻا ٿيا.

اسلامي تاريخ به اهڙين سازشن سان ائين ڀري پئي آهي، جيئن ٻين قومن ۽ برادرين ۽ جاهليت جي زماني وارن عربن جون تاريخون. ليڪن انهن سازشن جي نه ته اسلام جي دعوت ڏيڻ سان ڪا نسبت آهي ۽ نه اسلام انهن کي جائز قرار ڏنو هيو. اسلام ته صلح صفائي، نيڪي ۽ حُسن سلوڪ جو خواهشمند ۽ اجتماعي قانون ۽ آداب جو پاس ۽ لحاظ گهري ٿو جڏهن ته سازشون اهڙين ڳالهين کي تباهه و برباد ڪري ڇڏينديون آهن.

اهڙي سازش جي شروعات ان وقت ٿي جڏهن قريش وارن پنهنجي وڏائي ۽ اقتدار جي حفاظت، ۽ بت پرستي وارن عقيدن کي محفوظ بڻائڻ جي لاءِ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ انهن جي اصحابن سان لڙائي ڪرڻ جي لاءِ صلاح مشورو ڪيو.

قريش وارن جو مشورو ۽ انهن جون سازشون ظاهري طور ته پنهنجن ابن ڏاڏن جي دين ۽ مذهب جي حفاظت جي لاءِ هيون، ليڪن انهن جي پٺيان سياسي غرض ۽ مقصد لڪل هيا. اسلام جي وڌندڙ مقبوليت ۽ وڌندڙ اثر ۽ اختيار قريش جي مذهبي سرداري ختم ڪري ڇڏي هئي ۽ انهي مذهبي سرداري جي ڪري انهن کي جيڪي فائدا ۽ نفعا حاصل ٿيندا هيا، اهي ان کان محروم ٿي چڪا هيا. ان زماني جي دستور مطابق سياست ۽ مذهب، ٻئي، هڪٻئي سان ڳنڍيل ۽ گڏيل هيا. جيڪو مذهبي سردار هوندو هيو ملڪ جي انتظام جي واڳ به ان جي هٿ ۾ هوندي هئي.

ان ڏينهن قريش وارن جي غيظ و غضب جي انتها نه رهي جڏهن انهن کي معلوم ٿيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجن اصحابن کي مڪي مان مديني روانو ڪرڻ کان پوءِ هاڻي پاڻ به سفر جي تياري ڪري رهيا آهن. اها خبر ٻڌي قريش جي اکين آڏو دنيا گهٽ اندازو ٿي وئي. انهن جي دلين تي ڏک ۽ افسوس جا پهاڙ ڪري پيا. اهي صلاح مشورو ڪرڻ لاءِ دارالندوه ۾ گڏ ٿيا. عربن جي ٻين قبيلن جي سردارن کي به شامل ڪيائون. سڀئي سوچ ويچار ڪرڻ لڳا ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي باري ۾ صلاح مشورو ڪيائون ته ان کي ڪهڙي طريقي سان روڪجي. ماڻهن مختلف رايا پيش ڪيا،

آخرڪار اهو طئي ٿيو ته هر قبيلي مان هڪڙو هڪڙو ماڻهو چونڊيو وڃي ۽ اهي سڀئي گڏجي هڪ ئي وقت تلوارن سان نبي سڳوري کي ختم ڪري ڇڏين. اهڙي طريقي سان ان جو خون سڀني قبيلن ۾ ورهائجي ويندو ۽ بنوهاشم وارا بدلي لاءِ اڪيلي سر سڀني قبيلن جو مقابلو ڪري ڪونه سگهندا.

اسلام جي تاريخ اسان کي ٻڌائي ٿي ته قريش وارن جون اهي سياسي سازشون ان وقت تائين ختم ڪونه ٿيون، جيستائين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هولناڪ اڏيستن، حوصلو ٽوڙيندڙ ٺٺولين ۽ چٽرن، ۽ دشمن جي دشمني ۽ انتقام کي سهندي ۽ برداشت ڪندي ڪاميابي جي منزل تائين نه پهچي ويا ۽ سندن چوڌاري پاڪ فطرت ۽ جان قربان ڪرڻ وارن ماڻهن جو وڏو تعداد گڏ نه ٿي ويو ۽ قريش وارا بلڪل مايوس ٿي هٿيار ڦٽي ڪرڻ تي مجبور نه ٿي ويا.

مسلمانن ۾ به باهمي صلاح مشورا ٿيا پر انهن جي نوعيت ٻئي قسم جي هوندي هئي. اهي صلاح مشورا سٺن ۽ ساراه ٿيڻ وارن مقصدن جي حاصلات، شر ۽ فساد کي ختم ڪرڻ ۽ نفاق جي مقابلي ۾ ايمان کي سربلند ڪرڻ جي لاءِ ٿيندا هيا. جيئن مسلمانن جو اهو صلاح مشورو جيڪو اسود عنسي ڀڃي جو صفايو ڪرڻ لاءِ ٿيو هيو.

ان جو قصو اهو آهي ته جڏهن اسلام جي حلقن ۾ داخل ٿيڻ لڳا، دنيا اسلام جي صداقت ۽ حقانيت کي تسليم ڪرڻ لڳي ته ڪجهه ماڻهن لالچ ۾ اچي پاڻ به نبوت جي دعويٰ ڪئي. انهن اهو ڪونه ٿي سمجهيو ته حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان رسالت جي دعويٰ خالي زباني دعويٰ ڪونه هئي پر اهو خداوندي عطيو هيو جڏهن ته انهن ٻين ماڻهن جي پنهنجي دعويٰ محض زباني هئي. انهن نبوت جي ڪوٺڻ دعويدارن مان سڀني کان گهڻو اثر ۽ رعب تاب وارو اسود عنسي هيو. ان پنهنجا گهڻا پيروڪار ٺاهيا ۽ پيروڪارن جي جماعت کي ساڻ وٺي يمن وڃي پهتو ته جيئن اتان عرب جزيري جي ٻين حصن تي قبضو ڪرڻ جي ڪوشش ڪري

اهڙي صورتحال ۾ اها حيراني جي ڳالهه ڪونهي ته يمن جا گهڻائي مسلمان مرتد ٿي اسود عنسي سان ملي ويا هجن. انهن ماڻهن جو اسلام اڃا بلڪل نئون ۽ ڪمزور هيو. اسلام جي حقانيت ۽ صداقت اڃا انهن جي دلين ۾ پوري طرح گهر ڪونه ڪيو هيو. انهيءَ ڪري جو حجاز ۾ جيڪو اسلام جي جنم ڀومي هيو ۽ يمن ۾ جتي اسود ديرو ڄمايو هيو گهڻائي رڻ پٽ ۽ گاهه وڍائي کان محروم صحرا هيا، ان کي مڪر ۽ فريب جي ڪنهن به زماني ۾ ساڻين جي ڪوٽ ڪونه رهي. اڪثر ڪري جاهل ۽ نادان ماڻهو گهڻائي ۾ انهن جي ڌوڪي ۾ اچي ويندا آهن.

الله جي رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي فڪر ٿيو ته ڪٿي اسود عنسي يمن ۾ فتنو نه برپا ڪري ڇڏي، چو ته اڃا اسلام جي سچ جا ڪرڻا يمن جي سرزمين کي پوري طرح روشن ڪري ڪونه سگهيا هيا ۽ انهي سبب ڪري عنسي اتي هڪڙي حڪومت ٺاهي ورتي هئي ۽ ارداو اهو هيس ته پوري عرب جزيري کي پنهنجي لپيٽ ۾ وٺي. اسلام جي پيغمبر صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم يمن ۾ پنهنجن عملدارن ڏانهن فرمان موڪليو ته سيڻي گڏجي اسود عنسي جي فتنن کي ختم ڪرڻ جي تدبير ڪن ۽ جنهن به تدبير سان ان کي سيڪت ڏيڻ ممڪن هجي ان ۾ ڪوتاهي نه ڪن.

عملدارن پاڻ ۾ صلاح مشورا ڪيا ۽ انهن کي اهائي تدبير مناسب لڳي ته اسود تي اوچتو حملو ڪجي. عملدارن اسود عنسي جي زال سان ملي سازش ڪئي. زال انهي دشمني (ڪاوڙ) ڪري جيڪا ان کي پنهنجي مڙس سان هئي، مسلمانن کي ان جي سمهڻ واري ڪمري تائين پهچايو. مسلمانن ان کي قابو ڪري ان جو ڪم پورو ڪري ڇڏيو. ان جي نبوت به مٽي ۾ ملي وئي ته سلطنت ۽ بادشاهت به.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کان پوءِ خلفاء راشدين جو زمانو آيو. سڀ کان پهريان حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه خليفو ٿيو ۽ ان وقت عرب جزيري جي جيڪا ڪيفيت هئي ان کان مسلمانن جو غافل رهڻ ممڪن ڪونه هيو. اسلام گهڻن ئي ماڻهن جي

اميدن کي مٽي ۾ ملائي ڇڏيو هيو جنهن جي ڪري انهن جي دلين ۾ غم ۽ ڪاوڙ جي باهه ڀري رهي هئي. انهن جا سينا دشمني ۽ ساڙ سان ڀريل هيا. اهي تاڙ ۾ هيا ته ڪڏهن موقعو ملي ته اهي ويڃايل وقار ۽ اقتدار ۽ ڪسيل نفعي کي حاصل ڪن ۽ پنهنجي سرداري ۽ عزت کي وري بحال ڪري وڃن. جڏهن اها صورتحال هئي ته ان کان علاوه ٻيو ڪو چاروئي ڪونه هيو ته ديني سرداري ۽ دنياوي رياست ٻنهي کي هڪٻئي ۾ گڏائي ڇڏجي ته جيئن حالتن ۾ استحڪام پيدا ٿئي ۽ قريش جي لالچ ۽ حوس کي هميشه پنڄو اچي وڃي. چو ته اسلام جي پيغمبر صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي دنيا مان لاڏاڻي سان ئي انهن قريشي اڪابر ۽ معززين جي سينن ۾ هوا و حوس ڪر ڪر لڳي هئي. انهن ۾ باهمي صلاح مشورا ٿيڻ لڳا ته اسلام جي انهي ڳت کي پنهنجين ڳچين مان ڪيئن لاهي ڦٽي ڪجي. جنهن کي انتهائي مجبور ٿي انهن پنهنجي ڳچي ۾ وڌو هيو ۽ پوءِ ساڳي گمراهي ڏانهن موٽي ويڃي. اهي انهن ئي ماڻهن جون سازشون هيون جنهن جي ڪري حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه کي پنهنجي ٻن سالن جي خلافت جو وڏو عرصو انهن ماڻهن سان وڙهڻ ۾ گذريو.

ان کان پوءِ حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه جي دور ۾ به اسلام جي خلاف انهن تيارين ۽ سازشن جو سلسلو جاري رهيو. حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه نيون نيون مهمون سر ڪيون. جديد ڪاميابيون حاصل ڪيون. اهو اڃا قيصر ۽ ڪسري جي ڪنڊرات تي اسلام جو قلعو تعمير ڪرڻ ۾ مصروف هيو ته هڪڙي ڏوهي جي خطرناڪ تلوار ان جو ڪم پورو ڪري ڇڏيو. اهو چوڻ غلط ٿيندو ته ابولولو محض ذاتي ڪاوڙ جي ڪري ان کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. توڙي جو مسلمان تاريخدان ۽ مشرقي علمن جي ڄاڻو يورپين (مستشرقين) حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه جي قتل جو سبب ابولولو جي ڪاوڙ ۽ دشمني کي قرار ڏنو آهي. جيڪا اهو ان سان صرف انهيءَ ڪري رکندو هيو ته حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه ان جي مالڪ طرفان ان تي مقرر ڪيل خراج کي گهٽ ڪرڻ جي درخواست کي منظور ڪونه ڪيو هيو. ليڪن اها ڳالهه به گمان کان خالي ڪونهي ته ابولولو جو اهو قدم

قوم جي سردارن ۽ معززين جي گجهي سازش جو نتيجو هجي، چوٽه حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه انهن ماڻهن کي ذخيره اندوزي ڪرڻ ۽ ٻين جو مال ملڪيت هڙپ ڪرڻ کان منع ۽ انهن جي اثر ۽ اقتدار جي وڌي حد تائين روڪڻ ڪري ڇڏي هئي.

ان راءِ جي ثبوت ۾ اها ڳالهه شاهد آهي ته حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه پنهنجن عملدارن جو سختي سان محاسبو ڪندو هيو. انهن جي دولت ۽ ملڪيت کي آڏواڙ ورهائيندو هيو. سعد بن ابڀي وقاص کي لالچ جي ڏوه ۾ نظر بند ڪيو هيو. اهي سڀ ماڻهو پنهنجين دلين ۾ هزارين تمنائون پالي رهيا هيا. حڪومت ۽ اقتدار جا خواهشمند ۽ بيت المال جي ملڪيت کي پنهنجو خاص حق سمجهندا هيا. حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه انهن جي سامهون نرمي اختيار ڪونه ڪئي ۽ نه وري انهن سان دنياداري ۽ پڇاڙائي وارو سلوڪ ڪيو. انهن ماڻهن جڏهن پنهنجين تمنائن، جو خون ٿيندي ڏٺو ۽ پنهنجي مقصد ۾ ناڪامي محسوس ڪئي ته هڪڙي شخص کي برغلائي ان جو قصو پورو ڪرائي ڇڏيو.

ٽيون خليفو حضرت عثمان رضي الله تعاليٰ عنه ٿيو. اهو به سازشن جي ور چڙهي ويو. ليڪن انهن سببن ۾ جيڪي حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه جي قتل جو باعث ٿيا ۽ انهن سببن ۾ جن جي ڪري حضرت عثمان رضه قتل ٿيو زمين ۽ آسمان جيترو فرق هيو. حضرت عثمان رضي الله تعاليٰ عنه پنهنجن ويجهن ماڻهن کي مٿي تي چاڙهي ڇڏيو هيو. انهن جي باري ۾ ان جي دل ۾ اهو خيال ويٺل هيو ته اهي ويجهڙا ماڻه منهنجا وڏا همدرد ۽ شريف طبيعت وارا ماڻهو آهن. انهن جو اڳواڻ مروان بن حڪم هيو.

حضرت عثمان رضه حڪومتي تخت تي ويهڻ سان حضرت عمر رضه طرفان مقرر ڪيل انهن سڀني گورنرن ۽ عهديدارن کي لاهي ڇڏيو جن کي حضرت عمر رضه جي ڳوڙهي نظر چونڊيو هيو ۽ جن کي ان عدل واري سيرت جي تعليم ڏني هئي ۽ پنهنجن متن ماڻهن جي بجاءِ انهن ماڻهن کي ترجيح ڏني هئي. حضرت عثمان رضه وري اهو به ڪيو ته سڀني اهم عهدا پنهنجي قبيلي ۽ خاندان جي ماڻهن جي حوالي ڪري

چڏيائين، انهن جي مرضي ۽ خواهش تي هلڻ لڳو. حڪومتي انتظام جي معاملن ۽ بيت المال جي ملڪيت لٽڻ پر انهن کي آزاد ڇڏي ڏنائين. سڀني اسلامي شهرن جا عملدار ۽ حاڪم جيڪي حضرت عثمان رضه جا مٿ مائت هيا، انهن خود مختياري کان ڪم ورتو. پنهنجي حڪومت جي رعييت کي خوب لتيائون ڦريائون، انهن جي زندگي زهر ڪري ڇڏيائون ۽ انهن جي پگهر جي ڪمائي ڦري لٽي پنهنجا گهر ڀريائون. انهي زماني ۾ خلافت بدنام ۽ خوار ٿي وئي ۽ ان کي ذاتي نفعي، الله طرفان حرام ڪيل کي حلال بڻائڻ، ۽ ديني و دنياوي قانون جي مخالفت ڪرڻ جو ذريعو سمجهيو وڃڻ لڳو.

جڏهن مختلف شهرن جا وفد اها اميد ڪندي ته جنهن نموني سان حضرت عمر رضه عدل ۽ انصاف کان ڪم وٺندو هيو اهو تيون خليفو به اهڙي نموني عدل ۽ انصاف کان ڪم وٺندو، انهن عملدارن ۽ حاڪمن جي ڏاڍ ۽ ظلم ۽ ڦرلٽ جون شڪايتون کڻي حضرت عثمان رضه وٽ آيا ته انهن کي تسلي دلاسا ڏئي واپس ڪري ڇڏيو. اهي انهي اميد سان ته انهن سان خليفي جيڪي واعدا ڪيا آهن اهي ضرور پاڙيا ويندا، ڪل خوشي ۾ پنهنجن گهرن ڏانهن واپس ٿي ويا. اهي اڃا رستي ۾ هيا ته انهن کي سواري تي تيزي سان ويندڙ هڪڙو شخص نظر آيو. جڏهن ان کي پڪڙي تلاشي ورتي وئي ته مروان جو خط مليو جنهن ۾ عملدارن ۽ حاڪمن کي تاڪيد ڪيو ويو هيو ته اهي جيڪي وفد سان آيا هيا جيئن ئي واپس پهچن ته انهن جي اڳواڻن کي قتل ڪري ڇڏيو. اهي ماڻهو پوئين پيرين گادي واري شهر مديني موٽي آيا ۽ مطالبو ڪيائون ته مجرم يعني مروان کي انهن جي حوالي ڪيو وڃي. حضرت عثمان رضه انڪار ڪيو ۽ انهن طرفان مطالبي تي زور ٽيڻ لڳو. حضرت عثمان رضه انهن جي هڪڙي به ڳالهه مڃڻ لاءِ راضي ڪونه ٿيو. انهن ماڻهن جو جوش ۽ چڙ وڌي ويا ۽ اهي آڀي مان ٻاهر نڪري ويا ۽ نويت اها ٿي وئي ته حضرت عثمان رضه گهر ۾ بند ٿي رهڻ لاءِ مجبور ٿي ويو.

حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه گهڻي ڪوشش ڪئي ته اهي جهڳڙا معقول طريقي سان ختم ٿي وڃن مگر اهي پنهنجي ڪوشش ۾ ڪامياب ڪونه ٿي سگهيا، انهيءَ ڪري جو

حضرت عثمان رضه پنهنجي جاء تان تر جيترو به هٽڻ لاءِ تيار ڪونه هيو. حضرت عثمان رضه جي ان ضد مڇريل هجور کي اڃا وڌيڪ ڪاوڙائي ڇڏيو. انهن ٻاهران آيل وفدن جو پلڙو انهيءَ لحاظ کان ڳورو ٿي ويو ته مديني ۽ آس پاس جا ماڻهو به انهن سان گڏجي ويا. انهن حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيراءُ ڪيو. جڏهن خطرو حد کان وڌيڪ ٿي ويو ۽ اهو يقين ٿي ويو ته گهر ۾ جيترا ماڻهو آهن اهي ٻڄي ڪونه سگهندا ته حضرت عثمان رضه جا سڀئي مٿ مائٽ ان کي اڪيلو ڇڏي شام ڏانهن ڀڄي ويا. جتي انهن جو خانداني مائٽ، شام جو گورنر، معاويه بن ابوسفیان انهن جي راه ۾ اڪيون وڇايون ويٺو هيو. صرف آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ماڻهو حضرت عثمان رضه جي حفاظت لاءِ موجود هيا، جن جا اڳواڻ حضرت علي عليه السلام جا ڀڄڻا حضرات حسنين عليهم السلام هيا. اهي انهي خيال کان دروازي کان پري ڪونه ٿي ته متان مڇريل هجور حضرت عثمان رضه کي ڪو نقصان نه پهچائين.

چاليهه ڏينهن تائين گهيراءُ جاري رهيو. حضرت عثمان رضه جا مخالف گهيراءُ کي سخت ڪندا ويا، هوڏانهن دفاع ڪرڻ وارن جو عزم ۽ ارادو به پختو ٿيندو ويو مگر ٻيڙي خليفي جو موت لڪجي چڪو هيو. ڪجهه ماڻهو پٽ ٽپي گهر ۾ گهري آيا ۽ ان جو ڪم پورو ڪري ڇڏيائون.

ان کان پوءِ عرب جي تاريخ ۾ جيڪا وڏي سازش ٿي، هي اها سازش هئي جيڪا علي عليه السلام جي جان وٺڻ ۽ ان سان گڏ هر ان شخص جي جان وٺڻ لاءِ ڪئي وئي، جيڪو ان جي نقش قدم تي هليو. جيئن سندس پٽ ۽ ساٿي ۽ ان کان علاوه ٻيا ماڻهو به جيئن خود بنو اميه جو معزز ترين شخص عمر بن عبدالعزيز جيڪو پنهنجي قوم ۽ عوام الناس ۾ عدالت ۽ حق جي مسلڪ تي هلندو رهيو. جنهن جي خواهش هئي ته عوام الناس هڪ ٻئي سان ائين برابر هجن جيئن ڦٽي (ڪنگي) جا ڏندا برابر هوندا آهن. جنهن فتح ۽ ڦرلٽ جو سلسلو بند ڪيو. جنهن جي ڪري بنو اميه وارن ان جي خلاف سازش ڪري ان جو به ڪم پورو ڪري ڇڏيو.

علي عليه السلام جي خلاف اها زبردست ۽ گڏيل سازش پنهنجي پاڪر ۾ بيشمار سازشون سمايون پئي هئي. ان جا نتيجا اهي نڪتات مسلمان ۾ تولن ۾ ورهائجي ويا. علي عليه السلام جي شيعن (شيعة علي) کي سخت کان سخت عذاب ۽ عتاب ۾ مبتلا ڪيو ويو. تاريخ جي هڪڙي ڊگهي عرصي تائين بنوهاشم کي مصيبتن ۾ مبتلا ڪرڻ، جلاوطن ڪرڻ ۽ انهن کي تباھ و برباد ڪرڻ جو سلسلو جاري رهيو.

قريش جا ٻه خاندان

جڏهن ابوالعاص جي اولاد جو تعداد 30 تائين پهچي ويندو ته اهي الله جي مال کي رانديڪو ۽ الله جي ٻانهن کي پنهنجو غلام بڻائيندا.

رسول الله.

هي اهي ئي رشوتخور ماڻهو آهن جو جيڪڏهن انهن کي توهان جو حاڪم بڻايو وڃي ته توهان ۾ غيظ و غضب، فخر و ناز، جاه و جبروت، تسلط ۽ اقتدار جو مظاهرو ڪندا ۽ روءِ زمين تي نساد پکيڙيندا.

امام علي عليه السلام

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم بلڪل صحيح فرمايو هيو: ”منهنجا امتي قريشين جي نوجوانن هٿان تباهي جو منهن ڏسندا.“ اهي نوجوان جن جو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حوالو ڏنو هيو ۽ جيڪي گزرت پيدا ڪرڻ ۽ سازش ڪرڻ وارا هيا، اهڙي جاءِ تي پيدا ٿيا هئا جنهن يزد بن معاويه جهڙن بي حيا ماڻهن لاءِ پينگهي جو ڪم ڏنو.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جن ڏٺو ٿي ته اها ڏر هڪڙي وقت پنهنجي سرداري ۽ اختيار کي تحفظ ڏيڻ لاءِ لڙائي چيڙي رهي هئي ته ٻئي وقت سرداري ۽ اختيار حاصل ڪرڻ لاءِ تابعداري ڪري رهي هئي ۽ اسلام جي نمائش ڪري رهي هئي. جڏهن انهن مختلف ڌرين تي نظر ڪئي ۽ انهن ماڻهن کي ڏٺو ته انهن وڏي فڪرمندي مان فرمايو: ”منهنجا امتي قريشين جي نوجوانن هٿان تباهي ڏسندا!“

پڙهندڙن کي عرض ڪجي ٿو ته قريشين جي ان تاريخ کي نظر آڏو رکڻ جنهن جو مان ذڪر ڪرڻ لڳو آهيان، ته جيئن انهن مان هر هڪ کي سڃاڻڻ ممڪن ٿي پوي.

بنوهاشم ۽ بنوآميه وارن جي وچ ۾ دشمني گهڻي پراڻي هئي. انهن جي وچ ۾ حڪمراني ۽ اختيار لاءِ ويڙه شروع ٿيڻ کان اڳ ۽ اسلام جي به غلبي حاصل ٿيڻ کان اڳ، اهي هڪ ٻئي جا مخالف هيا.

انهن جي هڪ ٻئي خلاف دشمني مختلف سببن ڪري هئي. دراصل مخالفت لاءِ سڀني اندروني ۽ خارجي مضبوط سبب گڏجي ويا هيا. قبيلائي جذبو احساس برتري، پراڻو بغض، خاندان جي فرد جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ خواهش، سياسي نظرين، ذاتي جوش جذبا، سوچ جي نموني ۽ زندگيءَ جي طور طريقي ۾ فرق انهن سببن ۾ شامل هيا.

بنوهاشم ۽ بنوآميه مڪي جا سردار هيا ۽ جهالت واري دور ۾ به انهن کي اعليٰ عهدا مليل هيا. البت، بنوهاشم جي سرداري روحاني هئي جڏهن ته بنوآميه کي جيڪا حيثيت مليل هئي اها سياسي هئي ۽ اهي واپاري پڻ هيا ۽ گهڻو دولتمند به هيا.

سڀني مسلمان تاريخدان ۽ مشرقي تهذيب و ثقافت جا يورپي ڄاڻوگر (مستشرقين) انهي تي متفق آهن ته اسلام جي ظهور کان اڳ بنوهاشم وارا بت پرست پروهتن وانگر مڪاري ۽ ڪوڙ ٺڳي جا عادي ڪونه هيا. اهي پنهنجي مذهبي ۽ روحاني اڳواڻي جي ڪري اڄوڻي ماڻهن سان ٺڳي يا ڌوڪو ڪونه ڪندا هيا. نه ته اهي ماڻهن جو استحصال ڪندا هيا ۽ نه پنهنجي مفاد کي نظر ۾ رکندا هيا. انهن کي ڪعبت الله جي مالڪ ۽ ايمان هيو ۽ الله عزوجل جنهن ڳالهه جي اجازت ڏني هئي ۽ جنهن کان منع ڪئي هئي ان کي خلوص سان مڃندا هيا. انهن جي اصول مطابق ستايل جي مدد ڪرڻ، مجبور ۽ محتاج سان همدردي ڪرڻ، ناانصافي جو تدارڪ ڪرڻ، ۽ غريبن جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ فرض هيو. اهي پنهنجي عقيدتي ۾ سچا هيا. اهي ڪنهن سان به ڌوڪو ڪونه ڪندا هيا ۽ رباڪاري کي جائز ڪونه سمجهندا هيا. مثال طور اهو ممڪن هيو ته حضرت عبدالملڪ رضه — رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت علي عليه السلام جو ڏاڏو — الله جي راه ۾ پنهنجو هڪڙو پٽ گهڻي قربان ڪري ها چو ته ان کي پنهنجي مالڪ ۾ پڪو ايمان هيو ۽ قسم ڪيو هئائين ته جيڪڏهن ان جا ڏهه پٽ جوان ٿيندا ته اهو الله جي خاطر انهن مان هڪڙي کي

ڪعبت الله جي چائنٽ تي گهي قربان ڪندو. اهو پنهنجي قسم کي پاڙڻ لاءِ ان وقت تائين مطمئن ڪونه ٿيو جيستائين ان کي سندس عقيدتي جي روشني ۾ انهي ڳالهه جو قائل نه ڪيو ويو ته اهو عمل يعني پنهنجي پٽ کي گھڻ، الله کي راضي ڪرڻ جو طريقو ڪونه ٿيندو.

ان جو ايمان گھڻو مضبوط هيو ۽ غريبن ۽ ضرورتمندن جي مدد ڪرڻ جو ايترو اونو هيس جو ان قريش جي ڪجهه خاندانن سان اهو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هڪڙو معاهدو ڪيو. البت، بنو اميه ان معاهدي ۾ شامل ٿيڻ کان انڪار ڪيو هيو. ان معاهدي جو هڪڙو خاص شرط اهو هيو ته اهي ستايل ماڻهوءَ جو پاسو ڪنڊا ۽ ڏاڍي کان مظلوم کي ان جو حق وٺي ڏيندا، مالي مسئلن ۾ هڪ ٻئي جي مدد ڪندا ۽ طاقتور ماڻهن کي ڪمزور کي ستائڻ کان روڪيندا. جيڪو واقعو انهي معاهدي ڪرڻ لاءِ پيش خيمو ثابت ٿيو اهو هي آهي:

”ڪنهن ٻئي علائقي جي هڪڙي رهاڪو کان قريش جي هڪڙي شخص ڪجهه مال خريد ڪيو ۽ مقرر وقت تي قيمت ادا ڪرڻ جو واعدو ڪيائين. بهرحال، ان مقرر تاريخ تي اڏاڻگي ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ان کي يقين هيو ته سندس خانداني دٻدٻي ۽ سندس خاندان جي ماڻهن طرفان حمايت ڪرڻ ڪري ڪير به ان کي اڏاڻگي ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري ڪونه سگهندو. ان کان علاوه، جنهن ماڻهوءَ کان ان مال خريد ڪيو هيو اهو مڪي جو ڪونه هيو ۽ هڪڙي غريب خاندان سان تعلق رکندڙ هيو ۽ ڪنهن جي به حمايت حاصل ڪري ڪونه سگهيو هيو. بهرحال، بنو هاشم وارن ان جي مدد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. انهن باهمي معاهدو ڪيو جنهن ذريعي انهن ان قريشي کان خريد ڪيل مال جي قيمت اوڳاڙڻ ۽ انصاف لاڳو ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. البت، جيئن ته اهو معاهدو بنو اميه وارن جي فطرت سان هم آهنگ ڪونه هيو تنهنڪري انهن زوردار نموني سان ان جي مخالفت ڪئي.

بنو هاشم وارن کي نسل در نسل پنهنجن ابن ڏاڏن کان ورثي ۾ جيڪا مذهبي ۽ روحاني اڳواڻي مليل هئي اها انهن جي فطرت سان هم آهنگ هئي. انهن پنهنجن ابن ڏاڏن کان سٺو سڀاءُ ۽ شرافت ورثي ۾ ورتا هيا. انهن جي هر نسل ورثي ۾ مليل اعليٰ ڳڻن جو اظهار ڪيو ۽

بنوهاشم وارن ان مان شان ۽ فضيلت کي ان وقت تائين قائم رکيو جڏهن الله عزوجل حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي رسالت جي منصب تي مقرر ڪيو ۽ حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضه کي پڻ هاشمي گهراڻي جي ڪماليٽ ۽ اخلاقيات جي نمائندي طور پيدا ڪيو.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي لاڏاڻي کان پوءِ بنوهاشم (يعني اولادِ ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنا) جي تاريخ تي نظر وجهو توهان کي معلوم ٿيندو ته توڙي اها تاريخ هڪ سَو سالن جو يا ٻن سَو سالن جو يا پنج سَو سالن جا احاطو ڪندي هجي، اهي هميشه اعليٰ گھڻن ۽ شرافت وارين صفتن جا نمونو رهيا آهن. انهن جي ابن ڏاڏن کي جيڪا مردانگي، بهادري، پارسائي ۽ سچائي حاصل هئي، اها انهن جي پُٽن ۽ پوٽن ۾ پڻ ڏسي سگهجي. تاريخ پنهنجا ورق ورائڻ جاري رکيا پر انهن منجهان جيڪو به آيو اهو پنهنجن ابن ڏاڏن جو نمونو هيو.

جيڪڏهن اهو خاندان فطري طور اعليٰ گھڻن ۽ شرافت وارو نه هجي ها ته اهو پارسائي ۽ سچائي جو نمونو نه ٿئي ها، چوٽه انهن زمانن ۾ اناپرستي، خودغرضي، چاپلوسي ۽ وڏا ماڻهپائي ايترو عام جام هيا جو سڀئي اخلاق پستي ۾ هيا ۽ ماڻهن ۾ اهي برايون گهڻو عام هيون. ڪنهن جو پنهنجي جاءِ تي مضبوط ٿي بيٺو يا مٿي اڀرڻ جي مقابلي ۾ پاڻال ۾ هيٺ وڃڻ گهڻو سولو آهي. بهرحال، انهي حقيقت جي باوجود ته ماحول ناسازگار هيو ۽ بدعنواني هر هنڌ جاري هئي بنوهاشم وارا انهن ڳالهين کان متاثر ڪونه ٿيا ۽ انهن جا اعليٰ گھڻ ۽ شرافت واريون صفتون جيئن جوتيشن قائم رهيون.

بهرحال، بنواميه ان جي بلڪل ابتڙ هيا. جهالت واري دور ۾ اهي واپاري ۽ سياسي ماڻهو هيا؛ ۽ اها ڳالهه ثابت آهي ته جيڪو به واپار يا سياست ۾ رڌل هوندو آهي ان وٽ دولت ۽ اختيار هوندو آهي ۽ انهن کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش جاري رکندو آهي ۽ انهن کي پنهنجي خاندان اندر رکڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ڪوبه عقلمند ماڻهو انهي حقيقت کان انڪار ڪونه ڪندو ته جڏهن ڪو ماڻهو واپار ۾ رڌل

هوندو آهي ۽ ان جا ويجهڙا ماڻهو به واپاري هوندا آهن ته اهو پنهنجي مفاد لاءِ ڪجهه به ڪرڻ لاءِ تيار رهندو آهي. گهٽ ۾ گهٽ اهو پنهنجن گراهڪن سان ڌوڪو ڪري سگهي ٿي دولت لڪائيندو ٺڳي ۾ ملوث ٿيندو ۽ پنهنجن فرضن جي ادا ٿيڻ ۾ گوثاڻا ڪندو.

جيئن ته اهي ڳالهين بنواميه وارن جي فطرت سان ٺهڪندڙ هيون انهن پنهنجي لاءِ انهن ڳالهين جي چونڊ ڪئي. اهو بلڪل ايئن هيو جئين بنوهاشم وارن پنهنجي لاءِ سپاء جي سچائي، ايمانداري ۽ پارسائي جي چونڊ ڪئي. ڇو ته اهي ڳالهين انهن جي فطرت ۽ مزاج سان هم آهنگ هيون. بنواميه وارا انهن مڪروه غملن جا عادي هيا ڇو ته اهي گهڻي عرصي کان انهن جي عادت ۾ سمائجي ويا هيا ۽ اهي انهن جي ٻي فطرت ٿي ويا هيا. اهي ستايل جي مدد ڪونه ڪندا هيا ڇو ته اها ڳالهه انهن کي ڪو نفعو ڪونه ڏياريندي هئي ۽ دراصل اها ڳالهه گهڻي قيمت گهرندي هئي. انهن ظالم ۽ ڏاڍ ڪندڙ کي ننڍڙي واري معاهدي ۾ به انهي ڪري شموليت اختيار ڪونه ڪئي ڇو ته انهي جو مطلب هيو ته انهن طرفان پنهنجو پاڻ کي تڪليف ۾ وجهڻ.

هاشم (يعني بنوهاشم جو وڏو ڏاڏو) وانگر اميه (بنواميه جو وڏو ڏاڏو) شرافت واري ذهنييت وارو ۽ پارسا ماڻهو ڪونه هيو تنهنڪري اهو شريف عورتن سان ڏاڍائي ڪرڻ کان باز رهي نه سگهندو هيو. جڏهن حضرت عبدال مطلب رضه يعني حضرت علي عليه السلام جي ڏاڏي ۽ معاويه جي ڏاڏي حرب بن اميه جي وچ ۾ هڪڙو تڪرار ٿي پيو ته انهن معاملي کي نبيرڻ لاءِ نفيل بن عدي سان ملاقات ڪئي. نفيل معاملي جو حضرت عبدال مطلب رضه جي حق ۾ فيصلو ڪيو ۽ ان جي تعريف به ڪيائين. حرب کي مخاطب ٿيندي ان هڪڙو بيت پڙهيو جنهن ۾ ان هاشم ۽ حرب جي مڪمل تصوير ڪشي ڪئي. بيت هي هيو: ”تنهنجو ٻي زاني هيو ۽ هن جو ٻي پاڪدامن هيو. هن (عبدال مطلب) ابره جي لشڪر کي مڪي مان واپس وڃڻ تي مجبور ڪيو.“

هن بيت ۾ نفيل ابره واري واقعي جو حوالو ڏنو جيڪو هاڻي تي سوار ٿي ۽ وڏو لشڪر ساڻ ڪري ڪعبت الله شريف کي شهيد ڪرڻ لاءِ آيو هيو. ان اميه حرب جي ٻي ۽ بنواميه جي وڏي ڏاڏي جي بچڙاين

جي مذمت ڪئي ٿي، جيڪو عورتن جي معاملي ۾ بدنام ٿيل هيو. هڪڙو دفعو اهو پنهنجي انهي بچڙي عادت ڪري موت مان بچي نڪتو هيو. ان زهره قبيلي سان تعلق رکندڙ هڪڙي عورت سان زبردستي ڏاڍائي ڪئي. ان قبيلي جي ماڻهن ان تي تلوارن سان حملو ڪيو پر ان کي پهتل زخم گهڻو اثرائتو ڪونه هيو. ان جي چڙواڳي جي باري ۾ ڪيتريون ئي عجيب ڳالهيون بيان ڪيون ويون آهن.

جڏهن حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هاشمي گهراڻي جو هڪڙو معزز پٽ، رسالت جي منصب تي مقرر ٿيو ته ان جي گهڻن ئي ماڻهن مخالفت ڪئي، البت، انهن جي مخالفن ۾ اڳ کان اڳرو ابوسفيان هيو، جيڪو ان وقت اموي خاندان جو سردار هيو. ان سڀني مشرڪن کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خلاف هشي ڏئي اڀاريو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خلاف سڀني سازشن ۽ لشڪري چڙهاين جو اهوئي اصلي محرڪ هيو. هي اهوئي ماڻهو هيو جنهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ ان جي اصحابن ۽ حمايتين لاءِ مختلف قسم جا اهڃاڻ ۽ ايڏاڻا ايجاد ڪيا.

جيڪڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خلاف ابوسفيان جي مخالفت مذهبي عقيدتي ڪري هجي ها ۽ جيڪڏهن ان جيڪو ڪجهه ڪيو اهو ان پنهنجن پرائڻن عقيدن ۽ اصولن کي بچائڻ لاءِ ڪيو هجي ها ته ان جي لاءِ ڪنهن حد تائين جواز ٿئي ها، ڇو ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو خلوص سان ڪنهن شي کي مڃي ٿو آيا اها صحيح هجي يا غلط ته اهو پنهنجي عقيدتي کي بچائڻ لاءِ حق بجانب هوندو آهي. بهرحال، ابوسفيان جي معاملي ۾ اهڙي ڳالهه ڪونه هئي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي مخالفت ۾ ان پاڻ کي ڪڏهن به حق بجانب ڪونه سمجهيو نه وري ان ڪڏهن پنهنجي زبان سان اهڙي ڳالهه جي دعويٰ ڪئي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خلاف ان جي مخالفت مذهبي جوش جذبي ڪري ڪونه هئي، اصل ۾ ان اهو گهريو ٿي ته بنو اميه جي بالادستي ۽ اختيار متاثر ٿيڻ نه گهرجي - ساڳي بالادستي ۽ اختيار جيڪي واپار نفعي خوري ذاتي مفاد ۽ ڪمزورن کي پنهنجو گيجهو بنائڻ واري هڪ هٿي تي ٻڌل هيا.

رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي مخالفت ڪرڻ جو فيصلو ان تڏهن ڪيو جڏهن ان ڏٺو ته ان جي خاندان جي طاقت ۽ اختيار جيڪي اڳ پر ئي ڪمزور ٿي ويا هيا ۽ لڏي لمي رهيا هيا، اهي رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي هٿان تباھ ٿي رهيا آهن.

پنهنجي مناعلي خوري واري فطرت ڪري جنهن کي اموي خصلت چوڻ صحيح ٿيندو اسلام قبول ڪرڻ جي باوجود ان اسلام پر سڄي دل وارو ايمان ڪونه ٿي رکيو. اهو سدائين اسلام کي دولت ۽ اختيار جي تاراڙي پر توريندو هيو ۽ سوچيندو هيو ته اسلام ڪجهه به ڪونهي سواءِ ان جي ته اختيار بنواميه کان بنوهاشم ڏانهن منتقل ٿي ويو آهي. اهو رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم ۽ انهن جي اصحابن جي ڪردار ۽ انهن طرفان ڏنل قربانين کي ڪونه مڃيندو هيو نه وري ڪڏهن انهن انساني اقدارن لاءِ سوچيو هئائين جن کي ترقي وئرائڻ لاءِ رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جن دنيا پر تشریف کڻي آيا هيا.

جڏهن مڪي جي فتح وقت ان رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي جائنثار اصحابن تي مشتمل وڏو لشڪر ڏٺو ته ان حضرت عباس رضه رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي چاچي، کي چيو: ”اي ابوالفضل! تنهنجي پائتي هڪڙي تمام وڏي بادشاهي هٿ ڪري ورتي آهي.“ ان اهي لفظ انهي ڪري ورجايا چوٽه اهو انهن روحاني تعليمات ۽ اعليٰ مقصدن جو تصور نٿي ڪري سگهيو جنهن لاءِ رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي آمد ٿي هئي. هي اهي ئي اعليٰ مقصد ۽ روحاني تعليمات هيون جن کي بنوهاشم وارن چڱي نموني سان سمجهيو هيو ۽ انهن جي تبليغ ڪرڻ پر انهن پنهنجون جانيون به قربان ڪيون.

مڪي جي فتح کان پوءِ ابوسفیان جي خاندان اسلام قبول ته ڪيو پر گهڻ جي لاءِ اها انهن لاءِ گهڻي ڪوڙي گوري هئي. ابوسفیان ۽ ان جي زال هند جي نظر پر اسلام جو مطلب انهن جي پنهنجي بي عزتي هئي. اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ به ابوسفیان گهڻي عرصي تائين ان مذهب جي بالادستي کي پنهنجي ذاتي شڪست سمجهندو رهيو. ان اسلام جي سوپ کي ان جي حق دين هجڻ جو نتيجو ڪونه سمجهيو. ان

سوچيو ته اهو سڀ ان جي پنهنجي ماڻهن جي ڪمزوري ڪري ٿيو هيو. هڪڙي ڏينهن ان پريشان ماڻهو وانگر مسجد ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ڏانهن نهاريو ۽ دل ۾ چيائين: ”مونکي خبر لڳي سگهي ته محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) مون تي ڪيئن سوڀ حاصل ڪئي آهي.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هڪدم ابوسفيان جي نظر جو مطلب سمجهي ورتو. انهن پنهنجي هٿ مبارڪ کي ان جي ڪلهي تي رکي چيو: ”اي ابوسفيان! اهو الله پاڪ جي مهرباني سان ٿيو ته مون تنهنجي مٿان سوڀ حاصل ڪري ورتي آهي.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم مڪي جي فتح کان اڳ ۽ ان کان پوءِ به ابوسفيان کي آت ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. مڪي جي فتح کان اڳ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان جي نياڻي ام حبيب سان شادي ڪئي ۽ مڪي جي فتح ٿيڻ کان پوءِ ان جي گهر کي امن جي جاءِ قرار ڏنائون ۽ فرمايائون ته جيڪو به ان جي گهر ۾ داخل ٿيندو ان کي تنگ نه ڪيو ويندو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم دل وٺڻ (معلفت القلوب) وارن جي فهرست ۾ ان جي نالي کي اول رکيو (يعني اهي ماڻهو جن کي مسلمانن جي مقابلي ۾ مال غنيمت مان گهڻو ڪجهه حصو ڏنو ويو ته جيئن انهن کي تسلي ٿئي ۽ انهن جي دلين ۾ اسلام لاءِ جيڪا نفرت ويندو هئي اها صاف ٿي وڃي) ۽ ان کي ڪيتريون ئي رعايتون ڏنائون. انهي سڀ ڪجهه باوجود مسلمانن ان تي اعتبار ڪونه ڪيو. مسلمان ان سان لهه وچڙ ڪرڻ ۾ محتاط رهندا هيا ۽ ان سان دوستي ڪرڻ کان لهرائيندا هيا. ابوسفيان انهي ڪري فڪرمند هيو ۽ گهريائين ته مسلمان ان لاءِ ۽ ان جي خاندان لاءِ پنهنجين دلين ۾ نرم گوشو رکن. تنهنڪري ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي عرض ڪيو ته اهي معاويہ کي پنهنجي لڪ پڙه ڪرڻ تي مقرر ڪن. جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي رحلت کان پوءِ خلافت جي باري ۾ پهريان مهاجرن ۽ انصارن جي وچ ۾ ۽ بعد ۾ خود مهاجرن جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا ته ابوسفيان انهن اختلافن کي پڙڪائڻ لاءِ ۽ پنهنجي لاءِ قريشين جي

سرداري حاصل ڪرڻ لاءِ سٺو موقعو سمجهيو. ان سوچيو ته اهو مقصد حاصل ڪرڻ کان پوءِ ان لاءِ سموري مسلمان امت جو سربراهه ٿيڻ ڏکي ڳالهه ڪونه ٿيندو. تنهنڪري ان حضرت عباس رضه ۽ حضرت علي عليه السلام سان ملاقات ڪئي ۽ انهن کي هر ڪريائين ته اهي خليفي ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه جي مخالفت ڪن ۽ انهن کي پنهنجي حمايت جو يقين ڏيارين. ان چيو: ”اي علي (عليه السلام) ۽ عباس (رضه)! اهڙي خاندان جي شخص (يعني حضرت ابوبڪر رضه جو خاندان) خلافت ڪيئن سنڀالي آهي جيڪو بلڪل مفلس ۽ ڳاڙهي ۾ ٿورو آهي؟ مان الله جو قسم ڪٿان ٿو ته جيڪڏهن مان گهران ته مديني جي گهٽين کي گهوڙيسوار ۽ پيادل فوجين سان ڀري سگهان ٿو.“

ابوسفیان اهو محسوس ڪونه ڪيو ته اهو ان علي (عليه السلام) سان ڳالهائي رهيو هيو جيڪو حق جي هڪڙي ڪلمي جي حمايت ۾ سموري دنيا ڏيڻ لاءِ به تيار ٿي ويندو ۽ جيڪو انهي حقيقت کان به بي خبر ڪونه هيو ته ابوسفیان جي ڪاوڙ بنوهاشم ڪري ڪونه هئي ته انهن کي خلافت جي حق کان محروم ڪيو ويو آهي، ڇو ته جيڪڏهن خلافت بنوهاشم کي ملي ها ته اهو اڃا گهڻي کان گهڻو ناراض ٿئي ها ۽ پنهنجي خاندان، پنهنجي قبيلي ۽ سموري دنيا کي انهن جي خلاف ڪري ڇڏي ها.

حضرت علي عليه السلام ابوسفیان کي شرم ڏياريو ۽ ان کي فرمايائين: ”اي ابوسفیان! مومن مسلمان هڪ ٻئي جا خير خواه آهن باقي جيڪو منافقن جو معاملو آهي ته توڙي جوانهن جا گهر گڏيل آهن ۽ هڪ ٻئي سان رت جي رشتي ۾ مليل آهن تڏهن به اهي ڌوڪيباز ۽ مڪار آهن. ابوسفیان جو تعلق مغرور طبقي سان هيو - اهو طبقو جيڪو پاڻ کي ٻين کان برتر ۽ عام ماڻهن کي پنهنجو غلام سمجهندو آهي. اهو اسلام کي انهي نقطه نظر کان ڏسندو هيو. ان جي خيال مطابق رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان اسلام جي دعوت ڏيڻ صرف اختيار ۽ طاقت حاصل ڪرڻ جو ذريعو هيو. ان جي سوچ مطابق اسلام ۽ بتن جي قاعدن ۽ بنيادي ڳالهين جي وچ ۾ ڪو فرق ڪونه هيو ۽ انهن مان ٻئي نفعي جو وسيلو هيا. ان اسلام جي قاعدن کي ان مذهب

جي بانيڪارن لاءِ ساڳي نموني ۾ آمدني جو ذريعو سمجهيو ٿي جنهن ۾ بت پنهنجن بت پرست پروهتن لاءِ آمدني جو ذريعو هيا. ان ٻي ڪنهن به ڳالهه لاءِ ڪونه ٿي سوچيو سواءِ انهيءَ جي ته ماڻهن کي پنهنجن وڏن ۽ سردارن جي تابعداري ڪرڻي آهي - آيا اهي ڪعبت الله جا پروهت هجن يا اسلام جا معزز حضرات.

ابوسفیان جي خيال مطابق اسلام ۽ بت پرستي جي وچ ۾ صرف اهو فرق هيو ته اسلام وڌيڪ نفعي وارو هيو ۽ ان ۾ هيٺين طبقي سان تعلق رکندڙ ماڻهن جي اطاعت ۽ فرمانبرداري ۽ امير طبقي ۽ اعليٰ خاندان وارن جي دٻدٻي، اقتدار ۽ تسلط جو گهڻو امڪان هيو. بهرحال، ٻي صورت ۾ جيڪڏهن عام ماڻهو اسلام ۾ امير طبقي آڏو نوڙت ڪندڙ نه هوندا ته ان جي سوچ مطابق اهو نظام بيڪار هيو ۽ وڌيڪ ڪارائتي ۽ نفعي بخش نظام سان بدلائڻ جو حقدار هيو.

جڏهن حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عمر رضه کان پوءِ خلافت حضرت عثمان رضه کي ملي جيڪو بنواميه منجهان هيو ابوسفیان سوچيو ته اقتدار ۽ اختيار جيڪو اڳ بنواميه وارن جي هٿ ۾ هوندو هيو اهو انهن کي موٽي مليو آهي. ان کي پنهنجي دل ۾ حضرت حمزه رضه لاءِ جيڪا ڪاوڙ ۽ دشمني هئي اها ان کي ان جي قبر ڏانهن وٺي وئي. ان پنهنجي پير سان حضرت حمزه رضه جي قبر کي ٽڌو هنيو ۽ چيو: ”اي حمز! اٿ ۽ ڏس ته جنهن حڪمراني لاءِ اسان هڪ ٻئي سان لڙايون ڪندا هئاسين اها هڪڙو پيرو وري اسان جي خاندان کي موٽي ملي آهي.“ اهو جملو پنهنجي اندر جيڪا تلخي ۽ دشمني (بغض) رکي ٿو اهي پنهنجو پاڻ ثبوت آهن. اهو ئي سبب هيو ته ان انهن جملن جو اظهار ڪيو.

*****

جيستائين خلافت حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عمر رضه وٽ هئي بنواميه وارن جي دلين ۾ جيڪو ڪجهه لڪل هيو ۽ جنهن منصوبي هيٺ انهن اسلام قبول ڪرڻ جو نمائشي اظهار ڪيو هيو يعني ته جيئن ئي انهن کي موقعو مليو ته اهي اسلامي سلطنت کي بادشاهت ۾ تبديل ڪندا، ڪڏهن به ظاهر ڪونه ڪيو. جڏهن حضرت عثمان رضه کي خلافت ملي ته انهن کي اهو موقعو به ملي ويو.

ڪوئي به ماڻهو اعتبار ڪري نٿو سگهي ته بنواميه وارا خلافت جي حقي تصور کان واقف هيا. انهن جي نظريي مطابق خلافت ۽ بادشاهي ۾ ڪو فرق ڪونه هيو ۽ اهي اسلامي خلافت جي سڀني ڳالهين کي ذهن نشين نٿي ڪري سگهيا. انهن جو اسلامي پريقن نهايت متاڃرو هيو ۽ ان کي بي دلي سان قبول ڪيو هئائون، جهالت جي دور واري انهن جي جماعتي جوش جذبي انهن کي هر ڪاڍو ته اهي ان زماني جي طور طريقن کي وري اختيار ڪن. اهي ان ڳالهه کي وساري ڪونه سگهيا هيا ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انهن جي خاندان مان ڪونه هيا پر اهي بنوهاشم جا فرد هيا ۽ جڏهن ته اهي سدائين ان خاندان جا دشمن رهيا هيا. تنهنڪري اهي حڪمراني ڦٽاڻ لاءِ ڪنهن موقعي جي تاڌر هيا. حضرت عثمان رضه جي خلافت انهن لاءِ پنهنجون خواهشون پوريون ڪرڻ لاءِ دروازا کولي ڇڏيا. جيئن ئي اهو خليفو مقرر ٿيو ته سڀئي اموي ان جي چوڌاري گڏ ٿي ويا ۽ ان کي عوام الناس کان پري ڪري ڇڏيائون. تنهن ڪري ڪير به ان سان ملي ڪونه ٿي سگهيو ۽ ان سان پنهنجا ڏک سور بيان ڪري ڪونه ٿي سگهيو. اسلامي حڪومت هاڻي اموي حڪومت ٿي وئي. صرف بنواميه وارا ئي ان مان فائدو حاصل ڪري سگهيا ٿي. اهي صرف بنواميه وارا ۽ انهن جا دوست هيا جيڪي گورنر ٿيڻ جي توقع ڪري سگهيا ٿي ۽ ٻيا اهم عهدا ماڻي سگهيا ٿي. مروان بن حڪم انهن جو اڳواڻ هيو. اهو پهريون شخص هيو جنهن مسلمانن کي مسلمانن جي خلاف پڙڪايو ۽ ماڻهن کي خليفي جي خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ هُشي ڏني. اهو پهريون شخص هيو جنهن اعلان ڪيو ته خلافت کان بادشاهي بهتر آهي. ۽ صرف بنواميه وارا بادشاهه ٿيڻ جا حقدار آهن. ان حضرت عثمان رضه کي مجبور ڪيو ته حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عمر رضه جي وقت کان جيڪي ماڻهو گورنر جي عهدن تي ويٺل آهن انهن کي هٽائي ۽ انهن جي جاءِ تي بنواميه وارن مان گورنر مقرر ڪري دولت ۽ حڪمراني صرف بنواميه وارن جي مخصوص ملڪيت ٿي وئي. ٻيو ڪير به ان مان فائدو حاصل ڪرڻ يا ڪا ملڪيت ۽ عهدو رکڻ جي اميد نٿي ڪري سگهيو.

اسان ايندڙ باب ۾ ٻڌائينداسين ته بدنيت ۽ بدتميز مروان ڪهڙي قسم جو ماڻهو هيو جڏهن اهو اقتدار ۾ هيو ته ان ڪهڙيون بدعنوانيون ڪيون، ۽ پنهنجين ذاتي خواهشن کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ان ڪيترن معصوم ۽ بي گناهه ماڻهن جو ڪوس ڪيو. هي اهوئي مروان بن حڪم هيو جنهن مديني جي گورنر کي امام حسين عليه السلام کي شهيد ڪرڻ جي صلاح ڏني هئي ۽ جڏهن گورنر اهو مڪروه قدم کڻڻ کان انڪار ڪيو ته مروان پنهنجي تمنا کي پورو نه ٿيندو ڏسي گورنر جي مذمت ڪئي هئي.

مروان اقتدار حڪمراني، ۽ آسائشن لاءِ بلڪل ايئن حرص ڪيو جيئن ان جي ابن ڏاڏن انهن ڳالهين لاءِ جهالت واري زماني ۾ ڪيو هيو ۽ اهو ان ڳالهه لاءِ فڪر مند رهندو هيو ته توڙي جيڪڏهن ان وٽ اختيار نه هجي ته به اهو ڪنهن ٻئي اموي جي هٿ ۾ هجي، پر اقتدار ۽ ان اختيار کي انهن جي خاندان کان ٻاهر وڃڻ نه گهرجي. ان حڪمراني ۽ اختيار حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪي طريقا اختيار ڪيا انهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ان ۾ هڪڙي به انساني خاصيت ڪونه هئي، جيڪا ماڻهن جي دلين ۾ ان لاءِ ترجيحتري به محبت پيدا ڪري

معاويہ ۽ ان جا جانشين

معاويہ بن ابوسفیان بنوامیہ جي خاصیتن ۽ مخصوص سڃاڻپن جو مڪمل نمونو هيو. جڏهن اسان معاويہ جي نرالاڻپ جو ڌيان سان مطالعو ڪيون ٿا ته اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته ان ۾ اسلامي انساني اقدارن جو ذرو به موجود ڪونه هيو ۽ ان ۾ ان پاڪ ۽ صاف زماني جي مسلمانن وارو هڪڙو به گُڻ موجود ڪونه هيو. جيڪڏهن اسان اسلام کي جهالت واري دور جي عربن جي طور ۽ طريقن خلاف (مثال طور پنهنجن مفادن کي نظر ۾ رکي ڪاروهنوار ڪرڻ ۽ عام انسانن کي جانور ۽ امير طبقي ۽ وڏي رتبي جي ماڻهن لاءِ آمدني جو ذريعو هجڻ موجب سلوڪ ڪرڻ) انقلاب سمجهون ته اهو يقين سان چئي سگهيو ته جيئن اسان بعد ۾ وضاحت سان بيان ڪنداسين، معاويہ جو اسلام سان ڪنهن به قسم جو واسطو ڪونه هيو.

جيڪڏهن اسلام اهڙي دين جو نالو آهي جنهن جا حڪم هر فرد سان لاڳو ٿين ٿا ته پوءِ اهو بلڪل پترو آهي ته معاويہ جوانهي قسم جي اسلام سان پڻ ڪو تعلق ڪونه هيو. ان ڳالهه جو خود معاويہ به اقرار ڪيو هيو. اهوريشمي ۽ زريفت جا ڪپڙا پائيندو هيو ۽ سون ۽ چاندي جي ٿانون ۾ کاڌو کائيندو هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي هڪڙي اصحابي ابودرداء ان تي اعتراض ڪيو ۽ چيو: ”مون رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي اهو فرمائيندي ٻڌو آهي ته جيڪو سون ۽ چاندي جي ٿانون ۾ کاڌو کائيندو ان جي پيٽ ۾ دوزخ جي باهه اوتي ويندي“ بهرحال، معاويہ بي پرواهي مان ورائيو: ”مان ان کي اعتراض واري ڳالهه ڪونه ٿو سمجهان.“ جڏهن اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته شروعاتي مسلمان مذهبي معاملن ۾ گهڻو ڪامل هيا، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جنهن ڳالهه جي اجازت ڏني ۽ جنهن کان منع ڪئي هئي ان جو احترام ڪندا هيا، ۽ پنهنجي دين خاطر پنهنجون جانيون به قربان ڪيائون، ۽ پوءِ معاويہ جيڪو ابودرداء کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي کليل نافرمانِي ۾ گستاخي

وارو جواب ڏنوان تي غور ڪيون ٿا ته اسان انهي ڳالهه جا قائل ٿي وڃون ٿا ته معاويہ ڪڏهن به انهن مسلمانن جي جماعت ۾ شامل ڪونه ٿيو هيو جن خلوص دل سان اسلام جي اخلاقيات ۽ روحاني تعليمات کي مڃيو ٿي.

اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ معاويہ جو به ساڳيو ڪردار رهيو جيڪو ان جي پي ايس ايس جو جهالت واري دور ۾ هيو. يعني هڪڙي نواب وارو ماڻهن کان زبردستي محنت مزدوري ڪرائي ۽ انهن کي غلام وانگر سمجهي. اهو بي دليءَ سان مسلمان ٿيو هيو ۽ صدق کان خالي دل واري مسلمان طور زندگي گذاريائين.

معاويہ جي ذهني ۽ اسلام ۾ ان جي ايمان جي معيار کان ان جي همعصرن کان وڌيڪ پيو ڪير واقف هوندو جن همعصرن ان کي پنهنجين اکين سان ڏٺو هيو. ڇا اسان هاڻي جن ڳالهين جو ذڪر ڪنداسين انهن لاءِ ان جي سڀني همعصرن ان تي الزام ڪونه هئا؟ ڇا حضرت علي عليه السلام ٻين جي بنسبت ان کي وڌيڪ چڱي طرح ڪونه سڃاڻندا هيا ۽ ڇا انهن ان جي حقي تصوير ڪونه چئي هئي، جڏهن انهن پنهنجي خط ۾ ان کي لکيو: ”تون ڪوڙيون دعوائون ڪرڻ، ماڻهن سان ڌوڪو ڪرڻ، پنهنجي حيثيت کان وڌيڪ اعليٰ حيثيت حاصل ڪرڻ جي دعوا ڪرڻ ۽ منع ڪيل شين کي هٿ ڪرڻ ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن جي پيروي ڪري رهيو آهين.“

ڇا رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم يا خلفاء راشدين جي ڏينهن ۾ مسلمانن منجهه هڪڙو ماڻهو به هيو جيڪو ڪوڙا حيل ٻهانا ڪندو هجي يا ڪوڙ هڻندو هجي، پوءِ به ماڻهو ان کي مسلمان سڏيندا هجن ۽ ڇا مسلمانن جي ان خالص زماني دوران ڪو به هڪڙو مسلمان به هيو جنهن بابت حضرت علي عليه السلام چيو هجي ”توهان جي خاندان جي سڀني ماڻهن جن به اسلام قبول ڪيو ان کي بي دلي سان قبول ڪيو.“

جيستائين معاويہ جي ڪجهه خاصيتن، مثال، سهڻ، لڇڪ، ۽ سخاوت جو تعلق آهي ته ان لاءِ چئي سگهجي ٿو ته اهي سڀ پنهنجي مطلب کي توڙ تائين پهچائڻ لاءِ حيل هيا. ان پنهنجي عقل ذريعي اهو محسوس ڪري ورتو هيو ته پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ۽ بادشاهت قائم ڪرڻ لاءِ اهي ڳالهيون ان لاءِ ڪارائتيون ٿينديون.

مان سمجھان ٿو ته معاويہ انهي ڳالهه کان پلي پت واقف هيو ته ماڻهن ان جي ابن ڏاڏن ۽ ان وقت جي اموين جي خاصيتن ۽ ڪردار کي پسند ڪونه ٿي ڪيو ۽ ان جي ابن ڏاڏن کي ڪڏهن جيڪا طاقت ۽ اختيار هيو اهي ڪنهن به ڪم جا ڪونه رهيا آهن. ان سهپ ۽ سخاوت جو مظاهرو ڪرڻ سان ماڻهن کي ڌوڪو ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن ماڻهو حقيقت کان واقف نه ٿي وڃن ۽ ان جي سهپ ۽ سخاوت کان متاثر ٿي وڃن، ڇو ته جيڪڏهن پيدائشي اهلويت، شرافت ۽ اعليٰ ظرفي کي حڪمراني لاءِ ڪسوتي يا پيمانو سمجهيو وڃي ها ته بنواميه وارا ڪنهن به نموني ۾ بنوهاشم وارن جو مقابلو ڪونه ڪري سگهن ها. ان سهپ ۽ بردباري جو مظاهرو انهيءَ ڪري ڪيو ته جيئن ماڻهن جي حمايت حاصل ڪري وڃي ۽ ايئن اقتدار حاصل ڪري وڃي ۽ ماڻهن جون دليون کٽي. پنهنجي خاندان جي برائين کي لڪائڻ لاءِ انهن کي تحفا ۽ سوکڙيون ڏيڻ کان وڌيڪ ڪهڙو منصوبو وڌيڪ اثرائتو ٿي سگهندو؟

معاويہ جا حمايتي ان جي بردباري ۽ سخاوت ڪري ان جي گهڻي تعريف ڪندا هيا پر اصل ۾ ان جي حڪمت عملي به اها ساڳي هئي جيڪا ڪو ظالم يا ڏاڍ ڪندڙ ڪنهن مظلوم سان اختيار ڪندو آهي: اها ظلم، ڏاڍ، آمريت ۽ ڦرلٽ جي پاليسي هئي جيڪا ان اموي حڪمرانن لاءِ ورثي ۾ ڇڏي جيڪي ان جا جانشين ٿيا.

معاويہ جا حمايتي ان جي ڪهڙي قسم جي بردباري ۽ سخاوت جي تعريف ڪن ٿا جڏهن ته ان ماڻهن کي ڦرلٽ لٽڻ واريون هدايتون ڏيندي بسربن ارطاط کي هيئن چئي موڪليو: ”ڦرلٽ ڪندو وڃ ۽ مديني کي تاراج ڪري ڇڏ، ماڻهن کي پڄاڻي ڇڏ. پنهنجي رستي ۾ هر ان ڳوٺ مان ڦرلٽ ڪر جنهن جا ڳوٺاڻا علي (عليه السلام) جا حمايتي هجن.“

اها ڪهڙي قسم جي بردباري ۽ فضيلت هئي جڏهن ان سفيان بن عوف غامدي کي هڪڙي ڦرلٽ واري مهر تي عراق ڏانهن موڪليو ۽ انکي هي هدايتون ڏنائين: ”فرات جي ڪناري سان هلندو هيٺ وڃي پهچ. جيڪڏهن تون اتي علي (عليه السلام) جي جتن کي ڏسين ته انهن تي حملو ڪجان، ٻي صورت ۾ هلندو وڃجان ۽ انبار ۾ پهچي ان جي

رهواسين جي ڦرلٽ ڪجان. جيڪڏهن اتي به تنهنجي خلاف ڪا مدافعت نه ٿئي ته پوءِ تون هلندو ويجهان جيستائين طيسفون (مدائن) وڃي پهچين. توکي اها خبر هجڻ گهرجي ته مدائن ۽ انبار تي حملو ڪرڻ ايترو ئي ڪارائتو آهي جيترو خود ڪوفي تي. اي سفيان! اهي حملا عراق جي ماڻهن کي دهشت ۾ وجهي ڇڏيندا ۽ انهن منجهه جيڪي اسان جا حمايتي آهن اهي خوش ٿي ويندا. ماڻهن کي اسان ڏانهن اچڻ جي دعوت ڏي ۽ جيڪي توسان راضي نه ٿين انهن ماڻهن کي تلوار جي حوالي ڪري ڇڏ. جنهن به ڳوٺ يا شهر مان گذرين ته اتان ڦرلٽ ڪندو ويجهان ۽ پنهنجن هٿن سان جيترو به ڪري سگهين هر ملڪيت ڪسيندو ويجهان ۽ ڦرلٽ ڪرڻ قتل ڪرڻ برابر آهي، بلڪ اڃا به وڌيڪ دل ڌاريندڙ عمل.“ (شرح نهج البلاغه: ابن الحديد صفحو 144).

ضحاک بن قيس فھري کي معاويہ ڪجھہ شھرن تي حملو ڪرڻ لاءِ موڪليو جيڪي امام علي عليه السلام جي قبضي ۾ هيا ۽ ان کي هي هدايتون ڏنائين: ”روانو ٿي ۽ ڪوفي پهچ. پنهنجي رستي ۾ انهن سڀني عربن تي حملا ڪجان جيڪي علي (عليه السلام) جا حمايتي آهن. ۽ جيڪڏهن ڪو هجي ته انهن کان هٿيارن جو ذخيرو ڦرڪجان.“

ضحاک معاويہ جي حڪمن جي ساڳي طريقي ۾ بجا آوري ڪئي جنهن ۾ بصرين اوطات ۽ سفيان بن عوف غامدي ان جي حڪمن جي بجا آوري ڪئي هئي. ان قتلام ڪيو ۽ ماڻهن کي ڦريو لٽيو ۽ انهن مان انتهائي ظالماڻو ۽ وحشي سلوڪ ڪيائين.

معاويہ پنهنجي بردباري ۽ فراخدليءَ جو هڪڙو عجيب مظاهرو ڪيو جڏهن ان لکين عجمين (غير عرب) لاءِ پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو. انهن بابت ان چيو: ”مون کي معلوم ٿيو آهي ته عجمي (غير عرب) مسلمان اسان کان ڳالھائي ۾ گھڻا ٿيندا پيا وڃن، ۽ جيڪڏهن اها حالت جاري رهي ته مون کي انديشو آهي ته اهو ڏينهن پري ڪونهي جڏهن اسان جي ابن ڏاڏن جو نالو نشان ميساري ڇڏيندا. مان سوچيان ٿو ته صرف انهن جي اڌ کي زندهه رهڻ ڏجي ته جيئن بازارون ۽ روڊ رستا محفوظ حالت ۾ رهن.“ جيڪڏهن احنف بن قيس ان کي انهي منصوبي

تي عمل ڪرڻ کان باز رکڻ ۾ ڪامياب نه ٿئي ها ته معاويه هزارين بي گناه ماڻهن کي قتل ڪرائي ڇڏي ها، جن جو صرف اهو قصور هيو ته اهي عجمي (غير عرب) هيا.

معاويه نرم ۽ بردبار صرف تڏهن هيو جڏهن ان کي ڪنهن طاقتور ماڻهوءَ کي منهن ڏيڻو هوندو هيو جنهن کان ان کي خوف هوندو هيو ته اهو ان جي اختيار ۾ روڙا اٽڪائي سگهي ٿو ۽ ان جي حڪومت کي ڊاوان ڊول ڪري سگهي ٿو. اهڙو ماڻهو جيڪو ڪجهه چوندو هيو ان کي درگزر ڪندو هيو ان کي ڌوڪو ڏيندو هيو ۽ جيڪا به تجويز ڏني وڃي ان سان متفق ٿيندو هيو.

اهو جڏهن به پنهنجن دوستن ۽ ساٿين سان ويٺو هوندو هيو ۽ ڪو وڏي حيثيت وارو ماڻهو ان کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو هيو ۽ دٻڙا پٽيندو هيو ته اهو هڪدم ميسٽاپ ۽ بردباري جو مظاهرو ڪندو هيو ته متان اهو شخص ان سان وڙهي نه پوي اهو پنهنجن لک پڙه ڪرڻ وارن ماڻهن کي اهو چوندو دٻڙا وارا لفظ لکڻ لاءِ چوندو هيو: ”اهو سياتپ جو هڪڙو نمونو آهي.“

البت، جيڪڏهن ٻي ڌر طاقتور ۽ اثر رسوخ واري نه هوندي هئي ته معاويه ڪنهن به قسم جي نرمائي ڪونه ڏيکاريندو هيو ڪڏهن ڪڏهن ته توڙي جو ان شخص ڪا به سخت ڳالهه ڪونه چئي هوندي هئي ته به اهو ان کي نهايت بيدردي سان قتل ڪرڻ گهرندو هيو.

معاويه تڏهن ميسٽو نرم ۽ بردبار ٿيندو هيو جڏهن ان کي ٻي ڌر کان ڪو مفاد حاصل ٿيڻ جي اميد هوندي هئي. ٻيو شخص جيڪو به چوندو هيو اهو ان سان متفق ٿي ويندو هيو. توڙي جو اهو شخص ڏاڍ ۽ بي انصافي ڪندڙ هجي، شرط اهو هيو ته اهو شخص ان جي حڪمراني کي مستحڪم ڪرڻ لاءِ مدد ڪري اهڙي شخص کي اهو مصر ۽ مصر جا ڳوٺاڻا ڏئي سگهيو ٿي، جيئن ان عمرو بن عاص جي لاءِ ڪيو.

هڪڙي پاسي معاويه جي همدردي ايتري گهڻي هئي جو ان مصر ۽ مصر جون وسنديون عمرو بن عاص کي بخشي ڇڏيون ۽ ٻئي پاسي ايتري رڪاوٽ هئي جو ان مصر ۽ مصرين کان زنده رهڻ جو حق ڪسي ورتو ۽ اهي هڪڙي شخص کي تحفي ۾ ڏئي ڇڏيائين. جيڪڏهن ان

کي ئي رحمڌلي ۽ بردباري چئجي ٿو ته نيرو چنگيز خان، راوڻ ۽ هلاڪو خان پڻ وڏي رحم ۽ بردباري وارا هيا.

جڏهن ڪو ماڻهو معاويہ جي حڪمت عملين جو ڌيان سان مطالعو ڪري ٿو ته اهو اها ڳالهه معلوم ٿيڻ تي سڪتي ۾ اچي وڃي ٿو ته ماڻهن کي قبضي ۾ ڪرڻ لاءِ ان ڪهڙا ڪهڙا طريقا اختيار ڪيا. حڪومتي ڪاروهنوار ۾ ان جنهن ۾ چاپڙائي (ريڪاري) تي عمل ڪيو اها سو سيڪڙو ميڪاڻيٽ هئي. قتل، ڦرلٽ ۽ دهشت ان جي مکيه پاليسي جو حصو هيا ۽ پرڪشش واعدا ڪرڻ ۽ ڌمڪيون ڏيڻ پڻ ان پاليسي جا حصا هيا. نيڪ ۽ معصوم ماڻهن جو قتل، بدمعاشن ۽ لوفر ماڻهن جي عزت ڪرڻ، ڪوڙي الزام تراشي ۽ ظالم ۽ بدڪردار ماڻهن کان مدد گهرڻ پڻ ان پاليسي ۾ شامل هيا.

معاويہ ڪيترائي دفعا اقرار ڪيو ته ان جي پاليسي عدل ۽ انصاف کان وانجهي هئي ۽ ان ڪڏهن به حق جي مدد ڪونه ڪئي. هيٺ بيان ٿيڻ وارو واقعو ان جي حڪمت عملين تي روشني وجهي ٿو ۽ عدل ۽ انصاف بابت ان جي خيالن جي عڪاسي ڪري ٿو. مطرف بن مغيره بن شعبه چوي ٿو:

”مان پنهنجي ٻي مغيره سان گڏجي معاويہ جي ملاقات لاءِ ويس. منهنجو ٻي روزانو ان جي ملاقات لاءِ ويندو هيو ۽ واپس اچڻ تي ان جي گهڻي ساراهه ڪندو هيو. جڏهن هڪڙي رات اهو واپس آيو ته اهو گهڻو مايوس هيو ۽ ان رات جي ماني به ڪونه کاڌي مون طرفان سندس پريشاني جو سبب پڇڻ تي ان ٻڌايو: ’منهنجا ٻچا! اڄ رات مان هڪڙي انتهائي خراب ماڻهوءَ سان ملاقات ڪرڻ کان پوءِ موٽي آيو آهيان.‘ مون جڏهن معلوم ڪيو ته اهو ڪير ماڻهو هيو ته ان چيو: ’مون معاويہ کي اڪيلاڻپ ۾ چيو: تو پنهنجون سڀ خواهشون پوريون ڪيون آهن. هاڻي اهو مناسب ٿيندو جيڪڏهن تون ماڻهن سان رحمڌلي وارو سلوڪ ڪرين. تون هاڻي ڪراڙو ٿي ويو آهين. توکي بنوهاشم وارن سان سٺو سلوڪ ڪرڻ گهرجي جيڪي تنهنجي ئي حسب نسب منجهان آهن. هاڻي توکي انهن کان ڪنهن به انديشي ڪرڻ جو سبب ڪونهي!‘ معاويہ جواب ڏنو: ’ڪڏهن به نا ڪڏهن به نا تيم خاندان جو

هڪڙو شخص (ابوبڪر رضا) خليفو ٿيو. جڏهن اهو فوت ٿيو ته ڪجهه عرصي کان پوءِ ان جو ذڪر ئي ڪونه رهيو. هاڻي ماڻهو ان کي صرف ”ابوبڪر“ سڏين ٿا. ان کان پوءِ عمر (رضا) خليفو ٿيو ۽ پورا ڏهه سال حڪومت ڪيائين. ان جي فوت ٿيڻ سان ئي ان جو ذڪر ختم ٿي ويو ۽ ماڻهو هاڻي ان کي ”عمر“ سڏين ٿا. پوءِ اسان جو پيءُ عثمان (رضا) خليفو ٿيو. اهو معزز خاندان سان تعلق رکندڙ هيو. ان انصاف سان حڪومت ڪئي، پر جڏهن اهو فوت ٿيو ته ان جو به ذڪر ختم ٿي ويو. البت بنو هاشم جي هڪڙي پٽ (محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) جو نالو رات ۽ ڏينهن دوران پنج دفعا ورجايو ۽ پڪاريو وڃي ٿو (يعني هر ڪوئي چوي ٿو ته مان مڃان ٿو ته محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) الله جو رسول آهي. هاڻي ان جي نالي سان ٻيو ڇا ڪري سگهيو سواءِ ان جي ته مون کي گهرجي ته ان کي مڪمل طور ختم ڪري ڇڏيان.“ (مروج الذهب جلد 2 صفحو 241).

معاويہ اهڙن ماڻهن جي ماحول ۾ پلجي وڌو ٿيو هيو جيڪي رسالت جا انڪاري هيا. ان جو اهڙي خاندان سان تعلق هيو جنهن کي دين کان نفرت هئي. پنهنجي ٻالڪپڻي کان ئي ان پنهنجي پيءُ کي مسلمانن خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ تياري ڪندي، انهن خلاف وڏن لشڪرن جي اڳواڻي ڪندي ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن سان گڏ خود رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي (نعوذ بالله) قتل ڪرڻ جي منصوبه بندي ڪندي ڏٺو هيو ته جيئن پنهنجي سرداري اختيار ۽ مادي مفادن کي بچائي. ان اهو ڏٺو هيو ته ان جي پيءُ هڪڙو سردار ٿي رهڻ ٿي گهريو توڙي ان جي نتيجي ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم طرفان پيدا ڪيل انصاف وارو جوش جذبو ختم ٿي وڃي ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سندن اصحابن جي وفات واقع ٿئي ۽ سموري عربستان مٿان مصيبت اچي وڃي.

انهن سڀني معاملن ۾ معاويہ پنهنجي وڏي ڏاڍي اميه بن عبد شمس جو جوش ورثي ۾ حاصل ڪيو هو.

بلڪل ايئن جيئن ابوسفیان جي فطرت جو معاويہ جي ڪردار تي گهڻو اثر هيو جيڪو خود غرضي ۽ اقتدار لاءِ لالچ واري معاملي ۾

پنهنجي ٻي جي حقي تصوير هيو ساڳي نموني ۾ ان جي ماءُ هند، جيرو ڇٻاڙڻ واري، جي ان جي مزاج تي مضبوط ڇاپ هئي. انهن ٻنهي ان جي فطرت ۽ عادتن تي گهڻو اثر ڪيو.

عربستان جي سموري تاريخ ۾ هڪڙي ٻي عورت جو ملڻ ممڪن ڪونهي جيڪا ذات پرستي، ڪهرائي، وحشيت ۽ شيطاني عمل ۾ هند سان برابري ڪري سگهي. اها ايتري ته پٿر دل هئي جو حد کان وڌيڪ رت جو پياسو ماڻهو به ان سان برابري نٿو ڪري سگهي.

قريش جا مشرڪ مڪمل تياري سان بدر جي ماڳ تي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان لڙائي ڪرڻ آيا هيا ۽ سخت جنگ ٿي هئي. ڪيترائي مشرڪ قتل ٿيا هيا. مڪي جي عورتن هڪڙي مهيني تائين پنهنجن مائٽن جي موت تي سوڳ ملهايو هيو. پوءِ اهي معاويه جي ماءُ هند وٽ آيون هيون ۽ ان کي چيائون ”تون اسان وانگر روج راڙو ڇو نٿي ڪرين؟“ ان پوري بغض ۽ نفرت سان ڀريل لهجي ۾ جيڪو ٻي عورت ۾ ڏسڻ ۾ نه پئي آيو چيو: ”مان ڇوروٽان؟ ڇا مان انهي لاءِ روٽان ته جيئن محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) ۽ ان جي دوستن تائين خبر پهچي ۽ اهي خوش ٿين ۽ انصارن جون عورتن پڻ خوش ٿين؟ خدا جو قسم جيستائين مان محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) ۽ ان جي اصحابن کان بدلو نه وٺان ان وقت تائين ڪونه روئينديس ۽ جيستائين انهن سان وري جنگ نه ٿيندي ان وقت تائين وارن ۾ تيل ڪونه وجهنديس.“ ان کان پوءِ اها مسلسل مشرڪن کي مسلمانن خلاف ڀڙڪائيندي رهي ۽ آخرڪار احد واري لڙائي جو واقعو پيش آيو. مٿي بيان ڪيل جملا اهو ٻڌرو ڪن ٿا ته اها ڪيتري بي رحم ۽ پٿر دل عورت هئي. ان روئڻ ۽ سوڳ ملهائڻ ذريعي پنهنجو غم غلط ڪرڻ ۾ يقين ڪونه ٿي رکيو. عورتن فطري طور نرم دل هونديون آهن پر اها مختلف مزاج واري عورت هئي. اها معاملن کي مرد واري اک سان ڏسندي هئي. ان کي انهي ڳالهه ۾ يقين هيو ته سرداري ۽ حاڪميت جو مطلب پنهنجي برتري جي جهنڊي کي اڀو ۽ مان مرتبي کي اوچو رکڻ لاءِ لڙائي جهڳڙي جي تڪليفن کي مٿس ٿي منهن ڏيڻ آهي.

جڏهن مڪي جا مشرڪ احد واري جنگ ۾ مڪمل تياري ڪرڻ کان پوءِ مديني ڏانهن روانا ٿيا ته هند به عورتن جو هڪڙو جتو تيار ڪيو

۽ مردن کي بهادري سان وڙهڻ لاءِ پڙڪائڻ لاءِ، ته جيئن اها وهندڙرت ۽ جيڪي قتل ٿيا انهن جي لاشن کي ڏسندي پنهنجي بدلي وٺڻ واري خواهش کي مطمئن ڪري انهن سان گڏجي لڙائي جي ميدان ۾ اچي پهتي. هڪڙي شخص عورتن طرفان لڙائي واري محاذ تائين وڃڻ تي اعتراض ڪيو. البت هند جواب ۾ رڙ ڪندي چيو: ”اسان هر صورت ۾ وينديونسين ۽ پنهنجين اکين سان ويڙه ڏسنديونسين.“

هند پنهنجي فيصلي تي حمي بيٺي ۽ ٻين عورتن سان گڏجي لڙائي جي ميدان ۾ وئي. پنهنجي بدلي وٺڻ واري خواهش کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ان سڀ ڪجهه ڪيو جيڪو ڪري سگهي ٿي. جڏهن گهمسان واري لڙائي شروع ٿي وئي ته اها ٻين عورتن سان گڏجي مشرڪن جي فوج جي هر قطار ڏانهن وئي. انهن ڊڦ وڄايا ۽ هيٺيان بيت (شعر) ڳايا:

”اي عبداللهار جي اولاد! جلدي ڪريو ته توهان جي پٺيان اهي انسان (يعني عورتون) آهن جن جو توهان کي لازمي بچاءُ ڪرڻو آهي. پنهنجن تلوارن کي مياڻن مان ٻاهر ڪڍو.“

”جيڪڏهن توهان لڙائي جي ميدان ڏانهن وڌندا ته اسان توهان کي سڀني سان لائينديونسين ۽ توهان جي مٿن هيٺان نرم وهائڻا رڪنديونسين. پر جيڪڏهن توهان لڙائي جي ميدان مان پڇي ويندا ته اسان توهان کي ڇڏي ڏينديونسين، ڇو ته انهي صورت ۾ اسان توهان سان پيار ڪري ڪونه سگهنديونسين.“

هند وحشي نالي حبشي غلام سان انعام جا گهڻائي واعدا ڪيا هيا جيڪڏهن ان ڪجهه مسلمانن کي شهيد ڪيو خاص طور تي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي چاچي حمزه (رضا ڪي، جنهن لاءِ ان دل ۾ انتهائي گهڻو ڪينو پالي رکيو هيو. ان لڙائي ۾ مشرڪن جو پلڙو پارِي رهيو ۽ مسلمانن کي گهڻو نقصان پهتو هيو. هند گهڻي خوش هئي. احد جي لڙائي جي شهيدن مان هڪڙو حضرت حمزه رضه هيو جنهن کي وحشي قتل ڪيو هيو. جڏهن اهو شهيد ٿيو ته ابوسفیان رڙ ڪري چيو: ”اڄ اسان بدر واري لڙائي جو بدلو وٺي ڇڏيو آهي. اسان ايندڙ سال وري مقابلي لاءِ اينداسين.“ بهرحال هند مطمئن

ڪونه هئي ته حضرت حمزه رضه جهڙو بهادر انسان شهيد ٿيو هيو. اها قرشين جي ٻين عورتن سان گڏجي شهيد ٿيل مسلمانن جي لاشن وٽ آئي. انهن شهيدن جا هٿ، پير، نڪ ۽ ڪن وڍيا ۽ انهن جا هار ٺاهيائون ۽ ان وحشي ڀٽي جو مظاهرو ڪيائون جنهن جي لاءِ انتهائي ظالم آمر به سوچي نٿي سگهيا. پوءِ ان قاصدي وانگر حضرت حمزه رضه جي پيٽ کي چيريو ۽ ان جو جيترو ڪڍي ورتائين. هند ان کي ڇپاڙڻ ۽ ڳهڻ جي ڪوشش ڪئي پر ايئن ڪري ڪونه سگهيا. ان جو اهو عمل ايترو ته بچان ڏياريندڙ هيو جو ان جي مڙس ابوسفیان به ان تي نفرت جو اظهار ڪيو. ان هڪڙي مسلمان کي ٻڌايو: ”توهان جي مردن جي لاشن کي، جيڪي شهيد ٿيا هيا، چيريو ڦاڙيو ويو هيو. خدا جو قسم نه ته مان ان عمل تي خوش هيس ۽ نه ناراض هيس. نه ته مون اهڙي ڳالهه ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو ۽ نه منع ڪئي.“ ان واقعي جي نسبت سان هند کي جيرو ڇپاڙڻ واري عورت سڏڻ لڳا.

مڪي جي فتح وقت جڏهن ابوسفیان بي دلي سان اسلام قبول ڪيو ته ان جي زال هند وڏي واڪي قرشين کي هنن لفظن سان مخاطب ٿي: ”اي قرشيو! هن بچڙي ۽ خراب شخص کي قتل ڪيو جنهن ۾ ڪو لڇڻ ئي ڪونهي. مون توهان ماڻهن کان وڌيڪ خراب ڪو دفاعي جتو ڪڏهن ڪونه ڏنو آهي. چو ته توهان پنهنجي شهر ۽ جانين جو دفاع ڪونه ڪيو؟“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جيڪو رحمدلي وارو سلوڪ هند جي مڙس ۽ ٻارن سان ڪيو اها اخلاق کان متاثر ڪونه ٿي. هي اهي ئي ساڳيا ابوسفیان ۽ هند هيا جن معاويہ کي نڀائي وڌو ڪيو هيو. ان کان علاوه، ڄمڻ سان ئي ان ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن جا خصوصي لڇڻ موجود هيا (يعني اقتدار ۽ اختيار لاءِ محبت، پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ صحيح ۽ غلط سڀ طريقا استعمال ڪرڻ، جنهن کي جديد اصطلاح ۾ ”حڪمت عملي“ (”ڊپلومي“سي) چيو ويندو آهي. رشوت، ڍونگ، ڏاڍ وغيره). مختصر چئجي ته اهو پنهنجن ابن ڏاڏن جو ٺيڪ ٺيڪ نقل هيو. ان کي اهڙن ماڻهن پاليو هيو ۽ اهڙن ماڻهن جا خيال ذهن ۾ ويهاريل هيس جن لاءِ امير المومنين علي عليه السلام فرمايو: ”اهي لڇا

۽ دغاباز ماڻهو آهن جيڪي ٻين جي خرچ تي عياشي جي زندگي گذارين ٿا. جيڪڏهن انهن کي ماڻهن تي حڪومت ڪرڻ جي اجازت ڏجي ته اهي ماڻهن کي ستائيندا، پاڻ کي ٻين کان برتر سمجهندا، تسلط ڄمائيندا، فساد برپا ڪندا ۽ ڌرتي جي مٿاڇري تي گڙپڙ پيدا ڪندا.

اموين پنهنجي خانداني مفادن کي هٿي وٺرائڻ لاءِ جهالت جي دور وانگر حضرت عمر رضه جي سموري حياتي دوران پڻ پنهنجون بي ايماني واريون سرگرميون جاري رکيون پر انهن اهو سڀ ڪجهه ڇاپلوسي جي پردي ۾ ڳجهي طرح ۽ وڏي چالاڪي سان ڪيو. البت، جڏهن حضرت عثمان رضه جيڪو انهن جي خاندان مان هيو خليفو ٿيو ته انهن جو ڳڻ جوڙ پڌرو ٿي ويو. ان ڏينهن کان پوءِ ايندڙ وقت تائين انهن حد کان وڌي ڪوششون ڪيون ته جيئن حڪومت کي پنهنجي خانداني حڪومت ٿيڻ لاءِ يقيني بڻائين. جيڪا انهن جي پٽن ۽ پوٽن کي ورثي ۾ ملندي رهي. انهن وٽ خلافت يا اسلام لاءِ ڪو احترام ڪونه هيو. جيترو ممڪن ٿيو انهن تمام گهڻي دولت ڦهائي، انهن هڪڙو وڏو لشڪر به ڀرتي ڪيو. انهن بيت المال کي جيڪو سڀني مسلمانن جي گڏيل ملڪيت هيو پنهنجي ذاتي ملڪيت سمجهيو. انهن بااثر ماڻهن کي عوامي دولت مان رشوتون ڏنيون ۽ انهن جي حمايت حاصل ڪيائون. اهي حڪمراني کي پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجي اولاد لاءِ مخصوص ڪرڻ لاءِ موقعي جو انتظار ڪري رهيا هيا. اهي پنهنجي خاندان لاءِ بادشاهت قائم ڪرڻ لاءِ ساڳي لحاظ کان انتظار ڪري رهيا هيا جنهن ۾ انهن جي ڏاڏي ابوسفیان ”رسالت“ جي تشريح ڪئي هئي. جڏهن ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي چاچي حضرت عباس رضه کي چيو: ”تنهنجي ڀائٽي هڪڙي وڏي بادشاهي قائم ڪري ورتي آهي.“ ان نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي رسالت کي بادشاهي سمجهيو. جڏهن ته انهن (رسول الله) ڪڏهن به اهڙو ڪو مذهبي ادارو قائم ڪرڻ جو سوچيو ٿي ڪونه هيو. حضرت عثمان رضه جي شهادت بنواميه کي هڪڙو ٻيو موقعو فراهم ڪيو. اسان ايندڙ صفحن ۾ ٻڌائينداسين ته حضرت عثمان رضه جي قتل ۾ خود معاويه جو هٿ هيو. ان ڏينهن ۽ ان کانپوءِ معاويه جي عياري دڪيبياري ۽ سازش

سڀني کي معلوم ٿي وئي، ۽ ان ڏينهن ۽ ان کانپوءِ ٻن ڏهينتن جي وچ ۾ تڪرار شروع ٿي ويو جيڪي هڪ ٻئي جي مخالف هيون. هڪڙي پاسي سڀاءُ جو گڻ، ثابت قدمي ۽ پارسائي هئي ۽ ٻئي پاسي اقتدار لاءِ لالچ، ذات پرستي، آمریت، بدعنواني ۽ ٻيون بچڙايون هيون. حضرت علي عليه السلام خصوصيتن جي پهرين رخ جي نمائندگي ڪئي ٿي ۽ معاويه ۽ ان جي متن مائنن ٻئي جي. حضرت علي عليه السلام جامول مٿا هي هيا:

- مان ڪنهن سان به دوکيياڙي ڪونه ڪندس، نه وري مان ڪو نيچ يا غير مناسب عمل ڪندس.
- ٻين لاءِ به ساڳي شي پسند ڪريو جيڪا توهان پنهنجي لاءِ پسند ڪيو.
- ٻين لاءِ اها شي پسند نه ڪريو جيڪا توهان پنهنجي لاءِ پسند نه ڪيو.
- ٻين کي نه ستايو بلڪل ايئن جيئن توهان پنهنجي لاءِ ٻين طرفان ستائجڻ پسند نه ڪيو.
- پنهنجي پاءُ طرفان خراب سلوڪ ڪرڻ جي پيٽ ۾ توهان ٻه اها اهليت هجڻ گهرجي ته توهان ان سان چڱائي ڪيو.
- ٻئي پاسي معاويه چوندو هيو: ”خدا جو لشڪر ”ماڪي“ ۾ آهي. ان جو ”ماڪي“ مان مطلب زهر آلود ماڪي هئي، جنهن سان اهو پنهنجن دشمنن کي رستي تان هٽائيندو رهيو ته جيئن حڪمراني حاصل ڪرڻ لاءِ رستو صاف ٿي وڃي. معاويه انهن سڀني نيڪ ۽ ديندار ماڻهن کي پنهنجو دشمن سمجهندو هيو جيڪي ان جي ٻي ايماني وارن مقصدن جي حاصلات ۾ رنڊڪ هوندا هيا.

جيئن ۽ جڏهن معاويه کي انديشو ٿيو ته ڪو ماڻهو ان جي خواهشن جي حاصلات ۾ رڪاوٽ پيدا ٿيندو ته ان کي ختم ڪرائي ڇڏيائين، توڙي جو اهو ديندار ۽ پارسا ماڻهو هوندو هيو. ايتري تائين جو ان پنهنجي ويجهڙن دوستن کي به ڪونه ڇڏيو جيڪي ان جا حمايتي رهيا هيا. ان امام حسن عليه السلام کي ساڳي ”ماڪي“ جي ذريعي شهيد ڪرايو. اهو بيت المال جي رقم ذريعي دوست خريد ڪندو ۽ بااثر

ماڻهن کي رشوتون ڏيندو هيو جيڪا رقم عوامي پلائي جي مقصد لاءِ خرچ ڪرڻ گهرجي هئي.

جڏهن اهو يزد جي بيعت جو حلف وٺڻ لاءِ ماڻهن کي مجبور ڪرڻ لاءِ مڪي ويو ته ان هڪڙي طرف وڏو لشڪر رکيو ته ٻئي طرف سون ۽ چاندي جي سڪن سان ڀريل ڳوٺريون ۽ مڪي وارن کي چيائين: ”مان گهران ٿو ته يزد صرف نالي ۾ خليفو هجي. آفيسرن کي مقرر ڪرڻ يا عهدن تان هٽائڻ يا خرچ پڪو هلائڻ توهان جي هٿ ۾ هوندو.“

بهرحال، جڏهن ماڻهو يزد کي پنهنجو خليفو قبول ڪرڻ لاءِ راضي ڪونه ٿيا ته معاويه ڌمڪي ڏيڻ واري انداز ۾ انهن کي چيو: ”مون توهان کي نتيجن بابت آگاهه ڪيو آهي، جنهن لاءِ هاڻي منهنجي ڪا ذميواري ڪونهي. مان توهان سان مخاطب آهيان. جيڪڏهن ڪوئي شخص مون کي انڪار ڪرڻ لاءِ اٿندو ته ان کان اڳ جو اهو ڪو لفظ چوي ان جو ڪنڌ ڪپيو ويندو. تنهنڪري توهان کي پنهنجي جان جو خيال ڪرڻ گهرجي.“

حضرت علي عليه السلام جنهن رقم کي عوامي پلائي جي ڪمن تي خرچ ڪندو هيو جڏهن معاويه تي بيت المال جي ان رقم کي اجايو خرچ ڪرڻ جو الزام هنيو ويو ته معاويه هي اموي جملو اڇاريو: ”ڌرتي خدا جي ملڪيت آهي ۽ مان ان جو نمائندو آهيان. جيڪو ڪجهه مان ڪٿان منهنجو آهي ۽ مان اهو به ڪٿڻ جو حقدار آهيان جيڪو مان ڪونه ٿو ڪٿان.“

جڏهن ان کي چيو ويو ته اهو ماڻهن کي راءِ ۽ عقيدتي جي آزادي ڏئي ته ان ورائيو: ”جيستائين ڪو ماڻهو منهنجي ۽ منهنجي حڪمراني جي وچ ۾ رنڊڪ نٿو بڻجي ته مون کي ان سان ڪوبه سروڪار ڪونهي.“

پروفيسر محمد غزالي (امام غزالي) پنهنجي ”الاسلام والاستبداد السياسي“ (اسلام ۽ سياسي آمریت) نالي ڪتاب ۾ معاويه جي آمریت واري پاليسي تي تبصرو ڪندي چوي ٿو: ”مطلب پرست ۽ هنيلو هجڻ گهڻو وڏو ڏوهه آهي. جيڪڏهن ڪوئي شخص حڪمران ٿئي ٿو ته ان

کي ان وقت تائين ان عهدي تي رهڻ گهرجي ۽ ماڻهن کي صرف ان وقت تائين ان جي حمايت ڪرڻ گهرجي جيستائين اهو ماڻهن جون ضرورتون پوريون ڪندو آهي ۽ انهن جي خواهش مطابق حڪومت ڪندورهي.....“

هڪڙي ٻي جاءِ تي اهو لکي ٿو: ”بادشاهن جي سرڪشي ۽ آمريت الله، ان جي نبين سڳورن ۽ پڻ ماڻهن کي پسند ڪونهي. اها ناقابلِ ترديد حقيقت آهي ته هر دور ۾ بادشاهن جي سوچ جو طريقو اهو ساڳيو رهيو آهي. اهي بادشاهه پنهنجي انانيت کي ترڪ ڪونه ڪندا آهن، توڙي انهن جا حمايتي ۽ گهڻ گهرا حد کان وڌيڪ انهن سان محبت ڪندا هجن.“

معاويہ پنهنجي حرفتي حڪمت عملي ذريعي حڪومت ٺاهي. ان خلافت کي پنهنجي بادشاهت ۾ تبديل ڪيو ۽ ان کي پنهنجي اولاد لاءِ قانوني ورثي طور چڙيو. انهي معاملي ۾ معاويہ بنو اميه جي مطلب پرستي واري فطرت جو مڪمل نمونو هيو. ساڳيا بنو اميه جيڪي جهالت واري دور ۾ پڇڙي طبيعت وارا هيا ۽ اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ به ايئن رهيا.

ابن ملجم جي هٿان حضرت علي عليه السلام جي شهادت کان پوءِ معاويہ هر ان ماڻهوءَ کي رستي تان هٽائڻ جي منصوبہ بندي شروع ڪئي جيڪو ان کي الله جو خليفو مڃڻ لاءِ تيار ڪونه هيو. ان کلمہ ڪلا چيو: ”اسان ماڻهن کي انهن جي حال تي صرف تڏهن ڇڏينداسين جڏهن انهن کي غلام بڻائي وئون.“ ان اهو پڻ چيو: ”اسان جو ڪنهن شخص سان ان وقت تائين ڪو سڙوڪار ڪونهي جيستائين اهو اسان ۽ اسان جي حڪمراني جي وچ ۾ رنڊڪ نٿو بڻجي.“ ان ماڻهن کي واضح انداز ۾ ٻڌايو: ”حڪمراني منهنجي ملڪيت آهي ۽ مون کان پوءِ اها بنو اميه کي ملندي. ماڻهو ان وقت تائين آزاد آهن جي اهي بنو اميه ۽ انهن جي حڪمراني جي وچ ۾ رڪاوٽ نٿا بڻجن.“ ان معمولي شڪ تي به ماڻهن کي گرفتار ڪرڻ ۽ سزا ڏيڻ شروع ڪيو. توڙي جواڳ گذريل خليفن جي دور ۾ ايئن ڪڏهن به ڪونه ٿيو هيو. ان بي رحمي سان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن، اصحابن جي دوست ساٿين ۽ ٻين مومن مسلمانن کي قتل ڪرڻ شروع ڪيو جن عوامي راءِ جي نمائندگي ڪئي ۽ حق جي رستي جي پوئواري ڪئي ٿي.

جيئن ئي ان سلطنت مٿان قبضو ڀڳو ڪيو ته ان پنهنجي نالائق پٽ يزید لاءِ ورثي طور ماڻهن جي دولت ۽ ملڪيت کي سرڪاري دفتر ۾ داخل ڪرڻ شروع ڪيو. ان طاقت ذريعي يزید جي بيعت لاءِ حلف وٺڻ لاءِ هزارين طريقا استعمال ڪيا. اسان هيٺ هڪڙي واقعي کي بيان ڪيون ٿا جيڪو انهي ڳالهه کي پڌرو ڪندو ته يزید ۽ ٻين اموي خليفن جون حڪومتون ڪهڙي بنياد تي ٻڌل هيون.

معاويه فيصلو ڪيو ته مغيرة بن شعبه کي ڪوفي جي گورنري تان هٽائي ان جي جاءِ تي سعيد بن عاص کي مقرر ڪري جڏهن مغيرة کي معلوم ٿيو ته اهو معاويه سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ويو ۽ ان کي رٿ ڏنائين ته اهو پاڻ کان بعد يزید کي خليفن طور نامزد ڪري معاويه اها رٿ ٻڌڻ سان خوش ٿي ويو ۽ مغيرة کي چيائين: ”مان توکي اجازت ڏيان ٿو ته ڪوفي جي گورنر جي عهدي تي ڪم ڪندو ره. تون واپس وڃ ۽ جن ماڻهن کي تون ڀروسي جوڳو سمجهين انهن جي آڏو اها رٿ پيش ڪر.“ مغيرة ڪوفي موٽي آيو ۽ ڪجهه اهڙن ماڻهن جي سامهون اها تجويز رکيائين، انهن راضو ڏيکاريو. مغيرة انهن مان ڏهه ماڻهو چونڊيا ۽ انهن کي هڪڙي وفد جي صورت ۾ معاويه ڏانهن موڪليائين. هن انهن کي ٽيهه هزار درهم ڏنا ۽ پنهنجي پٽ موسيٰ کي انهن جو اڳواڻ مقرر ڪيائين. انهن ماڻهن معاويه سان ملاقات ڪئي ۽ يزید جي جانشيني واري تجويز جي گهڻي تعريف ڪيائون. معاويه موسيٰ کان پڇيو: ”تنهنجي ٻي انهن ماڻهن جو دين خريد ڪرڻ لاءِ انهن کي ڪيترو ڏنو آهي؟“ موسيٰ ان کي ٻڌايو ته مغيرة انهي مقصد لاءِ ٽيهه هزار درهم ڏنا آهن. معاويه چيو: ”اها سٺي سودي بازي آهي.“

معاويه پوءِ انهي تجويز کي سڀني گورنرن ڏانهن موڪلرايو ۽ انهن کي هدايت ڪيائين ته هر شهر ۽ علائقي مان ان ڏانهن وفد موڪلين. ڪيترائي وفد آيا ۽ ان موضوع تي خيالن جي ڏي وٺ ڪيائون. پوءِ يزید بن مقله اتي بيٺو ۽ معاويه ڏانهن اشارو ڪري چيائين: ”هي امير المومنين آهي.“ پوءِ يزید ڏانهن اشارو ڪري ان چيو: ”جڏهن هو (معاويه) فوت ٿيندو ته اهو (يزید) امير المومنين هوندو.“ پوءِ ان پنهنجي تلوار ڏانهن اشارو ڪيو ۽ چيو: ”هيءُ ان لاءِ آهي جيڪو اسان سان

متفق نه ٿئي. ”پوءِ معاويہ چيو: ”اڄ، ويهي ره، تون ميڙاڪي جو ترجمان آهين.“

حجاز جي ماڻهن کان يزید جي بيعت جو حلف وٺڻ لاءِ معاويہ جيڪا زور زبردستي ۽ ڏاڍ استعمال ڪيو اهو حيرت انگيز ۽ عجب جهڙو آهي. انهن جو راضيو حاصل ڪرڻ لاءِ اهو وڏو لشڪر ساڻ ڪري ۽ درهمن ۽ دينارن جا ٿيلها پري انهن ڏانهن ويو. البت، جڏهن اهي فوج جي رعب ۾ ڪونه آيا ۽ دولت جي لالچ ۾ به ڪونه آيا ته معاويہ چيو: ”مون پنهنجي ميار لائي. اڃا تائين اهو عمل رهيو آهي ته مون جڏهن به ڪا تقرير ڪئي ۽ توهان منجهان ڪو اٿي بيٺو ۽ مون کي ڪوڙو چيائين ته مون ان ڳالهه کي نظر انداز ڪيو ۽ ان شخص کي معاف ڪري ڇڏيو. بهرحال، مان هاڻي تقرير ڪرڻ لاءِ اٿي رهيو آهيان ۽ مان خدا جو قسم کڻان ٿو ته جيڪو مان چوان ۽ توهان مان ڪنهن به ان جي مخالفت ۾ هڪڙو جملو به زبان سان ادا ڪيو ته ان کان اڳ جو اهو ٻيو جملو ڳالهائي تلوار ان جي ڪنڌ تي پهچي ويندي تنهن ڪري توهان کي پنهنجي جان جو خيال ڪرڻ گهرجي.“ پوءِ ان پنهنجي پوليس آفيسر کي حڪم ڪيو ته مجلس ۾ موجود ماڻهن مان هر هڪ جي ڀرسان به ماڻهو بيهاري ۽ حڪم ڏنائين ته جيڪڏهن ڪوبه ماڻهو اهو (معاويہ) جيڪو چوي ان جي مخالفت ۾ ڪجهه به ڳالهائي ته ان جو ڪنڌ ڪپيو وڃي.

معاويہ ۽ اموي خاندان جي ٻين ساٿين جهالت واري دور جي آمرانن اختيارن کي عمل ۾ آندو. اهي مختيارڪل هيا جن وٽ هر شي موجود هئي، ۽ مسلمان ائين هيا جڻ انهن جا غلام جن کي ڪنهن به قسم جي اعتراض ڪرڻ جو حق ڪونه هيو. جن يزید جي بيعت جو حلف کڻڻ کان انڪار ڪيو انهن جا سر ڌڙ کان ڌار ڪرائي ڇڏيائون. باقي جن حلف ڪيو انهن جي هٿن تي ڏيپوڙيون هڻائي ڇڏيائون، ڇو ته اها ڪنهن ماڻهوءَ جي غلام هجڻ جي خاص نشاني هئي.

معاويہ جا جانشين اڃا به وڌيڪ ڏنگا ۽ بگڙيل هيا. ڏوهن ۽ گمراهي جي معاملن ۾ انهن مان ڪي ته ان کان به اڳڀرا هيا، پر ان کي جيڪي ظاهري خصوصيتون هيون انهن مان معمولي جهلڪ به انهن ۾

ڪونه هئي. تنهنڪري ماڻهن انهن جي زماني ۾ گهڻو پوڳيو. اهي پنهنجي دولت ۽ ڪنڌ حڪمرانن جي صوابديد تي رکڻ لاءِ مجبور هيا. انهن جا دلال ۽ ملازم ظالم ۽ بدعنوان هيا. انهن کي جتي به مقرر ڪيو ويندو هيو ماڻهن کي ستائيندا هيا. جن عجمين (غير عرب) اسلام قبول ڪيو هيو انهن جي بي عزتي ڪندا هيا. اهي ڏمي ماڻهن سان پڻ خراب سلوڪ ڪندا هيا جن لاءِ اسلام سنو رويو اختيار ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪيو آهي. انهن عربن کي پڻ معاف ڪونه ڪيو ۽ انهن کي قتل ڪرايائون جن پنهنجي رت ۽ ست سان انهن کي پالڻ کان انڪار ڪيو. انهن اهڙن ماڻهن کي انهن جو حڪمران مقرر ڪيو جن انهن تي ڳرا محصول مڙهيا ۽ انهن کان اهي محصول انتهائي ظالماڻي نموني سان ۽ وڏي بي شرمي واري انداز ۾ اوڳاڻيائون. اهو ئي سبب آهي ته سعيد بن عاص جنهن کي حضرت عثمان رضه عراق جو گورنر مقرر ڪيو هيو چونڊو هيو: ”عراق قريشين جو باغ آهي. اسان ان مان جيڪو گهرون کڻي سگهون ٿا ۽ جيڪو نه چاهيون اهو ڇڏيون.“ جڏهن هڪڙي ڏمي عمرو بن عاص کان معلوم ڪيو ته انهن کي ڪيترو جزبو ادا ڪرڻو آهي ته ان ورائيو: ”توهان اسان جو خزانو آهيو.“ (يعني اسان جيڪو گهرون اهو توهان کان اوڳاڙي سگهنداسين.)

اموي خليفن پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجن دوستن ساڻين کي جيترو گهڻو ٿي سگهي دولتمند ڪرڻ لاءِ بيت المال کي لٽڻ لاءِ فڪر مند رهندا هيا. اسلامي علائقن ۾ مقرر ڪيل عملدارن جو جيترو وس هلندو هيو مال ملڪيت ٿيائيندا هيا ۽ حڪمرانن لاءِ پنهنجي خلوص جي ثبوت طور ماڻهن کان وڏيون رقمون اوڳاڻيندا هيا. مثال طور خالد بن عبدالله قسري جيڪو هشام بن عبدالملڪ جي گورنرن مان هڪ هيو هر سال بيت المال مان ڏهه لک درهم کڻندو هيو. ان رقم کان علاوه اهو لکين درهم پڻ ٿيائيندو هيو.

اسلام طرفان ٻڌايل ۽ حضرت علي عليه السلام طرفان ٺاهيل انصاف جي عمارت کي اموين ڊاهي پٽ ڪيو. ماڻهن ۾ اميرن ۽ غريبن جا ٻه طبعا پيدا ٿي ويا. ان جي نتيجي ۾ انهن مان ڪجهه دولت سان ڪيڏندا هيا جڏهن ته ٻيا گذر بسر لاءِ محتاج هيا. اموي خليفن مان

هڪڙي ٻارنهن هزار دينار معبد نالي گوبي ڪي ڏنا چوڻه ان ڳاڻي جي فنڪاري ڪي پسند ڪيو ٿي، جڏهن ته اتي هزارين ماڻهو اهڙا موجود هيا جيڪي آزادي واري زندگي گذارڻ لاءِ ترسي رهيا هيا.

سليمان بن عبدالملڪ جي خليفي ٿيڻ کان اڳ غلامن جو تعداد لکن کان مٿي ٿي ويو هيو. اهو انهي حقيقت مان ثابت آهي ته ان ستر هزار ٻانهن ۽ ٻانهيون آزاد ڪيا هيا.

بنو اميه جي زماني دوران گروهه جذبو انتهائي حد تائين شدت پڪڙي ويو جنهن جي اسلام رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت علي عليه السلام طرفان ڪنهن به صورت ۾ اجازت ڪونه هئي. يمن جي ڪنهن رهواسي ڪي اهڙا حق حاصل ڪونه هيا جيڪي قيس قبيلي جي ڀاتي ڪي هيا، ۽ عجمي (غير عرب) ڪي اهي حق ميسر ڪونه هيا جيڪي هڪڙي عرب ڪي هيا.

اموي دور ۾ اهو ٿيو ته عيش پسند درٻارين جو تعداد حدن کان وڌي ويو هيو. اهي ڪوبه ڪم ڪونه ڪندا هيا پر بيت المال مان ڳرا وظيفا حاصل ڪندا هيا، جيئن هاڻي پڻ ڪجهه عرب ملڪن ۾ رواج آهي. تاريخ مان اسان ڪي معلوم ٿئي ٿو ته وليد بن عبدالملڪ وظيفن جي ادا ٿيڻ تي ختم ڪئي جيڪي اٽڪل ويهه هزار ماڻهن ڪي ملندا هيا.

مختلف شهرن تي پنهنجي گرفت مضبوط ڪرڻ لاءِ اموي حڪمرانن سخت ظلمن ۽ بي رحمانن عملن جو ارتڪاب پڻ ڪيو. عبدالملڪ بن مروان پورو پورو آمر حڪمران هيو جنهن وڏي بي شرمي واري انداز ۾ حڪومت ڪئي. ان بحرين جي ڪوهن ۽ چشمن ڪي مٿي سان لٿرائي ڇڏيو ته جيئن ماڻهو مجبور ۽ محتاج ٿي وڃن ۽ نتيجي ۾ حڪمرانن آڏو ڪنڌ جهڪائين. (ڏسو ابن ربحاني جا ڪتاب ”ملوك العرب“ جلد 2 صفحو 206 ۽ ”ڪتاب النڪبات“ صفحو 64). ان عراق ۽ حجاز جي حڪومت هڪڙي رت جي پياسي ۽ ڪميٽي انسان ڪي ڏني جنهن ڪي حجاج بن يوسف جي نالي سڃاتو وڃي ٿو.

اهو ڏيکارڻ لاءِ ته اموي بادشاهن وٽ عام ماڻهوءَ جي ڪهڙي حيثيت هئي ۽ انهن خلافت ڪيئن غضب ڪئي ۽ ماڻهن ڪي ڪهڙي نظر سان ڏسندا هيا، هتي يزيد بن عبدالملڪ جو هڪڙو مثال حوالو ڏيڻ

لاءِ ڪافي ٿيندو. هڪڙي ڏينهن ان تمام گهڻو شراب پيتو ۽ نشي ۾ چور ٿي ويو. ان جي پسنديدهه حبابه نالي ٻانهي چوڪري ان جي ڀرسان ويٺي هئي. هن ان کي چيو: ”چڏ ته مان اڏري وڃان.“ ان پڇيس: ”تون مسلمانن کي ڪنهن جي حوالي ڪرين ٿو؟“ ان جواب ڏنو ”تنهنجي حوالي.“
 بنواميه جي باري ۾ لکندي امين ريحاني چوي ٿو: ”رعييت لاءِ انصاف جو انتظام حڪومت جو اصل بنياد آهي. بهرحال، جن تخت حاصل ڪيو انهن ٻي طرح سوچيو جيئن توهان کي معلوم ٿيو ته اموي حڪمرانن منجهه نالائق ماڻهو شرابي ۽ آمر موجود هيا.“ (ڪتاب النڪبات صفحو 70).

اهو پڻ وسارڻ نه گهرجي ته حسرت علي عليه السلام ۽ ان جي اولاد پاڪ کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ لاءِ اموي حڪمرانن هڪڙو شرمناڪ رواج متعارف ڪرايو. البت انهن منجهان عمر بن عبدالعزيز اشرف ماڻهو هيو جنهن مشرق جي حڪمرانن سان گڏوگڏ انسانذات کي مان مرتبو ڏياريو. جيئن ئي تخت تي ويٺو ته ان ماڻهن کي اهڃڻ کان چوٽڪارو ڏنو. انهن جا حق بحال ڪيائين، انصاف ڪرڻ وارا عادل عملدار مقرر ڪيائين، ۽ گورنرن کي هدايت ڪيائين ته ماڻهن سان انصاف ۽ درگذر وارو رويو اختيار ڪن. ان عربن ۽ عجمين ۽ مسلمانن ۽ غير مسلمن جي وچ ۾ حقيقي مساوات متعارف ڪرائي.

انساني وقار جي احترام جي نشاني طور ان وڌيڪ فتحون ڪرڻ کان منع ڪئي. سواءِ انهن محصولن جي جيڪي ماڻهو راضي خوشي ادا ڪندا هيا ان ٻيا سڀئي محصول ختم ڪري ڇڏيا. گهڻي عرصي کان جاري حضرت علي عليه السلام جي شان ۾ گستاخي ڪرڻ واري عمل کي به روڪرائي ڇڏيو. ان شاهوڪارن ۽ اميرامراءِ کان ملڪيت ۽ دولت واپس ورتي جيڪا انهن ناجائز طريقي سان هٿ ڪئي هئي، ۽ انهن کي مشورو ڏنائين ته اهي پنهنجي گذر بسر لاءِ محنت مزدوري ڪن. ان عظيم شخص جي حڪومت گهڻي عرصي تائين جاري رهي نه سگهي ۽ اهو اموين جي ئي سازشن جو شڪار ٿي ويو ۽ پنهنجي حياتي وڃايائين. انهن ان کي بلڪل ائين قتل ڪيو جيئن اڳ ۾ معاويه بن يزيد کي قتل ڪيو هئائون - ان جو صرف اهو ڏوهه هيو ته انهن جي

بچڙين تان ڀردو ڪنيو هئائين، انهن طرفان ماڻهن جي حق کان انحرافي ڪرڻ تي ناراضگي جو اظهار ڪيو هئائين، اهو اقرار ڪيائين ته ان جا پيءُ ڏاڏا غلطي تي هيا ۽ حڪمراني تي اڪيلاپ واري زندگي کي ترجيح ڏنائين.

اها وڏي حيران ڪن ڳالهه آهي ته جديد دور جا ڪجهه ليکڪ آمر ۽ هٽلر اموي حڪمرانن ۽ انهن جي دلائل جي عملن کي حق بجانب قرار ڏيڻ ۾ گهڻو سرگرم آهن. اهي اهڙيون ڳالهيون ڪن ٿا جن سان اهي پاڻ به مطمئن ڪونه هوندا. اهي فقط پنهنجن ابن ڏاڏن جي حمايت ڪرڻ لاءِ ايئن ڪن ٿا، تنهنڪري انهن جي پاران ڪل جهڙو ۽ بي وقعت دفاع پيش ڪن ٿا. ڇا بنواميه وارن جا همعصر جيڪي انهن جي حڪمراني جا اڪين ڏنا شاهد هيا، وڌيڪ سچا ڪونه هيا؟ ڇا انهن جا بيان جديد دور جي ليکڪن جي ڳالهين کي غلط ثابت ڪونه ٿا ڪن ۽ اموي حڪمراني دوران حالتن جي صحيح تصوير پيش ڪونه ٿا ڪن؟ هيٺين ڪهاڻي پڙهڻ کان پوءِ اهي جديد دور جا ليکڪ ڇا چوندا؟

هڪڙي ڏينهن عبیده بن هلال يشڪري ۽ ابو حرا بھ تميمي وچ ۾ ملاقات ٿي، ابو حرا بھ کي عبیده چيو: ”مان توکان ڪجهه سوال پڇڻ گهران ٿو، ڇا تون مون کي صحيح جواب ڏيندين؟“ ابو حرا بھ هاڻوڪار ۾ جواب ڏنو، ان کان پوءِ انهن جي وچ ۾ هيٺين گفتگو ٿي:

عبیده: تون پنهنجن اموي خليفن جي باري ۾ ڇا ٿو چوين؟
ابو حرا بھ: اهي بغير ڪنهن جواز جي رت وهائيندا هيا.

عبیده: اهي دولت کي ڪيئن خرچ ڪندا هيا؟

ابو حرا بھ: انهن ناجائز طريقي سان اها ڪمائي ۽ ناجائز نموني ۾ ان کي خرچ ڪيائون.

عبیده: اهي ڀتيمن سان ڪهڙو سلوڪ ڪندا هيا؟

ابو حرا بھ: انهن ڀتيمن جي ملڪيت هڙپ ڪئي، انهن کي سندن

حقن کان محروم ڪيائون ۽ انهن جي مائرن جي عزت کي پائمال ڪيائون.

عبیده: اي ابو حرا بھ! توتي مصيبت ڪڙڪي، ڇا تون اهڙو شخص

آهين جنهن جي پيروي ۽ فرمانبرداري ڪئي وڃي؟

ابو حرا بھ: مون توکي اهو ٻڌايو جنهن جي لاءِ تو مون کان معلوم

ڪيو. توکي هاڻي مون کي تنبيهه نه ڪرڻ گهرجي.

ابو حرا به جا لفظ ”توڪي مونکي تنبيهه نه ڪرڻ گهرجي“ ڳالهه ڪندي اهو پڌرو ڪن ٿا ته بنواميه ۽ انهن جي ڪارندن جي حڪمراني جي دوران ڪنهن به ماڻهوءَ لاءِ اهو ممڪن ڪونه هيو ته اهو پنهنجي ڪاراءِ قائم ڪري ۽ ان جو اظهار ڪري.

جديد دور ۾ اموين (بنواميه) جو دفاع ڪندڙ مديني جي ماڻهن جي خيالن جي ڪهڙي وضاحت ڪندا جيڪي انهن خارجي ابو حمزه جي آڏو بيان ڪيا؟ مديني مان اموين کي تڙڻ کان پوءِ ابو حمزه ان شهر جي رهواسين کان معلوم ڪيو ته انهن شامي خليفن ۽ انهن جي ڪارندن هٿان ڪهڙيون تڪليفون سٺيون هيون. انهن واضح انداز ۾ چيو ته اهي معمولي شڪ تي به انهن کي قتل ڪندا هيا، ۽ انهن ڳالهين کي به جائز سمجهندا هيا جن کي اسلام ناجائز قرار ڏنو هيو ۽ جيڪي عقل، ضمير ۽ انساني وقار جي نظر ۾ پڻ ناجائز آهن. ان موقعي تي ابو حمزه طرفان ڪيل تقرير ۾ هي لفظ به شامل هيا:

”چا توهان ڪونه ٿا ڏسو ته الوهي خلافت ۽ مسلمانن جي امامت سان ڇا ٿيو آهي؟ ايتري تائين جو بنومروان ان سان هوڏڙي وانگر ڪيڏندا رهيا آهن. انهن الله جي ملڪيت کي ڳڙڪائي ڇڏيو ۽ ان جي دين سان راند ڪيڏيا. انهن الله جي مخلوق کي غلام بڻايو. انهي مقصد لاءِ انهن جي هر ڪراڙي پنهنجي نوجوان کي جانشين مقرر ڪيو. انهن حڪمراني غضب ڪئي ۽ ان کي هٿ جي ٺاهيل بٽن وانگر چنبڙي پيا. انهن جي پڪڙ آمڙن واري پڪڙ هئي. انهن پنهنجي ريجڪن ۽ جوڳڪن مطابق فيصلو ڪيا ٿي. جيڪڏهن اهي ناراض ٿيندا هيا ته ماڻهن کي قتل ڪرائي ڇڏيندا هيا. اهي محض شڪ تي ماڻهن کي قيد ڪندا هيا ۽ سفارش تي سزا ختم ڪندا هيا. انهن بي ايمان ماڻهن کي امانتي مقرر ڪيو ۽ انهن جي نافرمانن کي جيڪي ايماندار هيا. انهن اهڙن ماڻهن کان به محصول اوڳاڙيو توڙي جو انهن تي اهو واجب ڪونه هيو ۽ اهو ناجائز ڪمن ۾ استعمال ڪيائون.“

بنواميه جو دفاع ڪندڙ اهي ماڻهو بحري شاعر جي هن عبارت جي ڪهڙي وضاحت ڪندا، ان جنهن ۾ ان زماني جي ماڻهن جي سوچن کي بيان ڪيو آهي ۽ ان جي صحيح تصوير ڪشي ڪئي آهي: ”اسان

بنواميه جي ٽولي کي زنديق سمجهون ٿا جن خلافت ڌوڪي ۽ ٺڳي ذريعي حاصل ڪئي.“

بنواميه جا ٻچڙا ڪارناما، ڏاڍ واري حڪومت، ۽ بي ايماني وارا منصوبه جيڪي پڪي طرح اڳين ماڻهن کي معلوم هيا انهن کي به معلوم ٿيا جيڪي بعد ۾ آيا، ۽ عجمي (غير عرب) ليکڪن انهن جي ڏوهن ۽ بي رحمانن عملن جو ساڳي نموني ۾ حوالو ڏنو آهي جن ۾ انهن کي عرب ليکڪن بيان ڪيو آهي. اها هڪڙي حقيقت آهي جنهن کي مصري ۽ ٻين ليکڪن به مڃيو آهي، جيڪي سرگرمي سان بنواميه جي حمايت ڪن ٿا. اهي چون ٿا: ”اڪثر مشرقي ۽ مغربي تاريخدان بنواميه تي زوردار نموني سان حملو ڪن ٿا ۽ غير يقيني جو اظهار ڪن ٿا صرف پوليسوس ولهارزن (Polios Wilharzan) جو رويو ڪنهن حد تائين وڃڻو آهي.“

اهو به ڌيان ڏيڻ گهرجي ته اڪيلي مشرقي علمن جي ماهر يورپي (مستشرق) جو رويو جيڪو ٻين سان متفق ڪونهي، پڻ ”وڃڻو“ ڪونهي پر اسان ان کي ”ڪنهن حد تائين وڃڻو“ چئي سگهون ٿا.

مصري ليکڪ جو اهو تبصرو انهي حقيقت جي کليل مڃتا آهي ته ان اڪيلي مشرقي علمن جي ڄاڻوگر يورپي (مستشرق) کي جوڳو ثبوت هٿ ڪونه لڳو هيو جنهن جي بنياد تي اهو بنواميه جي وڌيڪ کليل نموني سان حمايت ڪري سگهي ها ۽ انهن ڏانهن ان جو رويو ”وڃڻو“ هجي ها نه ڪي ”ڪنهن حد تائين وڃڻو“ بهرحال، اسان مصري ليکڪ کي اهو ٻڌائڻ گهرنداسين ته هڪڙو ٻيو به مشرقي علمن جو ڄاڻوگر يورپي (مستشرق) موجود آهي، جنهن بنواميه جي مڪمل حمايت ڪئي آهي. اهو فرينچ تاريخدان لامبوس (La Mius) آهي جنهن ڪنهن خاص نيت سان ان خاندان جي مڪمل طرح حمايت ڪئي آهي. اسان ان تاريخدان جي لکت تي بعد ۾ تبصرو ڪنداسين. انهن ٻن تاريخدانن کان سواءِ انهن مان اڪثر ابوسفيان جي پٽ ۽ مروان جي اولاد جي اهڙي تصوير ڪشي ڪئي آهي جيڪا انهن جي حمايتن کي پسند ڪونه ايندي انهن تاريخدانن مان گهڻو مشهور ڪازانوف (Kazanofa) آهي، جيڪو چوي ٿو:

”بنواميہ وارن جي خصلت ٻن شين تي مشتمل هئي: پهرين دولت لاءِ حرص جي حد تائين محبت؛ ۽ ٻي ڦرلٽ ڪرڻ ۽ سرداري لاءِ سوچ ته جيئن دنيا جا مزا ماڻي سگهن.“

بهرحال، اهي عرب تاريخدان آهن يا يورپ جا مستشرقين انهن مان ڪنهن به بنواميہ جي صحيح تصوير ڪشي ڪونه ڪئي آهي جيئن اموي خليفن وليد بن يزيد هيٺ ترجمو ٿيل جملن ۾ ڪئي آهي: ”سعد بن ابى صخر جي خاندان جي ماڻهن جو ذڪر نه ڪريو اسان ڳالهاڻي ۽ دولت جي معاملي ۾ انهن کان برتر آهيون. اسان ماڻهن مٿان طاقت جو ملڪور ڪون ٿا ۽ هر طريقي سان انهن جي بي عزتي ڪيون ٿا ۽ مختلف نمونن سان انهن کي ايڏايون ٿا. اسان انهن جي بي عزتي ڪيون ٿا ۽ انهن کي تباهي ۽ بربادي جي ڪناري تي پهچايون ٿا ۽ پوءِ به اهي فقط بي عزتي ۽ بربادي سان مطمئن رهن ٿا.“

توڙي جيڪڏهن امويين جا حمايتي انهن سڀني ڳالهين کي رد ڪن جيڪي قديم ۽ جديد تاريخدانن ۽ مستشرقين اموي ذهنييت بابت ٻڌايون آهن. ڇا اهي وليد بن يزيد جيڪو چيو آهي ان کي رد ڪري سگهن ٿا؟

امام حسين عليه السلام ۽ يزيد پليت

امام حسين عليه السلام کي جن سڀني واقمن مان گذرڻو پيو هيو اهي ثابت ڪن ٿا ته اعليٰ گُڻن جي نقطه نظر کان اهي عظمت جي انتهائي اوچي مقام تي هيا؛ ۽ جن مڙني واقمن مان يزيد گذريو اهي انهي حقيقت جو ثبوت آهن ته اهو ذلت جي پاتال ۾ هيو. ڪربلا وارو سانحو ان جو ڪافي ثبوت آهي. اهو واقعو ان جي نري بچڙائي جا داستان ٻڌائي ٿو. يزيد شرابي هيو. اهو ريشمي ڪپڙا پائيندو هيو ۽ دڦ وڄائيندو هيو.

امام حسين بن علي عليهم السلام ۽ يزيد بن معاويه هن دنيا ۾ ٻن خاندانن جي خاصيتن جو مڪمل نمونو بڻجي آيا يعني هاشمي ۽ اموي. امام حسين عليه السلام پنهنجي وقت جو ڪامل هاشم هيو ۽ يزيد عبدالشمس هيو. جيڪڏهن انسان جون خاصيتون ان ماحول جي حقي تصوير آهن جنهن ۾ اهو پليو ۽ وڌو ٿيو آهي ته پوءِ انهيءَ ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته حسين عليه السلام ۽ يزيد پنهنجن گهرائڻن جا صحيح نمونو هيا. امام حسين عليه السلام هاشمين جي نمائندگي ڪئي ٿي ته يزيد اموي خاندان جي. فرق صرف اهو هيو ته امام حسين عليه السلام هاشمي گُڻن ۽ فضيلتن جو بهترين نمونو هيو جڏهن ته يزيد انهن سڀني خصلتن کان به وانجهو هيو جيڪي ٿوريون گهڻيون اموين ۾ هونديون هيون.

امام حسين عليه السلام رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي نياڻي فاطمه الزهرا سلام الله تعاليٰ عليها ۽ علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جو فرزند هيو. جڏهن اهي ڄاوا هيا ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انهن کي پنهنجي هنج تي کنيو هيو ۽ انهن جي ڪنن ۾ آذان پڙهي هڻائون ته جيئن اهي خود پنهنجو روح پنهنجي ڏوهتي جي روح ۾ ڦوڪين. ان کي پنهنجي وجود جو حصو بڻائين. ۽ ان جي ذهن ۾ اها ڳالهه ويهاري ته اهي هڪڙي خاص مقصد کي پورو ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيا آهن ۽ زندگيءَ جو اهو ئي مقصد انهن لاءِ مقرر ڪيو ويو هيو.

ان جي ڄمڻ جي ستين ڏينهن تي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم وڏي خوشيءَ مان فرمايو: ”مون پنهنجي ان پٽ جو نالو حسين رکيو آهي. نينگر ڏينهن ڏينهن اهڙين حالتن ۾ وڏا ٿيندا رهيا جو انهن ۾ سندن ناني سائين جو روح سمائجي ويو هيو سندن بابي سائين جي دل جو ڌڙڪڻو، ۽ ان جي ذهن تي پيغمبريءَ جي هڪڙي ڳوڙهي اثر جي ڇاپ هئي. سندس ابن ڏاڏن جون سموريون اعليٰ خوبيون ۽ فضيلتون ان جي شخصيت ۾ گڏ ٿي ويون هيون. جيئن ئي پاڻ وڏا ٿيندا ويا ته سندس اهي خوبيون ۽ خصوصيتون پڻ وڌيڪ پڌريون ٿينديون ويون. ابن ڏاڏن جي خصوصيتن جو انهن جي اولاد ۾ منتقل ٿيڻ فطرت جو قانون آهي، جنهن بابت ڪنهن به قسم جو شڪ موجود ڪونهي. بلڪل ايئن جيئن ٻار پنهنجن ابن ڏاڏن کان رنگ، مهاندا، مادي خصوصيتون وغيره موروثي طور حاصل ڪندا آهن. اهي انهن جي خوين واري سڃاڻپ به ورثي ۾ حاصل ڪندا آهن.

امام حسين عليه السلام ستن سالن جي عمر تائين پنهنجي ناني سائين جي پرورش هيٺ رهيا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي لاڏاڻي کان پوءِ انهن جي اصحابن سڳورن امام حسين عليه السلام لاءِ محبت جي معاملي ۾ ان جي پيروي ڪئي. امام حسين عليه السلام سان اصحابن طرفان گهڻي پيار ڪرڻ جو مظاهرو ڪرڻ لاءِ خاص سبب اهو هيو ته اهو شڪل و صورت ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان گهڻي مشابهت رکندو هيو. اها ڳالهه انهن ماڻهن جي بيانن جي بنياد تي آهي جن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان گڏ امام حسين عليه السلام کي به ڏٺو هيو.

ابن ڏاڏن جي عظيم نالن ۽ انهن جي ڪارنامن جو انهن جي اولاد جي ترقي ۽ انهن جي مستقبل کي روشن بڻائڻ سان گهڻو گهرو تعلق آهي. جڏهن ڪو ٻار پنهنجي ننڍڙي عمر کان ئي پنهنجن ابن ڏاڏن جي ڪارنامن جو ٻڌي ٿو ته ان جي ذهن تي انهن جي هڪڙي تصوير چٽجي وڃي ٿي، ۽ نتيجي ۾ اهو پنهنجن ابن ڏاڏن جون خصوصيتون حاصل ڪري وڃي ٿو. هڪڙو ٻار فطري طور پنهنجن ابن ڏاڏن جون خصوصيتون ورثي ۾ حاصل ڪري ٿو پر انهن جو ان سان گڏ رهڻ ساڳي جاءِ تي ان تي وڏو اثر ڇڏي ٿو.

رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم سان گڏ امام حسين عليه السلام پنهنجي عظيم پيءُ کي پڻ ڏٺو. هن ان جي ثابت قدمي، وفاداري، عدل و انصاف، رحمدلي، ستايل لاءِ مدد ۽ همدردِي ۽ ڏاڍي لاءِ ڪاوڙ ۽ ان سان گڏوگڏ دشمنن سان رحمدلي ۽ سٺي ورتاءُ وارو سلوڪ پڻ ڏٺو. اهو پنهنجي والد سڳوري سان جمل، صفين ۽ نهروان وارين لڙاين ۾ گڏ هيو ۽ ان جي حيران ڪندڙ بهادري کي اکين سان ڏٺائين، ۽ ان کان حق لاءِ رڙهڻ جا طريقا سکيائين، ۽ ان کان اهو پڻ سکيائين ته ظالم کان محتاج ۽ مجبور کي بچائڻ لاءِ پنهنجي جان ڪيئن قربان ڪجي.

امام حسين عليه السلام جي عظمت واري امڙ سائين هڪڙي نهايت نرم دل ۽ مهربان عورت هئي. پنهنجي انهي نرم دلي ڪري اها جڏهن پنهنجي ابي رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم ۽ ان جي اصحابن کي قريشين طرفان تڪليفون پهچندي ڏسندي هئي ته گهڻو غمگين ٿي ويندي هئي. اها اُحد واري لڙائي جي ڏينهن ته تمام گهڻي ڏکويل هئي جڏهن ڪيترائي مسلمان قريشي مشرڪن جي هٿان شهيد ٿيا ۽ انهن شهيدن جي لاشن کي ڪپي ٽڪرا ٽڪرا ڪيو ويو هيو. پنهنجي والد سڳوري کي پنهنجي چاچي حمزه رضي الله تعالى عنه لاءِ روئيندو ڏسڻ ان لاءِ نهايت اداسي وارو منظر هيو.

اهو بيان ڪيو ويو آهي ته رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي لاڏاڻي کان پوءِ انس بن مالڪ رضه هڪڙي ڏينهن حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعالى عليها جي خدمت ۾ ويو ۽ ان کي عرض ڪيائين ته پنهنجي صحت جو خيال رکڻ لاءِ پنهنجي غم تي ڪجهه ضابطو رکي. ان جواب ۾ صرف هي فرمايو: ”اي انس! توهان رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي پاڪ جسم کي قبر جي حوالي ڪرڻ ڪيئن برداشت ڪيو؟“

پوءِ ان جا لڙڪ وهڻ شروع ٿي ويا ۽ حضرت انس رضه به روئڻ لڳو. اهو ان دل سان واپس آيو جيڪا حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعالى عليها جي غم سان ٽڪرا ٽڪرا ٿي وئي هئي.

امام حسين عليه السلام غم ۾ ورتل پنهنجي ننڍڙي پيٽ زينب سلام الله تعالى عليها کي ڏسندا رهندا هيا ۽ ان لاءِ گهڻو افسوس محسوس ڪندا هيا. امام حسين عليه السلام پنهنجي امڙ سائين ۽ پيٽ

ڏانهن نهاريو ٿي ۽ پوءِ انهن تڪليفن ۽ اذيتن جو تصور ڪيو ٿي. جيڪي زماني خود ان لاءِ، ان جي پيٽ ۽ انهن جي اولاد لاءِ گڏ ڪري رکيون هيون. ان محسوس ڪيو ته تمام جلد ان کي ۽ ان جي پيٽ کي پنهنجي امڙ سڳوري جي وفات تي لڙڪ وهاڻا پوندا ۽ پوءِ پنهنجي بابي سائين جي شهادت جو ماتم ڪرڻو پوندو ۽ انهن جي اولاد کي گهڻين تڪليفن کي منهن ڏيڻو پوندو.

ڪجهه ڏينهن کانپوءِ امام حسين عليه السلام پنهنجي امڙ سڳوري کي ٻڌو جيڪا هن جي پيٽ زينب سلام الله تعاليٰ عليها کي هي هدايتون ڪري رهي هئي: ”حسن ۽ حسين (عليهم السلام) کي ڪڏهن به نه ڇڏجان. انهن جو پورو پورو خيال رکجان. مون کان پوءِ انهن جي ماءُ جون ڏميواريون ادا ڪجان.“

انهن جي امڙ پنهنجي ابي جي لاڏاڻي جي ڪجهه مهينن کان پوءِ آخري پسامه ڪنيا. امام حسين عليه السلام ان جي جنازي ڀرسان بيٺا هيا ۽ ان کي الوداع چئي رهيا هيا. وقت به وقت اهو پنهنجي پيٽ ڏانهن به نھاري رهيو هيو جيڪا غم ۾ ٻڏل هئي. پوءِ ان پنهنجي پيءُ ۽ ڀاءُ ڏانهن نھاريو جيڪي حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعاليٰ عنها جي وفات تي روئي رڙي رهيا هيا.

امام حسين عليه السلام ڏک ۽ غم جي اهڙي ماحول ۾ پنهنجو بالڪڻو گذاريو. جڏهن اهي ڪجهه وڏا ٿيا ته ان ماڻهن کي پنهنجي پيءُ جو رستو روڪيندي ۽ ان جي مخالفت ۾ گڏ ٿيندي ڏٺو. ام المومنين حضرت عائشہ رضه ۽ ان جي حمايتين جي رويي ان کي اڃا گهڻو وڌيڪ غمگين ڪري ڇڏيو. ان معاويه عمرو بن عاص ۽ انهن جي چاڙتن کي پنهنجي پيءُ سان دغا بازی ڪندي ڏٺو. ان ڳالهه ان جي غم کي اڃا گهڻو وڌائي ڇڏيو ۽ ان محسوس ڪيو ته جيستائين خرابي کي ان بهادري ۽ طاقت سان نه دٻايو ويندو جنهن سان ان جي والد سڳوري بچرائي کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، زندگي بي معنيٰ ٿي ويندي.

انتھائي ڏک وارو ڏينهن اهو هيو جنهن تي هڪڙي ڏوهي ۽ گناهگار جو هٿ ان جي مانواري والد سڳوري جي نراڙ کي زخمي ڪيو جڏهن اهي ڪوفي جي مسجد ۾ فجر جي نماز ادا ڪرڻ لاءِ وڃي رهيا هيا. امام علي عليه السلام جي ان زخم ڪري زندگي جي ڏور ڪٽجي

وئي ۽ ٻن ڏينهن کان پوءِ پنهنجا پساھ پورا ڪيائون. ايئن مظلوم ۽ ظالم جي رستي ۾ حد مقرر رکڻ واري رڪاوٽ کي هٽايو ويو.

ڪجهه عرصي کان پوءِ ان جي پيءُ حسن عليه السلام زهر وسيلي شهادت ماڻي. ان جي ڏک ۽ عجب جي حد ڪونه رهي جڏهن ان ڏٺو ته سندس پيءُ جي جنازي واري تابوت تي اموين طرفان تير وسايا پئي ويا. ان کي اهو به معلوم ٿيو ته معاويه حڪم ڏنو آهي ته مسجد شريف جي منبرن تان حسين عليه السلام جي والد سڳوري ۽ پيءُ تي تبرا ڪيا وڃن. ان دراصل معاويه کي به ايئن ڪندي ٻڌو. مختصر چئجي ته ان جي غم لاءِ نوان سبب ظاهر ٿيندا رهيا. اهي ئي اصل سبب هيا جن ڪري ساني جي سانحي ۾ نتيجو ڪڍيو اها جاءِ جتي يزيد جي ڪميٽن سپاهين ۽ ان جي بدبخت آفيسرن جي باهمي سهڪار سان نهايت مڪروه ڏوهه جو واقعو پيش آيو. انهن امام حسين عليه السلام ان جي سائين جي ننڍڙي جماعت ۽ ان جي ڪٽنب جي ڀاتين سان انتهائي ظالماڻو ورتاءُ ڪيو جنهن جي تصور ڪرڻ سان ئي انسان کي ڏکڻي وٺي وڃي ٿي.

اهوئي پوتاميل آهي ته امام حسين عليه السلام ورثي ۽ تربيت جي نقطه نگاهه کان ڪهڙي ماحول ۾ وڌا ٿيا ۽ ان جي ڏک ۽ غم جا اهي ئي سبب هيا جن جو ان کي ڄمڻ واري وقت کان وٺي تجربو ڪرڻو هيو. جيئن ته ان پنهنجي ناني سائين، والد سڳوري ۽ امڙ سانئڻ جي تڪليفن جو مشاهدو ڪيو هيو ڏک ۽ غم ان جي طبيعت ۾ گهر ڪري ويا هيا.

اهو امام حسين عليه السلام طرفان موروثي ۽ حاصل ڪيل خصوصيتن ڪري ئي هيو ته پاڻ فرمائيندا هيا: ”برداري هڪڙي ڏاکڻ آهي. فرض شناسي شجاعت آهي. تڪبر ناداني آهي. ۽ ڪمزوري ڏيکارڻ ۽ لڇي سان ٻڏي ڪرڻ اهڙي ڳالهه آهي جيڪا انسان کي مشڪوڪ ۽ ڦڙوگرڻو بڻائي ڇڏي ٿي.“

”ان شي کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو جنهن جا توهان حقدار هجو ڏاڍ ڪندڙن سان گڏ رهڻ بي عزتي ۽ خواري آهي. حق سچ اعزاز آهي ۽ ڪوڙائپ محتاجي آهي.“

يزيد کير هيو؟

يزيد اهو انسان هيو جنهن اموي خاندان جون مڙئي بچڙيون خصلتون ورثي ۾ حاصل ڪيون هيون. ان جي طبيعت، عقيدا، سوچ جو طريقو ۽ مختلف معاملن کي نظر ۾ رکڻ وارو نمونو مڪمل طور تي ساڳيا هيا، جيڪي عام طور تي بنو اميه وارن جا هيا. پنهنجن ابن ڏاڏن کان ورثي طور مليل بچڙاين کان علاوه ان ۾ شيطاني خصلتون ۽ شرارتي لاڙا پڻ هيا. ان ۾ پنهنجي پي واريون ظاهري خصلتون به ڪونه هيون. جيڪي معاويہ جون قابليتون سمجهيون وڃن ٿيون، توڙي جواهي پنهنجي اقتدار کي مضبوط ڪرڻ لاءِ فقط ذريعو هيون. دراصل اهو چئي سگهجي ٿو ته جيئن ته ان جي خاندان جون سموريون بچڙايون ان ۾ اچي گڏ ٿيون هيون، تنهن ڪري ان ۾ ڪابه سٺي خصلت موجود ڪونه هئي. بنو اميه منجهه يزيد جهڙو ٻيو ڪوبه عياش ڪونه ٿي گذريو آهي ۽ ان جي وحشي شوق جوئي نتيجو هيو جنهن ۾ ان پنهنجي حياتي وڃائي اهو ٻڌايو ويو آهي ته هڪڙي ڏينهن جڏهن اهو پنهنجي گهوڙي تي سوار هيو ته اهو هڪڙي پولڙي کان ڊوڙ ۾ اڳ ڪڍڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هيو. البت، انهي مقابلي دوران اهو گهوڙي تان هيٺ ڪري پيو ۽ مري ويو. ان جي همعصرن هنن لفظن ۾ ان جي بلڪل پوري پوري ۽ تڪيل توري ل تصوير پيش ڪئي آهي: ”اهو هڪڙو شرابي هيو. اهو ريشمي ڪپڙا پائيندو هيو ۽ ساز وڄائيندو هيو.“

جيڪڏهن امام حسين عليه السلام پاڻ کي اعليٰ ڳڻن ۽ خوبي جو مثالي نمونو ثابت ڪيو ته يزيد پاڻ کي پنهنجن ڏاڏنگي بچڙاين جو بدترين نمونو ثابت ڪيو. جيڪڏهن امام حسين عليه السلام ٻين ماڻهن سان همدردي هيا جيئن عام طور تي عظمت وارا ماڻهو هوندا آهن، يزيد ۾ ڪوئي انساني احساس ڪونه هيو ۽ مڪمل طور تي بي حيا ماڻهو هيو.

يزيد اهڙي خاندان ۾ پلجي وڏو ٿيو هيو جنهن اسلام کي هڪڙي سياسي تحريڪ سمجهيو ٿي. بنو اميه جي خيال مطابق نبي سڳوري جي

رسالت فقط اقتدار ۽ اختيار حاصل ڪرڻ لاءِ هڪڙو ڍونگ هيو ۽ اسلام جو مطلب بناو اميه جي هٿن کان بنو هاشم ڏانهن اقتدار جي منتقلي هئي. يزيڊ پنهنجي ملڪي رعيت کي هڪڙي فوج سمجهيو ٿي جن جي اها ذميواري هئي ته اهي حڪمران سان وفادار رهن. ان جي نظر ۾ ملڪي رعيت جي موجودگي جو مطلب اهو هيو ته اهي ڏل ۽ محصول ادا ڪن ۽ خزاني جي دولت ۾ اضافو ڪن. جنهن کي حڪمرانن جي مرضي موجب خرچ ٿيڻو آهي.

جيئن ته يزيڊ اهڙي خاندان ۾ ڄائو ۽ پليو هيو تنهنڪري اهو ضروري هيو ته ان کي پڻ اهڙا طريقا اختيار ڪرڻ گهرجن جيڪي ان جي ابن ڏاڏن ۽ خاندان جي ٻين ڀائرين جهالت واري دور ۾ ۽ اسلام جي ظهور کان پوءِ اختيار ڪري رکيا هيا. ان کان علاوه اهو اهڙي ڀي جي گهر ۾ پلجي وڌو ٿيو هيو جيڪو پنهنجي عيش و عشرت لاءِ بيت المال جون وڏيون رقمون خرچ ڪندو هيو. جڏهن دولت ۽ جهالت هڪ هنڌ گڏ هوندا آهن ته عياشي، فضول خرچي ۽ حرامڪاري کانسواءِ ٻيو ڪجهه ڪونه ٿي سگهندو آهي.

انهي سبب ڪري ٿي هيو ته هر جاهل شخص وانگر جيڪو به دولت رکي ٿو، يزيڊ شرابي ڪبابي هيو ۽ عيش عشرت واري زندگي جو متوالو هيو ۽ ڪتن سان رانديون ڪيڏندو هيو. جيئن ٿي اهو شاهي تخت تي ويٺو ته ان عياشي ڪرڻ ۽ شهوت پرستي واري زندگي گذارڻ لاءِ بي تحاشا دولت خرچ ڪرڻ شروع ڪئي. ان پنهنجن دوستن، غلامن، ٻانهين، ڳاڙهن وغيره کي وڏيون رقمون ڏنيون. ان وٽ تمام گهڻا ڪتا پاليل هيا جيڪي ان جي ڀرسان سمهندا هيا ۽ انهن کي سون ۽ چاندي جا زيور ۽ ريشمي لباس پاتل هوندا هيا. جڏهن ته غريب ماڻهو جن کان ڏنڊي جي زور تي محصول اوڳاڙيا ويندا هيا بڪون کائيندا هيا ۽ تڪليفون سهندا هيا. ان فقط ساڍا ٽي سال حڪومت ڪئي پر ان ٿورڙي عرصي دوران ان پاڻ ۾ سڀني بدنامي، بيهودگي ۽ اڀاڻپ سمائي ڇڏيون، جيڪي اموي سياست جو نتيجو هيون.

مٿي بيان ڪيل عيش ۽ شهوت پرستي کان علاوه جيڪي يزيڊ پنهنجن ابن ڏاڏن کان فطري ورثي طور حاصل ڪيون هيون، ان ٻيا به

ڪيترائي نهايت ظالماڻا ڏوهه ڪيا. ان پنهنجي حڪمراني جي پهرين سال دوران امام حسين عليه السلام ۽ ان جي ساٿين کي قتل ڪرايو ۽ ان جي خاندان جي ڀاتين کي قيدي بڻايو. ان ٻئي سال دوران مديني جي حرمت جو ڌرو به خيال نه ڪندي ان شهر کي تاراج ڪرايو. ان پنهنجن فوجين کي اجازت ڏني ته تن ڏينهن تائين انهن کي جيڪي وڻي ان شهر جي رهاڪن سان ڪندا رهن. ان جي نتيجي ۾ يارهن هزار ماڻهو جن ۾ مهاجرن ۽ انصارن منجهان ست سؤ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اصحابي سڳورا به هيا، قتل ٿي ويا ۽ هزار کان به وڌيڪ ڪنوارين نيائين جي لڄ لٽي وئي.

اهو امام حسين عليه السلام جو فطري سپاء وارو لاڙو هيو ته اهو پنهنجي نانا ساٿين ۽ باپي سڳوري جي مثال جي پوڻاري ڪندي ناانصافي ۽ ڏاڍ خلاف جهاد ڪري اهو فرمائيندو هيو: ”ظالم ۽ ڏاڍائي ڪندڙ سان گڏ رهڻ بي عزتي ۽ ذلت آهي.“ ان جي ابتڙ يزدت سدائين ظالم ۽ لڄن ماڻهن جي عزت ڪندو هيو ۽ انهن کي ظالماڻا ڏوهه ڪرڻ لاءِ وڏيون رقمون انعام طور ڏيندو هيو. اهو ٻين کي پڻ هدايت ڪندو هيو ته اهڙن ظالم ماڻهن جو ادب ۽ احترام ڪن. مثال طور هڪڙي ڏينهن جڏهن اهو پنهنجن دوستن سان شراب ڪباب جي محفل ۾ مصروف هيو ۽ ڪريلا واري سانحي جو مک ڪردار عبیدالله بن زياد (ابن زياد) ان جي ساڄي پاسي تي ويٺو هيو ته ان شراب پيارڻ واري ساٿي کي هيئن چيو:

”مون کي اهڙو شراب ڏي جيڪو منهنجي دل جي باهه کي ٽڌو ڪري پوءِ اهو ساڳيو شراب ابن زياد کي به ڏي جيڪو منهنجي ڀروسي ۽ اعتبار وارو ماڻهو آهي ۽ منهنجي لاءِ جنگيون ڪٽڻ ۽ لڙائي مان مال غنيمت حاصل ڪرڻ جو ذريعو آهي.“ (اهو واقعو امام حسين عليه السلام جي شهادت کان صرف ڪجهه ڏينهن پوءِ جو آهي).

يزيد طرفان ابن زياد کي عزت ڏيڻ جو مثال عظيم آمر ۽ ڏوهي حجاج بن يوسف کي عبدالملڪ بن مروان طرفان عزت ڏيڻ سان مشابھت رکندڙ آهي. مختصر طور ايئن چئجي ته معاويه جي زماني ۾ ”خدائي لشڪر“ زهر ملايل ماڪي تي مشتمل هيو جڏهن ته يزدت جي

زماني ۾ ”خدائي لشڪر“ خالص زهر هيو جنهن ۾ ماڪي مليل ڪونهي. يڙيد جي دور ۾ جهالت جي دور وارو جماعتي (برادري) جذبو مڪمل طور تي بحال ٿي ويو هيو. تاريخ جا واقعا يڙيد کان وڌيڪ نالائق ماڻهو پيش ڪري ڪونه ٿا سگهن. يعني اهو ساڳيو يڙيد جيڪو ڪربلا واري سانحي جو بنيادي ڪردار هيو. ساڳي نموني ۾ تاريخ جو ڪوبه واقعو امام حسين عليه السلام جهڙو بلند ڪردار وارو انسان پيش نٿو ڪري سگهي. ساڳيو حسين عليه السلام جيڪو ڪربلا جو عظيم شهيد هيو. يڙيد سان واسطو رکندڙ تاريخ جا ورق ڪوڪلا آهن جڏهن ته امام حسين عليه السلام سان تعلق رکندڙ ورق احترام ۽ فضيلت سان ڀريا پيا آهن. هڪڙي پاسي تي اميه جي سرداري ۽ واپار هيو ۽ ان جا غلام ۽ جلاد هيا، ۽ ٻئي پاسي تي ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي خاندان جي بهادري ۽ اعليٰ طرفي وارو ڪردار هيو ۽ انهن جا آزاد ۽ پرجوش شخص جيڪي حق ۽ انصاف جي راهه ۾ شهيد ٿيا.

منطق ۽ دليل ڪنهن حقيقت کي ثابت ڪرڻ لاءِ ايترو اثرائتا ڪونه آهن جيئن واقعا هوندا آهن. جيڪي ان سان تعلق رکندا آهن. جيئن ته واقعا پنهنجو پاڻ منجهه فيصله ڪن دليل سمائي رکندا آهن. تنهن ڪري انهي حقيقت ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته امام حسين عليه السلام کي جن واقعن مان گذرڻو پيو هيو اهي سڀئي واقعا اخلاقي ڪردار جي نقطه نظر کان اهو ثابت ڪن ٿا ته اهو اعليٰ اخلاق جي اوچي ڌاڪي تي پهتل هيو جڏهن ته يڙيد جن واقعن مان گذريو هيو اهي سڀئي انهي حقيقت جو ثبوت آهن ته اهو ذلت جي پاتال ۾ پهتل هيو. ڪربلا وارو سانحو انهي حقيقت جو جوڳو ثبوت آهي. اهو واقعو وڏا داستان بيان ڪري ٿو ۽ هميشه امام حسين عليه السلام جي نهايت اعليٰ اخلاقي ڪردار ڏانهن ۽ يڙيد پليٽ جي ڪميٽائپ ۽ بچڙائي ڏانهن اشارو ڪندو رهندو.

ڪربلا جي سانحي کان اڳ هڪڙو ٻيو واقعو پيش آيو جنهن ۾ هڪڙي پاسي تي انساني همدردِي ۽ خلوص جو نمونو امام حسين عليه السلام هيو ۽ ٻئي پاسي تي يڙيد هيو جيڪو شهوت پرستي ۽ اوباشي

جو اڳهاڙو روپ هيو. اهو واقعو امام حسين عليه السلام ۽ ييزيد پليت جي ڪردارن تي روشني وجهڻ کان علاوه بنو هاشم طرفان ڪيل هڪڙي معاهدي جي ياد ڏياري توڙي جنهن کي ”حلف الفضول“ سڏيندا هيا. انهن اهو معاهدو ڪجهه عرب قبيلن جي باهمي سهڪار سان ڪيو هيو. ان معاهدي جي هڪڙي شق ۾ اهو چيل هيو ته ان تي صحيح ڪندڙ ڌريون مجبور ۽ ستايل ماڻهوءَ جي مدد ڪنديون ۽ ڏاڍ ڪندڙ کان انهن جا حق واپس ڏيارينديون ۽ طاقتور ماڻهن کي ڪمزور ۽ مجبورن سان ناانصافي ڪرڻ کان روڪينديون. ييزيد جي ابن ڏاڏن انهي معاهدي جي مخالفت ڪئي هئي ۽ امام حسين عليه السلام جي بزرگن ان معاهدي جي ڪيل دل سان حمايت ڪئي هئي.

ظاهر آهي، انهي واقعي جو هڪڙو ڪردار امام حسين عليه السلام آهي ۽ ٻيو ييزيد آهي. ييزيد بن معاويه کي اُرينب (زينب) بنت اسحاق جي حُسن جي خبر پئي جيڪا عبدالله بن سلام جي زال هئي. اُرينب نهايت خوبصورت ۽ پنهنجي وقت جي سگهڙ عورت هئي ۽ وڏي دولتمند هئي. ييزيد ان کي ڏسڻ کانسواءِ ئي ان جي محبت ۾ گرفتار ٿي ويو. اهو گهڻو بي صبرو ٿي ويو ۽ معاويه جي رفيق نالي منظور نظر غلام سان حقيقت حال جو ذڪر ڪيائين. غلام انهي محبت بابت معاويه کي خبر پهچائي ۽ ان کي ٻڌايائين ته ان جو پٽ اُرينب (زينب) سان شادي ڪرڻ لاءِ بيقرار آهي. معاويه ييزيد کي پاڻ وٽ سڏايو ۽ ان کان معاملي بابت پڇا ڪيائين. ييزيد اقرار ڪيو ته معاويه کي جيڪو ڪجهه ٻڌايو ويو آهي اهو صحيح آهي. معاويه چيو: ”ماڻ ۽ صبر ڪر، انهي متعلق ڪجهه نه ڪجهه ڪيو ويندو.“ ييزيد چيو: ”مون کي هاڻي آتڻ ڏيڻ جو ڪو فائدو ڪونهي ڇو ته معاملو اڳ ئي ختم ٿي چڪو آهي. ان جي شادي ٿي چڪي آهي.“ معاويه چيو: ”منهنجا پيارا پٽ! انهي راز کي پاڻ تائين رکجان، ڇو ته جيڪڏهن اهو پڌرو ٿي ويو ته اهو تنهنجي لاءِ چڱو ڪونه ٿيندو. الله جيڪو چاهيندو آهي اهو ئي ڪندو آهي ۽ جيڪو ڪجهه اڳ ئي ٿي چڪو آهي ان جو ڪو تدارڪ ڪونهي.“

معاويه انهي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ ۽ اُرينب سان ييزيد جي شادي ڪرڻ جي خواهش پوري ڪرڻ لاءِ سوچڻ شروع ڪيو. اُرينب جو

مڙس عبدالله بن سلام ان وقت عراق جو گورنر هيو. معاويه ان کي هڪڙو خط موڪليو جنهن ۾ لکيائين: ”مون کي توسان هڪڙو ضروري ڪم آهي. جيترو جلد ممڪن ٿي سگهي ته اچ ۽ مون سان ملاقات ڪر. معاملو تنهنجي لاءِ فائديمند آهي.“

معاويه جو خط ملڻ تي عبدالله هڪدم شام ڏانهن ويڃڻ لاءِ روانو ٿي ويو ۽ معاويه سان ملاقات ڪيائين. معاويه ان جو وڏي عزت ۽ احترام سان آڌرڀاءُ ڪيو. ان وقت رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا ٻه اصحابي ابودرداءُ ۽ ابو هريره رضوان الله تعاليٰ عليهما پڻ دمشق ۾ موجود هيا. معاويه انهن کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ انهن کي چيائين: ”منهنجي فلاڻي ڏي هاڻي جوان ٿي وئي آهي ۽ مان ان جي پانهن ڪنهن کي شادي ۾ ڏيڻ لاءِ فڪر مند آهيان. منهنجو خيال آهي ته عبدالله بن سلام هڪڙو سٺو ماڻهو آهي ۽ مان گهران ٿو ته اها ان سان شادي ڪري.“

ٻنهي معاويه جي عقلمندي ۽ دينداري جي تعريف ڪئي ۽ چيو ته ان جيڪو ڪجهه سوچيو آهي اهو بلڪل مناسب آهي. معاويه انهن کي چيو: ”توهان ٻئي عبدالله سان ملو ۽ ان سان ان ڳالهه جو ذڪر ڪيو ۽ ان بابت ان جي راءِ معلوم ڪيو. توڙي جو مون پنهنجي ڌيءَ کي اجازت ڏني آهي ته اها پنهنجي پسند واري شخص سان شادي ڪري. پر مون کي پڪ آهي ته اها عبدالله بن سلام کي پسند ڪندي ۽ ان سان شادي ڪرڻ کان انڪار ڪندي.“

ابو درداءُ رضه ۽ ابوهريره رضه عبدالله سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ويا. انهي دوران معاويه پنهنجي محلات ۾ ويو ۽ پنهنجي ڌيءَ کي چيائين: ”پياري ڌيءَ مون کي جيڪو چوڻو آهي تون اهو رڳو ٻڌ. جڏهن ابودرداءُ ۽ ابوهريره تو وٽ اچن ۽ توکي ٻڌائين ته مان توکي عبدالله بن سلام سان پرڻائڻ گهران ٿو تون چئجان: ’بلڪل، عبدالله هڪڙو سٺو ماڻهو آهي ۽ هڪڙو ويجهو ماڻو ۽ اسان جي حيثيت جي برابر آهي. البت، اهو اڳ ۾ ئي اُرينب بنت اسحاق سان شادي ڪري چڪو آهي ۽ مون کي ڊپ آهي ته جيڪڏهن مان ان سان شادي ڪريان ته ٻين سڀني عورتن وانگر مان ان زال سان ساڙ ڪرڻ لڳنديس. جيڪڏهن انهي

صورت حال ۾ مان عبدالله بابت ڪا اڻوڻندڙ ڳالهه چوان ته مون کي خوف آهي ته ايئن ڪرڻ سان مان الله جي غضب کي دعوت ڏينديس. باقي جيڪڏهن عبدالله اُرينب (زينب) کي طلاق ڏئي ته مان ان سان شادي ڪرڻ لاءِ راضي آهيان.“

جڏهن ابودرداءِ رضه ۽ ابوهريره رضه عبدالله بن سلام کي معاويه جو پيغام پهچايو ته اهو خوشي ۾ ڀرجي ويو ۽ انهن کي چيائين ته معاويه کي ٻڌايو ته مون کي رشتي جي تجويز قبول آهي. جڏهن انهن معاويه کي صورت حال جو اطلاع ڏنو ته ان انهن کي چيو: ”مون جيئن توهان کي اڳ ۾ ئي ٻڌايو آهي ته مان انهي شادي کي پسند ڪندس. البت، مون پنهنجي ڌيءَ کي اجازت ڏئي آهي ته اها پنهنجي پسند جي ماڻهوءَ سان شادي ڪري تنهن ڪري توهان کي ان وٽ ويڻو پوندو ۽ ان کان پڇو ته آيا اها عبدالله بن سلام سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار آهي.“

جڏهن انهن چوڪريءَ سان ملاقات ڪئي ته ان انهن کي ساڳيو جواب ڏنو جيڪو معاويه ان کي سيڪاريو هيو. پوءِ انهن عبدالله تائين ان چوڪريءَ جو جواب پهچايو. جڏهن عبدالله بن سلام کي معلوم ٿيو ته جيستائين اهو پنهنجي زال کي طلاق نه ڏيندو ته معاويه جي ڌيءَ سان شادي ڪرڻ ممڪن ڪونهي ته اهو هوس ۾ بي قابو ٿي ويو ۽ اُرينب کي طلاق ڏئي ڇڏيائين. ان ابودرداءِ رضه ۽ ابوهريره رضه کي چيو: ”توهان انهي ڳالهه جا شاهد هجو ته مون اُرينب کي طلاق ڏئي ڇڏي آهي. توهان معاويه کي انهي جو اطلاع ڪيو ۽ منهنجي رشتي جي تجويز پڻ ان تائين پهچايو.“

جڏهن اهي معاويه وٽ پهتا ۽ ان کي ٻڌايائون ته ڇا ٿي چڪو آهي ته ان چيو: ”او! عبدالله هي ڇا ڪيو؟ ان پنهنجي زال کي طلاق ڏئي؟ ان کي ايتري تڪڙ نه ڪرڻ گهرجي هئي. جيڪڏهن اهو ڪجهه ڏينهن انتظار ڪري ها ته مان ڳالهين کي انهي موڙ تائين پهچڻ نه ڏيان ها ۽ پنهنجي ڌيءَ سان عبدالله جي شادي جو بندوبست ڪري وٺان ها. بهرحال، هاڻي توهان وڃو ۽ منهنجي ڌيءَ کان پڇو ته آيا اها انهي شاديءَ لاءِ راضي آهي.“

ابو درداءِ رضه ۽ ابوهريره رضه ٻيهر معاويه جي ڌيءَ سان ملاقات ڪئي ۽ ان کي ٻڌايائون ته عبدالله پنهنجي زال کي طلاق ڏئي ڇڏي

انهن انهي ڳالهه جو پڻ ذڪر ڪيو ته عبدالله سٺي ذهينت وارو ۽ قابل ماڻهو آهي ۽ ان کان معلوم ڪيائون ته آيا هاڻي اها ان سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

معاويہ جي ڌي ورائيو: ”انهي ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته عبدالله قريشين منجهه اعليٰ حيثيت رکي ٿو. البت، جيئن ته توهان کي خبر آهي ته شادي ڪا خسيس ڳالهه ڪونهي جو ڪوئي انهي معاملي تي پوري طرح سوچ ويچار ڪرڻ کان سواءِ راضي ٿي وڃي. اهو سڄي زندگي جي پنڌڻ جو معاملو آهي. تنهن ڪري توهان معزز ماڻهن کي هاڻي في الحال واپس وڃڻ گهرجي ۽ مان ان معاملي تي سوچ ويچار ڪنديس ۽ بعد ۾ توهان کي جواب ڏينديس.“

انهن ٻنهي ان کي دعائون ڏنيون ۽ واپس ٿي ويا. اهي پوءِ عبدالله بن سلام وٽ ويا ۽ چوڪريءَ جيڪو ڪجهه چيو هيو ان بابت ان کي آگاهه ڪيائون. عبدالله چيو: ”ٺيڪ آهي. اسان کي انتظار ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن اها ڳالهه اڄ طئي ڪونه ٿي آهي ته اها سڀاڻي طئي ٿي ويندي.“

شهر ۾ اها ڳالهه هلي وئي ته عبدالله بن سلام زال کي طلاق ڏئي ڇڏي آهي ۽ معاويہ جي ڌيءَ لاءِ رشتي جي تجويز ڏني آهي. جيئن ته سڀئي معاويہ جي چالبازين ۽ يزيڊ جي بدڪرداري کان واقف هيا انهن عبدالله کي ڏوهي سمجهيو ۽ ان کي تنبيهه ڪيائون ته ان پهريائين معاويہ جي ڌيءَ جي رضامندي معلوم ڪرڻ کان سواءِ پنهنجي زال کي ڇو طلاق ڏئي.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ عبدالله بن سلام ابو درداء رضه ۽ ابو هريره رضه کي ٻيهر معاويہ جي ڌيءَ ڏانهن موڪليو. انهن ملاقات ڪري ان کي مشورو ڏنو ته اها پنهنجو آخري جواب ڏئي، جنهن تي اها چوڻ لڳي: ”مون کي يقين آهي ته الله منهنجي لاءِ بهتر فيصلو ڪيو آهي، ڇو ته جيڪوان تي ڀروسو ڪندو آهي اهو ان کي ڀڙڪڻ ڪونه ڏيندو آهي. مون ان معاملي تي سوچ ويچار ڪئي آهي ۽ انهي نتيجي تي پهتي آهيان ته عبدالله بن سلام سان منهنجي شادي ڪرڻ ڪاميابي واري ڳالهه ڪونه ٿيندي مون پنهنجن گهڻن گهرن سان پڻ انهي معاملي تي

صلاح مشورو ڪيو آهي. انهن مان ڪجهه انهي شادي کي منظور ڪيو آهي پر ٻين ان جي مخالفت ڪئي آهي.

جڏهن عبدالله کي معاويہ جي ڌي طرفان ڏنل جواب جي خبر پئي ته ان کي پڪ ٿي وئي ته ان سان دوکو ڪيو ويو آهي. ان ڳالهه ان کي گھڻو غمگين ڪري ڇڏيو. هليل ڳالهيون شهر ۾ گفتگو جو موضوع ٿي ويون. ماڻهن معاويہ تي الزام هنيو ته ان عبدالله سان دوکو ڪيو ۽ ان کي پنهنجي زال کي طلاق ڏيڻ جي ترغيب ڏنائين ته جيئن اها بعد ۾ يزند سان شادي ڪري سگهي.

معاويہ پهرين مرحلي ۾ ته پنهنجي خواهش پوري ڪرڻ لاءِ ڪامياب ٿي ويو پر رب جي رضا ان جي منصوبي کي ناڪام بڻائي ڇڏيو. ان جو منصوبو امام حسين عليه السلام جي وچ ۾ اچڻ ڪري ناڪام ٿي ويو جيڪو پنهنجي مانواري ابي جي زندگيءَ جي ڍنگ تي پلجي وڌو ٿيو هيو. مظلوم ۽ ستايل سان مدد ڪرڻ ان جي ٻي فطرت ٿي وئي هئي.

جڏهن اُرينب (زينب) جي عدت جا ڏينهن پورا ٿيا ته معاويہ ان ڏانهن ابودرداءِ رضه کي موڪليو ته اهو ان کي يزند طرفان شادي ڪرڻ لاءِ رشتي جي تجويز پيش ڪري ابو درداءِ رضه دمشق مان روانو ٿي ڪوفي اچي پهتو. ايئن ٿيو جو انهن ڏينهن ۾ امام حسين بن علي عليهم السلام پڻ ڪوفي ۾ موجود هيا. ابودرداءِ رضه اهو مناسب سمجهيو ته پهريائين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ٻچڙي جي خدمت ۾ حاضري پري تنهن ڪري اهو امام حسين عليه السلام جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو. امام حسين عليه السلام ان کان ڪوفي اچڻ جو سبب پڇيو. ابودرداءِ رضه ٻڌايو ته ان کي معاويہ موڪليو آهي ته اُرينب بنت اسحاق کي شادي لاءِ يزند جي رشتي جي تجويز پيش ڪري پوءِ جيڪو ڪجهه وهيو واپريو هيو ان واقعي بابت امام حسين عليه السلام کي سموري داستان کان واقف ڪيائين. امام حسين عليه السلام فرمايو: ”مون پڻ اهو سوچيو ٿي ته اُرينب ضرور ڪنهن شخص سان ٻي شادي ڪندي ۽ منهنجي خواهش هئي ته ان جي عدت پوري ٿيڻ کان پوءِ ان ڏانهن پنهنجي رشتي جي تجويز موڪليندس. هاڻي جڏهن

تون هتي اچي ويو آهين ته اهو بهتر ٿيندو جيڪڏهن تون منهنجي رشتي جي به تجويز ان وٽ پيش ڪرين. جنهن کي به اها پسند ڪندي ان جي چونڊ ڪندي، بهر حال، مان ان کي ايترو ڏاج ۽ مهر ڏيڻ جي لاءِ تيار آهيان، جنهن جو پيڙيدان کي ڏيڻ لاءِ واعدو ڪيو آهي.“

ابودرداءِ رضه واعدو ڪيو ته اهو اُرينب کي امام حسين عليه السلام جو پيغام پهچائيندو. پوءِ ان امام حسين عليه السلام کان موڪلايو ۽ ان جي گهر آيو. ان اُرينب کي ٻڌايو: ”محترماً قسمت پر اهو لکيل هيو ته عبدالله بن سلام توکي طلاق ڏيندو. انهي معاملي ۾ تون گهاتي واري ڪونه هونديش. امام حسين بن علي عليهم السلام ۽ يزيد بن معاويه توسان شادي ڪرڻ گهرن ٿا. ٻنهي منهنجي ذريعي توتائين رشتن جي تجويز موڪلي آهي. تون جنهن کي پسند ڪرين قبول ڪري چونڊي سگهين ٿي.“

اُرينب ڪجهه دير لاءِ ماٺ رهي ۽ پوءِ چيو: ”جيڪڏهن ڪوئي ٻيو شخص انهن ٻن رشتن جي تجويز کڻي اچي ها ته مان صلاح مشورو ڪرڻ لاءِ لازمي توکي گهرايان ها ۽ تنهنجي صلاح موجب قدم کڻان ها. هاڻي جڏهن تون خود انهن رشتن جي تجويز کڻي آيو آهين ته مان آخري فيصلو توتي ڇڏيان ٿي.“

ابودرداءِ رضه جواب ڏنو: ”اها منهنجي ذميواري هئي مان توتائين رشتن جي تجويز پهچايان، پر انهي معاملي ۾ تون خود بهترين قاضي (جج) آهين.“ اُرينب چيو: ”نه، ايئن ڪونهي. مان تنهنجي ڀائٽي آهيان ۽ انهي معاملي ۾ تنهنجي صلاح کان سواءِ ڪو قدم کڻي نٿي سگهان.“

جڏهن ابودرداءِ رضه ڏٺو ته اها ان جي راءِ معلوم ڪرڻ جي ضد تي قائم آهي ته ان چيو: ”مان سمجهان ٿو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ٻچڙو بهتر پسند آهي.“ اُرينب چيو: ”مان توهان سان متفق آهيان. ان کي پسند ڀڄ ڪيان ٿي.“

امام حسين عليه السلام پوءِ اُرينب سان شادي ڪئي ۽ ان کي مقرر ڪيل ڏاج ۽ مهر جي رقم ادا ڪيائين. جڏهن معاويه کي معلوم ٿيو ته ڇا ٿي چڪو آهي ته اهو ڪاوڙ ۾ اچي ويو ۽ ابودرداءِ رضه کي گاريون ڏنائين. پوءِ پنهنجو پاڻ کي چيائين: ”ابودرداءِ جو ڪو ڏوه ڪونهي. اها

منهنجي پنهنجي غلطي آهي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو اهڙو ڏکيو ۽ ڳٺپير ڪم ڪنهن اناري جي حوالي ڪري ٿو ته اهو ضرور ناڪام ٿيندو.“
دمشق رواني ٿيڻ کان اڳ عبدالله بن سلام هڪڙي وڏي رقم اُرينب جي حوالي ڪئي هئي. بعد ۾ جڏهن ان کي طلاق ڏني ۽ معاويہ جي ڏي پڻ ان سان شادي ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته ماڻهن کي معلوم ٿي ويو ته عبدالله سان معاويہ دوکو ڪيو آهي ۽ ان کي پنهنجي زال کي طلاق ڏيڻ جي ترغيب ڏنائين. اها ڳالهه معاويہ لاءِ بي عزتي جو معاملو هيو ۽ ان انهي لاءِ عبدالله کي ذميوار قرار ڏنو. تنهن ڪري ان عبدالله کي گورنر جي عهدي تان هٽائي ڇڏيو ۽ ان جو وظيفو بند ڪرائي ڇڏيائين. عبدالله پاڻي پيسي لاءِ محتاج ٿي ويو. تنهن ڪري اهو انهي اميد سان عراق موٽي آيو ته ان جيڪا رقم اُرينب کي ڏني هئي، اها ان کان واپس وٺي. البت، ان کي اهو به انديشو هيو ته ٿي سگهي ٿو اها ان جي اينگي رويي ۽ بغير ڪنهن حقي جواز جي ان کي طلاق ڏيڻ ڪري رقم واپس ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏي.

عراق واپس پهچڻ کان پوءِ اهو امام حسين عليه السلام سان مليو ۽ چيو: ”جيئن ته توهان انهي حقيقت کان بخوبي واقف هوندا ته مون سان دوکو ڪيو ويو آهي ۽ اُرينب کي طلاق ڏياري وئي. دمشق مان روانو ٿيڻ وقت مون ڪجهه رقم امانت طور اُرينب وٽ ڇڏي هئي.“

پوءِ ان اُرينب جي گهڻي ساراهه ڪئي ۽ چيو: ”مان توهان جو ٿورائتو ٿيندس جيڪڏهن توهان ان سان ڳالهائو ۽ ان کي چئو ته مون کي اها رقم واپس ڪري اهو ممڪن آهي ته اها رقم هٿ ۾ اچڻ سان مان سڃوڻي کان بچي وڃان.“

امام حسين عليه السلام اُرينب وٽ آيا ۽ فرمايائون: ”عبدالله بن سلام مون سان ملڻ لاءِ آيو هيو. ان تنهنجي پراسائي جي گهڻي تعريف ڪئي جنهن ڳالهه مون کي گهڻو خوش ڪيو. ان مون کي اهو به ٻڌايو ته دمشق روانو ٿيڻ وقت ان توکي ڪجهه رقم ڏني هئي. اهو گهڻو مناسب ٿيندو ته تون اها رقم ان کي واپس ڏئي ڇڏ. ڇو ته مان سمجهان ٿو ته ان جيڪو ڪجهه بيان ڪيو آهي اهو صحيح آهي.“

اُرينب جواب ڏنو: ”اهو سچ آهي ته ان مون کي ڪجهه ڳوٺريون ڏنيون هيون، پر مون کي خبر ڪونهي ته انهن ۾ ڇا پيل آهي. اهي ائين ئي منهن بند پيل آهن، جيئن هيون، مان اهي توهان وٽ کڻي اچان ٿي ۽ توهان اهي ان کي واپس ڪري سگهو ٿا.“

امام حسين عليه السلام اهو ٻڌي اُرينب جي گهڻي تعريف ڪئي ۽ فرمايو: ”ڇا اهو بهتر نه ٿيندو ته مان ان کي هتي سڏ ڪيان ته جيئن تون پاڻ ان کي اهي ڳوٺريون واپس ڪرين؟“

امام حسين عليه السلام پوءِ عبدالله بن سلام سان مليا ۽ ان کي فرمايائون: ”مون توهان جو نياپو اُرينب تائين پهچائي ڇڏيو آهي. اها مڃي ٿي ته توهان ڪجهه ڳوٺريون ان کي ڏنيون هيون، اهي اڃا تائين سبيل منهن سان رکيون آهن، جيئن اهي هيون. اهو بهتر ٿيندو جيڪڏهن تون اُرينب وٽ اچين ۽ ان کان ڳوٺريون واپس وٺ.“

عبدالله تمام گهڻو شرمندگي محسوس ڪئي ۽ چيو: ”مان توهان کي عرض ڪرڻ چاهيندس ته توهان مون کي پنهنجن هٿن سان رقم واپس آڻي ڏيو. چو ته مان اُرينب جي سامهون اچڻ ۾ شرم محسوس ڪيان ٿو.“ امام حسين عليه السلام فرمايو: ”نه، ايئن ڪونه ٿيندو. تون اهڙي طريقي سان ان کان رقم واپس وٺ، جيئن تون ان کي ڏني هئي.“

امام حسين عليه السلام پوءِ عبدالله کي پنهنجي گهر ڏانهن وٺي آيا ۽ اُرينب کي چيائون: ”عبدالله بن سلام آيو آهي ۽ انهن شين جو مطالبو ڪري ٿو جيڪي ان تنهنجي حوالي ڪيون هيون. اهي ان کي ساڳي حالت ۾ واپس ڪر جنهن ۾ توهان ان کان ورتيون هيون.“

اُرينب ڳوٺريون کڻي آئي ۽ انهن کي پردي ٻاهران رکندي ان کي چيائين: ”اهو سچ آهي جيڪو توهان منهنجي حوالي ڪيو هيو.“

عبدالله اُرينب جو شڪريو ادا ڪيو ۽ ان جي ايمانداري ڪري ان جي تعريف ڪيائين. امام حسين عليه السلام پوءِ انهن کي اڪيلو ڇڏي اتان هليا ويا. عبدالله هڪڙي ڳوٺري کولي، ان مان ڪجهه دينار ڪڍيائين ۽ منت ڪندي اُرينب کي پيش ڪيائين ته اها اهي ان طرفان قبول ڪري. ان تي انهن پنهي جي اکين مان لڙڪ وهڻ لڳا ۽ رڙيون ڪري روئڻ لڳا. امام حسين عليه السلام انهن جي دانهن جو آواز

ٻڌو. پوءِ اهو ڪمري ۾ اندر آيو ۽ وڏي ڀاڻه مان فرمايائين: ”بس منهنجي ڳالهه ٻڌو. مان الله کي شاهد بڻائي چوان ٿو ته مون هاڻي جو هاڻي آرينب کي طلاق ڏئي. مان الله کي عرض ڪيان ٿو ته انهي ڳالهه جي شاهدي ڏئي ته مون آرينب سان ان جي خوبصورتي ۽ دولت ڪري شادي ڪونه ڪئي هئي. مون صرف اهو گهريو هيو ته جيئن اها پنهنجي پهرين مڙس سان ٻيهر نڪاح ڪرڻ لاءِ جائز ٿي وڃي.“

ايئن آرينب هڪڙو دفعو ٻيهر عبدالله بن سلام جي زال ٿي وئي ۽ معاويه جو منصوبو ناڪام ٿيو. آرينب سان ٻيهر شادي ڪرڻ کان پوءِ عبدالله ان کي چيو: ”امام حسين عليه السلام توکي جيڪو ڏاج ڏنو آهي توکي گهرجي ته اهو ان کي واپس ڪري ڇڏي.“

اها رقم ڪٿي آئي ۽ عبدالله کي ڏنائين ته اهو امام حسين عليه السلام جي خدمت ۾ پيش ڪري بهرحال. امام حسين عليه السلام رقم قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ فرمايائين: ”انهي سني عمل جي بدلي ۾ مون کي قيامت جي ڏينهن جيڪو انعام ملندو اهو دنياوي دولت کان گهڻو بهتر آهي.“

هاشمي فرزند علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه به فرمايو هيو: ”مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مون ٻين وانگر توهان جي دنيا مان ڪو خزانو ڪونه ميڙيو آهي ۽ ڪابه دولت ۽ ملڪيت گڏ ڪونه ڪئي آهي. مون هن ڦاٽل جُبي کان سواءِ ٻيو ڪوبه لباس استعمال ڪونه ڪيو آهي. جيڪڏهن مان گهران ها ته ماڪي ۽ ڪڻڪ جي ماني کائي سگهيس ٿي ۽ ريشمي لباس به پائي سگهان ها. بهرحال، اهو ناممڪن آهي ته خواهشون مون تي غلبو حاصل ڪري وڃن ۽ حرص مون کي لالچائي ته مان عمدو کاڌو کاوان. چو ته اهو ممڪن آهي ته حجاز ۽ ڀما ۾ ڪو اهڙو شخص هجي جيڪو کاڌي جي هڪڙي گرانهه کان به محروم هجي ۽ پنهنجي سموري زندگي پيٽ پري نه کاڌو هجي. ڇا مون کي ڍاول هجڻ گهرجي ۽ سڪون جي ننڊ سمهڻ گهرجي جڏهن ٿي سگهي ٿو ته منهنجي چوڌاري ڪيترائي ماڻهو هجن جيڪي بڪون کائي رهيا هجن؟ ڇا مون کي صرف نالي جو امير المومنين هجڻ گهرجي ۽ ماڻهن سان ڏڪن ۽ تڪليفن ۾ حصو وٺائڻ نه گهرجي؟“

انهن اهواز جي گورنر کي به لکيو: ”مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته جيڪڏهن مون کي معلوم ٿيو ته تو مسلمانن جي ننڍي يا وڏي شيءِ غضب ڪئي آهي ته مان توکي اهڙي سخت سزا ڏيندس جيڪا توکي محتاج، مجبور ۽ بي عزت ڪري ڇڏيندي.“

ان جي ابتڙ معاويه بن ابوسفیان چونڊو هيو: ”ڌرتي الله جي ملڪيت آهي ۽ مان ان جو خليفو آهيان. مان جيڪو گهران الله جي ملڪيت مان ڪٽي سگهان ٿو ۽ ان جو ڀڄڻ حقدار آهيان جيڪو مان ڇڏي ڏيان.“

معاويه، يزيد، مروان بن حڪم ۽ ٻيا اموي حڪمران پنهنجي حڪومت کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ۽ پنهنجي اقتدار کي دائمي بڻائڻ لاءِ عوامي دولت کي پنهنجن حمايتين ۽ دوستن تي خرچ ڪندا هيا. اهي ماڻهن جا ڪنڌ ڪپيندا هيا. انهن وٽ زهر ملايل ماڪي جي فوج هئي ۽ بغير ماڪي جي خالص زهر جو به هٿيار هيو. ٻنهي ڌرين يعني حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي اولاد ۽ معاويه، يزيد ۽ ٻين بنو اميه وارن جا پنهنجا پنهنجا حمايتي هيا.

ٻنهي ڌرين جا حمايتي

خدا جو قسم جيڪڏهن اهي اسان سان پنهنجن هٿيارن
سان جنگ ڪن ۽ اسان کي مديني تائين پوئتي ڌڪي وڃن،
تڏهن به اسان کي اهو يقين هوندو ته اسان حق تي آهيون ۽
اهي گمراهي واري واٽ تي آهن.

عمار بن ياسر رضـ

اسان توهان سان گڏ مرنداسين.

اصحابِ حسين عليه السلام.

تون اسان کي ڇا ۽ ڪيترو ڏيندين؟

يزيد جا ساٿاري

ابو طالب رضي الله تعاليٰ عنه جي خاندان جي حمايتين جي
مخصوص سڃاڻپ يا بهترين نشاني انهن جي اعليٰ ظرفي هئي. انهن
جي زندگيءَ جو اهو مقصد هيو ته اهي هميشه ستايلن جي مدد ڪندا،
سچن عقيدن کي هٿي وٺرائيندا ۽ حق جي راهه ۾ پنهنجون حياتيون
قربان ڪندا. انهيءَ ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته اهي ڳالڻائي ۾ ٿورا هيا.
بهرحال، اها ڳالهه اوڻائي جي برابر ڪونهي، ڇو ته اعليٰ ظرفي ۽ اعليٰ
ذهنيت وارا ماڻهو سدائين ٿورڙائي ۾ هوندا آهن؛ پر اهي پنهنجي پٺيان
جيڪي ڳوڙها تاثر ڇڏي ويندا آهن اهي ڪڏهن به ميسارجي ڪونه
سگهندا آهن ۽ انهن جي ڪوششن جو نتيجو هميشه دور رس هوندو
آهي. تعداد ۾ ٿورڙو هجڻ انهن جي مقصد جي عظمت ۽ انهن جي ارادي
جي بلندي جو مثبت ثبوت آهي. ڪڏهن ڪڏهن ايئن ٿيندو آهي ته
اڪيلو ماڻهو اهڙو ڪارنامو انجام ڏيندو آهي جيڪو هزارين ماڻهو
گڏجي به ڪونه ڪري سگهندا آهن. ابو طالب رضه جي اولاد جا حمايتي
به پنهنجن عقيدن ۾ پختا هيا، ۽ انهن کي هٿي وٺرائڻ ۾ ثابت قدم توڙي
جوانهن جو ڳالڻا ٿوڙو هيو.

امام علي عليه السلام جي انهن ئي ساٿين کي معاويه دولت ۽
مرتبن جي آڇ ڪئي هئي ته جيئن اهي علي عليه السلام ۽ ان جي اولاد
جي مذمت ڪن، پر انهن ايئن ڪرڻ کان انڪار ڪيو. پوءِ معاويه انهن

کي ايڏاء ڏيڻ ذريعي ڌمڪايو. بهرحال، انهن امام علي عليه السلام جي شان ۾ گستاخي ڪرڻ جي بجاءِ سڀني تڪليفن کي برداشت ڪرڻ کي ترجيح ڏني.

هڪڙي ڏينهن معاويه پنهنجن دوستن ۽ اتحادين سان گڏ ويٺو هيو ۽ احنف بن قيس پڻ موجود هيو. ان مهل هڪڙو شامي آيو ۽ هڪڙي تقرير شروع ڪيائين. تقرير جي آخر ۾ ان امام علي عليه السلام کي گهٽ وڌ ڳالهايو. ان تي احنف معاويه کي چيو: ”سائين! جيڪڏهن ان ماڻهوءَ کي معلوم ٿئي ته تون نبين سڳورن جي شان ۾ گستاخي ڪرڻ تي خوش ٿيندين ته اهو انهن جي شان ۾ به گستاخي ڪرڻ کان ڪونه ڪيائيندو. خدا جو خوف ڪر ۽ اڳتي لاءِ علي (عليه السلام) جي باري ۾ ڳڻتي نه ڪر. اهو پنهنجي مالڪ وٽ پهچي چڪو آهي. اهو هاڻي پنهنجي قبر ۾ اڪيلو آهي ۽ فقط ان جا اعمال ان سان گڏ آهن. مان الله جو قسم ڪڍي چوان ٿو ته ان جي تلوار گهڻي پاڪ هئي ۽ ان جو لباس پڻ گهڻو پاڪ ۽ صاف هيو. ان جو سانحو عظيم آهي.“ ان کان پوءِ احنف ۽ معاويه جي وچ ۾ هيٺين ڳالهه ٻوله ٿي:

معاويه: اي احنف! تو منهنجي اکين ۾ ڌوڙ وجهي ڇڏي آهي. ۽ اهو چيو آهي جيڪو توکي پسند آيو. خدا جو قسم توکي منبر تي ويهڻو پوندو ۽ علي (عليه السلام) جي مذمت ڪرڻي پوندي جيڪڏهن تون راضي خوشي ان جي مذمت نه ڪندين ته توکي ايئن ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويندو.

احنف: تنهنجي لاءِ اهو بهتر ٿيندو ته تون مون کي ايئن ڪرڻ کان معاف رک. بهرحال، پوءِ به جيڪڏهن تون مون کي مجبور ڪندين ته مان اهڙو هڪڙو لفظ به زبان تي ڪونه آڻيندس.

معاويه: اٿي ۽ منبر تي وڃي ويه.

احنف: جڏهن مان منبر تي ويس ته انصاف کان ڪم وٺندس.

معاويه: جيڪڏهن تون انصاف تي عمل ڪندين ته تون ڇا

چوندين؟

احنف: منبر تي ويهڻ کان پوءِ مان الله عزوجل جي حمد و ثنا

ڪندس ۽ پوءِ هيئن چوندس:

”اي ڀائرو! معاويہ مون کي حڪم ڪيو آهي ته مان علي (عليه السلام) جي شان ۾ گستاخي ڪريان. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته علي (عليه السلام) ۽ معاويہ هڪ ٻئي سان لڙايون ڪيون. انهن مان هر هڪ دعوا ڪئي ته ان ۽ ان جي جماعت سان زيادتي ٿي آهي. تنهن ڪري جڏهن مان الله آڏو دعا ڪريان ته توهان سڀئي ’آمين‘ چئجو. پوءِ مان چوندس: اي الله! انهن ٻنهي مان جيڪو باغي آهي ان تي پنهنجو عذاب نازل ڪر ۽ پنهنجن ملائڪن، نبين سڳورن ۽ ٻين مخلوقن کي اجازت ڏي ته ان جي مذمت ڪن. اي الله! باغي جماعت تي پنهنجا عذاب نازل ڪر. اي ڀائرو! چئو ’آمين‘. اي معاويہ مان انهن لفظن کان ڪا ڳالهه به گهٽ يا وڌ ڪونه چوندس، توڙي جيڪڏهن جان به هلي وڃي. معاويہ: ان صورت ۾ مان توکي منبر تي ويهي گهٽ وڌ ڳالهائڻ کان معاف ٿور کان. (عقد الفريد جلد ٻيو صفحو 144 ۽ مستطرف جلد 1 صفحو 54).

ڪڏهن ڪڏهن ايئن ٿيندو هيو ته حضرت علي عليه السلام خلاف پنهنجي نفرت جو اظهار ڪرڻ لاءِ معاويہ ان جي حمايتين تي ظلم ۽ ستم ڪندو هيو. اهي ماڻهو حضرت علي عليه السلام جي شان ۾ گستاخي واري عمل کي درگذر ڪري ڪونه سگهندا هيا ۽ معاويہ ۽ ان جي خاندان وارن کي گاريون ڏيندا هيا. اهي انهيءَ حقيقت جي باوجود به ايئن ڪندا هيا ته حضرت علي عليه السلام ان وقت پنهنجي قبر شريف ۾ هيا ۽ ان کان ڪنهن مفاد حاصل ٿيڻ جي اميد نٿي ڪري سگهيا، جڏهن ته ظالم ۽ آمر معاويہ وقت جو حاڪم هيو.

تاريخ ۾ ڪيترائي واقعا محفوظ ٿيل آهن جيڪي اهو پڌرو ڪن ٿا ته ماڻهو معاويہ جي انهي رويي کان تمام گهڻي نفرت ڪندا هيا. معاويہ صرف انهيءَ ڪري رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابي حبربن عدي رضي الله تعاليٰ عنه ۽ ان جي دوستن کي قتل ڪرايو ته انهن منبر تي ويهي حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي اولاد جي شان ۾ گستاخي ڪرڻ کان انڪار ڪيو. اسان انهي واقعي جا تفصيل بعد ۾ ڏينداسين.

حضرت علي عليه السلام جا پيروڪار اعليٰ ڳڻن ۽ سنيٰ خصلتن تي وڏي جذبي سان ڌيان رکندا هيا جيڪي علي عليه السلام

انهن جي دلين ۾ ويهاريو هيا. ايستائين جو اهي لاپائتا ٿي ويا. اهي سڀئي، آيا مرد يا عورتون، ساڳي جذبي وارا هيا.

معاويہ پنهنجي اقتدار دوران هڪڙي دفعي حج ڪرڻ لاءِ مڪي آيو. ان دارمياھ حجونيه نالي هڪڙي عورت جي باري ۾ پڇا ڪئي جيڪا ڪنانه قبيلي سان تعلق رکندي هئي. ان کي ٻڌايو ويو ته اها جيئري آهي. دارمياھ ڪاري چمڙي ۽ وڏي قدبت واري عورت هئي. معاويہ ان کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ ان جي اچڻ تي انهن جي وچ ۾ هيٺين گفتگو ٿي:

معاويہ: اي هام جي نياڻي! تون هتي ڪيئن آئي آهين؟
دارمياھ: جيڪڏهن تون مون کي نٺول ڪرڻ واري انداز ۾ ”هام جي نياڻي“ سڏي رهيو آهين ته مان توکي ٻڌائڻ گهران ٿي ته مان هام جي اولاد مان ڪونه آهيان. منهنجو تعلق ڪنانه قبيلي سان آهي.
معاويہ: تون صحيح چوين ٿي، البت، توکي معلوم آهي ته مون توکي ڇو سڏايو آهي؟

دارمياھ: صرف الله ٿي لڪل ڳالھين کي ڄاڻي ٿو.
معاويہ: مون توکي انهي لاءِ گهرايو آهي ته تون مون کي اهو ٻڌاءِ ته تُو علي (عليه السلام) سان ايتري گهڻي محبت ڇو ڪئي ٿي ۽ مون سان چوڌشمي رکين ٿي.

دارمياھ: مان توکي گذارش ڪنديس ته تون مون کي انهي سوال جو جواب ڏيڻ کان معاف رک.

معاويہ: نه، ايئن نٿو ٿي سگهي. توکي لازمي جواب ڏيڻو پوندو.
دارمياھ: جيڪڏهن تون جواب وٺڻ لاءِ اصرار ڪرين ٿو ته پوءِ جيڪو مان چوان ٿي اهو ٻڌ. مان حضرت علي عليه السلام سان انهيءَ ڪري محبت ڪئي ڇو ته اهي انصاف ۽ عدل ڪرڻ وارا حاڪم هيا ۽ هر ماڻهوءَ کي اهو ڏنائين جنهن جو اهو حقدار هيو. مان تنهنجي خلاف انهي ڪري آهيان ته تون اهڙي شخص سان جهيڙو ڪيو جيڪو حڪمران هجڻ لاءِ خود توکان وڌيڪ حقدار هيو ۽ تُو اهڙي ڳالھ جي خواهش ڪئي جنهن لاءِ تون حقدار ڪونه هئين. مون حضرت علي عليه السلام جي انهيءَ ڪري تابعداري ڪئي ڇو ته رسول الله صلي الله

تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم انهن کي اسان جو امير ۽ حاڪم (موليٰ) مقرر ڪيو هيو. ان غريب ۽ ضرورتمند سان پيار ڪيو ٿي ۽ سچن مومنن جي عزت ڪئي ٿي. مون توکي انهي ڪري ڏکاريو ٿي ته توبنا ڪنهن حقي جواز جي مسلمانن جو رت وهايو. ناحق واريون فتوائون ڏين ٿو ۽ معاملن جو ڏانڊلي سان فيصلو ڪرين ٿو.

معاويہ: ڇا اهو انهيءَ ڪري آهي ته تنهنجو بيت سُجي ويو آهي، تنهنجو اُرهه گهٽو اڀريل آهي ۽ تنهنجي پولهه گهٽي ٿلهي ٿي وئي آهي. دارمياھ: مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿي ته اهي ڳالهيون روايتن تنهنجي ماءُ جي باري ۾ چيون وينديون آهن ۽ نه ڪي منهنجي باري ۾. معاويہ: ٿورو انتظار ڪر. مون ڪا سٺي ڳالهه چئي آهي. جڏهن ڪنهن عورت جو پيٽ وڏو هوندو آهي ته اها صحتمند ٻار کي جنم ڏيندي آهي. جڏهن ان جو اُرهه وڏو هوندو آهي ته اها پنهنجي ٻار کي چڱي نموني ۾ تڙج پياري سگهندي آهي، ۽ جڏهن ان جا چُٽر ٿلها هوندا آهن ته اها ويٺي خوبصورت لڳندي آهي. نڪ، مون کي ٻڌاءِ ته تو کڏهن علي (عليه السلام) کي ڏٺو؟

دارمياھ: هاڻو خدا جو قسم، مون ان کي ڏٺو.

معاويہ: تون ان کي ڪيئن ڀاتو؟

دارمياھ: مون کي الله جو قسم آهي ته مون ان کي اهڙي حالت ۾ ڏٺو ته ان کي اقتدار ائين مغرور ڪونه ڪيو هيو جيئن تون اقتدار جي نشي ۾ ٻڏل آهين ۽ خلافت جي عهدي ان کي تو وانگر مغرور ڪونه ڪيو هيو.

معاويہ: ڇا تو کڏهن ان کي ڳالهائيندي ٻڌو؟

دارمياھ: هاڻو خدا جو قسم مون ان کي ٻڌو. اهو پنهنجن لفظن سان دلين جي ڪارنهن کي صاف ڪندو هيو ۽ انهن کي اهڙي نموني ۾ روشن ڪندو هيو جنهن ۾ طلاڪاري (قلمي ڪرڻ) ڪنهن ٿانءِ کي چمڪائيندي آهي.

معاويہ: اهو سچ آهي. هاڻي مون کي ٻڌاءِ ته مان تنهنجي لاءِ ڇا ٿو ڪري سگهان؟

دارمياھ ان کي پنهنجي ضرورت ٻڌائي. ان تي معاويہ ان کان پڇيو: ”جيڪڏهن مان تنهنجي ضرورت پوري ڪريان ته ڇا تون مون

کي علي (عليه السلام) جي برابر سمجهنديئن؟“ دارمياھ ٺھ پھ جواب ڏنو: ”تون ان سان ڪو مقابلو ڪري ٿي نٿو سگھين.“ معاويہ ان جي ضرورت پوري ڪئي ۽ چيو: ”الله جو قسم جيڪڏھن علي (عليه السلام) زندھ ھجي ها ته اھو توکي ايتري گھڻي دولت نہ ڏئي ها.“ دارمياھ ورائيو: ”تون صحيح آھين. ان مسلمانن جي ملڪيت مان ڪڏھن بہ ڪنھن کي ان جي حقداري کان وڌيڪ ھڪڙي پائي بہ ڪونہ ڏني.“ (بلاغات النساء صفحو 72 ۽ عقد الفريد جلد پھريون صفحو 216).

ھڪڙو دفعو عدي بن حاتم طائي معاويہ جي حڪومت دوران ان سان ملڻ لاءِ آيو. معاويہ ان کان طنز ڪرڻ واري انداز ۾ پڇيو:

”طرفات (عدي جا پٽ طريف، طارف ۽ طرف) سان ڇا ٿيو؟“

عدي ورائيو: ”اھي علي عليه السلام جي حمايت ڪندي قتل ٿي ويا.“

معاويہ چيو: ”علي (عليه السلام) توهان سان چڱائي ڪونہ ڪئي. تنھنجا پٽ قتل ٿي ويا پر ان جا پٽ جيئرا رھيا.“

عدي ورائيو: ”مون پڻ سٺو ڪونہ ڪيو آھي. علي عليه السلام شھيد ٿي ويو پر مان اڃا جيئرو آھيان.“

عدي جي علي عليه السلام لاءِ اھا محبت ۽ قرباني جو جذبو ڏسي معاويہ جي دل ڪپجي وئي. معاويہ ڌمڪي ڏيڻ واري انداز ۾ ان کي چيو:

”عثمان (رض) جي خون جو ھڪڙو ڦڙو اڃا رھي ٿو. ان کي صرف يمن جي معززين مان ڪنھن ھڪڙي (يعني عدي) جي رت سان صاف ڪري سگھبو.“

معاويہ جي ڌمڪي جي عدي ڪا بہ پرواھ ڪونہ ڪئي ۽ چيائين:

”الله جو قسم ڪٿي چوان ٿو ته اسان جن دلين سان تنھنجا دشمن رھياسين اھي اڃا اسان جي ڇاتين ۾ موجود آھن ۽ جن تلوارن سان اسان تنھنجي خلاف لڙايون ڪيون اھي اڃا اسان جي ڪلھن تي رکيل آھن. جيڪڏھن تون صرف ھڪڙي آگر جيئرو بہ اسان ڏانھن دغا بازی سان قدم وڌائيندين ته اسان توڙانھن ھڪڙي گرانٽ جيئرو فاصلو وڌي اينداسين. اسان جي لاءِ اھو گھڻو آسان آھي ته اسان جا ڪنڌ ڪپيا وڃن ۽ اسان جي سينن کي پيرن سان لتاڙيو وڃي جو اسان ھڪڙو لفظ بہ حضرت علي عليه السلام خلاف ٻڌون. جلاد کي تلوار ڏي ته ڀلي منھنجو ڪنڌ ڪپي ڇڏي.“

معاويہ پوءِ پنهنجي عادت پٽاندڙ چاپلوسي کان ڪم وٺڻ لڳو. موجود ماڻهن سان مخاطب ٿي چيائين: ”اهي سياڻپ وارا لفظ آهن. انهن کي لکي ڇڏيو.“ (مروج الذهب جلد 2 صفحو 309).

معاويہ هڪڙي دفعي حج ادا ڪرڻ لاءِ مڪي ڏانهن سفر ڪيو. جڏهن اهو مديني پهتو ته سعد بن ابڀي وقاص سان ملاقات ڪيائين ۽ ان کي چيائين ته ان سان گڏ وڃي. سعد راضي ٿي ويو. حج جا رڪن ادا ڪرڻ کان پوءِ اهي ٻئي دارالندوه ڏانهن آيا ۽ اتي گهڻي دير تائين ڪچهري ڪندا رهيا. جيئن ته سعد حج ادا ڪرڻ لاءِ معاويہ جي رت تي آيو هيو ان سمجهيو ته سعد ان جي حمايت ڪري ٿو. اهو معلوم ڪرڻ لاءِ ته حضرت علي عليه السلام جي باري ۾ سعد ان جي روين جي ڪيتري حمايت ڪري ٿو اهو حضرت علي عليه السلام جي مذمت ڪرڻ ۽ گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳو ۽ چاپلوسي ڪندي سعد کان پڇيائين: ”ڇو تون علي (عليه السلام) جي مذمت نٿو ڪرين ۽ ان کي گهٽ وڌ نٿو ڳالهائين؟“ سعد ڪاوڙجي پيو ۽ چيائين: ”تو مون کي پنهنجي گلم تي ويهاريو ۽ پوءِ تو حضرت علي عليه السلام کي گاريون ڏيڻ شروع ڪيون. مون کي الله جو قسم آهي ته مون ۾ جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام کي حاصل ٿيل ڪيترين ئي خوين مان هڪڙي خوي به هجي ها ته اها مون کي ڌرتي تي موجود ٻي هر شي کان وڌيڪ عزيز هجي ها. مان الله جو قسم ڪان ٿو ته مان جيستائين جيئرو آهيان ڪڏهن به تنهن جو منهن ڪونه ڏسندس.“ پوءِ اهو وڏي ڪاوڙ جي حالت ۾ اتان اٿي هليو ويو. (مروج الذهب جلد 2 صفحو 317).

عمرو بن حمق پڻ ابوطالب رضي الله تعالى جي خاندان جي وفادار حامين مان هڪ هيو. زياد بن ابڀي ان کي صرف انهي ڏوهه جي ڪري قتل ڪيو ته اهو حضرت علي عليه السلام سان محبت ڪندو هيو. ان کي قتل ڪرڻ کان پوءِ ان جو ڪنڌ ڪپيو ۽ ان جو سر معاويہ ڏانهن ڏياري موڪليائين. اسلام جي تاريخ ۾ اهو پهريون سر هيو جيڪو ڪنهن کي سوکڙي طور موڪليو ويو هيو.

حضرت علي عليه السلام جو هڪڙو ٻيو مخلص حمايتي ميثم تمار هيو. اهو حضرت علي عليه السلام جو جانثار ساٿي هيو ۽ امام علي

السلام جي عظمت ۽ اعليٰ رتبي کان واقف هيو. اهو وڏي عرصي تائين حضرت علي عليه السلام جي صحبت ۾ رهيو هيو. اهو ٻڌايو ويو آهي ته حضرت علي عليه السلام اڪثر ڪري ان جي دوڪان تي گهڻو ايندا هيا ۽ جيڪڏهن اهو حضرت علي عليه السلام کي دوڪان تي ڇڏي ڪنهن ڪم ڪار سان هليو ويندو هيو ته حضرت علي عليه السلام ان جو سودو به وڪڻندا رهندا هيا.

جڏهن امير المومنين علي عليه السلام ۽ امام حسين عليه السلام شهيد ٿي ويا ۽ ابن زياد کي هاڻي ڪوفي ۾ ڪنهن به ڳالهه جو خوف ڪونه هيو ته ان ميثم کي ڌمڪي ڏيندي چيو ته جيڪڏهن ان اڃا به علي (عليه السلام) سان محبت جو اظهار ڪيو ۽ عدل ۽ انصاف ڪري ان جي تعريف ڪندو رهيو ته اهو ان کي قتل ڪري ڇڏيندو. ان ميثم رضه کي اهو چئي ورغلائڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيڪڏهن اهو اموي حڪومت جو حمايتي ٿي ويو ته ان جو نالو بادشاهه ڏانهن سفارش ڪري موڪليو ويندو ته اهو ان کي وڏي رقم ۽ ٻيون سوکڙيون انعام ۾ ڏئي.

اها ڳالهه تڏهن ٿي جڏهن ابن زياد هڪڙي ڏينهن ميثم رضه کي هڪڙو وعظ ڪندي ٻڌو ۽ ان جي وضاحت ۽ ڏاهپ واري دليل بازي کان گهڻو متاثر ٿي ويو. عمرو بن حريث جيڪو ابن زياد جي درٻار جو چاپلوسي هيو ان ابن زياد کان پڇيو ته آيا اهو ان شخص کي سڃاڻي ٿو ۽ ان کان ان واقف هجڻ جي اظهار تي عمرو ان کي چيو: ”اهو ڪوڙو ميثم آهي ۽ ڪوڙي علي بن ابوطالب جو حمايتي آهي.“ ابن زياد جو ڌيان ڇڪجي ويو ۽ ميثم کي چيائين: ”جيڪو عمرو چوي ٿو اهو تون ٻڌين ٿو؟“ ميثم جواب ڏنو: ”اهو ڪوڙو ٿو ڳالهائي. منهنجو امام علي عليه السلام سچار ماڻهو هيو ۽ حقي خليفو هيو ۽ مان پڻ سچو آهيان.“ ابن زياد ڪاوڙ ۾ اچي ويو ۽ چيائين: ”علي (عليه السلام) کان بيزاري ڪر ۽ ان کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ ۽ عثمان (رضه) جي لاءِ محبت جو اظهار ڪر ۽ ان جي تعريف ڪر. ٻي صورت ۾ مان تنهنجا هٿ پير ڪپيندس ۽ توکي سولي تي لٽڪائي ڇڏيندس.“ ميثم رضه انهي ڌمڪي جو جواب ڪلمه ڪلا حضرت علي عليه السلام جي هڪڙي خوبي بيان ڪندي ڏنو ۽ ان جي عدل ۽ مهرباني کي ياد ڪري دانهون ڪرڻ

لڳو ۽ پوءِ ابن زياد ۽ بنو اميه کي انهن جي سرڪشي ۽ مخالفت لاءِ تنبيهه ڪيائين ۽ الزام هنيائين.

ابن زياد ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو ۽ ميثم رضه کي چيائين: ”خدا جو قسم مان تنهنجا هٿ پير وڍيندس ۽ تنهنجي زبان کي ڇڏي ڏيندس ته جيئن مان ثابت ڪري سگهان ته تون ڪوڙو آهين ۽ تنهنجو امام علي ڪوڙو هيو.“

ميثم رضه جا هٿ ۽ پير ڪپي ڇڏيائون ۽ ان کي تياس تي تنگي ڇڏيائون. پوءِ به ان رڙيون ڪري چيو: ”اي ڀائرو! توهان مان جيڪو به حضرت علي عليه السلام جي باري ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي حديث ٻڌڻ گهري اهو مون وٽ اچي.“

ماڻهو ان جي ڀرسان گڏ ٿي ويا ۽ اهو حضرت علي عليه السلام جا اعليٰ گڻ ۽ رتبا بيان ڪرڻ لڳو. انهي دوران عمرو بن حريث ان رستي تان گذريو ۽ معلوم ڪيائين ته ماڻهو اتي ڇو گڏ ٿيا آهن. اهو معلوم ٿيڻ تي ته اهي ميثم رضه طرفان بيان ٿيندڙ علي عليه السلام جي باري ۾ حديثون ٻڌي رهيا آهن ته اهو معاملي بابت ابن زياد کي اطلاع ڏيڻ لاءِ پهچندو ويو ۽ چيائين: ”مهرباني ڪري هڪدم ڪنهن ماڻهوءَ کي ميثم جي زبان ڪپڻ لاءِ موڪليو ڇو ته مون کي خوف آهي ته جيڪڏهن اهو علي (عليه السلام) جون خوبيون بيان ڪندو رهيو ته ڪوفي جا ماڻهو تنهنجي خلاف ٿي ويندا ۽ بغاوت ڪري وجهندا.“

ابن زياد هڪڙي ماڻهوءَ کي ميثم رضه جي زبان ڪپڻ لاءِ موڪليو. اهو ان جاءِ تي پهتو ۽ ميثم رضه کي چيائين ته پنهنجي زبان ٻاهر ڪڍ ته جيئن گورنر جي حڪم جي بجا آوري لاءِ ان کي ڪپيو وڃي. ميثم رضه چيو: ”ڇا ان رنديءَ جي پٽ ايئن ڪونه چيو هيو ته اهو مون کي ۽ منهنجي امام کي ڪوڙو ثابت ڪندو؟ هاڻي تون منهنجي زبان ڪپي سگهين ٿو.“ جلاد ان جي زبان ڪپي ڇڏي ۽ ان مان ايترو گهڻو رت وهيو جو ميثم رضه فوت ٿي ويو. ابن زياد پوءِ ان جي لاش کي سوليءَ تي لٽڪرائي ڇڏيو. حضرت علي عليه السلام جو هڪڙو پيو جانثار ۽ الله جي راهه ۾ شهيد ٿيڻ وارو رشيد هجري هيو جيڪو انهن جو وفادار ساٿي هيو. ان جي ڪهاڻي به ميثم رضه جي المي سان مشابھت

رکي ٿي. ابن زياد ان کي ٻڌايو ته ان جي جان تڏهن بچندي جڏهن اهو علي (عليه اسلام) کان علحدگي اختيار ڪندو. ان ايئن ڪرڻ کان صاف صاف انڪار ڪري ڇڏيو. ابن زياد ان کان معلوم ڪيو ته اهو ڪهڙي طريقي سان مرڻ گهرندو. ان کان پوءِ ان رشيد جا هٿ پير وڍرائي ڇڏيا.

حضرت علي عليه السلام جي دوستن جي عظمت ۽ خلوص جو انهي حقيقت مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اهي ان سان دل جي گهرائي سان محبت ڪندا هيا ۽ بغير ڪنهن دٻاءِ ۽ زور زبردستي جي ان جي تعظيم ڪندا هيا. اهي ايئن ڪرڻ جي بدلي ۾ ڪنهن انعام يا تعريف جي لالچ ڪونه رکندا هيا. انهن جي فقط اها تمنا هوندي هئي ته اهي حق جي حمايت ۾ جيئن ۽ مرن. انهن جي حضرت علي عليه السلام لاءِ محبت اهڙي ساڳي هئي جهڙي اولين مهاجرن ۽ انصارن جي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم لاءِ هئي. عمار بن ياسر رضي الله تعاليٰ عنهما جيڪو حضرت علي عليه السلام جو پر جوش حمايتي هيو جڏهن صفين جي لڙائي ۾ معاويه جي وڏي لشڪر کي ڏٺو ته ان صحيح نموني سان حضرت علي عليه السلام جي شيعن جي جذبات جي هنن لفظن ۾ عڪاسي ڪئي: ”مون کي الله جو قسم آهي ته توڙي پنهنجن هٿيارن سان وڙهن ۽ اسان کي گهڻو پري تائين پوئتي ڌڪي ڇڏين ته به اسان انهي ڳالهه جا ڦاٿل رهنداسين ته اسان حق تي آهيون ۽ اهي ناحق جا پيروڪار آهن.“

امام حسين عليه السلام جا ساٿي به ان جي والد سڳوري حضرت علي عليه السلام جي ساٿين جهڙا وفادار هيا. انهن جي نظر ۾ به ساڳيو اعليٰ مقصد هيو جيڪو حضرت علي عليه السلام جي جاننارن جي نظر ۾ هيو.

عاشوره واري رات امام حسين عليه السلام وٽ جڏهن لڙائي ڪرڻ ۽ شهادت ماڻڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه متبادل ڪونه بچيو هيو ۽ ان جي واقع ٿيڻ ۾ جڏهن صرف ڪجهه ڪلاڪ باقي هيا ته انهن پنهنجن دوستن جي هڪڙي ننڍڙي جماعت کي خطاب ڪيو ۽ انهن کي فرمايو: ”انهن ماڻهن کي صرف منهنجو سر گهرجي. تنهن ڪري توهان جي لاءِ

اهو ضروري ڪونهي ته پنهنجون حياتيون وڃايو. توهان رات جي اونداهي ۾ وڃي سگهو ٿا ته جيئن ڪير به توهان کي ڏسي نه سگهي.“ اهو به ممڪن آهي ته امام عليه السلام انهن کي رات جو هليو ويڃڻ جي صلاح انهي ڪري ڏني هجي ته جيئن اهي ڏينهن جي روشني ۾ ان کي اڪيلو ڇڏي ويڃڻ ڪري شرمندگي محسوس نه ڪن. يا دشمن انهن کي ڳولي ۽ قيد ڪري نه سگهن. اها ڳالهه امام حسين عليه السلام جي بلند اخلاقي جو پرتو هئي. بهرحال، انهن جي ساٿين هڪ آواز ٿي چيو: ”اسان پنهنجون جائيون توهان جي قدمن ۾ قربان ڪنداسين.“

مسلم بن عوسجه اسدي عرض ڪيو: ”چا اسان توهان سان غداري ڪيون؟ اسان توهان جي حق ۾ پنهنجو فرض ادا ڪرڻ سان سڀاڻي الله جي آڏو حجت چو صاف نه ڪيون؟ خدا جو قسم مان توهان کي ان وقت تائين ڇڏي ڪونه ويندس جيستائين مان پنهنجي نيزي کي دشمنن جي سينن ۾ نه ٽنڀيان. جيستائين منهنجي هٿ ۾ تلوار هوندي ۽ مون ۾ سگهه هوندي ته مان انهن تي حملا ڪندو رهندس. جيڪڏهن مون وٽ ڪو هٿيار نه هوندو ته مان انهن کي پٿر هڻندس ۽ مان ان وقت تائين وڙهندو رهندس جيستائين مان پنهنجي جان توهان جي سامهون قربان ڪيان.“

مسلم جيڪو چيو اهو ثابت ڪري ڏيکاريا. ان بهادري سان پنهنجي جان امام حسين عليه السلام جي آڏو قربان ڪئي.

جڏهن مسلم شديد زخمي ٿي پنهنجي گهوڙي تان هيٺ ڪري پيو ته حبيب بن مظاهر رضه ان جي ڀرسان آيو ۽ چيو: ”جيڪڏهن مون کي اهو معلوم نه هجي ها ته مان جلد اچي توسان ملڻ وارو آهيان ته مان توکي وصيت ڪرڻ لاءِ چوان ها.“ ان تي مسلم جواب ڏنو ۽ اهي ان جا آخري لفظ هيا: ”مون کي صرف اها وصيت ڪرڻي آهي ته توکي هن امام سڳوري خاطر پنهنجي جان قربان ڪرڻ گهرجي.“ جڏهن حُربن يزيد رياحي يزيد پليت ۽ ان جي حمايتين جون بدعنوانيون ۽ بچڙا ڪارناما ڏٺا ۽ امام حسين عليه السلام جي بلند اخلاق جو مشاهدو ڪيو ۽ ان جي ساٿين جي ثابت قدمي ۽ ايمان کي ڏٺو ته ان جو ضمير جاڳي پيو ۽ دنياوي عهدن ۽ مفادن کي پٺي ڏنائين.

اهو حُربن يزيد رياحي بنواميه جي لشڪر جي انهن سالارن مان هڪ هيو جن سان امام حسين عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ ۽ ان کي

۽ ان جي ساٿين کي قتل ڪرڻ جي بدلي ۾ وڏن انعامن جو واعدو ڪيو ويو هيو. ڪوفي جي گورنر عبیدالله بن زیاد (ابن زیاد) خاص طور تي اهو ڪم حُر کي سونپيو هيو. بهرحال، جڏهن اهو امام حسين عليه السلام جي خيمن ڏانهن وڌڻ لڳو ته ان اهڙي بيچيني ۽ مونجهارو ڏيکاريو جو ان جا ساٿي اموي حڪومت لاءِ ان جي وفاداري جي باري ۾ شڪ ۾ پئجي ويا. آخرڪار ان پنهنجي گهوڙي کي اڙي هڻي ڊوڙايو امام حسين عليه السلام جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو ۽ عرض ڪيو: ”اے الله جي رسول جا ڀڄڻ! مون جيڪو ڪجهه ڪيو آهي ان تي گهڻو پشيمان آهيان ۽ الله کي سوال ڪيان ٿو ته مون کي معاف فرمائي. مان توهان جي طرفان لڙائي ڪندس جيستائين مان پنهنجي جان توهان جي قدامت ۾ قربان ڪريان.“

حُر امام حسين عليه السلام جي آڏو پنهنجي شهادت ماڻي. امام حسين عليه السلام جا سڀئي ساٿي ۽ حمايتي انهي ساڳي ڪردار جا مالڪ هيا. انهن جو تعداد تمام ٿورڙو هيو پر انهن دشمنن جو مقابلو ڪيو جيڪي هزارن جي تعداد ۾ هيا. اهي اڃ ڪري ساڻا ٿي ويا هيا ۽ پنهنجي زندگي جي خطري ۾ هيا پر انهن کي صرف هڪڙي ڳالهه جو شوق هيو ته انهن تي شهادت جو موت اچي. انهن بهادر انسانن امام حسين عليه السلام جي قدامت ۾ پنهنجي جان قربان ڪئي. انهن مان هر هڪ شهادت حاصل ڪرڻ لاءِ سڌ ڪئي. انهن اهڙي موت کي پنهنجي لاءِ هڪڙي عظيم سعادت سمجهيو.

حسين بن علي عليه السلام کي شهيد ڪيو ويو ۽ يزيد ۽ ان جي اتحادين جي حڪومت مڃيل حقيقت ٿي وئي. هاڻي ڪوبه آسرو ڪونه بچيو ته خلافت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي خاندان کي واپس ملندي انهن جي حمايتين کي پڪ ٿي وئي ته ماڻهن منجهه هاڻي دنيا جون نعمتون انهن جي هٿن سان ڪونه ورهائون وينديون. بهرحال، ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جو خاندان ۽ انهن جا مددگار ۽ حمايتي نه ته خاموش ٿي ويٺا ۽ نه انهن جي جذبي ۾ ڪا ڀڃڻي آئي. دراصل اهو جذبو اڳ کان به وڌيڪ جاڳي پيو ۽ اهي وڌيڪ سرگرم ٿي ويا. مثال طور جڏهن امام حسين عليه السلام ۽ انهن جي ساٿين جي خبر ڪوفي ۾ پهتي ته ابن زياد ماڻهن کي باجماعت نماز ادا ڪرڻ لاءِ گڏ ڪيو. نماز

ادا ڪرڻ کانپوءِ ان تقرير ڪندي چيو: ”الله تعاليٰ جي ثنا آهي جنهن حق کي ثابت ڪيو ۽ سچن ماڻهن کي سوڀ عطا ڪيائين. ان اميرالمومنين يزداد ۽ ان جي ماڻهن جي مدد ڪئي ۽ ڪوڙي پي جي ڪوڙي پٽ ۽ ان جي ساٿين (حسين بن علي عليه السلام ۽ ان جا ساٿي) کي قتل ڪيائين.“

ان اڃا پنهنجو جملو پورو ڪونه ڪيو هيو ته عبدالله بن عفيف ازدي نالي هڪڙو ٻيڙو شخص، جيڪو حضرت علي عليه السلام جو ساٿي هيو ۽ ان سان گڏجي جنگ جمل ۽ صفين واري لڙائي ۾ بهادري سان جهاد ڪيو هئائين، اتي بيٺو ۽ رڙ ڪري چيائين: ”اي مرجانه جا پٽ! تون رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اولاد کي قتل ڪرين ٿو ۽ پوءِ منبر تي ويهڻ جي جرئت ڪرين ٿو جيڪا پارسا ۽ متقي ماڻهن جي ويهڻ جي جاءِ آهي. تون ڪوڙو آهين ۽ تنهنجو پي ڪوڙو هيو ۽ اهو پڻ ڪوڙو آهي جنهن توکي ۽ تنهنجي پي کي حڪومتي عهدو ڏنو.“ توڙي جو ان جي نتيجي ۾ ٻئي ڏينهن ان ٻيڙي شخص کي ڪوفي جي ميدان ۾ سولي تي لٽڪايو ويو هيو اهو واقعو ثابت ڪري ٿو ته بنو اميه جو ظلم ۽ ڏاڍ حضرت علي عليه السلام جي حمايتن جي جذبي کي ختم ڪري ڪونه سگهيو. بلڪ انهن جي همت ۽ ارادو اڃان به گهڻو وڌندا ويا.

مشهور شاعر فرزدق ڪلم ڪلا امام زين العابدين عليه السلام جي شان ۾ ٺاهيل پنهنجو قصيدو بنو اميه جي سامهون پڙهندو هيو. سو به ان وقت جڏهن بنو اميه جي حڪومت اوج تي هئي ۽ ڪير به انهن جي خلاف هڪڙو لفظ به ڪڍي ڪونه سگهندو هيو. البت فرزدق پنهنجي جان جي پرواهه ڪونه ڪندو هيو. اهو انعام وٺڻ يا خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ امام علي السلام جي واکاڻ ڪونه ڪندو هيو بلڪ اهو صرف ان جي فرمانبرداري لاءِ سندس شديد جذبي ۽ محبت جو اظهار هيو جنهن ان کي قصيدو ٺاهڻ لاءِ مجبور ڪيو. اها ڳالهه هٿين بيان ٿيل آهي:

اموي خليفو هشام بن عبدالملڪ جڏهن اڃا شهزادو هيو ته حج ادا ڪرڻ لاءِ مڪي ويو. طواف ڪرڻ کان پوءِ ان ارادو ڪيو ته حجر اسود

کي چمي ڏئي پر ان تائين پهچي ڪونه سگهيو. ڪجهه ته انهي نفرت ڪري هيو جيڪا ماڻهن جي دلين ۾ بنواميءَ جي خلاف هئي ۽ انهن هٿن لاءِ رستو صاف ڪونه ڪيو ۽ ڪجهه انهي ڪري هيو ته حاجين جو تعداد پڻ تمام گهڻو هيو ۽ اهو اتي پهچي ڪونه سگهيو. تنهن ڪري هٿن لاءِ انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هيو ته واپس وڃي ۽ ڪرسي تي ويهي. انهيءَ دوران امام سجاد (علي زين العابدين) بن حسين عليهم السلام آيا ۽ حجر اسود ڏانهن وڃڻ لڳا. ماڻهو هڪدم پوئتي هٽي ويا ۽ انهن لاءِ رستو صاف ڪيائون ۽ انهن بغير ڪنهن ڏکيائي جي حجر اسود کي چمي ڏني. جيڪي ماڻهو شام منجهان هٿ سان گڏ آيا هيا، انهن معلوم ڪيو ته اهو معزز شخص ڪير هيو. اهو ڪير آهي جنهن لاءِ سڀئي حاجي پوئتي هٽي ويا؟ هٿن کي خبر هئي ته اهو ڪير آهي پر انهي خوف کان ته شامي امام زين العابدين عليه السلام کان متاثر ٿي ويندا، ان چيو: ”مون کي خبر ڪونهي ته اهو شخص ڪير آهي.“ امام عليه السلام لاءِ هٿن جي انهي بي احتراميءَ کي فرزدق برداشت ڪري ڪونه سگهيو. تنهن ڪري اهو اتي بيٺو ۽ چيائين: ”مان ان کي سڃاڻان ٿو.“ پوءِ اهو هڪڙي مٿانهين جاءِ تي بيٺو ۽ وڏي جوش ۽ جذبي سان پورو قصيدو پڙهيائين جيڪو عربستان جي ادبي تاريخ ۾ هڪڙو دائمي يادگار رهندو. ان جي پهرين بند ۾ چيل آهي. ”هي اها عظيم شخصيت آهي جنهن جي قدمن جي نقش کان مڪو گهڻو واقف آهي. ڪعبو حرم شريف ۽ ان جون پسگردايون پڻ.“

هٿن قصيدو ٻڌڻ سان گهڻو ناراض ٿي ويو ۽ فرزدق کي جيل ۾ وڌائين. فرزدق جڏهن جيل ۾ هيو ته انهي پرواهه ڪرڻ کان سواءِ ته اهي ان تي مصبيتون آڻي ڇڏيندا، بنواميءَ ۽ هٿن جي خلاف مذمتي نظم لکيائين. ان مذمتي نظم ۾ ان هٿن لاءِ لکيو: ”هي اهو مٿو ڦيري ٿو جيڪو هڪڙي سردار جو مٿو ڪونهي. اهو ٿيڏين اکين وارو آهي ۽ ان جون اوڻايون پڌريون آهن.“

اسان فقط ٿورا مثال بيان ڪيا آهن، جيڪي ابو طالب رضي الله تعاليٰ عنه جي خاندان جي حمايتين جي ڪردار تي روشني وجهن ٿا. بهرحال، اهي مثال واضح انداز ۾ ظاهر ڪن ٿا ته اهي ماڻهو ان عظمت

واري خاندان لاءِ پنهنجي محبت ۽ تعظيم ۾ ثابت قدم هيا ۽ حضرت علي عليه السلام لاءِ پنهنجي جان قربان ڪرڻ لاءِ تيار هيا.

البت، بنواميه جي حمايتين جو جيترو معاملو آهي ته انهن کي ٻن گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. پهرين گروه ۾ اهي ماڻهو اچي وڃن ٿا جن جي ضميرن کي اموين رشوت جي عيوض خريد ڪيو هيو. ٻيو گروه انهن ماڻهن تي مشتمل هيو جيڪي پيدائشي ڏوهاري هيا. بدمزاج ماڻهو پنهنجي فطري عادت ڪري انهن ماڻهن سان دشمنان ٿوريو رکندا آهن جيڪي سني ذهنييت ۽ اعليٰ ظرف وارا هوندا آهن. جيئن ته انهن ۾ سئين خصلتن جي کوٽ هوندي آهي اهي انهن ماڻهن خلاف بغض پالي رکندا آهن جيڪي اعليٰ ڳڻن وارا ۽ همدردِي رکندڙ هوندا آهن، ۽ اهي انهن جي حمايت ڪندا آهن جيڪي انهن وانگر ڪميٽا ۽ بدتميز هوندا آهن.

جيڪي ماڻهو رشوت جي ذريعي بنواميه جا ساٿاري بڻيا اهي ابوسفيان جا مددگار ۽ حمايتي هيا. رشوت جو تصور هر ماڻهوءَ جي حوالي سان مختلف آهي. هر ماڻهوءَ کي ان جي حيثيت ۽ اهميت مطابق رشوت ڏني ويندي آهي. ابوسفيان ڪجهه ماڻهن کي دولت جي ذريعي رشوت ڏيندو هيو ۽ ٻين کي آزادي ڏيارڻ جي واعدي سان، مثال طور ان حبشي غلام وحشي، حضرت حمزه رضي الله تعاليٰ جو قاتل، سان واعدو ڪيو ته اهو جيڪڏهن محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم)، علي (عليه السلام) ۽ حمزه (رضي الله تعاليٰ عنه) کي قتل ڪندو ته ان کي آزاد ڪري ڇڏيندو.

ڪجهه ماڻهن کي رشوت طور وڏن عهدن جي آڇ ڪئي وئي هئي. ڪيترائي اهڙا ماڻهو هيا جن بنواميه جو پاسو ورتو ۽ انهي آسري تي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ ان جي اصحابن سان لڙايون ڪيائون ته جهالت واري دور ۾ انهن وٽ جيڪي عهدا هيا ۽ حيثيت هئي اهي جيئن جو تيسن بحال رهندا.

معاويه جي حمايتين مان هڪڙو عمرو بن عاص هيو جيڪو ان جو ساڄو هٿ هيو. اسان بعد ۾ ان جي باري ۾ تفصيل بيان ڪنداسين. حضرت علي عليه السلام جي خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ معاويه جن شامي فوجين کي صفين ۾ موڪليو اهي پڻ ان گروه سان واسطو رکندڙ

هيا. انهن جو مقصد ان ماڻهوءَ لاءِ خدمتون انجام ڏيڻيون هيون جيڪو انهن کي وڏيون پگهارون ڏينديو هيو ۽ فتح حاصل ڪرڻ جي صورت ۾ عهدن ۽ دولت جا پرڪشش واعدا ڪندو هيو.

يزيد جي فوج جو تعلق به انهي گروه سان هيو. انهن ماڻهن کي ييزيد ۽ ان جي دربارين وڏيون رشوتون ڏنيون هيون، جن انهن سان اهو به واعدو ڪيو هيو ته ييزيد جو پاسو وٺڻ جي حالت ۾ انهن جي جان سلامت رهندي انهن فوجين مان اڪثر حضرت علي عليه السلام جي خاندان خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ انهيءَ ڪري آيا هيا ڇو ته انهن کي اهو خوف هيو ته جيڪڏهن اهي ايئن ڪرڻ کان انڪار ڪندا ته انهن کي تنگ ڪيو ويندو ۽ اڏيتون ڏنيون وينديون. ظاهر آهي ته هر ماڻهوءَ ۾ قرباني جو جذبو ڪونه هوندو آهي.

تاريخ شاهد آهي ته امام حسين عليه السلام جڏهن مڪي کان ڪوفي وڃي رهيا هيا ته سندن ملاقات فرزدق شاعر سان ٿي هئي ۽ ان کان ڪوفي جي ماڻهن جي رويي بابت معلوم ڪيو هئائون. فرزدق جواب ڏنو: ”انهن ماڻهن جون دليون توهان سان آهن پر سڀاڻي اهي پنهنجون تلوارون توهان جي خلاف ڪڍندا.“

امام حسين عليه السلام ساڳيو سوال مجمع بن عبید عامري کان ڪيو. مجمع جواب ڏنو: ”اثر رسوخ رکڻ ۽ وڏي رتبي وارن ماڻهن کي وڏيون رشوتون ڏنيون ويون آهن، اهي توهان جا جاني دشمن آهن. باقي جيڪو ٻين جو معاملو آهي ته اهي دلي طور توهان جا حمايتي آهن پر انهن جون تلوارون سڀاڻي توهان جي خلاف ڪڍنديون.“

جيتري قدر بناوٽي جي حمايتين جي ٻئي گروه جو معاملو آهي يعني اهي ماڻهو جيڪي پنهنجي موروثي ڪميٽائپ ڪري انهن جي پاسي هيا، انهن جو ڳاڻاٽو تمام گهڻو هيو جيڪڏهن اهي خطاڪار ۽ ڏوهي ماڻهو فقط پنهنجن سردارن کي خوش ڪرڻ لاءِ ابوطالب رضي الله تعاليٰ تعاليٰ عنه جي اولاد سان دشمني ڪن ها ته انهن کي ڪنهن حد تائين معاف ڪري سگهجي ها ۽ اهو چئي سگهجي ها ته اهي دنيا جا پوڄاري هيا جن دنياوي مفاد حاصل ڪرڻ لاءِ ابوطالب رضي الله تعاليٰ

عنه جي اولاد سان لڙائي ڪئي. البت، انهي گهراڻي سان انهن جي دشمني دولت يا حيثيت جي لاءِ ڪونه هئي جيڪي انهن حاصل ڪرڻ گهريون ٿي. انهن جي دشمني بنيادي ۽ فطري هئي، بلڪل ايئن جيئن اونداهي روشني جي مخالف آهي، گمراهي هدايت جي مخالف آهي ۽ ڪوڙ سچ جو مخالف آهي، ۽ ڏاڍ ۽ آمريت وري عدل ۽ انصاف جا مخالف آهن. اهي وحشي جانورن کان به وڌيڪ سخت دل ۽ ظالم هيا. اهي پنهنجي موروثي بدمعاشي ڪري هر ديانتدار ماڻهوءَ جا سخت دشمن هيا. صرف اهڙا ئي ڪميٽا ماڻهو مثل ماڻهن جي لاشن کي چيري ڦاڙي، ٻارن کي گهي ۽ بيوس عورتن کي تنگ ڪري سگهن ٿا.

انهن ظالمن ماڻهن مان هڪڙو بسر بن ارمات هيو جنهن کي تاريخدانن جلاله جو نالو ڏنو آهي. جڏهن ڪو ماڻهو ان جي ڪردار جو مطالعو ڪندو ته بناوٽي جي حمايتين جي ٻئي گروهه جي ذهني جي چڱي طرح خبر پئجي ويندي. اهو ظلم ۽ ڏاڍ ڪرڻ جي معاملي ۾ معاويہ جو ساڃو هٿ هيو. ان اهڙا ته هاڃا ڪيا جو ڪير انهن جو تصور ڪرڻ سان ئي ششدر ٿي وڃي ٿو. ان اهڙن ٻڌڻ ماڻهن کي به قتل ڪرايو جيڪي ڪراڙپ ڪري ڏوڙا (ڪپڙا) ٿي ويا هيا. ان ٻارڻن کي انهن جي مائرن جي جهولي مان ست ڏئي کنيو ۽ انهن کي گهي ڇڏيائين. ان اهو سڀ ڪجهه معاويہ جي حڪومت کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ڪيو. جڏهن معاويہ ان کي ڦرلٽ ۽ تاراج ڪرڻ لاءِ فوج سان يمن موڪليو ته ان اهڙي آمريت ۽ ظلم جو مظاهرو ڪيو جنهن جو تاريخ ۾ مثال ملڻ مشڪل آهي. ان جي رواني ٿيڻ کان اڳ معاويہ ان کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ چيو: ”حجاز وارو رستو اختيار ڪر ۽ مديني ۽ مڪي مان ٿيندو وڃي يمن پهچ. جيڪڏهن تون اهڙي ماڳ تان گذرين جتان جا رهاڪو علي (عليه السلام) جا حمايتي هجن ته انهن کي ايترو ڌمڪاءَ جو انهن کي پڪ ٿي وڃي ته انهن جي جان ڪونه بچندي پوءِ انهن کي مون سان وفاداري ڪرڻ جو حلف ڪڍڻ لاءِ مجبور ڪر. جيڪي ايئن ڪرڻ کان انڪار ڪن انهن کي قتل ڪر. توکي علي (عليه السلام) جا حمايتي جتي به ملن انهن کي قتل ڪر.“

اهي هدايتون ملڻ کان پوءِ بسر روانو ٿي ويو ۽ اچي مديني ۾ پهتو. مديني جو گورنر ابويوب انصاري هيو. جيڪو ان شهر ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي هجرت ڪري اچڻ وقت انهن جو پهريون ميزبان هيو. بسر جي مخالفت ڪرڻ کان لاچارِي سبب اهو مدينو ڇڏي ويو. بسر شهر ۾ داخل ٿيو ۽ هڪڙي تقرير ڪيائين. ان ماڻهن کي گارگند ڪئي ۽ چيائين: ”توهان جا منهن ڪارا ٿي وڃن!“ پوءِ اهو خاص طور تي انصارن کي مخاطب ٿيو ۽ چيائين: ”اي يهوديو ۽ غلامن جي اولادا! مان توهان کي اهڙيون اذيتون ڏيندس جو ماڻهن جو هوش ٺڪائي اچي ويندو.“ ان پوءِ گهڻن ئي گهرن کي باهيون ڏياري ڇڏيون. ان کان پوءِ اهو مڪي پهتو. قثم بن عباس، مڪي جو گورنر، ڀڄي ويو. اتي پڻ بسر ماڻهن کي گارگند ڪيو ۽ ڏمڪيائين.

ڪلبي بيان ڪري ٿو ته مديني کان مڪي ڏانهن پنهنجي رستي ۾ بسر تمام گهڻن ماڻهن کي قتل ڪيو ۽ ڦرلٽ ڪئي. جڏهن مڪي جي ماڻهن کي انهي ڳالهه جي خبر پئي ته شهر مان نڪري ڀڄي ويا. عبيدالله بن عباس جي ٻن پٽن پڻ شهر ڇڏيو. بسر انهن کي پڪڙي ورتو ۽ انهن کي ماري ڇڏيائين. ڪنانه قبيلي جون ڪجهه عورتون پڻ ٻاهر آيون. انهن مان هڪڙي چيو: ”مان مردن کي قتل ڪرڻ جو سبب ته سمجهي سگهان ٿي پر مون کي خبر ڪونهي ته معصوم ٻارڙن ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي. ٻارن کي ته جهالت واري دور ۾ ۽ اسلام جي ظهور کان پوءِ ڪڏهن به قتل ڪونه ڪيو ويو آهي.“

پوءِ بسر طائف مان ٿيندو نجران اچي پهتو جتي ان عبدالله بن عبدالمدان ۽ ان جي پٽ مالڪ کي قتل ڪيو. ان عبدالله جو تعلق عبيدالله بن عباس جي ساهراڻي خاندان سان هيو. پوءِ ان نجران جي ماڻهن کي هڪڙي هنڌ گڏ ٿيڻ لاءِ چيو ۽ انهن کي هيئن خطاب ڪيائين: ”اي عيسائيو! اي باندرن جا ڀائرو! جيڪڏهن مون کي توهان جي ڪنهن اهڙي ڳالهه جي خبر لڳي جيڪا مون کي نه وڻندي هوندي ته مان توهان کي اهڙي سيڪت ڏيندس جو توهان جو نسل ئي تباھ ٿي ويندو. توهان جون زمينون ڀڙبانگ ٿي وينديون ۽ توهان جا گهر ويران ٿي ويندا.“

ان کان پوءِ اهو صنعا اچي پهتو ۽ شهر ۾ تمام گهڻن ماڻهن کي قتل ڪيائين. معارب جو هڪڙو وفد ان سان ملاقات ڪرڻ لاءِ انتظار ۾ هيو پر ان وفد جي انهن سڀني ماڻهن کي قتل ڪرائي ڇڏيو. صنعا مان روانو ٿيڻ وقت ان ٻيهر هزارين رهاڪن کي قتل ڪرايو. ان کان پوءِ اهو ٻيهر صنعا موٽي آيو ۽ ايران (فارس) سان تعلق رکندڙ ڪجهه ٻڌڻن کي قتل ڪرايائين. (شرح نهج البلاغه ابن الحديد جلد 1 صفحو 271).

تاريخدان ٻڌائين ٿا ته بسر اٽڪل ٽيهه هزار ماڻهو قتل ڪرايا. انهن ۾ اهي ماڻهو شامل ڪونه آهن جن کي ان زندہ سازايو. (ابن الحديد جلد 1 صفحو 130). انهي سنگدل ڏوهي طرفان ڪيل ظلمن بابت شاعرن ڪيترائي نظم ٺاهيا. يزيد بن مضرع (مفرغ) چوي ٿو: ”بسر جنهن به جاءِ تي ويو اتي ڦرلٽ ڪيائين ۽ شهر کي باهه ڏئي سازايائين، ان جي سموري حياتي انهن ڏوهن سان ڀري پئي آهي.“

ان گروهه سان تعلق رکندڙ هڪڙو ٻيو گناهگار زياد بن ابيه هيو جنهن وڏي پيائن ۾ نموني ۾ عراق جي ماڻهن جو قتل ۽ ڦرلٽ ڪئي. پهرين مرحلي تي معاويه ان کي پنهنجو پيءُ تسليم ڪيو ۽ ان جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ ان کي زياد بن ابوسفيان جو نالو ڏنو. پوءِ ان کي بصري جو گورنر مقرر ڪيائين. بصري ٻهچڙ تي ان مشهور تقرير ڪئي جنهن کي ”خطبه البتراء“ سڏيو ويندو آهي. پوءِ اهو اموي حڪومت کي مضبوط ڪرڻ ۾ لڳي ويو. ان ڪن کي انعام ڏنا ۽ ٻين کي محض شڪ ۽ گمان جي بنياد تي سزائون ڏنائين.

بنواميه جي حمايتين ۽ دلائل لاءِ پنهنجن مخالفن جا هٿ پير ڪڍڻ، انهن کي سولي تي لٽڪائڻ يا قيد ڪرڻ، انهن جي ملڪيت لٽڻ، انهن کي جيئري ساڙڻ، ۽ انهن جي حياتي دوران ۽ انهن جي مرڻ کان پوءِ به انهن جي بي عزتي ڪرڻ کان وڌيڪ ٻي ڪا به ڳالهه آسان ڪونه هئي. زياد جي حڪومت دوران ماڻهن ناقابل بيان تڪليفون ۽ مصيبتون سٺيون. حجاج بن يوسف کان سواءِ بنواميه جي نائين ۽ دلائل منجهان ڪير به ظلم ۽ آمریت ۾ ان کان گوءِ ڪڍندڙ ڪونه هيو ڇو ته حجاج ان کان به وڌيڪ ڪميٽو ۽ ظالم هيو.

پنهنجن پاليسين ۽ طريقن تي ٽيڪاٽپڻي ڪندي زياد پنهنجي مٿي ڄاڻايل خطبه البتراءِ ۾ هيئن چيو: ”خدا جو قسم مان غلام

جي بدلي پر ان جي مالڪ کي، جيڪو ڀڄي ويندو ان جي بدلي ۾ جيڪو به موجود هوندو انکي، نافرمان جي بجاءِ فرمانبردار کي ۽ معذور جي بجاءِ صحتمند کي گرفتار ڪندس. ايسٽائين جو توهان مان هر هڪ ٻئي کي چونڊو: 'اي سعد! ادا ڀڄ ڇو ته سعيد قتل ٿي ويو. مان ان وقت تائين نه ڪاٽيندس، نه پيئندس جيستائين مان توهان کي سڌو نه ڪيان ۽ بصري کي برباد نه ڪيان ۽ اتان جي گهرن کي ساڙي پت تي ڏير نه ڪيان. خبردار! توهان مان ڪير به رات جو گهر کان ٻاهر نه نڪري جيڪو به ايئن ڪندو ان جو ڪنڌ لٿو ويندو. مون کي خدا جو قسم آهي ته توهان مان اڪثر منهنجي هٿان قتل ٿيندا. توهان مان هر هڪ کي خيال ڪرڻ گهرجي ته ان جو رت منهنجي هٿان نه وهي."

بصري کان پوءِ اهو ڪوفي جو گورنر ٿيو. پهرين ئي ڏينهن تي ان مسجد جي دروازي وٽ ويهي 80 ماڻهن جا هٿ ڪپرايا. ان معاريه کي خوش ڪرڻ لاءِ ايذا رساني ۽ دهشت گردِي واري حڪمت عملي اختيار ڪئي. مدائني لکي ٿو: "اهو حضرت علي عليه السلام جي شيعن کي ڳوليندو رهيو. جيئن ته اهو حضرت علي عليه السلام جي دور ۾ پاڻ به انهن مان هڪ هيو انهن کي ڳولي لهڻ ان جي لاءِ آسان هيو. ان جتان ڪٿان انهن کي ڳولي لڌو. انهن کي تنگ ڪيو ۽ ڊيڄاريو. انهن جا هٿ ۽ پير ڪپرايائين، انهن کي انڌو ڪيائين، انهن کي ڪڇي ۽ جي وٿن ۾ تنگريائين ۽ انهن کي عراق مان تڙي ڪڍيائين. نتيجو اهو نڪتو ته ڪوبه ناليوارو ۽ معزز شيعو اتي ڪونه رهيو. اسان جلدي زياد ۽ حضرت علي عليه السلام جي حمايتين مان حجر بن عدي جي ڪهاڻي بيان ڪنداسين.

عبيدالله بن زياد (ابن زياد) به ڏوهارين جي انهي ئي گروه سان تعلق رکندو هيو جيڪو ڪربلا جي سانحي، ۽ عمرو بن حمق خزاعي، ميثم تمار ٻيڙي عبدالله بن عفيف ازدي ۽ ٻين هزارين بي گناه ماڻهن جي قتل جو بنيادي مجرم هيو. ڏاندلي سان سوليءَ تي لٽڪائڻ، قتل ڪرڻ ۽ ٻين جا هٿ پير وڍرائڻ ان لاءِ معمولي ڳالهه هئي. مسلم بن عقيل ان لاءِ چيو: "رڳو ڪاوڙ دشمني ۽ شڪ جي بنياد تي اهو انهن کي قتل ڪرائي ٿو جن جو قتل الله تعاليٰ حرام ڪيو آهي. اها ڳالهه ان جي

موج مستي ۽ مزي ماڻڻ واري طبيعت کي متاثر ڪونه ٿي ڪري اهو ايئن محسوس ڪري ٿو جڏهن ان ڪجهه ڪيئي ڪونهي.

ظلم جو انتهائي پيانڪ روپ ۽ سخت ترين سنگدلي خود بخود ان ڏينهن پترا ٿي ويا جنهن ڏينهن ان امام حسين عليه السلام کي شهيد ڪرايو. پاڪ امام عليه السلام جي شهادت کان پوءِ به ابن زياد جي بي حياتي، ڪميٽائپ ۽ بدمعاشي جي ڪا حد ٿي ڪونه رهي.

شمر بن ذي الجوشن پڻ پنهنجي آقا ابن زياد وانگر پنهنجي ڪميٽائپ ۽ لڄائي ۾ خطرناڪ هيو. اهو سڀني اعليٰ ظرف ۽ معزز ماڻهن جي خلاف دشمني ۽ بغض ۾ گهڻو اڳيرو هيو. امام حسين عليه السلام جي معصوم ٻچڙن کي ان اڇ وگهي ماريو. توڙي جو فرات ندي انهن جي سامهون تاروتار وهي رهي هئي. ان پنهنجن فوجين کي حڪم ڪيو ته امام حسين عليه السلام جي لاش کي پنهنجن گهوڙن جي منهن سان لتاڙين، جنهن جي نتيجي ۾ امام حسين عليه السلام جي پٺي ۽ ان جون ڪيتريون ئي پاسراڻيون ٻچي پورا پورا ٿي پيون، انهن جو لباس جيڪو تيرن جي ڌڪن ۽ تلوارن جي ضربن ڪري ڦاٽي ويو هيو اڳيئي لٽيو ويو هيو. جيڪڏهن امام حسين عليه السلام جا ننڍڙا ٻچڙا تنبوئن مان ٻاهر اچي وڃن ها ته شامي فوجي انهن کي به ڪپي ٽڪرا ڪري ڇڏين ها.

اهڙو هڪڙو ٻيو ڏوهاري حصين بن نمير هيو. امام حسين عليه السلام کي محرم جي ستين تاريخ کان پاڻي کان محروم رکيو ويو هيو. محرم جي ڏهين تاريخ تي دشمنن سان وڙهندي فرات جي ڪناري تي پهچي ويا ۽ پيئڻ لاءِ ڪجهه پاڻي پنهنجي ٻڪ ۾ کنياڻن ته جيئن اڄ اجهائين، ان مردود اوچتو هڪڙو تير هنيو جيڪو امام حسين عليه السلام جي وات ۾ اچي لڳو ۽ ان جي نتيجي ۾ انهن جو ٻڪ ۽ وات رت سان ڀرجي ويا. اهو ڏسي ڪري اهو بدمعاش ماڻهو بي شرمائي سان کلڻ لڳو ۽ واپس موٽي ويو.

هڪڙو اهڙو ٻيو ڏوهاري عمرو بن سعد هيو. ان پنهنجي خبيث آقا عبيدالله بن زياد (ابن زياد) جي فرمانبرداري ڪئي ۽ ان جي حڪمن جي بجا آوري لاءِ پوري پوري ڪوشش ڪيائين، توڙي اهو ڪربلا جي

سانحي ۾ شرڪت نه ڪرڻ جي چونڊ ڪري سگهيو ٿي، ڇو ته ابن زياد ان کي اموي لشڪر جي ڪمان سنڀالڻ لاءِ مجبور ڪونه ڪيو هيو پر ان کي ٻڌايو هئائين ته اهو اها مهم ڪنهن ٻئي جي حوالي ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

امام حسين عليه السلام ۽ ان جي ساٿين جي شهادت کان پوءِ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي خاندان جي نياڻين کي عمرو بن سعد قيدي بڻايو ۽ شهيدن جي لاشن وٽان گذرڻ لاءِ مجبور ڪيائين، جن جي سرن کي ڪپي الڳ ڪيو ويو هيو.

امام حسين عليه السلام جي جماعت ڏانهن تير اچڻ ۽ جنگ جي شروعات ڪرڻ وارو پهريون ماڻهو عمرو بن سعد هيو. ان پوءِ سپاهين کي چيو: ”توهان انهي حقيقت جا شاهد رهجو ته پهريون تير مون اڇلايو آهي.“

انهن ڏوهارين ۾ هڪڙو شامي پٽ هيو جنهن امام حسين عليه السلام جي نياڻي فاطمه (ڪبري) ڏانهن اشارو ڪيو ۽ چيو: ”اها غلام ڇوڪري مهرباني ڪري مون کي ڏيو.“

بنو اميه جو هڪڙو ٻيو حمايتي مسلم بن عقبه هيو جنهن نهايت پيانڪ ۽ مڪروه هاڃا ڪيا. يزيد ان کي هڪڙي لشڪر جي ڪمان ڏئي حجاز ڏانهن موڪليو. ان اتي انتهائي وحشت جو مظاهرو ڪيو. مديني ۾ ان ايترن ماڻهن جو قتل ڪيو جو شهر جي گهٽين ۾ رت وهڻ لڳو. ان پنهنجن سپاهين کي مديني ۾ ڪو به ناجائز عمل ڪرڻ لاءِ سٺ ڏينهن جي اجازت ڏئي ڇڏي ان نتيجي ۾ مردن ۽ عورتن کي بنا ڪنهن مت پيد جي قتل ڪيو ويو ۽ انهن جي ملڪيت ٽٽي وئي. عورتن جي عزت کي پاڻمال ڪيو ويو. ٻارڙن کي انهن جي مائرن جي هنج مان ڪسي پتيتن تي اڇلايو ويو ۽ انهن جون هڏيون پڇي پيون ۽ اهي فوت ٿي ويا. گهرن کي ڊاهي پٽ ڪيو ويو. مهاجرن ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي انصارن جي اولاد کي به ڪونه بخشيو ويو. انهن ٽن ڏينهن ۾ ڏهه هزار ٻين مردن ۽ عورتن کان علاوه سترهن هزار مهاجر ۽ انصار قتل ڪيا ويا.

انهي واقعي کان پوءِ مسلم بن عقبه جيڪو يزيد کي خط لکيو اسان ان جا ڪجهه جملا هتي پيش ڪيون ٿا. ان خط ۾ اهو پنهنجي

ڪاميابي سبب پاڻ پڌاڻڻ ۾ مصروف ٿي ويو آهي ۽ حيرت انگيز طور گهڻي قدر پنهنجن سڀني ڏوهن ۽ بدمعاشين کي الله جي مرضي ۽ فيصلو چيو آهي. اهو لکي ٿو: ”مان اميرالمومنين کي گذارش ڪريان ٿو ته الله کيس سلامت رکي مان دمشق مان روانو ٿيس. رواني ٿيڻ کان اڳ اسان جيڪي تياريون ڪيون هيون اهي توهان پاڻ ڏٺيون هيون. مروان بن حڪم به دمشق مان واپس ٿيو ۽ مون سان اچي گڏيو. اسان جي دشمنن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ اهو ڪارائتو ثابت ٿيو. الله شل اميرالمومنين کي فضيلت عطا ڪري. مروان بهترين سلوڪ ڪيو ۽ اسان جي دشمنن سان ايتري سختي سان پيش آيو جو مان اميد ڪريان ٿو ته مسلمانن جو امام ۽ خدا جو نائب ان کي انهن خدمتن عيوض انعام ضرور ڏيندو.“

الله شال اميرالمومنين جي حمايتين کي تندرست ۽ سگهارو رکي! انهن مان ڪوبه پريشان ڪونه ٿيو ۽ دشمنن مان ڪير به ڏينهن جي وقت ۾ انهن جو مقابلو ڪري ڪونه سگهندو هيو. مون ان وقت تائين مديني جي مسجد ۾ نمازون ادا ڪونه ڪيون جيستائين هزارين ماڻهو قتل ڪونه ٿيا ۽ انهن جي ملڪيت بنا روڪ ٽوڪ جي لٽي نه وئي. اسان جي مقابلي ۾ جيڪوبه ماڻهو آيو ان کي ته تيغ ڪري ڇڏيوسين. جنهن به ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي ان جو پيڇو ڪيو ويو. جيڪو زخمن جي ڪري مري رهيو هيو ان کي پورو ڪيو ويو. اميرالمومنين جيئن حڪم ڪيو هيو اسان ٽن ڏينهن تائين مديني کي تاراج ڪيو. مان الله جو شڪر ادا ڪريان ٿو جنهن منهنجن ڏڪن جو مداو ڪيو جڏهن مون پراڻن مخالفن ۽ مڪارن کي قتل ڪيو. انهن جو هٿ حد کان گهڻو وڌي ويو هيو ۽ اهي پراڻا باغي هيا.“

بنو اميه جي حمايتين منجهه تمام گهڻو ڏوهاري حجاج بن يوسف ثقفي هيو. اموي خليفن عبدالملڪ بن مروان جي حڪم جي فرمانبرداري ڪندي حجاج بن يوسف عبدالله بن زبير جو مقابلو ڪرڻ لاءِ حجاز ڏانهن روانو ٿيو. ان مڪي جو محاصرو ڪيو جتي عبدالله پناهه ورتي هئي. ان منجنيق وسيلي مڪي جي شهر تي پٿر ۽ باهه جا آلا وسايا. جنهن جي نتيجي ۾ ڪعبت الله شريف جو ڪجهه حصو سڙي

ويو. جڏهن ان کي فتح ٿي ته ان بناوٽ جي گهڻن مخالفن جا سر وڍرايا ۽ اهي عبدالملڪ ڏانهن دمشق موڪليائين. ان عبدالله جو سر وڍرايو ۽ ان کي تياس تي لتڪائي ڇڏيائين. نه صرف اهو پر ان جي لاش کي به گهڻن ڏينهن تائين تياس تي لتڪرائي رکيو. حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه جي نياڻي اسماء رضه جيڪا عبدالله جي ماءُ هئي انهن ڏينهن ۾ گهڻي ٻيڙي ٿي وئي هئي ۽ سندس پٽ جي موت ان کي گهڻو غمگين ڪري ڇڏيو. ان جي نظر ۾ ڪمزور ٿي وئي هئي. اها ان جاءِ تي آئي جتي عبدالله جو لاش لتڪيل هيو ۽ چيو: ”ڇا اڃا وقت ڪونه آيو آهي ته ان سوار کي لاٿو وڃي؟“ ان ڳالهه حجاج کي گهڻو ناراض ڪيو ۽ ان ويڇاري ٻيڙي عورت جي بي عزتي ڪئي ۽ ان کي چڙيون ڏنائين.

انهي ڪاميابي جي انعام ۾ عبدالملڪ حجاج کي حجاز جو گورنر مقرر ڪيو. پوءِ ان لاتعداد ماڻهن کي قتل ڪيو ۽ ٻين مٿان تمام سخت سزائون مڙهيائين. حجاج هنن لفظن ۾ پنهنجي ساراھ ڪندو رهيو: ”مان گهڻو جهڳڙالو انتهائي انتقامي ۽ وڏو ساڙيلو آهيان.“ انهي ڳالهه جو ڪاٿو لڳائڻ ممڪن ڪونهي ته اهو ماڻهو انسانذات کان ڪيتري نفرت ڪندو هيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ عبدالملڪ ان کي عراق جو گورنر مقرر ڪيو ته جيئن ان علائقي ۾ پيدا ٿيل وڳوڙن کي پنڄو ڏئي ۽ نظم و ضبط کي وري بحال ڪري. حجاج صرف ٻارهن سپاهي ساڻ ڪري ڪوفي پهتو. البت، ان هڪڙي ماڻهوءَ کي اڳواٽ موڪليو ته جيئن ماڻهوان جي متوقع آمد کان خبروار ٿي وڃن. هر ڪو مسجد ۾ ان جو انتظار ڪرڻ لڳو. اهو رمضان جو مهينو هيو. جڏهن ماڻهوان جي گورنر طور مقرري ٿي پنهنجي ناراضگي ۽ نفرت جو اظهار ڪري رهيا هيا ته اهو اتي اچي پهتو ان کي مٿي تي ڳاڙهو ريشمي پتڪو پٽ هڻي ٻڌل هيو جنهن سان ان جي منهن جو گهڻو حصو ڍڪيل هيو ۽ ان جي هٿ ۾ تلوار ۽ ڪمان جهليل هيون. اهو خاموشي سان پير پير تي رڪندو هلندو آيو. گڏ ٿيل ماڻهو به خاموش هيا. آخرڪار اهو منبر تي اچي ويٺو ۽ حڪم ڪيائين ته ماڻهن کي سڏيو وڃي. ڪوفي جا ماڻهو مسجد ۾ اچي ويا.

حجاج ڪجهه وقت تائين منبر تي ماڻ ڪيون ويٺو رهيو. ماڻهو انتظار ڪري بيزار ٿي ويا ۽ جهيٽن آوازن ۾ ان کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳا. ڪجهه ماڻهن ته ان مٿان اڇلائڻ لاءِ پٿريون کڻي ورتيون. بهر حال، اوچتو ان ڳالهائڻ شروع ڪيو ۽ ڊپ مان ماڻهن جي هٿن مان پٿريون ڪري پيون. پنهنجي مٿي تان پٽڪو لاهيندي حجاج چيو: ”مان هڪڙي بهادر ۽ خطرناڪ ماڻهوءَ جو پٽ آهيان جيڪو پنهنجو پاڻ اڪيون بند ڪري خطرن ۾ ٽپي پيو. مان جڏهن منهن تان پٽ هٽائيندس ته توهان کي خبر پئجي ويندي ته مان ڪير آهيان.“ خدا جو قسم مان تائيل اڪيون، آڪريل ڳچيون ۽ اهي سر ڏسان ٿو جن جي ڪپڙ جو وقت اچي ويو آهي، ۽ اهو مان آهيان جيڪو انهن کي ڳياڳيا ڪندو. مان فقط سرن ۽ ڏاڙهين جي وچ ۾ رت ڏسي سگهندس. هيڏانهن ڏسو! امير المومنين (عبدالملڪ بن مروان) پنهنجي ترڪش کي ڪنڊڙايو ۽ ان جي ڪاٺ کي جاچيائين. پوءِ ان مون کي ڏٺو ته مان مضبوط ڪاٺ آهيان ۽ مون کي توهان ڏانهن موڪليو اٿس. اي عراقيو! مون کي خدا جو قسم آهي ته توهان بغاوت ۽ دغا باري جو ذريعو آهيو ۽ توهان نهايت بدڪردار ماڻهو آهيو. مان توهان جي اهڙي نموني ۾ ڪل لاهيندس جيئن ڪاٺي جي ڪل لائي ويندي آهي ۽ توهان کي اهڙي طرح ڪٽيندس جيئن ويڳاڻن اٺن کي ڪٽيو ويندو آهي. توهان ان ڳوٺ جي ماڻهن وانگر آهيو جنهن جا رهاڪو پرسڪون زندگي گذاري رهيا هيا ۽ ڪاٺ پيئڻ لاءِ گهڻو ڪجهه هين. جڏهن انهن الله جي نعمتن جي معاملي ۾ ناشڪري جو مظاهرو ڪيو ته ان انهن کي بڪ ۽ ڏک ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. اي عراقيو! اي ڏنڊي جا غلامو ۽ پانهين جي اولاد! مان حجاج بن يوسف آهيان. مان خدا جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مان جڏهن ڪا ڳالهه ڪرڻ لاءِ قسم ڪندو آهيان ته مان اها ڪري رهندو آهيان. هاڻي اهي ٽولا منهنجي سامهون آهن. توهان کي سڌي رستي تي هلڻو پوندو ورنه مان ان جو قسم ڪٿان ٿو جنهن جي قبضي ۾ منهنجي جان آهي ته مان توهان سان اهڙي ڪندس جو هرڪو پنهنجي جان لاءِ روئيندو رهندو يعني مان توهان کي اهڙو ڪٽيندس جو ان جي اثر کان پاڻ سنڀالڻ ۾ توهان کي گهڻو وقت لڳي ويندو. تنهنڪري انهيءَ کان اڳ جو مان

توهان سان اهڙو سلوڪ ڪيان ۽ توهان جون عورتون بيوه ٿي وڃن ۽ توهان جا ٻار يتيم ٿي وڃن توهان کي انصاف قبولڻو ۽ ناانصافي کي ترڪ ڪرڻو پوندو. مان خدا جو قسم کڻي چوان ٿو ته جيڪڏهن تن ڏينهن جي اندر توهان مان سڀئي وڃي مهلب جي لشڪر سان شامل نه ٿيا ته جيڪو هتي نظر آيو مان ان کي قتل ڪري ڇڏيندس ۽ انهن جي ملڪيت ضبط ڪندس ۽ انهن جا گهر ڏاهي پٽ ڪرائي ڇڏيندس.“ اهي ڪوڪليون ڌمڪيون ڪونه هيون. ان جنهن نموني جون ڌمڪيون ڏنيون هيون ڪوفي جي ماڻهن سان انهن کان به وڌيڪ خراب سلوڪ ڪيائين.

مٿي بيان ڪيل بنواميه جي سڀني وحشائين ڏوهن ۾ حجاج برابر جو شريڪ هيو. ان لاتعداد بي گناهه ماڻهن جو قتل ڪيو. اهو پاڻ چوندو هيو: ”مون جنهن ڳالهه مان گهڻو مزو ورتو اها رتوڇاڻ هئي، ۽ اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ جنهن جي ڪرڻ لاءِ ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ کي جرئت ٿي نٿي ٿي سگهي، ۽ ان کان اڳ اهي ڳالهيون ڪنهن به ڪونه ڪيون آهن. (مروج الذهب مسعودي جلد 3 صفحو 67).

جيئن ئي ان جو نالو ورتو وڃي ٿو ته هر ماڻهوءَ کي ان جا ظلم ۽ ڏاڍاڻا ياد اچي وڃن ٿا. انهيءَ جو مطلب آهي ته حجاج ۽ ناانصافي هڪ ٻئي جو ادل بدل آهن.

تاريخدان ٻڌائين ٿا: ”عبيدالله بن زياد (ابن زياد - امام حسين عليه السلام جو قاتل) کان پوءِ حجاج بن يوسف جو نالو اچي ٿو. ان محض شڪ ۽ بي بنياد ڳالهين ڪري علي عليه السلام جي حمايتين کي هڪ هڪ ڪري قتل ڪيو. ان پنهنجي موجودگي ۾ حضرت علي عليه السلام جي حمايتين جي بجاءِ دهرئي ۽ ڪافر کي وڌيڪ پسند ڪيو ٿي. دراصل ان جي نظر ۾ مشرڪ ۽ دهريا مزن ماڻڻ ۽ سوکڙين ۽ انعامن جا وڌيڪ حقدار هيا. پر حضرت علي عليه السلام جا حمايتي قتل ڪرڻ جا مستحق هيا.

حجاج پنهنجي حڪومت ان ايذاءِ رساني واري نموني ۾ شروع ڪئي ۽ اهو جن پيانڪ ڪيسن ۾ ملوث ٿيو انهن مان ڪڏهن به ڪونه ڍاپيو.

ڪوفي ۾ اهو ماڻهن کي ٽن ڏينهن تائين فوج ۾ رزوري ڀرتي ڪندو رهيو ۽ انهن مان هر هڪ کي لڙائي واري ميدان تي موڪليندو رهيو. اتي ڪير به ڪونه هيو جيڪو لڙائي جي ميدان ۾ نه ويو هجي. ايتري تائين جو ٻار به جيڪي اڃان ان عمر جا ڪونه ٿيا هيا، انهن کي به ڀرتي ڪري لڙائي ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو هيو. انهي دوران عمير بن ضابي حنظلي ان وٽ آيو ۽ چيائين: ”الله امير تي رحم ڪري! مان هڪڙو ڪراڙو ماڻهو آهيان. منهنجو پٽ نوجوان ۽ بلڪل سگهارو آهي.“ حجاج چيو: ”اهو پٽ پنهنجي پيءُ کان وڌيڪ بهتر ثابت ٿيندو.“ پوءِ ان معلوم ڪيو: ”تون ڪير آهين؟“ عمير جواب ڏنو: ”مان عمير بن ضابي حنظلي آهيان.“ حجاج چيو: ”ڇا تون ساڳيو ماڻهو ڪونه آهين جنهن عثمان بن عفان رضه خلاف لڙائي ڪئي؟“ عمير چيو: ”هاڻو، مان اهو ماڻهو آهيان.“ حجاج چيو: ”اي خدا جا دشمن! تو ايئن چو ڪيو؟“ عمير جواب ڏنو: ”مون ايئن ڪيو ڇو ته عثمان (رضه) منهنجي پيءُ کي جيل ۾ وڌو هيو جيڪو ڪراڙو ۽ ڏهرو هيو. ان کي ان وقت تائين ڪونه ڇڏيائين جيستائين هو قيد ۾ فوت ٿيو.“ حجاج چيو: ”ڇا تو اهو نظر ڪونه لکيو: مان ان کي قتل ڪرڻ گهريو ٿي پر ڪري ڪونه سگهيس. ڪاش! مان ايئن ڪيان ها ته جيئن عثمان (رضه) جون زالون ان جي موت تي ماتم ڪن ها.“ پوءِ ان وڌيڪ چيو: ”مان سمجهان ٿو ته جيڪڏهن توکي قتل ڪيو وڃي ته بصري ۽ ڪوفي جا ٻئي شهر فائدي ۾ رهندا، تنهنجو غدر بلڪل واضح آهي ۽ تنهنجو ٻڌاپو پڌرو آهي. البت، مون کي انديشو آهي ته جيڪڏهن مان توسان رعايت ڪندس ته ٻين کي پڻ منهنجن حڪمن جي انحرافي ڪرڻ جي جرئت ٿي ويندي.“

پوءِ حجاج جي حڪم موجب ان جو ڪنڌ ڪپيو ويو ۽ ان جي ملڪيت ٽٽي وئي ۽ ان جي گهر کي ڏاهي پٽ ڪيو ويو. حجاج پنهنجي نائب طور خدمتون انجام ڏيڻ لاءِ عبدالرحمان بن عبيد تميمي کي مقرر ڪيو جيڪو گهڻو سخت ماڻهو هيو. جڏهن حجاج ڪوفي ۾ موجود حالتن کان مطمئن ٿي ويو ته اهو بصري ڏانهن روانو ٿي ويو. بصري ۾ بنو اميه گهراڻي خلاف گهڻي مخالفت هئي ۽ شهر

وڳوڙي حالتن ۾ رهيو. اتي ان هڪڙي تقرير ڪئي ۽ بصري ۾ ماڻهن کي گهڻو گهٽ وڌ ڳالهائين. ان انهن کي ساڳي نموني ۾ ڌمڪايو جنهن ۾ ان ڪوفي جي ماڻهن کي ڌمڪايو هيو. ان انهن کي ٻڌايو ته جيڪڏهن اهي تن ڏينهن جي اندر مهلب جي لشڪر ۾ شامل نه ٿيندا ته انهن کي سخت سزا ڏني ويندي جڏهن اهو منبر تان لٿو ته ايئن ٿيو ته شريڪ بن عمرو يشڪري نالي هڪڙو ٻڌڙو شخص، جيڪو هڪڙي اک کان معذور هيو ۽ ڇن جي تڪليف هيس، ان جي ڀرسان آيو ۽ چيائين: ”الله شال امير تي ڪرم ڪري! مان ڇن جو مريض آهيان. خليفي جي پاء ۽ بصري جي سابق گورنر بشر بن مروان به مون کي فوجي خدمت ڪرڻ کان رعايت ڪئي هئي.“ حجاج چيو: ”مان سمجهان ٿو ته تون سچ ڳالهائي رهيو آهين.“ بهر حال، اهو چوڻ کان هڪدم پوءِ ان حڪم ڏنو ته ان جو ڪنڌ ڪپيو وڃي. نتيجو اهو نڪتو ته بصري جو هر نوجوان ۽ ڪراڙو ماڻهو مهلب جي لشڪر ۾ شامل ٿيو.

هڪڙي ڏينهن اهو ئي حجاج ماني کائي رهيو هيو ۽ ان جا ڪجهه دوست پڻ دسترخوان تي موجود هيا. ايتري ۾ پوليس وارا هڪڙي شخص کي پڪڙي آيا ۽ چيائون اهو نافرمان آهي. اهو ماڻهو خوف مان ڏڪي رهيو هيو. ان حجاج کي چيو: ”خدا جي واسطي مون کي مارجان نه مون کي خدا جو قسم آهي ته مون ڪڏهن به ڪنهن کان رقم اوڌاري ڪونه ورتي آهي، نه ڪڏهن ڪنهن لشڪر ۾ شامل ٿيو آهيان. مان ڪوري (اُئندڙ) آهيان ۽ مون کي گرفتار ڪري هتي آندو ويو آهي جڏهن ته مان پنهنجي آڏاڻي واري گڏي تي مصروف هيس.“ حجاج حڪم ڏنو ته ان شخص جو هڪدم سر وڍيو وڃي. جڏهن غريب شخص تلوار ڏئي ته پنهنجو پاڻ ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو ۽ ان حالت ۾ ان جو ڪنڌ ڪپيو ويو.

حجاج ماني کائيندو رهيو ڇڻ ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هيو. البت، ان جي دوستن ماني کائڻ پس ڪئي. اهي اهو ظلم ڏسڻ سان حيران ٿي ويا. حجاج ناراض ٿي ويو ۽ چيائين: ”توهان کي ڇا ٿي ويو آهي؟ توهان جي منهن جو پٺو ڇولهي ويو آهي ۽ ماني جا گرانهه توهان جي هٿن مان ڇو ڪري پيا آهن؟ ڇا اهو انهي ڪري آهي ته رڳو هڪڙي ماڻهوءَ کي قتل

ڪيو ويو آهي؟ هڪڙو نافرمان ماڻهو ٻين لاءِ نافرمان ڪرڻ جو مثال قائم ڪري ٿو. حڪمران کي اهو اختيار آهي ته ان کي قتل ڪري يا ڇڏي ڏئي.“

حجاج جو خيال هيو ته ڪوفي ۽ بصري جي ماڻهن جو فقط تڏهن هوش ٺڪائي آئي سگهجي ٿو جڏهن انهن تي اهڙي قسم جو ظلم ۽ ڏاڍ ڪيو وڃي.

اسان جيڪو هتي بيان ڪيو آهي اهو ان جي شديد بربريت جو هڪڙو مختصر احوال آهي. ورنه ان جي ظالمانه عملن ۽ ان مختلف طريقن سان جيڪي قتل ڪيا انهن کي لکت ۾ پيش ڪرڻ لاءِ هڪڙي ٿلهي ڪتاب جي ضرورت آهي.

ابن جارود حجاج جي ڏاڍ ۽ ظلم خلاف بغاوت ڪئي پر بغاوت ڪامياب ڪونه وئي ۽ حجاج سوڀارو ٿي ويو. ان باغين مان اڪثر ماڻهن جا سر وڌايا ۽ اهي مهلب ڏانهن اهو چورائي موڪليائين ته انهن جي کليل ميدان ۾ نمائش ڪر ته جيئن اهي ماڻهو جيڪي بغاوت لاءِ سوچيندا هجن اهڙي قدم کڻڻ جي نتيجي تي غور ڪن. پوءِ ان ڪوفي ۽ بصري جي هزارين ماڻهن کي بنواميه جي دشمنن سان لڙائي ڪرڻ لاءِ زبردستي فوج ۾ ڀرتي ڪيو. ايئن ڪرڻ سان ان حضرت علي عليه السلام جي پيروڪارن کان انتقام وٺڻ گهريو ۽ ساڳي وقت ان انهن سپاهين کي پنهنجي مفاد لاءِ استعمال به ڪيو ٿي. ان جي نتيجي ۾ انهن ٻنهي شهرن ۾ هڪڙو به نوجوان ڪونه بچيو جنهن کي مرڻ لاءِ مجبور نه ڪيو ويو هجي. اهي يا ته حجاج جي هٿان قتل ٿيا يا ان جي دشمنن جي تلوارن سان.

عراق جي ماڻهن حجاج جي خلاف وري وري بغاوتون ڪيون پر بغاوتون ڪمزور هيون ۽ جلد ئي حجاج باغين تي قبضو ڪري ورتو ۽ اهي ان جي غضب جو نشانو ٿي ويا. انهن مان اڪثر کي قتل ڪيو ويو انهن جي گهرن کي باهيون ڏنيون ويون، ۽ انهن جي ملڪيتن کي ضبط ڪيو ويو. روزانو سوين ماڻهن کي موت جي منهن حوالي ڪيو ويندو هيو. جن مردن ۽ عورتن کي عراق جي جيلن ۾ قيد رکيو ويو هيو انهن کي پيانڪ اڏيتون ملنديون هيون ۽ پنهنجي قتل ٿيڻ جي واري جو

انتظار ڪندا رهندا هيا. جيڪڏهن حجاج يا ان جي سپاهين کي انهن کي مارڻ جو وقت ڪونه ملندو هيو ته اهي بڪ وگهي مري ويندا هيا. ماڻهو پنهنجا ڏينهن پريشان حوالي ۾ گذاريندا هيا. جڏهن حجاج زاويه ۽ دير جماجر جي لڙاين ۾ فتح حاصل ڪئي ته انهن جي حالت اڃا وڌيڪ خراب ٿي وئي. زاويه واري لڙائي جي نتيجي ۾ جنهن ۾ حجاج فتح حاصل ڪئي ۽ محمد بن اشعث کي شڪست ٿي، يارهن هزار عراقين کي گرفتار ڪيو ويو. پهرين مرحلي ۾ ان انهن سان واعدو ڪيو ته انهن کي ڇڏيو ويندو پر جڏهن انهن هٿيار ڦٽي ڪيا ته ان انهن سڀني جا سر وڍرائي ڇڏيا. دير جماجر واري لڙائي جي نتيجي ۾ عراقي مڪمل طور تي غلبي ۾ اچي ويا. اتي کاڌ خوراڪ جي کوٽ هجڻ کان علاوه ويا پڻ پڪڙجي وئي. سڀئي باغي گرفتار ٿي ويا ۽ حجاج هڪڙي ماڻهوءَ کي به زندهه ڪونه ڇڏيو.

هر طرف پڪڙيل ان سموري تباهي، دهشت ۽ ڦرلٽ کان پوءِ به ڪوفي ۽ بصري وارن کي امن نصيب ڪونه ٿيو. حجاج انهن کي تنگ ڪندو رهيو ۽ قتل ٿيڻ وارن ماڻهن جو انگ ڏينهن ڏينهن وڌندو رهيو. انهن کي قتل ڪرڻ کان اڳ اهو اڍنگي نموني سان انهن جي بي عزتي ۽ توهين ڪندو هيو ۽ انهن جي خيالن ۽ عقيدن تي چٽرون ڪندو هيو. جيئن ان طرفان ماڻهن جو قتلام ڪرڻ جي ڪا حد ڪونه هئي، ان طرفان ماڻهن جي بي عزتي ۽ توهين ڪرڻ واري روش انتها تي پهتل هئي، ايتري تائين جو ماڻهو جڏهن به مسجد يا بازار ۾ ملندا هيا ته اهي ان کان سواءِ ٻي ڪنهن ڳالهه بابت گفتگو ڪونه ڪندا هيا ته گذريل ڏينهن فلاڻي کي قتل ڪيو ويو اڄ فلاڻي کي تياس تي ٽنگيندا. ۽ ڪنهن کي مارڻ کان اڳ ان سان ڪهڙي بدسلوڪي ڪئي وئي. حجاج جو تڪيو ڪلام ”سپاهي! ان جو ڪنڌ ڪپي ڇڏ“ عراق ۾ شهرين جو عام گفتگو هوندي هئي.

ان کي حضرت علي عليه السلام جي شيعن سان ايترو ته بغض هيو جو اهو انهن ماڻهن کي به قتل ڪندو هيو جن جا نالا حضرت ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي خاندان جي ڀاتين جي نالن وارا هيا، مثال طور علي، حسن، حسين وغيره. اڪثر ماڻهو ايندا هيا ۽ پنهنجن

نالن ٿي معذرت جو اظهار ڪندا هيا. اهو ٻڌايو ويو آهي ته هڪڙو ماڻهو ان وٽ آيو ۽ چيائين: ”اي امير! منهنجي والدين مون سان وڏي ناانصافي ڪئي. انهن مون تي علي نالو رکيو. توڙي جو مان غريب ۽ مجبور ماڻهو آهيان ۽ تنهنجي مدد ۽ همدردي جو طلبگار آهيان.“

مختصر ڳالهه ڪجي ته حجاج جو ظلم مثالي چوڻي ٿي ويو هيو ۽ حضرت علي عليه السلام جا حمايتي ان جو خاص نشانو هيا. جڏهن ان جي حڪم هيٺ قتل ٿيل ماڻهن جي ڳڻپ ڪئي وئي ته معلوم ٿيو ته انهن جو تعداد هڪ لک ويهه هزار هيو. ان جي مرڻ وقت پنجاهه هزار مرد ۽ ٽيهه هزار عورتون جيل ۾ قيد ٿيل هيا.

بهرحال، اموي خليفن - عبدالملڪ بن مروان - پنهنجي پٽ ڏانهن سفارش لکي موڪلي: ”حجاج جي عزت ڪر، ڇو ته اهوئي آهي جنهن مسجدن ۽ منبرن کي پيرن سان لتاڙيو آهي، شهرن کي تباهه ڪيو آهي ۽ تنهنجي خاطر دشمنن تي قبضو ڪيو آهي.“ ان انهي سفارش تي پوري طرح عمل ڪيو هيو. عبدالملڪ جي مرڻ کان پوءِ ان جي پٽ وليد حجاج کي ڪوفي، بصري ۽ مشرقي ڀرڳڻن جو گورنر رهڻ ڏنو.

*****

هن باب کي ختم ڪرڻ کان اڳ اهو ضرور لڳي ٿو ته هڪڙي انتهائي دردناڪ واقعي جو ذڪر ڪجي. اهو واقعو بنو اميه ۽ ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي اولاد ۽ انهن جي واسطيدار حمايتين جي عادت ۽ خصلتن کي پڌرو ڪري ٿو. جيڪڏهن هڪڙي طرف اهو حضرت علي عليه السلام جي حمايتين جي اعليٰ ظرفي ۽ مان شان کي ظاهر ڪري ٿو ته ٻئي طرف اهو بنو اميه جي ڪميٽائپ ۽ بدمعاشي جو عڪس پيش ڪري ٿو.

مختصر طور ڳالهه هي آهي: حجر بن عدي ڪندي حضرت علي عليه السلام جو هڪڙو پرخلوص پوئلڳ هيو. جڏهن امام حسن عليه السلام مجبور ٿي ويا ته معاويه سان صلح ڪن ته حجر پڻ ٻين سان گڏ بيعت ڪئي هئي. پر ان ڳالهه ان کي حضرت علي عليه السلام لاءِ محبت ۽ معاويه لاءِ نفرت ترڪ ڪرڻ لاءِ ڪونه هرايو. بلڪ ان حضرت علي عليه السلام جي نقش قدم تي هلڻ گهريو. ان گهريو ته ان جو ڪردار به حضرت علي عليه السلام جي ڪردار جو نمونو هجي.

حجر هڪڙو گهڻو مخلص ۽ ديانتدار ماڻهو هيو. ان امن کي پسند ڪيو ٿي ۽ لڙائي جهڳڙي کان نفرت ڪئي ٿي. ان دلي طور سماجي انصاف جي حمايت ڪئي ٿي. ان عوامي خدمت واري معاملي جي مقابلي ۾ ٻي ڪنهن به ڳالهه کي اهم ڪونه ٿي سمجهيو. انهن سڀني معاملن ۾ ان جا خيال ساڳيا هيا جيڪي حضرت علي عليه السلام جا هيا. جيڪڏهن ڪنهن حڪمران عوام جي مدد ڪئي ته هن ان جي حمايت ڪئي، ورنه ٻي صورت ۾ اهو ان جو سخت دشمن هيو. تنهن ڪري اهو فطري هيو ته اهو منبرن تان حضرت علي عليه السلام خلاف بناوٽي جي گستاخين کي پسند نه ڪري ۽ انهي عمل خلاف ڪلم ڪلا پنهنجي ناراضگي جو اظهار ڪري ٿوڙي ان کي وقت جي حڪمران هٿان تڪليفن کي منهن ڏيڻو پوي

تاريخ ۾ اچي ٿو ته ڪوفي جي گورنر مغيره بن شعبه منبر تان حضرت علي عليه السلام جي شان ۾ گستاخي ڪئي. حجر بن عدې اتي بيٺو ۽ رڙ ڪري چيائين: ”اها ڪهڙي بيهودگي آهي. تو جيڪي اسان جا وضيفا روڪي رکيا آهن اهي اسان کي ادا ڪر. رقم تنهنجي لاءِ ڪونهي. اڳين گورنرن ته ڪڏهن به ان ۾ اڪيون ڪونه وڌيون ۽ نه تڪيو. تون امير المومنين علي عليه السلام جي شان ۾ گستاخي ڪرين ٿو ۽ لڄن جي تعريف ڪرين ٿو ۽ ڳڻ ڳائين ٿو.“ ٻين گهڻن ماڻهن به حجر جي حمايت ڪئي جنهن جي نتيجي ۾ مغيره کي تقرير اڏ ۾ ڇڏي منبر تان لهڻو پيو. حجر جڏهن به شرعي قانونن جي ڀڃڪڙي ٿيندي ڏسندو هيو ته ماڻ ڪونه رهندو هيو ۽ بناوٽي تي ملامت ڪندو رهندو هيو.

انهن ڏينهن ۾ مغيره فوت ٿيو ۽ زياد بن سميه ان جي جاءِ تي گورنر مقرر ٿيو. ڪنهن وقت زياد ۽ حجر پاڻ ۾ دوست هيا، پر هڪڙي واقعي جي ڪري انهن جي دوستي ختم ٿي وئي. ٿيو هيئن ته هڪڙي مسلمان عرب هڪڙي غير مسلم ڌمي کي قتل ڪيو. معاملو زياد جي آڏو پيش ٿيو جنهن فيصلو ڪيو ته مسلمان کي ڏوهه جي سزا ڏيڻ ضروري ڪونهي پر اهو خون بها ادا ڪندو. ڌمي جي وارثن خون بها وٺڻ کان انڪار ڪيو. انهن جو موقف هيو ته:

- اسلام ۾ سڀني ماڻهو خدا جي مخلوق آهن.
- ڪنهن کي وڻي يا نه وڻي هر انسان ٻئي انسان جو پيءُ آهي.
- ڪوبه عرب غير عرب (عجمي) کان برتر ڪونهي. صرف تقوا ۽ سٺا عمل ئي آهن جيڪي ڪنهن کي ٻئي کان افضل ڪن ٿا.

حجر ان عدل ۾ يقين رکيو ٿي جنهن کي امام علي عليه السلام پنهنجو مول متو بڻايو هيو ۽ جنهن خاطر انهن پنهنجي جان قربان ڪئي. تنهن ڪري ان زياد جي فيصلي کي پسند ڪونه ڪيو. اهو ماڻ به رهي ڪونه سگهيو. ان اصرار ڪيو ته ادلي بدلي وٺڻ جي معاملي ۾ مسلمان ۽ غير مسلم برابر آهن. ٻين گهڻن مسلمانن به حجر جي حمايت ڪئي. زياد ۽ ان جي ماڻهن کي ڊپ ٿيو ته فساد برپا ٿي ويندو. تنهنڪري زياد بي دليءَ سان حڪم ڪيو ته ڏوهي کي سزا ڏني وڃي. ان کان پوءِ ان حجر ۽ ان جي ساٿين جي رويي بابت شڪايت ڪندي معاويہ کي لکيو. معاويہ زياد کي هدايت ڪئي ته حجر ۽ ان جي ساٿين جي سرگرمين کي نظر ۾ رکي ته جيئن ان کي انهن جي ڪنهن اهڙي ڪم يا ڳالهه جي خبر پئجي وڃي، جيڪو انهن خلاف هڪڙي ثبوت جو ڪم ڏئي. ان وقت کان پوءِ اڳتي لاءِ ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ اختلاف وڌندا ويا. زياد ڪوفي جي ڪجهه رهاڪن کي حجر ڏانهن موڪليو ته جيئن اهي ان کي صلاح ڏين ته اهو پنهنجين سرگرمين کان مڙي وڃي. اهي حجر سان ملاقات ڪرڻ کان پوءِ موٽي آيا ۽ ٻڌايائون ته اهو پنهنجن خيالن ۾ تمام سخت هيو. زياد پوءِ حجر کي پاڻ وٽ گهرايو پر ان اچڻ کان انڪار ڪيو. آخرڪار زياد هڪڙي پوليس آفيسر کي موڪليو ته حجر کي گرفتار ڪري بهر حال، حجر ۽ پوليس عملي جي وچ ۾ جهيڙو ٿي پيو ۽ اهو روپوش ٿي ويو.

زياد کي گهڻي ڪاوڙ آئي. ان محمد بن قيس بن اشعث کي سڏرايو جيڪو حجر جو حمايتي ۽ ڪنڊي قبيلي جو معزز شخص هيو. ان کي ڏمڪي ڏنائين ته ان جيڪڏهن حجر کي پيش نه ڪيو ته اهو ان کي جيل ۾ واڙيندو ۽ ان جا هٿ پير وڍيا ويندا ۽ ان کي ڦاهي چاڙهيو ويندو. حجر اهو ڪونه ٿي گهريو ته ڪوئي ٻيو شخص ان جي بدلي ۾ تڪليفون سهي. تنهن ڪري اهو زياد وٽ آيو پر ايئن ڪرڻ کان اڳ

حجر ان کان واعدو ورتو ته اهو ان کي ايڏاء ڪونه ڏيندو پر بجاءِ ان جي اهو ان کي معاويہ ڏانهن موڪليندو جنهن سان اهو پاڻ معاملي کي طئي ڪندو.

بهر حال، جيئن ئي حجر پهتو ته ان کي گرفتار ڪيو ويو ۽ جيل ۾ واڙي ڇڏيائون. ان کان پوءِ ان جي حمايتين جي ڳولا ڪئي وئي. ٿوري رتوڇاڻ کانپوءِ انهن مان ڪجهه گرفتار ٿيا ۽ انهن کي پڻ جيل ۾ وڌائون. زياد پوءِ ڪوفي جي ماڻهن کي گهرايو ۽ انهن کي چيائين ته انهن ماڻهن خلاف شاهديون ڏين ۽ انهن کي ڌمڪيائين. بهر حال، انهن مان ڪجهه شاهدي ڏني ته حجر ۽ ان جي دوستن بئي ڪنهن سان به نه پر حضرت علي عليه السلام سان محبت ڪئي ٿي، ۽ انهن عثمان رضه تي نڪتہ چيني ۽ معاويہ کي گارگند ڪيو ٿي. انهن جيڪو چيو زياد ان سان مطمئن ڪونه ٿيو چو ته ان کي فيصلو ٿيو ته انهن کي گهريو ٿي. انهي دوران ابو بردہ بن ابوموسيٰ اشعري حجر جي خلاف هڪڙو شاهدي وارو دستاويز تيار ڪيو. ”هي ثبوت آهي جيڪو الله خاطر ابو بردہ بن ابوموسيٰ اشعري ڏنو آهي. اهو ظاهر ڪري ٿو ته حجر ۽ ان جا ساٿي فرمانبردار ڪونه رهايا آهن ۽ جماعت ڇڏي چڪا آهن. انهن معاويہ جي خلافت ڏانهن پنهنجي پسندیدگي ختم ڪري ڇڏي آهي ۽ هڪڙو ڀيرو وري لڙائي شروع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي.“

ابو بردہ جڏهن دستاويز لکي پورو ڪيو ته زياد ڪوفي جي ماڻهن کي چيو ته ان تي پنهنجي صحيح ڪن. اٽڪل ستر ماڻهن ان تي صحيحون ڪيون. زياد ٺڳيءَ سان انهن جي هيٺيان اهڙن ماڻهن جا نالا لکيا جيڪي نه ته ان وقت اتي موجود هيا ۽ نه انهن پنهنجون صحيحون وڌيون هيون. انهن مان هڪڙو قاضي شريح هيو. ان هڪدم معاويہ ڏانهن پيغام موڪليو جنهن موجب شاهدي واري دستاويز کان پنهنجي لاتعلقي ظاهر ڪيائين ۽ واضح انداز ۾ چيائين: ”مان تصديق ڪيان ٿو ته حجر هڪڙو ديندار ماڻهو آهي ۽ زماني جي معزز ترين شخصيتن مان هڪ آهي.“

حجر ۽ ان جي دوستن کي پوءِ معاويہ وٽ وٺي ويا. زياد جو خط ۽ شاهدي وارو دستاويز ان کي مليا. ان بئي لکتون ماڻهن جي سامهون پڙهيون. ان تي ڪجهه ماڻهن ان کي مشورو ڏنو ته الزام هيٺ آيل ماڻهن

کي قيد ۾ وجهي ڇڏي ٻين رت ڏني ته انهن کي شام جي مختلف شهرن ڏانهن موڪليو وڃي ۽ عراق ڏانهن واپس وڃڻ جي اجازت نه هجي. معاويہ انهي معاملي جي باري ۾ زياد سان لک پڙهه ڪئي. ان جواب ڏنو: ”جيڪڏهن توهان عراق کي پنهنجي قبضي ۾ رکڻ گهرو ٿا ته توهان انهن کي هتي واپس اچڻ نه ڏجو.“

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ معاويہ هڪڙي ماڻهوءَ کي حجر ۽ ان جي ساٿين ڏانهن موڪليو ۽ انهن کي آڇ ڪيائين ته جيڪڏهن اهي پاڻ کي علي (عليه السلام) کان ڌار ڪن ۽ ان کي گهٽ وڌ ڳالهائين ۽ عثمان (رضا) جي تعريف ڪن ته انهن جي جان بچائي ويندي پر جيڪي ائين ڪرڻ کان انڪار ڪندا اهي قتل ٿي ويندا.

حجر ۽ ان جي دوستن آڇ کي ٽڏي ڇڏيو ۽ انهن کي ماريو ويو. اها دردناڪ ڳالهه (ڪهاڻي) تاريخ جي سڀني ڪتابن ۾ پڻ محفوظ ٿيل آهي. اهو واقعو ڪردار جي عظمت ۽ انهن انسانن جي ثابت قدمي ڏيکاري ٿو ڇو ته انهن تلوارن کي پنهنجن سرن مٿان لٽڪندي ۽ پنهنجن قبرن کي پنهنجين اکين سان ڏٺو ٿي، پوءِ به هڪڙي گهڙي لاءِ به حضرت علي عليه السلام لاءِ پنهنجي محبت کي ترڪ ڪري ڪونه سگهيا. معاويہ ۽ ان جي ماڻهن انهن جي معاملي ۾ جيڪو ڪيو اهو هيو ته انهن مان هر هڪ جي آڏو انهن قبر کوٽي هتي ته جيئن انهن مان جيڪو حضرت علي عليه السلام لاءِ نفرت جو اظهار ڪرڻ کان انڪار ڪري ته ان جو ڪنڌ ڪپيو وڃي ۽ هيٺ قبر ۾ اڇلايو وڃي.

انهن ماڻهن بابت ڪجهه تاريخدانن اهو بيان ڪيو آهي ته حجر جي ساٿين مان ٻن ماڻهن جڏهن تلوارون ۽ قبرون ڏٺيون ته ڊڄي ويا ۽ معاويہ جي سپاهين کي چيائون ته انهن کي خليفي وٽ وٺي وڃن، چيائون ته انهن کي علي (عليه السلام) ۽ عثمان (رضا) بابت معاويہ جي خيالن سان ڪو اختلاف ڪونهي. تنهن ڪري انهن کي معاويہ وٽ وٺي ويا. انهن مان هڪڙي ظاهري طور علي (عليه السلام) خلاف نفرت جو اظهار ڪيو پر ٻئي حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي ساٿين جي تعريف ڪئي، معاويہ ۽ ان جي حمايتين کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ ۽ عثمان (رضا) لاءِ نهايت سخت لفظ چيائين، جنهن کي معاويہ برداشت ڪري

ڪونه سگهيو. ان حڪم ڏنو ته ان شخص کي زياد ڏانهن وٺي وڃو ۽ هدايت ڪيائين ته ان کي اهڙي نموني ۾ قتل ڪيو وڃي جو اڄ تائين اسلامي دنيا ۾ ڪنهن کي به اهڙي نموني قتل نه ڪيو ويو هجي. زياد ان کي جيئري پورائي ڇڏيو.

اهو ٻڌايو ويو آهي ته جڏهن حجر کي قتل ڪرڻ لڳا ته ان فقط هي جملو ڳالهايو: ”اسان ۽ انهن مسلمانن جي وچ ۾ الله آهي. عراقين اسان جي خلاف شاهديون ڏنيون ۽ شامين اسان کي قتل ڪيو.“

انهي حقيقت ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته اموي گهراڻي طرفان قائم ڪيل آمرائي ۽ ظالماڻي حڪومت جي مثال ۽ انهن طرفان ڪيل هاجن جو ڪو مثال ئي ڪونهي ۽ حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي اولاد جون حياتيون ٻئي پاسي عمل ۽ عقل جي پارسائي ۽ جمهوريت جو بهترين نمونو آهن. اهي اموين وانگر ماڻهن جي جذبن جو استحصال ڪونه ڪندا هيا پر اهي زمين جي اپت کي عام ماڻهوءَ جو حق سمجهندا هيا، نه ڪي شاهوڪارن ۽ اثر رسوخ رکندڙ ماڻهن جو.

بنواميه جي حمايتين ۽ پيروڪارن جي فطرت جو حضرت علي عليه السلام جي اولاد ۽ پيروڪارن جي فطرت سان سخت تضاد هيو. تنهن ڪري دنيا جا پوڄاري ماڻهو مادي فائدين لاءِ اموين ڏانهن لاڙو رکندا هيا ۽ عام ماڻهو پڻ گهڻي تعداد ۾ انهن جا فرمانبردار ٿي ويا. اهو انهيءَ ڪري ٿيو جو ان وقت ماڻهو اخلاقي قدرن جو ڪاٿو ڪونه ڪندا هيا ۽ اهو سمجهي ڪونه سگهندا هيا ته مستقبل ۾ انهن لاءِ ڇا فائديمند رهندو ۽ انهن لاءِ ڇا خطرناڪ ٿيندو. تنهنڪري اهي وقتي فائدي لاءِ سوچيندا هيا ۽ انهن کي اهو احساس ڪونه ٿيندو هيو ته اهي ڪهڙي قسم جي ماڻهن جي حمايت ڪري رهيا آهن. جڏهن انهن کي ان جو احساس ٿيو ته پاڻي سر مٿان گذري چڪو هيو ۽ تمام گهڻي دير ٿي وئي هئي.

ٻئي پاسي جن ماڻهن جي فطرت، اخلاق ۽ طور طريقن حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي اولاد جي ڳڻن ۽ خصلتن سان هڪجهڙائي رکي ٿي، انهن ڏانهن لاڙو رکيو ٿي ۽ حق جي راهه تي ثابت قدم رهيا. اهي اموين ۽ انهن جي حمايتين هٿان سخت اذيتن ۽ تڪليفن مان گذريا پر اهي ڪڏهن به ڪونه ٽڙيا يا همت ڪونه هاريائون. پنهنجي امام

امير المؤمنين علي عليه السلام جي مثال جي پوئواري ڪندي انهن پنهنجي جان قربان ڪئي. باقي سماجي انصاف کان منهن موڙ ڪي برداشت ڪونه ڪيائون.

بلڪل ايئن جيئن حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي اولاد جا حمايتي اعليٰ گڻن وارا ٿيا ۽ عظمت، پارسائي ۽ حسن سلوڪ جو اعليٰ خصوصيتون حاصل ڪيائون. ساڳي نموني ۾ اموين جا پيروڪار اناپرستي، هٿ ڌرمي، ڏاڍ ڪرڻ ۽ استحصال ڪرڻ وانگر بداخلاقيون جا شڪار ٿي ويا.

اهو بهتر ٿيندو جيڪڏهن اسان هڪڙو دفعو وري ڪجهه عرب ليکڪن جي بيان ڪيل خيالن جو انهن تي تبصرو ڪرڻ کان سواءِ، حوالو ڏيون ڇو ته اسان هن باب ۾ جيڪو ڪجهه چيو آهي ان ذريعي انهن جي اجائي ڳالهه (گفتگو) جي مڪمل طور تي ترديد ٿي وڃي ٿي. انهن عرب ليکڪن مان محمد ڪرد علي جو نالو ڪلنداسين ۽ ان بنو اميه جي فضيلت ۽ اهميت بابت جيڪو بيان ڪيو آهي ان کي ٻين طرفان انهن جي ساراهه جا ڍڪ ڀرڻ جو هڪڙو نمونو سمجهيو ويندو.

معاويه ۽ ان جي فوج جنهن کي ان مسلمانن جي قتل و غارت ڪرڻ، انهن جي مال ۽ ملڪيت کي لٽڻ، انهن جي گهرن کي ڏاهڻ، انهن جي معصوم ٻارڙن کي ڪُھڻ ۽ انهن جي عورتن کي ساڙي اڇلائڻ لاءِ موڪليو هيو ته جيئن شام جي خزاني ۾ اضافو ٿئي ۽ اهو خزانو معاويه ۽ ان جي ساٿين جي ڪم اچي. پوءِ اهو انهن فوجين جي ڪم اچي ۽ اهي فوجي ان جي، ان جي پٽ يزيڊ جي ۽ ان جي ويجهي مائٽ مروان ۽ ان جي ساٿين جي حفاظت ڪن ۽ علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه، حسين بن علي عليهم السلام عمار بن ياسر رضي الله تعاليٰ عنهما، حجر بن عدي رضي الله تعاليٰ عنه ۽ ٻين اشراف ماڻهن جي قتل ۾ ساٿ ڏين ۽ مدد ڪن. محمد ڪرد علي معاويه ۽ ان جي رت جي پيامن فوجي آفيسرن جي تعريف ڪندي جن گذريل صفحن ۾ بيان ڪيل بي شمار هاڃا ڪيا، پنهنجي ”اسلام والحضرت العربية“ نالي ڪتاب ۾ لکي ٿو: ”معاويه جيڪو نهايت ڪارائتو قدم کنيو اهو فوجين جي پگهار

وڌائڻ وارو ڪم هيو ۽ خوش قسمتي سان ان زياد بن ابيه مغيره بن شعبه
ضحاک بن قيس، مسلم بن عقبه، بسر بن ارمات وغيره جهڙن قابل
ماڻهن جي حمايت حاصل ڪئي.“

انهن رت جي پيائن ماڻهن جي تعريف ڪندي ڪرد لکي ٿو ته
اهي گهڻو قابل ۽ عظيم شخصيتون هيا توڙي جو ان لاءِ اها وضاحت
ڪرڻ ضروري هئي ته اسلام جو اهڙن ظالمن ۽ آمرن سان ڪو واسطو
ڪونه هيو سڀئي مذهب انسان، آيا عرب هجن يا عجمي (غير عرب)
اهڙن ظالم ماڻهن سان نفرت ڪن ٿا.

اها گهڻي حيران ڪن ڳالهه آهي ته محمد ڪرد علي کي اهڙيون
ڳالهيون لکندي ان جو ضمير جهنڊڙي به ڪونه ٿو هڻي، نه وري اهو
تاريخي حقيقتن کي ڪوڙو ڪرڻ سان ويهين صدي ۾ رهندڙ انسانن
سان انصاف ٿو ڪري. اهو پاڻ اها ڳالهه به وساري ويهي ٿو ته اڳ ۾ خود
ان پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي: ”معاويه جي دور ۾ هڪڙي ديندار
ماڻهو کي چيو ويو: ’تو ماڻهن کي ڪهڙي حالت ۾ ڏٺو آهي؟‘ ان جواب
ڏنو ’مون انهن کي ٻن حالتن ۾ ڏٺو - مظلوم ماڻهو جيڪي انصاف کان
محروم آهن ۽ ظالم ماڻهو جيڪي ناانصافي ڪندي ٽڪن ڪونه ٿا.“

حضرت عثمان رضه جا قاتل

اسان حضرت علي عليه السلام جي اولاد ۽ بنو اميه ۽ انهن جي واسطيدار حمايتن جي فطرت جو جيڪو مختصر پوتا ميل بيان ڪيو آهي اهو واضح طور تي پڌرو ڪري ٿو ته اقتدار ۽ حڪومت، پاڻ پڌاڻ ۽ خود غرضي لاءِ چاهه بنو اميه جي دلين ۾ اونهيون پاڙون ڪوڙي ڇڏيون هيون، ۽ انهن جا پيروڪار جن جون عادتون ۽ فطرت به پنهنجن مالڪن واري ساڳي هئي، پڻ انهن وانگر ايترو ئي حريص هيا.

جيئن اسان اڳ ۾ بيان ڪيو آهي ته بنو اميه ۽ انهن جي حمايتين اسلام ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي مخالفت ڪئي ڇو ته انهن قريش جي سردارن واري ذهنييت رکي ٿي، جيڪي ان ڳالهه کي برداشت ڪري ڪونه سگهيا ته اسلام انهن کي غلط ڪمن کان روڪيندو ۽ انهن جي سماجي ضابطن کي تباهه ڪندو جيڪي شڪ ڪونهي ته واپارين ۽ شاهوڪار ماڻهن لاءِ فائديمند هيا، پر غريبن ۽ محتاجن لاءِ موت جو پروانو هيا.

جنهن ڏينهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجي رسالت جي مقصد جو اعلان ڪيو ان ڏينهن کان وٺي مڪي جي فتح تائين قريشين منجهان سردارن ۽ مرتبن وارن ماڻهن اسلام قبول ڪيو هيو پر انهن مان هر هڪ جي تمنا ۽ مقصد الڳ الڳ (مختلف) هيا، واقعا پڌرو ڪن ٿا ته انهن ماڻهن کي هيٺين ٽن درجن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

اول ته اهي ماڻهو هيا جن اسلام کي سڄو مذهب سمجهيو ٿي ۽ ان کي دل و جان سان قبول ڪيو هئائون. سردارن منجهان انهن جو ڳاڻاڻو تمام ٿورو هيو.

ٻيا اهي هيا جيڪي ڏسي رهيا هيا ته انهن ٻن ڌرين - مسلمانن ۽ قريش مشرڪ - مان ڪير ڪامياب ٿئي ٿو. انهن ڪامياب ڌر ۾ شموليت اختيار ڪرڻ گهري ٿي. انهي درجي سان عمرو بن عاص جو تعلق هيو. اسان بعد ۾ انهن حالتن جو ذڪر ڪنداسين جن ۾ ان اسلام قبول ڪيو.

تئين درجي ۾ اهي ماڻهو هيا جن بي دليءَ سان اسلام قبول ڪيو. انهن پنهنجو وقار ۽ فضيلت واري حيثيت وڃائي هڻي ۽ مسلمانن جي صفن ۾ انهي نيت سان شامل ٿيا هيا ته جيئن ئي موقعو مليو ته بي خبري ۾ اسلام جو تختو اونڌو ڪنداسين. قريشين جي رئيسن ۽ سردارن جي انهي حلق ۾ معاويه جو پي ابوسفیان بن حرب ۽ اهي قبيلائي سردار اچي وڃن ٿا جيڪي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي لاڏاڻي کان هڪدم پوءِ مرتد ٿي ويا.

قريشين جا اهي رئيس ۽ سردار جيڪي پهرين درجي ۾ اچي وڃن ٿا اهي پنهنجي دين تي ثابت قدم رهيا ۽ انهن جو اسلام لاشعوري طور تي، انهن جو بلند مرتبي وارن خاندانن سان تعلق هجڻ ڪري انهن جي جذبات سان گڏيل سڏيل هيو.

باقي جيترو ٻين درجن سان واسطو رکندڙ ماڻهن جو معاملو آهي ته انهن جي سياست جو محور فقط معاشي رخ وارو هيو ۽ ان جي سماجي چڙهت هئي. انهن درجن سان تعلق رکندڙ قريشي سردارن پاڻ ۾ پنهنجن مفادن لاءِ اتحاد ڪيو. جيڪڏهن انهن جا مفاد گڏيل هيا ته اهي هڪ ٻئي جي مدد ڪندا هيا. پر جيڪڏهن اهي اختلافي هيا ته اهي الڳ الڳ ڪم ڪندا هيا.

بدعنواني ۽ فساد جي ذميواري توڙي جو آخري ٻن درجن سان تعلق رکندڙ سردارن جو ان ۾ گهڻو هٿ هيو تنهنجي درجن سان تعلق رکندڙ سردارن تي عائد ٿئي ٿي. انهن دولت ۽ ملڪيت ميڙڙ جي ڪنهن به موقعي کي هٿان وڃڻ نٿي ڏنو ۽ انهن کي اها پرواهه ڪونه هئي ته انهن ڏينهن ۾ اسلام کي ترقي وٺرائڻ لاءِ مسلمانن جي ڪلهن تي ڪيتريون گهڻيون ذميواريون آيل هيون. حضرت ابوبڪر صديق رضه جي خلافت واري دور جي شروع کان ئي مفاد ۽ دولت لاءِ چاهه جون نشانيون ظاهر ٿيڻ شروع ٿي ويون هيون. ان ڳالهه جو ثبوت خالد بن وليد وارو واقعو آهي ۽ اهي سخت الفاظ جيڪي انهي معاملي جي باري ۾ حضرت ابوبڪر صديق رضه ۽ حضرت عمر رضه جي وچ ۾ استعمال ٿيا. مختصر طور ڪهاڻي اها آهي ته خالد بن وليد مال غنيمت حاصل ڪرڻ لاءِ بي انصافي ۽ ڏاڍ سان مالڪ بن نويرة کي قتل ڪيو ۽ ان جي

زال جي عزت لٽي، جيڪا گهڻي خوبصورت هئي. جڏهن حضرت ابوبڪر رضه وٽ اها خبر پهتي ته اهو حيران ٿي ويو ۽ افسوس پڻ محسوس ڪيائين ۽ هي مشهور جملو چيائين: ”مالِ غنيمت عربن کي لالچي پٺائي ڇڏيو آهي ۽ خالد منهنجي حڪمن جي انحرافي ڪئي آهي.“

جڏهن خالد حضرت ابوبڪر رضه سان ملاقات ڪرڻ لاءِ آيو ته ان جي ترڪش ۾ ٿي تير هيا. جڏهن حضرت عمر رضه ان کي ڏٺو ته ان چيو: ”اي الله جا دشمن! تنهنجا اهي سڀ ڪم منافقي وارا آهن. خدا جو قسم جيڪڏهن مان توتي قابض ٿي ويس ته مان توکي مرڻ تائين سنگسار ڪندس.“ پوءِ ان خالد جي ترڪش مان تير ڪڍيا ۽ انهن کي ڀڄي ڇڏيو. خالد کي ڪجهه به ڪڇڻ جي جرئت ڪونه ٿي، ڇو ته اهو انهي تاثر ۾ هيو ته عمر رضه حضرت ابوبڪر رضه جي هدايتن موجب قدم کڻي رهيو هيو.

بعد ۾ خالد حضرت ابوبڪر رضه سان ملاقات ڪئي ۽ ان جي آڏو بهانا بيان ڪرڻ لڳو. حضرت ابوبڪر رضه ان تي اعتبار ڪيو ۽ ان جي بهانن کي قبول ڪيائين. جڏهن حضرت عمر رضه کي انهي ڳالهه جي خبر پئي ته ان حضرت ابوبڪر رضه کي خالد جي خلاف پڙڪايو ۽ رٿ ڏنائين ته مالڪ بن نويرة کي قتل ڪرڻ جي ڏوهه ۾ خالد کي لازمي سزا ڏني وڃي. حضرت ابوبڪر رضه چيو: ”اي عمر! بهتر آهي ته تون خاموش ره. خالد پهريون ماڻهو ڪونهي جنهن شرعي قانون جي تشريح بابت غلطي ڪئي هجي.“

حضرت عمر رضه جي ڏينهن دوران قريشين جي نامور ماڻهن پڻ دنياوي مفادن لاءِ واجهايو ۽ اهڙا تمام گهڻا مثال موجود آهن جيڪي ان حقيقت کي ثابت ڪن ٿا. ان جو بهترين ثبوت اهي شعر آهن جيڪي هڪڙي شاعر لکيا ۽ حضرت عمر رضه ڏانهن موڪليائين. انهن بيتن ۾ اهو چيو ويو هيو ته ڪجهه شهرن ۽ ڀرڳڻن ۾ ناليوارن ماڻهن ۽ عهديدارن عوامي ملڪيت ۾ خورد برد ڪئي ۽ انهي ڳالهه جو به خيال رکيائون ته جيئن اهو معاملو ان (حضرت عمر رضا) جي ڄاڻ ۾ نه اچي. اهو به بيان ٿيل هيو ته انهي استحصال ڪري ماڻهو تمام گهڻو مشڪلات ۾ هيا.

شاعر چوي ٿو: ”جڏهن اهي آماده ٿين ٿا ته اسان پڻ آماده ٿي وڃون ٿا. جڏهن اهي جهاد ڪن ٿا ته اسان پڻ جهاد ڪيون ٿا. پوءِ انهن دولت ڪٿان حاصل ڪئي آهي، جڏهن ته اسان هٿين خالي آهيون؟

جڏهن ڪو هندوستانی واپاري مُشڪ آڻي ٿو ته اهو انهن عهديدارن جي مٿن ۾ هاريل ڏسجي ٿو. جنهن کان وٺي سگهين الله جي ملڪيت واپس وٺ. جيڪڏهن تون انهن کي انهن جي اڌ دولت به رکڻ جي اجازت ڏيندين ته به اهي ماڻهو مطمئن ٿي ويندا.“

حضرت عمر رضه انهن مان ڪجهه ماڻهن کي حڪم ڪيو ته اهي پنهنجون جايون يا رهائشون نه ڇڏين ۽ ٻين کي انهن جي عهدن تان لاهي ڇڏيائين. ان انهن مان ڪن کي هدايت ڪئي ته اهي پنهنجي ڪمائي جو حساب ڪتاب پيش ڪن ۽ انهن جي دولت ضبط ڪيائين.

حضرت عثمان رضه عهديدارن کي مڪمل آزادي ڏئي ڇڏي ۽ عمر رضه انهن جي لالچ کي جيڪي لغام ڏنا هيا اهي کولي ڇڏيائين. اهي عهديدار بنواميه جي اڳواڻي ۾ فاتح ٿي ويا، جيڪي هڪڙي وقت ظاهر ٿيا ٿي ته ٻئي وقت گم ٿي ويا ٿي. نتيجو اهو نڪتو ته ماڻهو وڏين تڪليفن ۾ مبتلا ٿي ويا ۽ عهديدار اهڙين بچڙين سرگرمين ۾ ملوث ٿي ويا جيڪي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي زماني ۾ يا حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عمر رضه جي زمانن ۾ ڪڏهن ڏٺيون ٿي ڪونه ويون هيون.

مناسب لڳي ٿو ته اسان هتي حضرت عمر رضه جو اهو جملو ورجايون جيڪو ان حضرت عثمان رضه جي باري ۾ چيو هيو. ان جملي مان اندازو ٿي سگهي ٿو ته دوراندیش ۽ پري واري نظر رکڻ وارن اصحابن کي بنواميه ۽ انهن جي ساٿين هٿان ڪهڙن ڪهڙن هيانه ڌاريندڙ ڪارنامن جي واقع ٿيڻ جو خدشو رهندو هيو. انهن کي اندازو هيو ته جيڪڏهن حڪومت جون واڳون بنواميه جي هٿ چڙهي ويون ته اهي ڪهڙيون ڪهڙيون تباهيون مچائيندا. هڪڙو دفعو حضرت عمر رضه حضرت عثمان رضه کي چيو:

”مان پنهنجين اکين سان اهو ڏسي رهيو آهيان ته قريشين توکي حاڪم بڻايو. تو بنواميه ۽ بنو ابي معيط وارن کي ماڻهن جي ڪنڌن تي

سوار ڪري ڇڏيو ۽ غنيمت جي مال کي بنواميه ۽ بندر ابي معيط وارن لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيو. جنهن جي نتيجي ۾ عرب جي بگهڙن جي هڪڙي ٽولي توتي چڙهائي ڪئي ۽ توکي تنهنجي ئي بستري تي خراب نموني ۾ قتل ڪري ڇڏيو. خدا جو قسم! جيڪڏهن ماڻهن توکي حاڪم بڻايو ته توڻ، ضرور بنواميه وارن کي ماڻهن جي ڪنڌن تي سوار ڪري ڇڏيندين ۽ جيڪڏهن ائين ڪندين ته عرب وارا توکي قتل ڪري ئي ڇڏيندا.“

انهي سلسلي ۾ حضرت عثمان رضه جي خليفن ٿيڻ کان اڳ حضرت عثمان رضه ۽ بنواميه بابت حضرت علي عليه السلام جيڪو چيو ان جو هتي حوالو ڏيڻ بي جاءِ ڪونه ٿيندو. انهن پنهنجي چاچي حضرت عباس رضه کي چيو هيو: ”مون کي پڪ آهي ته قريشي عثمان (رضه) کي خلافت تي ويهارييندا، ۽ عثمان نيون ايجادون متعارف ڪرائيندو. جيڪڏهن اهڙو زنده رهيو ته مان توهان کي پنهنجا اهي لفظ ياد ڏياريندس ۽ جيڪڏهن اهو قتل ٿئي ٿو يا فوت ٿئي ٿو ته بنواميه حڪمراني کي پنهنجي چوڌاري ڦيرائيندا رهندا.“ حضرت عثمان رضه جي معاملي ۾ امام علي عليه السلام جي اڳڪٿي ڪيئن ته سچي ثابت ٿي!

جڏهن حضرت عثمان رضه خلافت سنڀالي ته ان کي انهن مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو هيو جيڪي گهڻو منجهيل هيا. بنواميه انهن مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ حضرت عثمان رضه جي مدد ڪرڻ جي بجاءِ، انهن مسئلن کي اڃا به وڌيڪ پيچيده ڪري ڇڏيو. ان کان علاوه اهي حضرت عثمان رضه جي نرمي جو جيترو فائدو وٺي سگهيا ٿي اوترو ورتائون. پنهنجين پاليسين جو بنياد خانداني تعصب تي رکيائون، ذاتي اثر رسوخ ۽ اختيار مان ڪم ورتائون ۽ عوامي پلائي کان ٽال مٽول ڪيائون. سرڪاري اختيار جا سڀ وسيل استعمال ڪندي انهن سڀني عهدن ۽ مرتبن کي پنهنجي لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيو ۽ حڪومت جي اسلامي سرشتي کي خالص سرمايه داراڻي سرشتي ۽ خلافت کي بادشاهي منجهه تبديل ڪيائون. رياست جا سمورا وسيل انهن جي دوستن ۽ غلامن جي هڪ هٿي ٿي ويا.

اسان هتي ڪجهه مثال بيان ڪنداسين جيڪي اهو ظاهر ڪندا ته حضرت عثمان رضه جي ڏينهن دوران بنو اميه ڪهڙي حيثيت ماڻي ۽ رياست ڪيئن انهن جي هٿن ۾ رانديڪو ٿي وئي هئي.

حضرت عثمان رضه خلفي ٿيڻ کانپوءِ ماڻهن کي بنو اميه جو ڳجهو بڻائڻ شروع ڪيو. ان بنو اميه وارن کي اسلامي شهرن ۽ ڀرڳڻن جو حاڪم مقرر ڪيو ۽ انهن کي زمين جون وڏيون ايراضيون ڏنائين، ان مسلمانن جي ملڪيت کي شاهوڪارن جو رانديڪو بڻائي ڇڏيو. ڪلر ڪلا سرمائيدار طبقي جي حمايت ڪيائين، جن کي اسلام اڳ ۾ مات ڏئي ڇڏي هئي. نتيجو اهو نڪتو ته عهديدار ۽ طاقتور ماڻهو وڌيڪ شاهوڪار ٿي ويا ۽ عام ماڻهو انهن جا غلام ٿي ويا.

اسان هتي ڪجهه مثال بيان ڪنداسين جيڪي اهو ظاهر ڪندا ته حضرت عثمان رضه جي ڏينهن دوران بنو اميه ڪهڙي حيثيت ماڻي ۽ رياست ڪيئن انهن جي هٿن ۾ رانديڪو ٿي وئي هئي.

آفريڪي ملڪن جي فتح مان جيڪو مال غنيمت حاصل ٿيو حضرت عثمان رضه ان مان پنجن حصو پنهنجي سوت مروان بن حڪم کي ڏئي ڇڏيو. ان نئين روايت تي ماڻهن تمام گهڻي ڪاوڙ جو اظهار ڪيو! عبدالرحمان بن حنبل ماڻهن جي خيالن جي ترجماني ڪندي چوي ٿو: ”مون کي الله تعاليٰ جو قسم آهي ته الله ڪنهن به شي کي بيڪار ڪونه ڇڏيو آهي، پر اي عثمان تو اسان جي لاءِ فتنو پيدا ڪري ڇڏيو آهي. اها تنهنجي لاءِ آزمائش آهي يا ٿي سگهي ٿو اسان جي لاءِ هڪڙي آزمائش هجي. ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه ورهاست جو طريقو واضح ڪري ڇڏيو هيو، نه انهن پاڻ ڪجهه ٿياريو ۽ نه پنهنجي خواهش مطابق ڪجهه خرچ ڪيو.“

فدڪ، جيڪا دراصل حضرت فاطمه سلام الله تعاليٰ عليها جي ملڪيت هئي، اها حضرت عثمان رضه مروان کي ڏئي ڇڏي حضرت عثمان ان کي بيت المال مان پڻ هڪ لک درهم ڏنا. عبدالله بن خالد بن اسد نالي هڪڙي اموي ان کي مدد ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو ته هن ان کي هڪ لک درهم ڏنا، توڙي جو وسيلن جي اهڙي اجائي استعمال جو جواز ڪونه هيو. اهو خاص طور تي حڪم بن عاص تي گهڻو مهربان هيو.

جيڪو اسلام جو ڪٽو دشمن هيو ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان کي مديني مان نيڪالي ڏئي ڇڏي هئي. حضرت عثمان رضه ان کي به هڪ لک درهم ڏنا.

مديني ۾ مهزول (فيروز) نالي هڪڙي بازار هئي جيڪا رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم مسلمانن لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. حضرت عثمان رضه اها حرث بن حڪم کي تحفي ۾ ڏئي ڇڏي.

مديني جي پسگردائي ۾ چراگاهه هيا جن کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سڀني مسلمانن جي جانورن جي چرڻ لاءِ گڏيل زمين (وقف) قرار ڏنو هيو. حضرت عثمان رضه اهي چراگاهه مسلمانن کان ڪسي ورتا ۽ خاص طور تي بنو اميه لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيا. ان کان پوءِ اڳتي لاءِ صرف بنو اميه جا اٺ اتي چري سگهيا ٿي. آفريڪي علائقن مان، مصر کان طنجه تائين، حاصل ٿيندڙ محصولن جي سموري رقم ان عبدالله بن ابي سرح کي ڏني ڇڏي جنهن ڏينهن ان مروان بن حڪم کي هڪ لک درهم ڏنا، ٻه لک درهم ابوسفيان بن حرب کي پڻ ڏنا. ان تي زيد بن ارقم جيڪو خزانچي هيو پنهنجن اکين ۾ لڙڪ پري حضرت عثمان رضه وٽ آيو ۽ بيت المال جون ڪنجيون ان کي اڇلائي ڏنائين. حضرت عثمان رضه چيو: ”تون ڇو روئين رهيو آهين؟ مون پنهنجي ماتتي ڪري انهن ماڻهن جو لحاظ ڪيو آهي.“ زيد بن ارقم چيو: ”توڙي جيڪڏهن تون مروان کي هڪ سو درهم ڏين ها ته اهي به تمام گهڻو هجن ها، پر توت ان کي هڪ لک درهم ڏنا آهن!“ حضرت عثمان رضه چيو: ”ڪنجيون اتي ئي ڇڏي وڃ. منهنجي لاءِ گهڻائي خزانچي ڳولڻ ممڪن ٿي ويندو.“

عراق منجهان تمام گهڻي دولت آئي هئي. حضرت عثمان رضه سموري رقم بنو اميه وارن منجهه ورهائي ڇڏي جڏهن ان پنهنجي نياڻي عائشه جي حرث بن حڪم سان شادي ڪرائي ته ان اڳ ۾ جيڪو ڪجهه ڏنو هيو ان کان علاوه حرث کي هڪ لک درهم ڏنائين. ان حرث کي اُن جو هڪڙو وڏو وڳر پڻ ڏنو جيڪي مختلف اسلامي علائقن مان آيا هيا. حضرت عثمان رضه ان کي بنو قضاة قبيلي کان زڪوات وصول ڪرڻ لاءِ پڻ مقرر ڪيو ۽ گڏ ڪيل زڪوات جي سموري رقم ان

کي ڏٺي ڇڏيائين. اها ٽيهه لک درهم جي رقم هئي. (شرح نهج البلاغه جلد 1 صفحو 98).

هڪڙي دفعي ڪجهه اڪابر اصحابن، جن جي اڳواڻي حضرت علي عليه السلام ڪري رهيا هيا، حضرت عثمان رضه سان ملاقات ڪئي ۽ ان سان حارث بابت ڳالهايائون. حضرت عثمان رضه چيو: ”اهو منهنجو ويجهو مائٽ آهي.“ اصحابي سڳورن چيو: ”ڇا حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عمر رضه جا ويجهو مائٽ ڪونه هيا. ڇو انهن پنهنجن مائتن تي عنايتون نه ڪيون؟“ حضرت عثمان رضه جواب ڏنو: ”ابوبڪر (رضه) ۽ عمر (رضه) پنهنجن مائتن کي محروم رکي الله کان بدلو گهريو جڏهن ته مان انهن تي عنايتون ڪرڻ سان الله کان بدلو گهران ٿو.“ اصحابن سڳورن چيو: ”اسان انهن بزرگن جي رويي کي تنهنجي ڪردار مٿان ترجيح ڏيون ٿا.“

حضرت عثمان رضه اهڙيون گهڻيون ڳالهيون ڪيون جن مرتبا رکندڙ ماڻهن کي ناجائز ذريعن سان دولت ميڙڻ لاءِ همٿايو. ان اثر رسوخ وارن ماڻهن کي آزاد ڇڏي ڏنو ته کين جيڪو وڻي ڪندا وڻن، بلڪه انهن لاءِ معاملو وڌيڪ آسان ڪري ڇڏيا ته جيئن اهي بنوامين جي ڏوهن ۾ شامل ٿي سگهن ۽ انهن تي طنز ڪرڻ جو انهن کي موقعو ٿي نه ملي.

طلحه بن عبیدالله ڪوفي ۾ هڪڙو شاندار محلات ٺهرايو جيڪو ٽن صدين کان پوءِ به عربن منجهه ”دارالطلحيتن“ جي نالي سان مشهور رهيو. ان جي آمدني بابت مسعودي مروج الذهب ۾ ٻڌايو آهي ته فقط عراق مان ان کي روزانو هڪ هزار سونين گينيون ملنديون هيون، بلڪه ان کان به وڌيڪ، ايتري ئي رقم ڪناس مان ايندي هئي. مديني ۾ ان هڪڙو عاليشان محلات ٺهرايو جيڪو حضرت عثمان رضه جي محل سان مقابلو ڪندڙ هيو.

عبدالرحمان بن عوف ڪيتريون ئي وڏيون ۽ عاليشان محلاتون ۽ ماڙيون ٺهرايون، ان جا ڪيترائي اسطنبل هيا ۽ انهن مان هر هڪ ۾ هڪ سو گهوڙا پاليل هيا. اهو هڪ هزار اٺن ۽ ڏهه هزار رڍن هڪرين جو ڀڄ مالڪ هيو. انهي سموري دولت کان علاوه ان وٽ ٽيهه لک سونين گينيون هيون.

زيد بن ثابت پنهنجي ورثي ۾ ايترو گهڻو سون چڙيو جو ان کي وارثن ۾ ورهائڻ لاءِ ڪهاڙي سان ٽڪرن ۾ ڪپڻو پيو هيو. ان کان علاوه ان ٻين ملڪيتن جو وڏو انگ ورثي ۾ چڙيو.

يعليٰ بن اميه مرڻ وقت پنج لک سونين گينيون ورثي ۾ چڙيون. زبير بن عوام جي باري ۾ مسعودي لکي ٿو ته حضرت عثمان رضه جي دور ۾ ان وٽ هڪ هزار غلام ۽ هڪ هزار ٻانهيون هيون. ان بصري (ڪوفي) ۽ اسڪندريه جهڙن شهرن ۾ مختلف جاين تي عاليشان محلات ٺهرايا ۽ پنجاه هزار سونين گينين ۽ هڪ هزار گهوڙن جو مالڪ هيو.

اهو سڀ لکڻ کان پوءِ مسعودي چوي ٿو: "انهي ڳالهه کي بيان ڪرڻ لاءِ ته حضرت عثمان رضه جي دور ۾ شاهوڪار ماڻهن جي دولت ڪيئن وڌي داستانن لکڻ جي ضرورت آهي. حضرت عمر رضه جي دور ۾ اهڙي حالت ڪونه هئي."

حضرت عثمان رضه ۽ ٻيا اموي جنهن ماڻهوءَ تي راضي ٿيندا هيا ته ان جي دولت جي ڪا حد ئي ڪونه رهندي هئي. عام ماڻهو بڪون ڪائيندا هيا، جڏهن ته حضرت عثمان رضه جا دوست ۽ مائٽ دولت سان ڪيڏندا هيا. انهن ايتري ته دولت گڏ ڪئي جو ماڻهن اڳ ۾ نه ايتري دولت ڏني هئي ۽ نه ڪڏهن ٻڌو هيو. اهو پاڻ به گهڻو شاهوڪار هيو. قتل ذريعي شهيد ٿيڻ وقت ان جي خزانچي وٽ هڪ لک پنجاه هزار سونين گينيون ۽ هزارين درهم هيا. فريه ۽ حنين جي وادين ۾ ان جي هڪ لک درهمن جي ملڪيت هئي. ان وٽ بيشمار اڻ ۽ گهوڙا پڻ هيا. (ڏسو صادق عرجون جو مصر ۾ ڇپيل ڪتاب "عثمان").

حضرت عمر رضه جي دور ۾ ايراني بادشاهن جا مالي غنيمت طور آيل هيرا ۽ جواهر بيت المال ۾ رکيل هيا. البت، اهي حضرت عثمان رضه جي دور ۾ ان جي نياڻين جي ڳچين ۾ چمڪندي نظر ايندا هيا. ماڻهو پنهنجين اکين سان پنهنجن حقن کي پاڻمال ٿيندي ڏسندا هيا. حڪومت ۾ شامل ماڻهو غريب رعيت تي ٺٺوليون ڪندا هيا، جيڪي جواب ۾ ڪجهه به چوڻ جي جرئت ڪونه ڪري سگهندا هيا.

مروج الذهب ۾ مسعودي حضرت عثمان رضه بابت لکي ٿو: "حضرت عثمان رضه گهڻو هٿ ڦاڙ هيو. ان جا گورنر ۽ ٻيا ماڻهو پڻ ان

جي مثال جي پوئواري ڪندا هيا. حضرت عثمان رضه مديني ۾ هڪڙو محلات ٺهرايو جنهن جا دروازا ساڳوان جي ڪاٺ جا هيا. ان مديني ۾ وڏيون ملڪيتون، باغ ۽ ڪوهه پڻ خريد ڪيا.

حضرت عثمان رضه بنو اميه وارن کي کليل چوٽ ڏئي ڇڏي ته اهي آفيسرن جي پرستي ڪن ۽ انهن کي عهدن تان هٽائين. انهن پنهنجي حڪومت کي مستقل بڻائڻ لاءِ دولت گڏ ڪئي ۽ اثر رسوخ ۽ اختيار جا حلقا ٺاهي ڇڏيا. انهن سڀني براين جي جڙ مروان بن حڪم هيو جنهن کي حضرت عثمان رضه پنهنجو وزير مقرر ڪيو هيو. هر معاملي ۾ حضرت عثمان رضه ان جي صلاح تي هلندو هيو.

ساڳي طرح حضرت عثمان رضه ماڻهن کي مالي طور تي ٻن طبقن ۾ ورهائي ڇڏيو. هڪڙو طبقو آفيسرن ۽ حضرت عثمان رضه جي مائٽن تي مشتمل هيو جيڪي دولت سان ڪيڏندا هيا ۽ هر قسم جون زيادتيون ڪندا هيا، ۽ ٻيو طبقو عام ماڻهن جو هيو جيڪي محروم ۽ محتاج هيا. اڳ ۾ اهو طبقيڪار هيو ته محصول جنهن به شهر يا علائقي مان وصول ڪيو ويندو هيو ته پهرين مرحلي ۾ انهن ئي جاين سان تعلق رکندڙ ضرورتمندن جي مدد ڪرڻ لاءِ خرچ ٿيندو هيو ۽ واڌو رقم کي گادي واري شهر موڪليندا هيا ته جيئن خليفو اتي ضرورتمند ماڻهن تي خرچ ڪري. حضرت عثمان رضه حڪم ڪيو ته سموري رقم گادي واري شهر ڏانهن موڪلي وڃي. مطلب پرست ماڻهن پاليسي ۾ انهي تبديلي جو گهڻو فائدو ورتو.

ڊاڪٽر طحٰ حسين لکي ٿو: ”انهي طبقيڪار جي ڪري جيڪا پهرين گڙبڙ پيدا ٿي، اها اها هئي ته عراق ۽ ٻين پرڳڻن ۾ وڏي پيماني تي سرمايتداريت پکڙجي وئي. انهي طبقيڪار انهن ماڻهن کي فائدو پهچايو جيڪي وڏا سرمايتدار هيا ۽ گهٽ حيشيت واري طبقي جي ماڻهن جي ملڪيت خريد ڪري سگهيا ٿي. ائين طلحه ۽ مروان بن حڪم گهڻيون ملڪيتون خريد ڪيون. ان کان پوءِ اڳتي لاءِ خريد ۽ فروخت، گروي رکڻ ۽ ٺيڪي تي ڏيڻ وغيره جو طبقيڪار شروع ٿي ويو نه رڳو حجاز ۽ عراق ۾ پر ٻين عرب ملڪن ۽ مفتوح علائقن ۾ پڻ. ۽ وڏيون جائدادون وجود ۾ اچي ويون. انهن حالتن ۾ هر قسم جا ماڻهو ڏوڪر

ٺاهڻ ۾ مصروف ٿي ويا، جنهن جي نتيجي ۾ شاهوڪار حڪمرانن جو طبقو وجود ۾ اچي ويو. اهو طبقو ابي ڏاڏي کان ورثي ۾ مليل جائدادون رکڻ وارن ماڻهن کان وڌيڪ ناليوارو ٿي ويو.

جيڪا ٻي گهڙ پيدا ٿي، اها اها هئي ته جن ماڻهن خاص طور تي حجاز ۾ ۽ عام طور تي ٻين عرب شهرن ۾ ملڪيتون خريد ڪيون، انهن پنهنجين زمينن مان وڏ ۽ وڏ فائدو حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪيون. انهن بيشمار غلام خريد ڪيا. جلد ئي حجاز ۾ ڄڻ بهشت ٿي ويو. ايئن مديني ۽ طائف جهڙن شهرن ۾ جاگيردارن جو طبقو وجود ۾ اچي ويو. اهي پاڻ ڪم ڪونه ڪندا هيا، ۽ پنهنجو وقت موج مستي ۾ گذاريندا هيا، ۽ سمورو ڪم انهن جا غلام ڪندا هيا. انهن مالڪن جا سمورا معاملن انهن جا نوڪر سنڀاليندا هيا. اهي مالڪ دراصل غلام هيا ۽ غلام حقيقي مالڪ هيا. ٻئي پاسي بدوي هيا جيڪي زندگي جي هر سهوليت ۽ تفريح کان محروم هيا. انهن وٽ حجاز ۾ زمين جو ٽڪرو به ڪونه هيو جو ان کي وڪڻي عراق ۾ زمين خريد ڪن ها ۽ انهن وٽ عراق ۾ پڻ زمين ڪونه هئي جنهن کي وڪڻي حجاز ۾ زمين خريد ڪري سگهن ها.

حضرت عثمان رضه طرفان پراڻا رادويا پنهنجن صلاحڪارن جي مشوري تي ڪنيل انهن قدامت گهڻو خراب سياسي ۽ سماجي نتيجا سامهون آندا.

سياسي نتيجو اهو هيو ته فقط ٿورڙا ماڻهو ججهي دولت جا مالڪ ٿي ويا. هر سرمائيدار پنهنجي دولت جي ذريعي ماڻهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو پنهنجن حامين جي ٽولي کي منظم ڪيو ۽ حڪمران ٿيڻ لاءِ سوچڻ شروع ڪيائين. اهڙن ماڻهن عوام جي تفرقي مان فائدو وٺڻ جي ڪوشش ڪئي.

سماجي نقطه نظر کان ماڻهو مختلف طبقن ۾ ورهائجي ويا. پهرين طبقي سان انهن ماڻهن جو تعلق هيو جيڪي دولتمند هيا ۽ اثر رسوخ ۽ اختيار جا مزا پئي ماڻيا، ۽ ٻئي طبقي سان غريبن ۽ مجبورن جو تعلق هيو. پهرين طبقي سان تعلق رکندڙ ماڻهن وٽ جائدادون هيون، غلام ۽ نوڪر هيا، جيڪي انهن جي لاءِ انهن جي زمين ۾ ڪم ڪندا هيا ۽

ٻيون خدمتون انجام ڏيندا هيا. انهن ٻنهي طبقن جي وچ ۾ وچولو طبقو هيو. انهي طبقي سان تعلق رکندڙ ماڻهو ڏورانهن شهرن ۾ رهندا هيا. اهي دشمنن تي حملا ڪندا هيا ۽ سرحدن جو بچاء ڪندا هيا، ماڻهن جي ملڪيت ۽ جان انهي طبقي جي ڪري سلامت هيا.

شاهوڪار ماڻهن انهي وچولي طبقي جي ماڻهن کي پنهنجو هٿيار بڻايو. شاهوڪارن انهن منجهه اختلاف پيدا ڪيا ۽ انهن کي مختلف ٽولن ۾ ورهايا، مسلمانن جي تاريخ پڌرو ڪري ٿي ته اختلاف پهريان مالدار ماڻهن منجهه ظاهر ٿيا. پهرين مرحلي ۾ سرمائيدارن هڪ ٻئي جي مخالفت ڪئي، ۽ بعد ۾ وچولي طبقي جي ماڻهن ۽ شاهوڪار ماڻهن جي وچ ۾ اختلاف ظاهر ٿيا. باقي ٽئين درجي واري طبقي جي ماڻهن جو اهو حال هيو ته اهي شاهوڪارن جي خدمت ڪندا هيا ۽ انهن جي زمين تي ڪم ڪندا هيا. ظاهر آهي معاشري ۾ انهن جو ڪو اثر رسوخ ڪونه هوندو هيو ۽ ٻين جي اختلافن ۾ حصو ڪونه وٺندا هيا. انهن جا اختلاف گهڻو پوءِ ظاهر ٿيا. (الفتنه الكبرى جلد 1 صفحو 105 کان 109).

ان وقت تائين عرب طبقاتي تفاوتن کان واقف ڪونه هيا ۽ ڪنهن کي به امتيازي حيثيت جا مزا ماڻيندي يا مناسب جواز کان سواءِ خاص تحفا وٺندي ڪونه ڏنو ويو هيو. ان وقت تائين ائين به ڪونه ٿيو هيو ته عوام الناس جي فلاح و بهبود تي خاص ماڻهن جي بهبود کي ترجيح ڏني وئي هجي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي سيرت، انهن جو عدل و انصاف ۽ سخاوت انهن جي ذهنن ۾ گهر ڪري ويٺل هيا. اهي اهڙي حڪومت سان هريل هيا جيڪا عوام جي حڪومت هئي، نه ڪي ٿورن ماڻهن جي، عدل ۽ انصاف واري حڪومت نه ڪي آمراني - اهڙي حڪومت جيڪا ماڻهن جي ڏکڻ سورن ۾ حصو وٺندي هئي ۽ نه ڪي اهڙي جيڪا بدنظمي ۽ مونجهارا پيدا ڪندي هجي.

حضرت عثمان رضه جڏهن حضرت عمر رضه جي جانشين طور خليفو مقرر ٿيو ۽ مٿي بيان ڪيل پاليسيون اختيار ڪيائين ته ماڻهو گهڻو پريشان ٿي ويا. انهن وري وري انهن پاليسين خلاف شڪايتون ڪيون ۽ اموي گورنرن ۽ آفيسرن خلاف پڻ ڪاوڙ جو اظهار ڪيائون، جيڪي انهن پاليسين جي پوئواري ڪري رهيا هيا. ڪڏهن ڪڏهن

ائين ٿيندو هيو ته حضرت عثمان رضه اموي حڪمرانن جي بدعنوانين جي ڪري شرمندگي محسوس ڪندو هيو. شڪايت ڪندڙن کي صبر سان ٻڌندو هيو ۽ بدعنوان آفيسرن کي عهدن تان هٽائڻ جو واعدو ڪندو هيو. البت، ان کان پوءِ جلد ئي اهي آفيسر حضرت عثمان رضه تي چڙهت ڪري ويندا هيا ۽ پنهنجن عهدن تي برقرار رهندا هيا، اڃا وڌيڪ بدعنوانين ۾ ملوث ٿي ويندا هيا ۽ پنهنجن مخالفن کان بي رحمي سان بدلو وٺندا هيا.

عرب اڪثر ڪري وفد جي صورت ۾ حضرت عثمان رضه سان ملاقات ڪندا هيا ۽ اموي آفيسرن خلاف شڪايت ڪندا هيا. حضرت عثمان رضه واعدو ڪندو هيو ته انهن جي شڪايتن جو تدارڪ ڪيو ويندو. البت، اهي جڏهن پنهنجن شهرن ۾ پهچندا هيا ته واسطيدار گورنر ۽ آفيسر انهن جي اڳواڻن کي قتل ڪرائي ڇڏيندو هيو. جيڪي انهي سزا کان لڪي پڇي ويندا هيا اهي ٻيهر مديني ايندا ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اڪابر اصحابن سان شڪايت ڪندا هيا. اصحابي سڳورا حضرت عثمان رضه سان ملاقات ڪري شڪايت ڪندڙن جي مقصد جي حمايت ڪندا هيا. حضرت عثمان رضه ظالم حڪمرانن کي عهدي تان هٽائڻ، ان جي جاءِ تي ڪنهن نئين ماڻهوءَ کي مقرر ڪرڻ جو حڪم ڏيندو هيو. بهرحال، ان کان اڳ جو نئون مقرر ٿيل شخص پنهنجي ڊيوٽي جي جاءِ تي روانو ٿئي هڪڙي قاصد کي خط ڏئي لائل حڪمران ڏانهن موڪليو ويندو هيو. جنهن ۾ اهي هدايتون لکيل هونديون هيون ته نئين مقرر ٿيل گورنر ۽ ان سان گڏ انهن ماڻهن کي جن وفد جي صورت ۾ خليفي سان ملاقات ڪئي هئي، جيئن ئي پهچن ته موت جي حوالي ڪيو وڃي. انهي مطابق پراڻو حڪمران پنهنجي عهدي تي قائم رهندو هيو ۽ خليفي جي حڪمن تي احتياط سان عملدرآمد ڪندو هيو ۽ پنهنجي ايڏا ر سائي واري چلت ۾ وڌيڪ ڀرتشدد ٿي ويندو هيو.

هي اهي پاليسيون هيون جيڪي حضرت عثمان رضه بااثر ماڻهن جي مشوري تي انهن جي بهبود کي يقيني بڻائڻ لاءِ ۽ انهن جي مفادن جي تحفظ لاءِ اختيار ڪيون. ان جي دور ۾ عام ماڻهن سان وڏا ظلم ۽ ڏاڍ

ٿيندا هيا. ڪڏهن ته اهي خاموش رهندا هيا ۽ ٻئي وقت اهي مخالفت ڪندا هيا ۽ حڪومت تي ڪلم ڪلا تنقيد ڪندا هيا. ان زماني جي سرمائيدارن جي ڪجهه شاعرن بلڪل حقي تصوير پيش ڪئي آهي. معاشري ۾ ڪجهه اعليٰ ظرف ماڻهو به موجود هيا، جن روشن ذهن ۽ ڳالهائيندڙ زبانون رکيون ٿي، ۽ مسلمانن منجهه وڏي عزت ماڻيندڙ هيا. ٻين وانگر اهي ماڻهو به پڌرين حالتن ڪري انتهائي خوفزدہ هيا. بهرحال، اهي بنواميہ جي امير شاهي جي سخت مخالفت ڪندا هيا. ان هوندي به حضرت عثمان رضه ۽ ان جي اتحادين طرفان اختيار ڪيل پاليسين خلاف انهن جي مخالفت اصولن واري بنياد تي هئي ۽ انهن جا مقصد بغير ڪنهن به خراب ارادي جي بلڪل معقول ۽ ذاتي تعصب کان خالي هيا.

اسان بعد ۾ ڏسنداسين ته انهن نيڪ نيت، سچار ۽ ديندار ماڻهن سان ڪهڙو حشر ڪيو ويو.

اعتراضن جي ڀرمار

جڏهن ماڻهن ۾ اختلاف پيدا ٿي وڃي ته عمار (رض) حق سان گڏ هوندو.

رسول الله

اي امير المؤمنين (عثمان) هن غلام (عمار) ماڻهن کي توهان جي خلاف پڙڪايو آهي. جيڪڏهن توهان ان کي قتل ڪرائي ڇڏيندا ته ٻين جي لاءِ عبرت جو سبق ٿيندو.

مروان

ابوذر (رض) کان وڌيڪ سچ ڪنهن ڳالهائيندڙ ۽ پارسا انسان جو نه زمين بوجه ڪنڀو نه آسمان ان تي پاڇو وڌو.

رسول الله

مون کي ان ڪوڙي (ابوذر) جي باري ۾ مشورو ڏيو ته مان ان کي ماري ڇڏيان، مارڪٽ ڪيان، قيد ۾ وجهي ڇڏيان يا قتل ڪرائي ڇڏيان.

عثمان بن عفان

جيئن اسان مٿي وضاحت ڪئي آهي ته بنو اميه ۽ انهن جا حمايتي ۽ ان وقت جا دولتمند ۽ اثر رسوخ وارا ماڻهو حضرت عثمان رضه جي انتظامي، سياسي ۽ مالي پاليسين ۾ ڪوتاهين لاءِ ذميوار هيا، جن جو وڏين خراپين، فسادن ۽ فتنن جي صورت ۾ نتيجو نڪتو. حضرت عثمان رضه مامرن جي انهي حالت لاءِ پاڻ به ڪو گهٽ ذميوار ڪونه هيو، ڇو ته ان بنو اميه تي ڀروسو ڪيو ٿي ۽ انهن جي پاس خطري ڪئي ٿي. انهن جيڪي پسند ڪيو ٿي ان لاءِ حڪم ٿي ڏنائين ۽ انهن کي جيڪو نٿي وڻيو ان لاءِ منع ڪيائين ٿي. دراصل اهي حقي حڪمران هيا ۽ حضرت عثمان رضه انهن جو تابعدار ملازم هيو. حضرت امام علي عليه السلام اهو چوندي خليفي جي بلڪل سچي تصوير چئي آهي: ”اهو ان ماڻهوءَ وانگر آهي جنهن کي پيئڻ جي پاڻي سان گوگهو اچي وڃي ٿو.“ (جڏهن ته گوگهي کان افاقو حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻي پيئڻو پوندو آهي، پر جيڪڏهن ڪنهن شخص کي پاڻي پيئڻ سان گوگهو اچي وڃي ته ان لاءِ تلافِي جي ڪابه تدبير ڪونهي هوندي) وري اڳتي چوڻ

ٿا: ”جنهن ماڻهوءَ جا منظور نظر ۽ رازدان بدعنوان هجن ته اهو ان شخص وانگر آهي جنهن کي پاڻي پيئڻ سان گوگھواچي وڃي ٿو.“

بلڪل ايئن جيئن حضرت عثمان رضه بنواميه کي چوٽ چڙهي ڏنو هيو ته اهي اثر رسوخ ۽ اختيار حاصل ڪن ۽ عهديدارن کي اجازت ڏنائين ته عوام الناس جو استحصال ڪرڻ ذريعي دولت ميٽين ۽ گڏ ڪن، ان پنهنجن صلاحڪارن کي پڻ اجازت ڏني ته جيڪڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اڪابر اصحابي ڪو اعتراض ڪن ۽ انهن کي عوام سان عدل ۽ انصاف ڪرڻ لاءِ چون ته اهي انهن اصحابن کي روڪين. اڪثر ايئن ٿيو ته ديندار ۽ انصاف پسند مومنين تي صرف پابندي هڻڻ کي ڪافي ڪونه سمجهيو ويو پر حضرت عثمان رضه پنهنجي مرضي سان يا مروان جي صلاح تي انهن کي سخت سزائون ڏنيون. ان انهن کي پنهنجو دشمن سمجهيو ڇڻ اهي مروان ۽ ان جي ڀاءُ حرث سان جي نيڪي ۽ ڀلائي ڪرڻ کان حضرت عثمان رضه کي محروم ڪرڻ گهرندا هجن. حضرت عثمان رضه هر معاملي ۾ آيا وڌو هجي يا ننڍڙو بنواميه جي صلاح تي عمل ڪندو هيو جيڪي ان جا مکيه صلاحڪار هيا ۽ آخرڪار انهن جي ڪري ئي پنهنجي حياتي وڃايائين. انهن سڀني اختيار پنهنجن هٿن ۾ وٺي ڇڏيا، چاهي حضرت عثمان رضه ان لاءِ راضي هيو يا ناراض، ۽ ان کي بيوس بڻائي ڇڏيائون. حقيقت ۾ انهن ان جو موت گهريو ٿي ۽ گجهه ڳوهه ۾ ان خلاف بغاوت ڪيائون ته جيئن ٻيو ڪو اموي خليفو ٿي وڃي. انهن جي سڀني حمايتين ان معاملي ۾ انهن جي مدد ڪئي ۽ جڏهن حضرت عثمان رضه پنهنجن دشمنن جي گهيري ۾ اچي ويو ته اموي ان کي ڏکئي وقت ۾ ڇڏي ڀڄي ويا، بلڪل ايئن جيئن ان جا ٻيا حمايتي ڪسڪي ويا هيا.

حضرت عثمان رضه پنهنجن انهن سڀني گهڻ گهرن کي پاڻ کان پري رکيو جن جي مدد سان حالتن ۾ سڌارو اچي سگهيو پئي ۽ بنواميه وارن کي ان پنهنجو رازدان ۽ صلاحڪار بڻايو. اهي جن ماڻهن کي حضرت عثمان رضه جو دشمن سمجهندا هيا، توڙي جو حقيقت ۾ اهي ان جا دشمن ڪونه هيا، ان کي انهن لاءِ مشورو ڏنائون ته انهن کي پاڻ کان به هٿ پري رکي.

مروان جيڪو شرانگيز ۽ بدمزاج ماڻهو هيو، ان جو خاص صلاحڪار هيو. پر ان حضرت علي عليه السلام کي اعتبار جي قابل ڪونه ٿي سمجهيو. البت، جيڪڏهن علي عليه السلام بني خيالن کي وزن ڏنو وڃي ها ته اهو حضرت عثمان رضه کي مخلصائي ۽ دورانديشي واري صلاح ڏئي ها ۽ ان کي اقربا پروري ۽ پنهنجن دوستن سان خصوصي رعايتون ڪرڻ کان روڪي ها. اهو پنهنجي حڪومت کي هڪڙي مضبوط ۽ فائديمند راهه تي قائم ڪري ها، ۽ عوام الناس جي فلاح و بهبود کي ترجيح ڏئي وڃي ها، جيڪي ڏاڍ ۽ ظلم کان بچي وڃن ها.

مروان حضرت عثمان رضه تي ايتري چڙهت ڪري ويو هيو جو ڪابه پرواهه ڪونه ڪيائين، حضرت عثمان رضه وٽ ويو ۽ ان کي ٻڌايائين ته علي (عليه السلام) ۽ ٻيا اڪابر اصحابي ان خلاف سازش ڪري رهيا آهن. اهو چوندو هيو: ”اهي ماڻهو عوام کي تنهنجي خلاف ڀڙڪائي رهيا آهن. نظم و ضبط بحال رکڻ ۽ خلافت کي بچائڻ لاءِ فقط هڪڙو ئي طريقو آهي، توکي علي (عليه السلام) ۽ رسول الله (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) جي اڪابر اصحابن کي قتل ڪرڻو پوندو ته جيئن حڪومت جا معاملو بنواميه جي صلاح موجب نيڪ رکن. بنواميه وارا ئي تنهنجا مائٽ ۽ حقي گهڻ گهرا آهن، جيڪي چاهيندا ته تنهنجي حڪومت جاري رهي.

جڏهن سڀني شهرن ۾ حضرت عثمان رضه خلاف عام بغاوت پيدا ٿي وئي ته ان هڪڙي مجلس گهرائي ته امن امان بحال ڪرڻ لاءِ طور طريقن تي غور وڃي ڪجي. ان مجلس لاءِ صرف بنواميه ۽ انهن جي حمايتن کي شرڪت ڪرڻ جي دعوت ڏني وئي هئي.

اهي ئي بنواميه وارا هيا جن خلاف رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اڪابر اصحابن ۽ عوام کي شڪايتون هيون ۽ انهن جي ڪري ئي ماڻهن بغاوت ڪئي هئي. بهرحال، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن کي دعوت ڏيڻ ۽ صورتحال کي سدائون لاءِ انهن سان صلاح مشورو ڪرڻ جي بجاءِ، حضرت عثمان رضه انهن ماڻهن کي گهرايو جيڪي مڙني فسادن جو بنيادي سبب هيا ۽ جن جي ڪري ئي عوام حضرت عثمان رضه جو دشمن ٿي ويو هيو.

ان مجلس ۾ جيڪي شريڪ ٿيا انهن پنهنجن پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو ۽ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ طريقن جي رٿ ڏنائون. اهو ظاهر ٿيندو ته انهن مان ڪجهه ماڻهن فسادن جي جاري رهڻ جي تمنا ڪئي ٿي، ڇو ته انهن جا مفاد انهي ذريعي بهتر نموني سان پورا ٿي پئي سگهيا. ٻين به ساڳين سببن ڪري گڙڙ جو هوريان هوريان وڌيڪ پڙڪڻ کي پسند ڪيو ٿي. تاهم ٻين صورتحال جي سڌاري کي چاهيو ٿي. بشرطيڪ انهن جو پنهنجو اثر رسوخ ۽ اختيار متاثر نه ٿين.

اهي سڀئي جن مجلس ۾ شرڪت ڪئي حضرت علي عليه السلام ڏانهن دشمنائو رويو رکندڙ هيا. انهن کي انديشو هيو ته ان جو عدل ۽ انصاف، سچائي ۽ دينداري انهن جي پنهنجي راند کي ڦٽائي ڇڏيندي ۽ انهن جي ظالمان سرگرمين کي پنڄو ڏيندي. ان جي عدل ۽ مساوات واري حڪمت عملي انهن جي سرمايڊارائٽ حڪومت کي ڊاهي پٽ ڪندي. مجلس جا گهڻو سرگرم ماڻهو معاويه، مروان ۽ عمرو بن عاص هيا. تنهن ڪري اهو چڱي نموني سان تصور ڪري سگهجي ٿو ته انهن جي صلاح مشوري جو نتيجو ڪهڙو نڪرڻو هيو.

جيڪڏهن حضرت عثمان رضه انهن ڏکين حالتن ۾ حضرت علي عليه السلام سان صلاح مشورو ڪوند ڪيو ته ان کي پرواهه ڪونه هئي. اهو ان ڳالهه لاءِ فڪر مند هيو ته مسلمانن جي حالت سڌڻ ڪپي ۽ عدل ۽ انصاف قائم ٿي وڃي، توڙي جو حضرت عثمان رضه ۽ ان جا حمايتي سندس دشمن ٿي وڃن. اهو آخري گهڙي تائين حضرت عثمان رضه کي مشورو ڏيندو رهيو ته ماڻهن جي شڪايتن جو تدارڪ ڪري ۽ انهن سان تيل ظلمن جو ازالو ڪري ته جيئن ان جي خلافت خطري ۾ نه اچي. هڪڙو ڀيرو جڏهن ماڻهو ٻر ٿي ويا ۽ حضرت عثمان رضه تي حملو ڪرڻ گهريائون ته حضرت علي عليه السلام انهن کي ٽڌو ڪري ڇڏيو ۽ حضرت عثمان رضه کي پڻ هنن لفظن ۾ صلاح ڏنائين:

”ماڻهو منهنجي لاءِ ٻاهر انتظار ڪري رهيا آهن ۽ انهن مون کي توهان ڏانهن موڪليو آهي ته توهان ۽ انهن جي وچ ۾ اختلاف جو تصفيو ڪرايان. مان الله جو قسم ڪٿان ٿو ته مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته توهان کي ڇا ٻڌايان، جڏهن مان اهڙي ڪاب ڳالهه ڪونه ٿو ڄاڻان

جنهن کان توهان خبروار نه هجو ۽ نه توهان کي ڪا اهڙي خبر ٻڌائي
 آهي جيڪا توهان تائين اڳ پر ڪونه پهتي هجي. مون کي اهڙي ڪا به
 ڳالهه معلوم ڪونهي جيڪا توهان کي ٻڌائڻ ڪپي، نه وري مون ڳجهي
 نموني پر ڪا ڳالهه ٻڌي آهي. جيڪا توهان کي ٻڌائڻ گهرجي. مون
 جيڪو ڏٺو آهي اهو توهان پاڻ پنهنجن اکين سان ڏٺو آهي. توهان به
 اهو ٻڌو آهي جيڪو مون ٻڌو آهي. توهان به رسول الله صلي الله تعاليٰ
 عليه وآله وسلم جي صحبت ۾ رهيا آهيو جيئن اسان رهيا آهيون.
 ابوقحانه ۽ خطاب جي پٽن تي صحيح ڪم ڪرڻ جي ذميواري ايتري
 عائد ڪونه ٿي ٿي جيتري توهان جي مٿان عائد ٿئي ٿي. دراصل انهن
 جي مقابلي ۾ توهان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا وڌيڪ
 ويجهڻا مائت آهيو. توهان هڪ لحاظ کان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه
 وآله وسلم جا نياڻا آهيو. جڏهن ته اهي ڪونه هيا. توهان کي الله جو
 خوف هجڻ گهرجي. خدا جو قسم مان توهان کي اها صلاح انهي ڪري
 ڪونه ٿو ڏيان ته توهان ڪجهه به ڏسي ڪونه ٿا سگهو ۽ مان توهان کي
 اهو سڀ انهي ڪري ڪونه ٿو ٻڌايان ته توهان کي ان جي خبر ڪونهي.
 توهان جي اڻڄاڻائي جو ڪو سوال ئي ڪونهي، ڇو ته شريعت جو رستو
 بلڪل پٽرو ۽ صاف آهي. توهان کي احساس هجڻ گهرجي ته الله تعاليٰ
 پنهنجن پانهن مان عادل حڪمران کي وڌيڪ پسند ڪري ٿو جيڪو
 پاڻ به هدايت يافته هوندو آهي ۽ ٻين جي پڻ رهنمائي ڪري ٿو. جائز
 عملن کي هٿي وٺرائي ٿو ۽ بدعت جي پاڙ پٽي ٿو. الله تعاليٰ جي آڏو
 ماڻهن ۾ گهڻو خراب اهو آهي جيڪو ظالم حڪمران آهي. جيڪو پاڻ
 به گمراه هوندو آهي ۽ ٻيا به ان جي ڪري گمراه ٿي ويندا آهن. مون
 رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جن کي اهو فرمائيندي ٻڌو
 آهي ته قيامت جي ڏينهن ظالم کي اهڙي نموني ۾ پيش ڪيو ويندو جو
 اتي ڪير به ڪونه هوندو جيڪو ان جي مدد ڪري يا ان لاءِ سفارش
 ڪري ۽ ان کي سڌو سنئون جهنم ۾ اڇلايو ويندو.“ (نهج البلاغه).
 حضرت عثمان رضه جڏهن حضرت علي عليه السلام جا منطقي دليل
 ٻڌا ته گهٻرائجي ويو. ان فقط اهو چيو ته مون ڪجهه به غلط ڪونه ڪيو آهي.
 مان صرف پنهنجن مٿن مائتن سان مهربان ۽ هڏڙوڪي رهيو آهيان.

سچ کي ڪوڙ سان ملايو ويو ۽ چڱائي کي برائي سان. بنواميه جون بدعنوانيون وڌنديون ويون، حضرت عثمان رضه انهن کي ڊگهو رستو ڏنو ۽ پاڻ انهن جي آڏو بيوس ٿي ويو. حضرت علي عليه السلام هنن لفظن ۾ حضرت عثمان رضه جي خلافت جي صحيح ۽ جامع تصوير پيش ڪئي آهي: ”ان پنهنجن مائٽن جي نهايت نامناسب نموني ۾ پٺي پرائي ڪئي.“ ان جي اموي مائٽن جي باري ۾ حضرت علي عليه السلام فرمائي ٿو: ”ان سان بنواميه، ان جي ابن ڏاڏن جي اولاد، ٻانهن پيلي هيا ۽ انهن الله جي ملڪيت کي اهڙي نموني سان چٻاڙڻ شروع ڪيو جيئن اُٺ گونچن واري گاهه کي چرندو آهي.“

ايئن بنواميه ۽ انهن جي حمايتن حضرت عثمان رضه کي اهڙي رستي تي آڻي بيهاريو جيڪو تباهي ۽ بربادي جو رستو هيو. ان جي اقربا پروري جوئي نتيجو هيو ته ان پنهنجي جان وڃائي. ان جي زال نائله رضه کي پڻ خبر هئي ته بنواميه وارا ان کي ڪهڙيون صلاحون ڏئي رهيا هيا. ان کي اها به خبر هئي ته حضرت علي عليه السلام مخلص ۽ سچا ماڻهو هيو ۽ حضرت عثمان رضه جو حقيقي گهڻ گهرو آهي. تنهن ڪري اها مسلسل ان تي زور ڪندي رهي ته اهو علي (عليه السلام) سان صلاح مشورو ڪري البت، بدخواه ۽ شرانگيز صلاحڪار جيڪي مسلسل حضرت عثمان رضه جي چوڌاري لامارا ڏئي رهيا هيا، انهن حضرت نائله رضه جي رت جي مخالفت ڪئي ۽ چيو ته اها هڪڙي گهٽ عقل عورت آهي ۽ اهو ان جي رت ڏانهن ڌيان نه ڏئي.

هڪڙو ٻيو حضرت عثمان رضه کي مروان چيو: ”خدا جو قسم اهو بهتر آهي ته بجاءِ ان جي ته تون ڊپ مان پڇتائين پنهنجن ڏوهن تي قائم ره ۽ الله جي آڏو معافي گهر.“

ان جو مطلب ته مروان مڃيو ٿي ته حضرت عثمان رضه جي پاليسي غلط هئي ۽ ان جا طريقا ڏوهين وارا هيا، پر مروان جي راءِ مطابق ڪنهن جي لاءِ بجاءِ شرم محسوس ڪرڻ ۽ ان لاءِ پڇتائڻ جي پنهنجن ڏوهن ۽ پڇتائي تي چميور هڻڻ بهتر هيو.

جيڪو ڪجهه مروان چيو ان کان سواءِ حضرت عثمان رضه جي ڌيان تي ڪابه صلاح ڪونه آئي. جيڪو ڪجهه مروان چيو ان تي

حضرت عثمان رضه هڪدم راضي ٿي ويو پر ٻين جيڪو چيو اهو
ڪونه ٻڌائين.

مروان ماڻهن سان خليفي پاران ڳالهائيندو ۽ ان جيڪوبه چيو اهو ٻيو
ڪجهه نه پر تنبيهه، ڌمڪين ۽ هٿ ڌرمي تي مشتمل هيو ۽ حضرت
عثمان رضه خلاف هل هنگامو پيدا ڪرڻ لاءِ ڪافي هيو. هڪڙو دفعو ان
حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيرو ڪندڙ باغين کي مخاطب
ٿيندي چيو: ”توهان ماڻهن کي ڇا ٿيو آهيو؟ توهان هتي ڇو گڏ ٿيا آهيو؟
ڇا توهان اسان کان حڪومت ڪسڻ گهرو ٿا؟“ مروان جو اهو جملو سڀني
امويين جي سوچ جي ڍنگ ڏانهن اشارو ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي، انهن جي
سوچ مطابق اهي سڀ مظلوم ماڻهو جيڪي پنهنجين شڪايتن جو ازالو
ڪرائڻ لاءِ آيا هيا، فقط ڦرلٽ ۽ تباهي لاءِ آيا هيا.

غضب ڪيل حقن ۽ عدل واري حڪومت جي بحالي جو مطالبو
۽ ظلم کي پنڄو ڏيڻ ۽ انهن خلاف قدم کڻڻ جن ماڻهن جي حقن جي
انحرافي ڪئي هئي، ۽ اهڙيون ٻيون ڳالهائون جن متعلق اهي ماڻهو
شڪايتون درج ڪرائڻ آيا هيا. اهڙيون ڳالهائون هيون جيڪي مروان
جي سوچ مطابق ڪنهن به ڌيان ڏيڻ جون گهرجائو ڪونه هيون، ان جي
سوچ مطابق خلافت، بادشاهي ۽ حڪمراني صرف طاقت ۽ اختيار جو
مظاهرو ڪرڻ جو ذريعو آهن ۽ انهن جو عوام جي حقن جو بچاءُ ڪرڻ
يا دين ۽ شريعت جو تحفظ ڪرڻ سان ڪو واسطو ڪونهي. ان جي
سوچ مطابق اها بنو اميه جي بادشاهي هئي جنهن تي قبضو ڪرڻ لاءِ
اهي گهڻي عرصي کان انتظار ڪري رهيا هيا، ۽ ايئن پنهنجي طاقت ۽
اختيار کي وري قائم ڪيائون، جيڪي اسلام اچڻ ڪري تباهه ٿي ويا
هيا. ايئن هجڻ ڪري اهو سمجهي نه سگهيو ته عوام بنو اميه کي
پنهنجي موروثي حڪومت کان محروم ڪرڻ چوڻا گهرن.

*****

اهي سڀئي ماڻهو جن بنو اميه جي انتظامي ۽ مالي پاليسي کي
پسند نٿي ڪيو ۽ خلوص سان انهن تي تنقيد ڪئي، مروان ۽ حضرت
عثمان رضه جي ٻين ساٿين ۽ صلاحڪارن جي رٿ تي حضرت عثمان
رضه جي غضب جو نشانو ٿي ويا. انهن ماڻهن مان، جن انهن پالسين ۽

طريقن جي مخالفت ڪئي ٿي، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو هڪڙو معتبر اصحابي عبدالله بن مسعود رضه هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو اهو اصحابي جن اذيتن مان گذريو ۽ ان تي ماڻهو جيترو گهڻو غمگين ٿيا ان کي کولي ٻڌائڻ جي مطلب لاءِ اهو ضروري لڳي ٿو ته ان جي حياتي جي وارتا جو مختصر بيان پيش ڪجي.

عبدالله بن مسعود رضه انهن ماڻهن مان هڪ هيو جن سڀني کان اول اسلام قبول ڪيو هيو. اهو به ٻڌايو ويو آهي ته اسلام قبول ڪرڻ وارن ماڻهن ۾ ان جو نالو ڇهين نمبر تي هيو. ان کي ٻه دفعا هجرت ڪرڻ جو اعزاز حاصل ٿيو. پهريون دفعو حبش ڏانهن ۽ پيهر مديني ڏانهن. اهو سڌائين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي صحبت ۾ ويٺو هوندو هيو. اهو انهن اصحابن مان هڪ هيو جن سان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انهن جي سچائي، ايمانداري ۽ دينداري ڪري محبت ڪندا هيا ۽ پيار ڪندا هيا.

شروع زماني جا مسلمان عبدالله بن مسعود رضه کي وڏن عالمن مان هڪ سمجهندا هيا. ان جي ڳوڙهي علم جي ڪري ئي هيو ته حضرت عمر رضه ان کي ڪوفي موڪليو ته ان شهر جي رهاڪن کي تعليم ڏئي ۽ رهنمائي ڪري، توڙي جو حضرت عمر رضه کي مديني ۾ ان جي صلاح مشورن جي ضرورت هئي. ان کي جڏهن ڪوفي موڪلي رهيو هيو ته حضرت عمر رضه ڪوفي وارن کي هڪڙو خط لکيو. ان لکيو: ”مان عبدالله بن مسعود رضه کي توهان کي تعليم ڏيڻ لاءِ موڪلي رهيو آهيان. ان کي ڪوفي موڪلڻ سان مون پنهنجي مٿان توهان کي ترجيح ڏني آهي. توهان ان کان علم حاصل ڪجو.“

گهڻن ئي ڪوفين ابن مسعود رضه کان فائدو حاصل ڪيو. ان جي شاگردن جو انگ ڏينهن ڏينهن وڌندو ويو ۽ اهي نامور عالم ٿي ويا. مشهور تابعي سعيد بن جبير چوندو هيو: ”عبدالله بن مسعود رضه جا شاگرد ان شهر، يعني ڪوفي، جا ڏيڻا هيا.

سڀني مسلمانن عبدالله بن مسعود رضه کي دانشمند عالم تسليم ڪيو ٿي. ايتري تائين جو حضرت عمر رضه جي دور ۾ اهو ئي هيو جنهن کان ڪوفي پنهنجا مذهبي مسئلا پڇندا هيا ۽ اهي صرف ان جون

فتوائون قبول ڪندا هيا. تفسير جي معاملي ۾ پڻ اهو اعليٰ درجي جي قابل ماڻهن مان هڪ هيو ۽ اهو گهڻي قدر عبدالله بن عباس رضه جي رتبي جهڙو ماڻهو هيو. ان جا ڪيترائي شاگرد هيا جن علم جي انهي شاخ ۾ پاڻ کي ناليوارو ثابت ڪيو. مثال طور قتاده ۽ مسروق بن اجدع.

مختصر ڳالهه ته عبدالله بن مسعود رضه پنهنجي زماني جو نهايت معزز شخص هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ٻين اصحابن جي مقابلي ۾ سڀني اسلامي شهرن ۾ ان جو گهڻو احترام ڪيو ويندو هيو. انهي ناليواري اصحابي سان حضرت عثمان رضه ڪهڙو سلوڪ ڪيو؟ ابن مسعود رضه انهن معزز اصحابن مان هڪ هيو جيڪي ڪلم ڪلا بنواميه جي پاليسين ۽ طريقن ڪار کي نامنظور ڪندا هيا ۽ بنا خوف جي تنقيد ڪندا هيا. هر جمعي تي اهو ڪوفي ۾ چونڊو هيو: ”نهایت مڪمل سچو ڪلام الله جو ڪتاب آهي ۽ بهترين رهنمائي اها آهي جيڪا الله جي رسول حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم مهيا ڪئي. بدترين ڳالهيون بدعتون آهن. هر بدعت گمراهي آهي ۽ هر گمراهي انسان کي دوزخ ڏانهن وٺي وڃي ٿي.“

ابن مسعود رضه جو مٿيون بيان حضرت عثمان رضه تي ۽ ان جي قدمن تي جيڪي ان عوام الناس جي فلاح و بهبود کي نظر انداز ڪندي اموين ۽ شاهوڪارن ۽ اثر رسوخ وارن ماڻهن جي فائدي لاءِ ڪنيا، ڪليل تنقيد آهي.

ان حضرت عثمان رضه تي تنقيد ڪندي گهڻيون ئي ڳالهيون چيون، مثال طور ان چيو: ”الله تعاليٰ جي نظر ۾ عثمان جو ايترو به قدر ڪونهي جيترو مک جي پَر جو.“

ڪوفي جي گورنر وليد بن عقبه کي حضرت عثمان رضه بابت ابن مسعود رضه جي ٽيڪا ٽپي تي تمام گهڻي مٺيان لڳي. اهو وليد حضرت عثمان رضه جو ماءُ طرفان پيءُ هيو ۽ وڏو شرابي ۽ زاني ماڻهو هيو. حضرت عثمان رضه شهرين جي ناراضگيءَ جي باوجود ان کي ڪوفي جو گورنر مقرر ڪيو هيو.

وليد حضرت عثمان رضه کي لکت ۾ اطلاع ڪيو ته ابن مسعود رضه ان (عثمان رضه) تي تنقيد ڪري ٿو ۽ گهٽ وڌ ڳالهائي ٿو. حضرت

عثمان رضہ ان کي چيو ته عبدالله کي ان ڏانهن روانو ڪري اهو بيان ڪيو ويو آهي ته جڏهن عبدالله رضہ مديني روانو ٿيڻ لاءِ ڪوفي کي ڇڏيو ته تمام گهڻا ماڻهوان کي الوداع ڪرڻ لاءِ آيا. هر هڪ ان کي منت ڪئي ته ڪوفي کي نه ڇڏي ۽ ان کي يقين ڏيارين ٿا ته اهي ان کي ڪوبه نقصان پهچڻ ڪونه ڏيندا. البت، ان جواب ڏنو: ”حالتون اهڙيون ٿي وين آهن جو جلد ئي ڪانه ڪا ڳالهه لازمي ٿيندي.“

عبدالله بن مسعود رضہ جمعي جي رات مديني پهتو. جڏهن حضرت عثمان رضہ کي ان جي پهچڻ جي خبر پئي ته ان ماڻهن کي مسجد ۾ گڏ ڪرايو ۽ انهن کي چيو: ”اجهو هڪڙي بدمزاج جانور کي ڏسو جيڪو توهان جي طرف اچي رهيو آهي، جيڪو پنهنجي خوراڪ کي لتاڙي ٿو ان تي التي ڪري ٿو ۽ پيشاب ڪري ٿو.“ ابن مسعود رضہ چيو: ”مان اهڙو ڪونه آهيان، بلڪ مان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو اصحابي آهيان. مان بدر واري لڙائي ۾ انهن سان گڏ هيس ۽ بيعت الرضوان ۾ پڻ شامل هيس.“

حضرت عائشه رضہ پنهنجي گهر مان وڌي آواز سان چيو: ”عثمان! تون اهي لفظ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي هڪڙي اصحابي لاءِ چئي رهيو آهين!“ ٻين به اهڙن خيالن کي پسند ڪونه ڪيو ۽ پنهنجي ناراضگي جو اظهار ڪيائون. حضرت عثمان رضہ جي حڪم تحت ان جا آفيسر ۽ غلام هڪڙي تمام نازيبا نموني ۾ حضرت عبدالله بن مسعود رضہ کي مسجد مان ٻاهر ڪڍي ويا. اهي ان کي مسجد جي دروازي تائين گهلي ويا ۽ اتي ان کي زمين تي ڪيرائي ڇڏيائون. پوءِ ان کي اهڙي بي رحمي سان گتيائون جو ان جا هڏا ڀڄي پيا ۽ اتان ان کي مثل لاش وانگر گهر ڪڍي ويا.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي مانواري اصحابي سان جيڪا جڻ ٿي ۽ ان کي جيڪو ماريو ويو ان تي حضرت عثمان رضہ مطمئن ڪونه ٿيو. ان کي بيت المال مان جيڪو وظيفو ملندو هيو اهو بند ڪرايائين ۽ ان کي ان جي گذر بسر جي سمورن وسيلن کان محروم ڪيائين. ان ماڻهن کي به حڪم ڏنو ته اهي ان جي حالت معلوم ڪرڻ لاءِ ان سان ملاقات نه ڪن. آخرڪار عبدالله بن مسعود رضہ فوت

ٿيو ۽ حضرت عمار بن ياسر رضه ان جي جنازي نماز پڙهائي ۽ ان کي گجهه ڳوهه ۾ دفن ڪيائون. جڏهن حضرت عثمان رضه کي اهو معلوم ٿيو ته اهو تمام گهڻو پڙ ٿي ويو.

پيو معزز شخص جيڪو حضرت عثمان رضه جي غضب جو نشانو بڻيو اهو حضرت عمار بن ياسر رضه هيو. اهو انهن عظيم مسلمان شخصن مان هڪ هيو جيڪي پنهنجي اعليٰ ڳڻن، اخلاق جي بلندي ۽ دينداري ڪري مشهور آهن. ان جي قدر ۽ اهميت بابت رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم گهڻو باخبر هيا ۽ انهن کي خبر هئي ته اهو ڪيترين فضيلتن جو مالڪ آهي. اهو ئي سبب هيو ته پاڻ سڳورن ان کي شاندار خراج تحسين ڏنو جنهن جو اهو گهڻو حقدار هيو. مثال طور پاڻ سڳورن ان بابت چيو: ”جڏهن ماڻهن جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿيندا ته ابن سميه (ياسر رضه) حق جي پاسي ڏانهن هوندو.“

اسلام جي شروعاتي ڏينهن دوران مسلمانن جي وچ ۾ ڪيترائي اختلاف پيدا ٿيا ۽ حضرت عمار رضه سڌائين حضرت علي عليه السلام جو پاسو ورتو. ان جي اهڙين خوبيين ۽ خصوصيتن ڪري مسلمان ان سان گهڻو پيار ڪندا هيا ۽ بنواميه ۽ انهن جا حمايتي ان جا جاني دشمن هيا.

حضرت عثمان رضه جي جنهن پهرين قدم کي حضرت عمار رضه ناپسند ڪيو اهو اهو هيو ته ان دولت کي شاهوڪار ماڻهن جي هٿن ۾ رانديڪو بڻائي ڇڏيو هيو. جيئن حضرت عمار رضه پاڻ وضاحت ڪئي ته اهو اڪثر حضرت عثمان رضه سان ملندو رهندو هيو ۽ ان کي مشورو ڏيندو هيو ته عدل و انصاف قائم ڪر. اقربا پروري کان پاسو ڪر ۽ بنواميه کي ماڻهن مٿان حاڪم ڪري ٿاڦڻ کان پرهيز ڪر. ان جي ڪري حضرت عثمان رضه ان سان ڪاوڙجي پيو جيئن اهو پڻ نيڪ ماڻهن سان پڻ ناراض هيو. اهو بيان ڪيو ويو آهي ته بيت المال ۾ هڪڙي صندوق رکيل هئي جنهن ۾ زيور ۽ هيرا موتي پيل هيا ۽ حضرت عثمان رضه بيت المال مان اهي زيور کڻي پنهنجي هڪڙي زال کي پائڻ لاءِ ڏنا. ماڻهن ان تي اعتراض ڪيو ۽ ان تي سخت تنقيد ڪئي. جنهن ان کي ڏمرائي ڇڏيو. هڪڙي عام گڏجاڻي ۾ ڳالهائيندي

ان چيو: ”مان مال غنيمت منجهان جيڪو گهران کڻي سگهان ٿو ۽ مون کي ان جي پرواهه ڪونهي ته ڪوان ڳالهه کي پسند نٿو ڪري“ ان تي حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”انهي صورت ۾ توکي ايئن ڪرڻ کان روڪيو ويندو ۽ تنهنجي ۽ بيت المال جي وچ ۾ هڪڙي ديوار بيهاري ڪئي ويندي“ حضرت عمار رضه چيو: ”مان الله کي شاهد ڪيان ٿو ته انهي خوردبرد کي ناپسند ڪرڻ وارو مان پهريون شخص آهيان.“ ان تي حضرت عثمان رضه چيو: ”اي عمار! توکي منهنجي خلاف ڳالهائڻ جي جرئت ڪيئن ٿي؟ ان کي گرفتار ڪيو.“

اوچتو مروان اٿي بيٺو ۽ حضرت عثمان رضه کي چيائين: ”اي امير المومنين! ان غلام (عمار) ماڻهن کي توهان جي خلاف پڙڪايو آهي. جيڪڏهن توهان ان کي قتل ڪريو ته ٻيا ان مان سبق سکي ويندا.“

حضرت عثمان رضه هڪدم مروان جي صلاح تي عمل ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. ان پنهنجي لٽ (عصا) کڻي ۽ بي دردي سان حضرت عمار رضه کي گڻڻ شروع ڪيائين. ان جي غلامن ۽ بنو اميه جي ٻين ماڻهن به ان جي مدد ڪئي. حضرت عثمان رضه ان کي نازيبا نموني ۾ ٽڙا پڻ هنيا. ڏن جي هيٺان ان جي پيٽ تي زور سان ايترا ته ٽڙا هنياين جو ان کي چن (هرنيا) جي تڪليف ٿي وئي. ان کان پوءِ ان کي رستي تي اڇلايائون. جڏهن ته مينهن وسي رهيو هيو ۽ کنوڻ جي گجگوڙ ٿي رهي هئي ۽ اهو آڌ مٿو ٿي ويو.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو جيڪو ٽيون مانوارو اصحابي حضرت عثمان رضه ۽ اموي خاندان جي ٻين ماڻهن جي پيانڪ اذيت جو نشانو بڻيو اهو وڏو اصلاح پسند ماڻهو حضرت ابوذر غفاري رضه هيو. هي اهوئي ساڳيو ابوذر رضي الله تعاليٰ عنه هيو جيڪو انصاف لاءِ پنهنجي سخاوت ۽ محبت ڪري مشهور هيو. اهو حضرت علي عليه السلام جو حمايتي ۽ نهايت وفادار پيروڪار هيو.

حضرت عثمان رضه جي پاليسين ۽ بنواميه جي ڪرتوتن جي مخالفت ڪندڙن جي حقي حالت کي واضح ڪرڻ جي مطلب سان اسان هيٺ حضرت ابوذر غفاري رضه جي زندگيءَ جي احوال جو مختصر بيان پيش ڪريون ٿا، جيڪو پنهنجي زماني جي عظيم انسانن مان هڪ هيو.

جهالت واري زماني دوران حضرت ابوذر رضه هڪڙو مسڪين ماڻهو هيو پر ان جي باوجود اهو پنهنجي قبيلي جو سردار هيو. جڏهن ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي باري ۾ ٻڌو ته اهو مڪي ۾ اهڙي حالت ۾ آيو جو ان کي ڪٿل ۽ ليڙون ٿيل جيو پاتل هيو. مڪي پهچڻ کان پوءِ اهو گهٽين ۾ گهمڻ ڦرڻ لڳو. آخرڪار جڏهن اهو ٿڪجي پيو ته جبي کي پنهنجي مٿي هيٺان رکي ڪعبت الله شريف ڀرسان ميدان تي سمهي پيو. انهي دوران اتفاق سان حضرت علي عليه السلام ان وٽان اچي گذريا ۽ ان تي گهڻو ترس آيو، ڇو ته ايئن لڳي رهيو هيو ته اهو غربت جو ماريل هڪڙو اجنبی آهي، جنهن جو هن شهر ۾ ڪو واقف ڪونهي. انهن پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان واقفيت ڪئي ۽ حضرت علي عليه السلام ابوذر رضه کي پنهنجي گهر وٺي آيا. بعد ۾ اهو ان کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ڏانهن وٺي ويو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان ملاقات ڪرڻ کان پوءِ هڪدم ابوذر رضه اسلام قبول ڪري ورتو. دين قبول ڪرڻ وارو اهو پنجون ماڻهو هيو.

حضرت ابوذر رضه ايترو پرخلوص ۽ بهادر هيو جو اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ اهو ڪعبت الله شريف جي ڀرسان اچي بيٺو جتي قريشين جو هڪڙو ٽولو ويٺو هيو جيڪي اسلام جا ڪتر دشمن هيا. اتي ان بتن جي مذمت ڪئي ۽ جيڪي موجود هيا انهن کي اسلام جي دعوت ڏنائين. ان وقت تائين ڪير به ايتري جرئت ڏيکارڻ جي قابل ڪونه ٿيو هيو قريشين ان تي حملو ڪيو ۽ ان کي ايترو ماريائون جو اڏاڻو ٿي ويو.

ابوذر رضه پنهنجي دورانديشي، سمجهداري، ڏاهپ، اصلاح لاءِ چاهه ۽ غريبن لاءِ محبت ڪري رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو گهڻو پيارو ۽ مقبول اصحابي هيو. ماڻهو به ان تي گهڻو ڀروسو ۽ اعتبار ڪندا هيا ۽ ان جي گهڻي عزت ڪندا هيا. سڀئي اصحابي ان جي گهڻي تعظيم ڪندا هيا. حضرت علي عليه السلام ان بابت فرمايو: ”ابوذر اهڙو وڏو عالم آهي جو ڪير به ان سان برابري ڪري نٿو سگهي.“

جڏهن حضرت عثمان رضه خلافت تي ويٺو ته حضرت ابوذر رضه جي اچرج جي حد ئي نه رهي. اهو سمجهي ڪونه سگهيو ته حضرت علي عليه السلام جهڙي عالم ۽ ديندار شخص جي موجودگي پر عثمان (رضا) کي ڇو خليفو چونڊيو ويو هيو. بهرحال، ان چونڊ خلاف ان پنهنجا چپ ڪونه چوريا، ڇو ته حضرت علي عليه السلام نڻي گهريو ته ان جي ڪري ڪا گتڙ پيدا ٿي وڃي. البت، ان کان پوءِ جلد ئي حضرت ابوذر رضه ڏٺو ته جتي عام ماڻهو گهڻي مفلسي واري زندگي گذاري رهيا هيا اتي بنواميني دولت ميڙي رهيا هيا ۽ عيش عشرت واري زندگي گذاري رهيا هيا. ان محسوس ڪيو ته حضرت عثمان رضه عام ماڻهن کي سندن حقن کان محروم ڪندي پنهنجن متن مائتن مٿان دولت هاري رهيو هيو ان ڳالهه ان کي گهڻو فڪرمند ڪري ڇڏيو. ان انهي پاليسي تي ڪلم ڪلا تنقيد ڪئي جنهن ماڻهن کي ٻن ٽولن ۾ ورهائي ڇڏيو هيو. شاهوڪار ۽ غريب. حضرت ابوذر رضه اڪثر ڪري ماڻهن سان هنن لفظن ۾ مخاطب ٿيندو هيو: ”اهڙيون ڳالهيون رواج ۾ اچي رهيون آهن جيڪي اسان نه اڳ ۾ ڏٺيون هيون نه ٻڌيون ويون. مان الله پاڪ جو قسم ڪئي چوان ٿو ته اهڙن عملن جي نه ته قرآن شريف ۾ اجازت آهي ۽ نه وري رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي سنت انهن جي حمايت ڪري ٿي. الله جو قسم سچ کي دٻايو وڃي ٿو ۽ ڪوڙ جي همت افزائي ٿي رهي آهي. جيڪي صحيح ۽ حقي ڳالهيون آهن انهن کي رد ڪيو وڃي ٿو ۽ بدمعاش ماڻهن کي ترجيح ڏني وڃي ٿي. الله پاڪ فرمايو آهي. ”انهن کي ٻڌاءِ جيڪي سون ۽ چاندي گڏ ڪن ٿا ۽ الله جي راهه ۾ خرچ نٿا ڪن.....“ (التوبه آيت 33)

ان وڌيڪ چيو: ”تو ريشمي پردا ۽ گاديلا استعمال ڪيا آهن ۽ ريشمي بسترن ۾ سمهڻ جو عادي ٿي ويو آهين، جڏهن ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم تڏي تي سمهندا هيا. تون مختلف قسمن جا کاڌا کائين ٿو جڏهن ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ورلي ڪوپيٽ پري کاڌو.“

حضرت ابوذر رضه حڪومتي جماعت کان غريب ماڻهن کي انصاف مهيا ڪرڻ جو مطالبو ڪيو جن کي سندن حقن کان محروم

رکيو ويو هيو. ان ماڻهن کي همٿايو ته اهي پنهنجا حق طاقت ذريعي
کسي ولن ۽ غربت جو خاتمو آڻين، جيڪا بي عزتي جو ذريعو آهي ۽
اخلاقي اقدارن جي دشمن آهي. اهو اڪثر ڪري هيٺيان جملا
ڳالهائيندو رهندو هيو:

• مون کي حيرت آهي ته هڪڙو شخص جنهن کي پنهنجي گهر
۾ کائڻ لاءِ ڪجهه به ڪونهي اهو تلوار چوٽو کڻي ۽ انهن ماڻهن تي
حملو چوٽو ڪري

• جڏهن غربت هڪڙي شهر ڏانهن وڌي ٿي ته برائي ان کي چوي
ٿي ته ان تي قبضو ڪر.

اهو بنو اميه جي اناپرستي ۽ مناصبي خوري کان ايترو گهڻو نفرت ۾
هيو جو ان حجاز جو علائقو ڇڏي ڏنو ۽ شام ڏانهن پري هليو ويو ته جيئن
اهو پنهنجين اکين سان حضرت عثمان رضه ۽ مروان جي فضول خرچي
ڏسي نه سگهي.

بهرحال، اتي پهچڻ سان ان کي معلوم ٿيو ته معاويه جون
سرگرميون مورڳو حضرت عثمان رضه ۽ مروان جي سرگرمين کان
وڌيڪ قابل اعتراض هيون. (حقيقت اها آهي ته حضرت ابوذر رضه
راضي خوشي پاڻ شام ڪونه ويو هيو. ان کي حضرت عثمان رضه
اوڏانهن جلاوطن ڪيو هيو) اتي ان چيو ته معاويه جي فضول خرچي ته
حضرت عثمان رضه ۽ مروان جي فضول خرچي کان گهڻو اڳتي گوڙ کڻي
وئي هئي. ان ڏٺو ته معاويه بيت المال سان گڏ ماڻهن جي حياتين ۽
ملڪيت جو مالڪ ٿي ويو هيو. ان ڏٺو ته معاويه بيت المال جي
ملڪيت کي لٽائي رهيو هيو، مسلمانن جي ڪمائي کسي رهيو هيو ۽
جنهن کي وڻي قتل ڪرائي رهيو هيو. ان سڀ ڳالهه ان کي مچرائي پڻ
ڇڏيو. معاويه جڏهن ساڻو (سبز) محلات تعمير ڪرايو ته حضرت ابوذر
رضه ان کي نياپي ۾ چورائي موڪليو: ”جيڪڏهن تواله جي ملڪيت
خرچ ڪري اهو محلات تعمير ڪرايو آهي ته تون خوردبرد جو
مرتبڪب ٿيو آهين ۽ جيڪڏهن تو اها رقم پنهنجي ڪيسي مان خرچ
ڪئي ته تو تمام وڏي فضول خرچي ڪئي آهي.“

بنو اميه وارا اهڙي سچار آزادي پسند ۽ ڪري ماڻهوءَ کي برداشت
ڪري ڪونه سگهيا، نه وري اهي ان کي ماڻهن سان رمل ٿيڻ جي

اجازت ڏئي سگهيا. مروان هر وقت حضرت عثمان رضه کي پڙڪائيندو رهندو هيو ته ان کان چوٽڪارو حاصل ڪيو وڃي. حضرت عثمان رضه معاويه کي چيو ته حضرت ابوذر رضه خلاف ٿوس قدم کڻي. معاويه حضرت ابوذر رضه کي پنهنجي دربار مان ڪڍي ڇڏيو ۽ حڪم جاري ڪيائين ته ڪير به ان سان تعلق نه رکي. اهو حضرت عثمان رضه جي ترغييب جو نتيجو هيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ان ناليواري اصحابي کي معاويه چيو: ”اي خدا جا دشمن! تون ماڻهن کي منهنجي خلاف پڙڪائين ٿو ۽ جيڪو وٺي ڪرين ٿو. جيڪڏهن مون حڪمران خليفن جي اجازت کان سواءِ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ڪنهن اصحابي کي قتل ڪيو هجي ها ته اهو تون هجين ها.“ حضرت ابوذر رضه جواب ڏنو: ”مان الله جو يا ان جي رسول جو دشمن ڪونه آهيان. بلڪ اهو تون ۽ تنهنجو پيءُ آهيو جيڪي الله جا دشمن رهيا آهن. توهان ٻنهي مٿاڇري دل سان اسلام قبول ڪيو ۽ اڃا تائين بي ديني توهان جي دلين ۾ لڪي ويئي آهي.“

حضرت ابوذر رضه معاويه جي ڏمڪين کي ليکيو ٿي ڪونه ۽ شامي معاشري جي اهڙي عظيم جذبي ۽ چاهه سان اصلاح ڪرڻ جاري رکيائين جو معاويه پنهنجي آبي مان نڪري ويو. شام جا شاهوڪار ماڻهو ان کان ايئن ڊنل هئا جيئن مديني جا شاهوڪار ماڻهو هيا. انهن کي خوف ٿيو ته عام ماڻهو انهن تي حملو ڪري ڏيندا. تنهن ڪري انهن اهو ضروري سمجهيو ته جيترو ممڪن ٿي سگهي. ابوذر (رضا) کي شام مان نيڪالي ڏجي، ۽ تقريرن ڪرڻ کان به ڪيس روڪجي ته جيئن اهو انهن جي بدعنوانين کي وائڻو ڪري نه سگهي. انهن ڏينهن ۾ جندب بن فهر نالي هڪڙو شخص معاويه وٽ آيو ۽ هڪڙي مخلص صلاحڪار وانگر ۽ نمائي آواز ۾ چيائين: ابوذر (رضا) توهان جي لاءِ شام ۾ مشڪلاتون پيدا ڪندو. جيڪڏهن توهان کي شام جي ضرورت آهي ته توهان کي هڪدم ان لاءِ خيال رکڻو پوندو.“

معاويه حضرت ابوذر رضه کي قتل ڪرائڻ جو سوچيو پر ڊجي ويو ته شايد ماڻهو بغاوت ڪندا. جيئن حسن بصري چيو: ”رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي حضرت ابوذر رضه جهڙي اصحابي کي

قتل ڪرڻ کان معاويہ نہ مڙي ها پر ان کي حضرت عثمان رضہ جي ناراضگي جو خوف ٿيو. باقي ان کي انهيءَ ڪري قتل ڪونہ ڪيائين تہ ان کي ڪو عوام جي ناراضگي جو خوف هيو. تنهن ڪري ان حضرت عثمان رضہ ڏانهن لکيو ۽ ان کان مشورو گهريائين. حضرت عثمان رضہ جواب ڏنو: ”ابوذر (رضہ) کي ڪنهن مست جانور تي چاڙهي اهڙي ماڻهوءَ سان گڏ مون ڏانهن موڪل جيڪو ان کي رستي ۾ جيترو ممڪن ٿي سگهي تنگ ڪري.“

حضرت عثمان رضہ جيئن معاويہ کي هدايت ڪئي ايئن ڪيائين. ان حضرت ابوذر رضہ کي اگهاڙي پني واري اٺ تي چڙهڻ لاءِ مجبور ڪيو. جنهن وقت اهو مديني پهتو تہ ان جي رانن جو گوشت چلجي ويو هيو ۽ ڊگهي مسافري ڪري ان جي چيلهه ۾ بہ گهڻو سور پئجي ويو هيو. دمشق کان مديني تائين ان سان هڪڙو ظالم ۽ وحشي سپاهي گڏ هيو. جنهن نہ تہ گرم موسم جي پرواهہ ٿي ڪئي، نہ ان جي ٿڪاوٽ جو خيال ٿي ڪيو. جڏهن حضرت ابوذر رضہ حضرت عثمان رضہ جي سامهون پهتو تہ تمام گهڻو ٽڪل هيو ۽ تمام گهڻو ڪمزور ۽ ڪپڙو ٿي ويو هيو.

حضرت ابوذر رضہ کي ڏسڻ سان حضرت عثمان رضہ هڪدم ان جي سرگرمين خلاف احتجاج ڪيو. حضرت ابوذر رضہ جواب ڏنو: ”مون تنهنجي چڱائي گهري پر تو مون سان ڊوه ڪيو. ساڳي طرح مون تنهنجي دوست (معاويہ) لاءِ چڱائي گهري پر ان پڻ مون سان ڊوه ڪيو.“

حضرت عثمان رضہ چيو: ”تون ڪوڙو آهين. تون گڙبڙ پيدا ڪرڻ گهرين ٿو. تو شام جي سموري علائقي کي اسان جي خلاف ڪري ڇڏيو آهي.“

حضرت ابوذر رضہ وڏي اعتماد ۽ سڪون سان چيو: ”تو کي حضرت ابوبڪر رضہ ۽ حضرت عمر رضہ جي نقش قدم تي هلڻ گهرجي. جيڪڏهن تون ايئن ڪرين تہ ڪير بہ تنهنجي خلاف ڪجهہ بہ ڪونہ چوندو.“

حضرت عثمان رضہ چيو: ”تنهنجي ماءُ مري! تنهنجو انهي معاملي سان ڪهڙو واسطو آهي؟“

حضرت ابوذر رضه جواب ڏنو: ”جيستائين منهنجو تعلق آهي ته مون وٽ ٻيو ڪو متبادل ڪونه هيو سواءِ ان جي ته ماڻهن کي هدايت ڪيان ته نيڪي ڪيو ۽ انهن کي برائي کان روڪيان.“

حضرت ابوذر رضه ۽ حضرت عثمان رضه جي وچ ۾ اختلاف چوٽ چڙهي ويا. حضرت ابوذر رضه حضرت عثمان رضه تي الزام هنيو ته پنهنجين سڏن جو غلام ٿي ويو آهي، الله تعاليٰ جو نافرمان ۽ ان جي مخلوق لاءِ ظالم ٿي ويو آهي. حضرت عثمان رضه تمام گهڻو ڪاوڙجي پيو ۽ دانهن ڪري چيائين: ”ڀائرو! مون کي ٻڌايو ته ان عمر رسیده ڪراڙي کي ڇا ڪجي؟ ڇا مان ان کي ڪٽڪو ڪيان يا ان کي قتل ڪريان يا اسلامي سرحدن ۾ رهڻ کان ان تي پابندي هٿان؟ ان مسلمانن منجهه قوت وجهي ڇڏي آهي.“

ان وقت حضرت علي عليه السلام به اتي موجود هيا. حضرت ابوذر رضه جهڙي ناليواري اصحابي ۽ عظيم اصلاح پسند ماڻهوءَ سان حضرت عثمان رضه جو سلوڪ ڏسي اهو تمام گهڻو ڏکيو ٿي ويو. ان حضرت عثمان رضه ڏانهن ڏٺو ۽ فرمايو: ”مون رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي فرمائيندي ٻڌو ته زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ حضرت ابوذر رضه کان وڌيڪ ڪوبه سڄار ڪونهي.“

حضرت عثمان رضه ابوذر رضه کي تنگ ڪندو رهيو. ان ماڻهن کي حڪم ڪيو ته ان سان ڪنهن به قسم جو تعلق نه رکن. پوءِ ان حضرت ابوذر رضه سان مصالحت ڪرڻ جو سوچيو. تنهن ڪري ان ٻه سونين گينيون ان ڏانهن موڪليون ته اهو پنهنجي ضرورتن جو پوراڻو ڪري جيڪو ماڻهو اها رقم کڻي آيو ان کان حضرت ابوذر رضه پڇيو: ”ڇا عثمان (رضه) هر مسلمان کي ايتري رقم ڏني آهي؟“ قاصد انڪار ۾ جواب ڏنو. حضرت ابوذر رضه اها رقم حضرت عثمان رضه کي واپس ڪئي ۽ چيو: ”مان مسلمان معاشري جو هڪڙو فرد آهيان تنهن ڪري مان صرف ايترو ئي وٺندس جيڪو ٻين کي ملندو.“ جڏهن ان سونين گينيون واپس ڪيون ته ان وقت ان جي گهر ۾ سواءِ پاروٽي کاڌي جي ڪاٺ لاءِ ڪجهه به ڪونه هيو!

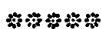
پهريان ته حضرت عثمان رضه ابوذر رضه کي جلادن جي حوالي ڪيو. بهرحال، ٻين جي سفارشن ڪري ان حضرت ابوذر رضه کي ريذه ڏانهن جلاوطن ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اهو هڪڙو ويران علائقو هيو جنهن ۾ انسان ۽ جانور جو جيئرو رهڻ ته ڇا پر ساوڪ جو بچڻ به مشڪل هيو.

جڏهن حضرت ابوذر رضه جي روانگي جو وقت ويجهو آيو ته حضرت عثمان رضه ماڻهن کي حڪم ڪيو ته اهي ابوذر (رضا) کي الوداع نه ڪن ته جيئن اهو مايوسي، بي عزتي ۽ توهين محسوس ڪري تنهن ڪري سواءِ پنجن ماڻهن جي ڪنهن به ان کي الوداع ڪرڻ جي جرئت ڪونه ڪئي. اهي پنج ماڻهو هي هيا: حضرت علي عليه السلام ان جو پيءُ عقيل، ان جا پٽ حسن ۽ حسين عليهم السلام ۽ عمار بن ياسر رضي الله تعاليٰ عنه.

حضرت ابوذر رضه جي روانگي جي نگراني ڪرڻ جي ذميواري مروان جي حوالي هئي، جيڪو سڀني خراپين جي جڙ هيو. اهوئي هيو جنهن حضرت عثمان رضه جي حڪم تي عمل درآمد ڪيو ته ڪير به ابوذر (رضا) ۽ ان جي گهر ڀاتين سان ڳالهه ٻولهه نه ڪري ۽ انهن کي الوداع به نه ڪري. اهو ايترو گستاخ هيو جو ان حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي ساٿين کي به حضرت ابوذر رضه کي الوداع ڪرڻ کان منع ڪئي. حضرت علي عليه السلام ان کي ڇنڊ ڀڻي، ان کي پنهنجي عصا (لٽ) هنائين ۽ رڙ ڪري چيائين: ”هتان ٿري وڃ! الله شال توکي جهنم داخل ڪري.“ پوءِ انهن حضرت ابوذر رضه کي هنن لفظن سان الوداع ڪيو: ”اي ابوذر! توهان هنن ماڻهن سان خدا ڪارڻ ناراض هيا، سو توهان پنهنجي اجر جي به ان کان ئي اميد ڪيو. انهن توهان کان انهي ڪري خوف کاڌو ڇو ته توهان جي سرگرمين ڪري اهي دنيا وڃائي ويهندا يعني دنياوي مفاد، توهان کي انهن کان انهيءَ ڪري خوف هيو ته توهان پنهنجي ايمان کي بچائڻ ٿي گهريو. سو توهان اها شي انهن لاءِ ڇڏيو جنهن جي لاءِ انهن توهان کان خوف ٿي ڪيو ۽ پنهنجي ايمان سان گڏ انهن کان پري رهو. ڏسو ته انهن کي ان ايمان جي ڪيتري ضرورت آهي جنهن جي ڪري توهان انهن کي قبضا ڪرڻ جي اجازت

ڪونه ٿي ڏني، ۽ ڏسوته توهان دنيا کان ڪيترا لاتعلق آهيو جنهن جي لاءِ انهن توهان کي ستايو آهي! توهان کي سڀاڻي (يعني قيامت جي ڏينهن) خبر پوندي ته ڪنهن ڪاميابي ماڻي آهي ۽ ڪنهن ساڙ جو مظاهرو ڪيو آهي. توڙي جيڪڏهن ڪنهن کي زمين سان گڏ آسمان مان به ڪڍي ڇڏجي پر جيڪڏهن اهو الله جو خوف رکي ٿو ته قادر مطلق يقيني طور ان لاءِ ڪو رستو کوليندو. توهان هميشه سچ جي محبت ۾ گذاريندا ۽ ڪوڙ کان بچندا رهندا. جيڪڏهن توهان به انهن جي دنيا کي قبول ڪريو ها ته اهي توهان کي پسند ڪن ها ۽ جيڪڏهن توهان هن دنيا کي پنهنجو ڪيو هجي ها ته اهي توهان کي اجهو مهيا ڪن ها.“ (نهج البلاغه جلد 1 صفحو 447).

حضرت علي عليه السلام پوءِ عقيل ۽ عمار رضه کي چيو ته پنهنجي پاء کي الوداع ڪيو ۽ پتن حسن ۽ حسين عليهم السلام کي چيو ته پنهنجي چاچي کي الوداع ڪيو. جڏهن حضرت عثمان رضه کي انهي واقعي جي خبر پئي ته حضرت علي عليه السلام سان تمام گهڻو ناراض ٿيو.

ڪوئي پڇي سگهي ٿو ته اهو ڪيئن ٿيو ته حضرت علي عليه السلام ابوذر رضه کي اذيت ۽ ظلم جو شڪار ٿيندي ته ڏٺو پر وقت جي خليفي جي آمريت کان ان کي بچائڻ لاءِ ڪوبه قدم ڪونه ڪيائين ۽ حضرت ابوذر رضه رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ناليوارو اصحابي هيو ۽ حضرت علي عليه السلام جو وڏو حمايتي هيو ۽ خليفي جي مخالفت پنهنجي ذاتي مفاد لاءِ نه پر ماڻهن جي فلاح و بهبود کي يقيني بڻائڻ لاءِ ڪري رهيو هيو. پوءِ حضرت علي عليه السلام چوماٺ رهيو؟ جيڪڏهن اهو گهري ها ته حضرت عثمان رضه کي حضرت ابوذر رضه کي جلاوطن ڪرڻ کان روڪي سگهيو ٿي ۽ بناو اميه جي مخالفت ۾ ماڻهن کي اٿي بيهڻ لاءِ پنهنجا مڙئي حيل و سڀلا ڪتب آڻي سگهيو ٿي. انهي حقيقت ۾ به شڪ ڪونهي ته مسلمان دلي طور تي حضرت علي عليه السلام جي حمايت ڪن ها. پوءِ حضرت علي عليه السلام جي انهي خاموشي جو ڪهڙو سبب هيو؟

بلڪل ايئن جيئن اهو سوال هر ماڻهوءَ جي ذهن ۾ اڀري ٿو اهو منهنجي ذهن ۾ پڻ اڀريو. مون سوچيو ته حقيقتن مطابق ان موقعي تي حضرت علي عليه السلام جو خاموش رهڻ وارو رخ ته واضح ۽ ثابت آهي ۽ ٻيو رخ يعني مزاحمت ڪرڻ وارو رخ گهڻو منجهيل آهي ۽ هر ڪنهن جي سمجهه ۾ اچڻ جهڙو ڪونهي.

منجهيل رخ اهو آهي ته حضرت علي عليه السلام جو زمانو موجوده زماني ۾ جهڙو ڪونه هيو. اهو 1300 سالن کان به وڌيڪ اڳ رهندو هيو. ان زماني ۾ جيڪا صورتحال هئي ۽ حالتون هيون انهن جو موجوده ويهين صدي ۾ مناسب طور تي ڪاٿو نٿو لڳائي سگهجي. نه وري اسان انهن جي مڙني رخن کي سمجهي سگهون ٿا. ڪيترن محققن طرفان ڳوڙهي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي باوجود اصل سببن کي جانچڻ ممڪن ڪونه ٿيو آهي. حضرت علي عليه السلام پنهنجي زماني جي گهڻين نزاکتن کي ڄاتو ۽ سمجهيو ٿي جيڪي ٻين کي ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيون، ۽ ان جي عمل جو طريقو وقت جي گهرجن مطابق هيو جنهن جي فقط ان کي خبر هئي.

بهرحال، ان جي خاموشيءَ جو پهلو جيڪو ثابت ٿيل آهي، اهو آهي ته حضرت علي عليه السلام جي طبيعت ۾ قرباني جو جذبو موجود هيو ۽ اهو ماڻهن جي فلاح و بهبود خاطر هر قسم جي تڪليف برداشت ڪرڻ لاءِ تيار هيو. اهو اسلام جي سلامتي لاءِ ايترو ته تڙوڪڙو (مستعد) هيو جو ان کانسواءِ ٻي ڪنهن به ڳالهه جي پرواهه ڪونه ٿي ڪيائين. جيترو اسان حضرت علي عليه السلام جي ڪردار جو ڳوڙهائي سان مطالعو ڪريون ٿا ۽ ان جي زندگيءَ جي سڀني پهلوئن جو تجزيو ڪريون ٿا ته گهڻا ماڻهو انهي حقيقت کان واقف ٿي وڃن ٿا. پاڻ اهو برداشت ڪونه ڪري سگهيو ته اسلام جي تبليغ يا ترقي تر جيتري به ڀري ٿي وڃي. اسلام قبول ڪرڻ کان اڳ ۽ پوءِ واري بنو اميه جي ذهنييت کان پلي پٽ واقف هيو. پر ان کي خوف هيو ته جيڪڏهن مسلمان انهن جي خلاف صف بندي ڪري نڪري پيا ته مسلمانن منجهه اختلاف پيدا ٿي ويندا ۽ اهي اختلاف هن مذهب (اسلام) لاءِ هاجيڪار ٿي ويندا.

حضرت علي عليه السلام کي خبر هئي ته بنو اميه وارن سڀني سچن مومنن کي قتل ڪرڻ ٿي گهريو جن اسلام جي لاءِ حقيقي حمايت ڪرڻ گهري ٿي. ته جيئن اهي شريعت طرفان مقرر ڪيل پابندين کان

ڀاڻ کي آزاد ڪن ۽ اتي ڪير به نه بچي جيڪو انهن جي سرگرمين تي اعتراض ڪري

ڇا اها ڪا حقيقت ڪونهي ته مروان بن حڪم حضرت عثمان رضه کي حضرت ابوذر رضه ۽ عمار رضه وانگر حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي ساٿين کي قتل ڪرڻ لاءِ پڙڪايو؟ انهي رت ڏيڻ سان ان جو مقصد اهو هيو ته انهن ماڻهن کي منظر تان هٽائڻ سان بنو اميه جيڪو وڻي ڪرڻ لاءِ آزاد ٿي وڃن ها، ڇو ته جيستائين رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اهي ديندار ۽ بي ڊڀا اصحابي موجود هيا بنو اميه لڄائي سان آمر حڪمران طور ڪم نٿي ڪري سگهيا.

جيڪڏهن مروان جي خواهش پوري ٿي وڃي ها ته ان ڳالهه جو اندازو نٿو ڪري سگهجي ته بنو اميه ڪيتري گهڻي مصيبت پيدا ڪري ڇڏين ها. تنهن ڪري اها حضرت علي عليه السلام جي دوراندوشي ۽ ڊگهي نظر جي انتها هئي ته ان حضرت ابوذر رضه سان ٿيندڙ ناانصافي جي حوالي سان فقط ايتري مزاحمت ڪئي جيتري اهو ڀاڻ سان ٿيندڙ زيادتين خلاف ڪندو هيو. ان اهو انهيءَ ڪري ڪيو ته جيئن مسلمان هڪ ٻئي جا دشمن نه ٿي وڃن. اهڙي ڳالهه اڳ ۾ ئي سقيف واري واقعي مهل ٿي هئي.

حضرت عمر رضه حضرت علي عليه السلام جي گهر آيو ۽ ان کي تلوار جي زور تي ٻاهر ڪڍي آيو ته حضرت ابوبڪر رضه جي بيعت ڪري ان وقت مسلمان حضرت علي عليه السلام جي چوڌاري گڏ ٿي ويا هيا. انهن مان ڪجهه ته حيرت ۾ ورتل هيا، جڏهن ته ٻيا ان کان علاوه ڪاوڙ جي جوش ۾ به هيا. سڀني ان جي اشاري لاءِ منتظر هيا ته جيئن ان جي دفاع لاءِ جهيڙو ڪن. انهي ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته حضرت علي عليه السلام جيڪو اسلام جو ٿنڀو عدل و انصاف جي پناهه گاهه ۽ سڀني ماڻهن جو امام هيو ان باوجود ان پنهنجي لاءِ ڇا ڪيو؟

جڏهن ماڻهن ڏٺو ته حضرت عمر رضه حضرت علي عليه السلام کي تلوار جي نوڪ تي خليفي جي آڏو وٺي وڃي رهيو هيو اهي تمام گهڻو حيران ٿي ويا. البت انهن جڏهن ان جي چهري ڏانهن ڏٺو ته ان تي انهن کي ڪاوڙ جي ڪا نشاني نظر ڪونه آئي. نه ان ماڻهن کي هُشي ڏني ۽ نه رڙ ڪئي، نه وري انهن کي تلوارون ڪڍڻ جي اجازت ڏنائين.

ماڻهو سڀ کان گهڻو تڏهن حيران ٿي ويا جڏهن انهن ڪجهه گهڙين کان پوءِ حضرت علي عليه السلام کي سڪون سان انهن (ابوبڪر و عمر) جي سامهون بيٺل ڏٺو ۽ انهن جي سامهون پنهنجي حق لاءِ نوس بنيادن تي دعوا ڪري رهيو هيو پر امت جي مفاد پر پنهنجي حق جو غضب ٿيڻ برداشت ڪيائين. حضرت علي عليه السلام احتجاج ۽ دليلن ذريعي پنهنجي حق کي ثابت ڪرڻ پر حق بجانب هيو ۽ صبر، خاموشي، برداشت ۽ درگزر ڪرڻ جو مظاهرو ڪرڻ پر به درست هيو. اهو پنهنجو پاڻ کي چڱي طرح سڃاڻندو هيو.

حضرت علي عليه السلام جا حمايتي ان طرفان اختيار ڪيل رويي تي حيران هيا. پر هڪڙي ڳالهه هئي جنهن کان صرف حضرت علي عليه السلام واقف هيو باقي ٻيا باخبر ڪونه هيا. اهائي ڳالهه جيڪا حضرت علي عليه السلام جي تمنا هئي ۽ ان جي ذهني سڪون جو سبب هئي. اها ڳالهه ان حقيقت سان تعلق رکي ٿي ته ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان اسلام جو بنياد رکڻ لاءِ گڏجي ڪم ڪيو هيو. اهو انهيءَ ڳالهه کي ڪيئن برداشت ڪري سگهيو ٿي ته اهو مذهب تباهي جو منهن ڏسي؟ اهوئي سبب هيو جنهن جي لاءِ ان پنهنجن حقن جي قرباني ڏني ۽ حضرت ابوذر رضه جي معاملي پر به انهي نموني پر قدم کنيو جنهن نموني پر ان پنهنجي معاملي پر عمل ڪيو هيو.

جلاوطن ٿيڻ کانپوءِ حضرت ابوذر رضه سان ڇا ٿيو؟

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ٻڌڻو ۽ عظيم اصحابي بک وگهي فوت ٿيو. ان ۽ ان جي گهر ڀاتين انتهائي ڏکين حالتن ۾ گذاريو ۽ انهن ناقابل تصور مصيبتون برداشت ڪيون هيون. انهن جا ٻار پڻ خوراڪ جي کوٽ ڪري فوت ٿيا.

اهو بيان ڪيو ويو آهي ته پنهنجن ٻارن جي وفات کان پوءِ حضرت ابوذر رضه ۽ ان جي زال بک ڪري گهڻو ڪمزور ٿي ويا. هڪڙي ڏينهن حضرت ابوذر رضه پنهنجي زال کي چيو: ”اڄ ته ان ٽڪري تي مٿي هلون. ٿي سگهي ٿو اسان کي اتي ڪجهه جهنگلي ٻوٽيون ملي وڃن.“ اهي ٽڪري تي مٿي ويا، سخت تڏيون هوائون گهلي رهيون هيون ۽ انهن کي ڪاٺ لائق ڪا به شي ملي ڪونه سگهي.

حضرت ابوذر رضه ماندو ٿيڻ لڳو. توڙي جو تمام تڏيون هوائون گهلي رهيون هيون، تڏهن به حضرت ابوذر رضه پگهر ۾ شل ٿي رهيو هيو ۽ وري وري پنهنجو پگهر اگهي رهيو هيو. جڏهن ان جي زال ان ڏانهن نهاريو ته ان کي محسوس ٿيو ته اهو فوت ٿي رهيو آهي. اها روئڻ لڳي. حضرت ابوذر رضه ان کان پڇيو ته ڇو روئي رهي آهين. ان جواب ڏنو: ”مان چوند روئان؟ تون انهي ويران علائقي ۾ آخري پساهه کڻي رهيو آهين، ۽ مون وٽ ڪپڙي جي هڪڙي ٿڳڙي به ڪونهي جيڪا تنهنجي ۽ منهنجي ڪفن لاءِ استعمال ٿئي.“ ان جي لفظن حضرت ابوذر رضه کي تمام گهڻو اداس ڪري ڇڏيو. ان زال کي چيو: ”وڃ ۽ رستي جي ڪناري تي وڃي بيٺه. ٿي سگهي ٿو ته تون ڪنهن مومن سان ملين جيڪو اتان لنگهندو هجي.“ ان جواب ڏنو: ”هن رستي سان هيٺ ڪير گذرندو؟ حاجين جو قافلو اڳ ۾ ئي گذري ويو آهي ۽ رستو ويران آهي.“

حضرت ابوذر رضه اهي لفظ ورجايا جيڪي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان جي باري ۾ فرمايا هيا. ان پنهنجي زال کي چيو: ”وڃ ۽ ڌيان سان ڏس. جيڪڏهن تون ڪنهن کي ايندو ڏسين ته تون پنهنجين پريشانين کان آزاد ٿي ويندين.“ جيڪڏهن تون ڪو

ماڻهو نه ڏسين ته تون منهنجي لاش کي ويڙهجان ۽ رستي جي ڪناري تي رکجان. اتفاق سان جنهن پهرين سوار سان ملين ته ان کي چئجان: ”رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو اصحابي ابوذر (رض) رت ٿي ويو آهي. هاڻي ان کي غسل ڏيڻ ۽ ڪفن پرائڻ ۾ مدد ڪر.“

حضرت ابوذر رضه جي گهر واري هر هر ٽڪري تي چڙهي وئي ٿي. پر ڪو انسان ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيس. بهرحال، ڪجهه وقت کان پوءِ ان ٿوري فاصلي تي ڪجهه سوارن کي ڏٺو ۽ پنهنجو رٿو لوڏي انهن جو توجهه ڇڪايو. اهي ان ڏانهن آيا ۽ چيو: ”اي الله جي پانهي! ڇا معاملو آهي؟“ ان جواب ڏنو: ”هتي هڪڙو مسلمان آهي جيڪو فوت ٿيڻ وارو آهي. مهرباني ڪري ان کي غسل ڏيڻ ۽ ڪفن ۽ دفن لاءِ بندوبست ڪريو. ان جو اجر توهان کي الله ڏيندو.“ انهن پڇيو: ”اهو ڪير آهي؟“ ان جواب ڏنو: ”ان جو نالو ابوذر غفاري (رض) آهي.“

ماڻهن کي اعتبار ڪونه آيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو اهڙو ناليوارو اصحابي رڻ پٽ ۾ مرنڊو. تنهنڪري انهن ان کان پڇيو: ”اهو ابوذر ڪير آهي؟ ڇا اهو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو اصحابي آهي.“ ان چيو: ”هاڻو“ انهن چيو: ”اسان جا والدين ان تان قربان ٿين! الله اسان کي وڏي عزت عطا ڪئي آهي.“ پوءِ اهي ان جاءِ ڏانهن ڊوڙيا جتي حضرت ابوذر رضه ستل هيو. حضرت ابوذر رضه موت جو ستون محسوس ڪري رهيو هيو. ان انهن کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪرڻ لاءِ پنهنجون اکيون ڪجهه گهڙين لاءِ انهن تي جمائي رکيون ۽ پوءِ چيو: ”الله جو قسم مون ڪڏهن به ڪوڙ ڪونه ڳالهائيو آهي. الله جو قسم جيڪڏهن مون وٽ پنهنجي ۽ منهنجي زال جي ڪفن لاءِ واجبي ڪپڙو هجي ها ته مون کي يقيني طور ان مان ڪفن ڏنو وڃي ها. مان الله جو نالو ڏئي توهان کي چوان ٿو ته جيڪڏهن توهان مان ڪوئي حڪمران رهيو آهي يا سرڪاري ملازم يا قاصد يا ڪنهن وقت سردار ته اهو مون کي ڪفن نه پرائي.“

اهي موجود ماڻهو اهي لفظ ٻڌي واتڙا ٿي ويا، ڇو ته انهن مان هرڪنهن انهن عهدن مان ڪوئي نه ڪوئي عهدو رکيو هيو. اوچتو هڪڙو انصاري نوجوان اڳتي وڌيو ۽ چيو: ”اي ڇاڇا! مان توهان کي هن

چادر جو ڪفن ڏيندس، جيڪو مون ان رقم مان خريد ڪيو هيو جيڪا مون سخت محنت سان ڪمائي هئي. مان توهان کي هن ڪپڙي جو ڪفن ڏيندس، جنهن جو ڏاڳو منهنجي امڙ اُٿيو هيو ته جيئن مان ان کي احرام طور استعمال ڪري سگهان.

حضرت ابوذر رضه نوجوان کي چيو: ”مون کي ڪپڙي جي انهي ٽڪري جو ڪفن ڏي ڇو ته اهو پاڪ آهي.“ هاڻي اهو خوش ۽ مطمئن هيو. پوءِ ان انهن تي ٻيهر هڪڙي نظر وڌي ۽ سڪون سان فوت ٿيو. پوءِ ڪارن ۽ گهاٽن ڪڪرن آسمان کي ڍڪي ڇڏيو. سخت ۽ خطرناڪ هوائون گهلڻ لڳيون ۽ رڻ پٽ جي واري اڏامڻ لڳي ۽ ماحول کي اونڌا مون ڪري ڇڏيائين. اهو چئي سگهجي ٿو ته ريڙه جو رڻ پٽ سمنڊ جي گجگوڙ منجهه ڍڪجي ويو.

انصاري نوجوان حضرت ابوذر رضه جي قبر جي ڀرسان بيٺو ۽ هنن لفظن ۾ دعا ڪيائين (تاريخدانن ٻڌايو آهي ته اهو حضرت مالڪ اشتر رضي الله تعاليٰ عنه هيو): ”اي الله هي ابوذر رضه تنهنجي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن مان هڪ آهي. ان عبادتگذارن سان گڏجي تنهنجي عبادت ڪئي. ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ڪنهن به سنت ۾ تبديلي ڪونه ڪئي ۽ نه وري ان شريعت سان هٿ چراند ڪئي. ان خراب ۽ غير مناسب ڳالهين تي ٿيندي ڏٺيون ۽ ان تي پنهنجي دل ۽ زبان سان نفرت جو اظهار ڪيائين. ان جي نتيجي ۾ ماڻهن ان کي ستايو ۽ توهين ڪئي ۽ ان کي گهر مان ڪڍي تڙي ڇڏيائون. انهن هن کي سندس حقن کان محروم ڪيو ۽ ان جي عزت نفس کي مجروح ڪيو ۽ آخرڪار اهو مجبوري جي حالت ۾ وفات ڪري ويو. اي الله ان شخص کي منڊو ڪر جنهن هن کي زندگي جي سهوليتن کان محروم ڪيو ۽ مديني جي مقدس شهر مان، جنهن ۾ اهو هجرت ڪري آيو هيو ڪڍي جلاوطن ڪيائين.“

اتي جيڪي ٻيا ان سان گڏ موجود هيا انهن ”آمين“ چيو. ابوذر رضه تي الله جون رحمتون هجن جنهن حق جي لاءِ آواز اٿاريو ۽ پنهنجي آخري پساهه تائين حق کي قائم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. ان کي انسانن جي حقن ۽ عظمت ۾ پورو يقين هيو. اهو اعليٰ ظرفي ۽ رحم وارو

انسان هيو. ان موت کان ڪڏهن به ڊپ ڪونه ڪيو نه وري ان ڪڏهن زندگي سان پيار ڪيو.

حضرت ابوذر رضه ۽ ان جي زال ۽ ٻارن جي دردناڪ واقعن ماڻهن جو رت تهڪائي ڇڏيو ۽ انهن مان هر هڪ متاثر خاندان سان همدردي ڏيکاري، جتي حضرت عثمان جي پين قدامت ماڻهن کي ان جي خلاف ڪري ڇڏيو هيو اتي ان هڪڙي عمل حضرت عثمان ۽ بنو اميه خلاف ناراضگي کي اڃا وڌائي ڇڏيو. ان ڳالهه کي گندي پاليسي سمجهيو ويو ٿي ته ڪوئي اقربا پروري ۽ خانداني تعصب جي مخالفت ڪري ته ان سان اهڙو ظالمانو سلوڪ ڪيو وڃي جيڪو عبدالله بن مسعود رضه، عمار بن ياسر رضه ۽ حضرت ابوذر رضه سان ڪيو ويو هيو. انهن جي توهين ڪئي وئي، انهن کي ماريو ڪٽيو ويو ۽ انهن جا حق ۽ ضيفا روڪيا ويا. ان جي ابتڙ بنو اميه سڀني فائدين، دولت ۽ عهدن جا مڙا ماڻي رهيا هيا. حضرت عثمان رضه انهن جي گهڻي عزت افزائي ڪئي ۽ انهن کي بي انداز دولت ڏني، جڏهن ته ان لاءِ لازمي هيو ته اهو انهن جي ظالمانين سرگرمين ڪري انهن کي اهم عهدن تان هٽائي ڇڏي ها.

حضرت عثمان رضه جي ٻئي قدم جنهن ماڻهن جي ڪاوڙ کي پڙڪائي ڇڏيو اهو انهن ماڻهن سان بدسلوڪي هئي، جيڪي ان وٽ وليد بن عقبه خلاف شڪايت ڪرڻ لاءِ ويا هيا. ان واقعي جا تفصيلي هيٺ ڏجن ٿا:

حضرت عثمان رضه سعد بن ابڀي وقاص کي ڪوفي جي گورنر جي عهدي تان هٽائي ان جي جاءِ تي وليد بن عقبه کي مقرر ڪيو. جيڪو حضرت عثمان رضه جو ماءُ طرفان ڀاءُ هيو. انهي مقرر تي ڪوفي جا ماڻهو گهڻو ناراض هيا. اهو ٻڌايو ويو آهي ته جڏهن وليد ڪوفي ۾ پهتو ۽ عمر بن زراره نخعي جي گهر وٽان گذريو ته عمر اٿي بيٺو ۽ چيو: ”اي بني اسد! عثمان (رضه) اسان سان وڏي زيادتي ڪئي آهي. ڇا سعد بن ابڀي وقاص کي اسان وٽان هٽائڻ ان لاءِ مناسب هيو جيڪو حليم ۽ سلڇڻو ماڻهو آهي، ۽ ان جي جاءِ تي پنهنجي ڀاءُ وليد کي مقرر ڪرڻ جيڪو هڪڙو ڀوک، پاڳل ۽ پراڻو اوياش آهي.“ وليد جي مقرر ڪان پوءِ ڪوفي جي ماڻهن اڪثر اهو چيو ٿي ته حضرت عثمان رضه الله جي

رسول حضرت محمد صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي امت کي بي مانو ڪيو هيو ۽ پنهنجي پاءَ کي معتبر بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. حضرت عثمان رضه وٽ وليد جي خلاف گهڻيون ئي شڪايتون ڪيون ويون پر ان گورنر جي عهدي تان ان کي ڪونه هٽايو. توڙي جو شڪايت ڪندڙن جي اڪثريت رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي اصحابن جي هئي. حضرت عثمان رضه جو وليد جي معاملي ۾ اهڙو ئي ڪردار هيو جيڪو ان جو ٻين ماڻهن جي حوالي سان هيو. جيئن ان پنهنجن ويجهن ماڻهن جي خلاف ڪنهن به شڪايت جو تدارڪ ڪونه ٿي ڪيو ۽ ڪنهن به تجويز کي ڪونه ٿي مڃيو. ان وليد جي خلاف به ڪنهن شڪايت کي ليکي پر ڪونه ٿي آندو.

علامه ابن عبدالرب پنهنجي ڪتاب ”عقد الفريد“ ۾ سعيد بن مسيب رضه جي روايت بيان ڪري ٿو جنهن ۾ چيل آهي ته رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جا اصحابي حضرت عثمان رضه جي خلافت کان گهڻو ناراض هيا، ڇو ته ان طرفان مقرر ڪيل عهديدار اڪثر ڪري بناوٽي هيا ۽ انهن اهڙيون ڳالهيون ڪيون ٿي جن کان رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي اصحابن نفرت ڪئي ٿي. حضرت عثمان رضه وٽ انهن آفيسرن خلاف شڪايتون ڪيون ويون پر انهن آفيسرن کي عهدن تان ڪونه هٽايو.

حطيه نالي شاعر وليد جي باري ۾ چيو:

”حطيه قيامت جي ڏينهن شاهدي ڏيندو ته وليد اڻوڃهه آهي.“

”جڏهن نماز پوري ٿي ته ان ماڻهن کان وڏي آواز ۾ پڇيو:

’جيڪڏهن توهان چئو ته مان ان کي اڃا وڌايان.“

”ان هڪڙي سني عمل ۾ اضافو ڪرڻ گهريو ٿي. جيڪڏهن ماڻهو

راضي ٿين ها ته اهو فجر جي نماز کي ڊگهو ڪري ها جيڪا ڏهن

رڪعتن تائين پهچي وڃي ها.“

”پر اي ابو وهب، ماڻهن راضي ٿيڻ کان انڪار ڪيو. جيڪڏهن

اهي تنهنجي صلاح مڃي وڃن ها ته تون ”شفع“ کي ”وتر“ سان گڏائي

چڏين ها.“

”تون اڳتي وڌڻ جي ڪٿي پر ماڻهن تنهنجي واڳ کي روڪي ورتو. جيڪڏهن اهي ان کي ڇڏي ڏين ها ته تون قدم مٿان قدم وڌائيندو وڃين ها.“

ڪوفي مان شهرين جو هڪڙو وفد آيو ۽ وليد خلاف حضرت عثمان رضه وٽ شڪايت ڪيائون. حضرت عثمان رضه البت، انهن جي شڪايتن ڏانهن ڌيان ڏيڻ ۽ ٻڌڻ جي بجاءِ انهن کي چڙهون ۽ ڌمڪيون ڏنيون ۽ جن ان جي بدعنوانين خلاف شاهدي ڏني انهن کي ڪٽڪو ڪڍيو. جڏهن ته انهن جو صرف اهو قصور هيو ته انهن وليد جي ٻچڙن عملن کي حضرت عثمان جي علم پر آندو هيو.

بنو اميه طرفان پنهنجن مخالفن سان يا انهن سان جن کي انهن پنهنجن دشمنن جي صف ۾ ٿي بيهاريو ڪيل ٻچڙو سلوڪ ماڻهن انهن طرفان محمد بن ابي بڪر ۽ مصرين سان ڪيل سلوڪ ۾ ڏٺو جيڪي مصر وڃي رهيا هئا، ڇو ته انهن جي گهر هئي ته عوام الناس کي به خلافت ۾ حق هجڻ گهرجي ۽ اها بنو اميه جي ملڪيت نه هجڻ گهرجي. جيئن ته ان واقعي جو حضرت عثمان رضه جي قتل سان گهرو تعلق آهي تنهن ڪري اسان ان تي ٻئي باب ۾ تفصيل سان بحث ڪنداسين.

حضرت عثمان رضه جي قتل جون حقيقتون

سڀني علائقن ۾ توهان جي خلاف بي يقيني جي
ڪيفيت پيدا ٿي وئي آهي.

علي عليه السلام

الله جو قسم! مان اهو زنجير تنهنجي ڳچي ۾ وجهندس،
ورنہ تون پنهنجن خبيث چيلن چپاڻن کي پاڻ کان پري رک.
يعني، مروان، عبدالله بن عامر ۽ ابن ابي سرح کي.

جبلد بن عمرو

جيڪڏهن توهان جهاد جي تمنا ۽ خواهش ڪريو تات
اسان وٽ اچو. چوڻ محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم
جي دين کي توهان جي خليفي بگاڙي ڇڏيو آهي، اچي ان کي
خلافت تان هٽايو.

مديني جا رهواسي

يارهن سال ۽ ڪجهه مهينا گذري ويا. حضرت عثمان رضه جي
پاليسين خلاف ماڻهن جو غصو ڏينهن ڏينهن وڌندو ويو. سڀني اسلامي
علائقن جا شهري حضرت عثمان رضه جي سخت خلاف ٿي ويا. ايتري
تائين جو هر هنڌ چڪتاڻ هئي. جنهن ڳالهه مسلمانن کي گهڻو ڏيڄاري
ڇڏيو اها هئي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ حضرت
ابوبڪر رضه ۽ حضرت عمر رضه جي زماني ۾ جيڪي طور طريقا هيا ۽
جن کي مسلمانن گهڻو پسند ڪيو ٿي، حضرت عثمان رضه جي دور ۾
اهي طور طريقا اُبتا ٿي ويا ۽ گذريل زماني جي ڪابه ڳالهه عمل ۾ ڪونه
رهي. اهي اهو ڏسندا رهيا هيا ته خليفو انهن جي حقن جي حفاظت
ڪندو هيو ۽ انهن جي پلائي کي هٿي وٺرائيندو هيو. جتي ۽ جڏهن به
ڪو گورنر يا آفيسر ڪنهن کي تنگ ڪندو هيو يا بدسلوڪي ڪندو
هيو ته خليفو ان کي عهدي تان هٽائي ڇڏيندو هيو ۽ انهن جي تڪليفن
جو تدارڪ ڪندو هيو. البت، حضرت عثمان رضه جيئن ئي خليفو ٿيو
ته ان عدل و انصاف تي مبني قاعدن ۽ قانونن کي نظر انداز ڪرڻ شروع
ڪيو ۽ پنهنجي حڪومت جو بنياد اقربا پروري واري پاليسي تي
رکيائين. جيڪا ماڻهن اڳ ۾ ڪڏهن ڏٺي ئي ڪونه هئي، ۽ جنهن کي
اهي برداشت ڪري نٿي سگهيا.

جنهن ڳالهه ماڻهن کي گهڻو ناراض ڪيو اها هئي ته حضرت عثمان رضه جي ماڻهن انهن جا حق غضب ڪيا ۽ ڏينهن ڏينهن وڌيڪ شاهوڪار ٿيندا ويا ۽ عام ماڻهو زندگيءَ جي ضرورتن کان به محروم ٿي ويا. انهن خليفي طرفان انهن جي وفد سان ڪيل سلوڪ تي پڻ ڪاوڙ ڪئي. جن ان سان گورنرن ۽ ٻين آفيسرن خلاف شڪايت ڪرڻ لاءِ ملاقات ڪئي هئي.

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ناليوارن اصحابن، حضرت ابوذر رضه، عمار رضه ۽ ابن مسعود رضه سان ٿيل بي عزتي ۽ توهين واري سلوڪ ڪري به ماڻهو تلمل گهڻو ناراض هيا. انهن قابل اعتبار ۽ مشهور گورنرن ۽ ٻين آفيسرن کي عهدن تان هٽائي انهن جي جاين تي غير منصف ۽ ظالم ماڻهن کي مقرر ڪرڻ واري پاليسي کي به پسند ڪونه ٿي ڪيو.

ديندار مسلمانن کي اها ڳالهه به ڪونه ٿي وئي ته ذمي ماڻهن کي ستايو وڃي، ڇو ته آخرڪار اهي به انسان هيا. انهن اهو ڪونه ٿي گهريو ته معاشرو خودغرضي ۽ امتيازي سلوڪ واري روش سان زهريلو ٿي وڃي ۽ ايماندار ۽ اهل ماڻهن جي جاءِ تي نااهل ماڻهن کي ترجيح ڏني وڃي.

حضرت عثمان رضه جي خلافت جي آخري ڏينهن دوران ماڻهو ايترا بي صبر ٿي ويا جو انهن ان خلاف بغاوت ڪئي. اها بلڪل فطري ڳالهه هئي، ڇو ته بغاوت جو ٻج خود ان جي پاليسين ۾ موجود هيو. اهو بيان ڪيو ويو آهي ته هڪڙي ڏينهن اتفاق سان حضرت عثمان رضه جبلا بن عمرو ساعدي جي گهر وٽان گذريو. جبله پنهنجي قبيلي جي ماڻهن سان ويٺو هيو ۽ ان جي هٿ ۾ هڪڙو زنجير هيو. حضرت عثمان رضه انهن کي سلام ڪيو ۽ اتي ويٺلن مان سواءِ جبلا جي ٻين سڀني سلام جو جواب ڏنو. ان پنهنجي قبيلي جي ماڻهن کي چيو: ”توهان اهڙي ماڻهوءَ جي سلام جو جواب ڇو ڏنو جنهن فلاڻيون فلاڻيون غلطيون ڪيون آهن.“ پوءِ اهو حضرت عثمان رضه کي هي چئي مخاطب ٿيو: ”مون کي الله جو قسم آهي ته جيستائين تون مروان، ابن عامر ۽ ابن ابي سرح جهڙن بدمعاش ۽ منظور نظر ماڻهن کي عهدن تان نه هٽائيندين مان اهو زنجير تنهنجي ڳچي ۾ وجهندس.“

علامہ ابن ابی الحديد چوي ٿو ته ماڻهن کي ايتري جرئت ٿي وئي هئي جو هڪڙي ڏينهن جڏهن حضرت عثمان رضه پنهنجي لٽ (عصا) هٿ ۾ جهليون ماڻهن کي خطاب ڪري رهيو هيو جيئن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرات ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه خطبو ڏيندي هٿ ۾ عصا کڻندا هيا. جهجاه غفاري نالي هڪڙي شخص ان جي هٿ مان اها لٽ ڪسي ورتي ۽ پنهنجي گوڏي تي هڻي پڇي ڇڏي

شروع ۾ ماڻهن کي حضرت عثمان رضه سان بدسلوڪي ڪرڻ جي همت ڪونه ٿيندي هئي. البت، جڏهن مروان ۽ ٻين جون بدعنوانيون وڌنديون ويون ۽ حضرت عثمان رضه انهن جي بچڙن عملن کي پنڄو ڏيڻ جي بجاءِ انهن ڏانهن رعايت وارو رويو اختيار ڪيو ته فساد ۽ بغاوت پڻ پکڙجڻ لڳا. ان وقت تائين ماڻهو فقط انفرادي طور ان جي مخالفت ۽ تنقيد ڪندا هيا ۽ فقط هڪ يا ٻه ماڻهو ان سان بدسلوڪي ڪندا هيا. بهرحال، جيئن وقت گذرندو ويو سموري مسلمان امت ان جي دشمن ٿي وئي. مديني جي ماڻهن ٻين شهرن جي مسلمانن کي هيئن لکيو: ”جيڪڏهن توهان جهاد ڪرڻ گهرو ٿا ته هيڏانهن اچو ڇو ته توهان جي خليفي هٿان حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي دين کي بگاڙيو پيو وڃي. اچو ۽ ان کي خلافت تان هٽايو.“

سڀني شهرن جا رهواسي حضرت عثمان رضه جي خلاف ٿي ويا. 35 هجري تائين واقعي اهڙو رخ اختيار ڪيو جو مختلف شهرن جي رهواسين هڪ ٻئي ڏانهن خط لکيا، جنهن ۾ تجويز پيش ڪيائون ته بنو اميه ۽ حضرت عثمان رضه مان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻو پوندو ۽ ان جي سڀني گورنرن ۽ آفيسرن کي انهن جي عهدن تان هٽائڻو پوندو. انهن سرگرمين جون خبرون حضرت عثمان رضه تائين به پهتيون. ان مختلف شهرن جي رهاڪن ڏانهن خط لکيا ۽ انهن سان مفاهمت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پوءِ ان جهونن گورنرن ۽ آفيسرن کي گهرايو ۽ انهن سان صلاح مشورو ڪيو. انهن مان ڪجهه حضرت عثمان رضه کي رٿ ڏني ته ان کي عدل وانصاف سان حڪومت ڪرڻ گهرجي ۽ حضرات ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه واريون پاليسيون اختيار ڪرڻ کپن. ٻين پنهنجن لفظن کي چئي ڇڏي ڳالهائون ۽ ڪوبه

واضح مشورو ڪونه ڏنائون. انهن ٻين ماڻهن واري ٽولي ۾ معاويہ بن ابوسفیان بہ شامل هيو. اتي اڃا ٻيا بہ هيا جيڪي مخلصانو مشورو ڏيڻ جي قابل ڪونه هيا، ڇو ته سدائين انهن جي صلاح مطلب پرستي تي ٻڌل هوندي هئي. هڪڙو اهڙو شخص سعيد بن عاص هيو جنهن چيو ته موجوده صورتحال صرف عارضي آهي ۽ ان جو فقط اڪيلو حل اهو آهي ته تلوار کي ميان مان ٻاهر ڪڍجي.

گڏجاڻي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪنهن بہ متفقہ فيصلو ڪرڻ کان سواءِ پڄاڻي تي پهتي. انهي جو سبب اهو هيو ته سڀني گورنرن ۽ آفيسرن حضرت عثمان رضه جي پاليسين کي پسند ڪيو ٿي، جنهن وسيلي اهي ماڻهن جا حق غضب ڪري سگهيا ٿي ۽ گهڻي کان گهڻي دولت گڏ ڪري سگهيا ٿي. تنهن ڪري انهن ڪابه پرخلوص صلاح ڪونه ڏني. بلڪ انهن منجهه ڪي اهڙا ماڻهو موجود هيا جن سوچيو ٿي ته انهن جا مفاد اڃا بہ وڌيڪ چڱي نموني سان پورا ٿي سگهندا جيڪڏهن اهي حضرت عثمان رضه مان ئي جان چڙائين، تنهن ڪري اهي گجهه ڳوهه ۾ ۽ انهن مان ڪي ته ڪلمر ڪلا بہ، اهو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيا هيا. واسطيدار ماڻهن جي روين جا سبب بعد ۾ بيان ڪيا ويندا. گڏجاڻي جي اهم ڳالهه اها بہ هئي ته مروان انهن سڀني شرڪت ڪندڙن مٿان ڪڙي نظر رکي رهيو هيو. تنهن ڪري توڙي جو انهن مان ڪجهه سنيون تجويزون ڏين بہ ها ته اهي ڪنهن ڪم جون ڪونه ٿين ها، ڇو ته انهي موضوع تي حتمي راءِ جي قوت مروان وٽ هئي. حضرت عثمان رضه هميشه ان جي مشوري تي هلندو هيو.

تنهن ڪري بغاوت وڌي وئي. هر علائقي ۽ پرڳڻي جا مسلمان حضرت عثمان رضه جي انتظامي پاليسي ۽ خلافت جا مخالف ٿي ويا هيا، جيڪي عملي طور تي مروان ۽ ان جي ساٿين جي هٿ ۾ هيا.

انهن ڏينهن ۾ مصر کان ڪجهه ماڻهن مصر جي گورنر ابن ابي سرح جي خلاف شڪايت ڪرڻ لاءِ اچي حضرت عثمان رضه سان ملاقات ڪئي. حضرت عثمان رضه انهن کي ڌيان ڏئي ٻڌو. ابن ابي سرح جي بدعنوانين جي ڪري ان جي مذمت ڪئي ۽ ماڻهن سان واعدو ڪيو ته انهن جي شڪايت جو تدارڪ ڪيو ويندو. پوءِ ابن ابي

سرح کي خط لکيو ته اهو پاڻ کي سڌاري ۽ ان کي تنبيهه ڪيائين ته جيڪڏهن ان سندس حڪمن کي مڻهت نه ڏئي ته ان کي سزا ڏني ويندي مروان انهي اڳيڙائي کي پسند ڪون ڪيو. جڏهن شڪايت ڪندڙ خليفه جي محلات مان ٻاهر آيا ته اهو به ٻاهر نڪري آيو ۽ انهن کي چنڊ پٽيائين. پوءِ ان زور ڏئي چيو ته خليفو انهن ماڻهن سان ڪيل واعدا ڪونه پازيندو ۽ انهن جي شڪايتن تي ڪوبه ڌيان ڪونه ڏيندو.

مصر جا شهري اهو خط کڻي واپس ويا ۽ اهو ابن ابی سرح کي ڏنائون. خط پڙهڻ سان اهو گهڻو ناراض ٿي ويو ۽ خليفه جا حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيائين. اهو ايترو ته غضب ۾ اچي ويو جو وفد جي ماڻهن مان هڪڙي کي قتل ڪري ڇڏيائين. عبدالله ابن ابی سرح جو اهو غرور انهي حقيقت ڪري هيو ته اهو حضرت عثمان رضه جو ٽچ پياڪ پاءُ هيو تنهن ڪري انهي رشتي جي سبب ڪري ئي خليفه ان کي مصر جو گورنر مقرر ڪيو هيو.

ابن ابی سرح طرفان ٿيل انهي سلوڪ تي مصر جا ماڻهو ڪاوڙ ۾ اچي ويا. انهن فيصلو ڪيو ته هڪ هزار ماڻهن تي مشتمل هڪڙو ٻيو وفد مديني موڪليو وڃي. اهي مسجد نبوي ۾ ترسيا ۽ اعلان ڪيائون ته اهي انهن ماڻهن کي ڪجهه به ڪونه چوندا جيڪي گهرن اندر رهندا ۽ انهن خلاف هٿيار کڻي مقابلو ڪونه ڪندا.

ان کانپوءِ انهن مان ڪجهه معزز ماڻهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن سان ملاقات ڪئي. انهن اصحابن کي ابن ابی سرح طرفان ڪيل هاڃن بابت ٻڌايو ۽ ان بي ڏوهي شخص جي قتل کان به آگاهه ڪيو جنهن جو صرف اهو قصور هيو ته اهو ان وفد جو هڪڙو رڪن هيو جيڪو اڳ ۾ حضرت عثمان رضه سان مليو هيو. ڪجهه اصحابن حضرت عثمان رضه سان ملاقات ڪئي ۽ مصر ۾ موجود حالتن بابت ڳالهه ٻولهه ڪئي. ان کانپوءِ ٻين ماڻهن به حضرت علي عليه السلام جي اڳواڻي ۾ انهي سلسلي ۾ حضرت عثمان رضه سان ملاقات ڪئي. انهن ان سان اصولن مطابق ۽ دليلن سان ڳالهايو ۽ چيو:

”انهن ماڻهن جي صرف اها گهر آهي ته ابن ابی سرح کي گورنري تان هٽايو وڃي ۽ ان جي جاءِ تي ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي مقرر ڪيو. ان

ڪان اڳ پر به انهن هڪڙي بي ڏوهي شخص جي قتل جي شڪايت ڪئي هئي. توهان کي گهرجي ته ابن ابي سرح کي عهدي تان هٽايو ۽ انهن جي شڪايت جو پڻ تدارڪ ڪيو. جيڪڏهن ابن ابي سرح ڏوهي ثابت ٿئي ته توهان ان کي سزا ڏجو ۽ ايئن هنن ماڻهن کي انصاف فراهم ڪيو.“

حضرت عثمان رضه ماڻهن آڏو قسم کنيو ۽ انهن کي پڪ ڏياري ته اهو رعيت جي فلاح و بهبود لاءِ وڌ کان وڌ ڪوشش ڪندو. انهن کي اهو پڻ چيائين ته ڪنهن شخص جو نالو تجويز ڪن جنهن کي ابن ابي سرح جي جاءِ تي مصر جو گورنر مقرر ڪيو وڃي. مصر جي ماڻهن ضروري سوچ ويچار کان پوءِ حضرت محمد بن ابوبڪر رضه جو نالو پيش ڪيو. حضرت عثمان رضه ان کي گورنر مقرر ڪيو ۽ مهاجرن ۽ انصارن تي مشتمل هڪڙي جماعت به انهن سان گڏ موڪليائين ته ابن ابي سرح جي بدعنوانين جي تحقيقات ڪن.

مديني مان روانو ٿيڻ جي ٽن ڏينهن کان پوءِ محمد بن ابوبڪر رضه ۽ ان جي ساٿين رستي ۾ هڪڙي حبشي غلام کي ڏٺو جيڪو مصر ڏانهن اٺ کي تڪڙو ڊوڙائيندو پئي ويو. اهي ماڻهو حيران ٿي ويا. تنهن ڪري انهن ان کي روڪيو ۽ ان کان پڇيائون ته اهو ايترو تيز ڇو پڇندو وڃي پيو ۽ ان جي مسافري جو ڪهڙو سبب هيو. ڪجهه سوالن کان پوءِ ان چيو: ”مان امير المومنين عثمان رضه جو غلام آهيان ۽ مون کي مصر جي گورنر سان ملاقات ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو آهي.“ ماڻهن ان کي چيو: ”مصر جو گورنر هتي اسان سان گڏ آهي.“ غلام جواب ڏنو: ”منهنجو اشارو ان ڏانهن ڪونهي.“ جڏهن محمد بن ابوبڪر رضه کي معاملي جو اطلاع ڏنو ويو ته ان غلام کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ ان کان پڇيائين ته اهو ڪير آهي. ان چيو: ”مان امير المومنين جو هڪڙو غلام آهيان.“ پوءِ خود بخود ڪڪو وڪو ٿيندي ان چيو: ”نه، نه، مان مروان جو غلام آهيان.“ پوءِ اهو ابتيون سبتيون ڳالهين ٻڌائڻ لڳو. پوءِ محمد بن ابوبڪر رضه ان کان پڇيو: ”تون ڪيڏانهن پيو وڃين؟“ ان جواب ڏنو: ”مان مصر ۾ گورنر سان ملاقات ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو آهيان.“ حضرت محمد بن ابوبڪر رضه پڇيو: ”ڇا جي لاءِ؟“ غلام جواب ڏنو: ”مون کي ان تائين هڪڙو نياپو پهچائڻو آهي.“

حضرت محمد بن ابوبڪر رضه طرفان غلام کان اهو پڇڻ تي ته آيا اهو ڪو خط ڪٿي وڃي رهيو آهي، ان انڪار پر جواب ڏنو، ان تي حضرت محمد بن ابوبڪر رضه حڪم ڪيو ته ان جي تلاشي ورتي وڃي. گهڻي تلاشي کان پوءِ ان وٽان هڪڙو خط مليو جيڪو حضرت عثمان رضه طرفان عبدالله بن ابي سرح ڏانهن لکيل هيو. حضرت محمد بن ابوبڪر رضه اهو خط انهن مهاجرن ۽ انصارن جي سامهون کوليو جيڪي ان سان گڏ آيل هيا. ان پر لکيل هيو: ”جڏهن محمد بن ابوبڪر ۽ ٻيا فلاڻا فلاڻا ماڻهو مصر پهچن ته تون انهن کي ڪنهن نه ڪنهن بهاني سان قتل ڪري ڇڏجان. محمد بن ابوبڪر توڏانهن جيڪو خط ڪٿي اچي رهيو آهي ان کي رد سمجه ۽ ٻين حڪمن تائين انهي عهدي تي ڪم ڪندو ره. جيڪو تو وٽ شڪايت ڪرڻ لاءِ اچي ته ان کي جيل ۾ وجهي ڇڏ ۽ پوءِ منهنجين هدايتن جو انتظار ڪر.“

جڏهن خط پڙهيو ويو ته سڀئي موجود ماڻهو واٽڙا ٿي ويا ۽ مڪمل مات چانئجي وئي. ڪير به اهو تصور نٿي ڪري سگهيو ته خليفو مهاجرن ۽ انصارن سان گڏ پنهنجي رعيت جون حياتيون ڪسڻ لاءِ اهڙو ظالماڻو منصوبو بڻائيندو.

محمد بن ابوبڪر رضه ٻيهر ان خط کي بند ڪيو ۽ لفافي مٿان مهاجرن ۽ انصارن کان صحيحون ڪرايائين. جماعت پوءِ مديني ڏانهن موٽڻ ۽ اهو خط رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن کي ڏيکارڻ جو فيصلو ڪيو. جڏهن مديني ۾ خط پڙهي ٻڌايو ويو ته امام علي عليه السلام سان گڏ ٻيا اصحابي به گهڻو رنج ٿي ويا. مسلمانن ۽ اسلام خلاف انهي سازش جنهن جو ڪو مثال ئي ڪونه هيو انهن کي ڪاوڙائي ڇڏيو. ماڻهن جي ڪاوڙ جيڪي اڳ ۾ ئي حضرات ابوذر، عمار بن ياسر رضوان الله تعاليٰ عنهم وغيره سان ٿيل سلوڪ ڪري گهڻو ناراض هيا، حد کان ٽپي وئي. حضرت علي عليه السلام جي اڳواڻي ۾ سعد بن ابي وقاص رضه ۽ عمار بن ياسر رضه تي مشتمل وفد حضرت عثمان رضه سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ويو. انهن پاڻ سان خط غلام ۽ اٺ جنهن تي اهو سوار هيو ساڻ ڪيو. حضرت علي عليه السلام ۽ حضرت عثمان رضه جي وچ ۾ هيٺين ڳالهه ٻوله ٿي.

علي عليه السلام: ڇا هي غلام توهان جو آهي؟
عثمان رضه: هائو.

علي عليه السلام: ڇا اهو اٺ به توهان جو آهي؟
عثمان رضه: هائو!

علي عليه السلام: ڇا خط تي لڳل مهر به توهان جي آهي؟
عثمان رضه: هائو.

علي عليه السلام: پوءِ، ڇا انهيءَ جو اهو مطلب آهي ته هي خط
توهان موڪليو هيو؟

عثمان رضه: نه، مون کي الله جو قسم آهي ته نه مون اهو خط خود
لکيو نه ڪنهن کي اهو لکڻ لاءِ حڪم ڪيو نه وري ان غلام کي مصر
روانو ڪيو.

اصحابن سڳورن اهو تاثر ورتو ته حضرت عثمان رضه سچ ڳالهائي
رهيو آهي. وڌيڪ ڇنڊڇاڻ کانپوءِ انهن محسوس ڪيو ته خط مروان
جي هٿ اڪرن ۾ لکيل هيو. تنهن ڪري انهن حضرت عثمان رضه کي
چيو ته مروان کي انهن جي سامهون گهراءُ ته جيئن اهي معاملي جي جاچ
ڪري سگهن، ۽ ان کان معلوم ڪر ته ان اهو خط ڇو لکيو. حضرت
عثمان رضه مروان کي گهرائڻ کان نتائڻ لڳو. توڙي جو مروان ان وقت
گادي واري شهر (مديني) ۾ موجود هيو ان کي پنهنجو ڏوهه مڃڻ ۽ ايئن
حضرت عثمان رضه کي بي ڏوهه ثابت ڪرڻ لاءِ انهن ماڻهن جي آڏو
اچڻ جي اخلاقي جرئت ڪونه ٿي. تنهن ڪري اصحابي سڳورا
پريشاني جي حالت ۾ پنهنجن گهرن ڏانهن موٽي ويا. انهن کي اعتبار
هيو ته حضرت عثمان رضه ڪوڙو قسم ڪونه ڪندو. پر انهن مان
ڪجهه ماڻهن چيو ته اهي ان کي بي قصور صرف تڏهن سمجهندا
جڏهن اهو مروان کي انهن جي حوالي ڪندو ته جيئن اهي ان کان سوال
پڇن ۽ معاملي جي جاچ ڪن، ۽ خط بابت اصل حقيقتن کي ظاهر
ڪن. انهن چيو ته جيڪڏهن خط حضرت عثمان رضه لکيو آهي ته ان
کي عهدي تان هٽائيندا، پر جيڪڏهن اهو ان جي هُشي تي مروان لکيو
آهي ته اهي معاملي تي غور ويچار ڪندا ۽ فيصلو ڪندا ته مروان سان
ڪهڙو ورتاءُ ڪيو وڃي. بهرحال، حضرت عثمان رضه مروان کي

انهن جي حوالي ڪرڻ لاءِ راضي ڪونه ٿيو. باغين هاڻي اصرار ڪرڻ شروع ڪيو ته مروان کي انهن جي حوالي ٿيڻو پوندو ته جيئن اهي ان کان سوال ڪن ۽ ان جي سرگرمين جي جاچ ڪن. بهرحال، حضرت عثمان رضه انهي مطالبي کي مڃڻ کان صاف صاف انڪار ڪيو.

ان کان پوءِ ڪيتريون ئي اڳڀرائيون ٿيون، جيڪي تاريخ جي ڪتابن ۾ درج ٿيل آهن. حضرت امام علي عليه السلام پنهنجي وس آهر تمام گهڻي ڪوشش ڪئي ته باغين ۽ حضرت عثمان رضه جي وچ ۾ مفاهمت ٿي وڃي ته جيئن رتوڇاڻ کان بچي وڃجي. ان حضرت عثمان رضه سان ٻيهر ملاقات ڪئي ۽ ان کي صلاح ڏني ته اهو عوام الناس جي سامهون اچي ۽ هڪڙي تقرير ڪري جيڪا سڀني ٻڌن، ۽ ان تقرير ۾ اهو ماڻهن سان ڪيل واعدن جو اقرار پورو ڪري ته جيئن ماڻهو مطمئن ٿي وڃن. ان حضرت عثمان رضه کي اهو پڻ چيو: ”مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته سڀني اسلامي علائقا توهان جي خلاف ٿي ويا آهن. مون کي انديشو آهي ته مصر جي ماڻهن وانگر ڪوفي ۽ بصري جا ماڻهو به مديني اچي ويندا ۽ تون مون کي منت ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي ويندين ته انهن کي ٿڌو ڪريان.“

حضرت عثمان رضه پنهنجي گهر مان ٻاهر آيو ۽ گڏ ٿيل ماڻهن جي آڏو هڪڙي تقرير ڪيائين. ان پنهنجن ماضي جي ڪوتاهين تي معذرت جو اظهار ڪيو ۽ واعدو ڪيو ته اڳتي لاءِ اهڙيون ڳالهيون ڪونه ٿينديون. ان اهو پڻ واعدو ڪيو ته انهن جا مطالبو پورا ڪيا ويندا ۽ مروان ۽ ان جي ساٿين کي هٽايو ويندو.

حضرت عثمان رضه جي تقرير جو سٺو نتيجو نڪتو. جڏهن اهو ڳالهائي رهيو هيو ته ان جي اکين مان لڙڪ وهي رهيا هيا. ٻيا به روئڻ شروع ٿي ويا ۽ لڙڪن سان انهن جون ڏاڙهيون آليون ٿي ويون. جڏهن اهو مسجد جي منبر تان لهي گهر ويو ته اتي مروان، سعيد بن عاص ۽ ڪجهه ٻين اموي خاندان جي ڀاتين کي پنهنجي لاءِ انتظار ۾ ويٺل ڏٺائين. اهي حضرت عثمان رضه جي تقرير وقت اتي موجود ڪونه هيا پر ان ڳالهه کان واقف ٿي ويا هيا ته ان ڇا چيو هيو. جڏهن حضرت عثمان رضه پنهنجي جاءِ تي ويٺو ته مروان ان کي چيو: ”اي منهنجا

سردار ڇا مان ڪجهه عرض ڪريان يا ماڻ رهان؟“ حضرت عثمان رضه چيو: ”توڪي جيڪو چوڻو آهي اهو چئ.“ مروان پوءِ ملامت ڪرڻ واري انداز ۾ چيو: ”توهان صرف انهن ماڻهن جي همت وڌائي ۽ ٻيو ڪجهه به ڪونه ڪيو آهي.“ حضرت عثمان رضه ڪجهه افسوس سان چيو: ”مون جيڪو چيو آهي سو چيو آهي. مان پنهنجن لفظن کي واپس وٺي نٿو سگهان.“ مروان چيو: ”ماڻهو جبل وانگر توهان جي گهر جي دروازي آڏو گڏ ٿي ويا آهن ۽ اهو انهي ڪري آهي ته توهان انهن جي همت وڌائي آهي. جيڪڏهن انهن مان هڪڙو زيادتي جي شڪايت ڪري ٿو ته ٻيو گورنر کي عهدي تان هٽائڻ جو مطالبو ڪري ٿو. توهان پنهنجي خلافت سان وڏو ظلم ڪيو آهي. توهان جي لاءِ اهو بهتر ٿئي ها جيڪڏهن توهان صبر ڪريو ها ۽ خاموش رهو ها.“

حضرت عثمان رضه چيو: ”مون کي پنهنجن لفظن تان پوئتي هٽڻ ۾ شرر محسوس ٿئي ٿو. البت، تون وڃي ۽ انهن سان ڳالهائي سگهين ٿو.“ مروان اجازت ملڻ تي گهر جي دروازي وٽ آيو ۽ جيڪي اتي گڏ ٿيل ماڻهو هيا انهن کي چيائين: ”اهو سڄو هجوم ڇا ڪري لاءِ آهي؟ ائين لڳي ٿو ته توهان گهر مان ڦرلٽ ڪرڻ آيا آهيو. توهان جو منهن ڪارو ٿئي ڇا توهان اسان کان حڪومت ڪسڻ آيا آهيو؟ خدا جو قسم جيڪڏهن توهان اسان کي ڪو نقصان پهچائڻ جو سوچيو ته اسان توهان سان اهڙي ڪنداسين جو توهان زندگي ۾ وساري نه سگهندا. پنهنجن گهرن ڏانهن وڃو. اسان ڪنهن جي به طرفان پنهنجي اقتدار ۾ مداخلت کي برداشت ڪري ڪونه سگهنداسين.“

ماڻهو حڪمرانن کي ڏمڪيون ڏيندي ۽ گهٽ وڌ ڳالهائيندي مايوس ٿي هليا ويا. ڪجهه ماڻهن نئين صورتحال جو حضرت علي عليه السلام کي اطلاع ڏنو. جيئن ته حضرت عثمان رضه انهن جي صلاح کي نظر انداز ڪيو هيو ۽ مروان جي مشوري تي عمل ڪيو هيو حضرت علي عليه السلام پيهر حضرت عثمان رضه ڏانهن وڃڻ ۽ ان کي ڪابه صلاح ڏيڻ کان خوش اسلوبي سان پاسو ڪري سگهيو ٿي. پر ٻيڙي خليفي سان همدرديءَ مسلمانن منجهه مفاهت ڪرائڻ جي دلي تمنا ۽ معمولي اميد ته ٿي سگهي ٿو حضرت عثمان رضه دورانديشي واري واٽ

تي هلي پئي. ان کي مجبور ڪيو ته اهو حضرت عثمان رضه کي ٻيهر نصيحت ڪري جڏهن حضرت عثمان رضه پنهنجي زال جي رٿ تي رات جو حضرت علي عليه السلام سان صلاح مشورو ڪرڻ لاءِ آيو ته حضرت علي عليه السلام ان کي چيو: ”رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي منبر تان تقرير ڪرڻ کان پوءِ توهان گهر ويا ۽ پوءِ مروان ٻاهر آيو جنهن ماڻهن کي گارگند ڪئي. ان کان پوءِ ڪرڻ لاءِ ڇا بچيو آهي ۽ مان توهان جي لاءِ ڇا ٿو ڪري سگهان؟“

حضرت عثمان رضه پنهنجي ڪوتاهي تي پاڻ کي گهڻي ملامت ڪئي. حضرت علي عليه السلام پوءِ ان کي چيو: ”مون کي الله جو قسم آهي ته مون سڀني کان تمام گهڻي وڌيڪ ڪوشش ڪئي آهي ته ماڻهن کي توهان کان پري رکان. بهرحال، مان جڏهن به توهان کي ڪا صلاح ڏيان ٿو جنهن لاءِ مون کي اميد هوندي آهي ته توهان کي خوش ڪندي ته مروان مداخلت ڪري ٿو. بدقسمتي اها آهي ته توهان کي اهو جيڪو ڪجهه چوي ٿو توهان اهو مڃي ويو ٿا ۽ منهنجي صلاح کي نظرانداز ڪري ڇڏيو ٿا.“ حضرت علي عليه السلام اهو چوڻ ۾ بلڪل حق بجانب هيو ڇو ته ان پيري به مروان معاملي کي بگاڙي ڇڏيو هيو.

باغي پنهنجن مطالبن تي هڪڙو ڀيرو ٻيهر زور ڏئي رهيا هيا. انهن گهريو ٿي ته انهن سان ڪيل سمورا واعدا پورا ڪيا وڃن. انهن اهو پڻ مطالبو ڪيو ته مروان کي، جيڪو سموري فتني جي پاڙ هيو انهن جي حوالي ڪيو وڃي ته جيئن اهي ان کان بدلو وٺن. البت، حضرت عثمان رضه جو رويو سخت ٿي ويو ۽ ان مروان کي انهن جي حوالي ڪرڻ کان رُڪو جواب ڏئي ڇڏيو. باغي به پنهنجي ضد تي حمي ويا. فساد ۽ بغاوت شديد ٿي ويا ۽ باغين حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيراءُ ڪيو.

دراصل باغين حضرت عثمان رضه کي ڪو نقصان پهچائڻ نٿي گهريو. انهن جي صرف اها خواهش هئي ته اهو پنهنجين ڪوتاهين تي پشيمان ٿئي ۽ خلافت تان دستبردار ٿئي. اها ڳالهه انهي حقيقت سان ثابت ٿيل آهي ته نيار بن عياض نالي هڪڙو شخص، جيڪو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن مان هڪ هيو اڳتي وڌي باغين جي پهرين قطار ۾ اچي بيٺو ۽ وڏي آواز ۾ حضرت عثمان رضه کي

چيائين: ”توڪي خلافت تان دستبردار ٿيڻ گهرجي ۽ مان توکي يقين ڏياريان ته تو توكي ڪوبه نقصان ڪونه پهچندو.“ جڏهن اهو ايئن چئي رهيو هيو ته ڪثير بن صلت ڪندي جيڪو حضرت عثمان رضه جو حمايتي هيو ۽ ان وقت ان جي گهر ۾ موجود هيو هڪڙو تير هنيو ۽ نيار بن عياض کي قتل ڪري ڇڏيائين. باغين دانهن ڪئي: ”نيارين عياض جي قاتل کي اسان جي حوالي ڪر.“ حضرت عثمان رضه جواب ڏنو: ”مان ان شخص کي توهان جي حوالي ڪيئن ٿو ڪري سگهان جيڪو منهنجو بچاءُ ڪري رهيو آهي.“

باغين دروازي تي حملو ڪيو جيڪو هڪدم بند ٿي ويو هيو. انهن پوءِ ان کي باهه ڏئي ڇڏي ۽ خليفي جي محلات تي ڪمان مان تير وسيل شروع ٿي ويا. آخرڪار محمد بن ابوبڪر رضه ۽ ان جا ٻه ساٿي محمد بن حزم انصاري جي گهر طرفان ٿپي حضرت عثمان رضه جي گهر جي اندر داخل ٿي ويا. جڏهن اهي ان جي ويجهو پهتا ته ڏٺائون ته ان جي زال حضرت نائله رضه به ان سان گڏ موجود هئي. محمد بن ابوبڪر رضه جي ٻن ساٿين هڪڙي تيز هٿيار سان ان تي حملو ڪيو ۽ ان کي ماري ڇڏيائون پوءِ اهي ان طرف کان لڪي پڇي ويا جنهن طرف کان گهر ۾ داخل ٿيا هئا. حضرت نائله رضه رڙ ڪري چيو: ”ماڻهن امير المومنين کي قتل ڪري ڇڏيو!“

عثمان رضه انهيءَ نموني ۾ فوت ٿيو ان جي قتل لاءِ جيڪي ماڻهو ذميوار هيا اهي ٻن قسمن جا هئا. هڪڙي ٽولي جو تعلق انهن ماڻهن سان هيو جيڪي حق خاطر ڪاوڙيل هئا. انهن حضرت عثمان رضه کي چيو ته اهو پنهنجين ڪوتاهين تي پيشيماني جو اظهار ڪري ۽ جڏهن ان ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته انهن ان جي گهر جو گهيرو ڪيو ۽ ان کي قتل ڪيو. انهن ۾ حجاز مصر ۽ عراق جا ماڻهو شامل هئا ۽ ٻين سڀني اسلامي شهرن جا پڻ. ٻئي ٽولي سان انهن ماڻهن جو تعلق هو جيڪي مال غنيمت لاءِ پاڳل هئا. انهن ماڻهن سان هڪڙو اڳواڻ هيو جنهن جي حڪم کي اهي مڃي رهيا هئا ۽ انهن ماڻهن حضرت عثمان رضه کي ڏکڻي وقت ۾ بي سهارو ڪري ڇڏي ڏنو. اسان پهرين ٽولي سان

تعلق رکندڙ ماڻهن بابت اڳ ۾ لکي چڪا آهيون، باقي جيڪو ٻئي ٽولي جي ماڻهن جو تعلق آهي ته اسان انهن بابت ”عظيم سازش“ جي عنوان واري باب ۾ ڳالهائينداسين، ڇو ته حضرت علي عليه السلام سان جيڪو سلوڪ اختيار ڪيو ويو ۽ ان سان جيڪي دوکا ۽ ٺڳيون ٿيون انهن ماڻهن جو ان ۾ تمام گهڻو هٿ آهي.

ڪوڙيون ڳالهيون ۽ افواه

دنيا ۾ ڪجهه اهڙا به ليکڪ موجود آهن، جيڪي يات تاريخي حقيقتن ڏانهن يا زندگي جي حالتن ۾ ماحول ڏانهن ڌيان ڪونه ٿا ڏين. ستايل ماڻهن حضرت عثمان رضه خلاف جيڪا بغاوت ڪئي، ان لاءِ اهي عجيب سبب بيان ڪن ٿا ۽ ان تي زور ڏين ٿا ته ان زماني جا واقعا هڪڙي مخصوص ماڻهوءَ جي مرضي ۽ خواهش جو نتيجو هئا، جنهن سمورن اسلامي علائقن جو گشت ڪيو هو ۽ ماڻهن کي حضرت عثمان رضه ۽ ان جي حڪومت خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪايو هو.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته انهن ماڻهن طرفان پيش ڪيل وضاحتن تي توهان کان ڪل نڪري ويندي، ڇو ته انهن جو فقط اهو مقصد آهي ته حضرت عثمان رضه جي قتل لاءِ جيڪي ماڻهو اصل ذميوار هئا انهن کي تنبيهه نه ڪئي وڃي، ورنه ماڻهو انهن ليکڪن جي ايمان ۾ رشڪ ڪرڻ لڳندا، اهي ليکڪ انهن ماڻهن وانگر آهن جيڪي مٿان کان هيٺ ڪرندڙ پاڻي کي ابتو وهائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، اهي پنهنجن پڙهندڙن کي جٽ ۽ اناڙي سمجهندا آهن.

انهن مان هڪڙو ليکڪ سعيد افغاني آهي، جيڪو ”عائش والسياسه“ نالي ڪتاب جو مصنف آهي، ان پنهنجن پڙهندڙن کي اهو باور ڪرائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي آهي ته اسلامي علائقن منجهه جيڪي واقعا ظاهر ٿيا ۽ صورتحال کي حضرت عثمان رضه جي قتل ۽ بعد وارين حالتن ڏانهن وٺي ويا، اهي صرف هڪڙي شخص جون سرگرميون هيون جنهن جو نالو عبدالله بن سبا هو. دعوا ۽ اهو الزام ماڻهوءَ کي اهو گمان ڪرڻ لاءِ هرڪائي ٿو ته حضرت عثمان رضه ۽ ان جي وزير مروان جي حڪومت هڪڙي مثالي حڪومت هئي ۽ بنو اميه ۽ انهن جا گورنر ۽ آفيسر عربستان ۾ سماجي انصاف ۽ انساني پائيداري جو جهنڊو بلند ڪندڙ هئا، پر بدقسمتي سان عبدالله بن سبا نالي هڪڙي اڪيلي شخص انهن جي قابليت ۽ سٺن ڪارنامن کي ٻڙي تي

پهچائي ڇڏيو. ان سڀني شهرن ۽ ڀرڳڻن ۾ گشت ڪيو ۽ ماڻهن کي اهڙن گورنرن ۽ آفيسرن خلاف بغاوت ڪرڻ جي هُشي ڏنائين جيڪي نهايت ديانتدار ۽ ان سان گڏ عظيم سماجي سڌارڪ پڻ هئا. جيڪڏهن اهو شخص (عبدالله بن سبا) نه هجي ها ته ماڻهو مروان جي سخاوتن واري سرپرستي ۾ وليد جي عدل ۽ معاويه جي ضبط ۽ تحمل هيٺ خوش ۽ پرامن زندگي گذاريندا رهن ها.

اهڙي دعوا حقيقتن کي بگاڙڻ، ماڻهن سان ناانصافي برابر ۽ مخصوص نقطه نظر کي هٿي وٺرائڻ جي گندي ڪوشش آهي. اهڙي روش ماڻهن کي انهن بنيادي حقيقتن کان گمراه ڪرڻ جي برابر آهي جن تي تاريخ جو بنياد رکيل آهي، ڇو ته انهي بيڪار ڪوشش جو اهو مقصد آهي ته هڪڙي دور جي واقعن جي ذميواري نه ڪي سڀني دورن جي، هڪڙي شخص جي ڪلهن تي وجهجي، جيڪو هڪڙي علائقي کان ٻئي علائقي ۾ ڦرندو رهيو ۽ انهن سڀني علائقن جا ماڻهو ان جي پرچار ڪري نه ڪي ڪنهن ٻئي سبب ڪري حڪومت خلاف بغاوت ڪري اتي پيا.

باقي جيڪو حڪومت جي پاليسين، سماجي سرشتي ۽ معاشيات جي تباه ڪن حالت ۽ حڪومت جي ساٿارين جي سرڪشي، عوامي فتنن جو غبن ۽ بنواميه طرفان آمرڻا طريقا اختيار ڪرڻ ۽ حضرات ابوذر رضه، عمار ياسر رضه جهڙين معزز شخصيتن سان بدسلوڪين جو معاملو آهي ته مصنف انهن ڳالهين کي ڪابه اهميت ڪونه ٿو ڏئي ۽ اهو ڪونه ٿو سوچي ته اهي ڳالهيون ماڻهن جي عام بغاوت جو سبب هيون. ان جي راءِ مطابق حضرت عثمان رضه خلاف سمورو بائيبتال عبدالله بن سبا جي سرگرمين ڪري هو جنهن مسلمانن کي اسلام جي مذهبي اڳواڻن جو حڪم مڃڻ کان منع ڪئي ۽ گڙبڙ ۽ اختلاف پيدا ڪري ڇڏيائين. اها ڪيڏي نه خطرناڪ ذهني آهي ته اهي اهم واقعا جيڪي لڳاتار ۽ هڪ ٻئي سان تعلق ۾ واقع ٿي رهيا هئا ۽ ان زماني جي معاشري، معاشيات ۽ سماجي سرشتي تي گهرو اثر رکيائون ٿي، انهن کان صرف اهو چئي ڪن لاتار ڪئي وڃي ته انهن مڙني ڳالهين جو بنيادي سبب هڪڙي شخص جون سازشون هيون، جيڪو سعيد

افغاني مطابق هڪڙي شهر کان ٻئي شهر ۾ گهمندو رهيو ۽ پاڪ معاشري ۾ اختلافن ۽ فساد جو بچ پوکيائين. پاڪ معاشري مان ان جي مراد اهو معاشرو آهي، جنهن جو مروان بن حڪم سربراھ هو.

اها ڳالھ ڌيان طلب آهي ته سعيد افغاني پنهنجي مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ عبدالله بن سبا يا ابن السوده کي ايتري گهڻي اهميت ڏئي ٿو ۽ ان ڄاڻائي ۾ معاويه کي مان ڏئي ٿو ۽ حضرت ابوذر رضه جي حيثيت گهٽائي ٿو، توڙي جو حضرت ابوذر رضه سان معاويه جو ڪو مقابلو ئي ڪونهي. افغاني لکي ٿو:

”عبدالله بن سبا اسلامي علائقن ۾ گشت ڪيو ۽ هر جاءِ تي ويو. ان پنهنجون فسادي سرگرميون حجاز ۾ شروع ڪيون ۽ پوءِ شام ڏانهن ويو. ان زماني ۾ شام تي تجريبي ڪار ۽ دورانديشي واري نظر رکندڙ ماڻهو حڪومت ڪري رهيو هو جنهن جو نالو معاويه بن ابوسفیان هو جنهن ان جي خطري کي هڪدم محسوس ڪري ورتو ۽ ان کي اتان نيڪالي ڏنائين. البت، ان جي فساد ان لاءِ ڪجهه مشڪلات پيدا ڪئي. ابن سبا حالتن جو ڪاٿو لڳايو ۽ فساد جو بچ پوکيائين. ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي هڪڙي ناليواري اصحابي کي هُشي ڏني ته اهو معاويه خلاف بغاوت ڪري

حضرت ابوذر رضه اهو شخص هو جنهن جي ڳالھ تي شام جا ماڻهو اعتبار ڪندا هئا. معاويه جيڪو بردبار ماڻهو هجڻ سان گڏ سياستدان به هو تمام گهڻو پريشان هو تنهن ڪري ان حضرت عثمان رضه کي درخواست ڪئي ته ان شخص کي شام مان ڪڍو. اهو ناليوارو اصحابي ابوذر رضه هو جنهن جي المي کان هر ڪو باخبر آهي.“ (ڏسو ڪتاب ”عائشہ والسياسه“)

اهو مصنف جيڪو باور ڪرائڻ گهري ٿو ان کي مختصر طور هيئن بيان ڪري سگهجي ٿو: حضرت عثمان رضه جي خلافت جي دوران مختلف، پرڳڻن ۾ ماڻهو خوش ۽ خوشحالي واري زندگي گذاري رهيا هئا، خاص طور تي شام جو پرڳڻو معاويه نالي تجريبي ڪار ۽ دورانديشي واري نظر رکندڙ ماڻهوءَ جي حڪومت هيٺ هو باقي عظيم سماج سڌارڪ حضرت ابوذر رضه جو معاملو اهو هيو ته اهو هڪڙو

غير اهر ماڻهو هيو ۽ ائين ئي رهي ها جيڪڏهن عبدالله بن سبا ان سان رابطو نه ڪري ها ۽ ان کي نه پڙڪائي ها. جڏهن اهو ان کي پڙڪائڻ ۾ ڪامياب ويو ته ان کي فساد پيدا ڪرڻ لاءِ راضي ڪري ورتائين، چو ته، مصنف جي راءِ مطابق اهو (عبدالله بن سبا) سموري گزٽر جو ذريعو هيو ۽ اسلامي علائقن ۾ ان جي گشت ڪرڻ جو مقصد فساد پڪيڙڻ هيو. نتيجو اهو نڪتو ته ابوذر (رض) اهو ڪيو جيڪو عبدالله بن سبا گهريو ٿي، يعني ته ان فساد برپا ڪيو. ماڻهن کي گمراه ڪيائين ۽ اڳواڻن خلاف انهن کي باغي بڻايائين.

ان مصنف جي راءِ مطابق حضرت ابوذر رضه جون سرگرميون عربن، اسلام ۽ تاريخ لاءِ خطرناڪ هيون، چو ته ان غريبن کي شاهوڪارن خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ هُشي ڏني. انهيءَ سبب معاويه بيزار ٿي ويو ۽ حضرت ابوذر رضه کي شام مان نيڪالي ڏيڻ ذريعي نون مسلمانن سان گڏ تاريخ لاءِ همدرد جو مظاهرو ڪيائين.

جئين ثابت آهي، سعيد افغاني جي منطق اسان کي انهن حڪمرانن جي منطق ياد ڏياري ٿي، جيڪي مڙني حق پرست ماڻهن کي باغي ۽ فساد پڪيڙيندڙ قرار ڏيندا آهن. اها ڪا نرالي ڳالهه ڪونهي ته جتي پراڻا تاريخدان گزٽر جي سببن کان باخبر هجن، اتي جديد دور جا تاريخدان ان کي معلوم ڪرڻ جي قابل نه هجن، توڙي جو جديد دور جي تاريخدانن جا معلوماتي ذريعا گهڻو وسيع آهن، ”عائشه والسياسه“ جو مصنف حضرت عثمان رضه خلاف انقلابي تحريڪ کي عبدالله بن سبا سان منسوب ڪري ٿو جڏهن ته طبري ۽ پهرين ۽ بعد وارن زمانن جي تاريخدانن واقعن کي صحيح نموني سان بيان ڪيو ۽ انهن جا سبب اهي ٻڌايا جيڪي انسان کي قائل ڪندڙ آهن.

طبري تحريڪ جا سبب ڳڻائيندي چوي ٿو: ”اهي ماڻهو جن کي اسلام قبول ڪرڻ ۾ اڳرائي (سبقت) حاصل ڪونهي، نه وري انهن جو اسلام لاءِ ڪو ڪارنامو انجام ڏنل هو. اهي انهن ماڻهن سان ڪڏهن به برابر ٿي نٿا سگهن جن پهرين ئي مرحلي ۾ اسلام قبول ڪيو ۽ عظيم مان شان ۽ اهميت حاصل ڪيائون، انهن اولين مسلمانن وڏا وڏا تحفا ڏيڻ وارين نوازشن ۾ خرابي ڏني ۽ ان کي ناانصافي سمجهيو چو ته انهن

جو خود پنهنجو حصو بہ ٿورو هوندو هو. جڏهن اسلام ۾ نوان داخل ٿيندڙ ماڻهو يا بدوي عرب يا آزاد ڪيل ٻانها انهن سان مليا ته اهي انهن جي ڳالهين کان گهڻو متاثر ٿي ويا. نتيجو اهو نڪتو ته حضرت عثمان رضه جي مخالفن جو تعداد ڏينهن ڏينهن وڌندو ويو. ايتري تائين جو جن حضرت عثمان رضه جي مخالفت ڪئي ٿي اهي انهن ماڻهن جي مقابلي ۾ جيڪي خليفي کان گهڻو خوش هئا، ڳالڻا ٿي ۾ گهڻو ٿي ويا. نتيجو اهو نڪتو ته فساد برپا ٿي ويا.“

اها تعجب جي ڳالهه آهي ته ٻين همعصر ليکڪن پڻ ساڳي غلطي ورجائي. انهن ۾ ”فجر الاسلام“ ڪتاب جو لکيڪ احمد امين پڻ شامل آهي. اهو سمجهي ٿو ته حضرت ابوذر رضه ابوجهه ماڻهو هو جيڪو عبدالله بن سبا طرفان مزدڪي اشتراڪي نظرين جي ترغيب ۾ اچي ويو ته جيئن اهو مختلف شهرن جي ماحول کي بگاڙڻ لاءِ ڪارائتو ثابت ٿئي.

اڃا وڌيڪ عجب واري اها حقيقت آهي ته اهو ثابت ڪرڻ جي مطلب سان ته حضرت ابوذر رضه مزدڪي نظرين کان گهڻو متاثر ٿيو هو ان حضرت ابوذر رضه جي انهيءَ راءِ جو حوالو ڏنو جنهن جو طبري به حوالو ڏنو آهي. حضرت ابوذر رضه لاءِ ٻڌايو ويو آهي ته ان دمشق جي ماڻهن کي خطاب ڪندي چيو: ”اي دولتمند ماڻهو! غريبن سان همدردي ڪيو اهي جيڪي سون ۽ چاندي گڏ ڪن ٿا انهن کي درد ناک عذاب جي وعيد ٻڌايو“ (فجر الاسلام صفحو 110)

احمد امين کان واضح انداز ۾ سوال ڪري سگهجي ٿو ته ڇا امير ماڻهن طرفان غريبن سان همدردي وارو سلوڪ رڳو مزدڪي نظريو آهي ۽ خالص اسلامي حڪم ڪونهي ۽ ڇا حضرت ابوذر رضه جي اها راءِ ته ”اي دولتمند ماڻهو! غريبن سان همدردي وارو ورتاءُ ڪيو“ قرآن شريف جي هن آيت سان ويجهو لاڳاپو نٿي رکي ”جيڪي سون ۽ چاندي گڏ ڪن ٿا ۽ الله جي راهه ۾ خرچ ڪونه ڪن ٿا.....“

”فجر الاسلام“ ڪتاب ۾ هڪڙي ٻي جاءِ تي احمد امين عبدالله بن سبا کي فساد جو بنياد قرار ڏيندي چوي ٿو: ”ان شخص ابوذر رضه کي اشتراڪيت جي پرچار لاءِ آماده ڪيو ۽ اهو باغين جو سرواڻ هيو“

جيڪي مختلف جاين تان حضرت عثمان رضه تي حملو ڪرڻ لاءِ آيا هئا. اهو ئي اصل ماڻهو هيو جنهن مسلمانن جي ايمان کي بگاڙڻ جي ڪوشش ڪئي. ان حجاز بصريه ڪوفي، شام ۽ مصر ۾ وڏي پيماني تي گشت ڪيو تنهن ڪري اهو ممڪن آهي ته ان عراق يا يمن جي مزدڪين جو مزدڪي نظريو قبول ڪري ورتو هجي ۽ ابوذر رضه پڻ انهن نظرين کي پسند ڪيو هجي ۽ اهي اختيار ڪيا هجن.

اها وڏي بدقسمتي آهي ته ”فجر الاسلام“ جو ليکڪ انهيءَ ڳالهه تي غور ئي ڪونه ٿو ڪري ته حضرت ابوذر رضه جي اسلامي عقيدن ۾ ڪهڙي نئين ڳالهه ظاهر ٿي. ڇا اسلام خود اهو اعلان ڪونه ٿو ڪري ته غريب کي شاهوڪار مٿان ڪجهه حق حاصل آهن ۽ سڀئي مسلمان برابر آهن. ڇا قرآن شريف خود اهو ڪونه ٿو چوي ته اهي ماڻهو جيڪي سون ۽ چاندي گڏ ڪن ٿا انهن جون پيشانيون، ڇاتيون ۽ پٺيون دوزخ ۾ ان ساڳئي سون ۽ چاندي سان ڏنبيون وينديون؟ پوءِ اهي ڪهڙا مزدڪي نظريا آهن جن ۾ حضرت ابوذر رضه اعتبار ڪرڻ لڳو؟ حقيقت اها آهي ته حضرت ابوذر رضه انهن ماڻهن سان جهيڙو ڪري رهيو هو جن سان خود اسلام لڙائي ڪئي ٿي ۽ انهن کي جهنم جي باهه جي وعيد ٻڌايائين ٿي.

اهو به سوال پيدا ٿئي ٿو ته ڇا حضرت ابوذر رضه جيڪو رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ناليوارو اصحابي، حضرت علي عليه اسلم جي شيعن منجهه سڀني کان ممتاز ۽ اسلام قبول ڪرڻ وارو پنجون شخص هو ان کي پاڻ کي خبر ڪونه هئي ته سڀئي مسلمان قومي دولت ۾ هڪ جيترو حقدار آهن ۽ ائين نه ته ڪورڱو ٿورڙا ماڻهو ان تي قبضو ڪري پاڻ وٽ گڏ ڪن. ڇا ان کي اهو محسوس ڪونه ٿي ٿيو ته حضرت عثمان رضه جي خلافت جي دور ۾ چند ماڻهن قومي ملڪيت تي قبضو ڪري ورتو هو ۽ عوام جبر ۽ ڏاڍ جو شڪار هئا ۽ جيئن ته اهي ڳالهيون اسلام جي تعليمات جي خلاف هيون تنهن ڪري سڀني مسلمانن تي فرض هيو ته اهي انهن خلاف جهاد ڪن؟

پوءِ سوال اهو آهي ته ڇا حضرت ابوذر رضه ايترو اڻوجھه هيو جو ان کي عبدالله بن سبا تي پاڙڻو پيو هجي ته ان کي ٻڌائي ته عثمان رضه

اقربا پروري ڪري ۽ قيصر ۽ ڪسري وارو طريقو اختيار ڪري رهيو آهي؟ ڇا حضرت ابوذر رضه ۽ عوام کي تڏهن معلوم ٿيو جڏهن عبدالله بن سبا انهن کي ٻڌايو ته حڪمران گمراه ٿي ويا آهن ۽ عوام کي انهن جي حقن کان محروم ڪيو ويو آهي ۽ ان جي نتيجي ۾ حضرت ابوذر رضه ۽ ماڻهن ڪاوڙ جو اظهار ڪيو؟

انهن ليڪن عبدالله بن سبا ۽ مزدڪي نظر ٿي کي ته سمجهيو آهي پر افسوس ته حضرت ابوذر رضه ۽ اسلام کي ڪونه سمجهيو آهي! انهن عبدالله بن سبا جي باغي تحريڪ ۽ ان طرفان ماڻهن کي خليفي خلاف بغاوت لاءِ اڀارڻ کي ”نهليت“ (خراب) سمجهيو آهي، پر انهن ليڪن حضرت عثمان رضه جي انهن عملن کي اهڃاڻ ڪونه سمجهيو آهي جن مسلمانن کي ڪاوڙائي ڇڏيو. اهي عمل جيڪي هر زماني ۾ سڀني قومن کي ڪاوڙائي ڇڏيندا آهن، يعني اقربا پروري پاس خاطري ۽ متپيد واري پاليسي اختيار ڪرڻ وارا عمل.

*****

حضرت عثمان رضه جي قتل لاءِ جن سببن وڪ وڌرائي، انهن جي باري ۾ محقق اختلاف رکن ٿا. جنهن گهڻي مشهور واقعي بابت انهن جي وچ ۾ راءِ جو اختلاف آهي، اهو مصر جي گورنر ابن ابي سرح ڏانهن مديني مان لکيل خط آهي، جنهن کي حڪم ڏنو ويو هو ته نئين مقرر ٿيل گورنر، محمد بن ابوبڪر رضه کي مصر ۾ پهچڻ وقت قتل ڪيو وڃي. انهي واقعي جو اڳ ۾ تفصيل سان حوالو ڏنو ويو آهي.

جيستائين انهن ماڻهن جو تعلق آهي جيڪي ان ماجرا کي سچو واقعو ڪونه ٿا سمجهن، اهو ضروري ٿي پوي ٿو ته انهن مان هڪڙي ڊاڪٽر طحٰ حسين نالي شخص جي خيالن جو ذڪر ڪجي، چو ته اهو اسلامي تاريخ ۽ عرب دنيا جي هڪڙي قابل محقق جي حيثيت رکي ٿو. اهو پنهنجي ڪتاب ”فتنة الكبرى“ جي پهرين جلد (بعنوان عثمان) ۾ هئين چوي ٿو:

”هتي خط جي ڪهاڻي بيان ڪجي ٿي، روايتون ٻڌائين ٿيون ته جڏهن مصر جا ماڻهو حضرت عثمان رضه جي واعدن تي مطمئن ٿي واپس وڃي رهيا هئا ته رستي ۾ هڪڙو غلام انهن جي هٿ چڙهي ويو

جيڪو ابن ابي سرح ڏانهن خط ڪڍي وڃي رهيو هيو. مون کي لڳي ٿو ته اها ڪهاڻي هٿ ٺوڪي آهي. ان ڳالهه جو وڏو ثبوت اهو آهي ته جڏهن مديني ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اصحابي مصرين سان انهيءَ معاملي تي مطمئن ٿيا ۽ انهن کان پڇيائون ’جڏهن توهان (مصري) ۽ ڪوفي ۽ بصري جا ماڻهو پنهنجن پنهنجن رستن سان وڃي رهيا هئا ته ڪوفي ۽ بصري جي ماڻهن کي ڪيئن خبر پئي ته توهان هڪڙو خط پڪڙيو هو؟‘ مصري ان جو ڪو خاطر خواهه جواب ڏئي ڪونه سگهيا ۽ انهن چيو ’توهان ڇا به سمجهندا هجو باقي اسان کي اهو شخص (عثمان) نه گهرجي. اسان پڪ سان ان کي عهدي تان هٽائينداسين ۽ ان جي جاءِ تي نئون خليفو چونڊينداسين‘.

”ان ڳالهه تي اعتبار نٿو ڪري سگهجي ته حضرت عثمان رضه ڪو مسلمانن سان ڌوڪو ڪري سگهيو ٿي. مصر جي گورنر کي عهدي تان هٽائي ۽ ان جي جاءِ تي ٻيو گورنر مقرر ڪري ۽ پوءِ پهرين گورنر کي هڪڙو گجهو خط لکي ته انهن جي پهچڻ تي انهن کي قتل ڪري ڇڏي.“ ان ڳالهه تي پڻ اعتبار نٿو ڪري سگهجي ته مروان حضرت عثمان رضه جي نالي تي ڪو خط لکڻ جي جرئت ڪري سگهيو ٿي ۽ ان تي ان جي مُهر هڻي اهو خط پنهنجي نوڪر وسيلي ان کي پنهنجي اٺ تي چاڙهي روانو ڪري.

”بهرحال، معاملو بلڪل آسان آهي. ٿي سگهي ٿو حضرت عثمان رضه ڪوفي، بصري ۽ مصر جي باغين جا مطالبه ميچ جو واعدو ڪيو هجي ۽ انهن اعتبار ڪيو هجي ۽ بعد ۾ انهن کي معلوم ٿيو ته ان پنهنجا واعدا پورا ڪونه ڪيا. تنهن ڪري اهي غضب ۾ ڀرجي ويا ۽ معاملي کي ختم ڪرڻ لاءِ وڏي ڪاوڙ ۾ انهيءَ ارادي سان موٽي آيا ته جيستائين اهي حضرت عثمان رضه کي عهدي تان نه هٽائيندا يا ان کي قتل ڪندا ۽ خلافت لاءِ ڪو ٻيو بندوبست نه ڪندا ايستائين پنهنجن گهرن ڏانهن واپس ڪونه ٿيندا. جڏهن اهي مديني پهتا ته انهن کي محسوس ٿيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اصحابي انهن جو مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار آهن. بهرحال، انهن ماڻهن اصحابن سان لڙائي ڪرڻ کان پاسو ڪيو ۽ دغا بازی جي نيت سان مديني کان موٽي پيا. جڏهن انهن

کي پڪ ٿي ته اصحابي سڳورا پنهنجا هٿيار پاسي تي رکي پنهنجن گهرن ۾ آرامي آهن ته اهي باغي موتي آيا ۽ بغير ڪنهن رتوڇاڻ جي مديني تي قبضو ڪري ورتائون.“ (فتنت الكبرى جلد پهريون عثمان) اهڙو زمانو اچي ويو آهي جو اهي تاريخي واقعا جن بابت لکيڪ اختلاف رکن ٿا، مشڪوڪ ٿي ويا آهن، خاص طور تي اهي واقعا جيڪي فرقي واراين مفادن کي هٿي ڏين ٿا يا ڪنهن خاص عقيدتي جي حمايت ڪن ٿا. اهو شڪ ان وقت تائين دور ڪري نٿو سگهجي جيستائين تاريخ خود ڪو نتيجي خيز ثبوت مهيا ڪري يا ان جو تجزيو ۽ تشريح اهڙي نموني ۾ ڪجي جيڪي خود هڪڙي مناسب ثبوت جو ڪم ڪن. انهيءَ ۾ ڪوشش ڪونهي ته سواليه نشان بڻيل خط جي حيثيت اهڙي آهي ته ان جي صداقت ڊاڪٽر طحٰ حسين کي شڪ ۾ وجهي ڇڏي ۽ ان طرفان ان خط کي مشڪوڪ قرار ڏيڻ واري ڳالهه پڻ قبول ڪري سگهجي ٿي، پر شرط اهو آهي ته اهي حقيقتون جيڪي ان شڪ وارن سببن کي مناسب سمجهڻ لاءِ رستي ۾ رکاوٽ بڻيل آهن اهي موجود نه هجن.

ڊاڪٽر طحٰ حسين چوي ٿو ته جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن ڪوفي ۽ بصري وارن کان پڇا ڪئي ته جڏهن اهي پنهنجن پنهنجن رستن سان پنهنجن ماڳن ڏانهن وڃي رهيا هئا ته انهن کي ڪيئن خبر پئي ته مصرين اهڙو ڪو خط پڪڙيو آهي، ته اهي ڪو جواب ڏئي ڪونه سگهيا. بهرحال، اها ڪا اهڙي ڳالهه ڪونهي ته ڪوئي خط جي ماجر کي مڪمل طور تي انڪار ڪري ڇڏي. بيانن سان گڏوگڏ واقعن جي سلسلن مطابق اها هڪڙي مڃيل حقيقت آهي ته حضرت عثمان رضه محمد بن ابوبڪر رضه کي مصر جو گورنر مقرر ڪيو هو ۽ ان سان گڏ مهاجرن ۽ انصارن جي هڪڙي جماعت کي به موڪليو هو. محمد بن ابوبڪر رضه ۽ ان جي ساٿين کي ان خط تي پورو ڀروسو هو جيڪو انهن کي حضرت عثمان رضه ڏنو هيو تنهن ڪري اهي مدينو ڇڏي مصر ڏانهن روانا ٿي ويا هئا. البت پنهنجي منزل تي پهچڻ کان اڳ اهي مديني موتي آيا هئا. هاڻي سوال اهو پيدا ٿئي ٿو ته اهي ماڻهو تمام گهڻي ڪاوڙ ۾ ڇو موتي آيا هئا ۽ انهن بغير

ڪنهن رتوڇاڻ جي شهر ۾ داخل ٿيڻ لاءِ موقعي جو چو انتظار ڪيو؟ نه تاريخ ۽ نه وري هي ماڻهو جيڪي اهڙي سازشي خط جي وجود کان انڪار ڪن ٿا حضرت محمد بن ابوبڪر رضه ۽ ان جي ساٿين جو مديني ڏانهن موٽي اچڻ جو ڪو ٻيو سبب ٻڌائين ٿا، صرف هڪڙي ئي سبب جو ذڪر ملي ٿو ۽ اهو سوال به نشان بڻيل خط ئي آهي.

ان کان علاوه، جن مهاجرن ۽ انصارن کي محمد بن ابوبڪر رضه سان گڏ مصر روانو ڪيو ويو هيو ته اهي ابن ابي سرح جي سرگرمين جي جاچ ڪن ۽ محمد بن ابوبڪر رضه جي گورنري لاءِ ماحول کي سازگار بڻائين. اهي سڀئي حضرت عثمان رضه جا فرمانبردار هئا ۽ جيڪڏهن سڀئي نه، ته به انهن مان ڪجهه کي حضرت عثمان رضه جي حمايتي ۽ اتحادي جي حيثيت حاصل هئي. ڪوئي اهو ڪيئن ٿو سوچي سگهي ته اهي ماڻهو جيڪي حضرت عثمان رضه جا خير خواه هئا، ان جي صحيح ٿيل خط سان هٿ چراند ڪري سگهيا ٿي؟ وري جيڪڏهن ائين چيو وڃي ٿو ته مهاجرن ۽ انصارن خط سان هٿ چراند ڪونه ڪئي هئي پر ان تي ڪنهن ٻئي صحيح ڪئي هئي، پوءِ سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته انهن ماڻهن ان کي ڪيئن قبول ڪيو ته اهو حضرت عثمان رضه جو لکيل آهي. وري جڏهن اهو چيو وڃي ٿو ته اهڙو ڪوبه خط ڪونه پڪڙيو هيو ته پوءِ اهو به مڃڻو پوندو ته محمد بن ابوبڪر رضه ۽ ان جا ساٿي ڪنهن به خط جي ڪري مديني ڪونه موٽي آيا هئا ۽ خط جي ڪهائي حضرت عثمان رضه جي قتل کانپوءِ ان جي دشمنن هٿ سان گهڙي هئي. انهيءَ صورت ۾ سوال ٿو پيدا ٿئي ته ڊاڪٽر طحٰ حسين ۽ ٻيا تاريخدان ۽ داستان گو اهڙي خط جي وجود کي ڇو ٿا مڃين ۽ چون ٿا ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اصحابي ان خط جي معاملي تي باغين سان مطمئن ٿيا ۽ انهن کان معلوم ڪيائون ته ڪوفي ۽ بصري جي ماڻهن کي اها ڪيئن خبر پئي ته مصرين هڪڙو خط پڪڙيو آهي، جڏهن ته انهن مان ٿئي جماعتون پنهنجي پنهنجي رستي سان وڃي رهيون هيون؟

انهن حقيقتن هوندي خط جي وجود کان انڪار نٿو ڪري سگهجي. تنهن ڪري سوال اهو ئي بچي ٿو ته اهو خط ڪنهن لکيو ۽

محمد بن ابوبڪر رضه ۽ ان جي مهاجر ۽ انصاري ساٿين کي ۽ ابن ابي سرح جي مخالفن کي قتل ڪرڻ جي منصوبه بندي ڪنهن ڪئي؟ جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته ڊاڪٽر طحٰ حسين ان ڳالهه ۾ اعتبار نٿو ڪري ته حضرت عثمان رضه ڪو اهڙو خط لکي سگهيو ٿي ۽ مسلمانن سان ڪو ڊوڪو ڪري سگهيو ٿي. ڊاڪٽر طحٰ حسين جو اهو خيال درست آهي ته حضرت عثمان رضه اهڙو فريبي عمل نٿي ڪري سگهيو. البت، اها به حقيقت آهي ته حضرت عثمان رضه تمام نرم طبيعت وارو شخص هو. اهائي نرمائي ڪڏهن ڪڏهن ان کي بنو اميه جي خواهشن آڏو آڻ مڃڻ تي مجبور ڪندي هئي ۽ بنو اميه جي دغا بازی ۽ چالاڪي کان هر ڪوئي ڀلي ڀت واقف آهي. اسان کي حضرت عثمان رضه جي سوانح عمري مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڪنهن وقت اهو ڪجهه حڪم جاري ڪندو هو ۽ بعد ۾ اهي واپس وٺندو هو. انهن جي جاري ڪرڻ تي شرمساري جو اظهار ڪندو هو ۽ روئڻ شروع ٿي ويندو هو.

حضرت عثمان رضه طرفان حضرت ابوذر رضه سان اختيار ڪيل سلوڪ انهيءَ طريقي جو کليل مثال آهي. جنهن ۾ بنو اميه وارا ان تي قابض هئا ۽ ان کان انصاف ۽ سجاڳ ضمير جي خلاف ڪم ڪرائيندا هيا ۽ پوءِ اهو ان تي افسوس جو اظهار ڪندو هو. ان حضرت ابوذر رضه جي گهڻي بي عزتي ڪئي ۽ اذيت ڏني ۽ پوءِ ان سان مفاهمت ڪرڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي. بهرحال، ان کان پوءِ وري جلد ئي اهو ابوذر رضه سان ناراض ٿي ويو ۽ ان تي پابندي مڙهائين جنهن جي نتيجي ۾ اهو ۽ ان جا گهرياتي بڪون ڪاٽي فوت ٿي ويا.

اهڙو هڪڙو ٻيو واقعو بي عزتي ڪرڻ وارو معاملو آهي جيڪو حضرت عثمان رضه طرفان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ناليواري اصحابي حضرت عبدالله بن مسعود رضه سان پيش آيو. خليفي جا حڪم مڃيندي هڪڙي شخص حضرت عبدالله بن مسعود رضه کي ڪنڀي هيٺ فرش تي اڇلايو جنهن جي نتيجي ۾ ان جون پاسراڻيون ڀڄي پيون. خليفي ان جو وظيفو به بند ڪرائي ڇڏيو. بهرحال، ان کان پوءِ جلد ئي ان شرمساري محسوس ڪئي ۽ حضرت عبدالله کان معافي گهريائين.

حضرت عثمان رضه جي سوانح عمري مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته ان حضرت علي عليه السلام کي مدينو ڇڏي وڃڻ لاءِ چيو ۽ پوءِ ان ڏانهن قاصد موڪليائين ته واپس موٽي اچي. ائين ڪيترائي دفعا ٿيو ايتري تائين جو حضرت علي عليه السلام کي چوڻو پيو هو. ”عثمان مون کي اُن بڻائڻ گهري ٿو جيڪو پاڻي کڻندو آهي، ته جيئن مان ايندو ۽ ويندو رهان. ان مون کي مدينو ڇڏڻ لاءِ چيو ۽ پوءِ مون کي واپس گهرايو. هاڻي اهو وري گهري ٿو ته مان هتان هليو وڃان.“

حضرت عثمان رضه عبدالله بن ابي سرح کي کليل چوڻ ڏني ته ان کي جيڪو وڻي مصر جي ماڻهن سان اهو وهنوار ڪري، ابن ابي سرح مصرين سان سخت ڏاڍ وارو رويو اختيار ڪيو. مصر جا ماڻهو مديني آيا ۽ حضرت عثمان رضه سان شڪايت ڪيائون. حضرت عثمان رضه انهن کي آڻت ڏني، انهن جي ساراه ڪيائين، افسوس جو اظهار ڪيائين ۽ گذريل معاملن لاءِ معذرت ڪيائين، ايتري تائين جو اهو روئڻ شروع ٿي ويو ۽ انهن سان واعدو ڪيائين ته ابن ابي سرح کي عهدي تان هٽائي انهن جي پسند جي ماڻهوءَ کي ان جي جاءِ تي مقرر ڪندو. پوءِ اهو پنهنجي محلات ۾ اچي ٿو ۽ اتي مروان سان ملي ٿو مروان ان کي پنهنجي قول تان ڦرڻ لاءِ راضي ڪري ٿو ۽ اهو مصر وارن سان ڪيل واعدو ڪونه ٿو پاڙي.

حضرت عثمان رضه لاءِ حضرت ابوذر رضه ۽ حضرت عبدالله بن مسعود رضه جو معاملو محمد بن ابوبڪر رضه يا مصرين جي معاملي جي مقابلي ۾ وڌيڪ آسان ڪونه هو. انهن ٻنهي طرفان حضرت عثمان رضه جي ماتنن کي ڪيل فهمائشون ان لاءِ وڌيڪ تڪليف ڏيندڙ هيون. مصرين طرفان هڪڙو دفعو مديني جي گادي تي ڪيل حملي ۽ هڪڙو دفعو مصر جي گورنر مٿان ڪيل حملي جي مقابلي ۾ جڏهن اهو پنهنجن ماتنن جي خواهشن جو احترام ڪندي حضرت ابوذر رضه ۽ حضرت عبدالله بن مسعود رضه سان بدسلوڪي ڪري سگهيو ٿي ته پوءِ محمد بن ابوبڪر رضه ۽ مصرين جي ته ان جي نظر ۾ ڪا حيثيت ئي ڪونه هئي. ان کان علاوه، اها مڃيل حقيقت آهي ته محمد بن ابوبڪر رضه حضرت عثمان رضه جي پاليسين جو مخالف هيو جڏهن ته ابن ابي

سرح ان جي ڀروسِي وارن ماڻهن مان هڪ هيو ۽ ان جي پاليسين ۽ حڪومتي طريقي کي گهڻو پسند ڪندو هو. انهن حقيقتن جي روشني ۾ اهو ممڪن آهي ته حضرت عثمان رضه ابن ابي سرح جي جاءِ تي محمد بن ابوبڪر رضه جي مقرري سان گڏوگڏ مصرين سان پنهنجي طرفان ڪيل واعدن تي پڇتايو هجي ۽ مروان ۽ ٻين بنو اميه جي زوربار ڪرڻ تي پنهنجي قبل تان ڦرڻ جو فيصلو ڪيو هجي.

خط جي ماجرا جو حوالو ڏيڻ مان اسان جو اهو مطلب ڪونهي ته اسان انهن جي حمايت ڪريون جيڪي دعوا ڪن ٿا ته خط خود حضرت عثمان رضه لکيو هيو. اسان جيڪو چوڻ چاهيون ٿا، اهو اهو آهي ته حضرت عثمان رضه جي اهڙي ته نرم مزاجي واري طبيعت هئي جو مروان ۽ حڪم جو اولاد جيڪي حضرت عثمان رضه جي انتظاميا ۾ سڀ ڪجهه هيا، ان تي قابض ٿي ويا هئا ۽ پنهنجن مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ ان کي آساني سان ڌوڪو ڏئي ويندا هئا. تنهن ڪري جيڪڏهن اهو مڃي نٿو سگهجي ته حضرت عثمان رضه ڪو مسلمانن کي ڌوڪو ڏئي سگهي ٿو ته اهو گهڻي چڱي انداز ۾ مڃي سگهجي ٿو ته مروان پنهنجي خواهش مطابق ڪم ڪرائڻ لاءِ حضرت عثمان رضه تي زوربار ڪري سگهيو ٿي.

هاڻي اسان هڪڙو دفعو وري ڊاڪٽر طحٰ حسين ڏانهن اچون ٿا. اهو سمجهي ٿو ته ٻن سببن ڪري جيڪي اسان اڳ ۾ مٿي بيان ڪيا آهن، خط جي ڪهاڻي هٿ ٽوڪيل ۽ بي بنياد آهي، پوءِ اهو پنهنجي دعوا جي حمايت ۾ هڪڙو ٻيو سبب پيش ڪري ٿو جيڪو اسان جي راءِ ۾ گهڻو ڪمزور آهي. اهو چوي ٿو: ”اها ڪا معقول ۽ قابل قبول ڳالهه ڪونهي ته مروان هڪڙو خط لکڻ جي جرئت ڪري سگهيو هجي، جيڪو ائين لڳي ڄڻ حضرت عثمان رضه لکيو هجي، ان تي ان جي مهر هڻي هجي ۽ اهو حضرت عثمان رضه جي غلام هٿان موڪلي.“

اسان جواب ۾ اهو چئون ٿا ته اها ڪا حيرت جي ڳالهه ڪونهي ته مروان اهڙو قدم کنيو هجي. اسان کي جيڪا ڳالهه حيران ڪري ٿي، اها آهي ته ڊاڪٽر طحٰ حسين جهڙو ماڻهو مروان جي قدم کي عقل کان خارج سمجهي ٿو. انهيءَ حقيقت جي باوجود به اهو پنهنجي خيال تي

ڄميل آهي ته اهو ساڳيو ئي مروان آهي جنهن پاڻ کي آقا سمجهيو ٿي ۽ عوام کي پنهنجو نوڪر ۽ غلام سمجهيو ٿي، جن کي اهو پنهنجي مرضي مطابق زنده رهڻ جي اجازت ڏئي يا ماري سگهيو ٿي.

هاڻي اسان ڊاڪٽر طحٰ حسين جي راءِ تي تبصرو ڪرڻ پسند ڪنداسين ته اهي دعوائون عقل تي پوريون نٿيون لهن. اهڙا بيان به موجود آهن جيڪي پڌرو ڪن ٿا ته خط مروان لکيو هيو ۽ سمورو منصوبو ان جي پاليسين ۽ انتظامي طريقن جو نچوڙ هو ڇو ته اهو ئي اسلامي علائقن جو عملي طور حڪمران هو. انهيءَ سلسلي ۾ ڪجهه ڳالهين کي نظر ۾ رکڻ ضروري آهي.

پهريون ته سڀئي بيان گڏيل طور ظاهر ڪن ٿا ته حضرت علي عليه السلام جي سربراهي ۾ هڪڙو وفد حضرت عثمان رضه سان ملاقاتي ٿيو. ان ۾ حضرت عمار بن ياسر، طلحہ، زبير ۽ سعد بن ابی وقاص شامل هيا. سواليه نشان بڻيل خط حضرت علي عليه السلام جي هٿ ۾ هيو. اهي پاڻ سان غلام ۽ اٺ به وٺي ويا. انهن حضرت عثمان رضه سان خط بابت ڳالهه ٻوله ڪئي ۽ پوءِ اصحابن کي معلوم ٿيو ته خط مروان لکيو هيو. پوءِ انهن حضرت عثمان رضه کي چيو ته مروان کي انهن جي سامهون گهرائي ته جيئن اهي ان کان پڇا ڪن. حضرت عثمان رضه ان تي راضي ڪونه ٿيو ۽ اصحابي سڳورا گهڻو ناراض ٿي اتان اٿي هليا ويا. اسان گذريل صفحن ۾ انهيءَ بيان جو واضح انداز ۾ حوالو ڏنو آهي.

ٻيو ته حضرت عثمان رضه جي خلافت جي باري ۾ مروان جي راءِ کي پڻ لازمي نظر ۾ رکيو وڃي. انهيءَ معاملي ۾ سوال ٿو پيدا ٿئي ته آيا ان جي نظرن ۾ حضرات ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه وانگر حضرت عثمان رضه مسلمانن جو خليفو هو يا هڪڙو اموي هيو جنهن جي وسيلي بنو اميه پنهنجي اقتدار ۽ اختيار کي وري بحال ڪري رهيا هئا، جنهن کي اسلام تباهه ڪري ڇڏيو هو.

مروان اموي موقمي پرستي جو پورو پورو مثالي نمونو هو. ان جي نظريي مطابق خلافت جو انهي حقيقت سان ڪو واسطو ڪونه هيو ته حضرت عثمان رضه قريشي، مهاجر، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو اصحابي ۽ انهن جي رسالت تي ايمان رکڻ وارو شخص هيو.

بلڪ ان فقط اهو سمجهيو ٿي ته حضرت عثمان رضه کي اموي خاندان جو هڪڙو فرد هجڻ گهرجي.

مروان جي نظر ٿي مطابق خلافت ڪا اهڙي شي ڪونه هئي جنهن جو مطلب عوامي فلاح و بهبود جي اصولن تي ٻڌل هڪڙي انصاف واري حڪومت هجي ۽ جنهن مان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي سنت ۽ پهرين ٻن خليفن جي چال چلت جي پيروي ۾ عمل ڪرڻ جي اميد ڪئي وڃي. اها هڪڙي بادشاهت هئي جيڪا حضرت ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه جي هٿن مان نڪري وئي، ڇو ته انهن پنهنجي اولاد کي پنهنجو جانشين مقرر ڪو نه ڪيو. بهرحال، حضرت عثمان رضه تي هڪڙي اموي فرد هجڻ ڪري اها ڳالهه فرض ٿي وڃي ٿي ته اهو اهڙي غلطي کي نه ورجائي ته جيئن ماڻهو اهو محسوس ڪن ته خلافت صرف بنو اميه جي ملڪيت هئي، تنهن ڪري حضرت عثمان رضه لاءِ اهو ضروري آهي ته اهو عوام سان ساڳيو رويو رکي جيڪو هڪڙو محتاط سردار پنهنجن راج وارن سان اختيار ڪري رکندو آهي. جيڪڏهن حضرت عثمان رضه اهڙي نموني ۾ حڪمراني هلائڻ جي قابل ڪونه هيو ته مروان ان جي رهنمائي ڪرڻ لاءِ موجود آهي. مروان باغين سان مخاطب ٿيندي جيڪي جملا استعمال ڪيا هئا ۽ اهي اسان اڳ ۾ بيان ڪري چڪا آهيون، ان جي ذهني جي حقي تصوير پيش ڪن ٿا. ان چيو هيو: ”توهان هتي ڇو گڏ ٿيا آهيو؟ ڇا توهان اسان کان اسان جي بادشاهي کسڻ گهرو ٿا؟“

انهن ڏينهن دوران خلافت مروان جي بادشاهي هئي. رعيت کي اهو حق ڪونه هو ته اهي پنهنجو آواز اٿارين ۽ بادشاه کان پنهنجي آزادي ۽ روزگار جي گهر ڪن. مروان اموي خاندان جو بادشاه هو ۽ ماڻهو ان جا غلام هئا.

اهڙي شخص کان جنهن خليفي ۽ خلافت کي مٿي بيان ڪيل نموني ۾ ڏٺو ٿي ۽ ان ئي سوچ مطابق حڪم جاري ڪيائين ٿي، ڪيئن اميد ڪري سگهجي ٿي ته اهو برداشت ڪري ته ماڻهو ڀلي ان جي ماتحت حضرت عثمان رضه جي حڪومت آڏو مطالبو پيش ڪن (جيڪا اصل ۾ مروان جي حڪومت هئي) ۽ بادشاه انهن جي خواهش آڏو آڻ مڃي ۽ ان گورنر کي عهدي تان هٽائي جيڪو اموي سلطنت جو هڪڙو اهم رڪن هيو ۽ ان جي جاءِ تي محمد بن ابوبڪر رضه کي گورنر مقرر

ڪري جيڪو حضرت عثمان رضه جي حڪومت جو مخالف ۽ امام علي عليه السلام جو جانثار حمايتي هو؟

اسان ان حقيقت کي به نظر انداز ڪري نٿا سگهون ته اهي باغي ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا اصحابي هيا جيڪي حضرت عثمان رضه سان ڪاوڙيل هئا ۽ انهن ئي گورنر طور محمد بن ابوبڪر رضه جو نالو تجويز ڪيو هيو ۽ ان معاملي ۾ مروان سان صلاح مشورو ڪو نه ڪيو ويو هيو. ظاهر آهي مروان انهيءَ ڳالهه کي برداشت نٿي ڪري سگهيو ته ان جي اختيار کي اهڙي نموني ۾ نظر انداز ڪيو وڃي.

جڏهن خلافت جي باري ۾ مروان جا خيال معلوم ٿي وڃن ٿا ته اهو ثابت ٿي وڃي ٿو ته اهو ان بالادستي کي نظر انداز نٿي ڪري سگهيو جيڪا هڪڙو پيروي اموي خاندان ڏانهن موٽي آئي هئي. جڏهن اها ڳالهه تسليم ٿي وڃي ٿي ته حضرت عثمان رضه کي مسلمانن جو خليفو سمجهڻ جي بجاءِ مروان ان کي اموي خاندان جي هڪڙي فرد ۽ اموي حڪومت جي هڪڙي نمائندي طور ڏٺو ٿي. اهو سمجهڻ ۾ ڪا ڏکيائي ڪونه ٿيندي ته اهو حضرت عثمان رضه جي سامهون هٿ ڌرمي وارو رويو اختيار ڪري سگهيو ٿي. بهرحال، اهو جيڪڏهن مغرور هيو ته اهو ائين اسان جي نقطه نگاهه کان هيو باقي جيڪو خود مروان جو تعلق آهي ته اهو فقط پنهنجن حقن جي حفاظت لاءِ ڪم ڪري رهيو هو.

ڊاڪٽر طحطا حسين جو اهو چوڻ ته مروان حضرت عثمان رضه جي نالي ۾ خط لکڻ جي جرئت ۽ ان تي ان جي مهر هڻڻ جي همت نٿي ڪري سگهيو عقل ۾ مڃڻ واري ڳالهه ڪونهي. تاريخ اسان کي اهڙا ڪيترائي واقعا ٻڌائي ٿي جنهن ۾ ان هٿ ڌرمي ۽ بهادري ڏيکاري مثال طور ان حضرت عثمان رضه کي صلاح ڏني ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي انهن اصحابن کي قتل ڪرائي ڇڏي جيڪي ان جي حڪومت تي تنقيد ڪن ٿا، (يعني حضرت علي عليه السلام حضرت عمار بن ياسر رضه ۽ ابوذر رضه).

ان حضرت عثمان رضه کي اها به صلاح ڏني ته اهو عبدالله بن مسعود رضه کي اهو موقعو نه ڏئي ته اهو شام وارن کي ان جي خلاف پڙڪائي، چوڻ ته ان ڪوفي جي ماڻهن کي اڳ ئي ان جي خلاف ڪري ڇڏيو هو. حضرت عثمان رضه خوشي سان ان جي صلاح قبول ڪئي.

ان حضرت علي عليه السلام ان جي پٽن ۽ ڀاءُ عقييل ۽ عمار رضه کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ته اهي حضرت ابوذر رضه کي الوداع نه چون ۽ ائين ڪرڻ کان ان وقت تائين ڪو نه مڙيو جڏهن حضرت علي عليه السلام ان جي سواري واري جانور کي ڌڪ هنيو ۽ خود ان کي به گُٽڻ وارو هو.

اهو وڏن نازڪ موقعن تي به هٿ ڌرمي ڏيکاريندو هيو. ان مختلف جاين تان آيل وفدن جي ماڻهن سان بدسلوڪي ڪئي ۽ انهن کي گادي واري شهر (مديني) مان تڙائي ڪڍيو. حضرت عثمان رضه ٻڌو ٿي ۽ ڏٺو ٿي ته اهو ڇا ڪري رهيو هو پر ان کي ڪجهه به ڪونه ٿي چيائين. ان ماڻهن جي سامهون حضرت عثمان رضه کي مشور ڏنو ته اهو عمار بن ياسر رضه کي به قتل ڪرائي ڇڏي.

ٻين ڪيترن معاملن ۾ به مروان تمام گهڻو مغرور هو. ان حضرت عثمان رضه جي زال حضرت نائله رضه سان مڙس جي سامهون گستاخي سان ڳالهايو پر حضرت عثمان رضه ماٺ رهيو. اهو معاملو هيئن ٿيو:

حضرت نائله رضه هڪڙي سمجهدار عورت هئي. اها مروان جي پاليسين کي گهڻو ناپسند ڪندي هئي ۽ پنهنجي مڙس کي هر وقت صلاح ڏيندي رهندي هئي ته اهو حضرت علي عليه السلام جي مشوري تي عمل ڪري، جڏهن حضرت عثمان رضه مصر، بصري ۽ ڪوفي جي نمائندن جي آڏو خطاب ڪيو ته انهن سان واعدو ڪيائين ته انهن جا مطالبه مڃيا ويندا ۽ پوءِ پنهنجي گهر موٽي آيو. مروان اتي اڳ ۾ موجود هو جنهن ان کي چيو: ”اي امير المومنين ڇا مان ڪجهه عرض ڪيان يا ماٺ رهاڻ“ ان تي حضرت عثمان رضه جي زال چيو: ”بهتر آهي ته تون ماٺ رهه مون کي الله جو قسم آهي ته توهان عثمان (رضه) کي قتل ڪندا ۽ ان جي ٻارن کي يتيم ڪري ڇڏيندا. اهو مناسب ڪونهي ته عثمان (رضه) پنهنجي قول تان ڦري وڃي ۽ پنهنجن ڪيل واعدن جي انحرافي ڪري“ مروان ان کي چيو: ”تنهنجو انهن معاملن سان ڪهڙو واسطو. خدا جو قسم تنهنجو پيءُ جيڪو هاڻي فوت ٿي چڪو آهي، ان کي صحي طريقي سان وضو ڪرڻ جي به خبر ڪونه هئي.“

ظاهر آهي جڏهن مروان خليفي جي سامهون ان جي زال سان اهڙي گستاخي واري نموني ڳالهائي سگهيو ٿي ته ڪنهن کي به ان ڳالهه تي

حيران نه ٿيڻ گهرجي ته ان خليفي جي ڄاڻ کان سواءِ ان جي نالي ۾ خط لکيو هوندو.

حضرت عثمان رضه جي خلافت دوران ماڻهن کي اها به خبر هئي ته مروان ان سان ڪيئن بدسلوڪي ڪندو هو ۽ خليفي سان گفتگو ڪرڻ ۾ ڪيتري مغروري ڏيکاريندو هو. ماڻهن ان جي مغروري کي ڪونه لکايو پر ان کي ڇنڊ پٽيائون ۽ حضرت عثمان رضه کي پڻ ان کان خبردار ڪيائون. ان جي باوجود، پوءِ به حضرت عثمان رضه مروان جي مشوري کي ڪو نه ٿاريندو هيو. ماڻهن جي خيالن جي نمائندگي ڪندي حضرت علي عليه السلام حضرت عثمان رضه کي چيو هو: ”تون مروان کان خوش ۽ اهو توکان مطمئن صرف تڏهن ٿيندا جڏهن اهو توهان کي توهان جي ايمان ۽ عقل کان محروم ڪندو ۽ ان کي جيڏانهن وڻندو ان طرف توهان کي هڪليندو جيئن ڪنهن پاليل ۽ ڪمزور اُٺ کي هڪلبو آهي.“

مروان جي هٿ ڌرمي پين کي پڻ همٿايو ته اهي حضرت عثمان رضه سان بدتميزي وارو رويو اختيار ڪن. اسان گذريل صحفن ۾ اڳ ۾ ئي جبلا بن عمرو ساعدي جي ڪهاڻي بيان ڪئي آهي، اها مروان جي ئي هٿ ڌرمي هئي جنهن جبلا کي همٿايو ته حضرت عثمان رضه کي هٿين چوي: ”مان خدا جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مان تنهنجي ڳچي ۾ هي زنجير ان وقت تائين وجهي رکندس جيستائين تون پنهنجي چوڌاري ويٺل پنهنجن لڳن ماڻهن کي ٽڙي نه ڇڏيندين.“

ڊاڪٽر طحٰ حسين کان پڇي سگهجي ٿو ته آيا جبلا جي اها هٿ ڌرمي عقل جي وڌيڪ خلاف آهي يا مروان جي جنهن اهڙي نموني ۾ خط لکيو ۽ اهو حضرت عثمان رضه لکيو هجي. جڏهن اهو حضرت عثمان رضه جو منظور نظر نياڻو هو ۽ ان تي گهڻو اثر رسوخ حاصل هيس!

عظيم سازش

انهن (بنواميا) هر حق جي لاءِ باطل، هر سڌي ڳالهه جي لاءِ
تيڏانهن، هر زندهه لاءِ قاتل، هر دروازي لاءِ ڪنجي، ۽ هر رات
جي لاءِ ڏينهو فراهم ڪيو آهي.

اهي مون کان اهڙي حق جي گهر ڪن ٿا جنهن کي خود
انهن ادا ڪونه ڪيو آهي ۽ مون کان اهڙي خون جو انتقام
ونڻ گهرن ٿا، جيڪو خود انهن پاڻ وهايو آهي.

علي عليه السلام.
طلحہ تي تهر پوي مون ان کي ايترو مال ۽ سون ڏنو ۽ اهو
هاڻي منهنجورت وهائڻ گهري ٿو.

عثمان رضه.

ليڪن اي معاويا تو گهريو ته مان قتل ٿي وڃان ۽ تون
اها دعوا ڪرين ته عثمان جي خون جو قصاص وٺڻ جو حقدار
مان آهيان.

عثمان رضه.

اهو ڪافر ٿي ويو آهي انهي نمثل (عثمان) کي قتل
ڪري ڇڏيو.

عائشہ رضه.

خدا جو قسم مان ڌنار کي به ملاقات وقت عثمان جي
خلاف پڙڪائيندو هيس.

عمرو بن عاص.

اسان گذريل صفحن ۾ پوري طرح بيان ڪري چڪا آهيون ته
مديني سان گڏوگڏ ٻين اسلامي علائقن جي ماڻهن جي دلين ۾ حضرت
عثمان رضه جي پاليسين خلاف نفرت وڌي وئي، پهريان ماڻهن دلين ۾
غير اطميناني محسوس ڪئي، پر پوءِ شڪايتون ڪرڻ لڳا ۽ ان کانپوءِ
شڪايتن نافرماني جو روپ اختيار ڪيو جنهن جي پڄاڻي حضرت
عثمان رضه جي گهر جو محاصرو ۽ ان جي قتل جي صورت ۾ ٿي. اسان
اڳ ۾ ئي ذڪر ڪري چڪا آهيون ته جن ماڻهن حضرت عثمان رضه
جي پاليسين تي تنقيد ڪئي ٿي ۽ ان کي سٺي ۽ ڪارائتي صلاح ڏني
ٿي، اهي ڪي عام ۽ معمولي ماڻهو ڪونه هئا، پر رسول الله صلي الله

تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم جا نالیوارا اصحابي هئا. البتہ، حضرت عثمان رضہ پنهنجن غلط پاليسين کي ترڪ ڪرڻ ۽ اقربا پروري ختم ڪرڻ جي بجاءِ ان ۽ ان جي مائٽن اصحابن کي ڌمڪيون ڏنيون. دهشت ۾ آندو ۽ انهن کي سخت سزائون ۽ اذيتون ڏنائون. جيڪڏهن انهن اصحابن حضرت عثمان رضہ جي طريقن ۽ پاليسين تي تنقيد ڪئي ٿي ته اها انهن پنهنجي ڪنهن ذاتي مفاد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪونه ٿي ڪئي، پر دين ۽ عدل و انصاف لاءِ پنهنجي محبت ڪري ائين ڪيو ٿي. اهي مڃيل اڪابر اصحابي هيا، اهي پنهنجن ڏميوارين کان پلي پٽ واقف هئا، جيڪي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآلہ وسلم جي ڏميوارين جي پيروي ۾ هيون.

جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام حضرت عثمان رضہ طرفان پنهنجن مائٽن کي بنا ڪنهن حقي جواز جي وڌيون جاگيرون ڏيڻ واري پاليسي تي تنقيد ڪئي ٿي ته اها انهيءَ ڪري ڪونه هئي ته ان جا جاگير پنهنجي لاءِ حاصل ڪرڻ جي خواهش ڪئي ٿي. ان جيڪڏهن ان جي ڪنهن معاشي پاليسي تي تنقيد ڪئي ٿي ته اها انهيءَ ڪري ڪونه هئي ته ان پاڻ دولت گڏ ڪرڻ لاءِ لاڙو ڏيکاريو ٿي. جيڪڏهن ان کي حضرت عثمان رضہ جي اقربا پروري ۽ ان جي اموي ذهني ۾ ڪا خرابي نظر آئي ٿي ته اها انهيءَ ڪري ڪونه هئي ته ان پاڻ پنهنجي خاندان لاءِ ڪا بالادستي يا مفاد گهريو ٿي. اهو تصور ڪرڻ به اجايو آهي ته حضرت علي عليه السلام اهڙين ترڪيبن سان هرڪجي سگهيو ٿي. حضرت علي عليه السلام اسلام جا ٽنڀا، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآلہ وسلم جا سوٽ ۽ نياڻا ۽ ان جي پيارن ڏوهتن جا پيءُ هيا. هي اهوئي علي عليه السلام هيو جنهن هي جملو چيو هو: ”هر ماڻهو جي قدر ۽ قيمت جو ڪاٿو ان جي عملن مان لڳايو ويندو آهي. جنهن جا عمل سٺا آهن اهو وڌيڪ قدر ۽ مان حاصل ڪندو.“ ان جي ان جملي خانداني وڏائي ۽ قبيلائي اعزاز کي ڊاهي ڇڏيو جيڪي ڪوئي ماڻهو فطري ورثي ۾ حاصل ڪندو آهي.

حضرت عمار بن ياسر رضہ ۽ ابوذر رضہ طرفان حضرت عثمان رضہ جي پاليسين جي مخالفت ۽ نفرت ساڳئي سبب تي ٻڌل هئي.

جنهن سبب ڪري حضرت علي عليه السلام مخالفت ڪندا هئا. تنهن ڪري انهن جي مخالفت جو اهو مطلب ڪونه هيو ته ان جي پڄاڻي حضرت عثمان رضه جي موت جي صورت ۾ ٿيڻ گهرجي. انهن جي اها خواهش هئي ته حضرت عثمان رضه اموي ذهنييت ۽ اقربا پروري کي ترڪ ڪري ۽ عدل و انصاف قائم ٿي وڃي. انهن مان ڪنهن جي به اها تمنا ڪونه هئي ته اهو قتل ٿئي.

حضرت عثمان رضه جي زماني ۾ اسلامي رياست تمام وڏي علائقي ۾ پکڙجي وئي هئي ۽ اها فطري ڳالهه هئي ته ايتري وڏي رياست ۾ هڪڙي ٻئي قسم جي مخالفت به پيدا ٿي ويندي. اها مخالفت انهن ماڻهن طرفان هئي جن طاقت، اختيار ۽ گهڻي فائدي لاءِ تڪيو ٿي ۽ پنهنجي اثر رسوخ جي حلقي کي وڌائڻ گهريو ٿي. انهن حضرت عثمان رضه جي انهيءَ تمنا پٽاندڙ مخالفت ڪئي ته جيڪڏهن ان کي عهدي تان هٽايو ويو ۽ ان جي جاءِ تي انهن لاءِ ڪو وڌيڪ اميدا افزا شخص خليفو مقرر ٿيو ته انهن جو مان شان ۽ اثر رسوخ وڌي ويندا. اهڙي قسم جي مخالفت هر زماني ۾ ۽ هر علائقي ۾ پيدا ٿي ويندي آهي. هر حڪمران جا اتحادي وقت به وقت پنهنجن مفادن مطابق پنهنجو رويو تبديل ڪندا رهندا آهن.

حضرت عثمان رضه جي دور ۾ اهڙي قسم جا مخالف سڀئي هڪجهڙا ڪونه هيا. ان جا منظور نظر جيڪي سوکڙين پاڪڙين جي نوازش وسيلي دولت ميڙي رهيا هئا، ان جا مخالف هئا ۽ ائين اهي به مخالف هئا جيڪي اهڙين عنايتن کان محروم هئا. ان جي آفيسرن، مائٽن ۽ حمايتين جو به ساڳيو حال هيو. ان جن ماڻهن کي اجازت ڏئي ڇڏي هئي ته نه رڳو عوام کي قابو ۾ رکڻ پر خود ان تي به قابض ٿي وڃن، اهي ئي ماڻهو ان جا اصل قاتل هئا.

اسان اڳ ۾ ئي گذريل صفحن ۾ کولي پيان ڪيو آهي ته حضرت عثمان رضه ڪيئن پنهنجي موت لاءِ پاڻ رستا صاف ڪيا ۽ ڪيئن مروان ۽ ان جي منظور نظر ماڻهن اسلامي دنيا کي پنهنجين ظالماڻين سرگرمين ڪري ان جي خلاف ڪري ڇڏيو.

جن ماڻهن کي حضرت عثمان رضه سان گهرا تعلقات هئا اهي حقيقت حال کان بخوبي واقف هئا. انهن مان هڪڙو محمد بن مسلمه هيو. جڏهن اهو آخري پسامه کڻي رهيو هيو ته ڪنهن ان کي ٻڌايو: ”عثمان (رضه) کي قتل ڪيو ويو آهي.“ ان تي ان چيو: ”عثمان رضه پاڻ پنهنجي موت جو ذميوار آهي.“ حضرت عثمان رضه جي زال حضرت نائله رضه مروان ۽ پنهنجي مڙس جي ٻين منظور نظر ماڻهن کي چيو هيو: ”مون کي الله جو قسم آهي ته توهان عثمان (رضه) کي قتل ڪندا ۽ ان جي ٻارن کي يتيم بڻائيندا.“ حضرت عثمان رضه کي به مخاطب ٿيندي ان چيو هو: ”جيڪڏهن تون مروان جي مشوري تي عمل ڪندين ته اهو توکي ماري ڇڏيندو.“

باقي اموي گورنرن، آفيسرن ۽ ان جي حمايتن جو جيڪو معاملو آهي، جن کي حضرت عثمان رضه اجازت ڏئي ڇڏي هئي ته ماڻهن کي پنهنجو گيجهو بڻائين ۽ انهن مان ڪن ان جي عنايتن مان مزا به ماڻيا هئا ۽ ٻيا جيڪي ان کان مطمئن ڪونه هئا، اسان جلد ئي هڪ هڪ ڪري انهن بابت بحث ڪنداسين، ڇو ته انهن ماڻهن جي وڏي تعداد حضرت علي عليه السلام خلاف عظيم سازش جي منصوبه بندي ڪئي، اهڙي سازش جنهن جو مشرق ۾ اڳ مثال موجود ڪونه هو.

انهن ئي ماڻهن سازش جي منصوبه بندي ڪئي هئي، جن ٻين ماڻهن کي حضرت عثمان رضه جي خلاف ڀڙڪايو هيو ۽ ائين ان جي خون سان پنهنجا هٿ ٽڦي ڇڏيا. سازش اها هئي ته انهن حضرت علي عليه السلام تي حضرت عثمان رضه جي قتل جو الزام لڳايو هو. انهن حضرت عثمان رضه جو رت ۾ رنگيل پهراڻ کڻي گهمايو ۽ چيو ته اهي حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ گهرن ٿا.

*****

معاويہ جيڪو ظاهر ۾ حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ سرگرم هيو حقيقت ۾ اهو پنهنجي ۽ پنهنجي اولاد لاءِ حڪمراني کي مضبوط ڪرڻ جو متوالو هيو. پهرين مرحلي ۾ ان جي ڪوششن جو رخ شام ۾ پنهنجي حڪمراني کي مضبوط ڪرڻ ڏانهن هيو. پوءِ ان پنهنجي بادشاهي کي ٻيا علائقا ڦهائڻ سان وڌائڻ گهريو ۽ آخرڪار

سڀني اسلامي علائقن جو آمر حڪمران ٿيڻ لاءِ قدم وڌايو. ان حضرت عثمان رضه جي حياتي دوران يا ان جي وفات کان پوءِ ان جي ڪابه پرواهه ڪونه ڪئي. ان پس اهو گهريو ٿي ته حضرت عثمان رضه ڏينهنون ڏينهن ان کي وڌيڪ اختيار ڏئي طاقتور بڻائي ته جيئن آخرڪار اهو پنهنجي اصل مقصد ماڻڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي. تنهن ڪري ان گهريو ته حضرت عثمان رضه ان کي وڌ کان وڌ چوٽ ڏئي ۽ ان لاءِ ڍال ٿي وڃي ته جيئن اهو پنهنجا مقصد مائي وڃي.

توڙي جڏهن حضرت عثمان رضه قتل ٿيو ته به معاويه ان جي وفات جي پرواهه ڪونه ڪئي. ان فقط موقعي جو فائدو وٺڻ لاءِ خليفي جي وارث هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ جي خواهش ڪئي ۽ نئين خليفي مان جان چڏائڻ جي ڪوشش ڪئي. جڏهن اهو خود اسلامي علائقن جو اڪيلو حڪمران ٿي ويو ته ان حضرت عثمان رضه جي قاتلن کي ڇا ڪيو؟ جيڪڏهن اهو واقعي حضرت عثمان رضه جي قتل تي غمگين هجي ها ته پوءِ اهو حضرت عثمان رضه جي هر هڪ قاتل کي ڳولي ها ۽ قتل ڪري ها. البت، جڏهن اهو پاڻ خلافت جي گاديءَ تي ويٺو ته حضرت عثمان رضه جي قتل ۽ ان جو بدلو وٺڻ واري ڳالهه کي مڪمل طور وساري ڇڏيو. جڏهن ته اهو ئي بهانو هيو جنهن جي بنياد تي ان نئين خليفي خلاف بغاوت ڪئي هئي ۽ ائين هزارين مسلمانن جي رتوڇاڻ جو سبب ٿيو هو.

ان کان علاوه، جڏهن باغين حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيراءُ ڪيو هيو ته اهو شام مان ان جي دفاع لاءِ وڏو لشڪر موڪلي سگهيو پئي. اهو شام جو مستقل گورنر هيو ۽ حضرت عثمان رضه ان کي وڌ کان وڌ خودمختياري ڏني هئي، ان کي جيڪو وٺي ڪري سگهيو ٿي ۽ ان کان حساب ڪتاب وٺڻ وارو ڪوئي به ڪونه هيو. تنهن ڪري اهو حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيراءُ ٿيڻ کان اڳ ۽ پوءِ مديني ڏانهن شامي وڏو لشڪر موڪلي سگهيو ٿي. دراصل اهو حضرت عثمان رضه کي اهو به مشورو ڏئي سگهيو ٿي ته عوامي راءِ ڏانهن بلڪل ڌيان نه ڏئي. بهر حال، ان انهن مان ڪابه ڳالهه ڪونه ڪئي، چو ته اهو حضرت

عثمان رضہ کان پوءِ خلافت قبائلي لاءِ آيو هيو ۽ ٻي ڪا ڳالهه سوچي ئي ڪونه ٿي سگهيو.

پهرين ڏينهن کان ئي جنهن تي حضرت عثمان رضہ پنهنجن ڀروسن وارن ماڻهن جي مجلس گهرائي هئي، جنهن ۾ معاويه به شريڪ ٿيو هيو ۽ جيڪا ڪنهن به فيصلن تي پهچڻ کان سواءِ ختم ٿي هئي، معاويه آخرڪار خلافت قبائلي جو فيصلو ڪيو هيو چوٽه ان کي پڪ ٿي وئي هئي ته حضرت عثمان رضہ قتل ٿي ويندو. جيئن ته شام جو پرڳڻو ان جي هٿ ۾ هيو ۽ ان علائقي جا ماڻهو ان جا وفادار هئا، ان محسوس ڪيو ته جيڪڏهن حضرت عثمان رضہ قتل ٿي ويو ته ان کي حضرت عثمان رضہ جي قتل جي بدلي جي صورت ۾ بهترين هٿيار ملي ويندو. پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ ان کي اها به خبر هئي ته حضرت عثمان رضہ جي گورنرن منجهان ڪوبه ايترو طاقتور ڪونه هيو ۽ قبيلن جي سردارن ۽ وڏن کي ڌمڪائڻ ذريعي لشڪر کي حرڪت ۾ آڻڻ لاءِ اهل ڪونه هيو. جيترو اهو پاڻ معاويه هيو. تنهن ڪري ان ئي ڏينهن ان فيصلو ڪيو ته کيس هڪڙي ڏينهن خليفو ٿيڻو آهي ۽ اهو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ سرگرم ٿي ويو. ان پاڻ به هڪڙو دفعو چيو: ”ڪوبه ايترو طاقتور ۽ حڪومت ڪرڻ لاءِ ايترو قابل ڪونه آهي، جيترو مان آهيان. حضرت عمر رضہ مون کي گورنر مقرر ڪيو ۽ منهنجي چال چلت کان پڻ مطمئن هيو.“

معاويه کي حضرت عثمان رضہ جي قتل ٿيڻ جي پڪ هئي ۽ ان کي خلافت تي قبضو ڪرڻ لاءِ شام ۾ پڻ چڱي چوڪي قوت حاصل هئي. علامه يعقوبي لکي ٿو ته باغين جڏهن حضرت عثمان رضہ جي گهر جو گهيراءِ سخت ڪيو ته ان معاويه کي خط لکيو ۽ ان کي پنهنجي مدد لاءِ اچڻ لاءِ چيو. معاويه وڏو لشڪر ساڻ ڪري دمشق مان روانو ٿيو پر جڏهن اهو شامي سرحد تي پهتو ته ان لشڪر کي اتي رهڻ ڏنو ۽ اهو چيائين ته اهو پهرين مرحلي ۾ حالتن جو ڪاٺو لڳائڻ لاءِ امير المؤمنين سان ملاقات ڪندو. پوءِ اهو مديني آيو ۽ حضرت عثمان رضہ سان ملاقات ڪيائين. حضرت عثمان رضہ ان کان پڇيو ته ان جو لشڪر ڪٿي آهي. ان جواب ۾ چيو: ”مون لشڪر کي پوئتي ترسايو آهي. چوٽه

مون پهرين مرحلي ۾ توهان سان صلاح مشور ڪرڻ گهريو ٿي. هاڻي مان واپس ويندس ۽ توهان سان ٻيهر لشڪر سان گڏ ملاقات ڪندس. ”ان تي حضرت عثمان رضه چيو: ”اي معاويه! اهو سچ ڪونهي، حقيقت اها آهي ته تون منهنجو قتل ٿيڻ گهريين ٿو ته جيئن تون انهيءَ حيثيت ۾ اچي وڃين جو تون دعوا ڪرين ته تون منهنجي خون جو بدلو وٺڻ جو حقدار آهين. هڪدم روانو ٿي ۽ ماڻهن کي منهنجي مدد ڪرڻ لاءِ وٺي اچ.“

جڏهن حضرت عثمان رضه جي قتل کي ڪافي وقت گذري ويو ته معاويه مديني آيو ۽ حضرت عثمان رضه جي گهر ويو. حضرت عثمان رضه جي نياڻي عائشه کي پنهنجو پي ياد اچي ويو ۽ اها دانهون ڪرڻ لڳي. معاويه ان سان تعزيت ڪندي آڻت ڏني ۽ پاڻ به رڙيون ڪرڻ لڳو. ان چيو: ”پياري ڀائٽي! ماڻهو منهنجا فرمانبردار ٿي چڪا آهن ۽ مون انهن کي امان ڏني آهي. مون برداشت جو مظاهرو ڪيو آهي جنهن جي هيٺان ڪاوڙ لڪل هئي ۽ انهن فرمانبرداري ڏيکاري جنهن جي هيٺان دشمني ۽ ڪينوسمايل هئا. هر شخص کي تلوار هٿ ۾ آهي ۽ ان کي اها به خبر آهي ته ان جا ڪهڙا حمايتي آهن. جيڪڏهن اسان انهن سان چالاڪي ڪنداسين ته اهي پڻ اسان سان ڊوه ڪندا ۽ اهو نتو چئي سگهجي ته فتح ڪنهن جي ٿيندي توکي مطمئن هجڻ گهرجي ته هن وقت توکي امير المومنين عثمان رضه جي نياڻي سڏيو وڃي ٿو ۽ امير المومنين معاويه جي ڀائٽي. جيڪڏهن مان تنهنجي پاران بدلو وٺڻ لاءِ نڪران ۽ ان جي نتيجي ۾ حڪومت کان محروم ٿي وڃان ته تون هڪڙي عام عورت ٿي ويندين.“

تنهن ڪري جڏهن معاويه خود امير المومنين ٿيو ۽ حضرت عثمان رضه جي نياڻي امير المومنين جي ڀائٽي ٿي ته ان حضرت عثمان رضه جي باري ۾ ڳالهائڻ جو سوچڻ ٿي چڏي ڏنو. توڙي جو جيستائين خلافت حضرت علي عليه السلام وٽ رهي ته حضرت عثمان رضه جي قتل وارو مسئلو معاويه لاءِ گهڻو گنپير موضوع هوندو هيو. هاڻي حڪومت معاويه وٽ هئي ۽ ان کي پنهنجي پي ابوسفيان جي خواهش کي پورو ڪرڻ جو موقعو ملي ويو هو ان جيڪا خواهش ان وقت ظاهر ڪئي هئي جڏهن حضرت عثمان رضه خلافت سڀالي هئي. ابوسفيان چيو هيو: ”اي امي

جي اولادا هن حڪومت سان ائين ڪيڏو جيئن ٻار هوڏڙي سان راند ڪندا آهن. مان قسم کڻي چوان ٿو ته مان هميشه توهان لاءِ انهي حڪومت جو تمنائي رهيو آهيان. هاڻي اها توهان جي اولاد ڏانهن ورثي ۾ منتقل ٿيندي رهندي.“

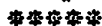
ظاهر آهي معاويہ کان پوءِ خلافت ييزيد ڏانهن وڃڻي هئي ۽ پوءِ بنو اميه جي ٻي اولاد ڏانهن.

حضرت علي عليه السلام طرفان معاويہ ڏانهن لکيل خطن ۾ واضح انداز ۾ انهي ڳالهه جو ذڪر ٿيل آهي ته جڏهن حضرت عثمان رضه معاويہ کان مدد گهري ته ان حضرت عثمان رضه جي درخواست کي ڪو مان ڪونه ڏنو. نه اهو پاڻ آيو ۽ نه حضرت عثمان رضه جي دفاع لاءِ ڪو لشڪر موڪليو. معاويہ ڏانهن لکيل هڪڙي خط ۾ انهن لکيو:

”سو منهنجي ۽ عثمان جي باري ۾ معاملي جو تو جيڪو ذڪر ڪيو آهي، انهيءَ حوالي ۾ تون جواب وٺڻ جو حقدار آهين، ڇو ته تون ان جو مائت آهين. نيڪ، پوءِ تون سچ ٻڌاءِ ته اسان ٻنهي مان ان جو بدخواه ڪير هيو ۽ ان جي موت لاءِ ڪنهن رستا کوليا؟ اهو جنهن مدد جي آڇ ڪئي پر عثمان رضه مدد وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو يا اهو جنهن کان ان مدد گهري پر اهو ان جي مدد ڪرڻ ۾ ناڪام ويو ۽ ان جي مرڻ لاءِ رستا کوليندو رهيو جيستائين ان کي ان لاءِ تقدير ۾ لکيل طريقي سان موت اچي جهليو.“

حضرت علي عليه السلام هڪڙي ٻئي خط ۾ لکيو: ”تو عثمان رضه جي ان وقت مدد ڪئي جڏهن ان لاءِ مدد تنهنجن پنهنجن مفادن لاءِ ڪم ڪيو ۽ ان جي مدد ڪرڻ کان ان وقت تائين ٿال مٽول ڪئي جڏهن عثمان رضه کي فائدو پهچي سگهيو پئي.“ حضرت علي عليه السلام جي انهيءَ خط مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته معاويہ حضرت عثمان رضه جي مدد لاءِ ان جي وفات کان پوءِ اٿيو ڇو ته اهو حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ جي نعري هڻڻ سان پنهنجي مفاد ۾ ماڻهو گڏ ڪري سگهيو پئي. پر جڏهن حضرت عثمان رضه زندهه هيو ۽ معاويہ جي مدد ان جي لاءِ فائديمند ٿي سگهي پئي، ان اها روڪي رکي.

حضرت عثمان رضه گهيرا هٿ رهيو ۽ معاويه پنهنجي لشڪر کي
مديني پهچي ان جي مدد ڪرڻ جي اجازت ڪونه ڏني.

حضرت عثمان رضه جي قتل جي سلسلي (تعلق) ۾ بنواميه وارن ۽
انهن جي معاويه ۽ مروان جهڙن سرڪرده ماڻهن جي باري ۾ جيڪو
ڪجهه مٿي چيو ويو آهي، اهو مٿي ذڪر ڪيل ٻين ماڻهن لاءِ به چئي
سگهجي ٿو. دراصل اهي ساڳيون ڳالهيون حضرت علي عليه السلام جي
دشمنن لاءِ به چئي سگهجن ٿيون ۽ انهن لاءِ جن ان خلاف سازشون
ڪيون. حضرت عثمان رضه جي قتل لاءِ اهي ماڻهو ذميوار هئا نه ڪي
حضرت علي عليه السلام اهو ممڪن آهي ته اتي اهڙا شخص به موجود
هجن جن حضرت عثمان رضه جي رت ۾ پنهنجا هٿ نه ٿڌيا هجن. پر
اها مڃيل حقيقت آهي ته جڏهن اهو فوت ٿيو ته اهي خوش ٿيا هئا.
عمرو بن عاص جنهن جو حضرت علي عليه السلام خلاف سازش جي
منصوبه بندي ڪرڻ ۽ ان تي الزام تلاشي ڪرڻ ۾ وڏو هٿ هيو اهو
جنهن به ماڻهوءَ سان مليو ان کي حضرت عثمان رضه خلاف بغاوت
ڪرڻ لاءِ هٿي ڏنائين ۽ ان کي قتل ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي همٿايو هئائين.
چو ته حضرت عثمان رضه ان کي مصر جي گورنري تان لاڻو هيو. اهو پاڻ
به چوندو هيو: ”سردارن ۽ وڏن عهدن وارن جي ڳالهه ڇڏيو مون ته ڏنارن
کي به عثمان (رضه) خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪايو.“

جڏهن مديني ۾ فساد شروع ٿي ويا ته اهو فلسطين هليو ويو. جتي
ان هڪڙو محلات ٺهرايو هيو. هڪڙي ڏينهن جڏهن اهو پنهنجن پٽن
محمد ۽ عبدالله سان گڏ محلات ۾ ويٺو هيو ته مديني جي طرف کان
هڪڙو سوار ايندي ڏسڻ ۾ آيو. ماڻهن ان کان حضرت عثمان رضه بابت
پڇائون ڪيون ۽ ان انهن کي ٻڌايو ته اهو قتل ٿي ويو. ان تي عمرو بن
عاص چيو: ”مان عبدالله آهيان. جڏهن مان ڪنهن زخم کي ڪرڻيندو
آهيان ته مان اها پڪ ڪندو آهيان ته ان مان رت نڪري ايندو.“ ان
جي چوڻ جو مطلب اهو هيو ته ان ماڻهن کي حضرت عثمان رضه خلاف
بغاوت لاءِ پڙڪايو جنهن جي نتيجي ۾ عثمان رضه پنهنجي حياتي وڃائي.

اهڙو هڪڙو ٻيو ماڻهو طلحہ بن عبیدالله ھيو جنھن پھريائين حضرت علي عليه السلام جي بيعت ڪئي ۽ بعد ۾ حضرت عثمان رضہ جي قتل جي بدلي جي بھاني ۾ ان خلاف جنگ ڪئي. ان بہ حضرت عثمان رضہ خلاف ماڻھن کي ھشي ڏيڻ ۾ سرگرم ڪردار ادا ڪيو ھيو. اھو بيان ڪيو ويو آھي تہ حضرت عثمان رضہ ڪيترائي دفعا حضرت علي عليه السلام کان طلحہ خلاف مدد گھري ۽ حضرت علي عليه السلام ھميشہ ان جي درخواست کي مان ڏنو. ھڪڙي اھڙي موقعي تي حضرت علي عليه السلام طلحہ وٽ ويا ۽ ڏٺو تہ باغين جو ھڪڙو وڏو ٽولو ان جي چوڌاري ويٺو ھو. ان محسوس ڪيو تہ حضرت عثمان رضہ جو گھيراءُ ڪرائڻ ۾ طلحہ جو وڏو ھٿ ھيو ۽ اھو ان کي مارائڻ جو سوچي رھيو ھيو.

حضرت علي عليه السلام ان کي چنڊ پٽي ۽ چيو: ”اي طلحہ! عثمان سان تو اھو ڪھڙو رويو اختيار ڪيو آھي؟“ ان اھا ڪوشش ڪئي تہ طلحہ کي ان جي سرگرمين کان روڪي رکي پر ان حضرت علي عليه السلام جي مشوري کي ڪونہ مڃيو. حضرت علي عليه السلام پوءِ بيت المال ڏانھن ريا ۽ خواهش ڏيکاريا تھ ان کي کوليو وڃي. البت ڪنجيون ڪونہ ملي سگھيون. پوءِ ان جي ھدايت تي بيت المال جو دروازو ڀڳو ويو ۽ ان سموري رقم اتي موجود انھن ماڻھن ۾ ورھائي ڇڏي جن کي طلحہ حضرت عثمان رضہ جي قتل لاءِ گڏ ڪيو ھيو. جڏھن حضرت عثمان رضہ کي اھو معلوم ٿيو تہ اھو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ محسوس ڪيائين تہ جيئن حضرت علي عليه السلام آھي ائين ٻيو ڪير بہ مسلمانن جا مسئلا حل ڪرڻ جو اھل، ھمدرد ۽ مخلص ڪونھي.

پوءِ طلحہ حضرت عثمان رضہ وٽ آيو ۽ ان کان معافي گھريائين ۽ چيائين! ”مان الله جي آڏو توبه تائب ٿيان تھ مون ھڪڙو عمل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ھيو پر الله مداخلت ڪئي.“ حضرت عثمان رضہ چيو: ”تون ھڪڙي شرمسار ۽ توبه تائب شخص وانگر ڪونہ آيو آھين. پر اھڙي شخص وانگر آيو آھين جيڪو بي يارو مددگار ٿي ويو آھي. الله توکي سزا ڏيندو! (تاريخ الڪامل جلد 3 صفحو 7، تاريخ طبري جلد 6 صفحو 154، تاريخ ابن خلدون جلد 2 صفحو 297)

طبري بيان ڪري ٿو ته جيئن ئي 'باغين حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيرا، ڪيو ته طلحہ خليفو ٿيڻ لاءِ تياري شروع ڪري ڇڏي ان کي پڪ هئي ته حضرت عثمان رضه کانپوءِ ماڻهوان کي نئون خليفو چونڊيندا. ان پهريون قدم اهو ڪيو ته ان بيت المال تي قبضو ڪيو ان جون ڪنجيون هٿ ڪيائين ۽ ان جي نگهباني لاءِ پنهنجا چوڪيدار مقرر ڪيائين.

جڏهن ان جي گهر جو گهيرا سخت ٿي ويو ته حضرت عثمان رضه چيو: "اي الله! طلحہ جي خلاف منهنجي مدد ڪر. ان ماڻهن کي منهنجي خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪايو آهي. مان توالهه کي ٻاڏائيندي اميد ڪيان ٿو ته اهو خلافت ماڻڻ ۾ ڪامياب ڪونه ٿيندو ۽ پنهنجي حياتي پڻ وڃائيندو." حضرت عثمان رضه طرفان ادا ڪيل اهو جملو ظاهر ڪري ٿو ته طلحہ ان کي ختم ڪرڻ گهريو ٿي ۽ پاڻ خليفو ٿيڻ گهريو ٿي. حضرت عثمان رضه طلحہ کي اختيار ڏنو هيو ته ان کي جيئن وڻي بيت المال جي ملڪيت کي استعمال ڪري (ڪتب آڻي) پر اهو اهڙو شخص هيو جيڪو خلافت کان گهٽ ڪنهن به ڳالهه تي مطمئن ٿيڻ وارو ڪونه هيو. حضرت عثمان رضه پنهنجي گهر جي گهيرا جي آخري ڏينهن دوران هي جملو وري وري ادا ڪندو هيو: "طلحہ کي مار پويامون ان کي تمام گهڻوسون ڏنو ۽ هاڻي اهو منهنجي رت جو پياسو آهي." جن ماڻهن حضرت عثمان رضه جي گهر جي گهيرا سان واسطو رکندڙ واقعن جو ذڪر ڪيو آهي، انهن چيو آهي ته جنهن ڏينهن تي حضرت عثمان رضه قتل ٿيو طلحہ پنهنجي چاهي کي ڪپڙي سان ويڙهي رکيو هيو ۽ لڪي لڪي حضرت عثمان رضه جي گهر ڏانهن تير اچائي رهيو هيو. اهو پڻ بيان ڪيو ويو آهي ته جڏهن گهيرا ڪندڙن کي حضرت عثمان رضه جي گهر ۾ اندر داخل ٿيڻ جو رستو نٿي مليو ته طلحہ هڪڙي پرواري گهر مان جيڪو هڪڙي انصاري جو گهر هيو انهن لاءِ داخل ٿيڻ جو بندوبست ڪيو ۽ پوءِ انهن حضرت عثمان رضه کي قتل ڪيو.

حاکم بن جابر جي زباني طبري بيان ڪيو آهي ته جڏهن حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيرا ڪيو ويو ته حضرت علي عليه

السلام طلحہ کي چيو: ”مان توکي الله ڪارڻ منٿ ڪيان ٿو ته عثمان رضہ کي ماڻهن کان بچاءُ“ طلحہ جواب ڏنو: ”خدا جو قسم اهو ان وقت تائين ممڪن ڪونهي جيستائين بنو اميه سمورو حساب ڪتاب چڪتو نہ ڪن.“ (تاريخ طبري جلد 5 صفحو 139)

حضرت عثمان رضہ جي قتل کان پوءِ حضرت علي عليه السلام چوندا هيا: ”ابن صعب (طلحہ) تي الله جي لعنت وسي! عثمان (رضہ) ان تي ڪيترا احسان ڪيا ۽ ان بدلي ۾ ان سان اهو رويو اختيار ڪيو.“

حضرت علي عليه السلام جو طلحہ بابت اهڙو تبصرو آهي جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته اهو ئي اهو شخص هيو جنهن حضرت عثمان رضہ خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي گهڻو اڪسايو ۽ عثمان رضہ کي قتل ٿيل ڏسڻ لاءِ ٻئي ڪنهن کان به اهو وڌيڪ هورا ڪورا ۾ هيو. حضرت علي عيله السلام فرمائي ٿو: ”الله جو قسم! طلحہ تڙتڪڙ ۾ حضرت عثمان رضہ جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ انهيءَ ڪري مطالبو ڪيو ته مان ان کان بدلو ورتو وڃي، ڇو ته اهو پاڻ به ان معاملي ۾ ملوث هيو. ان کان وڌيڪ ڪير به حضرت عثمان رضہ جي رت جو پياسو ڪونه هيو. ظاهري طور بدلي جو مطالبو ڪرڻ سان ان ماڻهن کي گمراه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن حقيقت لڪل رهي ۽ ماڻهو شڪ ۾ مبتلا ٿي وڃن.“

باقي زبير بن عوام جي باري ۾ اهو ٻڌايو ويو آهي ته ان باغين کي حضرت عثمان رضہ کان پري ڪرڻ لاءِ ڪجهه به ڪونه ڪيو بلڪه اهو چيو ويو آهي ته ان جون همدرديون باغين سان هيون. ان طرفان حضرت عثمان رضہ جي معاملي ۾ اختيار ڪيل حڪمت عملي مان پڌرو ٿئي ٿو ته ان ۾ اها تمنا ڪئي پئي ته جيترو ممڪن ٿي سگهي اهو ختم ٿي وڃي، ڇو ته نئين خليفي ٿيڻ لاءِ اهو به گهڻو پراميد هيو. ان حضرت علي عليه السلام کي ڪلم ڪلا ٻڌايو هيو ته ان پنهنجي لاءِ خلافت جي خواهش ڪئي ٿي. جڏهن جنگ جمل شروع ٿيڻ کان ڪجهه وقت اڳ حضرت علي عليه السلام ان کان پڇيو ته اهو هتي ڇو آيو آهي ته ان جواب ڏنو: ”منهنجي هتي اچڻ جو سبب تون آهين. مان توکي خليفو ٿيڻ لاءِ اهل ڪونه ٿو سمجهان ۽ نه وري مان پاڻ کان سواءِ ڪنهن ٻئي کي انهيءَ عهدي لاءِ وڌيڪ حقدار سمجهان ٿو.“

تاريخ جي هر شاگرد کي خبر آهي ته ڪيئن حضرت عائشہ رضہ حضرت عثمان رضہ خلاف بغاوت کي پر جوش انداز ۾ پڙڪايو. اها اڪثر ان تي سخت تنقيد ڪندي هئي ۽ ماڻهن کي ان کي قتل ڪرڻ جي هُشي ڏيندي هئي. اها ان ڏينهن کان ئي ان سان ڪاوڙيل هئي جنهن ڏينهن ان سندس وظيفو گهٽايو هيو ۽ ان کي نقصان پهچائڻ لاءِ سدائين موقعي جي تلاش ۾ رهندي هئي. هڪڙي ڏينهن ان رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي منبر تان ان کي خطبو ڏيندي ٻڌو ان هڪدم رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو هڪڙو پهراڻ ٻاهر ڪڍيو ۽ ماڻهن کي اهو ڏيکاريندي وڏي آواز ۾ چيو: ”اي مسلمانو! رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو پهراڻ اڃا پراڻو ڪونه ٿيو آهي ۽ عثمان ان جي سنت کي بگاڙي ڇڏيو آهي.“

ابن ابي الحديد پنهنجن همعصر عالمن جي سنڌ تي چوي ٿو ته حضرت عائشہ رضہ جنهن به شخص سان ملي ان کي حضرت عثمان رضہ خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪايو. اهو وڌيڪ چوي ٿو: ”حضرت عائشہ رضہ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي لباس جو هڪڙو ڪپڙو ٻاهر ڪڍيو ۽ ان کي پنهنجي گهر جي ڀت تي لتڪايائين. جيڪوبه ان سان ملڻ لاءِ آيو ٿي ته هن ان کي چيو ٿي: ”رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو لباس اڃا پراڻو ڪونه ٿيو آهي پر عثمان ان جي سنت کي آلودو ۽ تباهه ڪري ڇڏيو آهي.“

بلاذري چوي ٿو: ”هڪڙي ڏينهن عبدالله بن عباس رضہ حضرت عائشہ رضہ سان ملاقات ڪئي. ان سال حضرت عثمان رضہ ان کي حج جي اداڻگي لاءِ امير مقرر ڪيو هيو. حضرت عائشہ رضہ ان کي کلي نموني چيو: ”اي ابن عباس! الله تعاليٰ توهان کي علم، عقل ۽ ڳالهائڻ جي قوت (ذات) بخشي آهي، ماڻهن کي تيار ڪر ته اهي ان نافرمان (عثمان) جو ساٿ ڇڏي ڏين.“

بلاذري حضرت عائشہ رضہ جي هڪڙي جملي جو حوالو ڏنو آهي، جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته ڪير به ڪنهن ٻئي انسان سان ڪيتري نفرت ڪندو هجي پر حضرت عائشہ رضہ ان کان وڌيڪ حضرت عثمان رضہ سان نفرت ڪئي ٿي. ان مروان کي چيو: ”اي مروان! مان چاهيان ٿي ته

ڪاش عثمان منهنجي ڪنهن پوري پر هجي ها ته جيئن مان پاڻ اها پوري ڪٿي سگهان ها ۽ ان کي سمنڊ ۾ ٻوڙي ڇڏيان. ”اها چوندي رهندي هئي: ”ان نعتل کي قتل ڪيو اهو نعتل ڪافر ٿي ويو آهي.“

حضرت عثمان رضه جي موت لاءِ حضرت عائشه رضه ايتري تمنا ڪئي ٿي جو اها ڪلم ڪلا ماڻهن کي چوڻ لڳي ته ان کي قتل ڪيو. اهو سڀ انهيءَ ڪري هيو ته ان کي پڪ هئي ته حضرت عثمان رضه جي مرڻ کان پوءِ علي عليه السلام نه پر طلحه خليفو ٿي ويندو. اها ڳالهه انهيءَ حقيقت سان ثابت ٿيل آهي ته مڪي ۾ جڏهن ان کي حضرت عثمان رضه جي قتل جي خبر پهچائي وئي ته ان هڪدم چيو: ”نعتل تي غضب پوي! تمام سنو! اي آگرين وارا شخص! ابوشبل تمام سنو! اي منهنجا سوت تون ڪيڏو ته عظيم شخص آهين! ائين لڳي ٿو جڏهن مان ان جون آگرين ۽ ماڻهن کي ان جي بيعت جو حلف ڪندي پنهنجين اکين سان ڏسي سگهان ٿي.“

آگرين واراو شخص جو مطلب طلحه آهي. اُحد واري لڙائي ۾ ان جون آگرين ڪڇجي ويون هيون ۽ ان ڏينهن کان پوءِ اڳتي لاءِ ان کي آگرين وارا شخص سڏيو ويندو هو.

جڏهن طلحه جي پٽ محمد کان حضرت عثمان رضه جي قتل جا تفصيل پڇيا ويا ته ان پنهنجي پيءُ ۽ حضرت عائشه رضه تي الزام هنيو ته ان ۾ اهي ملوث هيا. ”البدر والتاريخ“ ڪتاب جو ليکڪ چوي ٿو: ”حضرت عثمان رضه جا سڀ کان وڏا دشمن طلحه، زبير ۽ عائشه هيا.“

پيا به ڪيترائي معتبر شخص هيا جن حضرت عثمان رضه خلاف بغاوت ڪي هُشي ڏني ۽ ائين ان جي قتل ۾ حصو ورتو. مثال طور جڏهن عبدالرحمان بن عوف جنهن جي دولت حضرت عثمان رضه جي دور ۾ تمام گهڻو وڌي وئي هئي، بيمار ٿيو ۽ ماڻهو ان جي مزاج پرسي لاءِ ويا ته ان انهن کي چيو: ”ان کان اڳ جو اهو طاقتور ٿي وڃي ان کي عهدي تان لاهي ڇڏيو.“ جن حضرت عثمان رضه خلاف عوام کي بغاوت لاءِ ڀارڻو اسلام جي انهن دشمنن منجهه ڪيترائي ماڻهو شامل هئا جن بعد ۾ حضرت علي عليه السلام سان لڙائي ڪئي. ان کان حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ جو مطالبو ڪيائون.

”حليف مخزوم“ جو ليکڪ پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو: ”قريشين مان اهي ماڻهو جيڪي حضرت عثمان رضه جا جاني دشمن هيا، ان جي وفات کان پوءِ ان جا حمايتي ٿي ويا ۽ قريشي لالچين جي پيٽ ۾ انهيءَ سانحي ۾ حضرت عائشه رضه جو ڪردار وڌيڪ خطرناڪ حد تائين تضاد جو واضح مثال آهي. ان ڪلمر ڪلا ماڻهن کي حضرت عثمان رضه کي قتل ڪرڻ لاءِ پڙڪايو ڇو ته ان کي اميد هئي ته حڪومت پوءِ تيمر خاندان ڏانهن موٽي ويندي يعني حضرت عائشه جو ڏاڏاڻو خاندان ۽ ان جو سوت طلحہ خليفو ٿي ويندو.

حضرت عثمان رضه طلحہ زبير ۽ سعيد بن عاص جي معرفت قتل ٿيو. اهو معاويہ ۽ ان جي ٽولي معرفت انهن جي دولت ۽ سازشن وسيلي قتل ٿيو. اهي ان کي بي سهارو ڪري ڇڏي ويا. مروان ۽ ان جي اولاد ۽ بنو معيط جي دوستن حضرت عثمان رضه طرفان مسئلن کي ڪابه اهميت نه ڏيڻ ڪري پنهنجي اناپرستي ڪري ان کي قتل ڪيو.

بهرحال، جڏهن حضرت عثمان رضه قتل ٿي ويو ۽ مسلمانن حضرت علي علي السلام کي اتفاق راءِ سان نئون خليفو چونڊيو ته انهن سڀني ماڻهن اوچتو پنهنجو رويو تبديل ڪري ڇڏيو. اهو ساڳيو عثمان رضه جنهن کي سندس حياتي ۾ آمر ۽ ڪافر سڏيو ويندو هيو فوت ٿيڻ کان پوءِ انهن طرفان مظلوم شخص ۽ شهيد سڏجڻ لڳو.“

هتي ان ڳالهه جو ذڪر ڪرڻ بيجا ڪونه ٿيندو ته سعيد بن عاص ۽ مغيره بن شعبه جڏهن حضرت عائشه رضه ۽ ان جي لشڪر سان خير وٽ گڏيا جڏهن اها حضرت علي عليه السلام جي لشڪر سان لڙائي ڪرڻ لاءِ مڪي کان بصري وڃي رهي هئي، انهن جيڪي جملا چيا هيا، ان مان پڌرو ٿي وڃي ٿو ته طلحہ ۽ زبير مڪمل طور تي حضرت عثمان رضه جي قتل جا ذميوار هئا. ان موقعي تي سعيد حضرت عائشه رضه سان ملاقات ڪئي ۽ انهن جي وچ ۾ هيٺين گفتگو ٿي:

سعيد: اي ام المؤمنين! توهان ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيو؟

عائشه: مان بصري ڏانهن وڃي رهي آهيان.

سعيد: ڇا جي لاءِ؟

عائشه: عثمان رضه جي قاتلن کان بدلو وٺڻ لاءِ.

سعيد: حضرت عثمان رضه جا قاتل ته اڳتي توهان سان گڏ آهين. توهان انهن کي قتل چونڌا ڪريو؟
 پوءِ سعيد مروان سان مخاطب ٿيو ۽ انهن هيٺين گفتگو ڪئي:
 سعيد: تون ڪيڏانهن وڃي رهيو آهين؟
 مروان: مان بصري وڃي رهيو آهيان.
 سعيد: تون اتي ڇا ڪندين؟

مروان: مان حضرت عثمان رضه جي قاتلن کان بدلو وٺندس.
 سعيد: حضرت عثمان رضه جا قاتل اڳيئي توسان گڏ آهين. ان کي طلحه ۽ زبير قتل ڪيو. انهن پنهنجي لاءِ خلافت ۾ اک وڌي البت، جڏهن اهي ناڪام ٿيا، يعني جڏهن ماڻهن علي عليه السلام جي بيعت ڪئي ته انهن چيو: 'اسان رت کي رت سان صاف ڪنداسين ۽ توبه تائب ٿيڻ سان اسان پنهنجي گناهه جي تلافي ڪنداسين.'"

پوءِ مغيره ماڻهن سان هيئن مخاطب ٿيو: "جيڪڏهن توهان ام المومنين سان گڏجي آيا آهيو ته توهان لاءِ اهو بهتر ٿيندو جيڪڏهن توهان ان سان گڏ موٽي وڃو. باقي جيڪڏهن توهان جي ڪاوڙ حضرت عثمان رضه جي قتل ڪري آهي ته توهان کي معلوم ٿيڻ گهرجي ته توهان جي انهن ئي سردارن حضرت عثمان رضه کي قتل ڪيو آهي. جيڪڏهن توهان ڪنهن به سبب ڪري علي عليه السلام سان ناراض آهيو ته مون کي اهو سبب ٻڌايو مان الله ڪارڻ توهان کي منت ڪيان ٿو ته هڪڙي سال ۾ ٻه ڀيرا پيدا نه ڪيو." (الامات والسياسه جلد 1 صفحو 58)

*****

انهن ماڻهن جو اهوئي طريقو ۽ ڪردار هيو جن حضرت عثمان رضه خلاف بغاوت کي هشي ڏني ۽ ان جي موت لاءِ سبب بڻيا. جڏهن حضرت عثمان رضه قتل ٿيو ته انهن ان جو پهريائين هٿ ڪيو ۽ حضرت علي عليه السلام کان ان جو بدلو وٺڻ لاءِ دعوا ڪري اٿيا. باقي جيڪو حضرت علي عليه السلام جو تعلق آهي ته اسان اڳ پر بيان ڪيل واقعن جي سلسلي دوران ان جي نقطه نگاهه کي واضح ڪري چڪا آهيون.
 اسان جيئن مٿي بيان ڪيو آهي ته حضرت عثمان رضه حضرت علي عليه السلام بابت نااميدي جو شڪار هيو. مروان وقت به وقت

حضرت عثمان رضه کي مشهور ڏيندو رهندو هيو ته جيئن ئي ڪو موقعو هٿ اچي وڃي ته اهو علي عليه السلام ۽ ٻين اصحابن کي قتل ڪرائي ڇڏي. ان جو مقصد اهو هيو ته اهي عظمت وارا شخص جن بناو اميه جي خبيث سرگرمين تي نظر پئي رکي ۽ نقطه چيني ڪئي ٿي، منظر تان هٽي وڃن ته جيئن اهي جيڪو وڻي ڪري سگهن ۽ ڪير به انهن جون غلطيون پڪڙڻ وارو نه رهي. بهرحال، حضرت علي عليه السلام وڏي عظمت وارو ۽ پاڪ ذهنيٽ وارو شخص هيو جيڪو ڪنهن جي لاءِ به پنهنجي ذهن ۾ ذاتي رنجش پالي نٿي سگهيو.

حضرت علي عليه السلام انهن خسيس سوچن کان گهڻو مٿي هيو جو اهو حضرت عثمان رضه خلاف انهي ڪري ڪاوڙ پالي ها ته اهو ان سان صلاح مشور ڇو نٿو ڪري يا جيڪڏهن حضرت عثمان رضه ان جو لحاظ رکي ها ته خوش ٿي وڃي ها. حضرت عثمان رضه کان دوري يا ان جي قربت ان لاءِ غير اهم ڳالهين هيون، جن ڳالهين لاءِ امام علي عليه السلام فڪر مند هيا، اهي اسلام ۽ عوام جي فلاح و بهبود هيون، انهن هميشه اختلاف کان پاسو ڪيو، سواءِ ان صورت جي جيڪڏهن آمريت کان جان ڇڏائڻ ۽ عدل و انصاف کي قائم ڪرڻ لاءِ ان کي اختيار ڪرڻ ضروري هجي.

تنهن ڪري جڏهن به حضرت علي عليه السلام لاءِ حضرت عثمان رضه کي ڪا ڪارائتي صلاح ڏيڻ ممڪن هوندو هيو ته اهي ڪڏهن به مخلصائي صلاح ڏيڻ کان ڪونه ڪيڀائيندا هيا، توڙي جو اها صلاح حضرت عثمان رضه جي منظور نظر ماڻهن لاءِ اڻوڻندڙ چوند هجي. حضرت عثمان رضه جي مدد ڪرڻ، ان جي دشمنن کي ان کان پوئتي ڌڪڻ ۽ ان کي موت جي منهن مان ڪڍڻ ۾ به ان ڪا سُستي ڪونه ڏيکاري، ماڻهو ڪيترائي دفعا حضرت علي عليه السلام کي منٿ ڪرڻ آيا ته اهو پاڻمرادو خلافت جي گادي سنڀالي ۾ ان گهڻي سختي سان انهن جي درخواست کي رد ڪيو ۽ انهن کي پنهنجي محفل مان تڙي ڪڍيائين. ان ڪيترائي دفعا ماڻهن کي فساد ڪرڻ کان روڪيو ۽ حضرت عثمان رضه کي ان جي منظور نظر ماڻهن ۽ اتحادين کان بچايائين، جيڪي پاڻ مڙني فتنن جو بنيادي سبب هيا.

اسان گذريل صفحن ۾ اڳيئي کولي بيان ڪيو آهي ته جڏهن باغين حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيراڙ ڪيو ته حضرت علي عليه السلام ان جي ڪيئن مدد ڪئي، توڙي جو حضرت علي عليه السلام جي ان قدم حضرت عثمان رضه جي صلاحڪارن ۽ اتحادين کي ضرور ناراض ڪيو هوندو.

حضرت علي عليه السلام جي اها دلي خواهش هئي ته حضرت عثمان رضه ۽ باغين جي وچ ۾ اختلاف جي خليج وڌي نه وڃي ۽ اهڙو ڪو اڻوڻندڙ واقعو پيش نه اچي جيڪو مسلمانن کي نقصان پهچائي. ان پر خلوص نيت سان مڃيو ٿي ته حالتن کي سدائين لاءِ رتوڇاڻ ٿي فقط واحد حل ڪونهي، اهي رتوڇاڻ ڪرڻ کان سواءِ ٻه پنهنجو مقصد ماڻي سگهيا ٿي.

اهو تصور ڪرڻ ممڪن ڪونهي ته حضرت علي عليه السلام ڪيڏي عظمت ۽ پاڪ سوچ وارا هيا. جڏهن حضرت عثمان رضه جي گهر جو گهيراڙ ٿيو هيو ته ان ڪيترائي دفعا حضرت علي عليه السلام کي چيو ته مدينو ڇڏي وڃي ۽ ان جي هليو وڃڻ کان پوءِ ان شرمندگي محسوس ڪئي ۽ قاصد کي موڪليائين ته ان کي واپس وٺي اچي. حضرت علي عليه السلام هر دفعي ان جي حڪم کي مڃيو ۽ ڪڏهن به ان کان اهو ڪونه پڇيو ته ان اهو چوڻي گهريو ته هي مدينو ڇڏي وڃي ۽ وري ان کي واپس چوڻي گهرايائين. اها حضرت علي عليه السلام جي روحاني شرافت هئي ته اهو هميشه ٻين لاءِ همدرد هوندو هو.

حضرت عثمان رضه حضرت علي عليه السلام کي مديني مان هليو وڃڻ لاءِ انهيءَ ڪري چونڊو هيو ته جيئن اهو ان جي چاهيندڙن جي سامهون موجود نه هجي ۽ اهي ان جونالوئي نه ٻڌن. اهو ان کي انهيءَ لاءِ واپس گهرائيندو هيو ته جيئن اهو باغين کي ڪا هدايت ڪري ۽ ان کي انهن کان بچائي. اها ڳالهه ڪيترائي دفعا ٿي. هڪڙي دفعي جڏهن عبدالله بن عباس رضه کي موڪليو ويو ته اهو مدينو ڇڏڻ لاءِ حضرت علي عليه السلام تائين خليفي جو پيغام پهچائي ته حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”اي ابن عباس! عثمان مون کي هڪڙو اُٺ بڻائڻ گهري ٿو جيڪو هيڏانهن هوڏانهن پائي کڻي ڦرندو رهي. ان پهريان مون کي چيو

ته مدينو ڇڏي وڃان ۽ پوءِ ان مون کي چيو ته موٽي اڃ. هاڻي ان پيغام موڪليو آهي ته مان هتان هليو وڃان. الله جو قسم مون ان جو ايترو دفاع ڪيو آهي جو مون کي ڊپ ٿو ٿئي ته ڪٿي مان گناهگار نه ٿي پوان.“ محمد بن حنفيه ٻڌائي ٿو ته حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”جيڪڏهن مون کي عثمان هتان هليو وڃڻ لاءِ حڪم ڪري ته مان ان جو حڪم مڃيندس.“ ان اهو صرف اسلام کي بچائڻ خاطر ۽ فتني جي سببن کي دفع ڪرڻ لاءِ چيو.

امام علي عليه السلام طرفان معاويه ڏانهن لکيل هڪڙي خط ۾ آيل هيٺيون جملو حضرت عثمان رضه جي قتل جي حوالي سان ان جي معصوميت جو مڪمل ثبوت آهي. ”تون مون کان هڪڙي اهڙي ڳالهه جو بدلو وٺڻ گهرين ٿو جنهن ۾ نه ته منهن جا هٿ ۽ نه زبان ملوث آهي. مون ان کي صلاحون ڏنيون ۽ ان کي حق جو رستو ڏيکاريو. جيڪڏهن منهنجو اهو ڏوهه آهي ته پوءِ اهو اڪثر ٿيندو رهندو آهي ته ڪنهن تي ناانصافي سان اهڙن ڏوهن جو الزام لڳندو آهي. جيڪي ان کي انهي ڪونه هوندا آهن.“

حضرت علي عليه السلام حضرت عثمان رضه جي حياتي ۾ به ان جي مدد ڪئي ۽ ان جي وفات کانپوءِ به ان لاءِ گهڻو همدردي هيو. البت، جڏهن حضرت عثمان رضه قتل ٿيو ته ڪجهه ماڻهن ناانصافي ڪندي حضرت علي عليه السلام تي الزام هنيو ته ان جي قتل ۾ ان به حصو ورتو آهي. محمد بن سيرين بلڪل سچو تبصرو ڪيو آهي. جڏهن اهو چوي ٿو: ”مون کي معلوم ڪونهي ته ماڻهن طرفان حضرت علي عليه السلام جي بيعت جو حلف ڪٿڻ تائين ڪنهن شخص ان تي حضرت عثمان رضه جي قتل ۾ ملوث هجڻ جو الزام هنيو هجي. جڏهن ماڻهو بيعت ڪري چڪا ته مفاد پرستن ان خلاف اهو الزام لڳايو.“

حضرت علي عليه السلام خلاف بغاوت

اي علي (عليه السلام)! اسان کي توهان کان سواء پيو
ڪوبه ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي ۽ نه توهان کان سواءِ ڪنهن ٻئي
تي راضي ٿينداسين.

مسلمان جماعت.

جڏهن حضرت علي عليه السلام جي خلافت تي مهاجرن
۽ انصارن اتفاق ڪري ورتو ته حضرت عائشه رضي الله
تعالٰي عنها اها خبر ٻڌي چيو: ”ڪاش! اهو آسمان زمين مٿان
اچي ڪري پوي ها.

عائشه رضه.

عثمان رضه توهان جي وچ ۾ هيو توهان ان جي مدد ۽
حمایت کان ٿال مٽول ڪئي. هاڻي توهان تي اهو نئون
انڪشاف ڪڏهن ٿيو ۽ توهان کي اها راءِ قائم ڪرڻ جو
ڪڏهن خيال آيو.

منذر بن جارود رضه.

جيستائين علي عليه السلام جي بيعت ڪونه ٿي هئي،
مون کي خبر ڪونهي ته ڪنهن به ماڻهوءَ علي عليه السلام تي
حضرت عثمان رضه جي قتل جو الزام لڳايو هجي. البت،
جڏهن علي عليه السلام جي بيعت ٿي وئي ته مخالفن الزام
لڳائي ان تي عثمان رضه جي قتل جي تهمت هڻي.

محمد بن سيرين.

حضرت عثمان رضه جي قتل کان پوءِ مديني ۾ ڪيترن ڏينهن
تائين ماڻ ڇانئي رهي. مديني جي رهواسين، مهاجرن ۽ انصارن، سان
گڏوگڏ اهي ماڻهو جيڪي ٻين جاين کان آيل هيا نئين خليفي لاءِ
واجبائي رهيا هيا. خاص طور تي مصر وارن اصرار ڪيو ته حضرت
علي عليه السلام کي خليفو ٿيڻ گهرجي، پر انهن اهو عهدو قبول ڪرڻ
کان معذرت ڏيکاري انهيءَ اصرار ۽ انڪار جي ڪشمڪش
(جدوجهد) دوران ان ماڻهن کي خطاب ڪيو ۽ ٻين ڳالهين کان علاوه
هيئن چيو: ”مون کي معاف ڪيو ۽ انهي خلافت لاءِ ڪنهن ٻئي شخص
کي ڳوليو. جيڪڏهن توهان مون کي ائين رهڻ ڏيندا ته منهنجي

حقيقت به ساڳي هوندي جيڪا توهان جي، انهيءَ صورت ۾ اهو ممڪن آهي ته توهان جنهن کي حڪمران چونڊيندا ان سان مان توهان جي مقابلي ۾ وڌيڪ وفادار ۽ شائستو هوندس. توهان جي مادي مفادن جي نقط نظر لاءِ اهو بهتر آهي ته مان هڪڙي حڪمران جي بجاءِ هڪڙو صلاحڪار هجان.“

حضرت علي عليه السلام خلافت قبول ڪرڻ کان انڪار ڪندا رهيا تان ته مديني جي سموري آبادي انهن جي دروازي تي اچي گڏ ٿي ۽ اصرار ڪيائون ته اهي اهو عهدو قبول ڪن. هجور ايترو گهڻو هو جو کين خوف ٿيو ته ڪٿي اهي هڪ ٻئي کي لتاڙي نه ڇڏين. سڀني هڪ آواز تي چئي رهيا هئا: ”اسان توهان جي مقابلي ۾ ٻئي ڪنهن کي به انهي عهدي لاءِ اهل ڪونه سمجهيو آهي ۽ اسان ٻئي ڪنهن کي به خليفو ڪونه چونڊينداسين، مهرباني ڪري اسان طرفان پنهنجي بيعت جو حلف قبول ڪيو. ان کان پوءِ اسان ۾ ڪوبه اختلاف يا ڌڙابندي ڪو نه ٿيندا.“

حضرت علي عليه السلام جي هٿ کي حضرت مالڪ اشتر نخعي رضه پنهنجن هٿن ۾ ورتو ۽ بيعت جو حلف ڪنيائين ۽ ٻين سڀني به ان جي مثال جي پوئواري ڪئي. انهن مان هر هڪ چئي رهيو هيو: ”حضرت علي عليه السلام کان سواءِ ٻيو ڪير به خلافت لاءِ موزون ڪونهي.“

هر هڪ شخص حضرت علي عليه السلام جو نالو پڪاري رهيو هيو ۽ سڀئي گهڻو خوش ٿي رهيا هيا. اهي انهيءَ ڪري خوش هيا ڇو ته انهن کي خبر هئي ته انهن اهڙي شخص جي بيعت ڪئي آهي جيڪو انهن جي ضرورتن کان باخبر آهي ۽ انهن جي حقن کي تسليم ڪري ٿو ۽ مخلص، ڏاهو ۽ عالم آهي. انهن لاءِ هڪڙي ٻيءَ وانگر هيو. اهي خوش هيا ته حضرت علي عليه السلام انهن جي منٿ کي مان ڏيندي خلافت قبول ڪئي هئي. جيئن ته انهن اموين جي اونداهي دور ۾ گهڻي عرصي تائين وڏيون مشڪلاتون برداشت ڪيون هيون، انهن حضرت علي عليه السلام ۾ وڏيون اميديون لڳايون هيون.

امير المؤمنين علي عليه السلام پاڻ ماڻهن طرفان پنهنجي بيعت جو حلف ڪڍڻ وارو نقشو هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو: ”ماڻهو منهنجي بيعت جو حلف ڪڍڻ لاءِ ايترا خوش ۽ آتا هئا جو ٻار به خوشي ۾ نچي ٽپي رهيا هيا. ٻيڙا ماڻهو بيعت جو حلف ڪڍڻ لاءِ ڏڪندڙ تنگن سان اڳتي وڌندا پئي آيا. جيڪي بيمار هيا انهن به پهچڻ لاءِ ڪو نه ڪو بندوبست ڪري ورتو هيو ۽ نوجوان نياڻيون به گهرن مان ٻاهر نڪري آيون هيون.“

حضرت علي عليه السلام جڏهن پهرين جمعي تي منبر تي اچي ويٺا ته اهي ماڻهو جيڪي اڳ ۾ بيعت جو حلف ڪو نه ڪئي سگهيا هيا، انهن ان ڏينهن بيعت ڪئي. ان ڏينهن تي طلح پھريون شخص هيو جنهن بيعت ڪئي ۽ ان کان پوءِ زبير بيعت ڪئي. اهي ساڳيائي طلح ۽ زبير آهن جن بعد ۾ چيو: ”جڏهن اسان علي (عليه السلام) جي بيعت ڪئي هئي ته حالتون اهڙيون هيون جو هڪڙي تلوار اسان جي سرن مٿان لٽڪي رهي هئي.“

هر ڪوئي اهو پڇڻ جو حق رکي ٿو ته طلح ۽ زبير جو ائين ڇوڻ جو ڪهڙو مطلب هيو.

انهيءَ باري ۾ اهو چئي سگهجي ٿو ته اهو فقط طلح ۽ زبير جو نظريو ڪونه هيو پر قريشين جي اڪثريت جو حضرت علي عليه السلام جي خلافت لاءِ ساڳيو خيال هيو. انهن حضرت علي عليه السلام جي خلافت کي ساڙ ۽ حسد ڪري پسند ڪونه ٿي ڪيويائين انهيءَ ڪري ته اهو انهن کي ان طاقت ۽ اختيار جي اجازت ڪونه ڏيندو. جنهن جا اهي عادي ٿي ويا هئا ۽ انهن جي ناجائز مفادن کي برداشت ڪونه ڪندو. انهن کي خبر هئي ته اهو نااهل ماڻهن سان غير ضروري مهربان هجڻ يا غير مستحق ماڻهن کي رقمون ڏيڻ کي جائز ڪونه ٿو سمجهي. اهو بيت المال جي ملڪيت کي برباد ڪونه ڪندو جيڪا غريبن ۽ حاجتمندن جو حق آهي. هاڻي انهيءَ حقيقت کي به سمجهو ته انهن مان سڀئي حيثيت ۽ رتبا رکندڙ ماڻهو خلافت حاصل ڪرڻ جا خواهشمند هئا. حضرت علي عليه السلام غير مبهم انداز ۾ ان بغض جو حوالو ڏنو آهي، جيڪو طلح، زبير ۽ ٻين قريشين پنهنجين دلين ۾ ان خلاف پالي

رکيو هو. ان فرمايو: ”قريشين سان مون کي ڪهڙو تعلق هجي؟ ماضي ۾ مون کي انهن جي ڪفر ڪري انهن خلاف وڙهڻو پيو هيو ۽ هاڻي مون کي انهن خلاف انهن جي بغاوت تي سوچ ڪري وڙهڻو پوندو. انهن لاءِ مان اڄ به اهو ساڳيو آهيان جيڪو مان ڪالهه هيس.“

قريشين جي اڪثريت حضرت علي عليه السلام کي پسند ڪونه ٿي ڪيو ۽ انهن مان گهڻن ان خلاف بغاوت ڪئي ۽ سازشون ڪيون. قريشين ۾ ان جا سڀ کان گهڻو مخالف طلحه ۽ زبير هيا. بهرحال، اهي ماڻهو حضرت علي عليه السلام جي بيعت ڪرڻ کان انهيءَ سبب ڪري ٿال متول ڪري ڪونه سگهيا چوٽه سيئي عرب ۽ فتح ڪيل عجم (غير عرب) علائقن جا ماڻهو خاص طور تي مصري، ٻئي ڪنهن به شخص کي خليفو قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هيا. اهو صرف علي عليه السلام ئي هيو جنهن ۾ اهي خصوصيتون هيون جيڪي حضرت عثمان رضه جي مخالفن پنهنجي حڪمران ۾ ڏسڻ گهريون ٿي.

خلافت جي معاملي ۾ حضرت علي عليه السلام جا ٻه وڏا مخالف طلحه ۽ زبير هيا. بهرحال، حضرت عثمان رضه جي مخالفن پنهنجي حڪمران ۾ جيڪي اسلوب ڏسڻ گهريا ٿي، انهن ٻنهي ۾ انهن گڻن مان هڪڙو به ڪونه هيو. اهي ٻئي بلڪل عثمان رضه وانگر هيا ۽ جن ڳالهين ڪري ماڻهن حضرت عثمان رضه خلاف بغاوت ڪئي هئي، اهي ڳالهيون انهن ۾ به موجود هيون. اهي طاقت ۽ اختيار لاءِ مري رهيا هيا. گذريل صفحن ۾ اسان اڳيئي طلحه جي باري ۾ حضرت عثمان رضه جي خيالن جو حوالو ڏنو آهي: ”طلحه تي غضب پوي، مون ان کي ايترو گهڻو سون ڏنو ۽ اڃا تائين اهو منهنجي جان وٺڻ گهري ٿو.“

خلافت جي اميدواري لاءِ ماڻهو انهن کان مڪمل طور تي واقف هيا ۽ انهن کي ان عهدي لاءِ انهن جي غير موزونيت ۾ ڪوشڪ ڪونه هيو. اهو ئي سبب هو ته سڀني حضرت علي عليه السلام لاءِ راضيو ڏيکاريو ۽ طلحه ۽ زبير کي به مجبور ڪيائون ته اهي پڻ ان جي بيعت ڪن. اسان ان مسئلي تي اڳيئي تفصيلي بحث ڪري چڪا آهيون. آيا طلحه ۽ زبير حضرت علي عليه السلام جي بيعت راضي خوشي ڪئي يا بي دلي سان ۾ اسان مصري ڏاڏي ڊاڪٽر طح حسين جي فيصلي جو حوالو ڏيڻ

ڏئي چڪا آهيون ته انهن ٻنهي انهي اميد تي رضاڪارانه طور بيعت ڪئي هئي ته حضرت علي عليه السلام خلافت جي معاملن ۾ انهن کي پنهنجو پائيواري بڻائيندو پر ان جڏهن انهن جي خواهشن کي پورو ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته اهي بيعت جي انحرافي ڪندي حضرت عائشه رضه سان شامل ٿي ويا. اهو چوڻ لڳا ته انهن کان بيعت زور زبردستي سان ڪرائي وئي هئي.

حضرت علي عليه السلام جي بيعت ڪرڻ ۽ پوءِ ان کان انحرافي ڪرڻ ۽ ان خلاف بغاوت ڪرڻ جي باري ۾ خود علي عليه السلام فرمائي ٿو: ”اهي ٻئي گناهگارن جي نڪ واري پڪائي سان بيعت ۾ شامل ٿيا ۽ منڪرن جي چهرن سان ان مان ٻاهر نڪتا.“ ان جو مطلب اهو آهي ته ٻين ماڻهن حضرت علي عليه السلام جي بيعت ڪئي ته معاملو سڌري وڃن، پر انهن ٻنهي شخصن ذهن ۾ اها سوچ رکي بيعت ڪونه ڪئي هئي ۽ جڏهن انهن بيعت جي انحرافي ڪئي ته اهو عمل صرف حضرت علي عليه السلام جي ان نظريي سان دغا باري ۽ بي وفائي هئي جيڪو حق ۽ انصاف تي ٻڌل هو.

حضرت علي عليه السلام خلافت جون واڳون سنڀالڻ جي پهرين ڏينهن کان ئي سڌارن آڻڻ ۾ مصروف ٿي ويا. ان ظالم ۽ غير منصف گورنرن ۽ آفيسرن کي انهن جي عهدن تان هٽايو ۽ مختلف ماڻهن طرفان ناجائز طور تي بيت المال مان دولت کڻڻ جي باري ۾ جاچ واري ڪارروائي شروع ڪئي. ان جيڪي سڌارا متعارف ڪرائڻ گهريا ٿي انهن لاءِ قدامت کڻڻ ۾ انهن ماڻهن جي دشمني جي پرواهه ڪونه ڪئي جيڪي ان جا مخالف هئا.

پنهنجي خلافت جي زماني دوران امام علي عليه السلام کي گهڻين ڏکين حالتن کي منهن ڏيڻو پيو هيو. اثر رسوخ رڪنڌڙ سڀني ماڻهوان جي خلاف گڏ ٿي ويا هيا. مطلب پرست ماڻهن جي به ساڳي حالت هئي، جن جو ڳالڻا ٿو ته تمام گهڻو هيو. حضرت علي عليه السلام ٻنهي محاذن تي جهاد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان انصاف قائم ڪرڻ ۽ ظلم جي پاڙ پٽڻ جو فيصلو ڪيو. ان صحيح معاشيات، سماجي ۽ اخلاقي قدرن تي ٻڌل حڪومت قائم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان انهن ٻنهي محاذن تي بهادري

۽ ثابت قدمي سان جهاد ڪيو جيڪو بي مثال ۽ غير معمولي هيو. ان پختو عزم ڪيو ته اهو سموري اوندا هي کي ختم ڪندو ۽ ان جو علم سج جي ڪرڻ وانگر ڌرتي جي گولي جي هر ڪنڊ کي روشن ڪندو. جيئن ئي ماڻهن حضرت علي عليه السلام کي معاشري کي سڌارڻ لاءِ پنهنجو اڳواڻ چونڊيو ته مديني ۽ ٻين شهرن ۾ موجود بناوٽيه ۽ انهن جي دوستن پنهنجي دولت ۽ هٿيار گڏ ڪيا ۽ گجهي نموني ۾ سازشون ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويا. پوءِ جيئن ئي انهن کي موقعو مليو ته اهي مڪي هليا ويا ته اتي حضرت علي عليه السلام جي حڪومت خلاف تخريبي سرگرمين ۾ بهرو وٺي سگهن ۽ ان خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي پڙڪائي سگهن، پر جيڪڏهن اهي اتي ڪامياب نه ٿي سگهن ته اهي شام ڏانهن پڻ وڃي سگهن ۽ معاويه سان گڏجي وڃن. جيڪڏهن انهن ماڻهن عوام جي فلاح و بهبود گهري هجي ها ۽ خلافت ۾ اڪيون نه وڌيون هجن ها ته انهن لاءِ اهو ضروري ڪونه هو ته اها سموري منصوبابندي ڪن.

بهر حال، انهن ماڻهن اهڙين سرگرمين ۾ انهي اميد سان بهرو ورتو ته اهي ٻيهر خلافت هٿ ڪري ويندا ۽ جيڪڏهن اهي حضرت علي عيله السلام کي پنهنجي رستي تان هٽائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ته اهو عهدو ڪڏهن به انهن جي هٿن مان ڪونه نڪرندو. ان کان علاوه، حضرت عثمان رضه جي ڏينهن دوران انهن تمام گهڻي دولت ميڙي هئي ۽ ان ڳالهه پڻ انهن کي انصاف پسند خليفن جي پڪڙ کان بچڻ لاءِ هر ڪاٻو. چوڻ ۾ مخصوص مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ کي مضبوط ڪرڻ خاطر اهي اها دولت ڪتب ۾ آڻي سگهيا ٿي.

حضرت علي عليه السلام بناوٽيه جي منصوبي کان بي خبر ڪونه هيا. ان کي خبر هئي ته اهي ڪهڙي مقصد سان پنهنجي دولت ۽ هٿيار ڪٿي پڳا آهن. تنهن ڪري ان انهن تي پابندي هنئي ته مدينو ڇڏي نه سگهن ته جيئن اهي نئين حڪومت لاءِ خطرو نه بڻجن. انهن ڏکين حالتن دوران رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا ڪجهه اصحابي جن ۾ طلحه ۽ زبير به شامل هيا، امير المومنين علي عليه السلام سان اچي ملاقات ڪئي ۽ چيو: ”اسان بيعت جو حلف انهي شرط تي ڪيو هيو ته تعزيراتي قانون لاڳو ڪيا ويندا، تنهن ڪري توهان کي

گهرجي ته انهن ماڻهن کي سزا ڏيو جن حضرت عثمان رضه خلاف بغاوت ڪئي.“

حضرت علي عليه السلام انهن کي جواب ڏنو: ”پيارا ڀائرو! جيئن ته توهان کي خبر آهي ته مان انهيءَ معاملي کان لاپرواهه ڪونه آهيان، البتہ سوال اهو آهي ته ڇا اهو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ مون وٽ مناسب سگهه آهي. هن وقت باغي گهڻو طاقتور آهن، هن وقت اهي ئي اسان تي غالب آهن ۽ نه ڪي اسان جيڪي انهن تي حڪومت ڪيون ٿا. ان کان علاوه، توهان جا غلام ۽ بدوي عرب به انهن سان ملي هڪ ٿي ويا آهن ۽ توهان جيڪو گهرو ٿا، ڇا ان ۾ ڪاميابي جو ڪو امڪان موجود آهي؟“ انهن مان سڀني انڪار ۾ جواب ڏنو. پوءِ علي عليه السلام وڌيڪ فرمايو: ”مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مان ائين ڪونه ٿو سوچيان جيئن توهان سوچي رهيا آهيو. جڏهن ان معاملي تي بحث ٿئي ٿو ته ماڻهوان بابت مختلف راءِ رکڻ ٿا. انهن مان ڪن جو خيال ساڳيو توهان وارو آهي، جڏهن ته ٻين جو خيال توهان جي خيال جي مخالفت ۾ آهي، بلڪ اهڙا ماڻهو به هوندا جيڪي غير جانبدار هوندا، تنهن ڪري توهان کي انتظار ڪرڻو پوندو جيستائين حالتون ٺيڪ ٿي وڃن. ماڻهن کي ذهني سڪون ملي وڃي ۽ حق حاصل ڪرڻ آسان ٿي وڃي. جيستائين منهنجو تعلق آهي ته توهان کي مطمئن رهڻ گهرجي ۽ منهنجن حڪمن جو انتظار ڪيو. فقط پوءِ ئي توهان کي مون وٽ اچڻ گهرجي.“

اهي ماڻهو حضرت علي عليه السلام سان ماڻهن ڏانهن ان جي رويي بابت ۽ ان جي حڪومت جي باري ۾ پنهنجن ذهنن ۾ شڪ ڪئي ملڻ آيا هيا. بهرحال، ان انهن کي اهڙو جواب ڏنو جنهن انهن جي شڪ کي يقين ۾ بدلائي ڇڏيو. خليفي جو عهدو رکڻ جي سلسلي ۾ ان لاءِ انهن هڪڙو شرط رکيو هيو ته اهو انهن ماڻهن کي سزا ڏئي جن مٿان نه حضرت علي عليه السلام کي ۽ نه وري خود انهن کي ڪو غلبو حاصل هيو. انهن جا پنهنجا غلام ۽ بدوي عرب عثمان رضه جي قاتلن ۾ ۽ مخالفن ۾ شامل هيا. ان انهن کي اهڙو ڦاٽل ڪندڙ جواب ڏنو هيو جو انهن کي محسوس ڪرڻ گهربو هيو ته انهن جي مقابلي ۾ ان کي حالتن جي گهڻي بهتر ڄاڻ آهي. معاملن کي سڌارڻ لاءِ اهو گهڻي ڪوشش

ڪري رهيو هيو ۽ انهن جي مقابلي ۾ ان حالتن جي نزاکت کي وڌيڪ بهتر سمجهيو ٿي. بهرحال، بدقسمتي سان اهي ماڻهو حقيقت کان وسوڙيل هيا جنهن کي اميرالمومنين علي عليه السلام چڱي نموني ۾ پروڙي ورتو هيو. جڏهن صبر ۾ رهڻ ضروري هيو ته اهي گهري رهيا هيا ته اهو ٻهراڻي وارو اندر ڪٿي.

اهي ماڻهو انهيءَ غلط فهمي ۾ هيا ته سڀني مسلمانن حضرت عثمان رضه جي قتل بابت انهن وارو خيال رکيو ٿي ۽ سمجهيائون ٿي ته ان جي خون جو لازمي بدلو ورتو وڃي. بهرحال، جيئن ته حضرت علي عليه السلام کي انهن جي مقابلي ۾ حالتن جي بهتر ڄاڻ هئي، ان اهو چئي انهن جي غلط فهمي دور ڪئي ته جيڪڏهن ان مرحلي تي حضرت عثمان رضه جي قاتلن کي سزا ڏيڻ جو سوال اٿاريو ويندو ته انهي معاملي تي ماڻهن جي راءِ ورهائجي ويندي.

حضرت علي عليه السلام وٽ اهي ماڻهو پنهنجن جذبن، خواهشن ۽ ذاتي مقصدن سان آيا هيا. البت، حضرت علي عليه السلام دليلن ۽ منطق سان انهن کي منهن ڏنو. ان کي اميرالمومنين چئي مخاطب ٿيڻ جي بجاءِ انهن چيو: ”اي علي!“ انهن لفظن جي رکائي ۽ جرئت بلڪل پڌري آهي. جڏهن ته حضرت علي عليه السلام طرفان انهن لاءِ لفظ ”ڀائرو“ استعمال ڪرڻ محبت ۽ فضيلت جو احساس ڏياري ٿو.

اهي حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ جي دعويٰ جي سلسلي ۾ آيا هيا، توڙي جو انهن مان گهڻا خود پاڻ ان جي قتل لاءِ ذميوار هيا. بهرحال، انهن جي مطالبتي جي جواب ۾ حضرت علي عليه السلام اهڙي مثالي درگذر جو مظاهرو ڪيو جيڪو ان جي طبيعت ۾ موروثي گڻ طور سمايل هيو.

حضرت علي عليه السلام قريشن کي سخت نظر هيٺ رکيو ته متان اهي گڙڻ پيدا ڪن. ظاهر آهي، ان جو اهو قدم بلڪل ٺيڪ هيو ۽ دوراندوشي واري نظر ۽ احتياط تي ٻڌل هيو.

*****

حضرت علي عليه السلام هڪ هڪ ڪري حضرت عثمان رضه جي گورنرن کي عهدن تان هٽائڻ شروع ڪيو. انهن مان ڪنهن کي

عهدي تي برقرار رکڻ ۽ ٻئي کي هٽائڻ جو ڪو سوال ڪونه هيو، ڇو ته اهي سڀئي بدعنواني، ظلم ۽ شرعي قانون جي گستاخي واري معاملي ۾ هڪجهڙا هيا. اهو سڀ ظلم ۽ بدعنواني جي ڪري ٿيو هيو ته اسلامي علائقن جي مختلف حصن ۾ احتجاج ۽ سورش برپا ٿي ويا هيا، جنهن جي نتيجي ۾ حضرت عثمان رضه کي پنهنجي حياتي وڃائي پئي هئي. حضرت علي عليه السلام وقت جي ٿورڙي عرصي لاءِ به انهن ماڻهن کي پنهنجن عهدن تي برقرار رهڻ جي اجازت ڏيڻ لاءِ راضي ڪونه ٿيو، ڇو ته حق سچ ۽ ڪٽ گڏ نٿي هلي سگهيا ۽ جيستائين انهن برابرن جا بنيادي سبب ختم ڪيا وڃن ظلم ناانصافي ۽ بدعنواني جي پاڙ پٽي نه سگهي. عبدالله بن عباس رضه ۽ ڪيترن ٻين حضرت علي عليه السلام کي صلاح ڏني ته جيستائين ان جي حڪومت مضبوطي سان قائم نٿي ان وقت تائين انهن گورنرن کي انهن جي عهدن تي برقرار رهڻ جي اجازت ڏئي پر اهو سياسي چالبازين تي پاڙ يا پنهنجي حڪومت کي مطلب پرستن کي خوش ڪرڻ سان مضبوط ڪرڻ لاءِ راضي ڪونه ٿيو. ان جي بجاءِ ان پنهنجين ذميوارين، عقل ۽ تلوار تي پاڙيو ۽ سڀني خرابين جي پاڙ پٽڻ لاءِ پنهنجي ارادي ۾ ثابت قدم رهيو.

شام جو علائقو ان لاءِ وڏي پريشاني هيو. اسان گذريل صفحن ۾ اڳيئي ذڪر ڪري چڪا آهيون ته حضرت علي عليه السلام کي معاويه بابت ڪهڙي راءِ هئي. ان معاويه کي گورنري جي عهدي تان هٽائڻ جو فيصلو ڪيو ۽ معاويه هٽ تي هيو ته اهو حضرت علي عليه السلام جي بيعت جو حلف ڪونه ڪٽندو. اهو معلوم ڪرڻ لاءِ ته ان معاويه بابت ڪهڙو فيصلو ڪيو آهي، هڪڙي ڏينهن زياد بن حنظلہ حضرت علي عليه السلام سان ملاقات ڪئي ته جيئن اهو ماڻهن کي ان باري ۾ آگاهه ڪري امام علي عليه السلام زياد کي چيو: ”اي زياد! تيار ٿي.“ زياد پڇيو: ”اي امير المؤمنين! مان ڪهڙي ڳالهه جي لاءِ تيار ٿيان؟“ حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”شام تي حملو ڪرڻ لاءِ لشڪر کي حرڪت ۾ آڻڻ لاءِ.“ زياد چيو: ”اي امير المؤمنين! اهو بهتر ٿيندو ته نرمي ۽ درگذر وارو رويو اختيار ڪجي.“ ان تي حضرت علي عليه السلام هڪڙي آيت جي تلاوت ڪئي جنهن جو مطلب آهي: ”توهان ناانصافي کان فقط

تڏهن آزاد ٿيندا جڏهن تڪڙي سمجھ سان ذهن، تڪي تلوار ۽ عزت جو احساس رکندڙنڪ گڏ هوندا.

حضرت علي عليه السلام شام تي چڙهائي ڪرڻ ۽ معاويه کي سيڪت ڏيڻ لاءِ تياري ڪرڻ شروع ڪئي. اهو جوش جذبو ڏسي ماڻهو به سرگرم ٿي ويا ۽ ان جي حمايت (مدد) ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا. بهرحال، اتي ڪجهه اهڙا ماڻهو به هيا جيڪي ان جي مخالفت ڪرڻ جي هوڏ تي بيٺل هئا ۽ طلحہ ۽ زبير انهيءَ ٽولي سان تعلق رکيو ٿي. اهي ان سان ملاقات ڪرڻ لاءِ آيا ۽ چيائون: ”اسان کي اجازت ڏي ته مڪي وڃون ۽ عمرو ادا ڪيون. اسان جي عمري جي اڏاڻگي کان پوءِ به جيڪڏهن توهان هتي هوندا ته اسان واپس هتي اينداسين ۽ توهان سان شامل ٿينداسين. جيڪڏهن توهان اسان کي ساڻ ڪڍندا ته توهان جو حڪم مڃينداسين.“

حضرت علي عليه السلام ڪجهه وقت انهن جي منهن ۾ ٻنهي ۽ پوءِ فرمايو: ”توهان جو اصل مقصد عمري جي اڏاڻگي ڪونهي، پر منهنجي خلاف ڌوڪو ڪرڻ آهي. بهرحال، توهان کي جيڏانهن به وڃي پلي وڃو.“ طلحہ ۽ زبير پوءِ مڪي هليا ويا.

*****

حضرت علي عليه السلام خلاف سازش ڪرڻ لاءِ بنواميه، طلحہ ۽ زبير گڏ ٿيا. انهن هر قسم جي چالاڪي ۽ ٺڳي کان ڪم ورتو ۽ ماڻهن کي حضرت علي عليه السلام جو مخالف بڻائڻ لاءِ بي تحاشا رقم خرچ ڪيائون. جن گورنرن کي حضرت عثمان رضه مقرر ڪيو هيو ۽ حضرت علي عليه السلام انهن کي عهدن تان هٽايو هو، انهن به انهن ماڻهن جي هر طريقي سان مدد ڪئي. انهن اڳ ۾ ئي پنهنجي دولت ۽ هٿيار مڪي ۾ منتقل ڪري ڇڏيا هيا، جيڪو هاڻي انهن جو هيڊ ڪوارٽر هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي زال ۽ حضرت ابوبڪر رضه جي نياڻي حضرت عائشه رضه کي جڏهن حضرت علي عليه السلام جي خليفي چونڊجڻ جي خبر ملي ته ان ڏينهن کان ئي اها حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ تياريون ڪرڻ ۾ مصروف ٿي وئي هئي. ان اها خبر ڪيئن ٻڌي ۽ ان جو

ڪهڙو رد عمل هيو هن بيان ڪيل واقعي مان ان جو چڱي طرح اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

علامه طبري بيان ڪري ٿو ته مڪي کان واپس ايندي حضرت عائشه رضه ”سرف“ نالي هڪڙي ماڳ تي پهتي. اتي ان جي عبد بن ام ڪلاب نالي هڪڙي شخص سان ملاقات ٿي، جيڪو سندس امڙ طرفان مائٽ هو. ان مديني ۾ موجود حالتن بابت ان کان پڇا ڪئي. انهن جي وچ ۾ هيٺين گفتگو ٿي:

عبد بن ام ڪلاب: ”ماڻهن حضرت عثمان رضه کي قتل ڪيو ۽ پوءِ اٺن ڏينهن تائين انتظار ڪندا رهيا.“
عائشه رضه: ”پوءِ انهن ڇا ڪيو؟“

عبد بن ام ڪلاب: ”مديني جي سموري آبادي اتفاق راءِ سان هڪڙو حل ڪڍيو. اهي سڀئي حضرت علي عليه السلام لاءِ خليفي ٿيڻ تي راضي ٿي ويا.“

عائشه رضه: ”جيڪڏهن تون جيڪو چوين ٿو اهو سچ آهي ته مان تمنا ڪريان ٿي ته آسمان ڌرتي مٿان ڪري پوي مون کي واپس وٺي هل. مون کي واپس وٺي هل.“

حضرت عائشه رضه حج جي ادائگي کان پوءِ مڪي کان مديني وڃي رهي هئي. بهرحال جڏهن ان حضرت علي عليه السلام جي خليفي ٿيڻ جي خبر ٻڌي ته اها اهو چوندي هڪدم مڪي ڏانهن موٽي: ”عثمان کي بي انصافي سان قتل ڪيو ويو آهي. مان ان جي قتل جو بدلو وٺنديس.“

عبد بن ام ڪلاب: ”اهو سچ ڇا آهي؟ مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته ان تي الزام تراشي ۾ تون سڀني ۾ اڳ کان اڳري هئڻ. تون چوندي هئڻ ته نعل ڪي قتل ڪيو. اهو ڪافر ٿي ويو آهي.“

عائشه رضه: ”جڏهن اهو توبه تائب ٿيو ته پوءِ ماڻهن ان کي قتل ڪري ڇڏيو. مان اهي لفظ چوندي هيس پر مان هاڻي جيڪو چئي رهي آهيان اهو ان کان بهتر آهي، جيڪو مون اڳ ۾ چيو هو.“

عبد بن ام ڪلاب: ”اي امار المؤمنين! اهو گهڻو اجايو بهانو آهي.“

هتي طبري عبد بن امر ڪلاب جي ڪجهه جملن جو حوالو ڏنو آهي، جنهن حضرت عثمان رضه جي قتل جي پوري ذميواري حضرت عائشه رضه تي وڌي آهي، اهو لکي ٿو: ”اها تون ئي هئيئن جنهن شروعات ڪئي. هر طرف توهان ئي تبديليون آنديون. هر گز ٻڌڻ توهان جي پاسي کان شروع ٿي. توهان اسان کي عثمان رضه کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو. توهان چيو ته اهو ڪافر ٿي ويو آهي. اسان توهان جي فرمانبرداري ڪئي ۽ ان کي قتل ڪيو. اسان انهيءَ خيال جا آهيون ته عثمان رضه جو قاتل اهو آهي جنهن ان کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو. نه آسمان اسان جي مٿان ڪريو ۽ نه وري سج ۽ چنڊ کي گرهڻ لڳي.“ (تاريخ طبري جلد 5 صفحو 140)

حضرت عائشه رضه مڪي موٽي آئي ۽ پنهنجن سوچن ۾ گم هئي. جڏهن اها مڪي پهتي ته طلحہ ان سان ملاقات ڪئي. ان کيس ٻڌايو ته علي (عليه السلام) ڪيئن خليفو ٿيو ۽ ماڻهن ان (طلحہ) سان ڪهڙو رويو اختيار ڪيو. ان چيو: ”ماڻهن علي (عليه السلام) جي بيعت جو حلف ڪيو ۽ پوءِ مون وٽ آيا ۽ مون کي ايترو مجبور ڪيائون جو مون کي پڻ ان جي بيعت ڪرڻي پئجي وئي هئي.“

حضرت عائشه رضه چيو: ”علي (عليه السلام) اسان تي ڪيئن حڪم هلائيندو؟ جيستائين مديني ۾ ان جي حڪومت قائم هوندي مان ان شهر ڏانهن موٽي ڪونه وينديس.“

ان مهل کان وٺي ان حضرت علي عليه السلام جي خلاف فسادي تحريڪ شروع ڪري ڇڏي ان ماڻهن کي حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ ۽ حضرت علي عليه السلام کي قتل ڪرڻ لاءِ پڙڪائڻ شروع ڪيو.

انهيءَ موڙ تي حضرت عائشه رضه طرفان اختيار ڪيل روين جي چنڊ ڇاڻ ڪرڻ تي ڪير به چڱي نموني ۾ محسوس ڪري سگهي ٿو ته اها حضرت علي عليه السلام خلاف پنهنجي دل ۾ هڪڙو بغض پالي رهي هئي. ان جي اهڙي رويي کي سمجهڻ لاءِ حضرت علي عليه السلام خلاف ان جي دشمني جي سببن کي ڄاڻڻ ضروري آهي.

حضرت علي عليه السلام خلاف حضرت عائشه رضه جي دشمني ۽ نفرت تمام پراڻي هئي. گهڻن ئي تاريخدانن جي راءِ مطابق اها ان ڏينهن کان ئي شروع ٿي وئي هئي جنهن ڏينهن تي اها رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي گهر ۾ ان جي زال جي حيثيت ۾ داخل ٿي. حضرت علي عليه السلام خلاف ان جي دشمني جو وڏو سبب اهو هيو ته اهو حضرت فاطمه سلام الله تعاليٰ عليها جو مڙس هيو. حضرت فاطمه سلام الله تعاليٰ عليها حضرت خديجه الكبرى رضي الله تعاليٰ عنها جي نياڻي هئي ۽ خديجه رضي الله تعاليٰ عنها اها عورت هئي جنهن جي خلوص، سخاوت ۽ اعليٰ ڳڻن ۽ طور طريقن ڪري رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان جي حياتي دوران ۽ ان جي وفات کان پوءِ به گهڻو عزت ۽ احترام ڪندا هيا. پنهنجين سمورين ڪوششن جي باوجود حضرت عائشه رضه رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي دل مان حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها جي ياد وسارائڻ ۾ ڪامياب ڪونه ٿي سگهي هئي. ان سلسلي ۾ ”الازهر“ رسالي، جيڪو الازهر يونيورسٽي جو ترجمان آهي، مان هيٺيون اقتباس ڏيان طلبي جو حقدار آهي:

”ٻين خصوصيتن کان علاوه جيڪي حضرت عائشه رضه کي حاصل هيون، اها وڏي همت واري هئي ۽ عظمت جو اعليٰ درجو حاصل ڪرڻ جي متوالي هئي. ان کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ٻين زالن جي مقابلي ۾ رسول ڪريم جي دل ۾ جيڪا اعليٰ حيثيت مليل هئي ان کان اها مطمئن ڪونه هئي. پر انهن جي دل ۾ اها جاءِ ولارڻ جي خواهشمند هئي جيڪا حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها کي حاصل هئي. يعني پهرين مومن عورت جنهن سان رسول ڪريم گهڻي محبت ڪندا هئا. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم حضرت خديجه رضه الله تعاليٰ عنها جي باري ۾ گفتگو ڪرڻ ۽ ان جي تعريف ڪرڻ کان ڪڏهن به ڪونه ٽڪبا هئا. اهو سڀ ان جي محبت ڪري هيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم انهن عورتن جو به گهڻو لحاظ رکندا هئا جيڪي سندن ان پياري زال جون ساهيڙيون رهيون هيون. پنهنجين مڙني خوبصورتين ۽ سگهڙائپ کي استعمال ڪرڻ جي

باوجود حضرت عائشہ رضہ جون سڀ ڪوششون رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي اهو اعتبار ڏيارڻ ۾ ناڪام ويون ته الله تعاليٰ انهن کي حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها جي مقابلي ۾ وڌيڪ سٺي زال عطا ڪئي آهي. ان حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها جي برتري کي تسليم ڪري ورتو هوندو ۽ اهو محسوس ڪري وئي هوندي ته ان زال جي معاملي ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان تڪرار ڪرڻ فضول آهي، جيڪا سڀني معزز ۽ ناليوارين عورتن منجهه وڏي عظمت واري آهي، جيڪا گهڻي ديندار هئي ۽ اسلام قبول ڪرڻ واري پهرين شخصيت هئي. حضرت عائشہ رضہ جي اها ريس حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها کي ڪو نقصان پهچائي ڪونه سگهي، ان جي بجاءِ ان ڳالهه سموري دنيا ۾ حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها کي هڪڙي عظمت واري عورت هجڻ جي سڃاڻپ ڏياري ۽ ان کي دائمي شهرت ڏياري“ (الازهر رسالو، مئي 1956)

حضرت عائشہ رضہ پاڻ به چيو: ”مون خديجه رضہ جي مقابلي ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ٻي ڪنهن به زال سان وڌيڪ ساڙ ڪونه ڪيو، توڙي جو مون ان کي ڪڏهن ڏٺو به ڪونه هو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هر وقت ان جي ڳالهه ڪندا رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن اهي پڪري ذبح ڪري ان جي گوشت جا ٽڪرا خديجه رضہ جي ساهيڙين کي سوکڙي طور موڪليندا هئا. مان اڪثر انهن کي چوندي هيس ته جنهن نموني ۾ اهي خديجه رضہ جي باري ۾ ڳالهائيندا رهن ٿا، ائين لڳي ٿو ته دنيا ۾ خديجه رضہ کان سواءِ ٻيو ڪو هيونئي ڪونه. بهرحال، پاڻ سڳورا فرمائيندا هئا ته ان ۾ اهڙيون خصوصيتون هيون ۽ ان مان انهن جي اولاد به پيدا ٿي.“

انھن حضرت عائشہ رضہ مڃي ٿي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم پنهنجين سڀني زالن تي حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها کي ترجيح ڏيندا هئا ۽ اها ڳالهه حضرت عائشہ رضہ کي ان سان حسد ڪرائيندي هئي. ظاهر آهي، فطري طور جيئن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي حضرت خديجه رضي الله تعاليٰ عنها لاءِ شديد محبت ان خلاف حضرت عائشہ رضہ جي حسد جو سبب هئي، اها

حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعاليٰ عليها سان پڻ ساڙ ڪندي هئي ۽ ان جي مڙس حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي پٽن حضرت حسن ۽ حسين عليهم السلام سان نفرت ڪندي هئي.

حضرت علي عليه السلام خلاف حضرت عائشه رضه طرفان بغض پالڻ جو هڪڙو ٻيو سبب اها صلاح هئي جيڪا حضرت علي عليه السلام رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي ان واقعي جي حوالي ۾ ڏني هئي، جنهن کي ”افڪ“ سڏيو وڃي ٿو. ان موقعي تي ان چيو هيو: ”اي الله جا رسول! توهان لاءِ عورتن جي ڪا ڪوٽ ڪونهي. توهان عائشه رضه کان علاوه ٻين گهڻين عورتن سان شادي ڪري سگهو ٿا.“

ان کان علاوه اها به حقيقت آهي ته حضرت عائشه رضه کي پڪ هئي ته عثمان رضه قتل ٿي ويندو ته ان کان پوءِ خلافت ان جي خاندان بنو تيمر ڏانهن واپس ايندي ۽ طلحه خليفو ٿي ويندو. اسان اڳ ۾ ٻڌايو آهي ته ان حضرت عثمان رضه جي قتل جو ٻڌي ڪيترو خوشي محسوس ڪئي هئي، انهيءَ اميد تي ته ان جي جاءِ تي ضرور طلحه کي خليفو چونڊيو ويو هوندو.

مڪي واپس پهچڻ تي حضرت عائشه رضه هڪدم حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي حڪومت جي خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ لشڪر ڀرتي ڪرڻ شروع ڪيو. حضرت علي عليه السلام سان ان جي ڪلم ڪلا دشمني، بناوٽي سان گڏ طلحه ۽ زبير ۽ انهن جي حمايتين جا هٿ مضبوط ڪيا. حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ واري نقطي تي اهي سڀئي گڏ ٿي ويا. صورتحال جي انهيءَ موڙ تي اموي خاندان جا ڀاتي حجاز ۾ لڪي ويا هيا. حضرت علي عليه السلام جي خليفي ٿيڻ کان پوءِ اهي وري ظاهر ٿي ويا. حضرت علي عليه السلام جي خلاف قريشين جي بغاوت مان انهن وڌ کان وڌ فائدو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انهن حضرت عائشه رضه، طلحه ۽ زبير جي هٿ سان هٿ ملايو ۽ انهن حضرت عثمان رضه جي خلافت واري دور ۾ جيڪا دولت گڏ ڪئي هئي اها انهن جي اختيار ۾ ڏنائون ته جيئن اهي لڙائي جي تياري ۾ ان کي ڪتب آڻين ته جيئن حضرت علي عليه السلام جي

حڪومت گونج ۾ ٿي ڇڏي وڃي. اهي جتي لڪل هيا انهن جاين کي ڇڏي حضرت عائشه رضه جي مدد ڪرڻ لاءِ مڪي اچي پهتا.

انهن اهو موقف قائم ڪيو هو ته حضرت عثمان رضه کي بي واجبي قتل ڪيو ويو آهي ۽ جيئن ته حضرت عائشه رضه طلحہ ۽ زبير ان جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ اٿيا آهن تنهن ڪري انهن جي حمايت ڪرڻ ضروري آهي. معاويه حالتن کي پنهنجي لاءِ گهڻو فائديمند سمجهيو. البت، ان جا مفاد طلحہ ۽ زبير جي مفادن کان مختلف هئا. ڇو ته انهن مان هر هڪ خليفو ٿيڻ جو خواهشمند هيو. معاويه جي تمنا هئي ته طلحہ ۽ زبير علي (عليه اسلام) سان لڙائي ڪن ڇو ته انهيءَ ويڙهه جي نتيجي ۾ هڪڙي ڌر کي شڪست ٿيندي ۽ جيڪا سوڀ ماڻيندي اها ڀڄ ڪمزور ٿي ويندي ۽ ان لاءِ اهو آسان ٿي ويندو ته اهو فاتح ٿولي کي آڻ ميجرائي.

اهو ان جي پنهنجي شخصيت ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي زال هجڻ ڪري هيو ته حضرت عائشه رضه مڪي ۾ ايڏي وڏي لشڪر کي منظم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي هئي. بهرحال، جڏهن لشڪر گڏ ٿي ويو ته طلحہ ۽ زبير جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي ويا ته انهن کي ڪهڙي پاسي روانو ٿيڻ گهرجي ۽ اڳيون قدم ڪهڙو هجڻ گهرجي. جيڪڏهن انهن ماڻهن جي سرگرمين ۽ مامرن جي، جيڪي انهيءَ جماعت جي اڳواڻ طور ڪم ڪري رهيا هئا، ڇنڊ ڇاڻ ڪئي وڃي ۽ ايڏي وڏي لشڪر کي گڏ ڪرڻ لاءِ انهن جي نيت جو جائزو ورتو وڃي ته اصلي صورت واضح ٿي ويندي. پوءِ اها خبر پئجي ويندي ته جيئن انهن دعوا ڪئي ٿي، نه اهي حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ ۽ نه وري موجود حالتن کي ٺيڪ ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا هيا، جيڪي انهن جي راءِ مطابق حضرت علي عليه السلام نيڪ ڪرڻ جي قابل ڪونه ٿيو هيو. نه وري ڪنهن به ٻي ڳالهه جي لاءِ گڏ ٿيا هئا، جن بابت اهي حضرت علي عليه السلام خلاف بغاوت لاءِ ماڻهن کي پڙڪائڻ لاءِ پنهنجين تقريرن ۾ ٻڌائي رهيا هيا. دراصل انهن جون نيتون ۽ ارادا هڪ ٻئي کان مختلف هيا. جيڪڏهن انهن مان هڪڙو حضرت علي عليه السلام جو مخالف هيو ڇاڪاڻ ته ان جي ڪري اهو خلافت ماڻڻ ۾ ڪامياب

ڪونه ٿيو هو ته ٻئي وري حضرت علي عليه السلام خلاف ڪنهن پراڻي بغض ڪري ان ٽولي ۾ شموليت اختيار ڪئي ۽ اڃا به ڪنهن ٻئي وري پنهنجي خاندان جي ويڃايل وقار ۽ دٻدٻي کي وري اپارڻ ٿي گهريو جيڪو حضرت علي عليه السلام جي خليفن جي موجودگي ۾ ممڪن ڪونه هو.

حضرت عائشه رضه جو خيال هيو ته لشڪر کي مديني ڏانهن چڙهائي ڪرڻ گهرجي ته جيئن ان کان اڳ جو علي (عليه السلام) پنهنجو دفاع ڪرڻ جي قابل ٿي وڃي، گادي واري شهر تي قبضو ڪيو وڃي ۽ ان جي خلافت جو خاتمو آڻجي. ٻين تجويز ڏني ته انهن کي شام ڏانهن وڃڻ گهرجي جيڪا محفوظ جاءِ هئي. بهرحال، بنو اميه انهيءَ تجويز جي مخالفت ڪئي. انهن جو خيال هيو ته اهڙو علائقو جنهن ۾ اهي اڳيئي مضبوطي سان ڄميل هيا ان جي سلامتي کي خطري ۾ وجهڻ نه گهرجي. انهن کي چڱي طرح خبر هئي ته معاويه ان علائقي تي گهڻي عرصي کان حڪومت ڪري رهيو هيو ۽ اتان جا ماڻهو ان سان وفادار هيا. تنهن ڪري انهن اهو نتيجو گهريو ته شام جو علائقو لڙائي جو ميدان ٿي وڃي. ان کان علاوه، جيڪڏهن انهن کي علي (عليه السلام) شڪست ڏئي وجهي ته بنو اميه شام کي آخري اجهو سمجهيو ٿي. تنهن ڪري انهن معاويه جي لاءِ مسئلا پيدا ڪرڻ کي پنهنجي مفاد ۾ ڪونه سمجهيو جيڪو اتي هڪڙي بادشاهي قائم ڪرڻ ۽ ان کي لڙائي جو ميدان بڻائڻ لاءِ مصروف هو.

طلحه ۽ زبير مديني يا شام ڏانهن وڃڻ وارين تجويزن کي رد ڪيو ۽ تجويز پيش ڪئي ته انهن کي بصري ڏانهن وڃڻ گهرجي، ڇو ته ڪوفي ۽ بصري ۾ انهن جا تمام گهڻا حمايتي موجود هيا. اها رت پيش ڪرڻ سان اهي بصري روانا ٿي ويا. طلحه ۽ زبير جي ذهن ۾ هڪڙو ڳوڙهو منصوبو هيو. انهن کي خبر هئي ته جيڪڏهن اهي ڪوفي ۽ بصري جي ماڻهن جي مدد سان علي (عليه السلام) جي خلاف ڪامياب ٿي ويا ته انهن مان هڪڙو خليفو چونڊيو ويندو ڇو ته فطري طور خلافت ان کي ملندي جنهن جا حمايتي ڳالھائي ۾ گهڻا هوندا.

اموين پڻ انهيءَ رت جي حمايت ڪئي، تنهن ڪري اهي سڀئي حضرت عائشہ رضه وٽ ويا ۽ ان کي چيائون: ”اي ام المومنين! بهتر آهي ته توهان مديني ڏانهن وڃڻ جو خيال ترڪ ڪيو ڇو ته اسان سان جيڪي ماڻهو گڏ آهن اهي باغين خلاف ڪاميابي سان وڙهي ڪونه سگهندا. تنهن ڪري توهان کي اسان سان گڏ بصري وڃڻ گهرجي. اهو ممڪن آهي ته اتان جا ماڻهو اسان سان اتفاق نه ڪن ۽ اهو بهانو پيش ڪن ته علي (عليه السلام) جي بيعت اڳيئي انجام ڏني وئي آهي، انهيءَ صورت ۾ توهان ساڳي طريقي سان انهن کي حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ تيار ڪجو جنهن طريقي سان توهان مڪي جي ماڻهن کي انهي مقصد لاءِ تيار ڪيو آهي.“

بنو اميه وارن لڙائي جا هٿيار خريد ڪرڻ لاءِ وڏيون رقمون خرچ ڪيون. پڙهي ڏيڻ واري مڪي جي گهٽين ۾ هي اعلان ڪيو: ”ام المومنين عائشہ طلحه ۽ زبير بصري وڃي رهيا آهن، جيڪو به اسلام جو همدرد آهي، ان جي عظمت جو قائل آهي، دشمنن سان وڙهڻ ۽ حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ گهري ٿو انهن سان شامل ٿي وڃي، جيڪڏهن ڪنهن شخص وٽ سواري جو جانور ۽ ٻيو ضروري هٿيار ڪونهي ته اهو انهن کان اهو سڀ وٺي سگهي ٿو.“

*****

جڏهن حضرت عائشہ رضه لشڪر گڏ ڪري ورتو ۽ بصري رواني ٿيڻ لاءِ تيار هئي ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي هڪڙي ٻي زال، ام المومنين ام سلمه ان سان ملاقات ڪئي ۽ ان سان سخت احتجاج ڪيو. ان چيو: ”اڄ ڏينهن تائين تون ماڻهن کي عثمان رضه خلاف بغاوت ڪرڻ جي هُشي ڏيندي رهي هئين ۽ ان جي ڳلا ڪندي هئين، تون ان کي نعتل کان سواءِ ڪنهن ٻئي نالي سان ڪونه سڏيندي هئين.“

پوءِ ان حضرت عائشہ رضه کي زور ڪيو ته اها گهر ۾ رهي ۽ حضرت علي عليه السلام خلاف لشڪر جي اڳواڻي نه ڪري بهرحال، جڏهن ان کي احساس ٿيو ته حضرت عائشہ رضه حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ جي هوڏ تي قائم هئي ته ان پنهنجي پٽ عمر

بن ابي سلمې کي هڪڙو خط ڏئي حضرت علي عليه السلام ڏانهن روانو ڪيو جنهن ۾ هيئن لکيل هو: ”اي امير المومنين! جيڪڏهن اها الله جي حڪم جي نافرماني نه هجي ها ۽ مون کي اها پڪ نه هجي ها ته توهان پاڻ سان منهنجي گڏجڻ کي پسند ڪون ڪندا ته انهيءَ لڙائي ۾ مان توهان سان گڏ هجان ها. مان پنهنجي پٽ عمر کي توهان ڏانهن موڪلي رهي آهيان. مون کي الله جو قسم آهي ته اهو مون کي پنهنجي جان کان به وڌيڪ پيارو آهي. اهو توهان سان گڏ رهندو ۽ توهان جي طرفان هر لڙائي ۾ حصو وٺندو.“

حضرت عائشه رضه رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ٻين زالن کي به دعوت ڏني ته اهي ان سان گڏ بصري وڃن. انهن مان سڀني، سواءِ حضرت عمر رضه جي نيائي حضرت حفصه رضه جي، ان جي درخواست مڃڻ کان انڪار ڪيو. حضرت حفصه رضه ان سان گڏجي حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وئي. بهرحال، ان جي پيءُ عبدالله بن عمر رضه ان کي اهو چئي ائين ڪرڻ کان روڪيو: ”توهان کي لازمي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ٻين زالن وانگر رهڻ گهرجي.“

تنهن ڪري حضرت حفصه رضه حضرت عائشه رضه کي نياپو موڪليو ته ان کي معاف ڪري ڇو ته ان جو پيءُ انهيءَ تجويز سان متفق ڪونهي.

سمورو لشڪر حضرت عائشه رضه جي اڳواڻي ۾ بصري ڏانهن روانو ٿي ويو. جڏهن اهي خيبر وٽ پهتا ته حضرت عائشه رضه، طلحه، زبير ۽ مروان سعيد بن عاص ۽ مغيره بن شعبه سان ملاقات ڪئي. اسان انهن جي گفتگو کي گذريل صفحن ۾ اڳيئي پيش ڪري چڪا آهيون. پوءِ بنو اميه جي منصوبي مطابق سعيد بن عاص، انهن ماڻهن ۾ نفرتون پيدا ڪرڻ جي ۽ هڪ ٻئي سان ويڙهائڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن ائين ڪرڻ سان اهي پنهنجي سگهه وڃائي ويهن ۽ حڪومت بنو اميه کي واپس ملي وڃي. تنهن ڪري ان مخفي طور تي طلحه ۽ زبير سان هي گفتگو ڪئي:

سعيد: ”مون کي قسم تي ٻڌايو ته جيڪڏهن توهان ڪامياب ٿي ويا ته ڪنهن کي خليفو بڻائيندا؟“

طلحہ ۽ زبير: ”اسان پنهي مان ماڻهو جنهن کي به چونڊيندا.“
سعيد: ”نه توهان کي اهو عهدو حضرت عثمان رضه جي پٽن مان ڪنهن هڪ کي ڏيڻو پوندو ڇو ته ان جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ ئي توهان اها مهم هلائي آهي.“

طلحہ ۽ زبير: ”حيث اٿو! ڇا ايترن ناليوارن ماڻهن جي موجودگي ۾ اسان هڪڙي نوجوان کي انهيءَ حيثيت ۾ مٿي ويهاري نڌاسين؟“
سعيد: ”بلڪل. نه ته پوءِ مان لازمي اها ڪوشش ڪندس ته خلافت عبد مناف جي اولاد جي هٿن مان نه نڪرڻ گهرجي.“

مروان پڻ سعيد بن عاص وانگر وقت به وقت انهن ماڻهن ۾ نفرتون پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان اهو ڪم اهڙي ڍنگ سان ڪيو جيڪو ٺڳي ۽ ڏوڪي جو بهترين نمونو هو.

امام علي عليه السلام کي پڻ اهو معلوم ٿيو ته حضرت عثمان رضه جي قاتلن کان بدلو وٺڻ جي بهاني سان هڪڙو وڏو لشڪر مڪي کان بصري روانو ٿي ويو آهي. اهو مسلمانن جي وچ ۾ اختلافن ۽ جهڳٽن کان گهڻو پريشان هيو. ان ڳالهه ان کي اها پڻ تڪليف پهچائي ته انهن اختلافن ۽ جهڳٽن ڪري سندس طرفان متعارف ڪرايل سڌاري واري پروگرام کي جاري رکڻ يا انجام تي پهچائڻ ممڪن ڪونه ٿي سگهندو ڇو ته انهن باغين جي مثال جي پوئواري ڪندي ٻيا به بغاوت لاءِ همت ڪندا ۽ حضرت عثمان رضه طرفان مقرر ڪيل گورنر پڻ معاويه جي نقش قدم تي هلندا ۽ مرڪزي حڪومت جي اختيار کي تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪندا. جيئن ئي ان اهي خبرون ٻڌيون ته ان مديني جي ماڻهن کي گڏ ڪيو ۽ انهن کي هنن لفظن ۾ خطاب ڪيو:

”الله تعاليٰ هن امت جي غلطين کي معاف ڪرڻ ۽ جيڪي فرمانبردار ۽ ايمان وارا آهن، انهن جي ڪاميابي ۽ چوڻڪاري لاءِ واعدو ڪيو آهي. فقط اهي ماڻهو جيڪي حق سچ کي برداشت ڪري نٿا سگهن اهي ئي ڪُپت جو سهارو وٺن ٿا. توهان کي معلوم هجڻ گهرجي ته طلحہ، زبير ۽ ام المومنين عائشه رضه منهنجي حڪومت ۽ خلافت

خلاف گڏ ٿي ويا آهن ۽ ماڻهن کي لڙائي جي دعوت ڏني آهي. جيستائين مان انهن جي طرفان پنهنجي ۽ توهان لاءِ ڪو خطرو محسوس نٿو ڪيان مان صبر ڪندس ۽ جيستائين اهي پنهنجا هٿ قابو ۾ رکندا مان پڻ پنهنجا هٿ روڪي رکندس. مون کي هن وقت تائين انهن جي باري ۾ جيڪي خبرون مليون آهن مان پاڻ کي انهن تائين محدود رکان ٿو.“

امام علي عليه السلام اهو ضروري سمجهيو ته فساد کي شروع ۾ ئي ڀڄڻي ڇڏجي ۽ مڪي وارن کي انهيءَ کان اڳ جو اهي مديني پهچي وڃن رستي ۾ ئي روڪجي، ڇو ته فسادن ۽ رتوڇاڻ کان پاسو ڪرڻ جو اهو بهترين طريقو هو. تنهن ڪري ان سهل بن حنيف کي مديني لاءِ پنهنجو نمائندو مقرر ڪيو ۽ جيڪو لشڪر اڳ ۾ انهن شام تي حملو ڪرڻ لاءِ گڏ ڪيو هيو ان لشڪر کي ساڻ ڪري مڪي ڏانهن روانو ٿي ويا.

رستي ۾ ڪوفي ۽ بصري جا ڪافي رهواسي انهن سان شامل ٿي ويا. حضرت علي عليه السلام جڏهن پنهنجي لشڪر سان ريذه پهتا ته کين معلوم ٿيو ته زبير ۽ طلحه مڪو ڇڏي ويا هيا ۽ بصري ڏانهن وڃڻ لاءِ ريذه وٽان اڳ ۾ ئي رستي تان اڳتي نڪري ويا آهن. اهي ڪجهه ڏينهن لاءِ ريذه ۾ ترسي پيا ۽ ضروري تياري ڪيائون. انهيءَ دوران انهن ممڪن حد تائين ڪوششون ڪيون ته طلحه، زبير ۽ عائشه رضه جي سرگرمين ڪري جيڪي حالتون تباهه ٿيون هيون اهي ڪجهه سڌرن. تنهن ڪري انهن حضرت عائشه رضه کي هڪڙو خط موڪليو جنهن ۾ لکيو: ”پنهنجي گهر مان ٻاهر نڪرڻ سان توهان الله ۽ ان جي رسول جي حڪم جي نافرماني ڪئي آهي. توهان هڪڙي اهڙي ڳالهه جي خواهش رکو ٿيون جنهن سان توهان کي ڪنهن به قسم جو تعلق ڪونهي. توهان اها به دعوا ڪريو ٿيون ته توهان ماڻهن ۾ سڌارو آڻڻ گهرو ٿيون. ڇا توهان مهرباني ڪري اهو ٻڌائيندا ته فوجين جي جڳي سان عورتن جو ڪهڙو واسطو آهي؟ توهان اها به دعوا ڪريو ٿيون ته توهان حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ گهرو ٿا. عثمان رضه ته اموي هيو جڏهن ته توهان تيمر بني مره قبيلي جي خاتون آهيو. مان الله

جو قسم کڻي چوان ٿو ته انهن ماڻهن جو گناهه جن توهان کي اهو قدم کڻڻ لاءِ هر ڪاڍيو آهي ۽ توهان کان الله ۽ ان جي رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي حڪم جي نافرماني ڪرائي آهي. انهن ماڻهن جي گناهه کان گهڻو وڏو ۽ خطرناڪ آهي جن عثمان رضه کي قتل ڪيو. توهان پنهنجو پاڻ مشتعل ڪونه ٿيون آهيو پر توهان کي مڃرايو ويو آهي. توهان پنهنجو پاڻ جوش ۾ ڪونه آيون آهيو پر ٻيا ماڻهو توهان کي جوش ڏيارڻ ۾ هٿيار ثابت ٿيا آهن. عائشا الله جو خوف ڪر ۽ پنهنجي گهر ڏانهن موٽي اڃ ۽ پردي ۾ ره. توهان جي لاءِ نيڪ تمنائون رکان ٿو. والسلام“

حضرت علي عليه السلام حضرت عائشه رضه سان ان جي بغات ۽ لشڪر جي اڳواڻي ڪرڻ واري معاملي ۾ معاف ڪرڻ وارو سلوڪ اختيار ڪرڻ گهريو اهوئي سبب آهي ته ان فرمايو: ”توهان پاڻ مشتعل ڪونه ٿيون آهيو پر توهان کي مڃرايو ويو آهي ۽ توهان پاڻ جوش ۾ ڪونه آيون آهيو پر توهان کي جوش ڏيارڻ ۾ ٻيا ماڻهو هٿيار ثابت ٿيا آهن.“ انهيءَ جملي ۾ عورتن جي جذبات لاءِ احترام ۽ حضرت عائشه رضه لاءِ جيڪو ادب ۽ عزت سمايل آهي، اهو ڀڏرو آهي. اهو چوڻ سان ته ٻين جي ترغيب تي ان نافرماني ڪئي آهي، حضرت علي عليه السلام ان کي هڪڙي وات مهيا ڪئي ته اها پاڻ کي بغاوت ۽ فساد کان الڳ رکي. حضرت علي عليه السلام انهن ماڻهن کي ڏوهي قرار ڏنو جن ان کي نافرماني لاءِ هر ڪاڍيو هيو ۽ ان کان گهر ڇڏرايو هو. حضرت علي عليه السلام انهن جي عمل کي حضرت عثمان رضه جي قاتلن جي ڏوهه جي مقابلي ۾ گهڻو وڏو ۽ خطرناڪ گناهه قرار ڏنو. آخر ۾ هن ان کي خدا جو خوف ڏياريو ۽ مشورو ڏنو ته اها گهر موٽي وڃي، ڇو ته صرف ان صورت ۾ ئي ملڪ ۾ امن امان بحال ٿي سگهيو ٿي ۽ ماڻهو به اهڙي اڳيرائي کي پسند ڪن ها.

بهر حال، حضرت عائشه رضه حضرت علي عليه السلام جي مشوري تي ڪوبه توجهه ڪونه ڏنو. پنهنجي طرفان اڳ ۾ ڪيل فيصلن تي چمي رهي. امير المومنين حضرت علي عليه السلام جي خط جي جواب ۾ ان فقط هڪڙو جملو لکيو جيڪو توڙي جو مختصر آهي، مگر مڪمل

طور تي اشارو ڪري ٿو ته ان پنهنجي دل ۾ حضرت علي عليه السلام خلاف ڪيتري ذاتي دشمني ۽ بغض پالي رکيو هو. ان لکيو: ”اي ابوطالب جا پٽ! مفاہمت جي لاءِ هاڻي ڪابه گنجائش ڪونهي رهي، اسان ڪڏهن به تنهنجي تابعداري ڪونه ڪنداسين، توکي جيڪو وڻي پلي ڪر، السلام عليڪم.“

طلحہ ۽ زبير پڻ ان کي اهڙا جواب موڪليا.

*****

حضرت عائشہ رضہ جو لشڪر جڏهن بصري پهتو ته سپهہ سالارن صلاح مشورو ڪيو ته آيا شهر ۾ اندر داخل ٿجي يا نہ انهن کي پوري خبر هئي ته بصري ۾ حضرت علي عليه السلام جي حمايتين جو تعداد ڪو ٿورڙو ڪونهي، تنهن ڪري انهن اهو ضروري سمجهيو ته باهمي صلاح مشورو ڪيو وڃي ۽ بصري جي ماڻهن سان لڪ پڙه وسيلي معلوم ڪجي ته اهي ڪيتري حد تائين علي عليه السلام سان وفادار آهن. آخرڪار اهو فيصلو ڪيو ويو ته شهر ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ سردارن ۽ ناليوارن ماڻهن کي علي (عليه السلام) خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪايو وڃي ۽ انهن جون همدرديون حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪيون وڃن. تنهن ڪري طلحہ ۽ زبير قاضي ڪعب بن سور کي خط لکيو: ”توهان بصري جا معزز شخص آهيو ۽ يمنين جا سردار ۽ توهان کي خليفہ عمر رضہ قاضي مقرر ڪيو هيو. توهان حضرت عثمان رضہ کان ان طرفان پاڻ سان ٿيل ناانصافي ڪري ناراض هيا، هاڻي توهان کي انهن سان ناراض ٿيڻ گهرجي جن حضرت عثمان رضہ کي قتل ڪيو.“

ڪعب بن سور جواب ۾ لکيو: ”جيڪڏهن عثمان کي ان جي ناانصافين ڪري قتل ڪيو ويو آهي ته پوءِ توهان ان جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ ڇو پريشان آهيو. اهو انهي ڳالهه جو ڪيئن حقدار ٿي ويو ته ان جي قتل جو بدلو ورتو وڃي؟ جيڪڏهن ان کي بنا ڪنهن جواز جي قتل ڪيو ويو آهي ته ٻيا ڳهڻائي موجود آهن جيڪي توهان جي مقابلي ۾ قاتلن کان بدلو وٺڻ جا وڌيڪ حقدار آهن. جيڪڏهن عثمان جي قتل جو معاملو انهن ماڻهن لاءِ ڏکيو هيو جيڪي عثمان جي قتل وقت اتي

موجود هيات اهو معاملو انهن ماڻهن لاءِ اڃا وڌيڪ ڏکيو آهي، جيڪي اتي موجود ئي ڪونه هيا.

انهن پنهنجي طلحہ ۽ زبير، منذر بن جارود کي پڻ خط لکيو جنهن ۾ هيئن لکيل هو: ”توهان جو والد جهالت واري زماني ۾ توهان جي قبيلي جو سردار هيو ۽ اسلام ۾ پڻ سردار هيو. توهان جي حيثيت پنهنجي پيءُ جي مقابلي ۾ ائين آهي جيئن گهوڙن جي ڊوڙ ۾ پهريون نمبر اچڻ واري گهوڙي جي مقابلي ۾ ٻيو نمبر اچڻ واري گهوڙي کي حاصل هوندي آهي. عثمان رضه انهن ماڻهن هٿان قتل ٿيو آهي جيڪي توهان کان ڪمتر آهن ۽ جيڪي ماڻهو عثمان رضه جي قتل تي ناراض ٿيا آهن، اهي توهان کان وڌيڪ سٺا آهن. السلام عليڪم.“

مندر بن جارود جواب ۾ چيو: ”جيڪڏهن مان خطاڪارن جي مقابلي ۾ بهتر رهي سگهيس ته مان فقط ديندار ماڻهن سان اتحاد ڪندس.

عثمان رضه جو حق ڪالهه ايترو لازمي ۽ واجب هو جيترو اڄ آهي. اهو توهان منجهه هيو پر توهان ان جو دفاع ڪرڻ جي بجاءِ ان کي ڇڏي ويا ۽ ان جي ڪابه مدد ڪونه ڪئي. توهان تي اهو نئون انڪشاف ڪڏهن ٿيو ۽ اهو نئون خيال توهان کي ڪيئن آيو آهي؟“

حضرت عائشه رضه زيد بن صوحان کي هنن ستن تي مشتمل خط لکيو: ”اُم المومنين ۽ رسول الله جي پياري زال، عائشه بنت ابوبڪر طرفان پنهنجي مخلص پٽ زيد بن صوحان ڏانهن. منهنجو خط ملڻ سان هڪدم منهنجي مدد لاءِ ڊوڙندو اچ ۽ جيڪڏهن تون نه اچين ته ماڻهن کي علي (عليه السلام) جي حمايت ڪرڻ کان روڪي رک.“

زيد بن صوحان جواب ۾ لکيو: ”انهيءَ ۾ ڪوشڪ ڪونهي ته مان توهان جو مخلص پٽ آهيان، شرط اهو آهي ته توهان پاڻ کي ان معاملي کان الڳ ڪيو ۽ پنهنجي گهر موٽي وڃو ٻي صورت ۾ مان توهان جي سخت مخالفن مان هڪ هوندس.“

عقد الفريد، جمهوره رسائل العرب ۽ ابن ابی الحديد جي شرح نهج البلاغه ۾ زيد بن صوحان جو جواب هنن لفظن وارو ڏنو ويو آهي: ”السلام عليڪم. الله تعاليٰ توهان جي لاءِ هڪڙو حڪم ڪيو آهي ۽ اسان جي لاءِ ٻيو. توهان جي لاءِ حڪم ڪيو آهي ته پنهنجي گهر کي ڇڏي ٻاهر نه

وڃو ۽ اسان جي لاءِ حڪم ڪيو آهي ته جهاد ڪريون ته جيئن بچڙائي کي تباھ ڪيو وڃي. پھر حال، توهان کي جيڪو ڪرڻ لاءِ حڪم هيو توهان ان جي انحرافي ڪئي آهي ۽ اسان کي منع ڪري رهيون آهيو ته اسان کي جيڪو ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو آهي اهو نه ڪريون. توهان جي خواهشن کي ڪونه مڃينداسين ۽ توهان جي خط کي مُهٽ ڪونه ڏيئي. والسلام“

بنواميه وارن حضرت عائشه رضه طلحہ ۽ زبير وانگر پنهنجن حمايتن ڏانهن ظاهر ظهور خط ڪونه لکيا، انهن صرف انهن ماڻهن سان ڳجهي لک پڙه ڪئي جن لاءِ انهن کي پڪ هئي ته اهي علي (عليه السلام) جي مخالفت ڪندا ۽ ان جي خلافت جي عمارت کي ڊاهڻ ۾ انهن جي مدد ڪندا. اها ڳجهي لک پڙه انهن جي نفسياتي حالت جي مڪمل وضاحت ڪري ٿي. جيڪڏهن اهي ماڻهو حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ اڻيا هيا ته انهن لاءِ اهو ضروري ڪونه هيو ته اهي پنهنجن اڪيلن حمايتن سان ڳجهه ڳوهه ۾ رابطو ڪن ۽ جيڪڏهن انهن فقط حضرت عائشه رضه، طلحہ ۽ زبير جي مدد ڪرڻ لاءِ علي عليه السلام خلاف بغاوت ڪئي هئي، ته به انهن لاءِ اهو ضروري ڪونه هيو ته اهي ٻين کان الڳ ٿلڳ ٿي پنهنجن معاملن تي سوچين. حقيقت اها آهي ته انهن جون سموريون ڪوششون حالتن کي پنهنجي مفاد موافق بڻائڻ لاءِ هيون ۽ انهن صرف انهن ماڻهن سان رابطو ڪيو جن جي حمايت لاءِ انهن جي ذهن ۾ ڪوبه شڪ ڪونه هيو. اهو ئي سبب آهي ته اهي عام طور تي ڳجهي لک پڙه ڪندا هئا.

جڏهن حضرت عائشه رضه جي لشڪر جا سپهه سالار بصري جي ماڻهن سان لک پڙه ڪري رهيا هيا ته ابوسفیان جو پٽ دمشق ۾ ويهي انهن سڀني ماڻهن جي حالت جو جائزو وٺي رهيو هيو جيڪي علي عليه السلام جي خلاف بغاوت ڪري آيا هيا ۽ ان سان گڏوگڏ اهي جن ان خلاف لڙائي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هيو. ان انهن ٻنهي ڌرين جي باري ۾ الڳ اندازو لڳايو هيو ۽ اها پڻ خبر هيس ته انهن ٻنهي جي قسمت جو ڪهڙو فيصلو ٿيڻو هيو. اها ان جي دل ۾ تمنا هئي ته طلحہ ۽ زبير حضرت علي عليه السلام جي حڪومت کي لڙائي جي ذريعي ڪمزور

ڪن. اهو فقط پوءِ ئي ٿي سگهندو ته معاويہ اسلامي حڪومت کي اموي سلطنت ۾ تبديل ڪري سگهندو چو ته ان کي خبر هئي ته بنو اميه مان ٻيو ڪير به ان جيترو طاقتور ۽ اثر رسوخ وارو ڪونه هو.

معاويہ گججهي نموني سان هر ماڻهوءَ کي علي عليه السلام خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪائيندو رهيو. خاص طور تي انهن ماڻهن کي جيڪي ان وقت تائين حضرت علي عليه السلام جا مخالف ڪونه هيا. ان کي چڱي طرح معلوم هيو ته جيئن ئي حضرت عائشہ رضہ طلحہ ۽ زبير ۽ پنهنجن پنهنجن دستن جا ٻيا اڳواڻ فتح حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندا ته اهي هڪ ٻئي سان وڙهڻ ۾ مشغول ٿي ويندا. علي عليه السلام خلاف بحث ۽ لشڪرن کي حرڪت ۾ آڻڻ جو مقصد فقط خلافت حاصل ڪرڻ خاطر هيو. ان جي شڪست جي صورت ۾ خليفي ٿيڻ لاءِ طلحہ ۽ زبير کي هڪ ٻئي سان وڙهڻو هيو ۽ پوءِ معاويہ جنهن جي طاقت هاڻي گهڻو مستحڪم ٿي وئي هئي، آساني سان وڃ ۾ ٽپي پوندو ۽ خلافت تي قبضو ڪري ويندو.

معاويہ سعد بن ابی وقاص کي هڪڙو خط لکيو: ”مجلس شوريٰ جي ميمبرن تي اهو فرض آهي ته اهي عثمان رضہ جي مدد ڪن، چو ته انهن ئي ان کي خليفو چونڊيو هيو. طلحہ ۽ زبير ان جي قتل جو بدلو وٺڻ جي دعوا ڪري ان جي مدد ڪئي. اهي ٻئي تو وانگر مجلس شوريٰ جا ميمبر هيا ۽ اسلام ۾ توکي جيڪو مرتبو حاصل آهي انهن کي پڻ اهو حاصل آهي. امر المومنين عائشہ رضہ به عثمان رضہ جي مدد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي تنهن ڪري اميد ته تون ان ڳالهه کي ناپسند ڪونه ڪندين جنهن کي انهن پسند ڪيو آهي ۽ انهن جيڪو قبول ڪيو آهي ان کي رد نه ڪندين.“

ان ڳالهه تي چڱي طرح غور ڪري سگهجي ٿو ته ڪيتري هوشياريءَ سان سعد بن ابی وقاص کي ورغلائڻ ۽ پڙڪائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، جيڪو پاڻ به حضرت عمر رضہ طرفان نامزد ڪيل ماڻهن مان خلافت جو اميدوار هيو ته بغير اصل مقصد ظاهر ڪرڻ جي حضرت علي عليه السلام خلاف بغاوت ڪري بهرحال، سعد بن ابی وقاص ٺڳي کي سمجهي ورتو ۽ ورغلائڻ ۾ ڪونه آيو. آخرڪار

اهو به ته هڪڙو قريشي هيو ۽ بنو اميه پنهنجا مطلب ڪيڙ لاءِ سدائين جيڪي حيلآ بهانا استعمال ڪندا هيا انهن کان پوري طرح واقف هيو تنهن ڪري ان معاويه کي ڪٿو جواب موڪليو جنهن جي ان کي اميد ڪونه هئي. ان حضرت علي عليه السلام جي ڳڻن ۽ ڪارنامن جي تعريف ڪئي ۽ اعلان ڪيو ته ڪير به ان سان برابري نٿو ڪري سگهي. ان معاويه کي پڻ اهو ٻڌايو ته اهو جنهن نيت سان ماڻهن کي علي عليه السلام خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪائي رهيو آهي ان جي ان کي خبر آهي ۽ اهو پڌرو آهي ته ان خلافت حاصل ڪرڻ گهري ٿي. بهرحال، ان اهو به وڌيڪ لکيو ته انهي معاملي ۾ ان جون سموريون ڪوششون بيڪار آهن. ڇو ته ان (معاويه) جهڙي ماڻهوءَ لاءِ ممڪن ڪونهي ته اهو عهدو ماڻي. ان لکيو: ”حضرت عمر رضه مجلس شوري لاءِ صرف انهن ماڻهن کي نامزد ڪيو جيڪي خليفو ٿيڻ جا اهل هيا. اسان مان ڪنهن کي به پئي جي مقابلي ۾ ان عهدي لاءِ اڳواٽ خصوصي حق ڪونه هيو سواءِ انهيءَ جي ته اسان پاڻ منجهان ڪنهن هڪ کي خليفو چونڊيون. ظاهر آهي ته علي عليه السلام کي به اهي خصوصيتون حاصل هيون جيڪي اسان کي هيون. پر ان کي ڪجهه خصوصي ڳڻ به حاصل هيا جيڪي اسان مان پئي ڪنهن کي به حاصل ڪونه هيا. طلحه ۽ زبير لاءِ اهو ئي بهتر هيو ته اهي گهر ۾ ويهي رهن ها. باقي ارمومنين کي الله ئي معاف ڪندو.“ سعد بن ابي وقاص طرفان معاويه کي موڪليل اهو جواب واضح طور تي ظاهر ڪري ٿو ته سعد انهن ماڻهن جي باري ۾ ڪهڙا خيال رکيا ٿي، جيڪي حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ ۽ ڌرتي تي فتنو پيدا ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا هئا.

اهي خط جيڪي جنگ جمل وارن ماڻهن ۽ بصري جي رهاڪن ۽ پڻ ٻين شهرن جي رهاڪن جي وچ ۾ لکيا ويا، جن مان ڪجهه جمل وارن جا حمايتي هيا ۽ ڪجهه نه هيا، انهيءَ ڳالهه کي واضح ڪن ٿا ته ماڻهو فساد جي سببن کان پوري طرح باخبر هيا. انهن حضرت علي عليه السلام جي شخصيت کي پڻ جاچيو هيو. اهو به معلوم ٿي ويو ته ديندار ماڻهن حضرت علي عليه السلام سان گهڻي عقيدت رکي ٿي ۽ ان جي قولن ۽ فعلن کي حق سچ ۽ صحيح سمجهيائون ٿي. هڪڙي ٻي اهم ڳالهه به معلوم ٿي وئي جيڪا اها هئي ته حضرت علي عليه السلام جي

حمائتن پنهنجي وس آهر جمل وارن ماڻهن کي فتنن ۽ بدامني پيدا ڪرڻ کان روڪڻ لاءِ ۽ ڏاهپ ۽ عقل مطابق ڪم ڪرڻ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪئي. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته انهن به حضرت علي عليه السلام جي سوچ مطابق ڳالهايو ۽ سوچيو ٿي. حضرت علي عليه السلام انهن تي واضح ڪري ڇڏيو هيو ته فتنن ۽ بدامني پيدا ڪرڻ شيطاني عمل آهي ۽ امن ۽ صلح سانت بهترين ڳالهه آهي. تنهنڪري خليفي جو عهدو سنڀالڻ کان اڳ ۽ پوءِ ان طرفان اختيار ڪيل رويي حالتن جي نزاکت کي نظر ۾ رکندي، انهن جي نظر ۾ مڪمل طور تي نيڪ هو.

ڪوئي اهو پڇڻ جو حق رکي ٿو: ”انهن ماڻهن حضرت علي عليه السلام کان ڇاڻي ڪرائڻ گهريو جڏهن ته ان جي ٺاهيل حڪومت اڃا مڪمل طور تي مستحڪم ٿي ڪونه ٿي هئي؟ انهن حضرت علي عليه السلام جي ڪهڙي قدم کي پسند نٿي ڪيو جڏهن انهن ان خلاف وڏي دشمني جو مظاهرو ڪيو هيو ۽ ان جي خليفي ٿيڻ واري خبر پڌر سان ئي انهن هڪدم ماڻهن کي ان خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ هُشي ڏيڻ شروع ڪئي هئي؟ اهي ان سان چونا راض هيا جڏهن اهي ان جي عقلي دليلن جو مقابلو ڪري نٿي سگهيا؟ اهي ان کي حضرت عثمان رضه جي قتل جو ذميوار قرار ڪيئن ٿي چئي سگهيا جڏهن ته اهي پاڻ ان جا قاتل هيا؟“

حضرت علي عليه السلام جي حمايتن پنهنجي لڪ پڙهه ۾ وري وري جمل وارن کان اهي سوال پڇيا ٿي. ان کان علاوه بصري جي شهرين جي نمائندن به جيڪي انهن سان ملاقات ڪرڻ آيا هيا، انهن کان اهي سوال وري وري پڇيا ٿي. جڏهن حضرت عائشه رضه جو لشڪر اڃا بصري جي پسگردائي ۾ ڪونه پهتو هيو ۽ حضرت عائشه رضه طلحه ۽ زبير طرفان بصري جي ماڻهن ڏانهن لکيل خط کڻي ايندڙ ماڻهو اڃا رستي ۾ هيا ته بصري جي گورنر عثمان بن حنيف ابوالاسود دولي ۽ عمران بن حصين کي حضرت عائشه رضه ڏانهن موڪليو ته ان کان معلوم ڪن ته ان حضرت علي عليه السلام خلاف بغاوت ڇو ڪئي آهي ۽ ان کي صلاح ڏين ته جنهن مقصد لاءِ اها پنهنجي گهر کان ٻاهر نڪري آئي آهي ان جي پوئواري ڪرڻ کان پاسو ڪري ان پوءِ طلحه ۽ زبير ڏانهن به ساڳئي نيت سان هڪڙو وفد موڪليو. پر انهن ساڳيون

ڳالهائون ورجايون جيڪي اهي ڪندا آيا پئي ۽ بصري ۾ زبردستي داخل ٿيڻ جي ڪوشش ڪيائون.

بهرحال، عثمان بن حنيف شهر منجهه انهن جي گهڙي اچڻ کي برداشت ڪري ڪونه سگهيو. ان ماڻهن کي گڏ ڪيو انهن کي هٿياربند ڪيائين ۽ مرید محلي ڏانهن روانو ٿي ويو جتي حضرت عائشه رضه جي لشڪر پڙلاءِ ڪيو هو.

جڏهن ٻئي لشڪر هڪ ٻئي جي آمهون سامهون اچي ويا ته طلحہ اڳتي نڪري آيو ۽ هڪڙي تقرير ڪيائين. انهن جي وچ ۾ بيهي ان الله تعاليٰ جي ثنا ڪئي ۽ پوءِ حضرت عثمان رضه بابت ڳالهائين. ان هڪ هڪ ڪري ان جا ڳڻ ڳڻايا. اهو ٻڌايائين ته ان کي ڪيئن ناجائز قتل ڪيو ويو ۽ ماڻهن کي چيائين ته جڏهن امن بحال ٿي وڃي ته ان جي قتل جو بدلو وٺن. پوءِ زبير اٿي بيٺو ۽ ساڳي تقرير ڪيائين. انهن ٻنهي جي تقرير ڪرڻ کانپوءِ انهن جي حمايتن ساڄي پاسي کان چيو: ”توهان جيڪو به چيو آهي اهو سچ آهي.“ بهرحال، عثمان بن حنيف سان گڏ آيل ماڻهن کاٻي پاسي کان چيو: ”توهان جيڪو ڪجهه چيو آهي، اهو ڪوڙ آهي. توهان حضرت علي عليه السلام جي بيعت جو حلف ڪيو ۽ پوءِ ان جي انحرافي ڪئي ۽ ان جي خلاف هڪڙو محاذ ٺاهيو.“ ان جي نتيجي ۾ هل هنگامو مچي ويو ۽ هر هڪ رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون. پوءِ حضرت عائشه رضه اٿي بيٺي ۽ ڳالهائين. ان چيو: ”ماڻهن عثمان تي تنقيد ڪئي ۽ ان جي آفيسرن ۾ ڪوتاهيون ڏنائون. اهي مديني ايندا هيا ۽ اسان سان صلاح مصلحت ڪيائون، جڏهن اسان عثمان جي خلاف ماڻهن جي شڪايتن تي غور ويچار ڪيو ته اسان ان کي بي ڏوهي، پارسا ۽ ديندار ڏٺو ۽ جن گڙيڙ ڪئي انهن کي ڏوهي ۽ ڪوڙو ڏٺو. انهن جي دل ۾ کاٻي ڳالهه هئي. جڏهن اهي گهڻا ٿي ويا ته بنا ڪنهن جواز جي عثمان جي گهر ۾ داخل ٿيا. البت، اهو ڏوهي ڪونه هيو انهن اهو رت وهايو جيڪو وهائڻ جائز ڪونه هيو. انهن ناجائز طور تي ملڪيت لٽي ۽ ان ڌرتي جي بي حرمتي ڪئي جنهن جو احترام ڪرڻ انهن تي فرض هيو.“

بصري جا ماڻهو ڪاوڙ ۾ اچي ويا ۽ گوڙ گهمسان ڪري ان جي تقرير ۾ رخنو وڌائون. بهرحال، ان رڙ ڪئي: ”اي ماڻهو! ماڻ ڪيو.“ ان

تي ماڻهو خاموش ٿي ويا. پنهنجي تقرير جاري رکندي ان چيو: ”صحيح آهي، امير المؤمنين عثمان بدعتون پيدا ڪيون پر اهو توبه تائب ٿي پنهنجين ڪوتاهين کي معاف ڪرائيندو رهيو. پر ان کي ناجائز طور اُٺ وانگر ڪُٺو ويو. توهان ڏسي سگهو ٿا ته قريشين هدف تي تير اڇلايا ۽ خود پنهنجا منهن زخمي ڪري ڇڏيائون. انهن عثمان کي قتل ڪرڻ ذريعي ڪجهه به حاصل ڪونه ڪيو ۽ انهن شدت گهٽائڻ جي پاليسي جي پڻ پوئواري ڪونه ڪئي. مان الله جو قسم کڻي چوان ٿي ته انهن کي زبردست مصيبتن کي منهن ڏيڻو پوندو اهڙيون مصيبتون جيڪي ستل ماڻهن کي جاڳائي ڇڏينديون ۽ جيڪي ويٺل هوندا انهن کي اٿي بيٺو ٿي مجبور ڪنديون. انهن تي اهڙي قوم مسلط ٿي ويندي جيڪا انهن تي ڪو به رحم ڪونه ڪندي ۽ انهن کي سخت اذيتون ڏيندا.

هيڏانهن ڏسو! عثمان کي ناجائز قتل ڪيو ويو آهي. قاتلن کي ڳوليو ۽ جڏهن اهي توهان جي هٿ چڙهن ته انهن کي قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ مجلس شوري تي اها ڳالهه ڇڏيو ته اها خليفي جي چونڊ جو فيصلو ڪري مجلس شوري جا ساڳيا ئي ميمبر هوندا جيڪي امير المؤمنين حضرت عمر رضه نامزد ڪيا هيا، سواءِ ان ماڻهوءَ جي جنهن عثمان جي قتل ۾ حصو ورتو هجي. توهان علي بن ابوطالب جي بيعت جو حلف امت سان صلاح مشورو ڪرڻ کان سواءِ جذبات ۽ دٻاءُ هيٺ ڪنيو آهي.“

حضرت عائشه رضه ائين ماڻهن کي حضرت علي عليه السلام کي قتل ڪرڻ لاءِ اڪسائيندي رهي. ان چيو ته امت سان صلاح مشورو ڪرڻ کان سواءِ جذبات ۽ دٻاءُ هيٺ علي عليه السلام جي بيعت جو حلف ڪنيو ويو آهي. ان اهو به چيو ته علي قتل ٿيڻ جو حقدار آهي ڇو ته ان عثمان جي قتل ۾ حصو ورتو هو ۽ انهي بنياد تي حضرت عمر رضه طرفان نامزد ڪيل مجلس شوري ذريعي نئون خليفو چونڊڻ ضروري آهي، جنهن جو هاڻي علي عليه اسلام ميمبر رهي ٿي سگهيو.

موجود ماڻهن جون حضرت عائشه رضه جي تقرير ٻڌڻ سان مٿيون منجهي ويون. انهن مان اڪثر جن ۾ احنف بن قيس ۽ جاريه بن قدامه سعدي به شامل هيا، ان کان ڪجهه گهڻو چيندڙ سوال پڇيا. جڏهن ان تقرير ختم ڪئي ته جاريه ان کي چيو: ”اي ام المومنين! مان الله جو قسم کڻي چوان ٿو ته اهڙي خطرناڪ حالت جي پيٽ ۾ جڏهن توهان

جهڙي شخصيت مسلمانن جي خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ پنهنجي گهر مان ٻاهر آئي هجي، عثمان جو قتل اهم ڪونهي. توهان ان پردي کي ڦاڙي ڇڏيو جيڪو توهان کي الله تعاليٰ عطا ڪيو هيو. توهان ان تقدس کي پائمال ڪيو آهي جنهن کي قائم رکڻ لاءِ ان (الله) حڪم ڪيو هيو. توهان صرف اهو غور ڪيو ته جيڪو به توهان جي خلاف لڙائي ڪرڻ جو فيصلو ڪندو اهو يقيني طور توهان کي قتل ڪرڻ جو ارادو به ڪندو تنهن ڪري انهيءَ صورت ۾ ته جيڪڏهن توهان ان لشڪر سان رضاڪارڻ طور گڏجي آيا آهيو ته توهان لاءِ بهتر رهندو ته توهان مديني موٽي وڃو ۽ جيڪڏهن اهي توهان کي زبردستي وٺي آيا آهن ته توهان کي گهرجي ته انهن خلاف عوام کان مدد گهرو، مان پوءِ توهان سان گڏ هوندس.

طلحہ ۽ زبير کان به مختلف ماڻهن ڪيترائي سوال پڇيا پر اهي انهن کي جواب ڏئي ڪونه سگهيا. گهڻي دير تائين بحث ٿيندو رهيو پر ڪوبه نتيجو ڪونه نڪتو سواءِ انهيءَ جي ته حضرت عائشه رضه طلحہ ۽ زبير تمام گهڻو ڏمرجي ويا ۽ لڙائي جي لاءِ سندرو ٻڌي بيهي رهيا. حضرت عائشه رضه پاڻ پنهنجي لشڪر جي سالار اعليٰ هئي ۽ ان اُٺ تي سوار ٿي لڙائي جي ڪمان ڪئي، اهوئي سبب هو ته بصري وٽ وڙهيل لڙائي جو نالو جنگِ جمل پئجي ويو. ان پنهنجي ماتحت ٻيا ڪمانڊر مقرر ڪيا ۽ پنهنجي نالي ۾ انهن ماڻهن ڏانهن خط لکيائين جن ۾ اميد هئي ته اهي ان جي مدد ڪندا. اسان اڳيئي مٿي ان جي خطن مان هڪڙي خط جو متن پيش ڪري چڪا آهيون جيڪو زيد بن صوحان ڏانهن لکيل هيو. حضرت عائشه رضه جا خط گهڻو ڪري هن قسم جا هئا: ”ار المؤمنين عائشه بنت ابوبڪر جي طرفان. پنهنجي فلاطي پٽ ڏانهن: جيئن ئي توکي هي خط ملي تون هڪدم اتي پئو ۽ منهنجي مدد لاءِ هليو اچ ۽ جيڪڏهن منهنجي مدد لاءِ اچڻ کان لاچار هجين ته تون گهٽ ۾ گهٽ ماڻهن کي علي (عليه السلام) جو پاسو ڪڍڻ کان روڪ.“

گهڻن ئي ماڻهن ان جي ڪوٺ کي مڃيو ۽ اهڙا به ڪيترائي ماڻهو هيا جن ان جي پٺيان هلڻ کان انڪار ڪيو.

الله! تون شاهد رهجان

ان (عثمان بن حنيف) کي ماري ڇڏيو.

عائشه رضه

هڪ مزار سوار هجن ها ته مان انهن کي ساڻ ڪري علي
(عليه السلام) خلاف ڇڙهائي ڪيان ها. پڪي اميد هئي ته
مان ان کي هتي پهچڻ کان اڳ ئي رستي ۾ قتل ڪري وڃان ها.

زبير بن عوام

مون توهان کي انهي لاءِ گهرايو آهي ته توهان اسان جي
انهن ڀائرن جون حرڪتون پنهنجين اکين سان ڏسي وٺو.
جيڪڏهن اهي واپس هليا وڃن ته اسان اهوئي گهرون ٿا،
باقي جيڪڏهن پنهنجي ضد تي قائم رهيا ته اسان انهن جو
علاج نرمي ۽ پيار سان ڪنداسين.

علي عليه السلام

ڇا تون اي ابوبقيضان (عمار) مون کي قتل ڪرڻ گهرين ٿو.

زبير بن عوام

نه اي ابوعبداللہ! نه

عمار رضه

علي (عليه السلام) باغي جماعت تي حملو ڪيو ائين
لڳوئي ته هڪڙو بام جو گولو آهي.

هڪڙي گهڙي سرد ۽ پارو وسائيندڙ رات جو حضرت عائشه رضه
جولشڪر بصري جي شهر ۾ زوري گهڙي آيو. انهن مسجد ۾ موجود تمام
گهڻن ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ اهي عثمان بن حنيف جي گهر ۾
گهڙي آيا ۽ ان سان پروسلوڪ ڪيائون ۽ ان جي گهڙي بي عزتي ڪيائون.

سپاهين طرفان عثمان بن حنيف سان ڪيل ورتاءُ تي طلحہ ۽ زبير
تمام گهڙي ڪاوڙ محسوس ڪئي، ڇو ته اهو به رسول الله صلي الله تعاليٰ
عليه وآله وسلم جي ناليوارن اصحابن مان هڪ هيو. اهي حضرت
عائشه رضه وٽ ويا ۽ ان واقعي تي پنهنجي ڏک جو اظهار ڪيائون. ان
جي جواب ۾ ان حڪم ڏنو ته عثمان بن حنيف کي قتل ڪيو وڃي.
حڪمن جي بجا آوري ٿيڻ واري هئي جڏهن هڪڙي عورت رڙ ڪئي:
”اي ام المؤمنين! الله جي واسطي حنيف جي پٽ تي رحم ڪر، بس

رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جو اصحابي هجڻ ڪري ان جو لحاظ ڪر.

حضرت عائشه رضه گهڙي ڪن لاءِ ان مسئلي تي غور ڪيو ۽ پوءِ چيو: ”نيڪ آهي ان کي قتل نه ڪيو پر ان کي قيدي بڻايو.“ (تاريخ طبري) بهر حال، حضرت عائشه رضه جي لشڪر جي هڪڙي آفيسر چيو: ”ان کي سخت مارڪٽ ڪيو ۽ ان جي ڏاڙهي جا وار پٽيو.“

سپاهين ان کي بي دردي سان ڪٽيو ان جي ڏاڙهي، مٿي ۽ پرن جا وار پٽيائون ۽ پوءِ ان کي قيدي بڻيائون.

طلحہ ۽ زبير ٻنهي لشڪرن ۾ گهمندا ڦرندا رهيا ۽ ماڻهن کي اهو چوندي تقريرون ڪندا رهيا ته اهي علي (عليه السلام) کان عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺن. جڏهن زبير هڪڙي اهڙي تقرير ڪري رهيو هيو ته عبدقيس قبيلي جو هڪڙو شخص اٿي بيٺو ۽ ان کي چيائين ته مهرباني ڪري ٿوري دير لاءِ خاموش ره، ڇو ته مان ڪجهه چوڻ گهران ٿو. پوءِ انهن مهاجرن کي جيڪي جمل وارن جو حصو هيا، هنن لفظن سان مخاطب ٿيو:

”اي مهاجرو! توهان اهي ماڻهو آهيو جن ٻين سڀني کان اڳ اسلام قبول ڪيو تنهن ڪري انهيءَ لحاظ کان توهان سڀني کان معتبر ۽ عزت وارا آهيو. رسول الله صلي الله تعالى عليه وآله وسلم جي وفات کان پوءِ توهان هڪڙي شخص کي اسان سان صلاح مشورو ڪرڻ کان سواءِ خليفو چونڊيو. ان جي وفات کانپوءِ توهان اسان سان صلاح مشورو ڪرڻ کان سواءِ هڪڙي ٻئي شخص کي خليفو چونڊيو ۽ اسان ان کي قبول ڪيو. ٻئي خليفي کان پوءِ ان جي جانشين کي چونڊڻ جي معاملي جو فيصلو ڇهه ماڻهن جي جماعت (ڪاميٽي) ڪيو ۽ توهان اسان سان صلاح مشورو ڪرڻ کان سواءِ حضرت عثمان رضه جي بيعت جو حلف ڪيو. پوءِ توهان ان کان مطمئن ڪونه رهيا ۽ اسان سان صلاح مشورو ڪرڻ کان سواءِ ان کي قتل ڪري ڇڏيو. هاڻي توهان اسان سان صلاح مشورو ڪرڻ کان سواءِ علي (عليه السلام) جي بيعت جو قسم ڪيو آهي. اسان انهن مان ڪنهن کي به رياست جو سربراهه قبول ڪرڻ کان انڪار ڪونه ڪيو ۽ توهان جي پسند کي مان ڏئي توثيق ڪئي. هاڻي

توهان اسان کي ٻڌايو ته علي (عليه السلام) خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ ڇو تيار ٿي ويا آهيو. ڇا ان لڙائي جي مال غنيمت ۾ خردبرد ڪئي آهي ۽ توهان کي ان کان محروم ڪيو آهي؟ ڇا ان ڪا ناجائز ڳالهه ڪئي آهي؟ ڇا ان ڪو اهڙو گناهه ڪيو آهي، جنهن جي ڪري اهو خلافت لاءِ اهل ڪونه رهيو آهي؟ ٻي صورت ۾ سوال اهو آهي ته توهان ڇا جي لاءِ هوڏ ۽ ضد ڪري رهيا آهيو ته اسان پڻ علي (عليه السلام) خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ توهان سان شامل ٿي وڃون؟“

ان پنهنجي تقرير هنن لفظن سان ختم ڪئي: ”جڏهن اهڙي ڪا به ڳالهه ڪونه ٿي آهي ته پوءِ توهان اهو سڀ فتو ڇو پيدا ڪيو آهي؟“

ڪير به ان جي تقرير جو جواب ڏئي ڪونه سگهيو سڀني پندپاهڻ پئي لڳا. بهرحال، وحشي لشڪر عقل جي پيروي ڪونه ڪندو آهي. طلحہ ۽ زبير جي حمايتن ان شخص تي حملو ڪيو. پر ان جي قبيلي جا ماڻهو ان جي مدد لاءِ نڪري آيا، سخت جهيڙو ٿي ويو ۽ آخرڪار تقرير ڪندڙ شخص پنهنجي قبيلي جي ستر ماڻهن سان گڏ قتل ٿي ويو.

جمل وارن ماڻهن سڀني اهم جاين تي قبضو ڪري ورتو ۽ محصول مان آيل رقم سان گڏوگڏ بيت المال تي به قبضو ڪيائون. زبير ۽ ان جي پٽ عبدالله بيت المال جي سموري ملڪيت پنهنجن حمايتين ۾ ورهائي ڇڏي.

حڪيم بن جلد جيڪو امير المومنين علي عليه السلام جو گهڻو وفادار ۽ مخلص هيو انهن ماڻهن جي سرگرمين ڪري گهڻو پريشان ٿي ويو. ان پنهنجا گهڻا حمايتي گڏ ڪيا ۽ جمل وارن ماڻهن تي حملو ڪيائين. ان طلحہ ۽ زبير جي باري ۾ چيو: ”انهن رضاڪارانه طور علي (عليه السلام) جي بيعت جو حلف ڪيو ۽ ان جي تابعداري ڪرڻ جو واعدو ڪيائون. هاڻي اهي ان جي مخالفن جي صورت ۾ ان خلاف لڙائي ڪرڻ آيا آهن ۽ عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ گهرن ٿا. توڙي جو اسان هڪڙي ئي شهر جا رهواسي آهيون ۽ هڪ ٻئي جا پاڙيسري هئاسون، انهن اسان ۾ اختلاف پيدا ڪري ڇڏيا آهن. اي مالڪا انهن مان ڪنهن جي به عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ جي نيت ڪونهي.“

حڪيم کي ۽ ان جي پٽ ۽ ڀاءُ کي قتل ڪيو ويو. ان کان پوءِ طلحہ ۽ زبير بيلدردي سان بصري جي ماڻهن کي تلوارن سان گڏ شروع ڪيو. جمل وارن ماڻهن کي هاڻي بصري تي مڪمل قبضو حاصل ٿي ويو ۽ ان جا جابر حڪمران ٿي ويا. بصري جي ماڻهن طلحہ ۽ زبير جي بيعت جو حلف ڪيو. انهن مان ڪجهه رضا خوشي سان ۽ ٻين ڏاڍائي سان. بصري وارن کي آڻ مڃائڻ کان پوءِ جمل وارا تمام گهڻو خوش ٿي ويا، زبير چيو: ”جيڪڏهن مون وٽ هڪ هزار گهوڙي سوار سپاهي هجن ها ته مان علي (عليه السلام) جي مقابلي لاءِ روانو ٿي وڃان ها ۽ مون کي پڪ آهي ته مان ان جي هٿي پهچڻ کان اڳ ان کي قتل ڪري وڃان ها.“

حضرت عائشه رضه پنهنجي ڪاميابي جي خوشخبري حضرت حفصه رضه ڏانهن پهچائي، جيڪا مديني ۾ هئي. ان لکيو: ”مان توکي اطلاع ڏيان ٿي ته علي (عليه السلام) ذي قار نالي جاءِ تي پڙ لاءِ ڪيو آهي. اهو تمام گهڻو ڏنل آهي، چوڻه ان کي اسان جي وڏي لشڪر ۽ اسلحي جي خبر پئجي وئي آهي. هاڻي ان جي حالت هڪڙي اُٺ واري آهي. جيڪڏهن اهو اڳتي وڌي ٿو ته ڪُسيجي ويندو.“

طلحہ ۽ زبير هاڻي حضرت علي عليه السلام خلاف توهين آميز ۽ ڪميٽي رَوش واري پرچار جو سهارو ورتو. پرچار جو اصل مقصد اهو هوندو آهي ته ڪنهن جي خلاف پنهنجي خواهش مطابق خبرون هلايون وڃن. سچ کي ڪوڙ ۽ ان جي مقابلي ۾ ڪوڙ کي سچ ڏيکاريو ويندو آهي ۽ اهي ماڻهو ڪوٺاڪر جو پهڙ ٺاهيندا آهن.

ڪوڙيون خبرون هلائڻ جي ضرورت انهن ماڻهن کي پوندي آهي جيڪي باطل پرست هوندا آهن. پنهنجي باطل پرستي مان فائدو حاصل ڪرڻ جي تمنا رکندا آهن، جن جي ڪارڪردگي جي ڪا قيمت ڪونهي هوندي ۽ جن کي خبرن هلائڻ جي قلعي کلي وڃڻ کان پوءِ عوام الناس هميشه جي لاءِ پنهنجي ذهن مان ڪڍي ڇڏيندا آهن، انهيءَ ڪري جو انساني طبيعت دوکيباز کي قبول ڪونه ڪندي آهي. زندگي مڪر ۽ فريب سان مضبوط نٿي ٿي سگهي ۽ زمانو حق جي ڳالهه کي ٿي قبول ڪندو آهي ۽ حق هر ڳالهه کان سٺو ۽ بهتر آهي.

مدائتي ۽ واقدي جي سَند سان جيئن ابن ابي الحديد بيان ڪيو آهي ته طلحہ ۽ زبير ماڻهن کي هيئن خطاب ڪرڻ لڳا، ”اي بصري جا رهواسيوا جيڪڏهن علي (عليه السلام) سوڀ ماڻي ته اهو توهان کي هڪ هڪ ڪري قتل ڪري ڇڏيندو ۽ توهان جي عزت ۽ وقار کي برباد ڪري ڇڏيندو. اهو توهان جي ٻارن کي قتل ڪندو ۽ توهان جي عورتن کي غلام بڻائيندو. تنهن ڪري توهان کي لازمي پنهنجي عزت ۽ وقار جو دفاع ڪرڻو پوندو ۽ ان جي خلاف ائين لڙائي ڪيو جيئن ڪير پنهنجي عزت ۽ خاندان خاطر جان قربان ڪرڻ لاءِ تيار هوندو آهي.“

انهيءَ کلم ڪلا دشمني ۽ منظم حملي جي باوجود امير المومنين علي عليه السلام انهن خلاف ڪوبه تڪڙو قدم ڪونه ڪيو پر انهن جو انتظار ڪيائين ته ڀلي اهي اڳرائي ڪن. ان کي اميد هئي ته اهي پوءِ به بغاوت ترڪ ڪندا ۽ رتوڇاڻ کان پاسو ڪندا، ڇو ته جنهن بهاني تي انهن ان خلاف لڙائي ڪرڻ گهري ٿي، اهو مڪمل طور تي ناقابل قبول هيو. ان کي اميد هئي ته اهي محسوس ڪري وٺندا ته انهن جيڪورستو اختيار ڪيو هيو اهو خلافت کي مان شان کان محروم ڪري ڇڏيندو ۽ جنهن عوام علي عليه السلام جي رحم، انصاف ۽ ثابت قدمي ۾ وڏيون اميدون رکيون هيون، اهي مايوس ٿي ويندا.

حضرت علي عليه السلام ريذه منجهان ڪوفي وارن ڏانهن خط لکيا ۽ انهن کي دعوت ڏني ته اهي جمل وارن جي خلاف ان جي جماعت ۾ شامل ٿين. ڪوفي جو گورنر ابو موسيٰ اشعري ان جي مدد ڪرڻ کان نٿاڻڻ لڳو ۽ ٻين کي به ان جي ڪاٺي مدد ڪرڻ کان منع ڪيائين. امير المومنين علي عليه السلام هڪدم ان کي گورنري تان هٽائي ڇڏيو. جمل وارن ماڻهن طرفان بصري تي قبضو ڪرڻ کان پوءِ عبدقيس قبيلي سان واسطو رکندڙ ماڻهو شهر ڇڏي ويا ۽ ڏي وقار ۽ بصري جي وچ ۾ هڪڙي جاءِ تي گڏ ٿيا. اهي اتي حضرت علي عليه السلام جو انتظار ڪرڻ لڳا ته اهو اتي اچي ته اهي به ان جي لشڪر ۾ شامل ٿي وڃن. ٽو هزار ڪوفي پڻ ان سان شامل ٿيا. امام علي عليه السلام انهن جي آڏو هڪڙي ڊگهي تقرير ڪئي. انهن فرمايو: ”مون توهان کي بصري جي

ماڻهن خلاف پنهنجي مدد لاءِ گهرايو آهي. منهنجو فقط اهو مقصد آهي ته مفاہمت ٿي وڃي. جيڪڏهن بصري جا ماڻهو پنهنجين سرگرمين تان هٿ ڪڍي وڃن ته منهنجو مقصد پورو ٿي ويندو. البت، جيڪڏهن اهي پنهنجي هٿ تي قائم رهندا ته پوءِ به اسان انهن سان نرمي سان پيش اينداسين ۽ ان وقت تائين انهن سان لڙائي ڪرڻ کان پاسو ڪنداسين جيستائين اهي ڏاڍا ۽ لڙائي جو سهارو نه وٺندا. اسان مفاہمت ڪرڻ لاءِ ڪابه ڪسر ڪونه ڇڏينداسين ۽ هر حالت ۾ فساد جي مقابلي ۾ امن کي ترجيح ڏينداسين.“

مٿي جيڪو بيان ڪيو ويو آهي، ان مان ثابت ٿئي ٿو ته پنهنجي ڌرين جي وچ ۾ ڪيترو وڏو فرق هيو. هڪڙي پاسي تي جمل وارا ماڻهو هيا جيڪي حضرت علي عليه السلام تي اهڙي ڳالهه جو الزام هڻي رهيا هيا، جنهن جو الزام انهن کي پنهنجو پاڻ تي هڻڻ گهربو هيو. حضرت علي عليه السلام اهڙي ڪنهن به الزام کان مڪمل طور تي معصوم هيا. انهن ماڻهن ناجائز طور تي ان تي الزام هنيو ان جي بيعت واري حلف جي انحرافي ڪئي ۽ ان جي خلاف بغاوت ڪئي. انهن ان جي خلاف لڙائي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ ٻين کي پڻ ائين ڪرڻ لاءِ هُشي ڏني، توڙي جو انهن ماڻهن ان سان وفاداري ڪرڻ جو حلف ڪيو هيو. انهن ان جي انتظام هيٺ آيل هڪڙي شهر تي ڪاهه ڪئي، گورنر جي بي عزتي ڪئي ۽ ان کي مارڪٽ ڪئي، شهرين سان برو سلوڪ ڪيائون ۽ انهن کي قتل ڪيائون ۽ بيت المال جي ملڪيت کي پنهنجو پاڻ منجهه ورهائين، توڙي جو اها سڀئي مسلمانن جي ملڪيت هئي. انهن حضرت علي عليه السلام تي پڻ هڪ هزار گهوڙيسوار سپاهين سان حملو ڪرڻ ۽ ان کي قتل ڪرڻ لاءِ سوچيو.

بني پاسي تي امير المومنين ۽ حقي امام هيو جنهن جي بيعت جو سڀني ماڻهن حلف ڪيو هيو. جڏهن ته اهو انهن کان بيعت قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هيو پر انهن پاڻ ان لاءِ زور ڪيو ۽ چيو ته انهن کي ٻيو ڪوئي شخص پنهنجي اڳواڻ طور بهتر ڪونه لڳو آهي ۽ جيڪڏهن انهن خلافت جو عهدو قبول ڪيو ته اختلاف ختم ٿي ويندا. پوءِ انهن ماڻهن ٻين کي پڻ چيو ته حضرت علي عليه السلام جي بيعت جو حلف

ڪٿن. حضرت علي عليه السلام انهن جي بيعت قبول ڪئي جن حلف ڪنيو ۽ جن حلف نه ڪيو ته انهن کي وڃڻ ڏنو. انهن ڪنهن کي به مجبور ڪونه ڪيو ته سندس بيعت جو حلف ڪئي. بهرحال، ڪجهه ڏينهن کانپوءِ انهن ڏٺو ته ڪجهه ماڻهو ٻين کي ان خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ اڪسائي رهيا هئا ۽ فساد ۽ بدامني پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هيا. اهي ان جي خزانچين، گورنرن ۽ پوئلڳن تي حملا ڪري رهيا هيا ۽ ان کي خلافت تان هٽائڻ ۽ ان کي قتل ڪرڻ جي منصوبه بندي ڪري رهيا هيا. ان کي انهن جي مڙني سرگرمين جون خبرون مليون پر ان پنهنجي ذهن ۾ انهن جي خلاف ڪوبه بغض ڪونه پاليو. ان پنهنجن حمايتن کي اهڙن لفظن ۾ خطاب ڪيو جيڪي ظاهر ڪن ٿا ته ان کي انساني لڏي لاءِ ڪيترو وڏو احترام هيو. ان چيو: ”اي ڪوفي جا رهواسيو! مون توهان کي بصري ۾ اسان جي ڀائرن خلاف مدد ڪرڻ لاءِ گهرايو آهي.....“

ان پاڻ کي انهي رحمڊلي جي ظاهري ڏيکاءِ سان مطمئن ڪونه رکيو پر ان حضرت عائشه رضه طلحه ۽ زبير ڏانهن پڻ پيغام موڪليا. انهن کي ڏاڍو فساد کان پاسو ڪرڻ لاءِ چيائين ۽ انهن کي دعوت ڏنائين ته اتحاد ۽ اصلاح لاءِ سندس مدد ڪن.

اسان هتي هڪڙي واقعي جو حوالو پيش ڪيون ٿا، جيڪو پڌرو ڪندو ته ان جو پنهنجن مخالفن جي باري ۾ ڪهڙو خيال هيو ۽ خليفو چونڊجڻ کانپوءِ ان عدل ۽ انصاف جي باري ۾ ڪهڙيون ذميواريون محسوس ڪيون ۽ ماڻهوان ڏانهن ڇو لاڙو رکندڙ هيا.

امير المومنين علي عليه السلام جڏهن بصري جي ويجهو پهتا ته ان شهر جي ماڻهن ان ڏانهن ڪليب جرمي نالي هڪڙي شخص کي موڪليو ته اهو ان ۽ جمل وارن جي وچ ۾ اختلافن جا سبب معلوم ڪري اچي ته جيئن انهن جي ذهنن ۾ ان وقت تائين جيڪا صورتحال مشڪوڪ هئي اها واضح ٿي وڃي.

حضرت علي عليه السلام ان کي سموري صورتحال کولي سمجھائي. ان کي ٻڌايائين ته انهن ماڻهن ڪيئن سندس بيعت جو حلف ڪنيو پر بعد ۾ پنهنجي لاءِ خلافت قبضي ۾ وٺڻ لاءِ ان حلف جي

انحرافي ڪيائون. ڪليب انهي ڳالهه جو قائل ٿي ويو ته حضرت علي عليه السلام جو موقف درست آهي ۽ ان امير المؤمنين جي آڏو ان جو اقرار ڪيو. ان تي حضرت علي عليه السلام ان کي چيو ته سندس بيعت ڪري البت، ان جواب ۾ چيو ته اهو بصري جي ماڻهن جي نمائندي طور آيل هيو ۽ جيستائين اهو شهر ۾ واپس وڃي انهن ماڻهن کي، جن ان کي موڪليو هيو حقيقت حال جي خبر ڪونه ڏيندو ان وقت تائين اهڙو ڪوبه قدم ڪونه ڪندو.

امير المؤمنين علي عليه السلام پوءِ ان کي چيو: ”فرض ڪر جيڪڏهن انهن ماڻهن توکي گاهه ۽ پاڻي ڳولڻ لاءِ موڪليو هجي ها ۽ تون انهن کي ٻڌائين ها ته اهي شيون فلاڻي جاءِ تي موجود آهن پر اهي ان طرف وڃڻ کان انڪار ڪن ها ۽ ان جي بجاءِ ڪنهن غير آباد جاءِ ڏانهن وڃن ها ته تنهنجو لائق عمل ڪهڙو هجي ها؟ ڇا تون ان جاءِ تي وڃين ها جتي گاهه ۽ چشمو هجي ها يا غير آباد زمين ڏانهن انهن جي پٺيان وڃين ها؟“ ڪليب جواب ڏنو: ”مان يقينن ان جاءِ ڏانهن وڃان ها جتي پاڻي ۽ ساوڪ هئي.“ ان تي حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”پوءِ پنهنجو هٿ اڳتي وڌاءِ ۽ منهنجي بيعت ڪر.“ ان شخص عرض ڪيو: ”خدا جو قسم! توهان جي قائل ڪندڙ دليلن ذريعي مان ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيندي منهنجي لاءِ ڪوبه بهانو ڪونه ٿو بچي ته مان توهان جي مخالفت ڪريان. هاڻي توهان پنهنجو هٿ اڳتي وڌايو ته مان توهان جي بيعت جو قسم کڻان.“

جڏهن جمل وارا ماڻهو امير المؤمنين علي عليه السلام جي خلاف صف بندي ڪري بيٺا ته ان پنهنجي لشڪر کي چيو: ”اي ڀائرو! پاڻ کي ضبط ۾ رکيو ۽ انهن تي حملو نه ڪريو. نه وري پنهنجي زبان سان ڪا خراب ڳالهه چئو. اهي توهان جا ديني ڀائر آهن. ناانصافي کي صبر سان برداشت ڪيو ۽ لڙائي ۾ اڳرائي نه ڪيو ڇو ته جيڪو به اڄ ويڙهه ڪندو ان کي قيامت جي ڏينهن ان جو حساب ڏيڻو پوندو.“

حضرت علي عليه السلام انهيءَ طريقي سان صلح لاءِ ڪوششون جاري رکيون. ويهه هزار ماڻهن سان گڏجي بصري لاءِ روانو ٿيڻ وقت ان

جو اصل ارادو اهو هيو ته اهو جمل وارن ماڻهن کي فساد ۽ بغاوت کان پاسو ڪرڻ جي صلاح ڏيندو ۽ انهن کي امن ۽ اتحاد جي دعوت ڏيندو. ان کي امن سان ايتري گهڻي محبت هئي جو جڏهن ٻئي لشڪر هڪ ٻئي جي خلاف صفبندي ڪري بيٺا ۽ مفاهمت جي لاءِ ڪاٺي اميد نظر ڪونه ٿي آهي، ته به انهن آخري گهڙي ۾ رتوڇاڻ کان بچڻ لاءِ دل لڳائي ڪوشش ڪئي. اهو پڌرو ڪرڻ لاءِ ته اهو امن ۽ صلح جو خواهشمند هو نه ڪي لڙائي جو طلح ۽ زير کي ڏسڻ سان پاڻ هٿين خالي انهن ڏانهن هليا ويا، ۽ سڏ ڪيائون: ”اي زير! مون ڏانهن اچ.“ زير هٿيار سان ڪري اڳتي وڌي آيو. جڏهن حضرت عائشه رضه اهو ڏٺو ته ان ڊپ مان رڙ ڪئي. ”وڙهجو نا“ چو ته ان کي خبر هئي ته علي عليه السلام سان مقابلو ڪرڻ جو مطلب زير لاءِ يقيني موت. ان کي يقين هيو ته علي عليه السلام جو دشمن ڪيترو به پهلو ان ۽ بهادر چو نه هجي ان جي قسمت موت ئي هوندو.

بهر حال، جڏهن حضرت عائشه رضه ۽ ان جي حمايتين ڏٺو ته علي عليه السلام ۽ زير پاڻ ۾ پاڪر پائي ملي رهيا هئا ته اهي گهڻو حيران ٿي ويا.

حضرت علي عليه السلام گهڻي دير تائين زير کي پنهنجي سيني سان لڳائي جهلي بيٺو رهيو ۽ ان سان وڏي نرمي ۽ محبت واري انداز ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيائين، ان چيو: ”توتي حيف هجي! تو منهنجي خلاف چو بغاوت ڪئي آهي؟“ زير جواب ڏنو: ”اسان عثمان رضه جي خون جو بدلو وٺڻ گهرن ٿا.“ حضرت علي عليه السلام چيو: ”اسان ٻنهي مان الله ان کي ماري جنهن جا هٿ عثمان جي رت سان رنگيل هجن.“

حضرت عثمان رضه جي قتل ۾ طلح ۽ زير طرفان ادا ڪيل ڪردار جي انهن کي پاڻ به گهڻي خبر هئي جيتري حضرت علي عليه السلام ۽ بين عبدالله بن عباس رضه جهڙن ماڻهن کي هئي. جن حضرت علي عليه السلام طرفان خليفي جو عهدو سنڀالڻ تي ان کي هي صلاح ڏني هئي: ”جيستائين حالتون معمول تي اچي وڃن ۽ ماڻهو پاڻ کي سلامت ۽ محفوظ محسوس ڪن ۽ عثمان رضه جا قاتل ۽ اهي جيڪي ان جي خون جو بدلو وٺڻ گهرن ٿا، ٿڌا ٿي وڃن ان وقت تائين طلح جي

پٽ کي بصري جو گورنر مقرر ڪيو ۽ زبير جي پٽ کي ڪوفي جو گورنر مقرر ڪيو ۽ معاويه کي شام جو گورنر رهڻ جي اجازت ڏيو.“
اهي سڀئي ڳالهائون علي عليه السلام جي نظر ۾ هيون ۽ طلحہ ۽ زبير جا هيٺيان لفظ پڻ ان جي ذهن ۾ گونجي رهيا هئا: ”اسان توهان جي بيعت جو حلف انهي شرط تي ڪئون ٿا ته اسان کي خلافت جي معاملن ۾ حصو وٺڻ جي اجازت ڏني ويندي“ تنهن ڪري انهن جي مڙني سرگرمين جو مطلب فقط خلافت هٿ ڪرڻ هيو. ڪنهن کي به عثمان رضه جي قتل جو بدلو نظر ۾ ڪونه هو.

ٻنهي لشڪرن جي هڪ ٻئي سامهون اچڻ کان اڳ حضرت علي عليه السلام پنهنجن جثن کي حڪم ڏنو ته اهي صف بندي ڪن. پوءِ ان انهن کي هدايتون ڏنيون: ”هيڏانهن ڏسو! لڙائي شروع ڪرڻ لاءِ اڳواٽ هڪڙو به تير نه هلائڻو نيزي يا تلوار سان به حملو نه ڪجو ته جيئن توهان تي اڳرائي ڪندي لڙائي شروع ڪرڻ جو الزام نه لڳي.“

ڪجهه گهڙين کان پوءِ جمل وارن ماڻهن حضرت علي عليه السلام جي لشڪر جي هڪڙي مجاهد کي تير هڻي قتل ڪري ڇڏيو. حضرت علي عليه السلام وڏي آواز ۾ پڪاريو: ”اي الله! تون شاهد رهجان.“ پوءِ هڪڙو ٻيو مجاهد به قتل ٿي ويو ۽ امير المؤمنين عليه السلام ٻيهر چيو: ”اي الله! تون شاهد رهجان.“ پوءِ عبدالله بن بديل قتل ٿي ويو ۽ ان جو ڀاءُ ان جو لاش کڻي حضرت علي عليه السلام آڏو آيو. ان تي حضرت علي عليه السلام ٻيهر چيو: ”اي الله! شاهد رهجان.“ ۽ پنهنجي لشڪر کي حملو ڪرڻ جي اجازت ڏنائون. جنهن کان پوءِ چٽي ۽ گهمسان واري لڙائي شروع ٿي وئي.

حضرت علي عليه السلام هٿ ۾ تلوار کڻي. باغين تي حملو ڪيو. ان جي تلوار باهه جي چيپي وانگر چمڪندي رهي. ان قريشين کي پوئتي ڀڄائي ڇڏيو ۽ انهن جي مرڪزي ۽ ساڄي کاٻي پاسي وارن دستن کي چٽوڇٽ ڪري ڇڏيائين. جنهن پيادل دستي جي زبير اڳواڻي ڪري رهيو هيو. اهو ميدان ڇڏي ڀڄي ويو. زبير حضرت علي عليه السلام جي فوج جي گهيري ۾ اچي ويو. پر ڪنهن به ان تي حملو ڪونه ڪيو ۽ ان کي ڀڄي وڃڻ جي اجازت ڏنائون. حضرت عمار بن ياسر رضه سخت حملو ڪيو. جڏهن زبير محسوس ڪيو ته عمار رضه ان تي

پنهنجي تلوار جو وار ڪندو ته ان چيو: ”اي ابواليقظان! (اها حضرت عمار رضه جي ڪنيت هئي) ڇا تون مون کي قتل ڪندين؟“ ”بلڪل نه، اي ابو عبدالله!“ حضرت عمار رضه ائين چئي پاسي تي هليو ويو.

حضرت عمار رضه جو زيور سان سلوڪ بلڪل اهڙو هيو جيڪو حضرت علي عليه السلام پوءِ صفيين واري لڙائي ۾ عمرو بن عاص سان ڪيو هيو. جنهن جو تفصيل بعد ۾ ڏنو ويندو. دراصل حضرت عمار رضه ۽ ان جي هم وطنن جي تربيت انهن جي اوستاد علي عليه السلام ڪئي هئي يعني حقي امير المومنين، ته انساني زندگي جو احترام ڪن، جيترو ممڪن ٿي سگهي، لڙائي جي ميدان ۾ به.

زبير لڙائي جي ميدان مان نڪري ٻاهر پري هڪڙي ماڻهي ڏانهن هليو ويو جنهن کي وادي السباع سڏيندا هئا. ڪجهه روايت ڪندڙن اهو ٻڌايو آهي ته جنهن مهل حضرت علي عليه السلام ان کي پاڪر پاتو هيو ۽ پراڻو پيار ۽ محبت ياد ڏياريا هيا ته ان جو ضمير سجاڳ ٿي ويو هيو ۽ اهو لڙائي ڪرڻ لاءِ راضي ڪونه هو. بهرحال، حضرت عائشه رضه ۽ ان جي پنهنجي پٽ عبدالله ان کي ملامت ڪئي ۽ اهو لڙائي جي ميدان ۾ ترسڻ لاءِ مجبور ٿي پيو هيو. حضرت عمار رضه طرفان ان جي جان بخشي ڪرڻ کان پوءِ ان اتان هليو ويو ۽ جو فيصلو ڪيو هيو.

حضرت عائشه رضه پنهنجي لشڪر جي، جيڪو تيه هزار ماڻهن تي مشتمل هيو، همت ٻڌائڻ جي تمام گهڻي ڪوشش ڪئي. ان مختلف قبيلن جي ماڻهن کي نالا وٺي سڏ ڪيو ۽ انهن کي حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ لاءِ بهادري سان لڙائي ڪرڻ لاءِ چيو. نتيجو اهو نڪتو ته لڙائي تمام گهڻي شديد ٿي وئي. ڪجهه جنگجوئن پنهنجا هٿيار ڦٽي ڪري ڇڏيا، هڪ ٻئي تي پنهنجن هٿن سان حملو ڪرڻ لڳا.

حضرت عائشه رضه جو جهنڊو ان جي اُٺ جي پٺي سان ٻڌل هيو ۽ ان جا حمايتي وڏي جوش ۽ جذبي سان ان جو دفاع ڪري رهيا هئا. جڏهن انهن مان هڪڙو قتل ٿيو ٿي ته ٻئي ان جي جاءِ والاري ٿي. ڪنهن به ڌر جي فتح جو نالو نشان نظر نٿي آيو. حضرت عائشه رضه جا حمايتي به وڏي بهادري سان وڙهي رهيا هيا. ٻنهي طرفن کان حضرت

عائشہ رضہ ۽ حضرت علي عليه السلام جي حمايت ۽ مخالفت ۾ نڪرڻ ۾ پڻي آيا. لڙائي ايتري شديد هئي جو تاريخ ۾ ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

لڙائي ۾ ايترا ته گهڻا ماڻهو قتل ٿيا جو سڄو لڙائي جو ميدان وڪريل لاشن سان ڀرجي ويو هيو. انهيءَ صورتحال حضرت علي عليه السلام کي گهڻو فڪر مند ڪري ڇڏيو تنهن ڪري انهن جي ذهن ۾ هڪڙي رت سمجهي آئي. جيڪڏهن ان تي عمل ٿئي ته اها ڳالهه باقي جيئرن پجيل ماڻهن جي سلامتي کي يقيني بڻائيندي ان پنهنجن مجاهدن کي حڪم ڏنو ته اهي حضرت عائشہ رضہ جي اُت جا کُچ ڪڍين. ڪجهه بهادر ماڻهو هڪدم اڳتي ڌوڪيندا ويا ۽ پنهنجون تلوارون اُت جي کُچن کي هنياڻون. اُت ٽاٻڙجي ويو ۽ هيٺ ڪري پيو. ان تي جيڪي ماڻهو اُت جو دفاع ڪري رهيا هيا پڇي ويا ۽ سموري لشڪر انهن جي پوئواري ڪئي. طلحہ ۽ زبير به قتل ٿي ويا. جيستائين زبير جي قتل جو تعلق آهي ته موقف مختلف آهن. انهن مان هڪڙو موقف اهو آهي ته عمرو بن جرموز نالي هڪڙي شخص ان جو وادي السباع تائين پيڇو ڪيو ۽ پنهنجي نيزي سان ان کي اتي قتل ڪيائين. طلحہ کي مروان پنهنجي تير سان قتل ڪيو حالانڪ لڙائي جي پڄاڻي تائين اهو ان سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي لڙائي ڪري رهيو هيو. اهو ٻڌايو ويو آهي ته مروان تير هڻڻ مهل چيو هيو: ”هن مهل کان پوءِ مون کي عثمان جي قتل جو بدلو وٺڻ جو موقعو ڪونه ملندو.“

اهي ماڻهو جيڪي مروان جي ذهنييت ۽ اڳ ۾ ٻڌايل عملن کان واقف آهن، چڱي طرح سمجهي سگهن ٿا ته مروان جي لاءِ اهو عمل ڪا غير معمولي ڳالهه ڪونه هئي. اهو هميشه بنواميه جي گڏيل پاليسي مطابق قدم کڻندو هو يعني هر ان ماڻهوءَ کي رستي مان هٽائڻ جيڪو خليفو ٿيڻ جو خواهشمند هجي، ته جيئن ڪير به بنواميه سان انهي معاملي ۾ مقابلو ڪرڻ لاءِ نه بچي.

باقي خود مروان جي باري ۾ ٻڌايل آهي ته ان کي قيدي بڻايو ويو هيو ۽ ان کي امير المؤمنين علي عليه السلام جي آڏو وٺي آيا. ان معافي

ملڻ جي اميد ڏيکاري ۽ ان جي اميد کي معافي ڏئي پورو ڪيو ويو. حضرت علي عليه السلام ان کي معاف ڪري ڇڏيو.

انهيءَ لڙائي جو نتيجو ڏاڍو خطرناڪ نڪتو. حضرت عائشہ رضہ جا سترهن هزار حمائتي ۽ حضرت علي عليه السلام جي لشڪر جا هڪ هزار ۽ ستر ماڻهو قتل ٿي ويا. اهي سڀئي مسڪين ماڻهو حضرت علي عليه السلام جي مخالفن جي لالچ جو ڪاڇ ٿي ويا.

جڏهن حضرت علي عليه السلام جي ڪجهه ساٿين حضرت عائشہ رضہ کي قتل ڪرڻ لاءِ سوچيو ڇو ته اها ئي انهيءَ سڄي ڪٽراڳ جي ذميوار هئي. حضرت علي عليه السلام هڪدم انهن کي روڪي ورتو ۽ هيٺيون اعلان ڪيائين: ”ڪنهن به زخمي کي قتل نه ڪيو وڃي ۽ ڪنهن به ڀڄڻ واري جو پيڇو نه ڪيو وڃي، جيڪو به هٿيار ڦٽي ڪندو يا پنهنجن گهرن جي اندر رهندو اهو سلامت رهندو.“

دنيا ۾ لڙاين جي سموري تاريخ اهو ڏيکاري ٿي ته حضرت علي عليه السلام نهايت عظمت وارو اعليٰ ذهن ۽ معاف ڪرڻ واري شخصيت هيو ۽ ان پنهنجن مخالفن سان جيڪو سلوڪ ڪيو اهو نهايت شريفانو هيو.

جنگي ڪارروايون ختم ٿيڻ کانپوءِ حضرت علي عليه السلام لڙائي جي ميدان تي نظر وڌي ۽ جڏهن انهن انساني الميي ۽ رتوچاڻ کي ڏٺو جيڪي ان جي گهڻين ئي ڪوششن جي باوجود ٿري ڪونه سگهيا هيا ته سندن اکين مان لڙڪ وهي هليا. پوءِ ان الله تعاليٰ جي حضور هنن لفظن ۾ ٻاڏايو: ”اي الله اسان کي معاف ڪر ۽ هنن ماڻهن کي پڻ معاف ڪر جيڪي اسان جا ڀائر هيا. توڙي جو اهي اسان سان ناجائزي ڪري رهيا هيا.“

پوءِ انهن ٻنهي ڌرين جي مثل ماڻهن جي جنازي نماز پڙهائي. حضرت عائشہ رضہ کي وڏي احترام سان مديني ۾ سندس گهر ڏانهن واپس روانو ڪيو.

معاويہ ۽ عمرو بن عاص

قریشین جي ڳالهه نه ڪريو. انهن منهنجي خلاف لڙائي
ڪرڻ لاءِ ائين ٻڌي ڪئي آهي، جيئن مون کان اڳ ۾ آهي
رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خلاف جنگ ڪرڻ
لاءِ هڪ ٿي ويا هيا.

علي عليه السلام.
مون کي تنهنجي باري ۾ جيڪو ٻڌايو ويو آهي،
جيڪڏهن اهو سچ آهي ته تنهنجي گهر جو آڻ ۽ تنهنجي
گهر جي بچتي جي ڪهي توکان بهتر آهي.

علي عليه السلام.
هرڪو ماڻهو حق جي ڳالهه کي برداشت ڪرڻ جي
صلاحيت نٿو رکي، نه وري حق چوڻ ۽ حق تي عمل ڪرڻ جي
طاقت رکي ٿو.

اميرالمومنين علي عليه السلام خلاف جيڪا منظم سازش
متحرڪ هئي اها جنگ جمل ۾ ان جي مخالفن کي شڪست ڏيڻ
کانپوءِ به ختم ڪونه ٿي، ڇو ته ان جي خلاف جن ماڻهن سازشون
ڪيون، انهن مخالفن جون تمناون ۽ ان جي خلاف انهن جي دشمني جا
سبب اڃا موجود هئا. جيڪڏهن انهن جو هڪڙو ٽولو حجاز ۾ هيوته پيو
شام ۾ هيو ۽ ٻنهي ٽولن ۾ حضرت عائشه رضه، طلحه ۽ زبير جا گهڻائي
حمائيتي موجود هيا. انهن ماڻهن جي اڳواڻي ڪندڙ اهي گورنر ۽ آفيسر
هيا جن حضرت عثمان رضه جي دور ۾ ناجائز نمونن سان وڏي دولت گڏ
ڪئي هئي ۽ حضرت علي عليه السلام کان اهڙي ڪنهن به رعايت جي
اميد ڪونه ٿي ڪيائون.

حضرت علي عليه السلام جا حجاز وارا حمائيتي سڀئي غريب ۽
مسڪين ماڻهو هيا يا رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا
ديندار اصحابي هيا، ان جي حجاز ۾ حيثيت اهڙي هئي جهڙي ان جي
سوت، رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي هئي ۽ جيڪڏهن
ڪو فرق موجود هيو ته اهو فقط وقت ۽ حالتن ڪري هيو. هڪجهڙائي
ان حقيقت مان ثابت ٿئي ٿي ته ان جا دشمن گهڻو ڪري قرشي هيا

جيڪي اڳ پر رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا به دشمن رهيا هيا. حضرت علي عليه السلام فرمايو: ”قريشين کي ڇڏيو ته ڀلي اهي پاڻ کي گمراهي ۾ ڌڪين ۽ انهن جي جهڳڙي وارن فتنن لاءِ يا انهن جي انا پرستي جنهن جو اهي مظاهرو ڪن ٿا، پريشان نه ٿيو. اهي منهنجي خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ بلڪل ائين هڪ ٿي ويا آهن جيئن اهي الله جي رسول صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ هڪ ٿيا هيا.“

حقي خليفن حضرت علي عليه السلام خلاف پنهنجين فسادي سرگرمين ۾ شام جو حڪمران معاويه به مشغول هيو. اهو ماڻهن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ وڏيون رقمون خرچ ڪري رهيو هو ۽ پرڪشش واعدا ڪري رهيو هيو. ان وٽ هڪڙو وڏو لشڪر به هيو جنهن جو اهو آمر سربراهه هيو. ان لشڪر جي باري ۾ مختصر طور هي چئي سگهجي ٿو: ”اهي بيوقوف پاڙيتو ماڻهو هيا. انهن کي معاويه پگهار ڏيندو هيو ۽ اهو خيال رکندو هيو ته جيترو ممڪن ٿي سگهي انهن کي عقل ۽ سمجهه کان وانجهور ڪيو وڃي.“

اسان هتي هڪڙي واقعي جو ذڪر ڪيون ٿا جيڪو معاويه جي فوجين جي فطرت کي ظاهر ڪري ٿو ۽ اهو واقعو اهو به پڌرو ڪري ٿو ته اهو انهيءَ ڳالهه جو قائل هيو ته علي عليه السلام حق تي آهي ۽ ان لاءِ معاويه خلاف سوڀ حاصل ڪرڻ ڪو ڏکيو ڪم ڪونه هيو ڇو ته ان کي اهڙن فوجين سان گڏجي حضرت علي عليه السلام جو مقابلو ڪرڻو هيو جن کي بي انصافي ۽ انصاف جي وچ ۾ فرق ڪرڻ جي قابليت ڪونه هئي يا ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته معاويه ۽ حضرت علي عليه السلام جي وچ ۾.

جڏهن حضرت علي عليه السلام جو لشڪر صفين کان موٽي آيو ته هڪڙو ڪوفي پنهنجي اُٺ تي سوار ٿي دمشق آيو. هڪڙي شامي دعوا ڪئي ته اها ڏاڇي ان جي هئي ۽ صفين واري لڙائي دوران ڪوفين ان کان ڦري هئي. معاملو معاويه وٽ پيش ٿيو ۽ شامي اهو ثابت ڪرڻ لاءِ ته اها ڏاڇي ان جي هئي، ان پنجاهه شاهد پيش ڪيا، تنهن ڪري معاويه ان جي حق ۾ فيصلو ڏنو. ڪوفي شخص معاويه کي چيو: ”الله توکي معاف ڪري! اهو اُٺ آهي ۽ ڏاڇي ڪونهي.“ معاويه چيو ته جيئن

تہ فیصلو ٿي چڪو آهي انهيءَ ڪري اهو واپس وٺڻ ممڪن ڪونهي. جڏهن دربار ختم ٿي ۽ ماڻهو هليا ويا ۽ اتي ٻيو ڪوبه ڪونه بچيو ته معاويہ ان ڪوفي شخص کي گجھہ پر پاڻ وٽ گھرايو ۽ ان کان اُٺ جي قيمت پڇيائين. جڏهن ان اُٺ جي قيمت ٻڌائي ته معاويہ ان کي ٻيڻي رقم ۽ ڪجھہ وڌيڪ ڏنو ۽ ان کي چيو: ”جڏهن تون ڪوفي پھچين ته تون علي عليه السلام کي ٻڌائجان ته مان ان جي خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ اهڙن هڪ لک ماڻھن کي وٺي ايندس جيڪي اُٺ ۽ ڏاجي ۾ فرق ڪري ڪونه سگھندا.“

جاھظ پڻ معاويہ جي انھن تبصرن جي تصديق ڪئي آهي ۽ وضاحت ڪئي آهي ته شامي چوان جا اهڙا تابعدار هيا. اهو چوي ٿو: ”شامين لاءِ اهڙو مطيع ٿيڻ جو سبب اهو هيو ته اهي گھڻو بيوقوف ۽ موگا هيا. ٻئي جي انڌي تقليد ڪرڻ ۽ پنهنجي طرفان قائم ڪيل پھرين راءِ تي چمي بيھڻ انھن جي فطرت ۾ سمايل هيو. جيڪڏهن انھن جي آڏو ڪنھن ماڻھوءَ جي غير موجودگي ۾ ان تي الزام تراشي ڪئي ويندي هئي ته اهي ان جي تصديق ڪرڻ جو خيال ئي ڪونه ڪندا هيا ته آيا اهو سچ آهي يا ڪوڙ.

جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته حضرت علي عليه السلام جي دشمنن جون سازشون جنگ جمل تائين محدود ڪونه هيون. اها جنگ ان جي خلاف وڏين سازشن جي سلسلي جي رڳو هڪڙي ڪڙي هئي. علي عليه السلام حضرت عائشہ رضہ ۽ طلحہ ۽ زبير جي لشڪر کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ معاويہ کي گوڏا کوڙائڻ لاءِ تياريون ڪرڻ شروع ڪيون. ان جو واحد مقصد ماڻھن کي سٺن عملن ۽ اعليٰ اخلاق ڏانهن رهنمائي ڪرڻ هيو. انھن کي ظلم زيادتي ڪرڻ کان روڪڻ ۽ اهڙي حڪومت قائم ڪرڻ جيڪا انھن جي حقن جي تحفظ ڪرڻ کي پنھنجي اهم ترين ذميواري سمجھي.

حضرت علي عليه السلام جو طريقو انھن کان بلڪل مختلف هيو جيڪي طاقتور جي چاٻلوسي ڪندا هيا. فسادين جي مدد حاصل ڪرڻ لاءِ انھن جي پاسخاطري ڪندا هئا ۽ پنھنجي حڪمراني کي مستحڪم ڪرڻ لاءِ اثر رسوخ رکندڙ ماڻھن کي منٿون ڪندا هيا.

اسان اڳ ۾ ئي ذڪر ڪيو آهي ته حضرت علي عليه السلام پنهنجن خدمتن جي عيوض ماڻهن کان ڪوبه عيوضو ڪونه ٿي گهريو سواءِ ان جي ته اهي ان جو حڪم مڃيندا رهن. اهو سدائين هي جملو چوندو هو: ”جيڪڏهن علم عقل ۽ انصاف جي ڪا ماپ معلوم ڪري سگهجي ها ته مان توهان جي لاءِ اهي مفت ۾ مڃيان ها. بهرحال، ان جي لاءِ جيڪا ڳالهه ضروري آهي، اها اها آهي ته مان قابل ماڻهن ۽ اعليٰ عقل وارن دماغن کي پاڻ سان ملايان.“

معاويہ اهڙو ٿانءُ ڪونه هيو جنهن ۾ علم عقل ۽ انصاف سمائجي سگهن. ان جي هٿن ۾ انصاف ۽ عوامي حق سلامت ڪونه هيا ۽ جيڪڏهن اهي ان جي آسري تي ڇڏيا وڃن ها ته ڪوبه ڀروسو ۽ پڪ ڪونه هئي ته اهي ماڻهن تائين پهچندا. اهوئي سبب هيو ته حضرت علي عليه السلام ان کي شام جي گورنري تي برقرار رهڻ جي اجازت ڪونه ڏني. جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام انصاف جو بندوبست ڪرڻ کان لاپرواهه هجي ها ته اهو ممڪن هيو ته اهو معاويہ سان اهو ساڳيو عمل اختيار ڪري ها.

معاويہ حضرت علي عليه السلام جي بيعت جو حلف ڪونه ڪيو ۽ ان جا حڪم ڪونه مڃيائين. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته اهو پنهنجي بادشاهي قائم ڪرڻ جي رٿابندي ڪري رهيو هيو. حضرت عائشہ رضہ طلحہ ۽ زبير طرفان حضرت علي عليه السلام جي مخالفت ۽ ان جي نتيجي ۾ جنگ جمل ان کي پاڻ کي مضبوط ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو. جنگ جمل ختم ٿيڻ کان پوءِ حضرت علي عليه السلام معاويہ ڏانهن خط لکيا، ان کي تاڪيد ڪيائين ته اهو تعصب کان پاسو ڪري ۽ ان کي پنهنجي بيعت جو حلف ڪڍڻ لاءِ چيائين. جيئن ٻين ڪيو هيو. حضرت علي عليه السلام ان کي خط ۾ هيئن لکيو:

”السلام عليكم. مديني ۾ منهنجي جيڪا بيعت ڪئي وئي آهي اها شام وارن تي به واجب هئي، چوڻه جن ماڻهن ابوبڪر، عمر ۽ عثمان (رضوان الله تعاليٰ عليهم) جي بيعت ڪئي هئي. انهن منهنجي هٿ تي انهي اصول مطابق بيعت ڪئي جنهن اصول تي اهي انهن جي بيعت ڪري چڪا هيا. انهيءَ ڪري اتي جيڪو موجود هيو ان کي

انحرافي يا نظر ثاني ڪرڻ جو حق ڪونهي ۽ جيڪو اتي موجود ڪونه هيو ان کي رد ڪرڻ جو حق ڪونهي ۽ شوري جو حق صرف مهاجرن ۽ انصارن کي آهي. اهي جنهن تي اتفاق ڪري ان کي خليفو چونڊين ته ان پر الله جي رضا ۽ خوشنودي سمجهي ويندي

طلحہ ۽ زبير راضي خوشي منهنجي بيعت ڪئي، پوءِ انهن ٻنهي پنهنجي بيعت توڙي ڇڏي انهن طرفان بيعت ٽوڙڻ ائين ئي آهي جيئن مورڳو انڪار ڪرڻ. مون انهن جا حيل ٻهانا قبول ڪونه ڪيا، انهن تي حجت پوري ڪئي ۽ اهي قاتل ڪونه ٿيا ته مجبور ٿي انهن سان لڙائي ڪئي. ايسٽائين جو حق غالب ٿي ويو ۽ الله جو حڪم پڌرو ٿي ويو توڙي جو انهن ماڻهن جي دل تي بارت ٿي. معاويا جنهن ڳالهه کي سڀني مسلمانن قبول ڪيو آهي، تون به قبول ڪر. مون کي هر ڳالهه کان وڌيڪ اها ڳالهه پسند آهي ته تون سلامتي ۽ عافيت قبول ڪر.

باقي عثمان رضه جي قاتلن جي باري ۾ توڳهڻو ڪجهه لکيو آهي، تون پهريان منهنجي بيعت ۾ داخل ٿي، جنهن ۾ سڀ داخل ٿي چڪا آهن. پوءِ منهنجي عدالت ۾ انهن ماڻهن خلاف مقدمو داخل ڪجان ته مان الله جي ڪتاب مطابق تنهنجو ۽ انهن جو فيصلو ڪندس. ليڪن تون اهو جيڪو گهرين ٿو يعني خلافت، ته اهو ڏوڪو آهي جيڪو ٻار کي ٿڃ کان روڪڻ لاءِ ڏنو ويندو آهي. مون کي پنهنجي جان جو قسم، جيڪڏهن تون پنهنجين نفساني خواهشن کان هٽي ڪري عقل سان سوچيندين ته سڀني ماڻهن کان وڌيڪ مون کي عثمان رضه جي خون کان آڇولهندين.

مان توڏانهن ۽ شام جي علائقي جي ماڻهن ڏانهن جرير بن عبدالله کي موڪلي رهيو آهيان جيڪو مهاجر مومنن مان هڪ آهي. ان جي هٿ تي منهنجي بيعت ڪر. ولا قوت الا بالله.

معاويه ان کي هيٺيون جواب ڏنو: ”مون کي پنهنجي جان جو قسم آهي ته مون کي انهيءَ ڳالهه جي ڳڻتي ڪونهي ته تنهنجي ڪنهن ڪنهن بيعت ڪئي آهي، جيڪڏهن تون عثمان جي قتل کان بي ڏوهي هجين ها ته تنهنجي حيثيت به ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه وانگر هجي ها، البته، تو مهاجرن کي ان جي خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ اڪسايو ۽ انصارن

ڪي ان جي مدد ڪرڻ کان روڪيو. اڀوجهه ماڻهن تنهنجي فرمانبرداري ڪئي ۽ تنهنجي ڪري ڪمزور ماڻهو طاقتور ٿي ويا. جيستائين تون انهن ماڻهن کي جن عثمان کي قتل ڪيو شامين جي حوالي نه ڪندين ته اهي تنهنجي خلاف لڙائي ڪرڻ کان ڪونه ڪيڏائيندا. ان کان پوءِ خلافت جي مسئلي جو فيصلو مجلس شوري جي ذريعي ڪيو ويندو. حجاز جا ماڻهو عوام جا حڪمران ان وقت تائين هيا جيستائين انهن حق جي حمايت ڪئي. انهن هاڻي حق کي ترڪ ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان جي نتيجي ۾ شامي هاڻي حڪمراني ڪرڻ جا حقدار آهن. طلح ۽ زبير جي خلاف تنهنجي طرفان پيش ڪيل دليل شامين جي معاملي ۾ قابل قبول ڪونهي. انهن تنهنجي بيعت جو حلف ڪيو هو جڏهن ته اسان ائين ڪونه ڪيو آهي. باقي جيڪو اسلام ۾ تنهنجي فوقيت ۽ عظمت جو معاملو آهي ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم سان تنهنجي ماتتي جو تعلق آهي ته اها اهڙي ڳالهه آهي جنهن کان مان انڪار ڪري ڪونه ٿو سگهان، السلام عليڪم.“

مٿي نقل ڪيل خط معاويه جي نيت کي بلڪل واضح ڪري ڇڏي ٿو. ان هڪڙي يا ٻئي بهاني سان حضرت علي عليه السلام جي بيعت جو حلف ڪڍڻ کان ٽال متول ڪئي ٿي. ان کي خبر هئي ته اهو حضرت علي عليه السلام کي پنهنجن لفظن سان ڏوڪو ڏئي نٿو سگهي. ان کي اها به خبر هئي ته حضرت علي عليه السلام جو حضرت عثمان رضه جي قتل سان ڪو واسطو ڪونهي. تنهن ڪري ان چيو ته توڙي جو انهن ماڻهن جن حضرت ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه جي بيعت جو حلف ڪيو هيو انهن ان جي بيعت جو به حلف ڪيو آهي ۽ اهو خليفن ٿيڻ جو حقدار آهي، پر ان تي لازم ٿئي ٿو ته اهو عثمان رضه جي قاتلن کي شامين جي حوالي ڪري جن کي ان پناهه ڏني آهي.

بهرحال، توڙي جو حضرت عثمان رضه جي قتل جي معاملي ۾ حضرت علي عليه السلام جي بي گناهي ثابت ٿيل هئي پر معاويه ان کي حقيقي خليفو تسليم ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هو پر گهريائين ٿي ته معاملي کي مجلس شوري جي حوالي ڪيو وڃي. ان کان علاوه، اهو حجاز ۽ عراق جي ماڻهن کي اها اجازت ڏيڻ لاءِ به تيار ڪونه هيو ته اهي

خليفن جي چونڊ ڪن، ڇو ته ان جي خيال مطابق اهو حق شامين کي منتقل ٿي چڪو هيو انهيءَ ڪري جواهي ٿي حقيقي حڪمران هيا. اهو پڌرو آهي ته جيڪڏهن اهي سڀئي شرط پورا ڪيا وڃن ها ته بيوڪوب نه پر معاويہ ٿي خليفو ٿي سگهي ها.

حضرت علي عليه السلام غير معمولي صبر جو مظاهرو ڪيو. بهرحال، اهو صبر ان طرفان ڪنهن عزم جي ڪوت يا بي ڌياني ڪري ڪونه هيو. حالت اها هئي ته ان وقت عرب ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا هئا ۽ انهن جي وچ ۾ اختلافن جي باوجود هڪٻئي ڏر کي شڪست ڏيڻي هئي. هڪٻئي پاسي ڪمزور ۽ محتاج ماڻهو هيا جن پنهنجي لاءِ ۽ ان سان گڏوگڏ پنهنجن ڀائرن لاءِ امن ۽ سلامتي واري حياتي جي خواهش (تمنا) رکي ٿي. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جا ديندار اصحابي به موجود هيا جن اهڙي ملڪ جي تمنا رکي ٿي جتي انصاف قائم هجي، جڏهن ته ٻئي پاسي اهي ماڻهو هيا جن مجبور ماڻهن جو استحصال ڪرڻ گهريو ٿي ۽ هر طريقي سان دولت ميڙڻ گهري ٿي.

پهرين گروه جي اڳواڻي حضرت علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه ڪري رهيو. جن انصاف جي خواهش رکي ٿي، اهي سڀئي ان جا حمايتي ۽ خير خواه هيا. ٻئي گروه جو سردار معاويہ بن ابوسفيان هيو ۽ اهي ماڻهو جيڪي ٻين سان ڏاڍ ڪرڻ جا عادي هيا اهي سڀئي ان جا پيروڪار هيا. پهرين گروه جو عيوض انهن جو روشن ضمير هيو، جڏهن ته ٻئي گروه لاءِ تحفو معاويہ جو خزانو هيو. اتي گهڻائي حق پرست ماڻهو هيا، جيڪي معاويہ جو پاسو ڇڏي حضرت علي عليه السلام جي جماعت ۾ شامل ٿيا ۽ ساڳئي طرح اتي دنيا جا پوڄاري ماڻهو به هيا جيڪي علي عليه السلام جو پاسو ڇڏي معاويہ ڏانهن ويا. اسان هتي ڪجهه مثال پيش ڪيون ٿا جن ۾ ڪجهه ماڻهو حضرت علي عليه السلام کي ڇڏي معاويہ جي ٽولي ۾ شامل ٿيا. اهو واضح ٿي ويندو ته اهي ڪهڙي قسم جا ماڻهو هيا ۽ انهن معاويہ جو پاسو ڇو ورتو.

حضرت علي عليه السلام هڪڙي يزید بن حبيبہ ٽيمي کي ري ۽ ان جي پروان علائقن جو گورنر مقرر ڪيو. ان تمام گهڻي دولت گڏ

ڪئي ۽ اها خورد برد ڪئي. جڏهن حضرت علي عليه السلام کي ان جي خبر پئي ته ان کي واپس گهرائي قيد ڪيائين. ان سعد نالي هڪڙي شخص کي ان جو پهريدار مقرر ڪيو. جڏهن سعد سمهڻ لاءِ ويو ته يزيڊ جيل مان غائب ٿي ويو. اهو پنهنجي سواري واري جانور تي چڙهي دمشق اچي پهتو ۽ معاويه جي ٽولي ۾ شامل ٿي ويو. ان پنهنجي فرار جي باري ۾ هيٺيون بيت ٺاهيو:

”مان سعد کي ڏوڪو ڏئي پنهنجي سواري واري جانور تي چڙهيس ۽ اچي دمشق پهتس. مون هڪڙي بهترين ماڻهو جي چونڊ ڪئي.“
 ”جڏهن سعد سمهڻ لاءِ ويو ته مان فرار ٿي ويس. سعد ٻيو ڪجهه نه پر پليل ۽ پريشان غلام آهي.“

ان ئي يزيڊ پنهنجي شاعري ۾ حضرت علي عليه السلام تي طنز ڪئي ۽ ان ڪجهه بيت عراق موڪليا ته جيئن علي عليه السلام کي معلوم ٿئي ته اهو ان جو دشمن آهي. معاويه ان کي وڏي رقم ڏئي جنهن تي ان معاويه ۽ شامي ماڻهن جي تعريف ڪئي ۽ چيو ته شام هڪڙي مقدس ڌرتي آهي ۽ شامي سچا مسلمان آهن. ان چيو: ”مان ٻين تي ترجيح ڏيندي شامين سان پيار ڪيان ٿو ۽ حضرت عثمان رضه لاءِ گهڻو روثان ٿو.“

”شام هڪڙي مقدس ڌرتي آهي ۽ ان جا باشندا سچا مسلمان آهن ۽ قرآن شريف جا مڃيندڙ آهن.“

امير المومنين علي عليه السلام هڪڙي ٻئي قعقاع بن سعد نالي شخص کي ڪسڪر جو حڪمران مقرر ڪيو. ان هر ممڪن ذريعي سان وڏي دولت گڏ ڪئي ۽ اها عيش عشرت تي خرچ ڪيائين، ايتري تائين جو ان هڪڙي عورت سان شادي ڪئي جنهن کي هڪ لک درهم ڏاج ڏنائين. جڏهن ان کي معلوم ٿيو ته حضرت علي عليه السلام کي ان جي بدعنوانين جي خبر لڳي چڪي آهي ته اهو جيتري رقم کڻي سگهيو ٿي اها کڻي شام هليو ويو.

حضرت علي عليه السلام هڪڙي نجاشي بن ڪعب نالي شخص کي شراب پيئڻ تي سزا ڏني. اهو حضرت علي عليه السلام جو حمايتي هيو تنهن ڪري سوچيائين ته اهو ٻين جي مقابلي ۾ جيڪو وٺي ڪري

سگهي ٿو. ان اهو پسند نٿي ڪيو ته امير المومنين علي عليه السلام جيئن پين کي سزا ڏني هئي ته ڪوان کي به سزا ڏئي. جڏهن معاويه ان سان پناهه ڏيڻ جو واعدو ڪيو ته اهو شام ڏانهن ڀڄي ويو. ان اتي حضرت علي عليه السلام تي طنز ڪرڻ لاءِ هي بيت ٺاهيو:

”منهنجو هي نياپو علي (عليه السلام) تائين ڪير پهچائيندو ته مان هاڻي محفوظ آهيان ۽ ڪوبه خطرو محسوس ڪونه ٿو ڪريان.“

جڏهن نجاشي کي سزا ڏني وئي ته گهڻا يماني ناراض ٿي ويا ڇو ته اهو به يماني هيو. انهيءَ ڪري اهي حضرت علي عليه السلام کي ڇڏي ويا ۽ معاويه سان شامل ٿيا.

جيئن ته دنيا جي پوڄاري ماڻهن جو تعداد ٻين کان گهڻو هوندو آهي، ائين اهي ماڻهو جيڪي حضرت علي عليه السلام کي ڇڏي ويا ۽ معاويه سان شامل ٿيا، انهن جو تعداد به گهڻو هيو.

هر ماڻهو کي سچ برداشت ڪرڻ جي طاقت ڪونه هوندي آهي يا حقي ڳالهه چوڻ ۽ ڪرڻ جي همت ڪونه هوندي آهي. تنهنڪري هر ماڻهو حضرت علي عليه السلام سان محبت نٿي ڪري سگهي جيڪو حق ۽ انصاف جي معاملي ۾ گهڻو سخت هيو ۽ پنهنجن ويجهڙن مائٽن لاءِ به حق ۽ سچ کان منهن موڙي نٿي سگهي. انهي صورتحال ۾ پوءِ گورنر حضرت علي عليه السلام کي ڪيئن ڇڏي نه وڃن ها ۽ معاويه سان شامل نه ٿين ها. جنهن گورنر کي امام علي عليه السلام هيئن لکيو: ”مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته جيڪڏهن مون کي خبر پئي ته توترجي تري به مسلمانن جي ملڪيت خردبرد ڪئي آهي ته مان توکي اهڙي سزا ڏيندس جيڪا توکي محتاج ڪري ڇڏيندي، بي مانو ۽ پريشان ٿي ويندين.“

ساڳي طرح گورنر ان کي ڌوڪو ڪيئن نه ڏئي ها جنهن کي ان هنن لفظن ۾ لکيو: ”مون کي خبر آهي ته تو بيت المال خالي ڪري ڇڏيو آهي ۽ جنهن به شي تائين تنهنجا هٿ پهچي سگهيا تواهي هڙپ ڪري ڇڏي آهي. تنهنجن هٿن ۾ جيڪو ڪجهه آيو تو اهو خردبرد ڪري ڇڏيو. تو جيڪو حساب ڪتاب رکيو آهي تون مون کي اهو ڏيکاريندو.“

ڪميٽا ماڻهو پارسائي ۽ دينداري جي بلندي کي ڪيئن پهچي سگهن ها ۽ ڪوئي اهڙو حڪمران امير المؤمنين جي هيٺين پيغام کي ڪيئن پسند ڪري ها.

”مون کي تنهنجي باري ۾ جيڪو معلوم ٿيو آهي، جيڪڏهن صحيح آهي ته تنهنجوان ۽ تنهنجي بوٽ جون ڪهيون توکان بهتر هوندا.“ طاقتور سرمائيدار ۽ انهن جا اتحادي اهو ڪيئن ٿي برداشت ڪري سگهيا ته حضرت علي عليه السلام خليفو هجي. اهو ساڳيو علي عليه السلام جنهن دولت کي عام ماڻهوءَ جي فلاح و بهبود لاءِ خرچ ڪرڻ گهريو ٿي ۽ هميشه ظالمن ۽ انهن جي اتحادين سان لڙائي ڪرڻ ۾ مشغول هوندو هيو؟ اهي اهڙي خليفي کي ڪيئن ٿي پسند ڪري سگهيا، جنهن چيو: ”الله جو قسم! انهيءَ جي بجاءِ جو مان ڪنهن سان زيادتي ڪريان يا ترجيتري به شي غصب ڪيان مان ڪنڊن تي سمهڻ ۽ زنجير جي قابو ۾ هجڻ کي ترجيح ڏيندس.“

اهي ماڻهوان خلاف چوبغاوت نه ڪن ها جڏهن ان کلم ڪلا چيو: ”ظلم ۽ ظالم خلاف ۽ انهن خلاف جيڪي ناجائز طور تي ٻين جي دولت ڦهائين ٿا جهاد ڪرڻ منهنجي ذميواري آهي، چوٽه مون کي ان لاءِ قيامت جي ڏينهن حساب ڪتاب ڏيڻو آهي.“ جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام انهيءَ ذميواري کي لازمي نه سمجهي ها ته اهو معاملن کي جيئن جو تيئن ڇڏي ڏئي ها. اهو ماڻهن کي سندن حال تي ڇڏي ڏئي ها. ڪجهه ظالم ٿي وڃن ها ته ڪجهه مظلوم. ان چيو: ”جيڪڏهن الله تعاليٰ حڪمرانن کان اهو واعدو نه ورتو هجي ها ته اهي ان حالت ۾ خاموش نه ويهندا جڏهن ظالم کائي کائي پنهنجو ٻپ ايترو پري ڇڏي جو اهو ڦاٿل لڳي ۽ مظلوم بڪون کائيندي ڳپي لاءِ به محتاج هجي ته مان خلافت جون واڳون معاشري جي حال تي ڇڏي ڏيان ها، يعني معاملا جيئن هلندا هجن ها انهن کي ائين ڇڏي ڏيان ها ته ڀلي هلندا رهن ۽ ماڻهن جي حالت تي بي اونو ٿي ويهي رهان ها. پوءِ توهان پنهنجي دنيا کي منهنجين نظرن ۾ ڀڪري جي ڪرڪان به وڌيڪ حقير ڏسو ها.“

دوڪيباز ماڻهوا اهڙي ماڻهوءَ کي پنهنجن معاملن جو انتظام سنڀالڻ لاءِ ڪيئن ٿي ڇڏي سگهيا، جڏهن حضرت علي عليه السلام انهن جي

باري ۾ ۽ پنهنجن همعصرن جي باري ۾ هي خيال رکيا ٿي: ”جنهن ماڻهوءَ کي خبر هجي ته ان کي پنهنجو حساب ڪتاب ڪيئن ڏيڻو آهي ته اهو ڏوڪيباز ٿي نٿو سگهي. اسان اهڙي دور ۾ گذاري رهيا آهيون جنهن ۾ ماڻهو لڳيون ۽ دغا ڪن ٿا ۽ ان کي عقلمندي سمجهن ٿا ۽ ڇت ماڻهوان کي سٺي پاليسي سمجهن ٿا.“

اهو ئي سبب آهي ته طاقتور ماڻهن جي اڪثريت جن حضرت علي عليه السلام جي مخالفت ڪئي ٿي، انهن جي هٿي جن ناجائز طريقن سان وڏي دولت ميڙي هئي، جن گهريو ٿي ته معاريه انهن کي بيت المال جي ملڪيت ۽ عام ماڻهو جي قرباني تي اڃا وڌيڪ شاهوڪار ڪري باقي انهن سرماييدارن کان علاوه جيڪي ماڻهو حضرت علي عليه السلام جا مخالف هيا اهي بيوقوف ماڻهو هئا ۽ انهن کي اها خبر ڪونه هئي ته انهن لاءِ ڪهڙي ڳالهه فائدي واري آهي ۽ ڪهڙي نقصانڪار آهي.

اسان جيئن مٿي ٻڌايو آهي ته ان زماني جا عرب گهڻن ٽولن ۾ ورهايل هيا. هر ٽولو پنهنجي سردار جو فرمانبردار هيو. اهي پنهنجن سردارن جي انڌي تقليد ڪندا هئا ۽ انهن کان اهو ڪونه پڇندا هيا ته توهان ڪنهن ماڻهوءَ کان چاچي ڪري راضي يا ناراض آهيو. حضرت علي عليه السلام پنهنجن اهڙن همعصرن جو وري وري حوالو ڏنو آهي، انهن بابت سندس تبصري ۾ ڏک سان گڏوگڏ اهڙي ڪاوڙ جو اظهار آهي، جيڪا هڪڙو پي پنهنجي اولاد تي اهڙين ڳالهين لاءِ ڪندو آهي جيڪي اهي ان جي نافرمانن ڪري ڪندا آهن ۽ ارادي طور يا غير ارادي طور پنهنجي تباهي جو ڪارڻ بڻجندا آهن. حضرت علي عليه السلام انهن جي باري ۾ چيو: ”مان انهن ماڻهن جي شڪايت الله تعاليٰ جي حضور ۾ ڪيان ٿو جيڪي جهالت ۾ پنهنجي زندگي گذارين ٿا.“ انهن ماڻهن کي خطاب ڪندي فرمائي ٿو: ”توهان جا دشمن توهان کان لاپرواه ڪونهن جڏهن ته توهان پنهنجي بي توجهي ڪري هر شي وساري ڇڏي آهي.“

انهيءَ ڳالهه جي وضاحت ڪندي ته جڏهن اهڙن ماڻهن کي باغين خلاف جهاد ڪرڻ جي دعوت ڏجي ٿي ته اهي ڇا محسوس ڪن ٿا، ان

فرمايو: ”انهن مان ڪجهه بي دليءَ سان اچن ٿا ۽ ٻيا ڪوڙا بهانا ڪن ٿا ۽ اڃا ٻيا اهڙا آهن جيڪي ڄاڻي وائي مدد ڪرڻ کان هٿ روڪين ٿا.“
ان وڌيڪ فرمايو: ”انهن مان سوال پڇندڙ معاملي کي منجهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ جيڪو جواب ڏئي ٿو اهو ان تي سوچ ويچار ڪرڻ کان سواءِ جواب ڏئي ٿو. عام طور تي اطمينان ۽ بي اطميناني جا جذبا صحيح سوچ رکندڙ ماڻهوءَ کي حق جي رستي کان هٽائي ڇڏيندا آهن. باقي انهن ماڻهن منجهان جن جا ذهن پڪا پختا هوندا آهن ته اهو ممڪن آهي ته هڪڙي نظر ان کي متاثر ڪري وڃي ۽ هڪڙو لفظ ان جي ذهن ۾ انقلاب آڻي ڇڏي.“

امير المومنين علي عليه السلام پنهنجي آخري جملي ۾ پنهنجي زماني جي معزز ماڻهن جي ذهني حالت کي هڪڙي تمام چٽي نموني ۾ بيان ڪيو آهي، ان چيو: ”اڄوڪي زماني ۾ جيڪڏهن ڪي سمجهدار ماڻهو آهن ته انهن جي سمجهداري انهن جي لالچ ۽ حرص جي تابع آهي ۽ انهن جا خيال سندن خوشي ۽ بي اطميناني تي انحصار ڪن ٿا. جيڪڏهن اهي ڪنهن ماڻهوءَ کان خوش آهن ته اهي بغير ڪنهن جواز جي ان جي حمايت ۾ فيصلو ڪن ٿا. جيڪڏهن اهي ڪنهن کان خوش ڪونهن ته اهي محض پنهنجي ناراضگي ڪري ان جي خلاف غلط فيصلو ڏين ٿا، وري جيڪي پڪي ۽ پختي ذهن وارا ماڻهو آهن انهن جي ڪنهن پسند واري شي تي پوندڙ هڪڙي نظر انهن کي پنهنجي سڌي رستي تان هٽائڻ ۽ لالچائڻ لاءِ ڪافي آهي، يا ڪنهن اثر رسوخ رکندڙ يا طاقتور جو يا رشوت ڏيندڙ ماڻهوءَ جو هڪ لفظ به انهن کي ناانصافي جي حمايت ڪرڻ ۾ ظالم جي مدد ڪرڻ لاءِ هڪائڻ لاءِ ڪافي آهي.“

جنگِ جمل ۾ مخالف ڌر کي شڪست اچڻ کان پوءِ جڏهن حضرت علي عليه السلام خلاف سازشن جو مرڪز دمشق ٿي ويو ته حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ ۽ ان جي حڪومت کي ٻاهڻ لاءِ بنو اميه جي اڳواڻ معاويه بن ابوسفيان، تيزي سان تياري شروع ڪئي. حضرت علي عليه السلام طرفان پهريون خط ملڻ تي، ان جنهن ۾ معاويه کي پنهنجي بيعت جو حلف ڪڍڻ لاءِ چيو هيو، معاويه ٻين وانگر

انهن سڀني ماڻهن کي هڪدم صلاح مشوري لاءِ دمشق پهچڻ لاءِ ڪوٺ ڏني، جنهن مان ان کي مدد ملڻ جي اميد هئي. انهن مان سڀ کان وڌيڪ نامي گرامي عمرو بن عاص هيو. حضرت علي عليه السلام جو خط ملڻ سان ئي معاويه هڪدم عمرو بن عاص کي لکيو:

”تو کي خبر پئجي وئي هوندي ته طلحه، زبير ۽ عائشه (رضا) جو ڪهڙو حشر ٿيو. مروان ڪوفو ڇڏڻ کان پوءِ مون سان اچي گڏيو آهي. هاڻي جرير بن عبدالله مون ڏانهن علي (عليه السلام) جو هڪڙو خط کڻي آيو آهي. مان توسان صلاح مشورو ڪرڻ کان سواءِ ان کي جواب موڪلڻ نٿو گهران، تنهن ڪري جيترو جلد ممڪن ٿي سگهي مون ڏانهن اچ. معاويه جو خط ملڻ سان عمرو بن عاص پنهنجن پٽن عبدالله ۽ محمد کي صلاح مشوري لاءِ گهرايو ته ان طرفان خط جو ڪهڙو جواب هجڻ گهرجي، عبدالله چيو: ”مان سمجهان ٿو ته جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم وفات ڪئي ته اهي توکان راضي هيا ۽ جڏهن حضرت ابوبڪر رضه ۽ عمر رضه وفات ڪئي ته اهي به توکان خوش هيا. هاڻي جيڪڏهن تون گمراهه ٿي پنهنجي دين ايمان کي معاويه جو پاسو ڪڍڻ سان خراب ڪندين ته تون ۽ اهو ٻئي قيامت جي ڏينهن سڏا جهنم ۾ ويندا.“

پوءِ عمرو بن عاص پنهنجي ٻئي پٽ محمد کي چيو ته اهو ان معاملي جي باري ۾ پنهنجن خيالن کي ظاهر ڪري ان جواب ڏنو: ”تون هڪدم روانو ٿي ۽ وڃي معاويه سان شامل ٿي. اهو بهتر آهي ته تون اڳ ۾ پهچين ۽ سردار ٿي وڃين. ان جي بجاءِ جو دير سان پهچين ۽ عام لڏي جو هڪڙو فرد ٿي وڃين.“

عمرو بن عاص صبح جو پنهنجي دُردان نالي هڪڙي غلام کي سڏ ڪيو ۽ ان کي چيو ته ان لاءِ سواريءَ واري جانور کي سنجڻ سان تيار ڪري پوءِ ان کي چيائين ته ان تان سنج لاهي ڇڏ. ان سواريءَ کي ٽي دفعا سنجرايو ۽ ٽي دفعا سنج لهرايا. دُردان ان کان پڇيو: ”آقا ڪهڙو معاملو آهي؟ جيڪڏهن توهان ناراض نه ٿيو ته مان توهان کي اهو ٻڌايان ته توهان جي ذهن ۾ ڇا آهي.“ عمرو چيو: ”تون چئه جيڪو ڪجهه چوڻ گهرين ٿو.“ ان تي دُردان چيو: ”هن وقت هن دنيا ۽ آخرت

جي ڏينهن توهان جي ذهن ۾ طوفان برپا ڪري ڇڏيو آهي. توهان اهو سوچو ٿا ته آخرت جو سامان علي عليه السلام وٽ آهي، پر هي دنيا ڪونهي ۽ هي دنيا معاويہ وٽ آهي. پر آخرت جو وسيلو ڪونهي. توهان انهن ٻنهي ڳالهين جي وچ ۾ ٻڌڻ ۾ آهيو. منهنجي صلاح اها آهي ته توهان گهر ۾ ترسي پئو جيڪڏهن مومن سوڀارا ٿي وڃن ٿا ته توهان پنهنجا ڏينهن انهن جي وچ ۾ گذاريو ۽ جيڪڏهن دنيا جا پوڄاري فتح حاصل ڪري وڃن ته يقيني طور انهن کي توهان جي مدد جي ضرورت پوندي.“

بهر حال، معاويہ طرفان عمرو بن عاص سان ڪيل واعدو ڪوايترو معمولي ڪونه هيا ته اهو انهن کي نظر انداز ڪري ڇڏي ها ۽ پنهنجي پٽ عبدالله يا غلام ڏردان جي صلاح تي عمل ڪندي گهر ۾ ويهي رهي ها. ان حضرت علي عليه السلام جي مخالفت ڪرڻ ۽ بنو اميه ۽ معاويہ سان گڏجڻ جو فيصلو ڪيو.

جيئن ته عمرو بن عاص به حضرت علي عليه السلام جي خلاف منصوبابندي ڪرڻ ۾ معاويہ کان ڪو گهٽ ڪونه هيو انهي ڪري اهو ضروري آهي ته ان جي زندگيءَ جو به مختصر خاڪو پيش ڪجي ته جيئن اسان کي خبر پوي ته ان حضرت علي عليه السلام جي پاسي وڃڻ جي بجاءِ معاويہ جي ٽولي ۾ ڇو شرڪت ڪئي ۽ ان کي پنهنجي ٽولي جي ڪيتري اهميت هئي.

اسلام قبول ڪرڻ کان اڳ عمرو بن عاص پنهنجي نفعي خوري ۽ سودي بازي کان گهڻو مشهور هيو اها اهڙي حقيقت آهي جنهن کان انڪار ڪري نٿو سگهجي. ان پاڻ به پنهنجي انهيءَ حرفت کي هنن لفظن ۾ واضح انداز ۾ ظاهر ڪيو آهي: ”خندق واري لڙائي کان پوءِ موٽي اچي مون قريشين منجهان ڪجهه ماڻهن کي گڏ ڪري هڪڙي هنڌ ويهاريو جيڪي اڪثر منهنجي راءِ کي قبول ڪندا هيا ۽ مون کي ڌيان سان ٻڌندا هيا. مون انهن کي چيو: ”مون کي الله جو قسم آهي ته مان ڏسان ٿو ته محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) کي سوڀ ٿيڻ واري آهي. انهي صورتحال ۾ اسان جي لاءِ بهتر ٿيندو ته حبش ڏانهن هميشه لاءِ هجرت ڪري اتي آباد ٿي وڃون. محمد (صلي الله تعاليٰ عليه

وآلہ وسلم) جي آرڻ مڃڻ کان بهتر آهي ته اسان نجاشي جي راج ۾ رهون. جيڪڏهن محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) اسان جي ماڻهن تي قابض ٿي ويو ته اسان ان جي پهچ کان پري هونداسين ۽ جيڪڏهن اسان جا ماڻهو ان تي قابض ٿي ويا ته اسان گهڻو فائدي ۾ رهنداسين. اهي مون سان متفق ٿيا ۽ چيائون: ’تو جيڪو ڪجهه چيو آهي اهو بلڪل صحيح آهي‘. پوءِ مون انهن کي چيو ته نجاشي لاءِ ڪجهه سوکڙيون پاڪڙيون وٺو.....“

ڊاڪٽر حسن ابراهيم حسن مصري جيڪو عمرو بن عاص جو وڏو مداح آهي ۽ لنڊن يونيورسٽي کان پنهنجي ”عمرو بن عاص“ جي عنوان واري تعليمي مقالي تي ڊاڪٽر جي ڊگري حاصل ڪئي اٿائين، اهو جڏهن ان جي اسلام جي حالت جي باري ۾ تبصرو ڪري ٿو ته هيئن لکي ٿو: ”جڏهن اسان قرشين جي مامرن تي نظر وجهون ٿا ته شروع ۾ انهن مان هر هڪ اسلام کي تباهه ڪرڻ جي هٿ تي بيٺل هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي هر سوڀ ۽ قرشين جي هر شڪست انهن کي بي همت ڪرڻ جي بجاءِ وڌيڪ مڃرائي ڇڏيو ٿي. پهر حال، لڳاتار شڪستن کان پوءِ ۽ جڏهن انهن جا سڀئي سردار ۽ ناليوارا ماڻهو قتل ٿي ويا ته نوجوان نسل بي قرار ٿي ويو ۽ پنهنجي مستقبل جي لاتحه عمل تي سوچڻ شروع ڪيائون. انهن هڪڙي پاسي اونداهي ڏٺي ٿي ته ٻئي پاسي اميد جو ڪرڻو نظر ٿي آين. انهن کي خبر هئي ته جيڪڏهن ان مرحلي تي انهن اسلام جي ڏينهن ڏينهن وڌندڙ سگهه جو پاسو ورتو ته اهي فائدي ۾ رهندا. البت، انهن کي اهو به خوف هيو ته ائين ڪرڻ سان اهي پنهنجو اهو مان شان ۽ وقار وڃائي ويهندا، جيڪو انهن کي پنهنجن ماڻهن ۾ حاصل هيو ۽ اهي پنهنجي اڳين آزاد حيثيت به وڃائي ويهندا. انهن مان ڪجهه ماڻهن انهيءَ خام خيالي کي ذهن مان ڪڍي مديني پهچي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي بيعت جو حلف ڪيو. ٻيا جيڪي اهڙو فيصلو ڪري نه سگهيا، انهن اسلام جي مخالفت ڪرڻ ڇڏي ڏني ۽ جڏهن انهن تي اها ڳالهه بلڪل پڌري ٿي وئي ته حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هر حالت ۾ قرشين تي سوڀ حاصل ڪري ويندا ته انهن به انهي کان

اڳ جو دير ٿي وڃي، ان موقعي مان فائدو وٺڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اسلام قبول ڪيو. اهو مڪي جي فتح کان اڳ ٿيو انهن پنهنجي واسطيوار ٽولن ۾ مڪي ماڻهو خالد بن وليد ۽ عمرو بن عاص هيا. عمرو بن عاص عربستان مان حبش هليو ويو هيو ته اتان جي حالتن جو جائزو وٺي. بهرحال، جڏهن ان کي محسوس ٿيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ۽ نجاشي جي وچ ۾ سنا تعلقات قائم ٿي ويا هيا ۽ عربستان ۾ اسلام وڌي ڪاميابي ماڻي رهيو آهي ۽ مڪي جي فتح صرف چند ڏينهن جو معاملو هيو، ان فيصلو ڪيو ته انهن ۾ شامل ٿي وڃي جن اڳ ۾ ئي اسلام قبول ڪيو هيو ۽ رضاڪاران طور اهو ڪري جيڪو ان کي بعد ۾ مجبورن ڪرڻو پئجي وڃي. (عمرو بن عاص: ڊاڪٽر حسن ابراهيم حسن مصري اردو ترجمو: اداره مڪتبہ جديد، لاهور صفحو 34 کان 44)

عمرو بن عاص جي سموري زندگي دوران موقعي پرستي ان جي دل ۾ گهر ڪيون رهي. انهيءَ لحاظ کان اهو بلڪل انهن سردارن ۽ ٻين نالي وارن ماڻهن منجهان هيو جن جي خلاف حضرت ابوبڪر رضه حضرت عمر رضه ۽ حضرت علي عليه السلام کي لڙايون ڪرڻيون پيون هيون، اسان گذريل صفحن ۾ اهو بيان ڪري چڪا آهيون ته جڏهن عمرو بن عاص مصر جو گورنر هيو ته ان تمام گهڻي دولت گڏ ڪئي هئي. حضرت عمر رضه ان کي حڪم ڪيو هيو ته اهو ان مان اڌ بيت المال ۾ جمع ڪرائي. ان مختلف حيلن بهانن سان ان کان گسائڻ جي ڪوشش ڪئي پر حضرت عمر رضه مطمئن ڪو نه ٿيو. ان عمرو بن عاص کي هيئن لکيو: ”مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مان تنهنجين ٺڳين ۽ چالبازين وارن لفظن ۾ اچڻ وارو ماڻهو ڪونه آهيان. توهان ماڻهن دولت ميڙي آهي ۽ ڪنهن به ڳالهه جو ڊپ ڪونه اٿو..... ڳالهه ٻڌا! تون بدنامي ڪمائين ٿو ۽ ورثي ۾ پنهنجي پٺيان باهه ڇڏين ٿو. مان محمد بن مسلمہ کي توڏانهن موڪلي رهيو آهيان، تون پنهنجي دولت جو اڌ ان جي حوالي ڪر.“

جڏهن محمد بن مسلمہ مذڪوره خط کڻي عمرو بن عاص سان ملاقات ڪئي ته ان محمد جي لاءِ شاهي طعام تيار ڪرايا، پر محمد اهي طعام کائڻ کان انڪار ڪيو. عمرو ان کي چيو: ”ڇا تون منهنجي

گهر ۾ ماني ڪاٺڻ کي غلط سمجهين ٿو؟“ محمد جواب ڏنو ته جيڪڏهن تون منهنجي آڏو اهو طعام رکين ها جيڪو عام طور تي مهمانن کي پيش ڪيو ويندو آهي ته مان ڪاٺڻ کان انڪار ڪونه ڪريان ها. البت، تو منهنجي لاءِ جنهن کاڌي جو بندوبست ڪيو آهي اهو بدعنواني جو ڏاڪو آهي، يعني اهو رشوت کان گهٽ ڪونهي، تنهن ڪري توکي گهرجي ته اهي طعام هتان ڪٿي وڃ ۽ تون پنهنجي ملڪيت جو اڌ حصو منهنجي حوالي ڪر. عمرو بن عاص پوءِ ان کي پنهنجي ملڪيت جي هر شي مان اڌ حصو ڏنو. جوتن جو هڪڙو جوڙو ان وٽ بچيو، جنهن مان به محمد ان کان هڪڙو پادر ڪٿي ورتو ۽ ٻيو پادر ان وٽ رهڻ ڏنو. عمرو بن عاص اهو برداشت ڪري ڪونه سگهيو تنهن ڪري ان محمد کي چيو: ”ان وقت تي افسوس آهي جڏهن عمر مون کي گورنر مقرر ڪيو. خدا جو قسم مون کي عمر جي ٻي خطاب جي حيثيت جي خبر آهي جڏهن اهو پنهنجي مٿي تي ٻارڻ واريون ڪاٺيون ڪٽي ايندو هيو ۽ عمر پڻ ڪاٺيون آڻيندو هيو. انهن پنهي وٽ پنهنجا انگ ڍڪڻ لاءِ ڪپڙو به ڪونه هوندو هيو. اهي ٻئي لانگوٽو ٻڌندا هيا جيڪو انهن جي گوڏن تائين به ڪونه پهچندو هيو. مون کي خدا جو قسم آهي ته منهنجو ٻي عاص اهڙي خوشحالي واري زندگي گذاريندو هيو جو ان کي سون جي پيڙن واري ريشمي ڪوٽ مان به مزو ڪونه ايندو هو.“

اهو واقعو ان ڳالهه کي پڌرو ڪري ٿو ته عمرو بن عاص دولت حاصل ڪرڻ لاءِ هر موقعي مان فائدو وٺڻ لاءِ ڪيتري اڻ تڻ ۾ هوندو هيو. اها ڳالهه ناليوارن ماڻهن جي متضاد ذهني ڪي پڻ پڌرو ڪري ٿي. عمرو بن عاص حضرت عمر رضه ۽ ان جي ٻي مان ٻيو ڪوبه عيب ڪڍي ڪونه سگهيو سواءِ ان جي ته اهي غريب هئا ۽ انهن وٽ پائڻ لاءِ پورو پنو لباس به ڪونه هيو. ۽ هٿ جو پورهيو ڪندا هيا ۽ مٿي تي ڪاٺيون رکي ڪٽي ايندا هيا ۽ اهو پنهنجي ٻي جي ڪابه خصلت بيان ڪري ڪونه سگهيو سواءِ ان جي ته اهو ريشمي لباس پائيندو هو.

عمرو بن عاص حضرت عمر رضه جي باري ۾ جيڪو ڪجهه چيو ان لاءِ اهو سمجهڻ بلڪل غلط ٿيندو ته اهو ڪو اوچتي ڪاوڙ ۾ احتجاج جو نتيجو هيو. نه ائين ڪونه هيو. حقيقت اها آهي ته اهو

سدائين اهو سوچيندو هيو ته جيئن حضرت عمر رضه ۽ ان جو پوي غريب هيا ۽ ان جو پنهنجو پوي عاص هڪڙو شاهوڪار ماڻهو هيو تنهن ڪري ان جو پوي خطاب کان سنو هيو ۽ اهو پاڻ حضرت عمر رضه کان پلو هيو. عمرو بن عاص جو نقط نظر اهو هيو ته سڀئي انسان پاڻ ۾ برابر ڪونه آهن. ان جي سوچ مطابق ڪجهه ماڻهو حقير هيا ۽ ٻيا معزز هيا ۽ معززي جي ڪسوٽي حسب نسب واري حيثيت هئي نه ڪي ڪا ٻي ڳالهه. جنهن به ماڻهوءَ جو تعلق شاهوڪار گهراڻي سان هيو اهو معزز هيو ۽ جيڪو غريب گهر ۾ ڄائو هيو حقير هيو. اهڙن معزز ماڻهن کي اهڙا حق حاصل هيا جيڪي ٻين کي ملڻا ڪونهن ۽ ماڻهن تي اهو لازمي هيو ته اهي معزز ماڻهن جي فرمانبرداري ڪن. سڀئي تاريخدان ان ڳالهه تي متفق آهن ته جيترو مصر جي حڪومت ۽ انتظاميا جو معاملو آهي ته عمرو بن عاص جو خيال اهو هيو ته ان شخص لاءِ جيڪو سڌاري ۽ ترقي جو خواهشمند آهي، اهو ضروري آهي ته اهو هيٺين طبقي سان واسطو رکندڙ ماڻهن طرفان معزز طبقي خلاف ڪيل شڪايتن تي ڪو ڌيان نه ڌري (ڏسو ڪتاب اسلام والحضرت العربي)

انهيءَ طريقي ۾ عمرو بن عاص مڪمل طور تي عياشي ۽ مزن جي لاءِ لالچ سان جڪڙيل هيو. ان کي ان ڳالهه ۾ يقين هيو ته جيڪي شاهوڪار گهراڻن سان تعلق رکن ٿا، هيٺين طبقي جو استحصال انهن جو پيدائشي حق هيو. ڪڏهن ڪڏهن ان جو ذهن ڪشمڪش ۾ هوندو هيو ته آيا اهو پنهنجي ضمير کي زندهه رکي يا دنياوي فائدين لاءِ ان کي ماري ڇڏي. پر ان جلدي عيش عشرت ۽ دولت جي حق ۾ فيصلو ڪري ورتو. جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو هيو ته جڏهن معاويه ان کي پاڻ وٽ اچڻ جي دعوت ڏني ته اها ئي ساڳي ڳالهه ٿي. ان ڪجهه گهڻين لاءِ غور و فڪر ڪيو ته آيا ان کي حضرت علي عليه السلام جو پاسو وٺڻ گهرجي يا معاويه جو ۽ آخرڪار ان شام ڏانهن روانو ٿيڻ جو فيصلو ڪيو هيو.

تاريخدان ۽ بيان ڪندڙ ڪجهه بيتن کي عمرو بن عاص ڏانهن منسوب ڪن ٿا. ان اهي بيت ان وقت چيا هيا جڏهن اهو معاويه ڏانهن وڃي رهيو هيو. ان انهن بيتن ۾ حضرت علي عليه السلام ۽ معاويه جي

باري پر پنهنجن خيالن کي چٽي طرح ظاهر ڪيو آهي. ان جي نظر ۾ حضرت علي عليه السلام هڪڙو عظيم انسان هو ۽ معاويه ان جي مقابلي ۾ ڪنهن ڪٿ ۾ ڪونه هيو. ائين چئي سگهجي ٿو ته ان جي سيني ۾ ٻه دليون هيون، انهن مان هڪڙي ان کي معاويه ڏانهن وڃڻ کان روڪيو ٿي ته ٻي ان کي معاويه ڏانهن وڃڻ جو حڪم ٿي ڏنو. ان پنهنجو نظم هنن بيتن سان ترتيب ڏنو:

”مون حرص ڪري ڄاڻي وائي دنيا اختيار ڪئي، توڙي جو دنيا کي اختيار ڪرڻ لاءِ ڪو مضبوط سبب ڪونه هيو.“
 ”دنيا کي اختيار ڪرڻ ۾ شامل نقصان کان مان چڱي طرح واقف آهيان، پر اها به حقيقت آهي ته مان مختلف دنياوي خواهشون رکان ٿو.“

”حقي ڳالهه اها آهي ته منهنجو ذهن عزت ۽ مان واري زندگي گذارڻ گهري ٿو بي عزتي واري زندگي گذارڻ تي ڪير راضي ٿي سگهي ٿو.“
 عمرو بن عاص جي راءِ مطابق عزت ۽ مان واري زندگي اموي واعدن ذريعي تڪڙن دنياوي فائدين سان سلهاڙيل هئي، ۽ بلڪل ائين جيئن حضرت عمر رضه جي دور ۾ ان جي نظرن ۾ عزت ۽ مان جي ڪسوٽي اها هئي ته ان جو پنهنجو پي ريشمي لباس پائيندو هيو. ان جي سوچ مطابق حضرت علي عليه السلام جي دور ۾ تڏليل جو معيار سھائتا ڪرڻ هيو. چوڻ ته حضرت علي عليه السلام نه ته پاڻ سوديبيازي ڪندا هئا ۽ نه وري ٻين کي ائين ڪرڻ ڏيندا هيا. ان وٽ تڏليل جو معيار حضرت عمر رضه ۽ ان جي پي جي غربت وارن ڪپڙن وانگر هيو.

عمرو بن عاص جڏهن معاويه جي درٻار ۾ پهتو ته ان کيس چيو: ”ابو عبد الله مون توکي ان شخص (علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنا) جي خلاف جهاد ڪرڻ لاءِ گھرايو آهي، جنهن الله جي نافرمان ڪئي آهي. مسلمانن منجهه اختلاف پيدا ڪيو آهي ۽ امت کي چروچڙ ڪري ڇڏيو آهي.“ عمرو بن عاص چيو: ”علي (عليه السلام) خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن مان توسان شامل ٿيان ته تون مون کي ڇا ڏيندين. اهو ڄاڻندي جيئن تون به ڄاڻين ٿو ته معاملو تمام خطرناڪ آهي.“

معاويہ چيو: ”تون جيڪو چوندين مان اهو توکي ڏيندس.“
 عمرو بن عاص چيو: ”مان مصر جي گورنري چاهيان ٿو.“
 ان کان پوءِ انهن جي وچ ۾ هڪڙي ڊگهي چالبازين واري گفتگو
 ٿي. انهن مان هر هڪ ٻئي کي بيوقوف بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي.
 هر هڪ جي نظر ۾ پنهنجا پنهنجا مفاد هيا.

بهر حال، انهن جي چالبازي واري گفتگو هڪ ٻئي سان سوديبيازي
 ڪرڻ تي ختم ٿي. عمرو بن عاص معاويہ کي خليفو تسليم ڪيو ۽ ان
 جي بيعت جو حلف ڪنيو ۽ بدلي ۾ معاويہ ان کي مصر ۽ ان جي
 پسگرداين تي خود مختيار ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي طرفان ڪا به
 مداخلت نه ڪرڻ جو واعدو ڪيائين. حضرت علي عليه السلام انهيءَ
 سوديبيازي جو هنن لفظن ۾ نقشو چٽيو آهي.

”ان معاويہ جي ان وقت تائين بيعت ڪونه ڪئي جيستائين اهو
 ان جي بيعت جي قيمت ادا ڪرڻ لاءِ راضي ڪونه ٿيو. جنهن اهڙي
 بيعت ڪئي شل ان جا هٿ سويرا ۽ ڪامياب نه ٿين! شل اهڙي بيعت
 جو خريدار بي مانو ۽ خوار ٿي وڃي! هاڻي وقت اچي ويو آهي ته توهان
 لڙائي لاءِ تيار ٿي وڃو ۽ ضروري هٿيارن جو بندوبست ڪيو.“

حضرت علي عليه السلام انهيءَ سوديبيازي جي لاءِ وڌيڪ فرمايو:
 ”مون کي سمجهڻ ۾ آيو آهي ته عمرو بن عاص معاويہ جي بيعت جو
 حلف بيڪار ڪنيو آهي. ان معاويہ کي اڳواٽ ئي راضي ڪيو ته اهو ان
 کي ان جي قيمت ادا ڪندو يعني ته اهو ان کي ايمان ترڪ ڪرڻ جي
 بدلي ۾ هڪڙو تحفو ڏيندو.“

عمرو بن عاص پاڻ کي اڳواٽ ڪيل سوديبيازي تائين محدود ڪو
 نه رکيو ان جو مقصد ڪو ٻيو هو. ان معاويہ کي مشورو ڏنو ته اهو علي
 عليه السلام جي خلاف پرچاري مهڻ جو بندوبست ڪري ته جيئن اها
 پرچار ان لڙائي لاءِ جيڪا بعد ۾ وڙهڻي پوندي ڪارائتي ٿي وڃي. ان
 سان گڏ ان کي اهو به چيائين: ”مختلف شهرن ۾ ڀروسو وارن ماڻهن کي
 موڪل ته اتي پرچار ڪن ته اهو علي (عليه السلام) ئي آهي جنهن
 عثمان رضه کي قتل ڪيو.“

عمر بن عاص اهو سڀ ان حقيقت جي معلوم هجڻ باوجود ڪيو ته علي عليه السلام ڪنهن به نموني پر عثمان رضه جي قتل ۾ ملوث ڪونه هيو ۽ دراصل جنهن ٽولي سان ان جو پنهنجو تعلق هيو ان جوئي ان معاملي ۾ وڏو هٿ هيو جيئن اسان گذريل باب ۾ واضح ڪيو آهي. جڏهن صفين جي لڙائي وقت معاويه عمرو بن عاص کي فوج جي صف بندي ڪرڻ لاءِ چيو ته ان وقت تائين ان جي ڳالهه ڪونه مڃيو جيستائين ان هڪڙو دفعو ٻيهر ان کان واعدو ڪونه ورتو ته جڏهن علي عليه السلام قتل ٿي ويو ۽ ان (معاويه) جي حڪومت قائم ٿي ويندي ته اهو ان کي مصر جو گورنر مقرر ڪندو.

انهيءَ حقيقت جو هڪڙو ٻيو ثبوت ته عمرو بن عاص سوديبيازي ڪرڻ ۽ پنهنجن مفادن جي حفاظت ڪرڻ جو گهڻو ماهر هيو اهو آهي ته جڏهن اهو ۽ ابو موسيٰ اشعري تياڪڙي واري مشهور موقعي تي گڏجي وينا ۽ ٻنهي ڌرين جي نمائندگي ڪرڻ وارن ماڻهن خلافت لاءِ مختلف ماڻهن جا نالا تجويز ڪيا ته ابو موسيٰ اشعري پنهنجي طرفان عبدالله بن عمر الخطاب رضه جو نالو پيش ڪيو ۽ ٻين به ان جي اهو چئي تائيد ڪئي ته عبدالله بن عمر رضه خلافت لاءِ گهڻو حقدار ماڻهو آهي. ابو موسيٰ وري وري چيو: ”جيڪڏهن منهنجو وس هلي ته مان عمر الخطاب جي نالي کي وري جيارڻ جي خواهش رکان ٿو.“ ان تي عمرو بن عاص ابو موسيٰ اشعري کي چيو: ”جيڪڏهن تون عبدالله بن عمر رضه کي ان جي دينداري جي ڪري خليفو بڻائڻ گهرين ٿو ته پوءِ تون منهنجي پٽ عبدالله کي انهيءَ عهدي لاءِ چونڊو نامزد ڪرين؟ توکي ان جي اهليت ۽ قابليت جي چڱي طرح خبر آهي.“

اهوئي طريقو هيو جنهن سان عمرو بن عاص سوديبيازي ڪندو هيو. اهو معاويه جي طرفان امين مقرر ٿي آيو هيو پر جيئن ئي ان محسوس ڪيو ته ان جي پٽ جي خليفو ٿيڻ جو امڪان موجود آهي ته ان موقعي مان فائدو وٺڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ان عهدي لاءِ ان جو نالو پيش ڪيائين. اهو ان وقت اهو به وساري ويٺو ته صفين جي لڙائي ۾ اهو معاويه جي فوج جو سپهه سالار هيو ۽ ڪاميابي جي صورت ۾ معاويه ان سان مصر جي گورنري جو واعدو ڪيو هو ۽ اها به حقيقت نظر انداز

ڪري ڇڏيائين ته اهو معاويہ جي طرفان امين مقرر ٿيل هيو ۽ تياڪڙ جي نوبت به ان جي ٺڳي ۽ چالاڪي واري حرفت جي ڪري آئي هئي. حقيقت اها آهي ته ٻنهي معاويہ ۽ عمرو بن عاص ڄاتو ٿي ته اهي حضرت علي عليه السلام سان ناانصافي ڪري رهيا هيا. پنهنجن دلين جي اندر اهي خبروار هيا ته حضرت علي عليه السلام انهن کان بهتر هيو. انهن مان ٻئي خود پنهنجو مقصد ماڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هيا. ظاهري طور اهي هڪ ٻئي جا دوست ۽ گهڻ گهرا هيا پر حقيقت ۾ اهي گهڻو مخالف هيا ۽ انهن جي دشمني انهن جي چهرن جي رنگت مان ۽ انهن طرفان ادا ٿيندڙ جملن مان پڌري ٿي پئي وئي. جڏهن صفين واري لڙائي ختم ٿي ته هڪڙي ڏينهن معاويہ پنهنجن دربارين کان پڇيو: ”هڪڙي ڳالهه حيران ڪن آهي؟“ انهن مان هر هڪ انهيءَ موضوع تي پنهنجن پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو. جڏهن عمرو بن عاص جو وارو آيو ته ان چيو: ”سڀ کان گهڻي عجيب ڳالهه اها آهي ته ڪوڙ سچ تي سوڀ ماڻي ويندو.“ ائين چوڻ سان ان معاويہ ۽ حضرت علي عليه السلام ڏانهن اشارو ڪيو.

معاويہ هڪدم جواب ۾ چيو: ”نه سڀ کان عجيب ڳالهه اها آهي ته ڪو انسان ڪنهن ٻئي انسان کان خوف ڪرڻ کان سواءِ ۽ اهو ڄاڻندي ته اهو ان کي ڪو نقصان پهچائي ڪونه ٿو سگهي. ان کي اهڙي شي ڏئي جنهن جو اهو حقدار نه هجي.“ ان مان ان جو مطلب اهو هيو ته ان عمرو بن عاص کي مصر جي گورنري ڏني هئي، توڙي جو عمرو بن عاص ان کي ڪو نقصان نٿي پهچائي سگهيو ۽ گورنر ٿيڻ جي پڻ لائق ڪونه هيو. حضرت علي عليه السلام ۽ معاويہ جي باري ۾ عمرو بن عاص جيڪي خيال رکيا ٿي، اهي ان طرفان هنن لفظن ۾ ڪيل اقرار ذريعي پڌرا ٿي وڃن ٿا: ”مون سان ڌوڪو ڪيو ويو آهي، علي (عليه السلام) کي ڇڏڻ ۽ معاويہ جو پاسو وٺڻ هڪڙي عظيم غلطي هئي.“ عمرو بن عاص طرفان اهو اقرار ۽ مڃتا، معاويہ جي اتحادين ۽ حمايتين جي انتهائي اخلاقي پستي کي ظاهر ڪن ٿا، اهي ڄاڻي وائي پنهنجو پاڻ کي ڌوڪو ڏئي رهيا هيا.

جڏهن حضرت علي عليه السلام شهيد ٿيا ۽ ان کان بعد ۾ معاويه اسلامي علائقن جو اڪيلو حڪمران ٿي ويو ته ان عمرو بن عاص کي مصر جو گورنر مقرر ڪرڻ کان ٿال مٿول اختيار ڪرڻ شروع ڪئي. عمرو بن عاص مطالبو ڪيو ته معاويه کي پنهنجو واعدو پاڻڻ گهرجي. بهرحال، جڏهن معاويه ان جي درخواست کي ڪا مٿت ڪونه ڏني ته ان هڪڙو ڊگهو نظم لکيو ۽ اهو ان کي موڪلي ڏنائين، ان جا ڪجهه بيت هيئن هئا:

”اي معاويه! ان انعام کي نه وسار جنهن جو تو مون سان واعدو ڪيو هيو حق جي رستي کان منهن نه موڙ“

”اي هند جا پٽ! مون پنهنجي جهالت ڪري هڪڙي عظيم ۽ نهايت اشرف سردار جي خلاف تنهنجي مدد ڪئي.“

”علي (عليه السلام) سان تنهنجو هڪڙو مقابلو؟ تلوار جي ڪنهن ڪهاڙي سان ڪيئن ٿي پيٽ ڪري سگهجي. ڪهڪشان جي زمين جي ته سان يا علي جي معاويه سان پيٽ ڪيئن ٿي ڪري سگهجي.“
ان نظم ملڻ سان ئي معاويه هڪدم عمرو بن عاص کي مصر جو گورنر مقرر ڪيو.

معاويه ۽ عمرو بن عاص، جن کي پنهنجن ذاتي مفادن ۽ ادلي بدلي جي معاملن هڪ ٻئي جي ويجهو آندو هيو هڪ ٻئي سان ڪيئن نفرت ڪندا هيا، اهو به هيٺين واقعي مان ثابت ٿي وڃي ٿو:

جڏهن معاويه عمرو بن عاص کي ٿياڪڙي واري منصوبي کي مضبوط ڪرڻ ۽ ابو موسيٰ اشعري جي بيوقوفني مان فائدو حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو ته ان ڪا ڳالهه چئي جنهن تي عمرو بن عاص ناراض ٿي ويو. تنهن ڪري ان معاويه جي باري ۾ هڪڙو طنزيه بيت پڙهيو. ان تي معاويه پنهنجي هڪڙي درباري عبدالرحمان بن ام حڪم نالي شاعر کي چيو ته اهو ان بيت جو جواب ڏئي ۽ ان جي خلاف هڪڙو طنزيه بيت ٺاهي. عبدالرحمان عمرو بن عاص جي خلاف گهڻائي طنزيه بيت ٺاهيا جنهن ۾ ان عمرو کي ڌمڪيون ڏنيون ۽ مذمت ڪئي ۽ ان کي علي عليه السلام جو مقابلو ڪندي صفين جي لڙائي واري ميدان مان ڀڄي وڃڻ تي تنبيهه ڪئي. عبدالرحمان چيو: ”تو کي سرڪشي ۽ آڪڙ ترڪ

ڪرڻ گهرجي ڇو ته هڪڙو سرڪش ماڻهو لعنتي شخص آهي. ڇا تون صفيين جي لڙائي واري ڏينهن علي (عليه السلام) جو مقابلو ڪندي پڇي ڪونه ويو هئين؟ تون پنهنجي جان بچائڻ لاءِ گهڻو فڪر مند هئين ۽ توڙي جو هر ماڻهو کي هڪڙي ڏينهن مرڻو آهي، تون ڊڄي ويو هئين ته تون قتل ٿي مري ويندين.

پڌري پٽ، اهي ٻئي شخص عجيب ذهني جا مالڪ هيا. هڪڙي طرف انهن حضرت عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ ۽ حضرت علي عليه السلام کي ظالم قرار ڏيڻ ۽ ان کان بدلو وٺڻ جي دعويٰ سان هٿ ۾ هٿ ملايو هيو ۽ ٻئي طرف اهي هڪ ٻئي کي دمڪيون ۽ گاريون ڏئي ۽ تنبيهون ڪري رهيا هيا.

پهرين زمانن جا ماڻهو جيڪي انهن حادثن، فتنن ۽ فسادن جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ دنيا مان هليا ويا هيا، معاويه ۽ عمرو بن عاص جي حقيقت کان چڱي طرح واقف هيا ته اهي ٻئي ڪيترا لالچي هيا ۽ فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ منافقي جي ڪيتري حد تائين ڪريل هيا. حضرت عمر رضه جيڪو ماڻهو شناس ۽ ماڻهن جي طبيعتن کان گهڻو واقف هيو ان پنهنجي مرڻ کان ڪجهه وقت اڳ ماڻهن کي معاويه ۽ عمرو بن عاص کان چڱي طرح هوشيار ڪري ڇڏيو هيو. ان چيو هيو: ”اي محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم) جا اصحابيو! هڪٻئي جا خير خواه رهجو جيڪڏهن توهان ائين نه ڪيو ته توهان تي عمرو بن عاص ۽ معاويه بن ابوسفيان غالب اچي ويندا.“

مسلمانن منجهه ان وقت هڪڙي جماعت موجود هئي جيڪا اڪثر معاملن جو ضمير جي روشني ۾ ۽ عقل جي رهنمائي سان فيصلو ڪندي هئي. انهن معاويه ۽ عمرو بن عاص، ٻنهي کي دغا باز قرار ڏنو آهي. ڇو ته انهن حقيقي خليفي حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪئي. معتزلين جو اهوئي عقيدو هيو. اهي ماڻهن جي اهڙن عملن تي ٽيڪا ٽپي ڪرڻ ۽ تجزيو ڪرڻ جي معاملي ۾ ٻين مسلمانن فرقن جي پيٽ ۾ گهڻو بيباڪ هيا. جيئن ”المنيت والا مل“ نالي ڪتاب جي ليکڪ واضح ڪيو آهي ته اڪثر معتزلين معاويه ۽ عمرو بن عاص کان

پنهنجي بيزاري ڏيکاري آهي ۽ انهن کي چور ۽ ڌاڙيل چيو آهي، جن بيت المال کي لٽيو. (ڏسوفجر الاسلام صفحو 240)

جيئن حضرت علي عليه السلام خاڪو پيش ڪيو آهي، معاويه مڪمل طور تي ائين هيو. انهن فرمايو: ”اهو وڏي وات ۽ ٿلهي ٻپ (پيت) وارو انسان آهي، ان کي جيڪو مليو اهو هڙپ ڪري ويو ۽ ان تي نظرون ڪٽل اٿس جيڪو ان کي نه ملي سگهيو آهي.“

عمر بن عاص جي باري ۾ انهن فرمايو: ”ان ڪوڙ ٻڌايا ۽ واعدي خلافيون ڪيون. ان جيڪڏهن ڪنهن ٻئي کان ڪا شي وٺڻ گهري ٿي ته پاڻ کي ان جي آڏو ڪيرائي ٿي ڇڏيائين ۽ جيڪڏهن ڪنهن ٻئي ان کي ڪنهن شي لاءِ چيو ته ڪنجوسپائي ڏيکارين. ان جڏهن به ڪو معاهدو يا واعدو ڪيو ته ان جي انحرافي ڪيائين.“

اهي سڀئي ڳالهيون معاويه ۽ عمرو بن عاص ۾ عام هيون ۽ اهو ئي سبب هيو ته انهن هڪ ٻئي سان هٿ ۾ هٿ ڏنو هيو. جڏهن ڪو وڏي وات وارو ماڻهو وڏو ٻپ به رکي ٿو ته اها فطري ڳالهه آهي ته ان کي جيڪو ملي ٿو اهو هڙپ ڪري وڃي ٿو ۽ وڌيڪ لاءِ واجهائيندو رهي ٿو. ان کي ان ڳالهه جي پرواهه ڪونه ٿي رهي ته آيا اهو جيڪا شي استعمال ڪري رهيو آهي اها جائز به آهي يا ناجائز آهي، ۽ نه وري اهو عدل ۽ انصاف، ظلم ۽ ڏاڍ، چڱائي ۽ مٺائي ۽ گُٺ ۽ اوگڻ جي احساس سان واسيل آهي. جڏهن ڪو ماڻهو ڪوڙو هوندو آهي ته پنهنجن ڪيل واعدن تان ڦري ويندو آهي. جڏهن اهو ڪنهن ٻئي کان ڪا شي وٺڻ گهرندو آهي ته ان کي گهڻيون منتون ڪندو آهي ۽ جڏهن ان کي پاڻ کي ڪا شي ڏيڻ لاءِ چيو ويندو آهي ته اهو اڪيون ٻوٽي ڪنجوسپائي ڪندو آهي. پنهنجن ڪيل واعدن ۽ معاهدن جي انحرافي ڪندو آهي. اهو اهي سڀ ڳالهيون پنهنجي مفاد لاءِ ڪندو آهي. حضرت علي عليه السلام انهن ٻنهي لاءِ جيڪو چيو آهي ان جو مطلب اهو آهي ته انهن جي عملن جو بنياد خود مطلبي واري رجحان تي ٻڌل هيو. انهن صورتحالن ۾ انهن کي ڪابه ڳالهه دوکييازي ۽ بغاوت جي بنياد تي هڪ ٻئي جو ساٿ ڏيڻ کان روڪي نٿي سگهي، خاص طور تي جڏهن انهن مان ٻئي انهن ڳالهين ذريعي پنهنجا مفاد حاصل ڪرڻ واري مهم تي

لڳل هئا، توڙي جو انهن جي دلين جي اندر هڪ ٻئي لاءِ نفرت هئي. حضرت علي عليه السلام ان حقيقت ڏانهن ئي اشارو ڪندي هي فرمايو:

”مون انهن ٻنهي خبيثن جو خط پڙهيو آهي، جن الله تعاليٰ جي احڪامن جي نافرمانِي ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي جو مٿ ڏنو آهي.“

حضرت علي عليه السلام جي دشمنن وڏي چالاڪيءَ سان ان جي خلاف منصوبه بندي ڪئي. سازشي گهڻا هيا ۽ انهن جون نيتون ۽ مقصد به هڪ ٻئي کان مختلف هيا. بهرحال، اهي هڪڙي ڳالهه تي متحد هيا ۽ اُها ڳالهه اها هئي ته علي عليه السلام کي انهن جو حڪمران نه هجڻ گهرجي. ان سازش کي مضبوط ڪرڻ ۽ ترتيب ڏيڻ ۾ معاويه جو وڏو هٿ هيو. اهو فسادين جو سردار هيو ۽ ٻيا سڀئي ان جا حمايتي ۽ پوئلڳ هيا. حقيقت ۾ اهو ئي جنگ جمل جو اصل ڪارڻ پڻ هيو. جيڪڏهن اهو پاڻ کي ظاهر ڪرڻ ۽ اڳيان اچڻ کان سواءِ باغين کي هٿيار فراهم نه ڪري ها ته اها لڙائي نه لڳي ها. اها ڳالهه به انهيءَ حقيقت ذريعي ثابت ٿي وڃي ٿي ته حضرت علي عليه السلام جي خليفي ٿيڻ جي خبر ٻڌڻ سان ئي ان هڪدم بنوعميس قبيلي جي هڪڙي ماڻهو هٿارن زبير کي خط موڪليو. خط ۾ هي لکيل هو:

”معاويه بن ابو سفيان طرفان امير المؤمنين زبير ڏانهن. السلام عليكم. مان توهان کي اهو اطلاع ڏيڻ چاهيان ٿو ته مون شام جي عوام کان توهان جي بيعت جو حلف ورتو آهي ۽ انهن هڪدم توهان کي پنهنجو خليفو تسليم ڪيو آهي. هاڻي توهان لاءِ اهو ضروري آهي ته ڪوشش ڪيو ته بصري ۽ ڪوفي جا ماڻهو به توهان سان شامل ٿي وڃن، ڇو ته جيڪڏهن انهن ٻنهي شهرن جا ماڻهو توهان جي فرمانبرداري ڪن ته معاملو توهان جي لاءِ گهڻو آسان ٿي ويندا. توهان کان پوءِ مون ماڻهن کان طلحه بن عبدالله لاءِ بيعت ورتي آهي. هاڻي توهان علي (عليه السلام) کان عثمان رضه جي قتل جو بدلو وٺڻ جي دعويٰ ڪريو ۽ ماڻهن کي پاڻ ڏانهن اچڻ جي دعوت ڏيو. توهان ٻنهي کي گهرجي ته انهيءَ معاملي ۾ تڪڙا ۽ وڌ ۾ وڌ آڀاءُ وٺو. الله توهان کي ڪامياب ڪري ۽ توهان جي دشمنن کي ناس ڪري.“

زبير کي جڏهن اهو خط مليو ته اهو گهڻو خوش ٿي ويو ۽ اهو طلحہ کي پڻ ڏيکاريائين. اهي ٻئي معاويہ جي خلوص واري پهروپ کان ڌوڪو کائي ويا. انهن هڪدم پنهنجي طرفان علي عليه السلام جي ڪيل بيعت جي خلاف ورزي ڪئي. معاويہ جي مشوري تي عمل ڪندي حضرت علي عليه السلام خلاف لڙائي ڪرڻ جو فيصلو ڪيائون. ان جي نتيجي ۾ جنگ جمل وارو واقعو پيش آيو. معاويہ جي تمنا پوري ٿي وئي ڇو ته ان گهريو ٿي ته وقت جو خليفو علي عليه السلام ۽ خلافت جا تمنائي طلحہ ۽ زبير پاڻ ۾ وڙهن ته جيئن انهن جي سگهہ کي ڌچڪو لڳي ۽ اهي ڪمزور ٿي وڃن.

جڏهن جنگ جمل ختم ٿي وئي ته معاويہ انهن ماڻهن کي رشوت ڏيڻ ۾ وڏي رقم خرچ ڪئي. جن لاءِ ان محسوس ڪيو ته اهي ان جي مدد ڪندا يا گهٽ ۾ گهٽ علي عليه السلام جي مدد ڪونه ڪندا. باقي ان کي جيڪڏهن ڪنهن جي باري ۾ خبر هئي ته اهو نه ته ان جي ڪا مدد ڪندو ۽ نه وري جڏهن اهو بغاوت ڪري نڪرندو ته اهو شخص خاموش تماشائي رهي سگهندو ته معاويہ انهن ماڻهن کي گمراه ڪرڻ ۽ ڌوڪي ڏيڻ لاءِ انوکا طريقا اختيار ڪيا. انهن مڙني سازشن ۾ عمرو بن عاص معاويہ جو خاص صلاحڪار ۽ مددگار هيو. حضرت علي عليه السلام عمرو بن عاص کي پاڻ سان ملائڻ لاءِ در دلاسا ڏيڻ يا ڌوڪو ڪرڻ جي ڪوشش ڪونه ڪئي. ان وقت به نه جڏهن حضرت علي عليه السلام کي معلوم ٿيو ته اهو معاويہ سان سازياڙ ڪري رهيو هيو. حضرت علي عليه السلام هميشه وانگر ايماندار ۽ ديانتدار رهيا ۽ عمرو بن عاص ۽ معاويہ جو اتحاد به انهن جي ثابت قدمي کي لوڏي ڪونه سگهيو. تنهن ڪري انهن عمرو بن عاص کي هڪڙو خط لکيو جنهن ۾ هي لکيل هيو:

”تو پنهنجي ايمان کي هڪڙي شخص جي دولت پٺيان لڳائي ڇڏيو آهي، جنهن جي گمراهي ڪا لڪل ڳالهہ ڪونهي. ان جي سڀني کي خبر آهي ته هي اهڙو شخص آهي جيڪو پاڻ سان گڏ ويهندڙ پاڪ ذهن واري ماڻهوءَ کي به پنهنجي رنگ ۾ رنگي ڇڏي ٿو ۽ جيڪو غير جانبدار ۽ بردبار ماڻهو کي به بيوقوف بڻائي ڇڏي ٿو. تون ان جي پٺيان لڳو آهين ۽ ان جي ماني ڳڀي لاءِ ائين تانگهين ٿو جيئن بڪايل

ڪٿو لالچ ۾ شينهن جي چنبن جي نشانن کي ڏسندي ان جو پيڇو ڪندو آهي ته من ان جي شڪار مان ڪجهه بچيل ذرا ملي وڃن. ائين ڪرڻ سان تو پنهنجي دنيا سان گڏ آخرت به برباد ڪري ڇڏي آهي. توڙي جو جيڪڏهن تون حق کي پڪڙي رکين ها، ته به پنهنجو مقصد حاصل ڪري وڃين ٿا. هاڻي جيڪڏهن الله پاڪ مون کي توتي ۽ ابو سفيان جي پٽ تي سوڀ عطا ڪري ٿو ته مان توهان ٻنهي کي توهان جي غلط ڪارين ڪري جوڳي سزا ڏيندس ۽ جيڪڏهن مان توهان کي پنهنجي قبضي ۾ وٺي نه سگهان ۽ توهان مون کان پوءِ به زندهه رهيا ته تڏهن به تنهنجي قسمت تمام خراب هوندي“

شدید تباہی

اهي علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه هيا جنهن جي تلوار اونداھي کي چاڪ ڪري ڇڏيندي هئي ۽ دشمنن تي وڃ جي چڪاڪ وانگر ڪرندي هئي. ۽ تيز ۽ سخت هوائن وانگر انهن کي ڇڙوڇڙ ڪري ڇڏيندي هئي. ان جي اکين جا لڙڪ هائي چڻنگن ۾ بدلجي ويا هيا ۽ ان جي دل نرمي ۽ مهرباني سان باهه وسائي رهي هئي.

اهي فقيرن لاءِ انڌاري جي مقابلي ۾ سير لڪائڻ جي جاءِ، ڪمزورن لاءِ ٻوڏ جي مقابلي ۾ ڀت (ديوار) هيا، ۽ بيوسن لاءِ تڪليف کان بچڻ لاءِ وسيلو هيا، ۽ ساڙيندڙ اس ۾ رات جهڙو پاڇو هيا.

اهي علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه هيا جن جي باري ۾ ۽ جنهن جي تلوار جي باري ۾ ماڻهن سان گڏ زمانو به جلد پڪاري اٿندو ”لا فتى الا علي لا سيف الا ذوالفقار“ (علي عليه السلام کان سواءِ ڪو فاتح (جوان) ڪونهي، ذوالفقار کان سواءِ ٻي ڪا تلوار ڪونهي).

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جلدي معاويه هڪ لک ويهه هزار ماڻهو ساڻ ڪري عراق تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو ۽ رڻ ويجهو صفين جي وادي ۾ فرات جي ڪناري ۾ سان پڙلاءِ ڪيائين. اهو اڳتي وڌيو ۽ زمين جي هڪڙي کليل ۽ سڌي ڀت تي قبضو ڪيائين. صفين هڪڙي ماڻهي آهي، جيڪا فرات ندي جي ويجهو آهي. ان زماني ۾ ان ماڻهي ۾ گهڻا ئي پاڻي جا چشما هيا ۽ گڏوگڏ فرات ندي ۽ ان جي وچ ۾ وڻن جو وڏو تعداد موجود هو.

حضرت علي عليه السلام پڻ پنهنجو لشڪر ساڻ ڪري ڪوفي مان روانا ٿيا ۽ مدائن ۾ رڻ مان گذري صفين اچي پهتا. انهن جو ارادو هيو ته اهو همدرد ۽ صلاح (نصيحت) ذريعي معاويه کي بغاوت کان روڪي ۽ لڙائي جو فقط ان وقت سهارو وٺي، جڏهن اهو پنهنجي هوڏ تان نه لهي. جڏهن اهي صفين پهتا ته انهن ڏٺو ته هڪڙي وڏي لشڪر، جيڪو فرات ندي جي ڪناري تي پڙلاءِ ڪري ويٺو هيو، پاڻي تائين

رسائي کان انهن جي پنهنجي لشڪر جو رستو روڪي ڇڏيو هيو. حضرت علي عليه السلام هنن لفظن سان معاويه ڏانهن پيغام موڪليو: ”اسان هتي پاڻي لاءِ لڙائي ڪرڻ ڪونه آيا آهيون، جيڪڏهن اسان هتي توهان کان اڳ پر پهچي وڃون ها ته اسان توهان کي پاڻي ڪٽڻ کان ڪونه روڪيون ها.“

عمرو بن عاص معاويه کي صلاح ڏني ته پاڻي کان علي (عليه السلام) جي لشڪر جي رستا روڪ نه ڪري ان چيو: ”علي (عليه السلام) جي همت ۽ شجاعت جي دنيا کي چڱي طرح خبر آهي ته ان سان بهادر جنگجوئن جو هڪڙو وڏو لشڪر گڏ آهي، اهو ممڪن ڪونهي ته اهي ان صورتحال کي قبول ڪن ۽ اڄ پر وينا رهن.“ معاويه جواب ڏنو: ”خدا جو قسم! اها منهنجي پهرين ڪاميابي آهي. الله مون کي حوض ڪوثر مان ڍو ڪونه ڪرائيندو جيڪڏهن اهي ماڻهو نديءَ جو پاڻي پي وڃن. البت، باقي جيڪڏهن اهي فتح ڪري ويا ته معاملو مختلف هوندو.“

معاويه جي ساٿين جو حوصلو ايترو گهٽو وڌي ويو هيو جو انهن حضرت علي عليه السلام کي منهن سامهون چيو: ”تون مرڻ گهڙي تائين ان پاڻي جو هڪڙو ڦڙو به حاصل ڪري ڪونه سگهندين.“

جنگي حڪمت عملي جي لحاظ کان حضرت علي عليه السلام جي پوزيشن نهايت ڪمزور هئي. بهرحال، انهن حضرت مالڪ اشتر رضي الله تعالى عنه کي موڪليو ته اهو ندي جي ڪناري جو قبضو حاصل ڪري ان پنهنجي غير معمولي بهادريءَ سان معاويه جي ماڻهن کي پڇڻ تي مجبور ڪيو. هاڻي ڪنارو حضرت علي عليه السلام جي لشڪر جي قبضي ۾ هيو. علامه ابن قتبيہ جي قول مطابق عمرو بن عاص معاويه جي انهيءَ شڪست تي خوشي محسوس ڪئي ۽ ان کي چيائين: ”اي معاويه مون کي صرف هڪڙي ڳالهه ٻڌاءِ فرض ڪجي ته اهي پڻ تنهنجي لشڪر لاءِ ائين پاڻي روڪين جيئن تو اهو انهن کان روڪيو هيو ته پوءِ ڇا تون نديءَ جي ڪناري تي وري قبضو حاصل ڪرڻ لاءِ انهن جي خلاف لڙائي ڪري سگهندين؟ بهرحال، انهيءَ ڳالهه جي پڪ

آهي ته علي (عليه السلام) ائين ڪونه ڪندو جنهن کي تو جائز سمجهيو هو.“

حضرت علي عليه السلام جي ڪجهه ساٿين معاويه ۽ ان جي فوجين کي سبق سيکارڻ لاءِ انهن تي پاڻي جي بندش وجهڻ گھري پر ان عظيم شخصيت پنهنجن دوستن جي صلاح کي ڪونه مڃيو ۽ دشمنن کي آزادي سان پاڻي استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني. ان جي ساٿين تمام گھڻو اعتراض ڪيو ۽ چيائون: ”اي امير المؤمنين! انهن لاءِ پاڻي جي ائين بندش وجهو جيئن انهن توهان سان ڪيو. انهن کي پاڻي جو هڪڙو ڦڙو به پيئڻ نه ڏيو. انهن کي اڄ مرڻ ڏيو لڙائي ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪونه پوندي. توهان انهن کي پنهنجن هٿن سان پڪڙي سگھندا.“ علي عليه السلام جواب ڏنو: ”مان اهو نٿو ڪري سگھان جيڪو انهن ڪيو. انهن کي پاڻي لاءِ رستو ڏئي ڇڏيو.“

جيڪڏهن معاويه جا حمايتي اعليٰ ڪردار جا مالڪ هجن ها ته اهي علي عليه السلام ۽ معاويه جي وچ ۾ فرق کي سمجهي وڃن ها ۽ انهن کي اهو احساس ٿي وڃي ها ته حق تي ڪير آهي ۽ ناحق تي ڪير آهي. اهي پوءِ اهو به سمجهي وڃن ها ته حضرت علي عليه السلام خلاف معاويه جي مدد ڪرڻ ائين آهي جيئن ڪنهن چور ۽ ڌاڙيل جي مدد ڪرڻ هجي يا اهڙي شخص جي مدد جيڪو هڪڙي نبي سڳوري خلاف لڙائي ڪندو هجي.

عمر و بن عاص جو جيڪو به ايمان هيو اهو ان مصر جي گورنري لاءِ معاويه وٽ وڪڻي ڇڏيو هيو. ٻي صورت ۾ ان طرفان معاويه جي مدد ڪرڻ جو ڪو جواز ڪونه هيو. جڏهن ته ان کي خبر هئي ته حضرت علي عليه السلام جي پيٽ ۾ معاويه جي ڪا حيثيت ئي ڪونه هئي. صفيين جي لڙائي ۾ شامين حضرت علي عليه السلام خلاف گستاخي وارا لفظ چيا ۽ گهٽ وڌ ڳالهايو. معاويه اهو سڀ ڪجهه ٻڌي پهڪڻ لڳو. گھڻو ڪري اهو پاڻ به انهن کي هٿي ڏيندو رهيو ۽ ائين ڪرڻ لاءِ چونڊو رهيو. بلڪل ائين جيئن بعد ۾ ان پنهنجي اقتدار جي دوران اهو حڪم ڏنو هيو ته مسجدن ۾ منبرن تان علي عليه السلام خلاف گارگند ڪئي وڃي. اهو ٻيڙو عمل ان جي نصيب تي ڏالت جو هڪڙو اڻ مٽ

نشان آهي ۽ انهيءَ سبب ڪري ٻيا انسان هميشه قيامت تائين ان سان نفرت ڪند رهندا.

جڏهن عراقين شامين کي اهڙي گارگند ڪرڻ واري ٻولي استعمال ڪندي ٻڌو ته انهن به ساڳي نموني جواب ڏيڻ گهريو. پر جڏهن حضرت علي عليه السلام کي معلوم ٿيو ته ان انهيءَ ڳالهه کي پنهنجي لشڪر جي نيڪ نامي ۽ شرافت لاءِ هڪڙو ٽڪو سمجهيو. تنهن ڪري انهن پنهنجن مجاهدن آڏو هڪڙي تقرير ڪئي، جنهن ان جي حڪومت جي باوقار اصولن پر هڪڙو شاندار اضافو ڪيو. ان انهن کي هدايت ڪئي ته هر ڪنهن سان عزت وارو سلوڪ اختيار ڪيو چاهي اهو هڪڙو دوست هجي يا ڪو دشمن. انهن فرمايو: ”مان نٿو چاهيان ته توهان به انهن کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ شروع ڪيو. جيڪڏهن انهن جي غلطيٰن جي نشاندهي ڪيو ۽ انهن بابت سچين حقيقتن جو حوالو ڏيو ته اها هڪڙي مناسب ڳالهه ٿيندي ۽ ائين ڪرڻ سان توهان پنهنجو فرض ادا ڪيو هوندو. گندي ٻولي استعمال ڪرڻ جي بجاءِ توهان ائين چئو: ”اي مالڪ! اسان جي ايمان سان گڏ انهن جي ايمان جي به حفاظت ڪر. اسان جي وچ ۾ مفاهمت جو امڪان پيدا ڪر ۽ انهن جي جهالت کان عقلمندي ڏانهن رهنمائي ڪر ته جيئن اهي سچ ۽ ڪوڙ جي وچ ۾ فرق ڪرڻ جي قابل ٿين ۽ بغاوت ۽ گمراهي کان پاسو ڪن.“ حسبِ عادت حضرت علي عليه السلام وس آهر گهڻي ڪوشش ڪئي ته رتوچاڻ کان بچي ويڃي ۽ مفاهمت ٿي وڃي، پر اهو ان مقصد ۾ ڪامياب ڪونه ٿي سگهيو. ان گهڻي وقت تائين فراخدي ۽ خلوص جو دروازو کليل رکيو پر شامي ماڻهو اهڙا ته موڳا اٿ هيا جو اهي پاڻ منجهه چڱائي ۽ منائي جي وچ ۾ امتياز ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ڪري ڪونه سگهيا.

حضرت علي عليه السلام جا ساٿي اهو ڏسي حيران ٿي ويا ته اهو لڙائي جي شروعات ڪرڻ کان دير ڪري رهيو هيو ۽ انهن کي لڙائي ڪرڻ جي اجازت به ڪونه ٿي ڏنائين. انهن کي پاڻ فرمايائون: ”توهان جي انهي سوال ته مان لڙائي شروع ڪرڻ ۾ ڇو دير ڪري رهيو آهيان، جي جواب ۾ مان اهو چوندس ته مان قتل کان نفرت ڪيان ٿو ۽ ان کي

ٿارڻ گهران ٿو. الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مون کي انهيءَ جي پرواهه ڪونهي ته آيا مان موت ڏانهن اڳتي وڌان ٿو يا موت مون ڏانهن اڳتي اچي ٿو. ساڳي طرح اوهان جي انهيءَ سوال ته مان شامين خلاف جهاد جي جائز هجڻ لاءِ شڪ ۾ آهيان، جي جواب ۾ الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته مان هڪڙي ڏينهن لاءِ به لڙائي کي انهيءَ لاءِ دير ڪونه ڪئي آهي. سواءِ ان سبب جي ته مان سوچيان ٿو ته ٿي سگهي انهن مان ڪجهه ماڻهو اچي مون سان شامل ٿين ۽ منهنجي ذريعي هدايت لهن ۽ پنهنجين چُنجهين اکين سان منهنجي روشني کي ڏسن. مان انهن کي قتل ڪرڻ جي بجاءِ ان ڳالهه کي ترجيح ڏيان ٿو چو ته اهي جهالت جي حالت ۾ آهن، توڙي جو مڙني خواهشن ۽ مقصدن ڪري پنهنجن گناهن لاءِ اهي پنهنجو پاڻ ذميوار رهندا. ”جڏهن حضرت علي عليه السلام کي پڪ ٿي وئي ته شامي ڪنهن به طريقي سان حق جي راهه تي ڪونه ايندا ۽ لڙائي ايتري وڌي وئي ته اهي پاڻ پنهنجي لشڪرن جي وچ تي آيا ۽ فرمايائون: ”اي مالڪ! جيڪڏهن مون کي معلوم هجي ها ته تون تڏهن راضي ٿيندين جڏهن مان پنهنجي تلوار جي نوڪ کي پنهنجي پيٽ تي رکي ان تي ان وقت تائين ڏوڙو ٿي وڃان جو اها منهنجي بدن کي ڦاڙي منهنجي پٺي مان ٻاهر نڪري وڃي، تون انهيءَ ڳالهه کان پلي پٽ واقف آهين ته مان ائين ئي ڪيان ها. اي الله! مون کي صرف اهو معلوم آهي جنهن جي تومون کي تعليم ڏني آهي. اڄ مان انهن بيوقوف ماڻهن جي خلاف جهاد ڪرڻ کان وڌيڪ ڪابه ڳالهه بهتر نٿو سمجهي سگهان. جيڪڏهن ڪو ٻيو عمل توکي وڌيڪ پسند ٿيندڙ هجي ها ته مان يقينن ان جي بجاءِ آوري کان منهن ڪونه موڙيان ها.“

پوءِ انهن فرمايو: ”اي ڌرتي جا مالڪ! جنهن کي تو انسان ذات لاءِ اجهو بڻايو آهي ۽ جيت جڻين ۽ جانورن ۽ ٻين اڻ ڳڻين ڏسڻ ۾ اچڻ ۽ ڏسڻ ۾ نه ايندڙ ساهوارن لاءِ گهمڻ ڦرڻ جي جاءِ ڪيو آهي. اي مضبوط جبلن جا خالق جن کي تو ڌرتي جا ڪلا بڻايو آهي، ۽ مخلوقن لاءِ زندگيءَ جو وسيلو بڻايو آهي. جيڪڏهن تون اسان کي اسان جي دشمنن مٿان سوڀ عطا ڪرين ته ناانصافي ڪرڻ کان اسان کي بچائجان ۽ اسان کي حق جي راهه تي ثابت قدم رکجان ۽ جيڪڏهن

تون اسان جي دشمنن کي فتح ڏين ته اسان کي شهادت سان نوازجان ۽ اسان کي حياتي جي لوڀ لالچ کان محفوظ رکجان.“

لڙائي شروع ٿيڻ کان ٿورو اڳ عمرو بن عاص ڪجهه بيت ٺاهيا ۽ اهي حضرت علي عليه السلام ڏانهن موڪليائين. انهن مان هڪڙو هي هيو: ”اي ابوالحسن! اسان جي باري ۾ غلط فهمي ۾ نه رهجان، جڏهن اسان ڪنهن معاملي کي هٿ ۾ ڪندا آهيون ته اسان ان کي انجام تي پهچائندا آهيون.“

حضرت علي عليه السلام جي ساٿين مان هڪڙي ان جو جواب هنن لفظن ۾ ڏنو:

”ابوالحسن کان خبردار ره، جيڪو شجاعت جي ٻيلي جوشينهن آهي ۽ شيرن جو ابو آهي. اهو هر وقت هوشيار ۽ نهايت چوڪس هوندو آهي. اهو توکي بلڪل ائين لٿاڙي ڇڏيندو جيئن ڪا شي همam دستي ۾ ڪٽجي ويندي آهي. اي جاهل شخص! توهان ڪيترا بيوقوف ٿي ويا آهيو جو توهان پنهنجن هٿن کي چڪ پائي رهيا آهيو ۽ پنهنجا ڏند ڪُرتي رهيا آهيو!“

مضر ۽ ربيعه قبيلي جا اڪثر ماڻهو حضرت علي عليه السلام جا حمايتي هيا. انهن هڪ ٻئي کي مخاطب ٿي چيو: ”توهان کي مار پوي! ڇا توهان کي بهشت جي تمنا ڪونهي؟“ اهو چوندي انهن شامين مٿان حملو ڪيو ۽ انهن جي قطارن کي ڍاوان ڊول ڪري ڇڏيائون. انهن ايترن گهڻن دشمنن کي قتل ڪيو جو شامي لشڪر جي تعداد ۾ خاطر خواه گهٽتائي واضح انداز ۾ ڏسڻ ۾ پئي آهي. سمورو لشڪر درهم برهم ٿي ويو. محرز بن ثور جنهن جو تعلق ربيعه قبيلي سان هو ان هيٺيون رزميه شعر پڙهيو:

”مان پنهنجي تلوار سان شامين کي قتل ڪيان ٿو پر مون کي معاويه ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي، جنهن جون اکيون تيزيون ۽ ٻپ ٿلهو آهي. جهنم جي باهه ان کي وڪوڙي ڇڏيو آهي، اتي پونڪندڙ ڪتا ان جا پاڙيسري آهن، اهو انتهائي بيوقوف ۽ گمراه آهي.“

ربيعه ۽ مضر قبيلن جا ماڻهو مڪمل طور تي انهيءَ ڳالهه جا قائل هيا ته اهي حق جي حمايت ڪري رهيا آهن، انهن جي هڪڙي شاعر چيو:

”ريمه قبيلي جا ماڻهو حق جي حمايت ڪرڻ لاءِ انتهائي تيزي سان ڊوڙندا آيا، حق انهن جو سڌو رستو آهي.

”منهنجون اکيون ڄڻ اهو منظر ڏسي رهيون آهن ته پاڻ سفيد رنگ جي گهوڙي تي سوار آهن، گهوڙو جنهن به پاسي رخ ڪري ٿو ته سعادت وارو پکي ”هماء“ ڪنڀ پکيڙي ان مٿان پنهنجو پاڇو ڪيون پيو آهي، جتي جتي ان جا سنب ڪپن ٿا اتي آلا ڇڏيندڙ نشان اڀري اچن ٿا.

”منهنجون اکيون توهان جي هٿن مبارڪن کي ڏسي رهيون آهن ته جڏهن ذوالفقار مٿي ڪڇي ٿي ته ڊگهي ٿي پوري فضا تي چانئجي وڃي ٿي، ايستائين جو افق جي ڪنارن کي ڇهڻ لڳي ٿي، ۽ هر جاءِ تي حق جي نور جون گهڻيون ئي نشانيون ڇڏي وڃي ٿي.

”منهنجون اکيون جنگ جي ماهر هڪڙي بهادر کي ڏسي رهيون آهن جيڪو موت جي منهن ۾ ڪاهي پوي ٿو ۽ صحيح ۽ سالم نڪري اچي ٿو. اهو جڏهن تلوار يا نيزي جو وار ڪري ٿو يا دشمن ڏانهن وڌي ٿو ته وڏن وڏن بهادرن جا هيٺاءِ وات ۾ اچي وڃن ٿا. سر ڪڇي ڏيهر ٿي وڃن ٿا، زمين لاشن سان ڀرجي وڃي ٿي. هر پاسي ۽ هر طرف ماڻهن جي زبائن ۽ نڙين مان رڙيون نڪرن ٿيون ته اهو علي (عليه السلام) بن ابوطالب (رضي الله تعاليٰ عنه) آهي. اهو اسلام جو شهسوار ۽ حق و عدالت جو علمبردار آهي.

”اهو علي (عليه السلام) بن ابوطالب (رضي الله تعاليٰ عنه) آهي جنهن عرب جزيري جي شينهن جهڙي دلير عمرو بن عبدود کي ان ڏينهن مٿي ۾ ملائي ڇڏيو هيو، جڏهن بهشت تلوار جي پاڇي هيٺ هيو. علي عليه السلام ان ڏينهن نوجوان هيا، مگر ايمان جي لحاظ کان وڏا بزرگ هيا.

”هي اهوئي علي (عليه السلام) بن ابوطالب (رضي الله تعاليٰ عنه) آهي جنهن خيبر جو دروازو اُڪاڙيو هيو. اهو به اهڙي وقت جڏهن وڏن وڏن بهادرن جا بدن خوف ۽ دهشت جي ڌڪي رهيا هيا. علي (عليه السلام) قلعي جي دروازي کي اڪيڙي پنهنجي لاءِ ڀال بڻايو هيو ۽ اهو دروازو پنهنجي ڳوري وزن جي باوجود علي (عليه السلام) جي هٿ ۾ ائين هيو ڄڻ پکيءَ جو ڪنڀ هجي.

”هي اهو علي (عليه السلام) بن ابوطالب (رضي الله تعالى عنه) آهي جنهن جي تلوار جون تجليون اوندا هي کي روشن ڪري ڇڏين ٿيون ۽ دشمنن جي سرن مٿان ڪنوڻ ڪيرائين ٿيون ۽ طوفاني هوائن جا سٽڪا ڪن ٿيون.“

”هي اهو علي (عليه السلام) بن ابوطالب (رضي الله تعالى عنه) آهي جيڪو فقيرن لاءِ انٽاري جي مقابلي ۾ سِر لڪائڻ جي جاءِ ڪمزورن لاءِ ٻوڏ جي مقابلي ۾ پٽ (ديوار) آهي، ۽ بيوسن لاءِ ڏکين حالتن کان بچڻ جو ذريعو ۽ ساڙيندڙ اس ۾ رات جهڙو پاڇو آهن.“

”هي اهو ئي علي (عليه السلام) بن ابوطالب (رضي الله تعالى عنه) آهي جنهن جو نالو ٻڌي هر پاڪ دل خوش ٿي وڃي ٿي، ليڪن ناپاڪ دل غمگين ٿي ۽ هيسجي وڃي ٿي.“

”هي اهو ئي علي (عليه السلام) بن ابوطالب (رضي الله تعالى عنه) آهي جنهن جي باري ۾ ۽ جنهن جي تلوار جي باري ۾ عن قريب زمانو پڪاري اٿندو ”لا فتى الا علي لاسيف الا ذوالفقار“.

گهمسان جي لڙائي شروع ٿي وئي ۽ تمام گهڻا ماڻهو قتل ٿي ويا. حضرت علي عليه السلام انهن مٿان اوچتي موت وانگر حملو ڪيو. ان جنهن تي به حملو ڪيو اهو سڌو جهنم ۾ پهچي ويو. تلوار اهو ڪونه هلائي رهيو هو پر ”مقدر“ تلوار هلائي رهيو هيو. جڏهن انهن باغي اڳواڻ مٿان حملو ڪيو ٿي ته ان پنهنجي مٿان موت کي منڊلائيندي ڏٺو ٿي ۽ خوف مان پڇي ٿي ويو. اهي انتهائي دهشت زده ٿي ويا هيا.

عراقين جي بهادري ۽ پڪي (مضبوط) ايمان ڪري شامين تمام گهڻو نقصان سٺو. لڙائي ٽن مهينن ۽ ويهن ڏينهن تائين جاري رهي، جنهن دوران نوي پيرا جهڙيون ٿيون. البت، ٻن هفتن تائين چٽي لڙائي ٿي. اها لڙائي حرير واري واقعي طور مشهور آهي. ان لڙائي ۾ ٻنهي ڌرين سان تعلق رکندڙ هڪ لک ويهه هزار سپاهي قتل ٿيا. انهن ٻنهي ڌرين طرفان وڙهندڙ ماڻهو هڪ ٻئي جا دوست، ڀائر ۽ مت مائٽ هيا ۽ انهن پنهنجن هٿن سان پنهنجن پيارن ۽ مائتن کي قتل ڪيو. انهيءَ موڙ تي ازد قبيلي جي ماڻهن چيو: ”اسان پنهنجن عضون کي پنهنجن هٿن سان

ڪپي رهيا آهيون. اهي ماڻهو جن کي اسان قتل ڪري رهيا آهيون، اهي اسان جا ئي هٿ ۽ پانهون آهن.“

لڙائي دوران حضرت علي عليه السلام جا مجاهد چار ڀيرا معاويه جي تنبو وٽ پهچي ويا ۽ ذري گهٽ ان کي قيد ڪرڻ وارا هيا. جڏهن معاويه ڏٺو ته ان جي شڪست يقيني آهي ته اهو تمام گهڻو ڀڄ ۽ ونجي ويو. تنهن ڪري ان ڀڄي وڃڻ جو فيصلو ڪيو ۽ پنهنجي لاءِ گهوڙو آڻڻ جو حڪم ڏنائين. ٻئي پاسي حضرت علي عليه السلام شامين جا ڪنڌ ڪپڻ جاري رکيو. البت، معاويه پنهنجن سپاهين کي حڪم ڏنو ته ويڙهه جاري رکو انهيءَ اميد تي ته شيطان ان لاءِ ۽ عمرو بن عاص لاءِ سلامتي جو ڪورستو ڳولڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو.

وري گهمسان جي لڙائي شروع ٿي وئي ۽ ٽن ڏينهن تائين جاري رهي. تاريخدان ٻڌائين ٿا ته انهن ٽن ڏينهن ۾ جيترو جاني نقصان ٿيو ان جو مثال اسلامي تاريخ جي ڪنهن به لڙائي ۾ ملڻ مشڪل آهي. ابن قتيبه ٻڌائي ٿو ته اڌ رات جو حضرت علي عليه السلام پنهنجي لشڪر ۾ پڙهو ڏياريو ته رواني ٿيڻ جي تياري ڪيو. جڏهن اُن جي چڙڻ جا آواز معاويه جي ڪنن تائين پهتا ته ان عمرو بن عاص کي گهرايو ۽ ان کان پڇا ڪيائين ته ڪهڙو معاملو آهي. ان جواب ڏنو. ”مون کي لڳي ٿو ته علي (عليه السلام) ميدان ڇڏڻ جي تياري ڪري رهيو آهي.“ بهرحال، جڏهن سچ اڀريو ته انهن ڏٺو ته علي عليه السلام بلڪل انهن جي ويجهو اچي پهتو آهي. معاويه پوءِ عمرو بن عاص کي چيو: ”تو مون کي ٻڌايو ته علي (عليه السلام) ڀڄڻ جي رٿابندي ڪري رهيو آهي پر معاملو ته ان جي بلڪل ابتڙ آهي.“ عمرو ڪليو ۽ چيو: ”اهو ڀڄڻ علي (عليه السلام) جي جنگي حڪمت عملي جو هڪڙو حصو هيو.“ معاويه کي پوءِ پڪ ٿي وئي ته ان جو موت يقيني آهي. بهرحال، انهيءَ دوران شامين رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون: ”توهان ۽ اسان جي وچ ۾ الله جو ڪتاب آهي.“

شامي تمام گهڻو مايوس ٿي ويا هيا ۽ وڙهڻ جي صلاحيت باقي ڪونه بچي هين. انهن قرآن شريف جي نسخن کي نيزن ۾ تنبي اڀو ڪيو. هڪڙي ٽڪري تي چڙهي ويا ۽ رڙيون ڪرڻ شروع ڪيائون: ”اي ابوالحسن! الله جي ڪتاب کي پئي نه ڏي، تون ان تي عمل ڪرڻ ۽

ان جي فيصلي کي مڃڻ لاءِ وڌيڪ حقدار آهين.“ انهيءَ چال جي رٿابندي عمرو بن عاص ڪئي هئي. حضرت علي عليه السلام جي ساٿين ان شخص کان گهڻي نفرت ڪئي ٿي ڇو ته ان دنياوي مفادن لاءِ ايمان وڪيو هيو ۽ حضرت علي عليه السلام جي مقابلي ۾ معاويہ کي ترجيح ڏني هئائين.

حضرت علي عليه السلام چڱي طرح ڄاتو ٿي ته شامين انهيءَ چال جو سهارو پنهنجيون حياتيون بچائڻ لاءِ ورتو آهي، ڇاڪاڻ ته ٻي صورت ۾ انهن جو قرآن شريف سان ڪو واسطو ئي ڪونه هو. تنهن ڪري ان انهيءَ تياڪڙي جي آڇ کي رد ڪيو. پر انهيءَ معاملي ۾ ان جي پوئلڳن جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي ويو. هڪڙن جو خيال هيو ته جيئن ته لڙائي الله جي ڪتاب جي فرمانبرداري کي يقيني بڻائڻ لاءِ وڙهي پئي وڃي ۽ شامي به انهيءَ معاملي جي فيصلي لاءِ ان ئي ڪتاب کي وچ ۾ آڻي رهيا آهن، تنهن ڪري انهن جي آڇ کي قبول ڪرڻ گهرجي ۽ لڙائي کي هڪدم روڪي ڇڏجي. بهرحال، ٻين کي احساس ٿي ويو هيو ته جڏهن اهي فتح جي ويجهو پهچي ويا هئا ته اها ڪوشش انهن کي ڌوڪو ڏيڻ لاءِ ڪئي وئي هئي. تنهن ڪري انهن اصرار ڪيو ته لڙائي کي جاري رکڻ گهرجي. انهن جماعتن مان ڪابه جماعت پنهنجي موقف تان هٽڻ لاءِ تيار ڪونه هئي.

حضرت علي عليه السلام پنهنجن دشمن جي هٿان پريشانين کي منهن ڏيڻ بجاءِ پنهنجن دوستن هٿان گهڻين ڏکيائين کي پوڳيو. جيئن خليل جبران چوي ٿو ته اهو ڪنهن نبي سڳوري وانگر هيو جنهن کي پنهنجي قوم جي بجاءِ ڪنهن ٻي قوم ڏانهن، ۽ جنهن زماني سان ان جو واسطو هيو ان زماني کان سواءِ ڪنهن ٻئي ۾ موڪليو ويو هيو. ڇو ته ان جا ويجهڙا ساٿي به ان کي چڱي طرح سمجهي ڪونه سگهيا. ان جي لشڪر ۾ هميشه ڪجهه چيڙاڪ ۽ گرم مزاج ماڻهو موجود هوندا هيا، جيڪي پنهنجا ڪيل واعدا وساري ڇڏيندا هئا ۽ ڏچا پيدا ڪندا رهندا هيا. اهي جيڪي ان جا جانثار رهيا ۽ اهي جيڪي ان سان بي دلي سان شامل ٿيا هيا، انهي معاملي ۾ هڪجهڙا هيا. هڪڙو اهڙو شخص اشعث بن قيس هيو. اهو اندروني طور گهڻو لالچي ۽ دوکيباز هيو. ان گهڻائي

دفعاً علي عليه السلام سان ويساه گهاٽيون ڪيون هيون پر ان صفين ۾ جيڪا ويساه گهاٽي ڪئي اها گهڻي بدتر هئي.

جڏهن معاويه جي سپاهين قرآن شريف کي نيزن تي اڀوڪيو ۽ چيو ته انهن جي وچ ۾ قرآن شريف آهي ۽ اهوئي معاملي جو فيصلو ڪندو ته اهو شخص حضرت علي عليه السلام وٽ آيو ۽ چيائين: ”ائين لڳي ٿو ته اسان جا اهي ماڻهو قرآن شريف جي ٽياڪٽر مڃڻ لاءِ شامين سان متفق ٿيڻ لاءِ تيار آهن. جيڪڏهن توهان راضي هجو ته مان معاويه سان ملاقات ڪري اهو معلوم ڪريان ته ان جي نيت ڪهڙي آهي.“

ان مهل عراقين جي ٻنهي جماعتن جي وچ ۾ اختلاف شديد ٿي ويو. اشعث وري حضرت علي عليه السلام وٽ آيو ۽ اصرار ڪيائين ته قرآن شريف وسيلي ٽياڪٽر جي آڇ کي قبول ڪرڻ گهرجي. حضرت علي عليه السلام ۽ ان جا ساٿي اها رٿ قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هيا پر آهستي آهستي اشعث جي حمايتين جو تعداد وڌندو ويو ۽ انهن مان ڪجهه ماڻهن جو ايترو حوصلو وڌي ويو جو انهن حضرت علي عليه السلام کي ڌمڪيون ڏيندي چيو: ”اي علي! توکي قرآن وسيلي فيصلو ڪي مهٽ ڏيڻ گهرجي، جنهن لاءِ توکي دعوت ڏني رهيا آهن. ٻي صورت ۾ اسان توکي انهن ساڳين تلوارن سان قتل ڪنداسين جنهن سان اسان عثمان کي قتل ڪيويا توکي معاويه جي حوالي ڪنداسين. معاويه اسان کي الله جي ڪتاب جي حڪم مطابق عمل ڪرڻ لاءِ چيو آهي ۽ اسان ائين ڪرڻ لاءِ راضي ٿيا آهيون. خدا جو قسم توکي به راضي ٿيڻ گهرجي، ٻي صورت ۾ اسان توهان اهو سلوڪ ڪنداسين جنهن جو اسان اڳ ۾ ئي ذڪر ڪري چڪا آهيون.“

هاڻي علي عليه السلام لاءِ نازڪ صورتحال ٿي وئي. ان جي سامهون ٻه متبادل ڳالهائون هيون، يا ته اهڙي نموني قدم کڻجي ته ان جي پوئلڳن جي وچ ۾ ڦڦير پيدا ٿي وڃي يا ان ڳالهه کي مڃجي جيڪا باغين چئي ٿي.

صورتحال ان وقت اڃا وڌيڪ نازڪ ٿي وئي جڏهن اشعث جي اڳواڻي ۾ باغين علي عليه السلام کي چيو ته اهو پنهنجي لشڪر جي سالار مالڪ اشتر رضي الله تعاليٰ عنه کي لڙائي جي ميدان مان واپس

گهراڻي ۽ ڌمڪي ڏنائون ته جيڪڏهن اهوائين نه ڪندو ته اهي ان کي عهدي تان هٽائيندا ۽ قتل ڪري ڇڏيندا. حضرت علي عليه السلام بي دلي سان مالڪ اشتر رضي الله تعاليٰ عنه کي لڙائي جي ميدان مان واپس گهرايو ۽ زور زبردستي جي ڪري ٿياڪڙي جي تجويز کي قبول ڪيائين.

معاويه ۽ شامين پنهنجي طرفان عمرو بن عاص کي امين مقرر ڪيو. اشعث حضرت علي عليه السلام کي چيو: ”اسان ابو موسيٰ اشعري کي توهان جي طرفان امين مقرر ڪريون ٿا.“

عمرو بن عاص مڪمل بي اصول شخص هيو جڏهن ته ابو موسيٰ محض هڪڙو ٻالو ٻالو هيو بلڪ اڃا به هڪڙو بيوقوف شخص. علي عليه السلام انهن ٻنهي کي چڱي طرح سڃاڻندو هيو. تنهن ڪري ان چيو: ”مان ابو موسيٰ اشعري کي پسند ڪون ٿو ڪريان. اهو نازڪ وقت تي مون کي ڇڏي ويو ۽ ماڻهن کي به منهنجي مدد ڪرڻ کان روڪيائين. پوءِ اهو پنهنجي حياتي بچائڻ لاءِ ڀڄندو رهيو ۽ اهو مان هيس جنهن ان کي پناهه ڏني. البت، مان عبدالله بن عباس کي امين طور مقرر ڪيان ٿو.“

اشعث ۽ ان جي حمايتين جواب ڏنو. ”اسان چاهيون ٿا ته امين اهو ٿئي جيڪو غير جانبدار هجي، جنهن جو توهان ڏانهن يا معاويه ڏانهن جهڪاءُ نه هجي.“

اهو جملو ظاهر ڪري ٿو ته اهي حضرت علي عليه السلام سان ڪيڏو ڌوڪو ڪري رهيا هيا. اهي يا ته معاويه جا دلال (ايجنٽ) هيا يا ان جي مدد ڪرڻ گهريائون ٿي.

امير المومنين علي عليه السلام ڪنهن به صورت ۾ ابو موسيٰ اشعري کي امين مقرر ڪرڻ لاءِ راضي ڪونه هيا. تنهن ڪري ان چيو: ”ٺيڪ آهي جيڪڏهن عبدالله بن عباس توهان کي قبول ڪونهي ته توهان مالڪ اشتر کي امين مقرر ڪري سگهو ٿا.“

بهرحال، باغين انهيءَ تجويز سان به اتفاق ڪونه ڪيو. اشعث بن قيس حضرت مالڪ اشتر رضي الله تعاليٰ عنه سان گهڻو ساڙ ڪندو هو.

مالڪ اشتر رضي الله تعالى عنه سچ ۽ خلوص جو هڪڙو نمونو هيو. اهو پختي عزم سان دوراندیش شخص (انسان) هيو. اهو عظيم جنگجو هيو. اشعث، بھر حال، اهڙي ڪنھن بہ خصوصيت جو مالڪ ڪونہ هيو. ان جي غير معمولي ڳڻن جي ڪري ئي حضرت علي عليه السلام کي مالڪ اشتر رضي الله تعالى عنه لاءِ گھڻو لحاظ هيو. ان کي اشعث سوڌو ٻئي ڪنھن لاءِ بہ اهڙو لحاظ ڪونہ هيو. اشعث ڪاوڙ جي جوش ۽ چيو: ”اهو اشتر ئي آهي جنھن ان باھ کي مچايو آهي، اهو ئي آهي جنھن جي حڪم هيٺ اسان کي نيڙيو ويو آهي.“

حضرت علي عليه السلام ۽ ان جا دوست باغين کي مڃائڻ ۾ ڪامياب ڪونہ ٿيا، جن جو تعداد تمام گھڻو ٿي ويو هيو. امڪاني طور تي انھن ماڻھن جي هٿ جو هڪڙو سبب اهو هيو تہ لڙائي گھڻي عرصي تائين جاري رھي هئي، اھي ٿڪجي پيا هئا ۽ وڌيڪ لڙائي ڪرڻ جي ڪيفيت ۾ ڪونہ هيا. انهيءَ سبب ڪري ئي انھن اميرالمومنين علي عليه السلام سان اهڙو رويو اختيار ڪيو ۽ اشعث جي حمايت ڪئي. جڏھن حضرت علي عليه السلام انھن جي سخت لهجي کي ڏٺو ۽ ڪاڻو لڳايو تہ ان جي حمايتين جو تعداد گھٽجي ويو هيو تہ ان چيو: ”ڇا توهان جو ضد آهي تہ ابوموسيٰ کي امين مقرر ڪيو وڃي؟“ انھن هاڪار ۾ جواب ڏنو. ان تي پاڻ فرمايائون: ”جڏھن ان معاملي ۾ منھنجي انڪار جي گنجائش ڪونھي تہ پوءِ توهان کي جيڪي وڻي اهو ڪريو.“

حضرت علي عليه السلام جي لشڪر ۾ اھي ماڻھو جن ٿيا ڪڙي واري تجويز کي ڪونہ مڃيو هيو ۽ لڙائي جاري رکڻ گھريائون ٿي انهيءَ ڳالھ تي سخت ناراض ٿي ويا تہ الله جي ڪتاب ۾ جھاد جي واضح حڪم باوجود ان معاملي ۾ ڪنھن بني بشر کي امين مقرر ڪري سگھجي ٿو. ان کي امين چو مقرر ڪجي جڏھن معاملو بلڪل چٽو هيو؟ انهي ڳالھ ۾ ڪوشڪ ڪونہ هيو تہ حضرت علي عليه السلام حق تي هيو ۽ معاويه ۽ ان جا حمايتي غلط هيا. اهو ئي تہ اصل بنياد هيو جنھن مطابق معاويه سان لڙائي ڪئي وئي هئي. ان لڙائي ۾ حضرت علي عليه السلام جي حمايتين جو بہ گھڻو تعداد قتل ٿي ويو هيو. انھن سڀني کي يقين هيو تہ علي عليه السلام جي ڏر تي وڙھندي اھي حق جي

حمایت ڪري رهيا آهن. تنهن ڪري حضرت علي عليه السلام لاءِ اها ڳالهه سٺي ڪونه هئي ته پنهنجي حق تي هوندي به پاڻ لاءِ ڪو شڪ محسوس ڪري ۽ تياڪڙ کي قبول ڪري.

مجاهدن مان هڪڙي نعرو هنيو: ”سواءِ الله جي ڪوبه قاضي ڪونهي.“ (بعد ۾ اهو جملو خارجين جو بنيادي نعرو ٿي ويو ۽ انهن جو سمورو عقيدو ان ۾ سلهاڙيل هو.)

ڪجهه گهڻين اندر ئي اهو نعرو سموري لشڪر منجهه گردش ڪري ويو. هر هڪ رڙيون ڪري رهيو هو: ”الله کان سواءِ ڪوبه قاضي ڪونهي.“ جن ماڻهن تياڪڙ جي مخالفت ڪئي ٿي انهن ان نعري کي پنهنجي مذهب جو بنيادي اصول بڻائي ڇڏيو.

اهي ماڻهو کلم ڪلا حضرت علي عليه السلام جي مخالفت ڪرڻ لڳا ۽ مطالبو ڪيائون ته ان کي پنهنجي غلطي، بلڪ تياڪڙ کي قبول ڪرڻ جي ڪري پنهنجو مرتد ٿيڻ تسليم ڪرڻ گهرجي، جڏهن ته فيصلو الله جي هٿ ۾ هيو. انهن اهو به مطالبو ڪيو ته اهو معاويہ سان ڪيل پنهنجي معاهدي تان به ڦري وڃي. انهن وڌيڪ چيو ته اهي ان جي حمايت ۽ معاويہ خلاف لڙائي فقط تڏهن ڪندا جڏهن اهو انهن جو مطالبو مڃيندو ۽ بي صورت ۾ اهي خود علي عليه السلام خلاف وڙهندا.

امير المؤمنين علي عليه السلام انهن جو مطالبو ڪونه مڃيو. معاويہ سان ان وقت تائين ٺاهه ٿي چڪو هيو ۽ ٻنهي ڌرين انهيءَ ڳالهه تي اتفاق ڪيو هيو ته اهي امينن جي فيصلي کي قبول ڪندا ۽ حضرت علي عليه السلام اهڙو شخص ڪونه هيو، جيڪو پنهنجي قول تان ڦري وڃي. اهو مرتد ٿيڻ واري الزام کي به تسليم ڪري نٿي سگهيو. چوڻ ته اهو پنهنجي سموري حياتي دوران سچو مسلمان رهيو هيو ۽ ڪڏهن به شرعي قانون جي انحرافي ڪونه ڪئي هئائين، نه وري ڪنهن شخص جو ڏوهه ڪيو هئائين. جيڪڏهن ان معاويہ ۽ عمرو بن عاص وانگر زندگي گذاري هجي ها، جيڪي پنهنجي طرفان ڪيل ڪنهن به معاهدي جي پرواهه ڪونه ڪندا هيا، ته اهو به خارجين جي تجويز مڃي وڃي ها ۽ انهن طرفان آڇيل حمايت کي استعمال ڪري ها ۽ آخرڪار معاويہ مٿان فتح حاصل ڪري وڃي ها.

انهن حالتن ۾ ئي ان پنهنجي بي يارومددگاري ۽ خارجين جي بغاوت ۽ نافرمانِي کي نظر ۾ رکندي وڏي ڌڪ مان چيو:

”اي اهي انسانو جن سان ڪوڙي چال ڪيڏي وئي ۽ جن ڌوڪو کاڌو! توهان جيڪي دوکيباز جي دغا ۽ ٺڳي کان خبردار هجڻ جي باوجود بيوقوف بڻايا ويا، توهان جيڪي پنهنجي هوڏ تي قائم رهيا، پنهنجي جوش جي پيروي ڪئي، رستو ڀڄي ويا ۽ هيڏي هوڏي پٽڪڻ لڳا، حق پڌرو هيو پر توهان ان کي پني ڏني، راه سڏي هئي پر توهان ان کي ترڪ ڪيو ۽ غلط رستي تي هليا ويا. مان ان هستي جو قسم ڪٿان ٿو جنهن ٻج کي ڦاڙي ان مان جان پيدا ڪئي، ته جيڪڏهن توهان علم کي ان جي اصل بنياد مان حاصل ڪيو هجي ها، سچائي کي ان جي حقي جاءِ تان ذهن ۾ ويهاريو هجي ها، سڌو رستو اختيار ڪيو هجي ها ۽ حق جي شاهراه تي سفر ڪيو ها ته سڌيون واٽون توهان جو آڌر پاءُ ڪن ها ۽ حق جون نشانيون توهان تي پڌريون ٿي وڃن ها، پوءِ ڪير به غربت ۽ محتاجي جو شڪار ڪونه ٿئي ها ۽ ڪنهن به مسلمان يا غير مسلم سان ظلم ڪونه ٿئي ها.“

ٽياڪڙ جي نتيجي کان سموري دنيا چڱي طرح واقف آهي. خارجين امير المومنين علي عليه السلام خلاف بغاوت ڪئي.

جيئن ان جي فطرت ۽ عادت هئي حضرت علي عليه السلام پنهنجي وس آهر گهڻي ڪوشش ڪئي ته اهي ماڻهو بغاوت کي ترڪ ڪن ۽ لڙائي جي نوبت پيش نه اچي. خارجين دعوا ڪئي ته ابوموسيٰ ۽ عمرو بن عاص ٽياڪڙ ۾ امين طور ڪم ڪندي الله جي چٽي حڪم جهاد جي مخالفت ڪئي هئي ۽ انهن جا پنهنجا ڀائر يعني حضرت علي عليه السلام جي لشڪر وارا ٽياڪڙ کي قبول ڪري مرتد ٿي ويا آهن، ڇو ته انهن دين جي معاملي ۾ انسانن جي فيصلي کي قبول ڪيو هيو. خارجين چيو: ”اسان هاڻي انهن کان ڌار ٿيون ٿا ۽ الله جو شڪر آهي ته اسان ٻين جي پيٽ ۾ سڏي ۽ حق جي رستي تي آهيون.“

ڇا اهو مناسب هو؟

حلي عليه السلام جي لشڪر مان تياڪر کي مڃڻ ۽
تياڪر جي مخالفت ڪرڻ وارن، پنهنجي ڌرين مان ڪنهن به ڌر
عالي عليه السلام کي چڱيءَ طرح ڪونه سڃاتو.

جيڪو ڪجهه بيان ڪيو ويو آهي ان جي تسلسل ۾ ۽ خارجين
جي باري ۾ ڳالهه ڪرڻ کان اڳ هن واقعي جو حوالو ڏيڻ ضروري لڳي ٿو.
جيڪي صفين جي لڙائي ۾ پيش آيا. اسان کي احساس آهي ته اهي ٻئي
واقعا انهيءَ حقيقت جو ججهو ثبوت آهن ته حضرت علي عليه السلام
ڪاميابي سان پنهنجو مقصد حاصل ڪيو هيو ڇو ته حقيقي ڪاميابي
جو مطلب دليون کٽڻ آهي. نه ڪي دشمن جي قلعي تي پنهنجو جهنڊو کوڙڻ.
اسان خاص طور تي انهن واقعي جو تفصيل سان جائزو وٺڻ جي
تجويز پيش ڪيون ٿا، ڇو ته حضرت علي عليه السلام جا اڪثر مداح به
سوچيندا آهن ته انهن ٻن موقعن تي ان موقعي جي نزاکت مطابق قدم
ڪونه کنيو ۽ معاويہ ۽ ان جي لشڪر سان اهو رويو اختيار ڪيو جنهن
جا اهي حقدار ڪونه هئا.

اهي ماڻهو چون ٿا ته انهن موقعن تي جيئن ان ڪيو جيڪڏهن
ائين نه ڪري ها ته اهو بغير لڙائي جي ڪامياب ٿي سگهيو ٿي ۽
جيڪڏهن جنگ ڪرڻ ضروري ٿي به ويو هيو ته به لڙائي ايتري ڊگهي ۽
رتوڇاڻ واري نه ٿئي ها.

پهريون واقعو اهو آهي جنهن جو اسان اڳ ۾ ئي گذريل صفحن ۾
ذڪر ڪيو آهي. يعني جڏهن علي عليه السلام فرات ندي جي ڪناري
جو قبضو حاصل ڪري ورتو ته ان دشمنن کي اجازت ڏني ته اهي
سندس پنهنجي فوج وانگر پاڻي استعمال ڪن، توڙي جو اڳ ۾ جڏهن
شاميين ندي جي ڪناري تي قبضو ڪري ورتو هيو ته انهن حضرت علي
عليه السلام ۽ ان جي ساٿين لاءِ پاڻي تائين پهچڻ جو رستو بند ڪر
ڇڏيو هو ۽ اهو به چيو هو: ”تنهنجي اڃ وگهي مرڻ گهڙي تائين توکي
پاڻيءَ جو هڪڙو ڦڙو به ڪونه ڏينداسين.“ پر علي عليه السلام انهن کي

شڪست ڏئي ڀڄائي ڪڍيو ۽ ندي تي قبضو حاصل ڪرڻ کان پوءِ ان جي ڪناري کي دشمن لاءِ کليل ڇڏيائين.

معاويہ ندي جي ڪناري تي قبضي کي پنهنجي پهرين ڪاميابي چيو هيو ۽ قسم کنيو هئائين ته اهو عراقين کي پاڻي جو هڪڙو ڦڙو به کڻڻ جي اجازت ڪونه ڏيندو باقي اهي طاقت ذريعي ندي جي ڪناري تي قبضو حاصل ڪري ويا ته ٻي ڳالهه آهي. بهرحال، جڏهن حضرت علي عليه السلام شامين کي ڀڄائي ڪڍيو ۽ ندي جي ڪناري تي قبضو حاصل ڪري ورتائين ته ان انهن کي چيو: ”توهان به اسان وانگر پاڻي استعمال ڪري سگهو ٿا.“

ٻيو واقعو عمرو بن عاص سان واسطو رکي ٿو جيڪو لڙائي دوران هڪڙي موقعي تي حضرت علي عليه السلام جي هٿ چڙهي ويو هيو پر ان عمرو کي قتل ڪونه ڪيو. مختصر طور تي واقعو هيئن آهي:

جڏهن حضرت علي عليه السلام ڏٺو ته گهمسان جي لڙائي هلي رهي آهي ۽ تمام گهڻا ماڻهو قتل ٿي رهيا آهن ته اهو هڪڙي ٽڪري تي چڙهي ويو ۽ چيو: ”اي معاويہ! اهي ماڻهو ڇو اسان جي خاطر هروڀرو هڪ ٻئي کي قتل ڪندا رهن؟ انهن کي هٿائي ڇڏجي ۽ تون پاڻ لڙائي جي ميدان ۾ اچي وڃ ته جيئن اسان ٻئي دويدو لڙائي ذريعي ان معاملي جو فيصلو ڪيون. جيڪو به فتح حاصل ڪندو اهو خليفو ٿي ويندو.“ عمرو بن عاص معاويہ کي چيو: ”اهو ٺيڪ آهي! علي (عليه السلام) واجبي ڳالهه چئي آهي.“ معاويہ ڪليو ۽ چيائين: ”اي عمرو! تون پڻ لالچ جو شڪار ٿي ويو آهين.“ ان جي چوڻ جو مطلب هيو ته جيڪڏهن اهو علي عليه السلام سان مقابلو ڪرڻ لاءِ ويو ته اهو يقيني طور (پڪ سان) قتل ٿي ويندو ۽ ان جو موت خليفن ٿيڻ لاءِ عمرو جو رستو هموار ڪندو عمرو چيو: ”مون کي خدا جو قسم آهي ته تون فقط علي (عليه السلام) سان مقابلو ڪرڻ ذريعي ئي پنهنجي عزت بچائي سگهندين.“ معاويہ جواب ڏنو: ”خدا جو قسم تون مذاق ڪري رهيو آهين. مان علي (عليه السلام) سان پنهنجي لشڪر سان گڏجي ئي مقابلو ڪندس.“ ان مان ان جو اهو مطلب هيو ته علي عليه السلام سان دويدو مقابلو ڪرڻ ان جي وس جي ڳالهه ڪونه هئي.

تاريخدان ٻڌائي ٿو ته عمرو بن عاص معاويه تي ٺٺل ڪندي چيو: ”ارمان جي ڳالهه آهي ته تون علي (عليه السلام) جي سامهون ويڃڻ ۾ بزدلي ڏيکاري رهيو آهين ۽ پنهنجن دوستن جي جذبات کي مجروح ڪري رهيو آهين. مون کي خدا جو قسم آهي ته جيڪڏهن مون کي هزار دفعا به مرڻو پوي ها ته علي (عليه السلام) سان مقابلو ڪرڻ کان ڪونه ڪيائين ها.“

عمرو بن عاص ٻاهر نڪري آيو ته علي عليه السلام سان دويدو مقابلو ڪري حضرت علي عليه السلام اک چنپ ۾ ان تي پنهنجي نيزي سان حملو ڪيو ۽ ان کي پٽ تي ڪيرائي وڌائين. پوءِ حضرت علي عليه السلام جي تلوار ڪنوڻ وانگر عمرو جي مٿان چمڪڻ لڳي ۽ علي عليه السلام ان کي مارڻ تي هيو ته ان گوڏ لاهي پاڻ کي اگهاڙو ڪري ڇڏيو. حضرت علي عليه السلام پنهنجو منهن ان کان ڦيرائي ڇڏيو ۽ اتان پري هتي ويو. چو ته ان جي موروثي شرافت ۽ اعليٰ ظرفي ان کي اجازت ڪونه ڏني ته اهو ڪنهن ماڻهوءَ جي اوگهڙ ڏانهن نظر ڪري

اهي ماڻهو جيڪي علي عليه السلام جي تعريف ڪن ٿا ۽ سمجهن ٿا ته اهو ڪامياب ٿي ويو هيو چون ٿا ته ان انهن ٻنهي موقعن تي موقعي جي مناسبت مطابق قدم ڪونه کنيو. انهن جو خيال آهي ته جڏهن ان ندي جي ڪناري تي قبضو حاصل ڪري ورتو هيو ته اهو ٻن ڳالهين ڪري شامين کي پاڻي کان محروم ڪرڻ لاءِ حق بجانب هجي ها.

پهريون ته لڙائي ۾ اهڙي حڪمت عملي جو سهارو وٺڻ جائز آهي جيڪا دشمن کي آڻ مڃائڻ تي مجبور ڪري يا ان کي ايترو ڪمزور ڪري جو اهو اثر اٿئي نموني سان وڙهڻ جي قابل نه رهي. معاويه به انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي ندي تي قبضو ڪيو هيو ۽ ان کي پنهنجي پهرين ڪاميابي سڏيو هيو.

ٻيو ته حضرت علي عليه السلام ندي جي ڪناري تي لڙائي ذريعي قبضو حاصل ڪيو هيو ۽ هاڻي اها لڙائي جي مال غنيمت مثل هئي. تنهن ڪري فوجي قاعدن مطابق معاويه ۽ ان جي لشڪر تي ان جي استعمال کان پابندي لڳائڻ لاءِ اهو مجاز ٿي وڃي ها.

ساڳي طرح اهي چون ٿا ته حضرت علي عليه السلام موقعي جي مناسبت کان هتي ڪري قدم کنيو جڏهن ان عمرو بن عاص کي پڇي ويڃي اجازت ڏني ۽ ان جي جان بخشي ڪيائين. عمرو بن عاص معاويه جي لشڪر جو سپهه سالار هيو ۽ چالاڪ سياسي سازشي ۽ حضرت علي عليه السلام جو جاني دشمن هيو. ان ماڻهن کي حضرت علي عليه السلام خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ هرڪايو ۽ ان جي خلاف لڙائي ڪرڻ لاءِ هڪڙي وڏي لشڪر کي منظم ڪري حرڪت ۾ آندائين. جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام ان کي اتي جو اتي قتل ڪري ڇڏي ها، جڏهن ان جي ذوالفقار عمرو جي سر مٿان پهچي چڪي هئي ته اهو تن ڳالهين ڪري ائين ڪرڻ لاءِ حق بجانب هجي ها.

پهريون ته فوجي قانونن ۽ قاعدن مطابق عمرو کي قتل ڪرڻ جو مطلب شامين جي هڪڙي خطرناڪ وحشي کي قتل ڪرڻ جي برابر هجي ها. ان جي مرڻ کانپوءِ دشمن جا فوجي همت هاري ويهن ها ۽ پڇي وڃن ها. معاويه پنهنجي ساڄي ٻانهن جهڙو ماڻهو وڃائي ويهي ها ۽ حضرت علي عليه السلام پنهنجي انتهائي دوکيباز شاطر ۽ بااثر دشمن مان جان ڇڏائي وڃي ها.

ٻيو ته عمرو بن عاص جو تعلق هڪڙي اهڙي لشڪر سان هيو جنهن کي حضرت علي عليه السلام سان وفاداري ڪونه هئي. بلڪ ان ۾ ان جي دوستن خلاف دشمني وارو رويو هيو.

ٽيون ته اهو عمرو بن عاص پاڻ هيو جيڪو حضرت علي عليه السلام سان لڙائي ڪرڻ آيو هو ۽ ان کي للڪاريو هئائين. جيڪڏهن اهو حضرت علي عليه السلام جيترو بهادر هجي ها ۽ ان کي قتل ڪرڻ جو موقعو ملي وڃيس ها ته اهو علي عليه السلام کي قتل ڪرڻ ۾ دير نه ڪري ها. انهيءَ صورتحال ۾ جيڪڏهن حضرت علي عليه السلام عمرو بن عاص کي قتل ڪري ها ته ڪير به ان تي الزام ڪونه هڻي ها.

انهيءَ حقيقت کي نظر ۾ رکندي ته حضرت علي عليه السلام هڪڙي لشڪر جو سپهه سالار هيو ۽ انهن ٻن موقعن تي ڪاميابي ان جي قدم ۾ هئي ان لاءِ ضروري هيو ته اهو ڪنهن موقعي کي هٿان نه وڃائي ها.

چو ته اهو ئي لڙائي جو اصول آهي. هڪڙي فوجي سالار جي سڃاڻپ ئي اها آهي ته اهو لڙائي ڪٿڻ جي معمولي موقعي کي به هٿان نه وڃائي. خاص طور تي فوجي نقط نظر کان تنقيد ڪندڙن طرفان اٿاريل اعتراض نيڪ آهي، پر سوال اهو آهي ”ڇا علي عليه السلام رڳو فوج جو سپهه سالار هيو؟“

هن وقت تائين حضرت علي عليه السلام جي باري ۾ اسان جيڪو ڪجهه به چيو آهي ان مان چٽي نموني ظاهر ٿئي ٿو ته ان جي شخصيت ۾ ذري جيتري به دوکييازي يا تضاد ڪونه هيا. پوءِ اهو ڪيئن ٿي ممڪن ٿي سگهيو ته هڪڙي طرف اهو انتهائي اعليٰ درجي وارا گڻ رکندڙ هجي ۽ حالتن تي کليل ذهن سان نظر رکندو هجي ۽ وري ٻئي طرف اهو ايترو تنگ نظر ۽ مطلب پرست ٿي وڃي ته اهو فقط فتح حاصل ڪرڻ لاءِ سڀني اخلاقي قدرن ۽ اصولن کي ٻئي ڏئي ڇڏي؟ حقيقت اها آهي ته ان ٻين سپهه سالارن وانگر لڙائي ۾ فقط فتح حاصل ڪرڻ جي تمنا ڪونه ٿي رکي، پر ان عقلي ۽ انساني اصولن جي پڻ حفاظت ڪئي ٿي ۽ ان کي انساني قدرن لاءِ تمام وڏو احترام هيو.

حضرت علي عليه السلام جا گڻ ۽ اخلاقي اصول ان جي شخصيت ۾ سمائل هيا ۽ ان هڪڙي گهڙي لاءِ به انهن کي ترڪ ڪونه ڪيو. صفيين جي لڙائي ۾ ان جو طرز عمل ساڳيو هيو جيڪو جنگ جمل ۾ هيو. ان جي دشمنن ندي جي ڪناري ڏانهن ان جو رستو روڪي ڇڏيو هيو ۽ چيو هيو ته ان جي مرڻ گهڙي تائين به ان کي پاڻي جو هڪڙو ٿڙو به ڪونه ڏيندا. پر ان ماڻهن کي هنن لفظن سان نصيحت ڪئي:

”جيڪڏهن توهان جو پاءُ توهان کان ناراض آهي ته ان کي چڱائي ذريعي مڃائڻ جي ڪوشش ڪريو ۽ ان جي شرارت کي ان لاءِ همدردي ذريعي ختم ڪيو.“

”پنهنجي دشمن کي چڱائي ۽ همدردي ذريعي قابو ۾ ڪيو اهڙي فتح تمام گهڻي سٺي آهي.“

”اهڙي چڱائي ڪهڙي ڪم جي جيڪا بوائي ذريعي حاصل ڪجي؟“

”ان شخص جو مرتبو جيڪو الله جي راهه ۾ جهاد ڪري ۽ شهادت ماڻي، ان شخص کان وڌيڪ ڪونهي جيڪو دشمن کي قبضي ۾ وٺڻ کان پوءِ ان کي نقصان يا تڪليف پهچائڻ جي اجازت نه ڏئي. اهڙو شخص ملائڪن جي برابر آهي.“

هي اهو ئي ساڳيو علي عليه السلام آهي جنهن صفيين جي لڙائي کان پوءِ پنهنجي قاتل لاءِ چيو هو: ”جيڪڏهن توهان ان کي معاف ڪندا ته توهان جو اهو عمل زور ڀلو هوندو.“

بيشڪ هڪڙي عظيم شخصيت حدبندين جي قيدي ڪونه هوندي آهي. حضرت علي عليه السلام جا مداح ان لاءِ جيڪو تجويز ڪرڻ جي خواهش رکن ٿا، حضرت علي عليه السلام جون خصوصيتون اهڙي فوجي سالار واريون ڪونه هيون، جيڪو ڪنهن به قيمت تي فتح حاصل ڪرڻ چاهيندو آهي. لڙائي دوران عام طور تي اعليٰ لڇڻن ۽ انساني قدرن کي نظر انداز ڪيو ويندو آهي ۽ انساني زندگي کي ڪا اهميت ڪونه ڏني ويندي آهي. بهرحال، اعليٰ ظرف ۽ عظيم شخص جي عقل ۽ ضمير کي اهڙين ڳالهين لاءِ گهڻو احترام هوندو آهي. بيشڪ حضرت علي عليه السلام هڪڙو وڏي اعليٰ ظرف وارو انسان هيو جيڪو پنهنجي دشمن کي به پاڻي کان محروم نٿي رکي سگهيو. توڙي جو ائين ڪرڻ سان اهو انهن کان گوڏا کوڙائي سگهيو ٿي. ان انساني زندگي جي عزت ۽ احترام لاءِ اصول مرتب ڪيا هيا، جيڪي ان زماني ۾ مروج قاعدن ۽ قانونن کان گهڻو اتم هيا. ان جي شرافت ۽ اعليٰ ظرفي ان کي عمرو بن عاص کي قتل ڪرڻ جي اجازت نٿي ڏئي سگهي، جڏهن ته ان کي لڙائي به چڪا هيا. توڙي جو جنگي قاعدن ۽ قانونن مطابق پاڻ ان کي قتل ڪرڻ لاءِ حق بجانب هئا.

انهن ٻنهي موقعن تي بي مثال رويو اختيار ڪرڻ سان حضرت علي عليه السلام انساني لڏي جي تاريخ ۾ هڪڙي سونهري باب جو اضافو ڪيو. اعليٰ ظرفي هڪڙي الڳ شي آهي ۽ بهادري ٻي شي آهي. اعليٰ ظرفي ۽ انسانذات سان محبت ۽ شريف ذهنييت سان بهادري جو تصور شامل آهي. جنهن شخص ۾ اهي ٻئي خصوصيتون موجود آهن

اهو ٻين جي پيٽ ۾ مافوق الفطرت آهي ۽ مڙني ڏاهن ۽ عالم ماڻهن جي نظر ۾ محترم آهي.

جيڪڏهن بهادري جو مطلب دشمن تي حملو ڪرڻ ۽ ان تي فتح حاصل ڪرڻ آهي ته اعليٰ ظرفي ۽ مڙسي جو مطلب ان سڀ سان گڏ الله جو خوف، برداشت، پيار، همدردي ۽ قرباني آهي. نام نهاد بهادر انسان ڪنهن به حدبندي ۾ يقين نٿو رکي يا سوڀ ماڻڻ جي معاملي ۾ ڪنهن شرط کي ۽ هر امڪاني طريقي سان دشمن کي قابو ۾ آڻڻ گهري ٿو. بهرحال، مڙس ماڻهو ۽ اعليٰ ظرف انسان انهن معاملن ۾ ڪجهه قاعدن ۽ قانونن تي ڪاربند رهي ٿو. اهو پنهنجي فتح سان، جيڪڏهن اها اخلاقيات ۽ انساني وقار کي باقي رکڻ واري ڪونهي ته خوش ڪونه ٿو ٿئي. اهو انساني وقار ۽ عزت جي انحرافي ڪرڻ جي بجاءِ پاڻ مرڻ کي ترجيح ڏئي ٿو. جيڪڏهن اهي سڀ خصلتون ڪنهن انسان ۾ هڪ ئي وقت گڏ هيون ته اهو صرف علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه هيو.

ڇا حضرت علي عليه السلام لاءِ اهو ممڪن ٿي پئي سگهيو ته اهو انسانن کي، توڙي جو اهي ان جا دشمن هيا، پاڻي کان محروم ڪري جيڪو پاڻي جانور ۽ پکي به استعمال ڪري رهيا هيا؟ ڇا اهو ان انسان کي قتل ڪرڻ برداشت ڪري سگهيو ٿي جنهن ٻين سڀني وانگر زندهه رهڻ گهريو ٿي؟ ڇا حضرت علي عليه السلام ڪنهن انسان کي قتل ڪرڻ پسند ڪري سگهيو ٿي جيڪو ٻين سان گڏ زندگي گذارڻ گهرندو هجي، ٻين انسانن وانگر سڄ ۽ چنڊ کي نهاريندو هجي، کاڌو کائيندو ۽ پاڻي پيئندو هجي؟

ڇا حضرت علي عليه السلام جا مداح اهو محسوس ڪونه ٿا ڪن ته اهي به واقعا جيڪي صفين ۾ واقع ٿيا ٻين ڪيترن واقعن سان هڪجهڙائي رکن ٿا، جنهن جي ڪري ان تي تنقيد ڪندڙ ان جي حڪومت جي عام پاليسي تي اعتراض ڪن ٿا؟ اهي تنقيد ڪندڙ چون ٿا ته ان گهڻيون ئي سياسي غلطيون ڪيون. پهرين اها ته ان خليفي ٿيڻ سان ئي هڪدم معاويہ کي شام جي گورنري تان هٽايو توڙي جوان لاءِ اهو ضروري هيو ته جيستائين سندس حڪومت پنهنجن پيرن

تي بيهي اهڙي قدم کڻڻ ۾ دير ڪري ٻي اها ته ان زبير ۽ طلحہ کي ڪاوڙائي ڇڏيو. جيڪڏهن اهو انهن سان سٺا تعلقات رکي ها ته جنگ جمل وارو واقعو پيش نه اچي ها ۽ ان جي سگهہ کي به ڌڪو نه لڳي ها. ٽيون اهو ته اهو پنهنجن گورنرن ۽ آفيسرن تي گهڻو سخت هيو ۽ انهن کي ناجائز طريقن سان دولت گڏ ڪرڻ جي اجازت ڪونه ڏيندو هيو. توڙي جو ان کي انهن سان رعايت ڪرڻ کپندي هئي ته جيئن اهي ان جي حمايت ڪندا رهن.

حضرت علي عليه السلام جا اهي قدم جن جي ڪري تنقيد ڪندڙان تي تنقيد ڪن ٿا، اسان جي نظر ۾ ان جا بهترين عمل آهن ۽ ان جي سٺي ضمير ۽ پاڪ جذبن جو نتيجو آهي. اسان سمجهون ٿا ته ان تي تنقيد ڪندڙ اهي اعتراض انهيءَ ڪري ڪن ٿا ته اهي ان جي انهن قدامت کي ان زماني جي معيار مطابق پرک ڪن ٿا، جڏهن ايمانداري ۽ اخلاقي بلندي اڻلڀ ٿي ويون هيون. ان جا اهي قدم بناوٽي ۽ بنوعباس جي ڏينهن ۾ موجود اخلاقي معيارن جي روشني ۾ قابل اعتراض ٿي سگهن ٿا، پر پڪ سان اهي قابل اعتراض ڪونه ٿيندا جيڪڏهن اسان حضرت علي عليه السلام جي زماني کي نظر ۾ رکن.

حضرت علي عليه السلام منصوبابندي ۽ سياست جي معاملي ۾ عظيم عرب سياستدانن کان به گهڻو ڏاهو ۽ ڊگهي نظر وارو هيو. ان کي سياسي ۽ فوجي معاملن ۾ ڳوڙهي بصيرت حاصل هئي ۽ معاويہ جهڙن مڪارن جي مقابلي ۾ ماڻهن جي اندروني (دلي) احساسن کي گهڻو وڌيڪ ڄاڻندو هيو. بهر حال، اهو سياسي چالبازين ۽ موقعي پرستي کان نفرت ڪندو هيو. اهو هران شي کي حقير سمجهندو هيو جيڪا انسان جي عزت کي خراب ڪري اهو اهڙي ڪنهن به ڪاميابي جي خواهش ڪونه ڪندو هيو جيڪا دغا ۽ دوکياري سان حاصل ٿئي. اهو ديانداري کي پسند ڪندو هيو. توڙي جڏهن معاويہ پنهنجن سازشن ۽ ٺڳي ڪري بدنام هيو ۽ اهو چيو ويندو هيو ته علي عليه السلام ان جهڙو چالڪ ڪونهي. علي عليه السلام فرمايو: ”مان الله جو قسم ڪئي چوان ٿو ته معاويہ مون کان وڌيڪ هوشيار ڪونهي، بلڪ اهو دوکياري ۽

شرارتي آهي. جيڪڏهن مون دوکيياڙي کان نفرت نه ڪئي هجي ها ته مان عربن منجهه گهڻو چالاڪ انسان ٿي وڃان ها.“

اسان اهو ڏيکارڻ لاءِ صفيين جي لڙائي جي ٻن واقعن تي مختصر بحث ڪيو آهي ته نه صرف حضرت علي عليه السلام تي تنقيد ڪندڙ پر ان جا مداح به ان جي شخصيت کي چڱي طرح سمجهي ڪونه سگهيا آهن. ڪي ان جي حڪومتي انتظام تي تنقيد ڪن ٿا ته وري ٻيا چون ٿا ته ان صفيين جي لڙائي ۾ فتح حاصل ڪرڻ لاءِ موقعي مان فائدو ڪونه ورتو. دراصل انهن مان ٻئي حضرت علي عليه السلام کي پوري طرح سمجهڻ ۾ ناڪام ويا آهن، ڇو ته ان جي نظر ۾ سياست ۽ جنگي قانونن جي معنيٰ جي اصليت ساڳي هئي يا ٻين لفظن ۾ اها علي عليه السلام جي جان (روح) هئي، جنهن جا مختلف روپ هڪ ٻئي سان مڪمل هر آهنگي ۾ هئا، ۽ اهي ساڳي زنجير جون مختلف ڪڙيون آهن. ان جي نظر تي مطابق چڱائي ۽ مٺائي، قانون جي پابندي ۽ قانون جي ڀڃڪڙي لاءِ ڪسوتي سنو ضمير ۽ سنا طور طريقا آهن.

منهنجي هڪڙي دوست جيڪو وسيع مطالعو رکندڙ ادبي ماڻهو آهي ۽ اسلامي تاريخ ۾ گهڻي دلچسپي وٺندڙ آهي، هڪڙي دفعي مون کي چيو: ”تون مون کي انهي ڳالهه تي قائل ڪري نٿو سگهين ته علي عليه السلام سياست جو گهڻو ڄاڻو هيو ۽ تنهنجي دعوا موجب عوامي معاملن جو انتظام هلائڻ ۾ ڪافي ماهر هيو.“

مون ان کي جواب ڏنو: ”فرض ڪجي ته ابن ملجم حضرت علي عليه السلام کي قتل ڪرڻ جي منصوبابندي نه ڪئي هجي ها ۽ ڀلا جيڪڏهن ان ڪئي به هئي ته حضرت علي عليه السلام جي دوستن جي ان جي چوڌاري موجودگي ڪري پنهنجو مقصد مائل ۾ ڪامياب نه ٿيو هجي ها ۽ اهو زندهه بچي وڃي ها يا فرض ڪجي ته پوءِ اهو معاويه خلاف لڙائي ڪري ها جيئن ان اڳ ۾ ئي ارادو ڪيو هيو ۽ ان تي فتح حاصل ڪري وڃي ها، جيئن ته فتح جو گهڻو امڪان هيو يا فرض ڪجي ته معاويه جو ٽياڪڙي وارو منصوبو ناڪام وڃي ها ۽ حضرت علي عليه السلام جو لشڪر ٻن حصن ۾ نه ورهائجي وڃي ها ۽ اهو لڙائي جاري رکي ها ۽ معاويه ۽ عمرو بن عاص کي پڪڙي قبضي ۾ ڪري ها،

ٻين لفظن ۾ ان لڙائي جو نتيجو به ساڳيو جنگ جمل وارو نڪري ها ۽ حضرت علي عليه السلام ائين معاويہ کي شڪست ڏئي ها جيئن ان زبير ۽ طلحہ کي شڪست ڏني هئي. انهن سڀني صورتن ۾ گهڻو ڪجهه وقتي صورتحال ۽ ڀاڳ تي منحصر ٿئي ها. پوءِ تون حضرت علي عليه السلام جي حڪومتي انتظام ۽ جنگي حڪمت عملي بابت ڇا چوين ها؟ ڇا پوءِ تون اسان وانگر ائين ڪونه چوين ها ته پنهنجي فصاحت، ڏاهپ، شرافت ۽ اعليٰ اخلاق هوندي حضرت علي عليه السلام معاويہ کان وڌيڪ هوشيار سياستدان ۽ مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ عمرو بن عاص کان وڌيڪ قابل هيو. تنهن ڪري جيڪڏهن اهو معاويہ مٿان فتح حاصل ڪري نه سگهيو ته اهو ڇو چئجي ته اهو سياست ۾ جنگي اٽڪلن کان اڀاڻو هيو. ائين چوڻو چئي سگهجي ته اتفاق ئي ان جي ناڪام ٿيڻ جا حقيقي سبب هيا. صفين جي واقعن سان تعلق ۾ حضرت علي عليه السلام جي سياست جي باري ۾ اسان جيڪو ڪجهه چيو آهي اها ئي ڳالهه معاويہ ۽ ٻين گورنرن کي عهدن تان هٽائڻ لاءِ لاڳو ٿئي ٿي. وقت جا اتفاقي واقعا، عثمان رضه جي سياست ۽ تبديل ٿيل حالتن گورنرن کي دوکيبيازي ۽ ناانصافي جا اهڙا هٿيار مهيا ڪيا، جيڪي حضرت علي عليه السلام پنهنجي اعليٰ ظرفي، ذهني شرافت، دانشمندي، عظمت ۽ وقار ڪري استعمال ڪري نٿي سگهيو.

تنقيد ڪندڙن ۽ تاريخدانن سميت سڀني ماڻهو پنهنجي راءِ مطابق مختلف واقعن تي ڏسڻ ۽ انهن بابت فيصلو ڏيڻ جا عادي ٿي ويا آهن ۽ عظيم شخصيتن جي قابليت جو انهن جي ڪاميابي ۽ ناڪامي جي روشني ۾ ڪاٽو لڳائيندا آهن. اهي انهن طرفان استعمال ڪيل طريقن کي نظر ۾ ڪونه رکندا آهن ۽ نه وري اهي مخالف ڌرين جي بنيادي خصوصيتن ۽ اعليٰ اخلاقيات کي ڌيان ۾ رکندا آهن. اڪثر ائين ٿيندو رهيو آهي ته اتفاقي ڳالهين ۽ اوچتن واقعن جي ڪري عظيم سياستدان ۽ وڏا قابل ماڻهو ناڪام ٿيا، ۽ عام ماڻهن انهن ئي سببن ڪري ڪاميابيون ماڻيون. نه ته قابل سياستدان انهن اتفاقي واقعن کي روڪي ٿي سگهيا ۽ نه وري عام ماڻهو پنهنجي مرضي ۽ طاقت جي ذريعي اهڙن اوچتن واقعن کي ٿيڻ لاءِ مجبور ڪري ٿي سگهيا.

مختصر ڳالهه ڪجي ته حضرت علي عليه السلام جا مداح اهو چاهين ٿا ته حضرت علي عليه السلام کي پڻ ٻه ڇاپڙائي ۽ ٺڳي ۽ ڌوڪي واري پاليسي اختيار ڪرڻ گهربل هئي ۽ ان جي نتيجي ۾ فتح حاصل ڪري وڃي ها. بهرحال، حضرت علي عليه السلام ديانتداري ۽ حق کان ڦرڻ وارو ماڻهو (انسان) ڪونه هيو. اهي ماڻهو چاهين ٿا ته حضرت علي عليه السلام به معاويه بن ابوسفيان ٿي وڃي ها، جڏهن ته اهو علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعالى عنه هيو. اسلام جي رسول صلي الله تعالى وآله وسلم جي اسلويڻ جو اصلي روپ.

الله تعاليٰ جي رضا

هاڻي اسان انهن واقعن ڏانهن ڌيان ڏيون ٿا جن کي اسان اڌ ۾ ڇڏيو هو. انهيءَ ٽولي جا ماڻهو جيڪي حضرت علي عليه السلام سان ڪاوڙجي ويا، يعني خارجي، اهي ڪوفو ڇڏي حروريه نالي هڪڙي ويجهي ڳوٺ ۾ آباد ٿي ويا. انهي ڳوٺ جي نسبت سان انهن کي ”حروري“ پڻ سڏيو ويندو آهي. جيئن ته انهن جون عمرو ”لا حڪم الا الله“ (الله کان سواءِ ڪوبه قاضي ڪونهي) هيو انهن کي ”محکم“ پڻ سڏيو ويندو آهي. بهرحال، انهن جو گهڻو مشهور نالو ”خارجي“ آهي.

حضرت علي عليه السلام لشڪر ساڻ ڪري انهن تي چڙهائي ڪئي. البت، ان اها تمنا ڪئي ته رتو ڇاڻ جي نوبت نه اچي ۽ انهن کي ٻيهر گڏجڻ ۽ اتحاد ڪرڻ لاءِ قائل ڪجي ۽ گفتگو ذريعي انهن کان وهمي عقيدا ترڪ ڪرائجن. تنهن ڪري ان انهن ڏانهن هيئن چورائي پيغام موڪليو: ”توهان پاڻ منجهان هڪڙي اهڙي شخص کي موڪليو جنهن کي توهان عقلمند، غير جانبدار ۽ معتبر سمجهندا هجو ته جيئن اهو مون سان مناظرو ڪري سگهي. جيڪڏهن اهو مون کي قائل ڪري ويو ته مان اهو ڪندس جيڪو توهان گهرو ٿا ته مان اهو ڪيان. ٻي صورت ۾ توهان وري، مون سان پنهنجي ٻڌي بحال ڪيو.“

خارجين پنهنجي اڳواڻ عبدالله بن الڪوا کي پنهنجو نمائندو ڪري موڪليو. امير المؤمنين علي عليه السلام ۽ ان جي وچ ۾ ڊگهو بحث مباحثو ٿيو. حضرت علي عليه السلام ان طرفان اتاريل مڙني سوالن جا اطمينان بخش ۽ قائل ڪندڙ جواب ڏنا. اهو پنهنجن دوستن ڏانهن واپس ويو ۽ ان جن معاملن ۽ ڳالهين جي باري ۾ ڳالهه ٻوله ڪئي هئي، انهن بابت پنهنجن دوستن کي آگاهه ڪيو. انهن کي ٻڌايائين ته علي عليه السلام ان کي پوري طرح قائل ڪيو آهي ۽ اهو حق تي آهي. بهرحال، خارجي پنهنجي ضد تي جميا رهيا ۽ پنهنجي اڳواڻ جي صلاح ڪونه مڃيائون. انهن چيو ته جيئن ته اهي اڳيئي علي (عليه السلام) کي

مرتد قرار ڏئي چڪا آهن، تنهن ڪري اهو ممڪن ڪونهي ته اهي ان سان پنهنجي اتحاد کي وري بحال ڪن. انهن پنهنجي اڳواڻ عبدالله بن الكوا تي الزام هنيو ته ان مناظري ڪرڻ وقت پنهنجي عقيدي کي ثابت ڪرڻ ۾ نااهلي ظاهر ڪئي ۽ ان کي چيائون ته علي عليه السلام سان وڌيڪ بحث مباحثو نه ڪري ۽ ڪنهن ٻئي تي به اهو ظاهر نه ڪري ته هن جي ان سان ڪهڙي گفتگو ٿي هئي. ائين انهن بغاوت جاري رکي ۽ حضرت علي عليه السلام خلاف دشمني ڪندا رهيا ۽ انهن کي ۽ ان جي ساٿين کي مرتد ۽ ڪافر قرار ڏنائون.

حضرت علي عليه السلام کي اهو ڏسي گھڻو ڏک ٿيو ته اڳ ۾ جيڪي ان جا دوست ۽ حمايتي هيا، ان جا دشمن ٿي ويا آهن ۽ ڪنهن به عقل جي ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار ڪونه آهن. اهي دنياوي ذهن جا ماڻهو هيا ۽ پنهنجن دنياوي خواهشن جا غلام هيا. ان محسوس ڪيو ته صرف تلوار ئي ان ۽ انهن جي وچ ۾ معاملي جو نبيرو ڪندي اهو انهيءَ ڪري ضروري ٿي ويو هيو چو ته انهن ماڻهن قانون کي پنهنجن هٿن ۾ کڻي ورتو هيو. جيڪو به انهن جي هٿ چڙهيو ٿي ان کي قتل ڪري ٿي ڇڏيائون ۽ پرامن شهرين کي لتيائون ڦريائون ٿي ۽ تباهي ٿي مچايائون.

تڏهن به امير المؤمنين علي عليه السلام انهن ماڻهن کي نصيحت ڪرڻ کان بس ڪونه ڪئي ۽ انهن کي سڌي رستي تي آڻڻ لاءِ ان پنهنجن مجاهدن کي به تاڪيد ڪيو ته اهي لڙائي شروع ڪرڻ ۾ اڳرائي نه ڪن. بهرحال، خارجين هڪدم پنهنجو نعرو هڻڻ شروع ڪيو: ”الله کان سواءِ ڪو به قاضي ڪونهي.“ ۽ پوري سگهه سان حضرت علي عليه السلام جي لشڪر تي حملو ڪيائون. ان تي امير المؤمنين علي عليه السلام ۽ ان جي مجاهدن به پنهنجون تلوارون چڪي ڪڍيون ۽ نهروان واري چٽي لڙائي شروع ٿي وئي. جڏهن لڙائي ختم ٿي ته گھڻو ڪري سڀ خارجي قتل ٿي چڪا هيا. صرف چار سَوَ ماڻهو زندهه بچيا، جن کي ڀڄڻ سخت زخم رسيا هيا. جيڪڏهن اهي پنهنجن زخمن ڪري اڌ مئا نه ٿين ها ته اهو ممڪن هيو ته اهي به لڙائي ۾ مري وڃن ها، يا فتح حاصل ڪري وڃن ها. حضرت علي عليه السلام حڪم ڏنو ته انهن سان رحمدلي وارو سلوڪ ڪيو وڃي ۽ انهن زخمين

کي انهن جي مائتن ۽ قبيلي وارن جي حوالي ڪيائون ته جيئن اهي انهن جي علاج معالجي جو جوڳو بندوبست ڪن.

خارجين سان نبرٽ کان پوءِ حضرت علي عليه السلام ارادو ڪيو ته شام ڏانهن چڙهائي ڪري معاويه کي سيڪت ڏئي. البت، ان وقت اشعث بن قيس پڻ پنهنجين دوکيياڙي وارين سرگرمين جي ذريعي ان جي منصوبي ۾ گڙبڙ پيدا ڪئي. ان تمام گهڻن مجاهدن کي ورغلايو ته اهي لشڪر ڇڏي ڀر وارن شهرن ۾ لڪي وڃن. ان بحث ڪيو ته مجاهد گهڻي عرصي تائين لڙائي ڪرڻ ڪري ٿڪجي پيا آهن ۽ انهن کي آرام جي ضرورت آهي. ان وڌيڪ چيو ته اهي جڏهن آرام ڪري تازا توانائي ويندا ته وري لشڪر ۾ شامل ٿي ويندا.

امير المؤمنين علي عليه السلام ڪوفي موٽي آيا ته شام تي حملو ڪرڻ جي تياري ڪن.

معاويه جي پنهنجي فوج ان سان وفادار هئي ۽ خارجي به حضرت علي عليه السلام سان لڙائي ڪرڻ ذريعي لاشعوري طور ان جي مدد ڪري رهيا هيا. باقي اشعث بن قيس جي باري ۾ تاريخدان ٻڌائين ٿا ته اهو اندروني طور تي دل سان معاويه جو مخلص ۽ حمايتي هيو. ڪجهه تاريخدانن واضح طور تي بيان ڪيو آهي ته اهو دمشق ويو ۽ معاويه سان ملاقات ڪيائين ۽ ان کان تمام گهڻي دولت ورتائين ۽ حالتن جو جائزو وٺڻ لاءِ انتظار ڪرڻ لڳو.

انهيءَ مرحلي تي تقدير حضرت علي عليه السلام تي هڪڙو تير اڇلايو جنهن جي ڪري اهو عظيم انسان ان نشاني جي ور چڙهي ويو ۽ ان سبب ان جا دشمن پنهنجو مقصد ماڻڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. بهر حال، ان جي دشمن جي اها ڪاميابي، انهن جي دوکيياڙي واري چالاڪي، ڏاهپ، سگهه يا عقلمندي جو نتيجو ڪونه هئي. اهو هڪڙو اتفاقي واقعو ۽ اوچتو حادثو هيو جنهن انهن جي ڪاميابي لاءِ رستو هموار ڪيو. ڪجهه انتهاپسند خارجي هڪڙي جاءِ تي گڏ ٿيا ۽ نهروان واري لڙائي ۾ قتل ٿيل پنهنجن مائتن ۽ دوستن جي باري ۾ گفتگو ڪرڻ لڳا. انهن اهو خيال ظاهر ڪيو ته انهيءَ رتوڇاڙ جي ذميوارن تن ماڻهن تي عائد ٿئي ٿي، جيڪي انهن جي عقيدي مطابق انهن ماڻهن جا اڳواڻ هيا، جيڪي

حق جي رستي تان هٽي ويا هيا، مطلب علي عليه السلام معاويه ۽ عمرو بن عاص. خارجين مان هڪڙي برڪ بن عبدالله نالي شخص معاويه کي قتل ڪرڻ جو ذمو ڪنيو هڪڙي ٻئي عمرو بن بڪر نالي شخص عمرو بن عاص کي ختم ڪرڻ جو واعدو ڪيو ۽ هڪڙي ٽئين عبدالرحمان بن ملجم نالي شخص حضرت علي عليه السلام کي قتل ڪرڻ جي ذميواري ڪئي.

انهن مٿي ٻڌايل خارجين علي عليه السلام معاويه ۽ عمرو بن عاص کي هڪڙي ۽ ساڳي رات جو قتل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

اهي ٽئي شخص تمام گهڻو شدت پسند، انتقامي ۽ بي پرواهه هيا ۽ ڪنهن به قيمت تي پنهنجو مقصد ماڻڻ لاءِ تيار هيا. عبدالرحمان بن ملجم جي معاملي ۾ هڪڙي عجيب ڳالهه ٿي پئي، جنهن ان جي ارادي کي اڃا پڙڪائي ڇڏيو ۽ ان کي ايترو مضبوط ڪري ڇڏيو جو جيڪڏهن ٻيا به خارجي معاويه ۽ عمرو بن عاص کي قتل ڪرڻ ۾ هڪ محسوس ڪن ها ته به، حضرت علي عليه السلام تي حملو ڪرڻ لاءِ ابن ملجم جو ٻڌڻ ۾ شڪار ٿيڻ جو ڪو امڪان ڪونه هو. ٿي وائين ته اهو مڪي مان ڪوفي آيو ۽ اتي اچي پنهنجي هڪڙي دوست وٽ ترسيو. اتي اتفاق سان اهو قطام بنت الاخضر نالي هڪڙي عورت سان مليو جيڪا پنهنجي وقت جي نهايت خوبصورت عورت هئي ۽ ان جا پيءُ ۽ ڀائر نهروان جي لڙائي ۾ قتل ٿي ويا هيا. عبدالرحمان بن ملجم هڪدم ان جي محبت ۾ گرفتار ٿي ويو ۽ ان کي شادي ڪرڻ جي آڇ ڪيائين. ان پڇيس ته اهو ڏاج ۾ ان کي ڇا ڏيندو. ان ٻڌايس ته اها جيڪو به گهرندي اهو ان کي ڏاج ۾ اهو سڀ ڪجهه ڏيندو. ان تي ان عورت چيو: ”مان گهران ٿي ته تون مون کي ٽي هزار درهم، هڪڙو ٻانهو ۽ هڪڙي ٻانهي ڏي ۽ ان سان گڏ علي بن ابوطالب (عليه السلام) کي به قتل ڪر.“ ان جواب ڏنو: ”ٽي هزار درهم، هڪڙو ٻانهو ۽ هڪڙي ٻانهي ڏيڻ سولو ڪم آهي پر مان علي (عليه السلام) کي ڪيئن قتل ڪندس؟“ عورت جواب ڏنو: ”ڪنهن اٽڪل سان ان کي قتل ڪر. جيڪڏهن تون ان کي قتل ڪندين ته تون سڪون محسوس ڪندين ۽ گهڻي عرصي تائين منهنجي صحبت جو مزو پڻ ماڻيندين.“

قطار سان ملڻ ۽ ان سان ڳالهائڻ کان اڳ ابن ملجم ڪنهن حد تائين علي عليه السلام کي قتل ڪرڻ واري پنهنجي ارادي پرڏيتر ۾ هيو. چوٽه پنهنجي سموري ڪميٽائپ جي باوجود اهڙي ڏوهه لاءِ جنهن (ڏوهه) سان ان (ابن ملجم) جو ڪو سروڪارئي ڪونه هيو. امام علي عليه السلام کي قتل ڪرڻ ڪا آسان مهم ڪونه هئي. ساڳي وقت ان لاءِ اهو پيانڪ قدم کڻڻ پڻ آسان ڪونه هيو جنهن جو نتيجو انتهائي خطرناڪ نڪرڻو هيو. بهرحال، تقدير کي اهو منظور هيو ته ابن ملجم پنهنجي ارادي ۾ پڪو ٿي وڃي ۽ انتهائي ظالماڻو ڏوهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي. تقدير پنهنجي ترڪش مان هڪڙو نئون تير ڪڍيو ۽ اهو ابن ملجم جي هٿ ۾ ڏنائين ته ان کي امام سڳوري جي سيني ۾ ٽنباڻي ڇڏي.

تقدير ابن ملجم کي پنهنجي دوست جي گهر وٺي وئي ۽ قطار کي به ان جاءِ تي وٺي آئي. پوءِ اتي هڪڙي ڏاج بابت هڪڙي عجيب گفتگو ٿي، جنهن بابت هڪڙو شاعر چوي ٿو:

”مون نه ته عربستان ۾ ۽ نه ڪٿي ٻئي هنڌ اهڙو فراخ دل شخص ڏٺو آهي، جنهن قطار کي مليل ڏاج جيترو ڪنهن عورت کي ايترو ڏاج ڏنو هجي. يعني ٽي هزار درهم، هڪڙو ٻانهو ۽ هڪڙي ٻانهي ۽ تڪي تلوار سان علي عليه السلام جو قتل. ڏاج ڪيترو به گهڻو ڇو نه هجي پر اهو علي عليه السلام جي قتل کان وڌيڪ اهم ۽ گهڻو نٿو ٿي سگهي ۽ حضرت علي عليه السلام جي قتل جي پيٽ ۾ هر قتل وڌيڪ آسان آهي، جيڪو ابن ملجم ڪيو.“

ابن ملجم ۽ قطار جي گفتگو ابن ملجم جي هنن لفظن سان پڄاڻي تي پهتي: ”ٿيڪ آهي، ائين ئي ٿيندو جيڪا تنهنجي تمنا آهي، مان علي (عليه السلام) کي قتل ڪرڻ جو ذمو کٽان ٿو.“

تنهنجي خارجي جن علي عليه السلام معاويہ ۽ عمرو بن عاص جي خلاف منصوبہ بندي ڪئي هئي، اهي مقرر رات تي پنهنجي پنهنجي منزل ڏانهن روانا ٿي ويا. پوءِ هڪڙي عجيب ۽ اڳ ڪٽجڻ کان ناممڪن ڳالهه ٿي پئي، جنهن جي لاءِ ڪنهن کي به ذميوار قرار ڏئي نٿو سگهجي.

جيڪو شخص عمرو بن عاص کي قتل ڪرڻ لاءِ ويو هيو اهو پنهنجو مقصد مائٽن ۾ ڪامياب ڪونه ٿيو. شايد تقدير کي اهو منظور هيو ته اهو شخص عمرو بن عاص تائين پهچي نه سگهي. ائين ٿيو جو ان رات عمرو بن عاص بيمار ٿي پيو ۽ ان بيماري ان جي حياتي بچائي ورتي. اهو نماز پڙهڻ يا ٻئي ڪنهن ڪم لاءِ به گهر مان ٻاهر اچي ڪونه سگهيو. ان شهر جي صوبيدار خارج بن حذافه نالي شخص کي چيو ته اهو ان جي جاءِ تي فجر جي نماز ۾ امامت ڪري جڏهن صوبيدار گهر مان ٻاهر آيو ته عمرو بن بڪر ان کي عمرو بن عاص سمجهي قتل ڪري ڇڏيو.

جڏهن عمرو بن بڪر پڪڙجي ويو ۽ ان کي عمرو بن عاص جي سامهون آندائون ته عمرو بن عاص ان کي چيو: ”تو مون کي قتل ڪرڻ گهريو پر خدا چاهيو ته خارج قتل ٿئي.“ پوءِ ان عمرو بن بڪر جو ڪنڌ ڪپڻ لاءِ حڪم ڏنو.

جڏهن معاويه مسجد ڏانهن آيو ۽ برڪ بن عبدالله ان کي ڏٺو ته پٺيان پنهنجي تلوار ان جي مٿي کي هنڀائين، پر ڏک ڪسي وڃي ان جي چترن کي لڳو ۽ حملو اڻپورو ثابت ٿيو. معاويه جي ٻنڊڻن ان لاءِ ڍال جو ڪم ڪيو ۽ ان جي حياتي (جان) بچي وئي.

انهن کي ڇڏيو ته ماتم ڪن

امام علي عليه السلام پنهنجن دشمنن کي تباه حال ۾
ڇڏي پاڻ سلامتي سان دنيا مان هليا ويا.

هڪڙو نرالو شخص دنيا جي هڪڙي ڪنڊ ۾ پنهنجن ماڻهن کان
پرڀرو ويٺو آهي. هڪڙي نهايت پيڙا واري حالت ۾ اهو اڪيلو ويٺو آهي
۽ ان جي اڪيلاپ ان تي ايترو بار ٿي پئي آهي جو ڳالهه بيان ڪرڻ
کان مٿي آهي.

توڙي جو اهو پنهنجي قوم جي ماڻهن منجهه رهي ٿو پر اهو انهن
جي رويي ڪري نهايت غمگين ۽ اوڀرو آهي. زماني ان کي ڪونه
سيڃاتو توڙي جو اهو ان ۾ سمائجي ويو هو.

ڌرتي ان کي ڪونه سيڃاتو توڙي جو ان جا منڙا ۽ ڏاهپ وارا قول
ان ۾ رگونجندا رهيا ۽ ان پنهنجن اکين سان ان جي عظيم ڪارنامن کي ڏٺو.

ان نرالي شخص وٽ جيڪي ڪجهه هيو ان اهو ٻين تي خرچ
ڪري ڇڏيو. پر انهن کان ڪنهن به شيءِ جي آرزو ڪونه رکي. ان سان
تمام گهڻيون زيادتيون ٿيون، پر ان ڪڏهن به بدلو وٺڻ لاءِ ڪونه سوچيو.
ان دشمنن مٿان سوڀ حاصل ڪرڻ کان پوءِ انهن کي معاف ڪري
ڇڏيو. ان ڪڏهن به پنهنجن دشمنن سان ناانصافي ڪونه ڪئي ۽
پنهنجن دوستن ڪارڻ ڪڏهن به ناجائز ڪم ڪونه ڪيو. اهو
ڪمزورن ۽ هيٺن جو همراھ، محتاجن ۽ غريبن جو هڏوڪي ۽ يتيمن جو
ابو ۽ انهن جو همدرد دوست هيو. جيڪي پنهنجين حياتين کان مايوس
ٿي ويا هيا. انهن هميشه پنهنجن مسئلن جي حل لاءِ ان کي پڪاريو ۽
مڙني تڪليفن ۾ ان کان همدردِي جي اميد رکيائون.

اهو عالم شخص هيو ۽ انتهائي برداشت جو جذبو رکندڙ هيو.
البت، ان جي دل غم سان ڀريل هئي. ان جي شرافت ۽ وقار جبلن ۽ رڻ
پٿرن ۾ رگونجي رهيا هيا. ان وڏن وڏن سرڪشن جا ڪنڌ ڪپي ڇڏيا پر
پاڻ پيار ۽ همدردِي جي آڏو مغلوب هيو. ڏينهن جي وقت اهو عدل جو

انتظام ڪندو هو ۽ شرعي قانونن کي نافذ ڪندو هيو ۽ رات جو اونڌاهي ۾ اهو محتاجن ۽ مجبورن لاءِ تڙپي روئيندو هيو. اهو هڪڙو نرالو انسان هيو جنهن جو گجگوڙ ڪندڙ آواز ظالمن کي ڏڪائي ڇڏيندو هيو. جيئن ۽ جڏهن ڪو مظلوم دادرسي لاءِ ان وٽ شڪايت ڪئي ايندو هيو ته ان جي تلوار وڃ وانگر چمڪات ڪندي هئي ۽ دوکياري جي اونڌاهي کي پيسر ڪري ڇڏيندي هئي. جڏهن به ڪو محروم شخص پن کي سڏ ڪندو هيو ته ان جي دل مان پيار ۽ همدردي لهرون ڪري نڪرندا هيا ۽ بک ۽ مصيبت جي ماريل شخص جي هر قسم جي اڃا جهائي ڇڏيندا هئا.

اهو ڌرتي جي مٿاڇري تي هڪڙو نرالو انسان هيو جنهن جو هر قول صحيح ۽ سچو هيو. اهو ڪهر و لباس پائيندو هو ۽ عاجزي سان هلندو هيو ۽ جڏهن به ماڻهو پستي ڏانهن ڏڪبا هيا ته اهو پنهنجو ڳاٽ اوچو رکندو هيو. اهو هڪڙو نرالو ۽ پيار ڪرڻ وارو انسان هيو جنهن هر قسم جون تڪليفون سٺيون ته جيئن ٻيا انسان خوش رهن.

اهو بي مثال ۽ بهادر نرالو شخص ڪير هيو جيڪو هر ڳالهه جو علم رکندو هيو ۽ هر طرف پنهنجي نظر رکندو هيو؟ اهو ڪير هيو جنهن هن دنيا سان گڏ آخرت ۾ به ماڻهن جي پلائي تي گهريه توڙي جو انهن هميشه ان کي تڪليفون ۽ صدمو ڏنا ٿي؟

اهو بينظير ۽ فرشته صفت شخص ڪير هيو جنهن جي دشمنن پنهنجي حسد ۽ لوپ ڪري ان جي اعليٰ ڳڻن کان انڪار ٿي ڪيو ۽ ان جي دوستن خوف سبب ان سان دغا ڪئي؟ ان بدعنواني ۽ بربادي خلاف اڪيلي سر جهاد ڪيو. ماڻهن سان ان جو سلوڪ هميشه لاءِ خلوص ۽ سچائي تي ٻڌل رهيو. ان فتح تي ڪڏهن به خوشي ڪونه ملهائي ۽ ڪڏهن به هار کان دل شڪستو ڪونه ٿيو. اهو حق ۽ سچ جو زندهه روپ هيو ۽ حق سچ کان سواءِ ڪڏهن به ڪنهن شي جي پرواهه ڪونه ڪيائين. آيا ڪجهه ماڻهن ان جي اعليٰ خوبين کان انڪار ڪيو يا ڪجهه ٻين ان کان ڊپ ڪيو.

اهو يگانو انسان حضرت علي عليه السلام کان سواءِ ٻيو ڪير ٿي سگهي ٿو. ستايل ۽ ڏکويل امير المومنين علي عليه السلام جنهن جي

خون سان هڪڙو پليت ۽ بيوقوف ماڻهو هت رنگڻ وڃي رهيو هيو ته جيئن اهو ڪٿو عمل پليت ۽ جاهل عورت لاءِ ان طرفان ڏاج طور ڪم اچي؟ اها هڪڙي اونڌاهي ۽ پيانڪ رات هئي. آسمان جهڙالو هيو ڪنهن ڪنهن وقت ڪنوڻ ڇمڪي رهي هئي ۽ هر طرف روشني پکيڙي ٿي ڇڏيائين. پکي پکڻ پنهنجن اکيرن ۾ ڪنڌ هيٺ ڪيون ويٺا هيا، چوٽه اچڻ واري ڏينهن تي انهن جا ڪنڀ ڪرڻ (ڪُسرڻ) وارا هيا ۽ انهن کي دنيا جي سردار لاءِ ماتم ڪرڻو هيو.

امام علي عليه السلام سجاڳ هيا ۽ ان جون اکيون بي آرامي هيون، چوٽه ماڻهو ظلم جي ڪري ڪنجهي ڪرڻي رهيا هيا. ڪجهه ماڻهو عيش عشرت ۾ ملوث ٿي ويا هيا ۽ بغاوت ڪرڻ لاءِ تيار هيا. طاقتور ماڻهو هيئن لاءِ گهڻو ظالم ۽ جابر ٿي ويا هيا. ان جا دشمن هڪ ٻئي سان سازباز ٿي ان جي خلاف فتنو برپا ڪري رهيا هيا ۽ بغاوت ڪرڻ جي منصوبه بندي ڪري رهيا هيا. انهن منجهه ڪجهه ڏوهاري موجود هيا، جيڪي هڪ ٻئي سان محبت ۽ همدردِي جو اظهار ڪري رهيا هيا.

ان جي پنهنجن پيروڪارن منجهان پڻ ڪجهه حق کي ترڪ ڪيو هيو ۽ هڪ ٻئي جي مدد ڪرڻ کان نتايو هيو. اهو سڀ ڪجهه حضرت علي عليه السلام لاءِ گهڻي تڪليف ڏيندڙ معاملو هيو. ان رات ان پنهنجي سڄي گذريل حياتي جو جائز ورتو. ان ياد ڪيو ته سندس نوجواني کان ئي ان جي تلوار قريشين کي ڪنڀائي ڇڏيو هيو ۽ ان پنهنجي وس آهر اسلام ڦهلائڻ لاءِ تمام گهڻي ڪوشش ڪئي هئي. ان جي قوم ان جي سرگرمين کي ٻاراڻو سمجهندي هئي، پر اهو ثابت قدم رهيو ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي سندن نبوت جي مقصد ۾ ڪامياب بڻائڻ لاءِ هر ممڪن مدد فراهم ڪيائين.

ان هجرت واري رات کي به ياد ڪيو جڏهن اهو قريشين جي تلوارن جي پاڇي ۾ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي بستري تي ستو هيو انهيءَ اميد سان ته ابوسفيان ۽ ٻيا مشرڪ مغالطي ۾ اچي ويندا ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کي ڪو نقصان پهچائي ڪونه سگهندا.

ان اهي لڙايون به ياد ڪيون جن ۾ ان اسلام ۽ رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو انهن جي دشمنن خلاف دفاع ڪيو هيو. اهو تصور ۾ ڪافرن کي ماکڙ وانگر تڙندي پکڙجندي ڏسي سگهيو ٿي جيڪا مٽي جي طوفان ۾ هيڏي هوڏي ڪرندي رهندي آهي. اهو تصور ۾ ڏسي رهيو هيو ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم کيس ۾ رجوش محبت سان پاڪر پائي رهيا هيا ۽ اهو چئي رهيا هيا، ”هي منهنجو پيءُ آهي.“

ان کي اها مهل به ياد آئي جڏهن اهي هڪڙي ڏينهن ان جي گهر آيا هيا، حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعاليٰ عليها ان کي جاڳائڻ گهريو پر رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”ان کي سمهڻ ڏيو ڇو ته مون کان پوءِ ان کي گهڻي عرصي تائين ننڊ کان محروم ڪيو ويندو.“ ان تي حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعاليٰ عليها سڌڪا ڀري روئڻ لڳي هئي.

ان کي اهو وقت به ياد آيو جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو هو: ”اي علي! الله تعاليٰ توهان کي بهترين نموني ۾ ٺاهي پيدا ڪيو آهي. ان توهان کي غريبن ۽ محتاجن لاءِ پيار ۽ همدردي سان نوازيو آهي، اهي توهان کي پنهنجو امام بڻائي خوش ٿيندا ۽ توهان انهن کي پنهنجو پير وڪار ڏسي خوش ٿيندا.“

ان کي اهو وقت به ياد آيو جڏهن رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم ان تي پنهنجي آخري نظر وڌي ۽ پوءِ پنهنجا آخري پساهه کنيائون. ان حضرت فاطمه الزهرا سلام الله تعاليٰ عليها جي غم کي به ياد ڪيو جنهن غم سندس والد سڳوري جي وفات جي چند مهينن کان پوءِ ان جي جان وٺي ڇڏي.

ان کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي اصحابن جا چهرا به ياد آيا جيڪي چوندا هيا: ”رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي زندگي مبارڪ ۾ اسان منافقن کي علي عليه السلام سان دشمني ڪرڻ سبب سڃاڻندا هئاسين.“

رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم هڪڙو دفعو نه پر ڪيترائي دفعا فرمايو هيو: ”اي علي! صرف منافق ئي توهان سان

دشمني ڪندو.“ ان مهل ان پنهنجن انهن مجاهدن کي ياد ڪيو جن ان سان گڏجي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي حياتي ۾ جهاد ڪيو هيو. اهي متحد هيا، هڪ ٻئي جي مدد ڪيائون ۽ پاڻي وارن ٻنڌڻن کي قائم رکيو هئائون. پر بعد ۾ ان جي پنهنجي زماني ۾ انهن مان ڪي ان سان گڏ رهيا، جڏهن ته ٻين ان جي مخالفت ڪئي. ڪجهه جن حڪمران ٿيڻ جي يا دنياوي مفاد حاصل ڪرڻ جي تمنا ڪئي هئي، مري چڪا هيا ۽ ٻيا اڃا زندهه هيا. اهي پاڪ ذهنيٽ وارا اصحابي سڳورا جيڪي حق ۽ انصاف کي ترقي وٺرائڻ لاءِ ثابت قدم هيا، هن دنيا ۾ اوڀرا هيا. انهن حق ۽ انصاف جي راهه ۾ پنهنجيون جانيون قربان ڪيون ۽ دشمنن جي ڪفر ۽ ڏاڍ انهن کي زمين جي اونهاين ۾ دفن ڪري ڇڏيو.

انهن مان هڪڙو ابوذر غفاري رضي الله تعاليٰ عنه هيو. رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جو ناليوارو اصحابي، جيڪو اهو برداشت ڪري ڪونه سگهيو ته ڪو انساني زندگي جي بي حرمتي ڪري تنهن ڪري ظلم ۽ ناانصافي خلاف اٿي پيو. اهو هڪڙو عظيم انسان هيو جنهن جو ان جي دينداري ڪري سواءِ حضرت علي عليه السلام جي ڪو دوست ڪونه بچيو هيو ۽ ان جو نهايت دردناڪ انجام ٿيو. حضرت علي عليه السلام کي اهو وقت ياد آيو جڏهن حضرت ابوذر غفاري رضي الله تعاليٰ عنه کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي ڪچهري ۾ قاتل ڪپڙا پاتل هيا ۽ ان پاڻ کي رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي صوابديد تي پيش ڪري ڇڏيو هيو ته اهي جيڪا به خدمت وٺڻ گهرن، ان کان وٺي سگهن ٿا. ان ڏينهن کان پوءِ هميشه لاءِ اهو حق ۽ سچ جو وفادار حمايتي رهيو ايتري تائين جو حضرت عثمان رضه جي دور ۾ ان مظلومن ۽ محتاجن جي حمايت ۾ بنواميه خلاف هڪڙي کليل مهم هلائي. ان جي نتيجي ۾ مروان ۽ عثمان رضه ان کي ربنه نالي هڪڙي ويران جاءِ ڏانهن جلاوطن ڪيو جتي ان جي ٻارڙن ان جي اکين آڏو تڙپي تڙپي پساهه پورا ڪيا. ان جي زال پاڻ انهن کي مرنڊو ڏسي رهي هئي ۽ دعائون گهري رهي هئي ته اها به ابوذر رضي الله تعاليٰ عنه کان اڳ ۾ مري وڃي ته جيئن اها ان کان پوءِ جيئري

نه رهي، ڇو ته ٻي صورت ۾ اهو ان لاءِ بتر موت ٿي ويندو. حضرت ابوذر رضي الله تعالى عنه بڪن وسيلي فوت ٿيو جڏهن ته بنواميه وٽ دنيا جي سموري دولت پنهنجي صوابديد تي هئي. حضرت علي عليه السلام پنهنجي پارسا ۽ ديانتدار دوست عمار بن ياسر رضي الله تعالى عنه کي پڻ ياد ڪيو جنهن کي ڪجهه ڏينهن اڳ صفين جي لڙائي ۾ باغين ۽ ظالمن جي ٽولي اهڙي ساڳي رات دوران شهيد ڪيو هيو.

هاڻو! حضرت علي عليه السلام جا اهي وفادار ڀائر ڪٿي هيا جيڪي حق جي راهه جا پانڌيڙا هيا. اهي جيڪي ڪڏهن گندي گفتگو ۾ ملوث ڪونه رهيا، نه ڪنهن تي بهتان مڙهيائون، نه وري دغا ۽ ڌوڪو ڪيائون؟ اهي ديندار انسان هڪ ٻئي پٺيان هن دنيا مان هليا ويا ۽ صرف علي عليه السلام ظالم ۽ بدڪار ماڻهن جي خلاف شديد ۽ پيائڪ لڙائي وڙهڻ لاءِ بچيا هيا. جيڪڏهن الله پاڪ حضرت علي عليه السلام کي باغين مٿان سوڀ عطا ڪري ها ته اهو بغاوت جو خاتمو ڪري ڇڏي ها ۽ باغين سان واجبي نموني ۾ سلوڪ ڪري ها.

اها اهڙي لڙائي هئي جنهن ۾ هڪڙي پاسي تي حق اڪيلو هيو جڏهن ته اڳ ۾ ان جا گهڻائي حمايتي هيا. اها اهڙي لڙائي هئي جنهن ۾ ان جي اهڙي قوم جا ماڻهو مخالفت ڪري رهيا هيا، جن کي گمراهه ڪيو ويو هيو جن جا نوجوان قاتل هيا ۽ جنهن جا ڪراڙا ٻين کي سني ڪم جي هدايت ڪرڻ ۽ غلط ڪم ڪرڻ کان روڪڻ جا عادي ڪونه هيا. اهي صرف ان ماڻهوءَ کان ڊٺا ٿي جنهن جي زبان انهن کي نقصان پهچائي سگهي ٿي ۽ صرف ان جو احترام ڪيائون ٿي جنهن لاءِ انهن کي پڪ هئي ته ان کان کين ڪجهه نه ڪجهه ملي ويندو. جيڪڏهن اهو به انهن کي انهن جي حال تي هلڻ ڏئي ها ته اهي ان کي ڇڏي ڪونه وڃن ها ۽ جيڪڏهن اهو انهن کي روڪڻ لاءِ پيڇو ڪري ها ته اهي اوچتو ان تي حملو ڪن ها. اهي گمراهي ۾ هڪ ٻئي جا ساٿي هيا ۽ جڏهن ڌار ٿيندا هيا ته هڪ ٻئي تي بهتان بازي ڪندا هئا.

حضرت علي عليه السلام کي سندس مرضي جي خلاف جنهن لڙائي لاءِ مجبور ڪيو ويو هيو اها سمنڊ جي هڪڙي وير وانگر هئي، جيڪا اها پرواهه ڪونه ڪندي آهي ته آيا ڪو شخص ٻڏي ٿو يا بچي

ٿو. يا باهه جي شعلي وانگر هئي جيڪو هر شي کي ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيندو آهي.

اها لڙائي حضرت علي عليه السلام جيڪو ٻين لاءِ گهرندو هيو ته دنيا جي نعمتن جا مزا ماڻين. ۽ انهن ماڻهن جي وچ ۾ هئي جيڪي پنهنجي رعيت کي زرخيز زمين مان بيدخل ڪرڻ ۽ انهن کي ويران رڻن پتن ۾ ۽ سخت جهولي واري هوا ۾ اڇلائڻ گهرندا هيا.

هاڻا علي عليه السلام ڪهڙي حياتي گذاري ان جي حياتي يا ته جهاد ڪندي گذري يا تڪليفن کي منهن ڏيندي.

هاڻا دنيا ۾ ڪهڙا ته معزز ۽ ديندار ماڻهو موجود هيا. اهي هڪ ٻئي پٺيان راهه راني وئي ويا ۽ علي عليه السلام کي اڪيلو ڇڏي ويا. انهن جي وفات کان پوءِ دنيا ظلم ۽ ناانصافي سان ڀرجي وئي هئي.

اهو بي مثال ۽ نرالو انسان اچڻ واري ڏينهن کي تصور ۾ ڏسي رهيو هيو. جنهن جي اونداهي مفلسي وارين راتين جي اونداهي کان وڌيڪ عرصي تائين رهڻي هئي ۽ جيڪو ڏينهن انهن ماڻهن جي ضمير کان به وڌيڪ بي حس ٿيڻو هيو جيڪي پنهنجن واعدن سان سڄا ڪونه هوندا آهن. اهو ڏينهن صرف بدنصيب کي سختي سان لتاڙيندو. اچڻ واري ڏينهن تي اهي ماڻهو جيڪي دوکيياڙي ذريعي حڪمران ٿي ويندا. پنهنجي رعيت کي ڪابه اهميت ڪونه ڏيندا. صرف چاڀلوس، چغلخور ۽ فتنن باز ٿي انهن حڪمرانن جي خوشنودي حاصل ڪري ويندا. اهو اهڙو ڏينهن ٿيندو جنهن تي ناانصاف ۽ ظالم ماڻهو سردار بڻايا ويندا ۽ صرف اهي ماڻهو جيڪي بي شرم ۽ ڪميٽا هوندا اهي ئي پر امن زندگي گذاريندا.

حضرت علي عليه السلام پنهنجي عقل ۽ اندر جي روشني سان ايندڙ ڏينهن تي ٿيڻ وارن معاملن کي تصور ۾ ڏسي رهيو هيو. اهو نهايت افسوسناڪ ڏينهن ٿيڻ وارو هيو. ان رات کان پوءِ ڪو به معزز شخص جيڪڏهن ڪوڙاڻپ ان لاءِ وڌيڪ فائديمند هوندي ته ڪوڙ تي سچ کي فوقيت ڪونه ڏيندو. ان رات کان پوءِ ڪوبه اهڙو حڪمران ڪونه هوندو جيڪو عوام لاءِ ابي وانگر هجي ۽ سموريون تڪليفون

برداشت ڪرڻ جي باوجود حق سچ سان محبت ڪري ۽ ڪوڙاڻپ
وسيلي ملندڙ سڀني آسائشن کي پني ڏئي ڇڏي

ان رات کان پوءِ اهڙي دل يا ضمير موجود ڪونه رهندا، جيڪي
عوام سان انصاف وارو سلوڪ ڪن؛ ۽ توڙي جو جبل پرزا پرزا ٿي وڃن
۽ ڌرتي ڏڏي وڃي ته به حق جي پوئواري ڪندا رهن.

افسوس! اچڻ وارو ڏينهن اهڙو هيو جنهن تي هڪڙو جاهل شخص
نهایت وحشياڻو ڏوهه ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو هيو. جنهن سبب هڪڙو
پٽاڪي جابر بادشاهه حڪومت ڪرڻ وارو هيو ۽ هڪڙي معزز انسان
جي ظالمن جي ناانصافي خلاف ويڙهه ڪندي وفات ٿيڻي هئي ۽ تباهي
ٿيڻي هئي.

امير المؤمنين علي عليه السلام پنهنجي ڏاڙهي تي هٿ گهمايو ۽
گهڙي دير تائين روئيندو رهيو. ان آسمان ڏانهن نهاريو ۽ ان اونداهي
رات ۾ ڪڪرن جي جُهڻدن ۽ تارن کي ڏٺو جيڪي سرماڻيدارن جي
محلاتن سان گڏ غريبن جي جهوپڙين تي به ساڳي روشني وجهي رهيا
هيا ۽ بدڪارن جي بدعنوانين ۽ بچڙين سان گڏ ديندارن جي پيڙائن
کي لڪائي رهيا هيا. ان دنيا تي نظر وڌي ۽ پنهنجو پاڻ ان کي مخاطب
ٿيندي چيو: ”اي دنيا! ڪنهن ٻئي کي ڌوڪو ڏي باقي مون کي ڌوڪو
ڪونه ڏئي سگهنديئن.“

وقت گذرندو رهيو ۽ رات وڌيڪ اونداهي ٿيندي وئي. حضرت
علي عليه السلام پاڻ کي دنيا ۾ اڪيلو محسوس ڪيو. ڪيتري ته
هڪلي پيانڪ ۽ عجيب جاءِ آهي دنيا!

سڀئي يادون تازيون ڪري اهو ٿوري دير لاءِ نند ڪرڻ لاءِ سمهي
پيو. جڏهن ستل هيو ته نند ۾ ان هڪڙو خواب ڏٺو جنهن ۾ ان رسول الله
صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي زيارت ڪئي ۽ ان کي عرض ڪيائين:
”اي الله جا رسول! مون توهان جي امت هٿان گهڻيون تڪليفون سٺيون
آهن ۽ انهن جي سخت مخالفت ڪي منهن ڏنو آهي.“ رسول الله صلي الله
تعاليٰ عليه وآله وسلم فرمايو: ”انهن کان بيزار ٿي جو اظهار ڪر.“ علي عليه
السلام چيو: ”اي پروردگار! مون کي انهن ماڻهن کان سٺا ساٿي عطا ڪر
۽ منهنجي جاءِ تي انهن مٿان نهايت خراب حڪمران مقرر ڪر.“

جڏهن صبح ٿي رهيو هيو ته هلڪي هير گهلي رهي هئي ۽ آسمان لڙڪن وانگر ماڪ ڦڙا وسائي رهيو هيو. علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه آهستي آهستي مسجد شريف ڏانهن قدم وڌائي رهيو هيو جڏهن ان جا قدم ڌرتي سان حال اوري رهيا هجن ۽ ان کي ماضي جي شاندار گهڙين واريون ڳالهيون ٻڌائيندا هجن. پڪي پڪڻ پڻ ڏکويل هيا. اهو اڃا مسجد شريف جي اڱڻ تائين ڪونه پهتو هيو ته بدڪن جو هڪڙو ولر ڊوڙندو اچي ان کي وڪوڙي ويو ۽ رڙيون ڪرڻ لڳو. ساڳي نموني پر انهن سان گڏ صبح جي هير پڻ سڌڪڻ لڳي. ٻيا جيڪي نماز پڙهڻ لاءِ آيا هيا اهي اڳتي وڌي آيا ۽ بدڪن کي پري تڙڙ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. البت، اهي نه ته پري ٿيون ۽ نه وري رڙيون ڪرڻ بند ڪيائون.

ساڳي طرح صبح جي هير به نتيجي خيز آواز پيدا ڪرڻ لڳي. اهو لڳي رهيو هيو ته بدڪن ۽ هوا کي اڳ پر ٿي خبر پئجي وئي هئي ته امير المؤمنين علي عليه السلام پنهنجي المناڪ انجام ڏانهن وڌي رهيا آهن. امير المؤمنين علي عليه السلام بدڪن جي رڙين کي ڏيان سان ٻڌو ۽ ماڻهن ڏانهن نهاريندي فرمايو: ”انهن کي تڙڙ جي ڪوشش نه ڪريو ڇو ته اهي ماتر ڪري رهيون آهن. انهن کي ڇڏيو ته ڀلي ماتر ڪن!“ انهن لفظن چوڻ سان امير المؤمنين علي عليه السلام پاڻ مٿان ايندڙ المناڪ حادثي جي اڳڪٿي ڪئي.

اهي بدڪون ڇو ماتر نه ڪن ها؟ اهي ماڻهو انهن کي رڙيون ڪرڻ کان روڪڻ جي ڇو ڪوشش ڪري رهيا هيا؟ امير المؤمنين علي عليه السلام انهن مٿان پيار ۽ پابوھ جي نهار چوند وجهي ها؟ ان اڳ پر ٽي هزارين راتيون ڏٺيون هيون پر اها رات پنهنجي سيني پر اهم راز کڻي آئي هئي، جيڪو ٻين راتين وٽ ڪونه هيو. ان ڏينهن اهو ڪا اهڙي ڳالهه محسوس ڪري رهيو هيو جيڪا اڳ پر ڪڏهن به محسوس ڪونه ٿي هئي. ڇا اهو عظيم انسان پنهنجي نوحی کي بدڪن جي رڙين ۽ هوائن جي سڌڪن پر ٻڌڻ جو حقدار ڪونه هو؟ ڇا ان کي اهو حق حاصل ڪونه هو ته اهو سج ۽ پاڇي کي الوداع چوي جنهن کي اهو ٻيهر ڏسي ڪونه سگهي ها؟ ڇا اهو انهن جاين تي پنهنجي آخري نهار وجهڻ

جو حقدار ڪونه هيو. جنهن تي ان غربت واري زندگي گذاري هئي ته جيئن ٻين کي خوشحال بڻائي سگهي؟ انهن جاين ان جي بهادري ۽ جرئت جا ڪيترائي نظارا ڏنا هيا. ان جي پر جلال شخصيت جا روپ ۽ ڪيتريون ئي سخت تڪليفون ۽ آفتون جيڪي ان کي برداشت ڪرڻيون پيون هيون. انهن اهي گهڻيون ڊگهيون راتيون پڻ ڏٺيون هيون جنهن ۾ اهو الله پاڪ جي حضور ڪندڙ جهڪائي روئيندو رهندو هيو.

جيڪڏهن دنيا جا رهواسي حق ۽ انصاف سان وفادار رهن ها ته اهو ان جي راتين ۽ ڏينهن کي ڇڏڻ تي ڏک محسوس نه ڪري ها. ان کي انهي ڳالهه تڪليف ٿي ڏني ته دنيا دوکيباز ۽ بدڪار ماڻهن سان پرڄي وٺي هئي.

دنيا انهن ماڻهن جي لتاڙ ۾ چنگهي ۽ گُرڪي رهي هئي ۽ ان جا رهواسي مايوسي جو شڪار ٿي ويا هيا. محتاج ۽ مجبور ماڻهو عراق، حجاز ۽ شام ۾ ٽڪائيندڙ زندگي گذاري رهيا هيا. منافق ماڻهو تمام گهڻا نفعا ڪمائي رهيا هيا.

البت، دنيا ڪجهه به ڪونه وڃائي ها جيڪڏهن اها حضرت علي عليه السلام کي موجود حالتن کي سڌارڻ واري معاملي ۾ هڪ يا ٻه وڌيڪ قدم کڻڻ جي اجازت ڏئي ها. بدقسمتي سان دنيا اهو نٿي گهريو ته ڪو موجود حالتن ۾ ڪنهن قسم جي تبديلي اچي.

حسين روح رکندڙ انهيءَ عظيم انسان محسوس ڪيو ته ان جا قدم ان کي هڪڙي ڊگهي مسافري ڏانهن وٺي وڃي رهيا آهن. اهو ٿوري دير لاءِ مسجد شريف جي دروازي تي بيهي رهيو ۽ ماتم ڪندڙ بدڪن ڏانهن نهارڻ لڳو. پوءِ ان انهن ماڻهن ڏانهن ڏٺو جيڪي ان کان ٿورو پريرو بيٺا هيا ۽ ڪيترائي ڀيرا هن جملي کي ورجايو: ”انهن کي تڙڻ جي ڪوشش نه ڪريو ڇو ته اهي ماتم ڪري رهيو آهين.“

حضرت علي عليه السلام مسجد ۾ آيا ۽ پاڻ کي الله تعاليٰ جي بندگي لاءِ پيش ڪيائون. ابن ملجم به زهر ۾ ٻڌل تلوار کي هٿ ۾ کڻي مسجد ۾ داخل ٿيو. ان امام علي عليه السلام جي مٿي تي اهڙي زور سان ڌڪ هنيو جو بقول خود ابن ملجم جي ته جيڪڏهن اهو سڀني شهرين جي مٿن تي ڌڪ هڻي ها ته انهن مان هڪڙو به زندهه بچي نه سگهي ها.

شال ان بد خواهه ڏوهي تي قدرتي انتقام نازل ٿئي ۽ ان تي الله تعاليٰ ۽ الله تعاليٰ جي سموري مخلوق جي لعنت وسندي رهي. شال ان کي دوزخ ۾ سخت ترين عذاب ٿئي!

سخت هوائون گهلڻ لڳيون ۽ هر شي درهم برهم ٿي وئي. هر طرف کان مٽي جا طوفان اٿي پيا ۽ تباهي مچائي ڇڏيائون. روشن ڏينهن بنا چنڊ واري رات وانگر اونڌا هڻي ويو. اهو هڪڙو پيانڪ نظارو هيو پڪي پڪو روئڻ لڳا ۽ وڻ ٽڻ ڪنڀڻ لڳا. حضرت علي عليه السلام جا پيروڪار ۽ مداح صدمي ۾ اچي ويا ۽ سڌڪا پري روئڻ لڳا. حق ۽ انصاف جا پوڄاري قيامت جي ڏينهن تائين انهي المناڪ سانحي تي روئيندا رهندا.

دنيا ۾ هر شي غمگين ۽ پريشان ٿي وئي، سواءِ حضرت علي عليه السلام جي جهري جي. جيڪو بهڪي رهيو هيو. ان بدلي وٺڻ جي ڪا به خواهش ڪونه ڏيکاري ۽ نه وري ڪنهن ڪاوڙ جو اظهار ڪيائين. ماڻهو نهايت غمگين چهرن سان ان جي گهر جي دروازي تي اچي گڏ ٿي ويا هيا ۽ ان جي ٽڪڙي صحتيابي لاءِ الله پاڪ کي ٻاڏائي رهيا هيا. انهن ابن ملجم تي حملو ڪري ان کي پڪڙي ورتو. جڏهن ان کي امير المؤمنين علي السلام جي آڏو پيش ڪيائون ته ان فرمايو: ”ان کي سٺو ڪاڌو ڪارايو ۽ آرام ڪرڻ لاءِ نرم بسترو ڏيو.“

بهر حال، انهن جي جهري جي رونق دنيا جي مڙني آفتن کان وڌيڪ تيزي سان ڪوماڻجي رهي هئي. ان وقت ان جو چهرو سقراط جي جهري سان مشابيهت ڪري رهيو هيو جڏهن جاهل ۽ بيوقوف ماڻهن ان کي زهر جو پيالو پيئڻ لاءِ مجبور ڪيو هيو. ان جو چهرو حضرت عيسيٰ مسيح عليه السلام جي جهري جهڙو لڳي رهيو هيو جڏهن يهودين ان کي ڦٽڪا هنيا هيا. ان جو چهرو اسلام جي پيغمبر حضرت محمد صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم جي جهري مبارڪ جي شبيهه لڳي رهيو هيو جڏهن طائف جي ماڻهن ان کي پٿر اچلائي هنيا هيا ۽ انهن کي خبر ڪونه هئي ته اهي دنيا ۾ ڄاول انسانن منجهان هڪڙي عظيم انسان کي پٿر هڻي رهيا آهن.

امام علي عليه السلام جي علاج لاءِ ڪوفي جي بهترين حڪمين کي گهرايو ويو. اثير بن عمرو بن هاني جيڪو انهن مان گهڻو ڏاهو ۽ قابل حڪيم هيو ان حضرت علي عليه السلام جي پيشاني تي آيل زخم جي وڏي ڌيان سان چڪاس ڪئي ۽ وڏي مايوسي ۽ پريشاني مان چيو: ”اي امير المومنين! بهتر آهي ته توهان کي جيڪا وصيت ڪرڻي هجي اها ڪري ڇڏيو. چو ته ابن ملجم هٿان لڳايل ڌڪ توهان جي ميجالي تائين پهچي چڪو آهي.“

حڪيم جي راءِ تي امام علي عليه السلام جذبات ۾ ڪونه آيو. نه وري ان ڪنهن شڪايت کي زبان تي آندو. ان پاڻ کي الله پاڪ جي رضا آڏو جهڪائي ڇڏيو.

حضرت علي عليه السلام پنهنجن پتن حسن عليه السلام ۽ حسين عليه السلام کي سڏ ڪيو ۽ انهن کي ڪجهه هدايتون ڏنائين. ان انهن کي اهو به تاڪيد ڪيو ته ان جي قتل سبب ڪنهن به گڙڙ جي اجازت نه ڏين ۽ رتو ڇاڻ کان به پاسو ڪن. باقي قاتل لاءِ پاڻ فرمايائون: ”جيڪڏهن توهان ان کي معاف ڪندا ته اهو خدا ترسي وارو عمل هوندو.“

حضرت علي عليه السلام طرفان پنهنجن پتن حسن عليه السلام ۽ حسين عليه السلام کي ڪيل هدايتن مان ڪجهه هي آهن:

”مان توهان کي الله پاڪ جي نالي جو قسم ڏئي چوان ٿو ته توهان کي پنهنجن پاڙيسرين لاءِ احترام هجڻ گهرجي.

”مان توهان کان الله پاڪ جي نالي جو قسم ڪٿايان ٿو ته واعدو ڪيو ته توهان محتاجن ۽ حاجتمندن جي مدد ۽ سنڀال ڪندا ۽ پنهنجي مال ملڪيت ۾ انهن کي حصو وٺرائيندا. الله جي فرمان مطابق توهان هر هڪ سان نرمي سان ڳالهائيندا ۽ توهان جڏهن به ڳالهائيندا ته سٺي گفتو ڪندا ۽ ٻين کي به نيڪي ڪرڻ جي هدايت ڪندا ۽ براين کان روڪيندا.

”اها توهان جي ذميواري آهي ته توهان پنهنجو پاڻ ۾ سٺا ۽ همدردي وارا ناتا قائم رکندا. توهان سنو روڻو اختيار ڪندا ۽ سادگي

سان گذاريندا. نه توهان هڪ ٻئي سان ناتا توڙيندا ۽ نه هڪ ٻئي کان الڳ تلڳ رهندا.“

ٿوري دير کان پوءِ ان ماڻهن ڏانهن نهاريو ۽ فرمايو: ”ڪالهه تائين مان توهان جو حڪمران هيس ۽ اڄ مان توهان لاءِ سبق حاصل ڪرڻ جو هڪڙو ذريعو آهيان ۽ سڀاڻي مان توهان کي ڇڏي ويندس. الله پاڪ اسان سڀني کي معاف فرمائي!“

حضرت علي عليه السلام کي جمع جي صبح جو مٿي تي زخم پهتو هيو. ان کان پوءِ انهن به ڏينهن وڏي پيڙا ۾ گذاريا پر تڪليف يا بي آرامي جي ڪا شڪايت ڪونه ڪيائون. انهن هر وقت الله پاڪ کي رحم ڪرڻ لاءِ ٻاڏايو ۽ ماڻهن کي حاجتمندن ۽ محتاجن سان چڱائي ڪرڻ جي هدايت ڪندا رهيا. انهن 21 رمضان 40 هجري جي رات پنهنجا پساهه پورا ڪيا.

اهو عظيم ۽ يگانو انسان جنهن دشمنن سان گڏ دوستن کان به تڪليفون برداشت ڪيون، فوت ٿي ويو. اهو عظمت وارو انسان هيو جيڪو پنهنجي زندگي دوران به هڪڙو شهيد هيو ۽ فوت ٿيڻ وقت شهيدن جو ابو هيو.

ثابت قدمي، ديانتياري ۽ رحمدلي جو هيو. پاڪدامني ۽ اعليٰ ظرفي جو هيو. فوت ٿي ويو. جنهن حق ۽ خلوص جي معاملي ۾ ڪابه لچڪ ڪونه ڏيکاري دنيا مان هليو ويو.

اهو عظيم انسان جدا ٿي ويو. اها وڏي بدقسمتي آهي ته ان کي اهڙي حڪومت قائم ڪرڻ جو موقعو ملي ڪونه سگهيو جيڪا مستقبل جي حڪومتن لاءِ مثالي نموني جو ڪم ڏئي ها ۽ ان جي نالي جي برڪتن سان عام ماڻهو پرامن زندگي گذارين ها ۽ ڏوهي ذهني رڪندڙ ماڻهن کي ذلت ۽ خواري نصيب ٿئي ها.

ان دنيا ڇڏي ۽ پنهنجي پٺيان اهڙو ڪٽنب ڇڏي ويو جنهن جي هر پاڻي حق جي راه ۾ شهادت مائي. ان پنهنجي پٺيان ڏکڻ جي ستايل نيائي زينب سلام الله تعاليٰ عليها کي تڪليفون برداشت ڪرڻ لاءِ ڇڏيو ۽ دنيا جي ماڻهن ان ڏانهن بي مثال ظلم ۽ ڪميٽاڻپ وارو رويو اختيار ڪيو. ان پنهنجي پٺيان حسن عليه السلام ۽ حسين عليه السلام

کي ابوسفیان جي پٽ جهڙن ۽ ٻين پنهنجن جاني دشمنن جي ڏکونيندڙ رحم ڪرم تي ڇڏيو.

حضرت علي عليه السلام ۽ ان جي اولاد جي خلاف سازشن جو پهريون دور پڄاڻي تي پهتو. ان کان پوءِ ڪيترائي دور آيا جيڪي انهن لاءِ سخت تڪليفن ۽ وڌيڪ هيبت ناڪين سان ڀرپور هيا.

امير المومنين علي عليه السلام جي شهادت کان پوءِ اوچيون محلاتون ويران رڻن پٽن ۾ رُج وانگر ڇمڪڻ لڳيون، پاڻي جا چشمه سڪي ويا، زمينون غير آباد ٿي ويون، باغين ۽ دوکيبازن جي حڪومت سگهه پڪڙي وئي. حضرت علي عليه السلام جي شهادت کانپوءِ اهي ماڻهو جن حڪمراني لاءِ دغا ۽ دوکيبازي کي جائز سمجهيو ٿي هڪدم سرگرم ٿي ويا. اهي حڪومتون ڪيتريون ته منحوس آهن، جن جو بنياد انهن شخصن جي قتل تي رکيو وڃي جيڪي تعظيم جا حقدار آهن!

حضرت علي عليه السلام جي مداحن ان مصيبت ڪري جيڪا ان جي المناڪ قتل جي نتيجي ۾ انهن مٿان ڇانجي وئي هوندي ڪيتري ته وڏي مايوسي محسوس ڪئي هوندي انهيءَ دردناڪ واقعي ڪري ديندار ماڻهو ڪيتري گهڻي عرصي تائين غمگين رهيا هوندا. ڪيتري ته وڏي مصيبت هئي چوڻ انهيءَ مصيبت جي ڪري ئي سمورو عربستان صدين تائين بدعنواني ۽ فسادن جو آماجگاهه رهيو. اهو غم ڪيترو ته وڏو هيو جيڪو هر وقت وڌندو ئي رهيو ۽ وقت جي گذرڻ سان اڃا به پاڙون پختيون ڪندو ويو ۽ آخرڪار ظالم حڪمرانن ۽ انهن جي حمايتين جي طاقت کي تباهه ڪري ڇڏيائين. انهيءَ حڪومت جو ڪهڙو فائدو هيو جنهن جو بنياد مظلومن ۽ محتاجن جي لڙڪن تي رکيو ويو هيو اهي لڙڪ جيڪي مظلوم ۽ محتاج ماڻهو علي عليه السلام بن ابوطالب رضي الله تعاليٰ عنه جي قتل تي ماتم ڪندي هاري رهيا هئا؟

حضرت علي عليه السلام سدائين ماڻهن کي آڻت ڏيندا هيا. اهي حاجتمندن ۽ محتاجن لاءِ هڪڙي ابڻي وانگر مهربان هيا. دنيا جي سموري دولت ۽ ان جا مڙئي خزانن ان جي جتي جي گهڻي برابر به ڪونه ٿي سگهندا. سڀئي ظالم حڪمران (خليفة) ۽ انهن جي دولت نهج البلاغه

جي هڪڙي جملي ۽ حضرت علي عليه السلام ان ۾ جن خيالن جو اظهار ڪيو آهي، جي سامهون ته برابر آهن. ان جي هڪڙي لڙڪ آڏو پڻ اهي حقير آهن.

اهو عظيم ۽ اعليٰ ظرف انسان دنيا مان هليو ويو ۽ اهي جن پاڻ کي بنا ڪنهن جواز جي عظيم سمجهيو ٿي، پٺيان رهجي ويا. هڪڙو انسان فوت ٿيو ۽ ان کي عزت ملي وئي ۽ هڪڙي قوم زندهه رهي ۽ پاڻ کي ڪميٽو ۽ قبيلح ثابت ڪيائين. امام علي عليه السلام پنهنجن دشمنن کي دنيا ۾ جيئرو ڇڏي ويو پر انهن جي حياتي انهن تي ويا بطبعي وئي هئي.

مددي ڪتاب

الفهرست - ابن نديم	ابن عساڪر (سيرت - تاريخ)
المبسوط	ابن هشام (سيرت)
المحاسن	احداث سنت
امالي الطوسي	اخبار القضاة
امام علي من المهد الي اللحد	اسد الغابه
انساب الاشراف	اصول ڪافي
بهار الانوار	اصول ڪافي (شرح)
تاريخ اسلام - الذهبي	اعلام النبوت الماوري
تاريخ الڪامل	اعيان الشيعه
تاريخ بغداد	اقوال صاحب الرسالت
تاريخ دمشق	الاصابه
تاريخ طبري	الامامت والسياسة - ابن قتيبه
تاريخ يعقوبي تحفت العقول	الاعاني
تذهرت الخواص - ابن جوزي	الباب
تفسير نور ثقلين	البدايه والنهايه
تهذيب الاحڪام	التحفت السنيه - سيد الجزائري
جواهر المطالب	الجمال - شيخ مفيد
جواهر المناقب	الدر المنثور
حيات الامام حسين - باقر القرشي	الرياض النصرت
حيات محمد - محمد حسين	الغارات الثقفي
هيكل	الفصول المختار - شيخ مفيد
حيلت الاولياء	الفصول المهمت

ذخائر العقبي	ڪتاب الايمان والڪفر
ربيع الابرار - زمخشري	كشف المحجت - ابن طائوس
روضت الواعظين	كفايت الطالب
سبل الهدى والارشاد	كنز العمال
سنن ابن ماجه	كنز الفوائد - الكراڪجي
سنن بيهقي	لسان العرب
سيرت ابن هشام	مجمع الزوائد
سيرت علامه حلبى	مستدرڪ حاكم
شرح اصول كافى	مستدرڪ سفيت البحار
شرح نهج البلاغه (ابن الحديد)	مسترشد - محمد بن جرير طبرى
شرح نهج البلاغه (المعتزلى)	مسند ابن المبارك
شفوف الاثير	مسند ابن دائود
شواهد التنزيل	مسند ابن يعلى
صحيح ترمذى	مسند احمد بن حنبل
صحيح مسلم	مسند شهاب
صواعق المحرقت	مشكات الانوار
طبقات ابن سعد	معاني الاخبار
عبريت الامام	معجم الادباء
عثمان بن عفان - طح حسين	معجم الاوسط
عهدوالمحمدية	معجم الكبير
عيون الحكم والمواعظ	معدن الجواهرس
غرر الحكم	مغازي الواقدى
فتح الباري	مقاتل الطالبين
فرائد السمطين	مناقب ابن المغازلى
فضائل الصحابه - احمد بن حنبل	مناقب ابن شهر آشوب
قصار الحكم	مناقب خوارزمي

مواقف الشيعه	نبيل الاوطار
موسوعت الغدير - علامه اميني	وسائل الشيعه
ميزان الاعتدال	ياقوت حموي
ميزان الحکمت	ينابيع المودت
نزہت الالباء	
نزہت المجالس	
نسائي	
نہج السعادت - محمودي	

سنڌيڪار جا ايندڙ ڪتاب

=====

1. محسنِ انسانيت

صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم
(اصل اردو تان ترجمو)

.....

2. حضرت خديجه الكبرى

رضي الله تعاليٰ عنها
(پهرين مسلمان ۽ محمد ﷺ جي زال)
انگريزي تان ترجمو

.....

3. اسلام جي مختصر تاريخ

(اشارت هستري آف ساراشينس)
(A Short History of Saraciens)

اصل انگريزي تان ترجمو

.....

مَنور بُت جا اڳ ڇپيل ڪتاب

=====

1. ستارن ۾ لکيل. سوڪي جي ڪهاڻي
(رتن ان ڏاڻا ستارن. ڏاڻا ستاري آف سوڪي.)

.....

2. ڪربلا جي بهادر عورت
(حضرت زينب سلام الله تعاليٰ عليها)

.....

3. سيرت حضرت علي المرتضيٰ عليه السلام

.....

4. حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم
جو آفاقي پيغام

.....

5. رڻ سڄوئي رت ڦڙا
(ميدان ڪربلا)

.....

6. هاشمين جو چنڊ
(غازي علمدار عباس عليه السلام)

.....

7. اسلام جي تاريخ
(دي اسپرٽ آف اسلام)

.....

8. شانِ حضور صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم

.....

9. پير ڪامل

صلي الله تعاليٰ عليه وآله وسلم

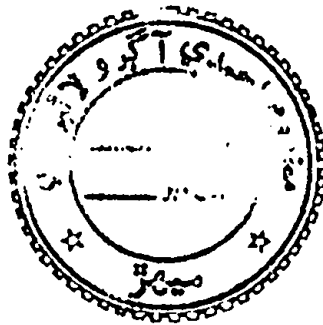
.....

10. خدا جي تاريخ
(آهستري آف گاڊ)
.....

11. ايمان اُميد ۽ محبت
.....

12. فتوح الغيب
.....

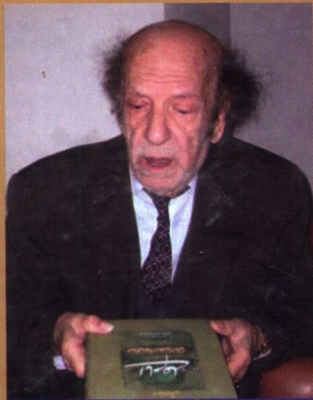
13. فاطمہ فاطمہ آهي

HOMOEOPATHIC
DR. AHMED RAZA AGRO
D.B. I.M.P
Bagh-e-Madina Colony, MEHAR
Mob: No. 0307-2688799

آيت الله منتظري - جارج جرداق

جارج جرداق

جم: 1926ع

اهو ڏکڻ لبنان جي مرجعيون علائقي جي جديده ڳوٺ ۾ قحطاني نسل جي عيسائي عرب قبيلي ۾ ڄائو. ان ئي علائقي ۾ پرائمري تعليم مڪمل ڪيائين.

جارج جرداق جي پنهنجي چوڻ مطابق اهو اڪثر اسڪول مان ڀڄي ويندو هيو ۽ پهراڙيءَ ۾ وڃي قدرتي نظارن جو جائزو وٺندو هيو ۽ نهج البلاغه جو مطالعو ڪندو هيو.

ان نهج البلاغه جي تعليم پنهنجي پيءُ فؤاد جرداق کان حاصل ڪئي هئي. جڏهن ته ڪاليج جي تعليم بيروت جي بٿروڪي ڪاليج ۾ حاصل ڪيائين. ڪاليج جي تعليم مڪمل ڪرڻ کان پوءِ ڪجهه اسڪولن ۽ بيروت جي يونيورسٽين ۾ عربي ادب ۽ فلسفي جي تعليم ڏيندو رهيو.

اهو لبنان جي اخبارن ۽ رسالن لاءِ عربي ۾ ترجما ڪندو ۽ ڪجهه مقالا لکندو رهيو. ان جا ڪجهه مقالا ڪويت ۽ پغرس (فرانس) ۾ پڻ ڇپيا.

ان ڪيترائي ڪتاب لکيا، جنهن مان امام علي عليه السلام جي سيرت تي لکيل "الصوت العذلت الانسانيه" نالي ڪتاب گهڻو مشهور ٿيو ۽ ان جو مختلف ٻولين ۾ ترجمو ٿيو.

ان ايراني حڪومت جي دعوت تي 1997ع ۾ ايران جو سفر ڪيو ۽ ايران جي علمي ۽ ثقافتي ادارن جو دورو ڪري دانشورن سان ملاقاتون ڪيائين. بعد ۾ ان 2000ع ۾ شيراز ۾ سعدي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ٻيهر ايران جو سفر ڪيو.

ان 5.11.2014ع تي وفات ڪئي.